A.A.G. BIJDRAGEN 41

1649690

A.A.G. Bijdragen 41
ISSN 0511-0726

A.A.G. BIJDRAGEN 41

Margreet van der Burg

'GEEN TWEEDE BOER'

Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968

(with a summary in English)

AFDELING AGRARISCHE GESCHIEDENIS
WAGENINGEN UNIVERSITEIT
WAGENINGEN 2002

ABSTRACT

Burg, Margreet van der (2002), 'Geen tweede boer.' Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968 / 'No Second Farmer'. Gender, agricultural modernisation and education for rural women in the Netherlands, 1863-1968. Published as doctoral thesis, Wageningen University (ISBN 90-5808-593-7), by Verloren Publishers, Hilversum, the Netherlands (ISBN 90-6550-693-4) and as A.A.G. Bijdragen 41 (ISSN 0511-0726); 468 pages, 6 tables, 3 figures, 26 photo's, 5 appendices, 1.249 references and an English summary.

Agricultural education was the only area of Dutch agricultural policies that implemented gender specific politics explicitly. Sex segregation in farm labour and family care was emphasised in the development of specific education for farm women and girls. This education became the crystallisation of mostly not articulated views on women's part in agricultural modernisation and in the improvement of rural life conditions. Therefore, the history of this education opens a window on Dutch agricultural policy-making from a gender perspective. The decision-making process and the discussions as well as the changing structure and curricula show the competitive expectations on future (agricultural) women's labour, (professional) agriculture and farm women's lives, and mirrored the positions and priorities of the social forces involved. This book addresses the initial diversity of this education in contrast to uniformalising tendencies. It pays special attention to the women participants' initiatives and their reactions. However, the professional identity of the farm woman kept on being considered complementary to the farmer's: a 'second farmer' was not required. A farm woman was supposed to have her own agricultural tasks and was mainly responsible for the housekeeping and the family. When the first seemed to becoming less important and the latter got more emphasis, this education gradually shifted into general education for rural women and girls. Rural development became the women's social task as a complementary and supportive contribution to agricultural modernisation.

Free descriptors: gender, women, farm women, agriculture, agricultural modernisation, rural development, education, history, the Netherlands.

English summary on p. 343.

Dit werk verschijnt tevens als proefschrift, Wageningen Universiteit (2002), en bij Uitgeverij Verloren, Hilversum 2002 (ISBN 90-6550-693-4).

© 2002 Wageningen Universiteit

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, in enige vorm of op enige wijze, hetzij electronisch, mechanisch, door fotokopieën, of op enige andere manier zonder voorafgaande toestemming door Wageningen Universiteit.

No part of this book may be stored in a computerized system or reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from Wageningen University.

INHOUD

LIJST VAN TABELLEN
LIJST VAN GRAFIEKEN
LIJST VAN AFBEELDINGEN
LIJST VAN BIJLAGEN
LIJST VAN AFKORTINGEN

1. 'VERGETEN' VROUWEN EN GENDERASPECTEN VAN LANDBOUW EN PLATTELAND 1

1.1. AGRARISCHE VROUWEN EN LANDBOUWPOLITIEK: ONDERWIJS ALS CASUS 1
1.1.1. Een 'vrouwenquaestie' in de landbouw? 1
1.1.2. Ontwikkelingsbeleid voor vrouwen in de landbouw 3
1.1.3. De Tweede Feministische Golf: nieuwe behoeften van vrouwen in de landbouw 5
1.1.4. In de spiegel van anderhalve eeuw OVO-drieluik voor vrouwen 7
1.1.5. Het onderwijs voor vrouwen in de landbouw: onderzoeksvragen 8
1.2. HISTORIOGRAFISCHE INBEDDING 10
1.2.1. Een ongeschreven geschiedenis: onzichtbaarheid en stereotypering 10
1.2.2. Geslachtsloosheid in de Nederlandse agrarische en plattelandsgeschiedenis 12
1.2.3. Urbicentrisme in de Nederlandse vrouwengeschiedenis 15
1.3. BRONNEN EN INDELING 19
1.3.1. Bespreking van het bronnenmateriaal 19
1.3.2. Indeling 21

2. GENDER, LANDBOUWMODERNISERING EN ONDERWIJS 25

2.1. LANDBOUWMODERNISERING: EEN MODERN ONTWIKKELINGSPROGRAMMA 25
2.1.1. Landbouw als mensenwerk in maatschappelijke kaders 25
2.1.2. Modernisering en traditie: de dichotomie stad – platteland 28

2.1.3. Modernisering en interventie: civilisatie en empowerment ... 30
2.2. GENDER EN MODERNISERING: VERSCHEIDENHEID EN UNIFORMERING ... 33
2.2.1. Modernisering en sekse-segregatie: de dichotomie bedrijf – huishouden ... 33
2.2.2. Modernisering: interventie, feminisme en vrouwenemancipatie ... 36
2.2.3. Gender: één onder meerdere identiteitsdimensies ... 41
2.3. DE IDEALE BOERIN BESTAAT NIET: ONDERWIJS TUSSEN IDEAAL EN PRAKTIJK ... 44
2.3.1. Landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling door onderwijs ... 44
2.3.2. Onderwijs tussen heden en toekomst: verscheidenheid en uniformering ... 46
2.3.3. Leerstof en leerlingen: tussen ideaal en praktijk 47
2.4. PROFESSIONALISERING EN VROUWEN IN DE LANDBOUW ... 49
2.4.1. Vrouwenemancipatie: professionalisering voor arbeid, beroep of roeping? ... 49
2.4.2. Professionele identiteit: beroepskwalificatie, arbeidserkenning of zelfverwerkelijking? ... 50
2.4.3. Landbouwhuishoudleraressen: vrouwelijk beroepskader als intermediair ... 53
2.4.4. Institutionele inbedding: professionele erkenning in zeggenschap en leiderschap ... 58

3. ARBEID EN SCHOLING VOOR VROUWEN IN DE LANDBOUW TER DISCUSSIE ... 61

3.1. A.M.M. STORM-VAN DER CHIJS (1814-1895) OP DE NEDERLANDSCHE LANDHUISHOUDKUNDIGE CONGRESSEN 61
3.1.1. Wegbereidster van het feminisme spreekt zich uit voor de landbouw ... 61
3.1.2. 'Zij mag niet ten achteren blijven' (1868) ... 64
3.1.3. Agrarische arbeids- en onderwijsmogelijkheden voor vrouwen ... 67
3.1.4. Arbeid en onderwijs voor boerinnen (dochters) 69
3.1.5. Onderwijs voor vrouwen als opvoedsters ... 72
3.2. GENDER EN DE NEDERLANDSCHE LANDHUISHOUDKUNDIGE CONGRESSEN ... 73
3.2.1. Landhuishoudkundige congressen als evenement en instituut ... 73

3.2.2. 'Een luisterrijke of edele vrouwenschaar' als gesprekspartners? ... 77
3.2.3. Reacties op haar 'uitgebreide kennis en ervaring in alles wat staathuishoudkunde, landbouw en veeteelt aangaat' ... 82
3.3. LANDBOUWVOORLIEDEN BEPLEITTEN LANDBOUWONDERWIJS AAN VROUWEN ... 84
3.3.1. W.C.H. Staring (1808-1877): vrouwen op de 'hoogeschool voor de landbouw' ... 84
3.3.2. B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis (1808-1884): vrouwen en een zelfstandig bestaan in de landbouw ... 90
3.3.3. J. P. Amersfoordt (1817-1885): belangen-behartiging in de landbouw voor en door vrouwen ... 94

4. ZUIVELVAKONDERWIJS EN GENDER ... 105

4.1. TER BEHOUD VAN DE ZUIVELEXPORT ... 105
4.1.1. Problemen in de zuivelexport: fabrieken een alternatief of voorbeeld? ... 105
4.1.2. Vernieuwingen in de zuivelbereiding: een voordeel voor vrouwen? ... 110
4.1.3. Het buitenland als voorbeeld: Deense en Duitse meijerij- en melkerijscholen ... 113
4.2. ONDERRICHT AAN NEDERLANDSE BOERINNEN VOORBIJ? .. 117
4.2.1. Medewerking van 'De Huisvrouw. Weekblad voor dames' ... 117
4.2.2. Wandelleraren, demonstraties en lezingen ... 121
4.3. ZUIVELONDERWIJS VOOR VROUWEN MET RIJKSSUBSIDIE HOUDT GEEN STAND ... 124
4.3.1. De Leerhoeve voor Zuivelbereiding te Oudshoorn ... 124
4.3.2. De zuivelschool te Bolsward ... 127
4.3.3. De ambulante zuivelschool van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw ... 130
4.4. ZUIVELBEREIDING OP DE BOERDERIJ OF FABRIEK? ... 137
4.4.1. De toekomst aan de fabrieksmatige boterbereiding ... 137
4.4.2. Reprise bij de kaasbereiding: deskundigheid bij boerinnen of fabriekskaas ... 139
4.4.3. De volvette boerenkaasbereiding: optie voor flinke en deskundige boerinnen ... 141

5. LANDBOUWONDERWIJS VOOR MEISJES: MEISJESONDERWIJS VOOR DE BOERENSTAND 145

5.1. VAKOPLEIDING VOOR BOERENDOCHTERS OP DE POLITIEKE AGENDA 145
5.1.1. Berichten uit het buitenland 145
5.1.2. Een draagvlak voor landbouwonderwijs aan vrouwen in Nederland 147
5.1.3. Landbouwmodernisering en het economisch aandeel van boerinnen 149
5.1.4. Stabiliteit en het sociaal en cultureel aandeel van vrouwen op het platteland 151
5.1.5. Vrouwenemancipatie in de landbouwsector en op het platteland 153
5.2. ONDERWIJS CONFORM HAAR BESTEMMING 155
5.2.1. 'Geene coquette die alleen maar droomt van opschik' 155
5.2.2. Huismoeder en boerin: 'geen twééde boer' 157
5.2.3. Geen uniforme opzet: dé boerin bestaat niet 160
5.2.4. Geen verschil naar generatie, religie en etniciteit 161
5.2.5. Geen inbreng van boerinnen zelf 163
5.3. LANDBOUWHUISHOUDONDERWIJS: NOCH LANDBOUWONDERWIJS NOCH HUISHOUDONDERWIJS 164
5.3.1. Meisjesonderwijs in het landbouwonderwijs of landbouwonderwijs in het huishoudonderwijs.. 164
5.3.2. Cursussen op landbouw- en huishoudscholen .. 167
5.3.3. Zelfstandig: dorpscursussen en boerinnenschool 170
5.3.4. Boerinnenvakken meer dan 'meisjes'-vakken? .. 171
5.3.5. Meisjespedagogiek en boerendochters: een kwestie van referentiekader 174
5.3.6. Onderwijskrachten: leiding en specifieke eisen voor wie? 176

6. LANDBOUWHUISHOUDONDERWIJS ALS ONDERDEEL VAN HET LANDBOUWONDERWIJS, 1909-1921 179

6.1. LANDBOUWHUISHOUDONDERWIJS NAAR REGIO, STAND EN RELIGIE 179
6.1.1. Sturen op afstand: experimenteren in regionale verscheidenheid 179
6.1.2. Cursussen voor volwassen vrouwen: onderwijs naar leeftijd en stand? 182

6.1.3. Deelname, ambitie en verzuim als maatstaf voor aanpassingen ... 186
6.1.4. Bijsturing voor initiatieven van katholieke zijde .. 189
6.1.5. Niet op het huishoudonderwijs onderwezen vakken: de probleemvakken? ... 193
6.2. VROUWELIJK KADER VOOR HET LANDBOUWHUISHOUDONDERWIJS ... 196
6.2.1. Opleiding tot lerares in het landbouwhuishouden ... 196
6.2.2. Anderhalf jaar opleiding op De Rollecate ... 199
6.2.3. Bijscholing, opleiding of geen subsidie voor met name katholieke initiatieven ... 201
6.2.4. Leiding in het onderwijs ... 205
6.2.5. Onderwijsverenigingen: vrouwendeelname los van landbouworganisaties ... 207
6.3. LANDBOUWHUISHOUDONDERWIJS EN PLATTELANDSONTWIKKELING ... 211
6.3.1. Onderricht versus praktijk ... 211
6.3.2. Niveau- en standsverschillen uitgewerkt in kwalificaties ... 213
6.3.3. Landbouwhuishoudleraressen en vrouwenwerk op het platteland ... 215
6.3.4. Zelforganisatie: vakorganisatie en bonden van oud-leerlingen ... 216

7. VAN LANDBOUWHUISHOUDONDERWIJS VOOR DE BOERENSTAND NAAR HUISHOUDONDERWIJS VOOR HET PLATTELAND, 1921-1968 ... 221

7.1. LANDBOUWHUISHOUDONDERWIJS WORDT NIJVERHEIDSONDERWIJS VOOR MEISJES ... 222
7.1.1. Onder de Nijverheidsonderwijswet door onverwacht amendement ... 222
7.1.2. Controverse met het stadshuishoudonderwijs ... 224
7.1.3. Gelijkschakeling en toch behoud van het eigen karakter? ... 228
7.1.4. Achterstelling onder bezuinigingsrondes ... 232
7.2. PROFESSIONALISERING: ONDERWIJSPARTICIPATIE OF ONTWIKKELINGSWERK ... 235
7.2.1. Landbouw- of plattelandsontwikkeling: de boerin van de toekomst ... 235
7.2.2. Het katholieke zuiden: regionale differentiatie voor landbouwvakken ... 237

7.2.3. Centralisatie: van boerendorpscursus naar plattelandsstreekschool ... 241
7.2.4. Centralisatie: minder religieuze differentiatie voor professionalisering ... 245
7.3. Rationalisatie en 'goed-doordacht-huishouden': cultuurvisie en praktijk ... 248
7.3.1. De boerin van de toekomst door 'goed-doordacht-huishouden' ... 248
7.3.2. Vrouwen, rationalisatie en vernieuwing van de plattelandscultuur ... 251
7.3.3. N XIX-opleiding: 'goed-doordacht-huishouden' en schoolpraktijk ... 258
7.3.4. Onderwijsvernieuwing: praktijk in crisisomstandigheden ... 258
7.4. Verzelfstandiging en samenwerking: onderwijs én ontwikkelingswerk ... 259
7.4.1. Van cursus naar dorpshuis als centrum voor regionale ontwikkeling ... 259
7.4.2. Boerinnen georganiseerd: zelforganisatie met sociale-culturele functie ... 262
7.4.3. Vormingswerk: van ontwikkelingsdagen tot volkshogeschool ... 269
7.4.4. Huishoudelijke naast landbouwkundige voorlichting en studies ... 272
7.4.5. Mobilisatie, oorlogstijd en nasleep 1939-1946 ... 277
7.5. Naoorlogs dagonderwijs voor 'vrouwelijke' vorming en beroepen ... 279
7.5.1. Primaire opleiding als hét voortgezet dagonderwijs voor plattelandsmeisjes ... 279
7.5.2. Vakonderwijs en vorming: een laboratorium voor didactische vernieuwing ... 283
7.5.3. Tweesporenbeleid: secundaire opleidingen maar zonder landbouw ... 292
7.5.4. Eigen identiteit: geen stad-plattelandsverschillen 295
7.6. Professionalisering van het ontwikkelingswerk op het platteland ... 297
7.6.1. Stichting Maatschappelijk Werk ten Plattelande 297
7.6.2. Een professor in de landbouwhuishoudkunde . 298
7.6.3. Specialisatie voor huishoudelijke voorlichting in de tropen ... 300

8. GENDER, LANDBOUWMODERNISERING EN ONDERWIJS: SLOTBESCHOUWING 303

8.1. GENDERPOLITIEK IN DE LANDBOUW: HISTORIOGRAFISCHE INBEDDING 303
8.1.1. Genderaspecten van landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling 303
8.1.2. Gender in de Nederlandse agrarische en plattelandsgeschiedenis 304
8.1.3. Stad-plattelandsdimensie in de Nederlandse vrouwengeschiedenis 305
8.2. ONDERWIJS EN ONTWIKKELINGSWERK 310
8.2.1. Onderwijs en professionalisering voor landbouwmodernisering 310
8.2.2. Gender-, stands- en klassegewijs ontwikkelingspotentieel 312
8.2.3. Discrepantie tussen onderwijsparticipatie en ontwikkelingswerk 315
8.2.4. Onderwijs tussen heden en toekomst: verscheidenheid en uniformering 318
8.2.5. Landbouwhuishoudleraressen: vrouwelijk kader 319
8.2.6. Institutionele inbedding en professionele erkenning 322
8.2.7. Leerstof en leerlingen: tussen ideaal en praktijk 325
8.3. GENDER, LANDBOUWMODERNISERING EN PLATTELANDSONTWIKKELING 326
8.3.1. De samenhang tussen landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling 326
8.3.2. Modernisering en traditie: de dichotomie stad – platteland 330
8.3.3. Modernisering en sekse-segregatie: de dichotomie bedrijf – huishouden 330
8.3.4. Modernisering: interventie, feminisme en vrouwenemancipatie 333
8.3.5. Van civilisatie naar *empowerment?* 335
8.4. VERVOLGONDERZOEK 337

SUMMARY 343
BIJLAGEN 357
NOTEN 369
ARCHIEVEN 427
AANGEHAALDE LITERATUUR 429
REGISTER OP PERSOONSNAMEN 445

REGISTER OP GEOGRAFISCHE NAMEN 451
REGISTER OP ZAAKNAMEN 455

LIJST VAN TABELLEN

Tabel

4.1. Aantal leerlingen van de Ambulante Zuivelvakschool van de GOML, 1889-1896. ... 137

7.1. Rijksuitgaven t.b.v. het huishoud- en industrieonderwijs en landbouwhuishoudonderwijs, 1921-1928. ... 233
7.2. Aantal leerlingen in het huishoud- en industrieonderwijs en landbouwhuishoudonderwijs, 1921-1928. ... 233
7.3. Provinciale vergelijking van het aantal scholen en leerlingen voor de primaire opleiding bij het (stads)huishoudonderwijs en landbouwhuishoudonderwijs, 1967. ... 283
7.4. Aandeel van boerendochters in het dagnijverheidsonderwijs voor meisjes in Gelderland, 1957-1958. ... 294
7.5. Aantal leerlingen op de ambulante landbouwhuishoudcursussen in Nederland, 1938-1967. ... 296

LIJST VAN GRAFIEKEN

Grafiek

7.1. Aantal leerlingen op de primaire opleiding in Overijssel, 1947-1955 uitgesplitst naar stadshuishoud- en landbouwhuishoudonderwijs. ... 282
7.2. Onderwijskeuze van meisjes lagere schoolverlaters, in %, per provincie, in 1949 en 1957. ... 284
7.3. Aantal leerlingen op de part-time landbouwhuishoudcursussen, 1949-1967. 295

LIJST VAN AFBEELDINGEN

Afbeelding

1.1. Theda Mansholt (1879-1956). ... 2
1.2. Computercursus op het platteland, jaren negentig. ... 6

2.1. De hele familie werkt en pauseert samen met de knecht en meid. ... 33
2.2. Met de hele familie witlof steken, 1940. ... 34
2.3. Alle vrouwen op de maaimachine, rogge maaien. ... 36
2.4. Op de nieuwe trekker bij gebrek aan broers, 1958. ... 37

3.1. Mienette Storm-van der Chijs (1814-1895). ... 62
3.2. Tijdens de congressen was er ook een tentoonstelling, Winterswijk. ... 74

4.1. Melkhandel met botermakerij. ... 138

6.1. 'Samenstelling van de koemelk, landbouwhuishoudcursus Kloetinge, 1924. ... 180
6.2. Aardappelrooien als loonarbeid. ... 185

6.3. Wecken, landbouwhuishoudschool Lierop. ... 193
6.4. Les in zuivelbereiding, landbouwhuishoudschool Posterholt. ... 194
6.5. Religieuzen in het landbouwhuishoudonderwijs. ... 201

7.1. Diploma van de landbouwcursus voor boerinnen, 1932. ... 237
7.2. Praktische les, landbouwhuishoudschool Lonneker. ... 242
7.3. Landbouwhuishoudleraressen in de klederdracht van de streek waarin zij werkten t.g.v. een jubileum, 1928. ... 259
7.4. Boerinnen aan de vergadertafel, jaren dertig. ... 266
7.5. Naar het wereldcongres van de plattelandsvrouwen te Amsterdam, 1947. ... 268
7.6. Brochure van het Technisch Bureau voor de Huishoudelijke Arbeid ten Plattelande. ... 274
7.7. Cursus van de Huishoudelijke Voorlichting, inmaakles, jaren veertig. ... 276
7.8. Brochure beroepskeuze plattelandsmeisjes, 1946. ... 285
7.9. Tuinbouwles, landbouwhuishoudschool St. Anthonis, 1960. ... 291
7.10. Modeshow werkkleding. ... 291

8.1. Greta Smit (1900-1980). ... 307
8.2. HVP werkt ook voor repatrianten uit voormalig Nederlands-Indië, jaren zestig. ... 337

LIJST VAN BIJLAGEN

Kaart

1. Spreiding van het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland, 1912/1913. ... 359
2. Spreiding van het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland, 1925. ... 360
3. Spreiding van het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland, 1948. ... 361

Grafiek

1. Aantal leerlingen/studenten in het agrarisch onderwijs, 1920-1968. ... 362

Tabel

6.1. Verscheidenheid van het landbouwhuishoudonderwijs in de experimenteerfase, 1909-1919 ... 364

LIJST VAN AFKORTINGEN

Organisaties

ACWW	Associated Country-Women of the World
ABTB	Aartdiocesane Boeren- en Tuindersbond
CBPB	Christen Boerinnen, Boerendochters, Plattelandsvrouwen en -meisjesbond
CBS	Centraal Bureau voor Statistiek
CBTB	Christelijke Boeren- en Tuindersbond
DLG	Drents Landbouw Genootschap
FAO	Food and Agriculture Organisation
FML	Friese Maatschappij van Landbouw
GBB	Gelderse Boerenbond
GL	Groninger Landbouwbond
GMLN	Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid
GML	Groninger Maatschappij van Landbouw Gelderse Maatschappij van Landbouw
GOML	Gelders-Overijsselse Maatschappij van Landbouw
HML	Hollandse Maatschappij van Landbouw
HVP	Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande
IIAV	Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging
KNBTB	Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond
KNLC	Koninklijk Nederlands Landbouw Comité
LEI	Landbouw Economisch Instituut
LLB	Limburgse Landbouw Bond
LLTB	Limburgse Land- en Tuinbouwbond
LTB	Land- en Tuinbouwbond
NBB	Nederlandse Boerenbond
NBP	Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen
NBV	Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid
NCB	Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond
NSB	Nationaal Socialistische Beweging
OLM	Overijsselse Landbouw Maatschappij
ULG	Utrechts Landbouw Genootschap
VOLHN	Vereniging tot Ontwikkeling van de Landbouw in het Hollands Noorderkwartier
ZLM	Zeeuwse Landbouw Maatschappij

Onderwijs

EHBO	Eerste Hulp bij Ongelukken
HBS	Hogere Burger School
HNO	Huishoud- en Nijverheidsonderwijs
LBHHO	Landbouwhuishoudonderwijs
LO	Lager Onderwijs
LH	Landbouw Hogeschool
MULO	Meer Uitgebreid Lager Onderwijs
NO	Nijverheidsonderwijs
N XIX	Nijverheidsonderwijsakte voor het landbouwhuishouden
N XXI	Nijverheidsonderwijsakte voor het land- en tuinbouwonderwijs
RLWS	Rijkslandbouwwinterschool
VGLO	Voortgezet Gewoon Lager Onderwijs
VHMO	Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs

POLITIEKE PARTIJEN

RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij

TIJDSCHRIFTEN

Bijv. Ned. Lb Weekblad	*Bijvoegsel bij het Nederlands Landbouw-Weekblad*
Lhhk Congres x (1…)	*Verslag van het x^e Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres, gehouden te ….., 1…*
Maandblad Holl. Mij van Lb	*Maandblad van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw*
MB GOML 1…	*Mededelingen en Berichten van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw, over …*
NRC	*Nieuwe Rotterdamsche Courant*

1. 'VERGETEN' VROUWEN EN GENDERASPECTEN VAN LANDBOUW EN PLATTELAND

1.1. Agrarische vrouwen en landbouwpolitiek: onderwijs als casus

1.1.1. *Een 'vrouwenquaestie' in de landbouw?*

> '...immers de belangen van den boer zijn toch ook de belangen van de boerin en het is toch niet meer van dezen tijd dat al de zaken van den man vrouwen niet aangaan?'(1916)[1]

Theda W.S. Mansholt (1879-1956)[2] sprak deze woorden tot de afdeling Leens van de Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid. Als boerendochter van de sociaal-democratisch gezinde familie Mansholt[3] was zij onder de leden van deze afdeling opgegroeid. Haar opvoeding had haar terdege voorbereid op een verantwoordelijke en gezaghebbende positie. In 1913 nam zij de functie van directrice van een nieuwe rijksopleidingsschool op zich. Ze kreeg de taak leraressen op te leiden voor een werkkring onder boerinnen, andere plattelandsvrouwen en hun dochters. Hoezeer zij daartoe gemotiveerd was, bleek uit haar opmerking dat het juist de boerenstand was waarin vrouwen een enorme achterstand in ontwikkeling in te halen hadden:

> 'Wat we in de geheele maatschappij waarnemen, dat de vrouw in haar ontwikkelingsgang eenige stapjes achter den man aankomt (ik spreek niet van aanleg!) dat openbaart zich in den boerenstand in het dubbele ... .'(ca. 1919)[4]

De familietraditie getrouw streefde Theda Mansholt een uitgesproken brede maatschappelijke invulling van haar werk na. Haar motto hield in dat vrouwen hun aandeel in de modernisering van de landbouw en de verbetering van de levensomstandigheden op het platteland dienden op te pakken. Boerinnen hadden volgens haar een voorbeeldfunctie op het platteland te vervullen. In haar woorden moesten zij een zodanige boerin zijn:

> '... dat ze in staat is met kennis van zaken, dus oordeelkundig, het haar toekomende werk te verrichten, dat ze kan beoordeelen het nut van de verschillende werkzaamheden en daardoor misschien kan komen tot besparing van arbeid en verder zal ze willen en moeten begrijpen de plaats van den landbouw in het maatschappelijk leven, zal ze vooral kennis willen nemen van verschijnselen op maatschappelijk gebied als coöperatie, vereenigingsleven, enz. en dan zal ze naast den man kunnen staan om te strijden voor gemeenschappelijke belangen.'(ca 1919)[5]

Hierin paste ook zelforganisatie voor vrouwen in vakverenigingen waar-

AFBEELDING 1.1. Theda Mansholt (1879-1956). Collectie Nieuw Rollecate, RA OVERIJSSEL.

over Mansholt haar lezing in Leens hield. Toegespitst onderwijs, vakbladen en zelforganisatie waren volgens Mansholt de middelen waarmee boerinnen hun gezamenlijke doelen zouden kunnen realiseren. Tegelijkertijd moedigde zij beide seksen aan om hierin samen te werken, zoals blijkt uit haar speech op een gezamenlijke bijeenkomst van de Verenigingen van Oud-leerlingen van het Landbouwonderwijs en die van het Landbouwhuishoudonderwijs te Overijssel in 1919.[6] Deze oud-leerlingen vormden een belangrijke doelgroep. Zij waren immers de meest leergierigen onder de jonge of aanstaande boeren en boerinnen en zij zouden de toekomst van de boerenstand gaan bepalen.

Mansholt was niet de enige die zich publiekelijk uitliet over de belangen van vrouwen in de landbouw. In dit boek komen vele tijdgenoten maar ook voorgangers voor het voetlicht die met haar in de vergetelheid zijn geraakt. Mansholt trad namelijk in meerdere opzichten in de voetsporen van eerdere pleitbezorgers. Reeds aan de vooravond van de Nederlandse vrouwenbeweging hadden enkele befaamde mannen en vrouwen geijverd voor maatregelen om de arbeids- en scholingsmogelijkheden voor vrouwen in de landbouw te verbeteren. Scholing was in de ogen van feministen en hervormers het middel bij uitstek om vooruitgang in dit opzicht te bevorderen. A.M.M. (Mienette) Storm-van der Chijs (1814-1895)[7] speelde daarin een toonaangevende rol. Vanwege haar pleidooien voor het meisjesvakonderwijs staat zij in de geschiedschrijving als feministe bekend. Uit landbouwhistorische bronnen blijkt dat zij ook voor landbouw-

voormannen, ambtenaren en leden van de koninklijke familie redevoeringen hield waarin zij voor meer arbeids- en onderwijsmogelijkheden voor vrouwen in de landbouw pleitte. In 1863 verwierf zij het spreekrecht op de jaarlijkse Nederlandse landbouwcongressen. Nadien gebruikte ze dat vele jaren achtereen om de 'vrouwenquaestie' in de landbouw onder de aandacht te brengen. Het lukte Storm-van der Chijs echter niet om in landbouwkringen voldoende achterban te mobiliseren. Ondanks haar welbespraaktheid, goede contacten en aanzienlijk vermogen kon zij niet op directe resultaten in de landbouwsector terugkijken.[8]

Waarschijnlijk heeft Storm-van der Chijs niet geweten dat enkele jaren voor haar dood drie landbouworganisaties erin slaagden elk een school met cursussen voor zuivelvakonderwijs aan vrouwen te openen.[9] Een enorme prijsdaling in de zuivelexport had de regering ertoe gebracht scholing voor de verbetering van de zuivelproductie te gaan subsidiëren. In 1889 kwam dit zuivelvakonderwijs tot stand maar het kende slechts een kortstondige bloei. Zes jaar later waren de meeste landbouwwoordvoerders ervan overtuigd dat zuivelfabrieken de leveranciers van de twintigste eeuw zouden worden. Onderwijs ter verbetering van de zuivelbereiding op de boerderij groeide daarom niet uit tot een blijvend onderdeel in het Nederlands onderwijssysteem. Nieuwe opleidingen voor functies in de zuivelfabrieken kenden geen vrouwelijke leerlingen.[10]

Zodoende duurde het bijna een halve eeuw na de hartstochtelijke pleidooien van Storm-van der Chijs totdat structureel in onderwijs voor vrouwen in de landbouw werd voorzien en Mansholt de uitdaging aannam om leiding te geven aan de opbouw van een aparte tak van het landbouwonderwijs voor vrouwen: het landbouwhuishoudonderwijs.[11]

1.1.2. *Ontwikkelingsbeleid voor vrouwen in de landbouw*

Het landbouwhuishoudonderwijs was achteraf gezien het startpunt van een specifiek ontwikkelingsbeleid voor vrouwen in de landbouw. Het onderwijs vormde een aparte tak van het landbouwonderwijs. In 1909 was het de primeur aan de rijkslandbouwwinterschool te Veendam om de deuren voor een experimentele rijkslandbouwhuishoudcursus te openen. De inspecteur van het landbouwonderwijs had hiertoe het initiatief genomen.

De organisatie van het nieuwe onderwijs verliep aanvankelijk volgens de regels die ook voor het overige landbouwonderwijs van toepassing waren. Als maatschappelijke organisaties een landbouwhuishoudcursus of -school wilden instellen, konden zij rijkssubsidie aanvragen. Aan de hand van de aanvragen stelden de Directie Landbouw en de bevoegde minister jaarlijks een budget op dat moest worden verantwoord in de Tweede Kamer. De inspectie gebruikte de subsidies om institutionele en inhoudelijke voorwaarden aan de financiering te stellen. Door specifieke landbouwhuishoudleraressen op te leiden en als rijksleraressen aan te stellen kwamen er vrouwelijke beroepskrachten op het platteland met een zelfde uit-

gebreid takenpakket als de rijkslandbouwleraren, later -consulenten. Behalve de organisatie en uitvoering van het cursuswerk was de taak van de leraressen om individuele voorlichting en lezingen te geven. Ook dienden zij excursies te organiseren, de verenigingen van oud-leerlingen te ondersteunen en verder alles aan te pakken wat de uitvoering van het landbouw- en plattelandsbeleid zou bevorderen.

De gevoerde onderwijspolitiek zorgde ervoor dat het landbouwhuishoudonderwijs al gauw een grote regionale en levensbeschouwelijke verscheidenheid vertoonde. Niet alleen de diepgang van het onderwijs liep zeer uiteen, maar ook het aantal lessen, het vakkenpakket, de vervolg- en nevenactiviteiten, de huisvesting en de samenstelling van de leerlingengroepen varieerden overeenkomstig de inzichten van de organisaties. Ook ontstonden er grote verschillen in succes tussen de organisaties afhankelijk van de mate waarin de betrokken leerlingen, leerkrachten en bestuurders zich voor dit onderwijs inzetten.

Niet verwonderlijk was het dat de overheveling van dit onderwijs van het landbouwonderwijs naar het nijverheidsonderwijs voor meisjes op sterk verzet stuitte. Tegenstrijdige regionale en levensbeschouwelijke belangen vermengden zich met een algemene afkeer tegen de sterkere overheidsinmenging, de opgelegde standaardisering en de uiteindelijke uniformering naar voorbeeld van het stadse huishoudonderwijs. Dit bevorderde een wankel evenwicht waarin onderlinge samenwerking en afstemming groeide.

Dat het onderwijs met zijn beperkte duur geenszins voldoende was om de breed geformuleerde doelstellingen te verwerkelijken, waren de betrokkenen bij het onderwijs zich terdege bewust. Gezamenlijk ondernamen zij actie om nieuwe, verwante vrouwspecifieke initiatieven en instellingen voor zelforganisatie, voorlichting, vorming en onderzoek van de grond te tillen. Zodoende ontstond er geleidelijk aan een hecht netwerk van gelijkgerichte activiteiten.[12] De beroepsgroep van landbouwhuishoudleraressen die sinds 1913 door Mansholt en de later opgerichte zusterscholen te Posterholt (rooms-katholiek, 1920) en Zetten (protestants-christelijk, 1931) werden opgeleid, leverde de aangewezen personen om de dagelijkse leiding van deze activiteiten op zich te nemen.

Institutioneel bleef het landbouwhuishoudonderwijs tot 1968 een aparte tak van het nijverheidsonderwijs voor meisjes. Wel namen veel tweejarige landbouwhuishoudscholen die na de Tweede Wereldoorlog als paddestoelen uit de grond waren geschoten, in de loop der jaren de naam huishoudscholen ten plattelande aan. De denkbeelden over de toekomst van boerendochters, boerinnen en andere plattelandsvrouwen veranderden het beleid uiteindelijk zo sterk dat het netwerk van vrouwspecifieke activiteiten op het platteland werd ontmanteld of onherkenbaar opging in bredere verbanden. Met de invoering van de Wet op het Voortgezet Onderwijs, kort gezegd de Mammoetwet, verdween in 1968 het landbouwhuishoudonderwijs als aparte onderwijstak. Nadien was er alleen sprake van

verschillende niveaus van Huishoud- en Nijverheidsonderwijs (HNO). De opleidingen voor landbouwhuishoudleraressen en de vakgroep Landbouwhuishoudkunde aan de Landbouw Hogeschool werden in de jaren zeventig verbreed tot huishoudkundige opleidingen in het algemeen. De boerinnenbonden vingen hun drastische ledenverlies op door zich te verbreden tot plattelandsvrouwenorganisaties, maar een aantal afdelingen verzelfstandigden zich of gingen op in algemenere verbanden. Tegelijkertijd nam de ondersteuning en directe bemoeienis van de boerenbonden sterk af. De Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande sloot tenslotte haar bureau in de jaren tachtig omdat de overheid de subsidie stopte. Vrouwen in de landbouw waren uiteindelijk geen uitdrukkelijke en specifieke doelgroep meer.

1.1.3. *De Tweede Feministische Golf: nieuwe behoeften van vrouwen in de landbouw*

In tegenstelling tot wat de institutionele geschiedenis van deze vrouwspecifieke activiteiten suggereert, is het niet waar dat agrarische vrouwen zichzelf vanaf de jaren zestig vereenzelvigden met andere plattelands- en met stadsvrouwen. Wel stonden hen steeds meer dezelfde mogelijkheden ter beschikking waarvan velen ook gebruik maakten. Het opleidingsniveau van 'boerinnen' en hun dochters steeg gestaag. Op een enkeling na haalden boerendochters diploma's in het voortgezet en beroepsonderwijs, maar als vanouds meestal niet ter voorbereiding op een baan of de leiding over een bedrijf in de landbouw. Vrouwen die via het huwelijk of een maatschap toch in de landbouw terechtkwamen of bleven, kregen te maken met de situatie dat zij zonder landbouwopleiding alleen het ongeschoolde 'inspringwerk' of het niet-agrarische, ondersteunende werk op het bedrijf konden doen. Het gebrek aan gedegen voorkennis ondervonden zij meer en meer als een handicap om als gelijkwaardige partner mee te kunnen denken over de ontwikkeling van het bedrijf en de te nemen beslissingen. In de jaren tachtig volgden daaruit nieuwe initiatieven tot het opzetten van landbouwcursussen en -leertrajecten die opnieuw specifiek op vrouwen in de landbouw werden toegesneden voor wat betreft de inhoud, de duur, de frequentie en het tijdstip.

Bovendien hebben agrarische vrouwen in de jaren tachtig zelf nieuwe vakorganisaties opgezet om hun beroepsbelangen te behartigen. Daarin werkten zij vooral aan hun positie in de landbouwsector. Maatschappelijk gezien confronteerde de marginalisering van de vrouwenarbeid op het bedrijf hen met grote arbeidsrechtelijke ongelijkheid. Gehuwde agrarische vrouwen stonden per definitie niet als reguliere arbeidskracht geregistreerd. Zonder officiële status vielen zij evenmin onder een verzekering als mede-ondernemer. Verbeteringen in het stelsel van sociale zekerheid hadden geen betrekking op hun arbeidsbijdrage. Extra verzekeringen sloten de meeste landbouwersgezinnen uit kostenbesparing niet voor hen af. Hierdoor ontbrak elke juridische grond om voor gehuwde agrarische

vrouwen aanspraak te kunnen maken op sociale uitkeringen of verzekeringsgelden die hun arbeid op het bedrijf dekten, hoe onmisbaar het aandeel van deze vrouwen ook was.

Sinds de jaren negentig hebben meer en meer vrouwen hun positie als ondernemer of mede-ondernemer juridisch geformaliseerd, meestal in de vorm van een man-vrouwmaatschap. Steeds vaker gaan ook dochters een maatschap met hun vader of beide ouders aan als zij op termijn het ouderlijk bedrijf willen overnemen. Onder de (mede)onderneemsters zijn steeds meer vrouwen die een eigen werkveld op de boerderij hebben, bijvoorbeeld in een eigen teelt, de verwerking en/of verkoop van producten van het bedrijf of in een niet-agrarische maar toeristische of verzorgende sfeer. Daarnaast heeft een deel van de gehuwde vrouwen uit de landbouwsector hun baan buitenshuis aangehouden of als herintreedster opnieuw opgepakt.

Gezien de verscheidenheid waarin deze vrouwen hun leven vormgeven, is het niet verwonderlijk dat zowel het beleid voor plattelandsvernieuwing als het landbouwbeleid nog altijd van groot belang is voor hen. In de jaren negentig hebben agrarische vrouwen samen met de plattelandsvrouwenorganisaties aan de kaak gesteld hoezeer de leefbaarheid en het voorzieningenniveau op het platteland tekortschoten. Nieuwe ontwikkelingsprogramma's roepen juist vrouwen op zich in te zetten voor de verbetering van zowel de economische positie van de boerenstand als de algehele

AFBEELDING 1.2. Computercursus op het platteland, jaren negentig. Collectie *In schort en overall*, Wageningen.

leefbaarheid op het platteland. Bij plattelandsvernieuwing wordt specifiek van agrarische vrouwen verwacht dat zij het voortouw nemen. Samenwerking tussen mannen en vrouwen staat nu wel in een ander maatschappelijk kader dan in de tijd dat Theda Mansholt daarvoor pleitte. Feit is dat de vertegenwoordiging van vrouwen in de belangenbehartiging en beleidsorganen voor de landbouw ver achterblijft in vergelijking tot die in andere sectoren. Ook zijn er nauwelijks vrouwen in leidinggevende posities en bestuursfuncties in de landbouw te vinden. Professionalisering en de daartoe benodigde scholingsmogelijkheden lijken nog altijd noodzakelijk te zijn voor de arbeid zelf, de beroepsstatus en de belangenbehartiging.[13]

1.1.4. *In de spiegel van anderhalve eeuw OVO-drieluik voor vrouwen*

Uit het voorgaande blijkt dat voor vrouwen in de landbouw een specifiek ontwikkelingsbeleid is gevoerd. Vanwege de doelstellingen en de doelgroep kunnen we de daaruit voortgekomen activiteiten met recht onder het Nederlandse OVO-drieluik voor de landbouw scharen. Het OVO-drieluik staat voor het integrale kennisbeleid van *Onderwijs, Voorlichting en Onderzoek* ten behoeve van de landbouwsector. In het algemeen wordt gesteld dat dit drieluik in de twintigste eeuw een belangrijke pijler vormde voor de uitvoering van het landbouwbeleid en daarin enorm effectief en succesvol was.

Het OVO-drieluik is om meerdere redenen uitzonderlijk. Landbouworganisaties en overheid werkten nauw samen om een stelsel van onderwijs, voorlichting en onderzoek op te bouwen dat de gehele landbouw omvatte en telkens weer bijgesteld moest worden. De organisaties vormden meestal de kaders waarbinnen de uitvoering plaatsvond. De overheid stelde de wettelijke regels en de hoogte van de financiële ondersteuning vast. Vooral het onderwijs en de voorlichting stonden vaak onder direct beheer van de landbouworganisaties of één van hun afdelingen. Dit sectorale karakter bevorderde het onderlinge verband en de vérgaande invloed van het landbouwkennissysteem. Bij andere sectoren vond dit alles meer gefragmenteerd plaats vanuit kleinere, meer specifieke beroeps- of vakverenigingen. In aantal evenaarden deze OVO-voorzieningen in hun bloeitijd in de jaren vijftig en zestig die van alle andere sectoren tezamen.[14]

Recent heeft de ruraal socioloog Jan Douwe van der Ploeg een oproep gedaan voor verdere historisering van wat hij noemt het expert- en kennissysteem achter het modernisatieproject in de Nederlandse landbouw.[15] Naast deze studie wordt ook door andere historici ondertussen hard daaraan gewerkt. Een geschiedschrijving van de wetenschaps- en technologieontwikkeling ten behoeve van de landbouw in de twintigste eeuw is door Bieleman en Priester afgerond.[16] In 1999 zijn op dit terrein twee promotieonderzoeken van start gegaan: de één over ruilverkaveling en de ander over streekverbetering. Beide onderwerpen zijn voorbeelden van project-

matig landbouwbeleid waarin het OVO-drieluik een zeer belangrijke ondersteunende rol kreeg toegewezen.[17] Andela en Maat hebben inmiddels hun promotieonderzoeken in deze richting gepubliceerd[18] en de auteur is momenteel een gendergeschiedenis van de Landbouwhogeschool/ Landbouwuniversiteit Wageningen aan het schrijven[19].

Daarnaast bestaan er oudere historische beschrijvingen van afzonderlijke instellingen die deel uitmaakten van het OVO-drieluik. Deze zijn veelal beperkt tot de motivaties voor de oprichting, de doelstellingen, de activiteiten, de zichtbare resultaten en de veranderingen daarin.[20] In meer recente boeken over de geschiedenis van vele afzonderlijke landbouworganisaties en het proefschrift van oud-landbouwvoorlichter Crijns is er wel sprake van een meer integrale aanpak maar niet vanuit een genderperspectief.

Het is opvallend dat het OVO-drieluik meestal wordt geassocieerd met de modernisering van landbouwproductiewijzen en vervolgens wordt vereenzelvigd met een mannelijke doelgroep. Het is veelzeggend dat tot voor kort vrijwel niemand heeft opgemerkt dat vrouwen in dit algemene beeld ontbreken en zich heeft afgevraagd waarom dat zo is. Nederland kent immers voornamelijk gezinsbedrijven. Daarin hebben boerinnen en boerendochters reeds voorafgaand maar ook tijdens het bestaan van het OVO-drieluik veel aan het landbouwbedrijf bijgedragen. Hun aandeel betrof niet alleen hun werk voor het gezin en in de huishouding maar ook allerhande landbouwwerk. De sekse-exclusiviteit die uit deze veronachtzaming blijkt, lijkt als vanzelfsprekend aan 'landbouwmodernisering' te zijn gaan kleven.[21]

Het OVO-drieluik biedt echter een uitstekend aanknopingspunt om een wetenschappelijke discussie over de genderaspecten van landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling op gang te brengen. Het OVO-drieluik was zo nauw op het landbouw- en plattelandsbeleid afgestemd, dat het de mogelijkheid opent om via het daarin gevoerde kennisbeleid tot de kern van de landbouwpolitiek te komen. Bovendien was dit het enige landbouwterrein waarin expliciet seksespecifiek beleid werd gevoerd. Hierdoor vormden de vrouwspecifieke activiteiten enerzijds een afspiegeling van hoe de sekse-segregatie en sekse-exclusiviteit in de landbouw gestalte kregen. Anderzijds fungeerden zij als kristallisatiepunt voor de genderdiscussies die aan het landbouw- en plattelandsbeleid ten grondslag lagen.

1.1.5. *Het onderwijs voor vrouwen in de landbouw: onderzoeksvragen*

Aan de basis van dit boek ligt de vraag naar genderaspecten van de Nederlandse landbouwpolitiek. Via het specifieke onderwijs voor boerinnen en hun dochters is een middel gevonden om de genderaspecten van landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling in het samenspel van politieke krachten en het algemeen maatschappelijke kader in beeld te krijgen. De meeste aandacht gaat uit naar het landbouwhuishoudonderwijs

als casus omdat het OVO-drieluik voor vrouwen vanuit dit onderwijs werd opgebouwd.[22]

Centraal staan drie onderzoeksvragen. De eerste vraag is welk aandeel diverse groepen vrouwen in de landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling werd toegewezen in de discussies over het onderwijs en hoe kreeg dit in het onderwijs als voorbeeld van landbouwbeleid steeds opnieuw gestalte. De tweede vraag betreft de zeggenschap van de betrokken vrouwen zelf hierover: op welke punten in het landbouw- en plattelandsbeleid kregen diverse groepen vrouwen via het onderwijs invloed toegewezen of op welke punten eisten zij die voor zich op. De derde vraag gaat over de houding van de betreffende vrouwen tegenover de beoogde veranderingen door na te gaan welke onderdelen zij in het onderwijs en de discussies daarover steunden, bekritiseerden of links lieten liggen.

Voor het beantwoorden van deze vragen is op de eerste plaats een inhoudelijke analyse van de discussies en de besluiten rond het onderwijs van belang. Daaruit zullen de prioriteiten en geschilpunten blijken die de betrokken groeperingen en instellingen naar voren brachten. Tevens kan hieruit worden gedestilleerd op welke punten seksesegregatie in landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling werd bevorderd, danwel bediscussieerd en eventueel bestreden. Het was alle betrokkenen er heel wat aan gelegen om hun standpunten te articuleren. Met name gold dat het landbouwhuishoudonderwijs. Omdat het onder centraal staatsgezag stond, was landelijke coördinatie en het bespelen van de publieke en politieke opinie hiervoor onontbeerlijk. Bovendien wilde iedere groepering haar aandeel opeisen waarop ze volgens de wet recht meende te hebben. Hetgeen wel en geen doorgang vond, verwijst naar de gestelde prioriteiten en het politieke gewicht van de betreffende groeperingen.

Ten tweede wordt de organisatie van de besluitvorming zelf bekeken. Een politieke analyse daarvan is onder andere noodzakelijk om opheldering te verschaffen over de mate waarin en de wijze waarop de betreffende doelgroep van vrouwen zelf inbreng kregen, dan wel opeisten en hoe zij gestimuleerd of geremd werden om hun eigen belangen te articuleren en te behartigen.

Vervolgens is het een derde punt dat zal worden nagegaan hoe de verschillen in opstelling samenhingen met uiteenlopende voorstellingen van de ideale boerin en de ideale toekomst van de boerendochter alsook met welke vrouwbeelden of denkbeelden over vrouwenemancipatie en feminisme die overeenkwamen. Bovendien komt via de onderwijsevaluaties en de reacties van cursisten en leerlingen informatie boven tafel over de knelpunten die zij bij de uitvoering van het beleid tegenkwamen.

Tenslotte zullen de betrokkenen groeperingen in al hun verscheidenheid worden onderkend. Deze belanghebbenden hadden zeer diverse sociale bindingen en hun band met degenen zij vertegenwoordigen kon

zeer verschillend van aard zijn. In de negentiende eeuw waren de pleitbezorgers en initiatiefnemers vooral sociaal-liberalen: grotere landeigenaars en plattelandsnotabelen, plus enkele vrouwen uit hun midden die zich het lot van vrouwen in de landbouw en op het platteland aantrokken. Later sloten professionele deskundigen, praktiserende landbouwers, overheidsambtenaren en leerkrachten en hun organisaties zich voor het onderwijsbeleid daarbij aan. Het aantal vrouwen onder hen nam daarbij geleidelijk aan toe. Vanwege de verzuiling mengden zich ook vertegenwoordigers van verschillende denominaties in de besluitvorming. Vanaf de jaren dertig zaten er bovendien ook steeds meer niet-agrarische vertegenwoordigers in verschillende organen.

1.2. HISTORIOGRAFISCHE INBEDDING

1.2.1. *Een ongeschreven geschiedenis: onzichtbaarheid en stereotypering*

> 'Si «révolution silencieuse» il y a, il en est une plus silencieuse encore: celle accomplie par les agricultrices et passée sous silence. En effet, alors que de nombreux ouvrages de chercheurs et agricole et rural, peu s'attachent à comprendre la participation des agricultrices au changement social de la paysannerie, à rendre aux agricultrices leurs part de «révolution silencieuse».'(1987)[23]

De Franse sociologe Lagrave geeft met bovenstaand citaat aan hoezeer agrarische vrouwen nog meer dan hun mannen op het Franse platteland na de Tweede Wereldoorlog een revolutie hebben meegemaakt zonder dat die is opgemerkt. De Amerikaanse historica Jensen laat zien dat geschiedschrijvers plattelandsvrouwen laten verdwijnen zoals een magiër doet met zijn kunsten: zo zijn ze er wel, zo zijn ze er niet. Terwijl vrouwen in de zogenaamde 'lieux de mémoires' op en van het platteland duidelijk aanwezig zijn, lijken ze verdwenen als we de geschiedschrijving bekijken.[24]

Ook in Nederland komen agrarische en andere plattelandsvrouwen nauwelijks in beeld. Over hun aandeel aan de landbouw- en plattelandsontwikkeling in de loop van de Nederlandse geschiedenis is weinig bekend. Komen vrouwen uit de agrarische sector in de media aan bod, dan toont de verslaggever zich veelal geïntrigeerd door het hem onbekende. Maar als de vrouwen woorden tekortschieten en reporters hun stilte invullen, komt de onwetendheid over hun leef- en denkwereld schrijnend aan het licht. Dan lijkt het alsof de reporters hun bevindingen vanuit een ver, exotisch land verslaan.[25] Het is echter niet verwonderlijk dat mensen terugvallen op stereotyperingen zolang zij zich niet werkelijk in de levens van deze vrouwen verdiepen en hen tegemoet treden als zelfstandig handelende mensen met een eigen kijk op de wereld om hen heen. Naast deze stereotypering komt het regelmatig voor dat karakteriseringen op

grond van een enkel voorbeeld uit eigen kring of verleden worden veralgemeniseerd.

In het algemeen worden agrarische en andere plattelandsvrouwen afgeschilderd als een uitermate statische en ongedifferentieerde groep. Nogal eens wordt hun een in wezen conservatieve levenshouding toegeschreven. Ingeburgerde civilisatietheorieën onthouden hun een specifieke ontwikkeling of identiteit vanuit de plattelandsomgeving en los van het tegendeel van 'stads'. Impliciet wordt er vaak van uitgegaan dat cultuur slechts langzaam vanuit de centra van civilisatie in de steden naar het platteland zou doorsijpelen. 'Niet-stedelingen' wordt daarmee per definitie een achterstand toegeschreven. Aan hen is evenwel de keus om de beschaving op te zoeken: de besten ontworstelen zich aan hun omgeving om zich vervolgens in de stad op de maatschappelijke ladder op te werken. Kortom, in deze stereotypering worden zij aan de normstellende stedeling afgemeten en gelden als 'anderen' letterlijk als 'achterlijk'. Vrouwen gelden in dat beeld als boegbeelden van conservatisme en bekrompenheid in hun kleine wereld van het dorp of een afgelegen boerderij: zwijgzaam naar buiten maar onderling wordt alles haarfijn geregistreerd en besproken. Fysiek gezien past daarbij een breed, hoekig en vroeg-oud vrouwenlichaam zonder 'vrouwelijke' verfijning.[26]

Het intrigerende is dat het platteland tegelijkertijd ook om zijn tegendeel van cultuur, namelijk zijn natuurverbondenheid, telkens weer wordt hergewaardeerd. De uitwassen in de massaliteit en anonimiteit van de stad vormen de aanleiding voor een verlangen naar een vermeende zuiverheid van de natuur. Met name de vrouwen 'van buiten' krijgen een aureool van zuiverheid aangemeten dat zijn basis vindt in diezelfde civilisatietheorieën. Deze dichten vrouwen namelijk toe dat zij dichter bij de natuur staan dan mannen. Door de tijden heen zien we boerinnen, boerendochters of 'meiden' dus ook geroemd om hun blozende wangen, energieke optreden, onbevangen seksualiteit en gemiddeld grotere en gezonde kinderschaar. Vrouwen die ecologisering van de landbouw voorstaan, kunnen hier wellicht hun voordeel mee doen, maar vrouwen uit met name de intensieve landbouw worstelen met de stroom van verwijten dat zij dan toch wel beter moesten weten.

Dit statische en stereotiepe beeld van agrarische en andere plattelandsvrouwen heeft alles te maken met het gebrek aan een geschiedschrijving waarin zij als handelende mensen zijn opgenomen. In de geschiedkundige verhalen vinden we nauwelijks aanknopingspunten voor wat de Nederlandse boerinnen, andere vrouwen op het platteland en hun voorvecht(st)ers hebben meegemaakt. Welk aandeel zij hebben gehad in de veranderingen in de landbouw, op het platteland en de vrouwenemancipatie kunnen we niet daarin lezen. De internationale oriëntatie bij hun initiatieven staat nergens geboekstaafd. De lezer zal bij de meeste historici geen verhaal kunnen halen.

1.2.2. *Geslachtsloosheid in de Nederlandse agrarische en plattelandsgeschiedenis*

In de historische analyses, overzichtsartikelen of handboeken over landbouwmodernisering of andere ontwikkelingen op het Nederlandse platteland is het aandeel van boerinnen en andere plattelandsvrouwen niet systematisch opgenomen. De beschikbare studies of eerder geformuleerde onderzoeksvragen op dit terrein worden nauwelijks in de historische kringen in Nederland opgepakt.[27] De meer recente historische studies over de landbouw of het platteland wijken in dit opzicht niet af van de oudere. In enkele studies figureren vrouwen wel, soms alleen op foto's[28], maar ook wel in statistieken[29] of in beschrijvingen over landbouwarbeid en -organisaties.[30] Ze vormen geen wezenlijk bestandsdeel voor de rode draad van het verhaal noch voor de conclusies. Recente studies over de landbouw bespreken soms wel de brontechnische complexiteit die het bepalen van de vrouwenarbeid in de agrarische sector bemoeilijken maar gebruiken omrekeningsfactoren zonder zich te baseren op diepgaand onderzoek.[31] Ook in bundels of jaarboeken zijn artikelen over vrouwen of genderaspecten in de landbouw alleen bij grote uitzondering te vinden.[32]

Opvallend is dat nauwelijks naar de beschikbare historische studies over boerinnen en andere plattelandsvrouwen wordt verwezen. Bovendien worden ze niet als referentiekader benut wanneer de onderzoeker een andere regio behandelt. Hierdoor zijn deze studies vrijwel afwezig in de literatuurlijsten. Dat geldt ook voor de onderzoeken die wel aandacht besteden aan vrouwen.

Het Nederlandse agrarische historisch onderzoek kent ondertussen uitvoerig gedocumenteerd regionaal en regionaal-vergelijkend onderzoek vanuit sociaal-economische optiek. Deze studies vallen voor het merendeel samen met het werk van de zogenoemde 'Wageningse school', bestrijken een tamelijk lange periode en stellen sociaal-economische ontwikkelingen van de middellange termijn centraal. De historische dynamiek wordt vooral gekenschetst in de samenhang tussen de veranderingen in de beroepsstructuur, loon- en prijsschommelingen en demografische ontwikkelingspatronen. Een aantal studies is op de landbouw toegespitst. Daarin is gekozen voor een economische benadering van de landbouwproductiewijzen, zoals de teeltsystemen, arbeidsproductiviteit en marktmechanismen.[33] Wintle beschreef de karakteristieken van de Wageningse school als volgt:

> 'The approach of its adherents is secular, serial, quantitative, and systematic. The research is problem-oriented, and the interest is in the structure of the agrarian society and economy, usually on a regional or provincial scale. Meanwhile, community studies thrive, and recently, in addition, a more economic-scientific approach also been taken to the subject, attempting to locate the agricultural sector within the economy as a whole.' (1991)[34]

De meer recente studies van Priester, Brusse en Van Cruyningen schenken

aandacht aan de sociale verhoudingen, zoals de verhoudingen tussen kleinere en grotere boeren en hun materiële welstand.[35]

Vanuit deze (sociaal-)economische oriëntatie zijn voor de geschiedenis van het platteland en de landbouw niet eerder benutte historische bronnen aangeboord en op zeer creatieve wijze gebruikt. Deze bevatten zowel nieuwe kwalitatieve als kwantitatieve gegevens. Beide soorten bronnen zijn in dienst gesteld om tijdreeksen te kunnen construeren en onderbouwen. Met het vermeende statische karakter van de landbouw en het platteland vóór de twintigste eeuw wordt in deze studies afdoende afgerekend. Bovendien is aangetoond hoezeer het kleine Nederland een en al regionale verscheidenheid kende. Omdat deze onderzoeken hooguit een periode tot aan de Eerste Wereldoorlog bestrijken, is echter het merendeel van de twintigste eeuw vanuit deze optiek tot nu toe onbeschreven gebleven.[36]

De groep rond de Wageningse school vertegenwoordigt een structurele benadering waarin het doel is de historische ontwikkeling te herleiden tot de meest wezenlijke veranderingen. Hierbij zijn plattelandshuishoudens primair als (sociaal-)economische eenheden gecategoriseerd, die kunnen worden ingedeeld in een sociale stratificatie naar beroep of inkomen en die soorten demografisch gedrag vertonen. Het onderzoek wordt veelal gepositioneerd in methode-debatten over het gebruik van sociaal-economische en demografische bronnen en categoriseringen. Omdat vele vooronderstellingen de laatste vijftien jaar onder vuur zijn genomen, blijft het een voortdurende uitdaging voor sociaal-wetenschappers en historici om de onderkende knelpunten in wetenschappelijk bevredigende bijstellingen om te zetten. De algemeen onderkende onderschatting van vrouwenarbeid in de landbouw betekende bijvoorbeeld dat de gebruikelijk historische cijferreeksen alleen na een kritische combinatie van nieuwe noties konden worden bijgesteld.[37]

De bovengenoemde sociaal-economische benaderingswijze heeft afstand genomen van de oude, volkskundig geïnspireerde beschrijvingen van de plattelandsbevolking en de boerenstand. In de speurtocht om met een meer objectieve aanpak de economische rationaliteit op het boerenbedrijf en het platteland te achterhalen, hebben de auteurs naar nostalgie riekende beelden van plattelandssaamhorigheid en van natuurverbondenheid ver achter zich willen laten. Deze benadering benadrukt dat de landbouw voor de boerenstand een bestaans*middel* vormde en niet zozeer een bestaans*wijze*.

Ondanks dat deze studies zekere wetmatigheden binnen een zelfde cultuurgebied en gedurende een langere periode aangeven, bieden ze nauwelijks inzicht in het hoe en waarom deze processen zich voltrokken. Het reilen en zeilen op de boerderij of het platteland blijven onbeschreven: de mens als handelend wezen verdwijnt in deze studies achter de structuren. Zij hebben geen direct aandeel in het verhaal.

Het huidige volkskundig onderzoek daarentegen richt zich op het alle-

daagse leven van de boerenbevolking. Het laat zich daarbij inspireren door de oudere volkskundige zienswijze dat de boerenstand zich onderscheidde als een bevolkingsgroep met eigen leefwijzen, waarden en normen. Nieuwe invloeden vanuit de antropologie en de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis zijn daarin terug te vinden.[38] Het Nederlandse onderzoek naar materiële cultuur op het platteland beweegt zich op het snijvlak van de twee voornoemde benaderingswijzen. Schuurman vertegenwoordigt deze richting in Wageningen.[39]

Deze onderzoeken hebben met het sociaal-economische onderzoek van de Wageningse school gemeen dat zij boerenhuishoudens als basiseenheid voor onderzoek kiezen. Vanuit genderstudies blijkt dat juist deze keuze mogelijke genderverschillen verhult, maar ook de sleutel vormt om die wel voor het voetlicht te brengen. In het volgende hoofdstuk zal dit nader aan de orde komen.

Een aparte stroming vormt het onderzoek waarin de aandacht uitgaat naar de maatschappelijke kaders en instellingen waarbinnen boerenfamilies hun leven vormgaven. Deze richting vindt haar basis in de politieke en institutionele landbouwgeschiedenis. In het onderzoek naar agrarische instellingen hebben veel onderzoekers en opdrachtgevers zich losgemaakt van een strikte gerichtheid op interne organisatieveranderingen. Hun historische verhalen bedden de organisaties in de algemene ontwikkelingen in en vertellen over de externe invloed van de betreffende organisaties, zij het vooral in economisch en technisch opzicht. Meer en meer behandelen ze behalve de werkzaamheden van het bestuurlijk kader ook de actieve betrokkenheid van de boerenfamilies. Daarbij vormen de gezinshoofden meestal het referentiepunt omdat zij de wettelijke vertegenwoordigers van het boerenhuishouden waren. Het gezinshoofd was gewoonlijk de huisvader, de boer dus. Na diens dood viel deze positie toe aan de achtergebleven weduwe, maar deze liet zich vaak vertegenwoordigen door een mannelijk familielid of opzichter. In deze onderzoeken worden de vrouwspecifieke activiteiten in het onderwijs, de organisatie en de voorlichting meestal wel behandeld, maar vrijwel onbesproken blijven bijvoorbeeld het aandeel van vrouwen in deze activiteiten en de maatschappelijke betekenis ervan.[40]

Deze organisatie-studies hebben onmiskenbaar een maatschappelijke betekenis als historische evaluaties, maar door de opzet zijn ze beperkt tot het beleidsspectrum van de organisaties zelf. De auteurs volgen de thematische indelingen en tijdsfaseringen die de instellingen zelf hanteerden. De rode draad van het verhaal blijft hierdoor beperkt tot een beschrijving vanuit de organisatie zelf en niet die van een algemeen maatschappelijk-politieke analyse van het beleid en optreden in al zijn geledingen. In het algemeen worden het beleid en het optreden van de organisaties over delicate kwesties wel verduidelijkt en becommentarieerd, maar vooral vanuit de toenmalige intenties en discussies. Daardoor komt bijvoorbeeld het vaak impliciete beleid ten opzichte van huidige kwesties zoals het milieu

of de vrouwelijke leden van het boerengezin, niet of alleen separaat en zijdelings aan bod. Hieruit blijkt ook dat zowel de organisaties zelf als de auteurs genderaspecten niet als een intrinsiek aandachtspunt voor de analyse van de organisaties beschouwen. Hoogland, Duffhues en Van der Burg hebben wel aanknopingspunten in dit opzicht aangereikt. Van der Haar en Faber hebben ook aandacht besteed aan de aanwezigheid en positie van vrouwen op de Landbouwhogeschool, c.q. Landbouwuniversiteit. Ze vormen echter geen deel van de verhaallijn die consequent wordt voortgezet in andere onderdelen en in de conclusies.[41]

Naast dit sociaal-economisch onderzoek naar organisaties en instellingen in de landbouw, zijn er vanuit sociologische en antropologische hoek ook sociaal-politieke studies. Deze zijn echter voor het merendeel wat ouder en sterk sociaal-wetenschappelijk ingekaderd. Het onderzoek is meestal gebaseerd op dataverzameling uit één soort bron. Geen van allen behandelen de genderaspecten van het onderzoeksterrein.[42]

Missen we in veel geschiedverhalen over de landbouw of het platteland een analyse vanuit man-vrouwverhoudingen, dit geldt voor het merendeel ook voor de machtsverhoudingen tussen sociaal-economische groeperingen. De groep rond de Wageningse school benoemt de getalsverhoudingen in de sociale stratificatie of beroepsstructuur. Brusse schetste bovendien het bestuurlijk kader in zijn inleiding waarmee hij een politieke context geeft aan zijn bevindingen.[43] Frieswijk heeft uitsluitend de landarbeiders in zijn onderzoek centraal gesteld.[44]

1.2.3. *Urbicentrisme in de Nederlandse vrouwengeschiedenis*

Evenals in de agrarische geschiedenis zijn in de Nederlandse vrouwengeschiedenis talrijke aanknopingspunten voor onderzoek naar boerinnen en andere plattelandsvrouwen te vinden. In de vrouwengeschiedenis komen deze vrouwen of stads- en plattelandsverschillen tot nu toe niet systematisch aan bod. Toch gingen vrouwenhistorica's van het eerste uur niet aan deze vrouwen voorbij.[45] De beroepsvereniging voor vrouwengeschiedenis heeft bijvoorbeeld in 1989 de themabundel *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* in de eigen populariserende serie gepubliceerd.[46] Enkele doctoraalscripties op dit gebied zijn omgewerkt tot een tentoonstelling met begeleidend boek[47] en andere vormden de basis voor een artikel. Deze verschenen vooral in bundels over vrouwengeschiedenis met een regionale invalshoek[48], in algemene bundels[49] en soms in een jaarboek of tijdschrift[50]. Tot nu toe is het bij deze afzonderlijke verhalen gebleven zonder noemenswaardige uitstraling naar grootschaliger algemeen onderzoek of overzichtswerken. Uitzonderingen zijn bescheiden producten van eigen hand: een overzicht over honderd jaar vrouwenarbeid in de landbouw met de Wageningse sociologe Bock in een overzichtsboek over vrouwenarbeid[51] en een publicatie met Lievaart *Drie generaties in schort en overall. Een terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de land-*

bouw. In dit laatste boek is een lijst met de toen bekende Nederlandse historische en actuele rurale genderstudies literatuur over arbeid te vinden.[52]

In recent historisch genderonderzoek wordt bij uitzondering aan boerinnen en andere plattelandsvrouwen gerefereerd.[53] Soms wordt gemeld dat de boerinnen of plattelandsvrouwen in het onderzoek geen aandacht krijgen vanwege hun specifieke omstandigheden of bronnen. Het gevaar van deze werkwijze is dat vele nieuwe inzichten in de vrouwengeschiedenis zijn gebaseerd op studies vanuit een stedelijk gezichtspunt zonder deze beperking in de conclusies te verdisconteren of expliciet aan te tekenen. Analoog aan de termen etno- en eurocentrisme, wil ik dit urbicentrisme noemen.

Deze studie raakt veel thema's uit de vrouwengeschiedenis. De literatuur over de drie volgende is het meest relevant: het meisjesonderwijs, vrouwenarbeid, maatschappelijke participatie en organisatie van vrouwen. Over het meisjesonderwijs heeft Van Essen een handboek geschreven. Zij heeft onder het vakonderwijs voor meisjes een aparte beschrijving van het landbouwhuishoudonderwijs gegeven. In afwachting van dit boek heeft zij zich indertijd niet aan een nadere plaatsbepaling van dit onderwijs gewaagd.[54]

In het onderzoek naar vrouwen in het hoger en middelbaar onderwijs ontbreekt elke link naar vrouwen in het landbouwonderwijs. De afgestudeerde en gepromoveerde vrouwen aan de Landbouwhogeschool (vanaf 1986 Landbouwuniversiteit) te Wageningen zijn tot nu toe onbeschreven gebleven.[55] De discussies over de toelating van meisjes op het middelbaar onderwijs na de invoering van de Wet op het Middelbaar Onderwijs in 1863 zijn alleen bestudeerd voor de HBS, MMS en gymnasium.[56] Het is niet eerder opgemerkt dat het landbouwonderwijs toentertijd deel uitmaakte van het middelbaar onderwijs en dat Storm-van der Chijs en anderen pleitten voor de toelating van vrouwen op dit onderwijs.[57] Een andere niet onderkende link is dat de bekende landbouwkundige W.C.H. Staring niet alleen was aangesteld voor de implementatie van het landbouwonderwijs. In zijn functie als inspecteur van het middelbaar onderwijs was hij mede verantwoordelijk voor de toelating van meisjes op de HBS in zijn ambtsgebied dat de provincies Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel omvatte.[58]

Het nijverheidsonderwijs voor meisjes zelf is nooit onderwerp van een diepgravende historische studie geweest.[59] Er zijn wel scripties geschreven over het huishoudonderwijs en er bestaan enkele artikelen die een deelaspect behandelen.[60] Door de Wet op het Nijverheidsonderwijs van 1919 verwierf het landbouwhuishoudonderwijs een bijzondere positie binnen dit onderwijs. De nieuwe wet bepaalde dat dit onderwijs vanaf 1921 onder het nijverheidsonderwijs voor meisjes zou vallen. Deze onderbrenging tegen de wens van de betrokkenen uit de landbouw is destijds gecompenseerd door de toezegging dat het landbouwhuishoudonderwijs het eigen

karakter zou behouden. Het zou een zelfstandig onderdeel naast het huishoudonderwijs blijven met een afzonderlijke inspectie, eigen lesroosters en aparte onderwijsakte. Het behield daardoor een groep leerkrachten die specifiek voor de omstandigheden in de landbouw en op het platteland waren toegerust. Smit en Goudswaard hebben uitgebreid aandacht besteed aan de wijze waarop het landbouwhuishoudonderwijs het eigen karakter verdedigde en zijn plaats bepaalde ten opzichte van de andere takken van nijverheidsonderwijs voor meisjes. Evenmin als beide schrijvers dat hebben gedaan, zal ook dit boek het landbouwhuishoudonderwijs vergelijken met de nijverheids-, industrie-, kook- en huishoudscholen. Wel zal dit boek door de bredere aanpak vanuit genderstudies ingaan op de strijdpunten, discussies en verschillen bij de directe betrokkenen.

Een ander aspect van het historisch onderzoek naar meisjesonderwijs betreft de verschuivingen in de onderwijsparticipatie, schoolloopbaan en beroepskeuze van vrouwen. Tot nu toe is in dergelijke studies geen onderscheid gemaakt naar de beroepssector van de ouders of naar een stadse danwel plattelandsachtergrond. Juist bij de grotendeels zichzelf genererende landbouwsector, waarvoor bovendien strikt seksespecifiek onderwijs werd geboden, kunnen deze cijfers inzicht geven in hoeverre de uitgangspunten van het landbouw- en onderwijsbeleid inderdaad in de onderwijs- en beroepskeuzes van de jongens en meisjes tot uiting kwamen.

Tenslotte roept de nadruk op de maatschappelijke doelstellingen van het landbouwhuishoudonderwijs de vraag op in hoeverre het geleerde ook tot ander handelen en gedrag leidde en welke stimulerende en belemmerende factoren daarbij een rol speelden. Hiervoor is in Nederland geen historisch voorbeeldonderzoek voorhanden. Dit boek gaat in op de vraag in hoeverre dit onderzoek redenen en discussiepunten aandraagt voor verder onderzoek van dit aspect bij andere onderwijsvormen en of dat het landbouwhuishoudonderwijs hierin wellicht van andere onderwijsvormen afwijkt.

Een ander belangrijk gebied voor dit onderzoek is de vrouwenarbeid. Ook in het vrouwengeschiedenisonderzoek is de onvolledige weergave van de agrarische vrouwenarbeid meerdere malen aan de orde gesteld. Van Eijl en Pott-Buter hebben desondanks met de geregistreerde cijfers doorgerekend.[61] Plantinga heeft daarentegen enkele nieuwe hypothesen over het volume van de agrarische vrouwenarbeid opgesteld.[62] Van Eijl heeft in haar boek over het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid opgemerkt dat het de arbeid en scholing voor vrouwen in de agrarische sector tot zijn aandachtvelden rekende. Zij heeft dit echter niet onderzocht vanwege de complexiteit.[63] Dus evenals in de agrarische geschiedenis zijn deze auteurs niet aan eigen aanvullend onderzoek toegekomen, noch hebben ze het beschikbare specifieke boerinnen- en plattelandsvrouwenonderzoek verwerkt.[64]

Samenhangende thema's zoals kostwinnerschap, huwelijksrecht[65], welvaartstaat, huishoudelijke arbeid[66], technologie en huishouden[67] of gezins-

ideologie worden veelal vanuit het doorsnee-gezin belicht dat van loonarbeid afhankelijk is, dus in feite vanuit een werknemersperspectief. Vrouwen met een bedrijf, al dan niet gehuwd of weduwe, vallen hierdoor snel buiten het blikveld. In overzichtsartikelen van Janssens over het kostwinnerschap en van Daru en Lakmaker over de huishoudelijke arbeid wordt wel naar agrarische en plattelandsvrouwen verwezen, maar opnieuw terloops.[68]

Naast zelfstandigen waren er ook werkneemsters in de landbouw. Zij verschilden weer op een aantal punten van andere werkneemsters. Zij vielen bijvoorbeeld niet altijd onder dezelfde arbeidsbeschermende maatregelen. Uiteindelijk zijn in 1957 alle wettelijke arbeidsbeschermende maatregelen voor vrouwen die van 1889 en 1911 dateerden ook voor de landbouw van kracht geworden. Ook was de landbouw bij voorbaat uitgesloten van het wetsontwerp-Romme van 1937 dat de beroepsarbeid van gehuwde vrouwen buiten de huishouding wilde verbieden. Verder heeft de groep werkneemsters in de landbouw historisch gezien een zeer gemêleerde samenstelling gehad. Deze vrouwen hebben in zeer uiteenlopende functies en omstandigheden gewerkt. De onderscheidingen in de typen taken, de bijbehorende functies en de daaruit voortvloeiende hiërarchieën vragen om nader historisch onderzoek. Een landelijk vergelijkend onderzoek naar de loonarbeid van vrouwen in de landbouw maar ook regionale analyses voor de tweede helft van de twintigste eeuw ontbreken vooralsnog.[69]

De maatschappelijke participatie en organisatie van vrouwen is een volgend aandachtsveld voor dit onderzoek. Ook hierin is er geen traditie waarin onderscheid naar beroepssector of naar een stads- danwel plattelandsmilieu wordt gemaakt. Uitzondering daarop vormt de bundel roomskatholieke vrouwenportretten waarin Derks, Halkes en Van Heijst wel aandacht besteden aan de katholieke boerinnenbonden en enkele leidinggevende vrouwen daarin.[70] Sommigen duiden weliswaar aan dat boerinnen en plattelandsvrouwen hun eigen vrouwenorganisaties hadden, maar betrekken deze vervolgens niet in de verdere analyses.[71]

In de recente geschiedschrijving over de Nederlandse vrouwenbeweging wordt nimmer gerefereerd aan boerinnen, hun vrouwelijke en mannelijke voorvechters, noch aan de initiatieven die ter behartiging van hun belangen zijn genomen. Een mogelijke verklaring had kunnen zijn dat zij helemaal buiten de vrouwenbeweging stonden. Maar niets is minder waar. Eerdere studies van en over reeds erkende vrouwen binnen de vrouwenbeweging hebben laten zien dat zij wel degelijk oog hadden voor vrouwen in de landbouw en op het platteland.[72] Sporadische opmerkingen blijken na zorgvuldige lezing wel intrigerende aanwijzingen voor verder onderzoek te verraden. Naast Storm-van der Chijs[73] toonden bekende feministes zoals Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck (1876-1956)[74] en Willemijn Posthumus-van der Goot (1897-1989) zich belangrijke medestanders van boerinnen en andere plattelandsvrouwen. Ook het feminis-

tisch geïnspireerde Nationaal Bureau voor de Vrouwenarbeid[75] en grote vrouwenorganisaties zoals de Katholieke Vrouwenbond[76] hielden zich met hun situatie bezig. In 1929 werd tot de oprichting van de wereldwijde koepelorganisatie *Association of the Country-Women of the World* (ACWW) besloten. Dit gebeurde op een congres voor plattelandsvrouwen dat de *International Council of Women* (ICW) in aansluiting op een van zijn bijeenkomsten had georganiseerd.[77] In een prachtig overzichtsartikel over de ICW en de twee andere belangrijkste internationale vrouwenorganisaties uit die tijd bespreekt Rupp het brede spectrum waarin het ICW opereerde. Zij noemt voorbeelden van activiteiten die een religie, regio, beroepsgroep of etniciteit centraal stellen, maar rept niet over het platteland.[78]

Deze studie gaat na welke bemoeienis bekende organisaties en personen uit de vrouwenbeweging hadden met de belangen van vrouwen in de landbouw en op het platteland en wil deze een plaats geven in de geschiedschrijving van de vrouwenbeweging. Dit geldt eveneens voor de tot nu toe onopgemerkte vrouwen, mannen en instellingen die zich wel degelijk onderdeel voelden van deze beweging, maar zich voornamelijk op de belangen van de vrouwen in de landbouw en op het platteland richtten. Daarbij is het historiografisch des te interessanter dat landelijke organisaties voor vrouwen in de landbouw en op het platteland juist tussen de hoogtepunten van de twee feministische golven uitgroeiden tot de grootste van alle vrouwenorganisaties.[79]

1.3. BRONNEN EN INDELING

1.3.1. *Bespreking van het bronnenmateriaal*

Vanwege de geformaliseerde status en de financiering door de rijksoverheid vormde het landbouwhuishoudonderwijs een kristallisatiepunt in het politieke krachtenspel dat de belangen van boerinnen en andere plattelandsvrouwen definieerde. De beoogde maatschappelijke functie voor de landbouw en het platteland kon niet op een onvoorwaardelijke steun van beleidsmakers en politici rekenen. Hierdoor was er voortdurend strijd over de legitimatie van dit onderwijs, zijn specifieke inhoud en opzet en het bedrag dat jaarlijks in het staatsbudget werd begroot. Dit politieke spel leidde tot vele debatten tussen de betrokken organisaties en overheden en in de organisaties en overheden zelf. Door de verschillende stellingnames en de uiteindelijke besluiten te vergelijken is veel informatie verkregen over de prioriteiten en de daadwerkelijke invloed van de betrokkenen. Naast de notulen en verslagen van de vergaderingen en onderhandelingen zijn er uitgebreide nota's en propaganda-teksten, die de gebruikte argumenten weergeven.

Vanwege de invalshoek van het onderwijs was er ruim voldoende bronnenmateriaal voorhanden. Er zijn veel stukken bewaard gebleven. Door-

dat de overheid de controle over het onderwijs had, maar het initiatief tot oprichting en het beheer bij de gewestelijke en diocesane landbouworganisaties lag, zijn veel officiële stukken verstuurd en op minstens twee plaatsen opgeslagen. Ook toen er in plaats van interne commissies aparte verenigingen voor het beheer van het onderwijs werden opgericht, bleven de landbouworganisaties in het bestuur vertegenwoordigd. Zij bleven vaak onderdak en administratieve ondersteuning bieden in het regionale landbouwhuis. Hierdoor zijn zowel in de archieven van de landbouworganisaties als van de overheden behoorlijk veel documenten terug te vinden. Dit zijn in de meeste gevallen de subsidieverzoeken, de jaarlijkse verslaglegging en de notulen van vergaderingen. Veel nota's en notities voor overleg zijn tussen de andere papieren te vinden. Bovendien hebben met name de organisaties ook relevante verslagen van lezingen, congresbijdragen en tijdschriftartikelen in de dossiers en bibliotheken opgeslagen. Deze zijn uiteraard opiniërend van aard. Daarnaast stond de bevordering van het landbouwhuishoudonderwijs bovenaan bij de doelstellingen van de confessionele boerinnenbonden en de landelijke plattelandsvrouwenorganisatie. Ook hun archieven en oude tijdschriften bieden een schat aan informatie en een weerslag van de eigentijdse discussiepunten. Tenslotte heeft er ook een landelijke organisatie van de leerkrachten bij het landbouwhuishoudonderwijs bestaan die alle verwante organisaties in het plattelandswerk voor vrouwen omvatte. Hun archieven en tijdschriften verwijzen eveneens naar de discussiepunten en ontwikkelingen ten aanzien van gender, landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling.

Dit bronnenmateriaal dat via de invalshoek van het onderwijs is ontdekt, is nauwelijks geraadpleegd bij eerder onderzoek. Bij eerder vrouwengeschiedenis-onderzoek stuitte men niet op voldoende aanwijzingen of verwijzingen over het bestaan van dergelijk materiaal. In de archieven van algemene vrouwenorganisaties was dergelijk materiaal afwezig of vormde het een klein en specifiek onderdeel. Landbouworganisaties hebben daarentegen in hun officiële algemene stukken niet altijd uitgebreid melding gemaakt van hun activiteiten voor vrouwen. Zodoende werden ook landbouwhistorici niet eerder aangemoedigd tot nader speurwerk. Juist het eigen, specifieke institutionele kader bevatte de vele aanwijzingen om het spoor terug te kunnen vinden naar allerlei losse rapporten, commissieverslagen, persoonlijke archieven, congresbijdragen en artikelen in dagbladen die over verhitte discussies schreven.

Voor dit type onderzoek is het uitermate belangrijk ook individuele uitspraken te hebben van de vrouwen die het onderwijs volgden of die wel tot de doelgroep behoorden maar er geen gebruik van maakten. In de loop der jaren zijn voor allerlei doeleinden gesprekken met oudere boerinnen en boerendochters gevoerd en zijn persoonlijke getuigenissen zo veel mogelijk gekopieerd en bewaard. Niettemin is het te betreuren dat de onderzoekstijd voor het systematisch interviewen van de betrokkenen niet toereikend bleek.

Op een indirecte manier is uit beleidsstukken en evaluaties ook informatie te krijgen over mogelijke weerstanden. Zaken die niet liepen zoals de bedenkers hadden bedoeld, werden daarin gesignaleerd en soms becommentarieerd. Daaruit is af te leiden hoe ver nieuwigheden van de praktijk konden afstaan, wat de leerlingen al dan niet aansprak, waar de knelpunten in tijdbesteding en investeringen zaten; kortom hoe de leerlingen met het geleerde omgingen.

1.3.2. *Indeling*

De eerste paragraaf introduceerde het onderzoeksthema van dit boek. Daaruit bleek dat dit boek een aanzet wil geven tot een wetenschappelijke discussie over gender, landbouw en platteland vanuit een historisch perspectief. De educatieve voorzieningen voor agrarische vrouwen en met name het landbouwhuishoudonderwijs vormen daarvoor de kapstok. Een uitputtende historische beschrijving van het landbouwhuishoudonderwijs als onderwijstak wordt dus niet gegeven. Er komt geen opsommend verhaal over de participerende instanties, overheidsmaatregelen, commissies, curricula, leerlingenaantal en dergelijke. Vanzelfsprekend wordt wel toelichting gegeven waar dat nodig is voor het begrip van de tekst.

Vervolgens plaatste de tweede paragraaf het onderzoeksthema in de Nederlandse geschiedschrijving. Historiografisch werd deze studie beschreven als een mogelijkheid om een brug te slaan tussen de agrarische en plattelandsgeschiedenis aan de ene kant en de vrouwen- en gendergeschiedenis aan de andere kant.

De verder uitwerking van de onderzoekskaders voor dit boek komt in het volgende hoofdstuk aan bod. De keuze voor de onderzoeksaanpak en de centrale concepten voor deze studie worden daarin aan de bestaande inzichten over landbouwmodernisering en over professionalisering in de landbouw gerelateerd. Hiervoor is vooral de literatuur uit de rurale sociologie en in de rural gender studies besproken. Ter vergelijking voor de Nederlandse situatie is tenslotte relevant buitenlands historisch onderzoek in de rurale vrouwen- en genderstudies aangehaald.

Het empirisch onderzoek wordt gepresenteerd in de kernhoofdstukken van het boek. Deze bestrijken de periode van 1863 tot 1968. Beide jaartallen zijn afgeleid van een institutionele cesuur. Het jaar 1863 is gekozen als keerpunt voor het landbouwonderwijs voor vrouwen. Dit was het jaar waarin de Wet op het Middelbaar Onderwijs werd vastgesteld. Deze wet gaf aanleiding tot discussies over de toelating van vrouwelijke leerlingen tot het middelbaar en later het hoger onderwijs. De wet kende ook bepalingen over het landbouwonderwijs. Landbouwexpert W.C.H. (Winand) Staring (1808-1877)[80] werd tot één van de inspecteurs van het middelbaar onderwijs benoemd. Hij werd speciaal belast met het landbouwonderwijs en kreeg tot taak binnen de betreffende wetsbepalingen het landbouwon-

derwijs van de grond te tillen. De discussies over landbouwonderwijs en de uitbreiding van mogelijkheden voor vrouwen in de landbouw werden met name door Storm-van der Chijs met elkaar verbonden. In 1863 sprak zij voor het eerst op het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres. Dit congres was in de negentiende eeuw de enige plaats die vrijwel jaarlijks de gelegenheid bood om op nationaal niveau allerlei landbouw- en platteland szaken te bespreken. In 1865 bepleitte zij de uitbreiding van de werkkring in de landbouw en het landbouwonderwijs voor vrouwen.

In het jaar 1968 volgde een grootscheepse reorganisatie van het vervolgonderwijs in Nederland. Met de Wet op het Voortgezet Onderwijs, meer bekend onder de naam Mammoetwet, kwam bovendien een einde aan het landbouwhuishoudonderwijs. Alle vormen van het nijverheidsonderwijs voor meisjes kwamen onder dezelfde noemer van huishoud- en nijverheidsonderwijs te vallen. Het landbouwonderwijs verwierf op dat moment een duidelijke eigen plaats in het beroepsonderwijs, maar bleef nog altijd onder de directe zorg van het Ministerie van Landbouw staan. Initiatieven om de doorstroommogelijkheden te vergroten, leidden tot scholengemeenschappen die beide onderwijsvormen en seksen na jarenlange scheiding uiteindelijk samenbrachten.

Hoofdstuk drie en vier zijn de eerste hoofdstukken op basis van empirisch onderzoek. Zij omvatten de negentiende eeuw waarin het pleit voor genderscheiding in de arbeidsdomeinen in de landbouw institutioneel werd bekrachtigd in het landbouwonderwijs. Het jaar 1863 luidde deze periode in. Deze hoofdstukken geven inzicht in de vrouwenkwestie met betrekking tot landbouw, platteland en vrouwen. Het verhaalt de eerste incidentele initiatieven om vrouwen deelgenoot te maken van de vooruitgang die op grond van de nieuwe wetenschappelijke inzichten voor de landbouw en het platteland mogelijk werd geacht.

In het derde hoofdstuk staat Storm-van der Chijs centraal. Het verhaalt hoe zij de aandacht kreeg voor haar landbouwkundige kennis en voor haar overtuiging dat vrouwen recht hadden op meer mogelijkheden voor arbeid en scholing in de landbouw. Haar inbreng op de Nederlandsch Landhuishoudkundige Congressen van 1863 tot 1873 vormt het uitgangspunt voor de analyse van haar opvattingen. Vervolgens wordt haar optreden in de context van deze landelijke landbouwcongressen geplaatst. Tenslotte worden de ondersteunende pogingen van enkele vooraanstaande mannelijke landbouwvoorlieden ten behoeve van onderwijs voor vrouwen in de landbouw uit de vergetelheid gehaald. Achtereenvolgens komen W.C.H. Staring, B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis en J.P. Amersfoordt aan bod.

Het vierde hoofdstuk behandelt de tot standkoming van het zuivelvakonderwijs. Dit betrof een vrouwelijk arbeidsdomein bij uitstek. Aan de orde komt het tweesporenbeleid voor de verbetering van de zuivelbereiding op de boerderij en de ontwikkeling van de fabrieksmatige zuivelbereiding en hoe dit veranderde in samenhang met de visies op de taken van een

boerin. De verschillende standpunten worden onderzocht op hun achterliggende opvattingen. Tenslotte laat het zien wat er aan zuivelvakonderwijs voor vrouwen in de jaren negentig van de vorige eeuw is gerealiseerd. De uitgangspunten bij de oprichting, ontwikkeling en opheffing van de verschillende onderwijsinstellingen worden onder de loep genomen.

De hoofdstukken vijf tot en met acht vallen samen met de periode waarin het landbouwhuishoudonderwijs (1909-1968) als tak van onderwijs heeft bestaan. Deze hoofdstukken hebben gemeen dat zij berusten op de analyse van de uitspraken en debatten. Deze betreffen het beoogde onderwijs, de onderwijsactiviteiten op zich, de tekortkomingen en nieuwe interventies. Aan de orde is wat deze weerspiegelde van het maatschappelijke krachtenveld rond gender in landbouw- en plattelandsvraagstukken. Deze aanpak onderkent zodoende dat dit onderwijs de basis vormde voor een structureel netwerk van voorzieningen en deskundigheid voor onderwijs, organisatie, vorming en voorlichting wat betreft vrouwen in de agrarische sector. De achterliggende visies van waaruit deze voorzieningen werden opgezet, beoordeeld en bestreden worden in een breder maatschappelijk kader geplaatst. Nagegaan wordt hoe de beleidsvisies in dit kader landbouwmodernisering, plattelandsontwikkeling en vrouwenemancipatie verenigden en hoe zij vrouwen in de agrarische sector typeerden. Aandacht krijgt welke verscheidenheid de woordvoerders onderkenden bij deze vrouwen. Aan bod komt ook hoe de verschillende participerende organisaties hun beleid toetsten en wie zij daarbij betrokken. Een uitdrukkelijk aandachtspunt is op welke wijze vrouwen publiekelijk in landbouwzaken betrokken waren, wie zij waren en hoe zij daaraan deelnamen. Dit is van belang om te weten te komen in welke kringen vrouwen ondersteuning kregen en ook hoe en door wie de belangen van vrouwen in de agrarische sector werden benoemd en behartigd. Tenslotte dient de analyse van de uiteindelijke onderwijsopzet als spiegel voor de visies en handelwijzen die tot zichtbare resultaten leidden.

Van deze vier hoofdstukken analyseert hoofdstuk vijf de directe aanloop en de eerste initiatieven tot het latere landbouwhuishoudonderwijs. Hoofdstuk zes behandelt de eerste tien jaren van opbouw. Hoofdstuk zeven gaat tenslotte in op de verdere uitbouw en aanpassingen onder invloed van de maatschappelijke veranderingen in het algemeen.

In hoofdstuk acht wordt een slotbeschouwing gegeven. De nieuwe inzichten worden samengevat en geplaatst ten opzichte van bestaand onderzoek dat in de eerste twee hoofdstukken werd geïntroduceerd. Voor de vraagtekens die onherroepelijk overblijven, worden plausibele verklaringen gesuggereerd of wegen voor verder onderzoek aangeduid.

Tenslotte eindigt de tekst met een samenvatting in het Engels. Na de bijlagen volgen lijsten met de geraadpleegde archieven, periodieken en literatuur en tenslotte de indices.

2. GENDER, LANDBOUWMODERNISERING EN ONDERWIJS

2.1. Landbouwmodernisering: een modern ontwikkelingsprogramma

2.1.1. *Landbouw als mensenwerk in maatschappelijke kaders*

Het historisch onderzoek naar Nederlandse boerinnen bestaat vooral uit doctoraal scripties van studentes antropologie en sociaal-economische geschiedenis. Zij zijn gering in aantal en beperkt in opzet. De meeste studies zijn regionaal afgebakend en bestrijken een periode uit de laatste anderhalve eeuw. De onderzoeksvragen kwamen in de meeste gevallen voort uit de eigentijdse discussies over vrouwenvraagstukken. Veel scripties handelden over de werkzaamheden van vrouwen binnen hun eigen arbeidsdomein en de mate van autonoom optreden in hun strategieën van aanpassing of verzet tegenover wat hen overkwam.[1]

Deze studentes portretteerden de vrouwen in hun onderzoek niet als slachtoffers maar als handelende personen en toonden aan dat zelfs in het kleine Nederland dé boerin en dé plattelandsvrouw nooit hebben bestaan noch in ontwikkeling hebben stilgestaan. Daarbij beschouwden zij de sociaal-economische ontwikkelingen in de landbouw en de veranderende arbeidsomstandigheden als gegeven kaders, overigens naar toenmalig goed gebruik in het historisch onderzoek. Daarmee veronderstelden zij dat deze vrouwen geen deel hadden aan het maatschappelijk ontwikkelingsproces. Zij legden geen direct verband tussen maatschappelijke man-vrouwverhoudingen en de wijze van landbouwmodernisering. Zij plaatsten deze vrouwen dus als het ware buiten het maatschappelijke proces dat daardoor ook door hen als gender-neutraal werd voorgesteld.

Sociologe De Rooij wees in haar proefschrift op het structurerende karakter van sekse-ongelijkheid op de arbeid van vrouwen op agrarische gezinsbedrijven.[2] Ze constateerde een grondpatroon van ongelijkwaardigheid bij de arbeidsverdeling tussen beide echtgenoten. Zij stelde vast dat er meer ongelijkwaardigheid was naarmate de omvang en specialisatiegraad van het bedrijf toenam. Dit stond in schril contrast met de arbeidsdeling die zij op man-manpartnerbedrijven aantrof. Mannelijke partners regelden hun taakverdeling op basis van gelijkwaardigheid. In hun werkplanning rouleerden ze alle taken en ruimden ze tijd in om elkaar te helpen bij incidenteel werk. Op de gezinsbedrijven gold steevast de gewoonte dat de echtgenote terstond voor dit werk klaarstond; vandaar de term 'inspringwerk'. Overigens vond De Rooij voor het huishoudelijk werk geen verschil: op beide soorten bedrijven vielen de mannen daarvoor op een vrouw terug, ofwel hun echtgenote danwel hun moeder. De Rooij concludeerde dat 'sekse' evenzeer een structurerend principe in de ar-

beidsverdeling op het agrarische gezinsbedrijf was als dat ook in andere maatschappelijke processen en contexten het geval is:

> 'Sekse is onderdeel van alle maatschappelijke verhoudingen en aldus een bestanddeel van zowel de economische, technologische en politieke processen die tot schaalvergroting en specialisatie hebben geleid, van de boerderij als arbeidsorganisatie als van de economische, sociale, culturele en politieke omgeving waarin agrarische gezinsbedrijven zijn ingebed.'(1992)[3]

Evenwel heeft De Rooij deze processen en omgevingen in haar proefschrift niet nader onder de loep genomen en dus ook niet aan de arbeidsorganisatie naar sekse op de boerderij gerelateerd.[4]

Aangezien een systematische bespreking van de conceptualisering en retoriek achter 'landbouwmodernisering' vanuit een genderperspectief niet voorhanden is, komen nu een aantal aanknopingspunten aan bod. Deze zijn voornamelijk te vinden in studies die op andere landen dan Nederland betrekking hebben. Inleidende artikelen uit 1983 en 1987 uit Frankrijk door Lagrave[5] en uit 1988 uit de Verenigde Staten door Haney en Knowles[6], wezen reeds op het belang van een brede maatschappelijke inbedding en historisering van 'landbouwmodernisering'. Daarmee vochten ze de aanname aan dat 'landbouwmodernisering' een universeel, wetmatig proces zou zijn dat zich overal en ten alle tijde op een zelfde manier voltrok. De Amerikaanse onderzoeksters Garkovich en Bokemeier kaartten met name aan dat de veralgemenisering van de inzichten van Boserup (1970), Rosaldo and Lamphere (1974) en Rogers (1980) zoals dat binnen vrouwenstudies in die tijd plaatsvond, niet strookte met de historisch werkelijkheid:

> 'To a great extent, this approach assumes that the effects of technical innovations, cash cropping, and export agriculture are universal. Yet this may underestimate the influence of social-cultural forces and patterns of historical development of the unfolding of agricultural modernization.'(1988)[7]

Weliswaar stemden Garkovich en Bokemeier met deze onderzoeksters in dat de landbouwmodernisering in samenhang met het opkomend industrieel kapitalisme in Azië, Afrika en Latijns-Amerika had geleid tot economische marginalisering van vrouwen. Dit proces had vrouwen tot de huishouding verbannen. Garkovich en Bokemeier konden dat niet beamen voor de Verenigde Staten en vele andere westerse landen. Daar was een beperkende en dus ongelijke behandeling van vrouwen rond landbezit en het vruchtgebruik ervan reeds traditie voordat er sprake was van industrieel kapitalisme. Zij betoogden dat de eigendomsverhoudingen en de regulering daarvan in verervingsregimes en voogdijregelingen in de wes-

terse wereld een andere geschiedenis kennen. Garkovich en Bokemeier concludeerden dat meer empirisch onderzoek nodig was om de historische verscheidenheid in de posities van vrouwen tijdens het proces van landbouwmodernisering te schetsen. Dergelijk onderzoek zou volgens hen vooral de achterliggende sociaal-culturele invloeden en historische ontwikkeling moeten blootleggen.

In hun eigen onderzoek naar hoe landbouwmodernisering op de Great Plains betekenis heeft gekregen voor agrarische vrouwen onderkenden Garkovich en Bokemeier drie sociaal-culturele invloedsferen. Eén daarvan was de *middle-class* levensstandaard die bij deze boerenfamilies als nastrevenswaardig gold. Hierbij is het van belang om te weten dat hun onderzoek vrouwen uit de blanke boerenmiddenklasse betrof. Bij die begerenswaardige levensstandaard hoorde een zekere mate van landbouwmechanisatie. De aanschaf van nieuwe landbouwmachines kreeg daardoor behalve een praktisch-technische waarde ook een symbolische waarde. Toch hebben Garkovich en Bokemeier de veranderingen daarin niet nagegaan. Evenmin hebben zij onderzocht of en in hoeverre deze vrouwen hun leven inderdaad naar die invloedsferen inrichtten, laat staan hoe zij daar zelf sturing aan gaven. Na hun studie zijn het aandeel van vrouwen aan de landbouw en hun denkbeelden daarover nadrukkelijk bestudeerd. Een alomvattende synthese in relatie tot landbouwmodernisering is tot nu toe niet verschenen.[8]

In Nederland werd deze zienswijze geïntroduceerd door kritische wetenschappers die een verwetenschappelijking en technologisering van de samenleving waarnamen en vervolgens aan de kaak stelden. Deze kritische richting werd in Wageningen op de landbouw betrokken en vooral uitgewerkt vanuit filosofische en sociologische invalshoek. Zij bestreden het structurele determinisme en politiseerden de wetenschaps- en technologie-ontwikkeling, evenals haar instituten en het wetenschaps- en technologiebeleid. Deze stroming die onder het later benoemde sociaal-constructivisme kan worden geschaard, legde wetenschaps- en technologie-ontwikkelingen bloot als keuzeprocessen die evenwel onderhevig waren aan een maatschappelijk krachtenspel dat niet altijd vanuit beleid te beheersen was.

Een voorbeeld met betrekking tot de landbouw is het themanummer van het tijdschrift *Wetenschap en Samenleving* met de titel *Het boerenverstand voorbij* (1989).[9] Toentertijd heeft Van der Burg met de reactie *Gebruik uw boerinnenverstand*[10] niet bereikt dat gender of het perspectief van agrarische vrouwen in de daaropvolgende discussies werd betrokken. 'Boerinnen' worden in het beste geval genoemd. De titel *Landbouw als mensenwerk* (1991) van Van der Ploeg karakteriseerde deze benadering op uitstekende wijze.[11] Hiermee toonde Van der Ploeg zijn verwantschap met *Technologie als mensenwerk* waarmee Rip de filosofie van wetenschap en techniek in zijn inaugurele rede van 1988 had ingekaderd.[12]

2.1.2. *Modernisering en traditie: de dichotomie stad – platteland*

Een consequente benadering van landbouwmodernisering als een tijds- en cultuurgebonden proces vraagt om een kritische beschouwing en een dubbele hermeneutiek om de eigentijdse terminologie en conceptualiseringen te doorgronden. Daarvoor is het nodig afstand te nemen van de ingeburgerde notie achter het begrip landbouwmodernisering. Deze benadrukt het technisch en/of economisch resultaat of product van landbouwvernieuwing en schuift de toepassing van nieuwe, op wetenschappelijke inzichten gebaseerde methoden en technologische vindingen naar voren als voorwaarde voor succes. Mechanisatie, automatisering, schaalvergroting en specialisatie worden daarbij genoemd als onderscheidende kenmerken alsof zij onlosmakelijk verbonden zijn met landbouwmodernisering. Maar deze kenmerken zijn in feite uitingsvormen van de specifieke Nederlandse landbouwmodernisering. Bovendien zijn ze dat alleen in beperkte zin omdat ze uitsluitend naar de landbouwproductiewijzen verwijzen. Ze onthullen niets van de maatschappelijke voorwaarden, keuzen en alternatieven die erachter schuilgingen of wie daarin op welke wijze sturing gaf danwel weerstand bood.

Een bredere inbedding van de landbouwmodernisering vereist dat de landbouwbedrijven die gezinsbedrijven zijn, niet uitsluitend in hun functie als productie-eenheden worden beschouwd. Hun deel in het maatschappelijk ontwikkelingsproces komt alleen tot uitdrukking als we ze in de volle omvang als sociaal-economische, politieke en culturele eenheden erkennen. In die hoedanigheid zijn ze op velerlei wijzen verschillend en op diverse niveaus steeds anders verstrengeld met de gehele agrarische sector en vele andere maatschappelijke velden. Deze aanpak schept tevens ruimte voor de vraag hoe landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling samenhangen en daadwerkelijk als 'mensenwerk' werd ondernomen. Op gelijke wijze vraagt ook de wetenschappelijke en technologische ontwikkeling in de landbouw om historisering.

De benaderingwijze dat landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling geen onvermijdelijke, dus autonome processen zijn, maar als mensenwerk, keuzeprocessen en dus in hun tijd en cultuurgebonden bekeken moeten worden, heeft nog andere consequenties. Ze rekent niet alleen af met de idee dat er sprake zou zijn van een universeel en unilineair ontwikkelingsproces. Ze laat ook zien dat het onzinnig is om een meetlat voor het vorderende moderniseringsproces te hanteren. Bovendien heeft het tot consequentie dat ook de ooit als een dichotomie gemarkeerde uiteinden in hun tijds- en cultuurgebondenheid beschouwd dienen te worden. Tenslotte kan de tegenstelling tussen de karakteristieken van de plattelandsbevolking zoals achterlijk, traditioneel, conservatief en aangestuurd vanuit de gemeenschap (collectiviteit) tegenover de met de stedelijke cultuur geassocieerde kenmerken als beschaafd, modern, vooruitstrevend en individueel optreden (individualiteit) hedentendage geen maatstaf voor

analyse zijn. Dit toewijzingsproces is zelf tot onderwerp van studie verheven.[13] In recente studies is aangetoond dat zogenoemde traditionele kenmerken gelijktijdig samengaan met zogeheten uitingen van moderniteit.[14]

De uitwerking van deze dichotomie in het gebruik van agrarisch ambachtelijk versus modern dynamisch cultuurpatroon als maatstaf bij de Nederlandse sociografen en sociologen uit de jaren vijftig en zestig, is herhaaldelijk als historisch fenomeen gerelativeerd.[15] De uitzonderingen waarmee deze sociografen indertijd worstelden omdat deze niet in hun schema's pasten, zijn voor ons nu interessante aanknopingspunten. Ze helpen de veronderstellingen achter het project van modernisering bloot te leggen. Zo verbaasde Benvenuti zich er in 1961 over dat vrijwel alle vrouwen van de 464 boerenechtparen in zijn onderzoek in Winterswijk in het bedrijfswerk bleven participeren, terwijl hij toename van moderniteit van de vrouw had vastgesteld. Ook onder de vrouwen van Herveldse fruittelers in de Betuwe was geen daling van hun aandeel in het bedrijfswerk geconstateerd:

> 'We reasoned that a modern homemaker would object to the execution of hard physical work on the farm. However, the results of the tabulation did not confirm our hypothesis in the least; for no significant relationship was shown to exist between the degree with which the homemaker helps the husband around the farm and the modernity of the farm operator (...). This does not necessarily mean that our hypothesis was wrong. It might just as well mean that the wife's help on the farm still belongs to the basic and most deeply rooted cultural traits of the Dutch mixed farming of the sandy regions. (...) perhaps useful to remember that Miss ter Cock also, in her study, found not the least indication of a diminution of the extent to which women work on the farm with the increasing modernity of the homemaker.' (1961)[16]

Kritische wetenschappers stelden de geladenheid van deze dichotomieën ter discussie toen ook de richting van de voortdurende modernisering van de landbouw en de plattelandssamenleving in twijfel werd getrokken. Van der Ploeg toonde aan dat het door hem benoemde koploperbedrijf bevoordeeld werd door de landbouwpolitiek. Hij wees op de vele boerengezinnen die desondanks een diversiteit aan strategieën hadden ontwikkeld en het bedrijf toch wisten te behouden.[17] Sindsdien heeft Van der Ploeg zijn invalshoek in het zogeheten bedrijfsstijlenonderzoek uitgebreid en uitgedragen. In zijn recente boek heeft hij zijn zienswijzen bijeengezet en opnieuw een pleidooi gehouden om een minder eenkennig beleid te voeren en ruimte te bieden aan diversiteit.[18]

Dit boek zal zich richten op de sociaal-politieke en sociaal-culturele dimensies van landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling. Beleid en politieke besluitvorming maar ook actieve deelname, steunbetuigingen of protestacties van maatschappelijke groeperingen worden geanalyseerd.

2.1.3. *Modernisering en interventie: civilisatie en empowerment*

De achterliggende opvattingen, prioriteiten en keuzes komen met name uit de verf als we landbouwmodernisering analyseren als een ontwikkelingsprogramma op het platteland. Van der Ploeg gebruikte in zijn recente boek *De virtuele boer* hiervoor de term modernisatieproject. Hij wees erop dat landbouwmodernisering een term was die controversieel beleid legitimeerde. De voorstelling dat het onontkoombaar was vanuit een structureel deterministische retoriek, maakte het de betrokkenen gemakkelijker om het eigen beleid te verantwoorden. Als beginpunt van deze modernisatie nam Van der Ploeg de jaren vijftig. Dat betekende voor hem niet dat de landbouw voordien geen moderne trekken zou hebben vertoond, evenmin als dat er nooit eerder modernisatie zou zijn bevorderd.[19] Deze socioloog deed een oproep aan de historici om deze lijn verder historisch uit te werken.[20]

Vanuit deze visie op landbouwmodernisering als landbouwbeleid is de kritische vraag te stellen in hoeverre dit beleid een ecologisch verantwoorde landbouw en een gelijkwaardige positie van vrouwen in de landbouw ontmoedigde, ofwel alsnog kan faciliteren. Voor de bevordering van ecologische landbouw is in ieder geval een nieuwe afweging van 'moderne' en zogenaamde traditionele teeltwijzen noodzakelijk. Het betekent ook dat boerenbedrijven die niet volgens het ideaal moderniseerden nieuwe aandacht vanuit de landbouwgeschiedenis verdienen en dus niet langer als niet-modern en dus oninteressant kunnen worden gemarginaliseerd. Aan hun uiteenlopende motieven en werkwijzen is door de geschiedschrijving tot nu toe geen recht gedaan.

In de rurale vrouwenstudies staat reeds lang de vraag op het programma wat voor invulling 'modern' kreeg voor plattelandsvrouwen en wat voor gevolgen dat had voor de veranderingen in hun positie en wellicht ook voor algemeen geldende afbakeningen van tijdsperioden. Tijdens het merendeel van de twintigste eeuw gold het namelijk als modern wanneer zij zich toelegden op de sociaal-culturele aspecten van de plattelandssamenleving. Dat betrof een reikwijdte van het gezins- tot dorps- en plattelandsleven. Nu wordt hun conservatisme verweten als dat hun voornaamste zorg is of als de agrarische vrouwen onder hen zich niet inzetten voor mede-ondernemerschap, een eigen bedrijfstak of voor een baan buitenshuis. Dat zijn nu de terreinen waarop vrouwen zich zouden moeten profileren om economische en politieke gelijkwaardigheid te verwerven. Ook nu zijn er vrouwen die zich daartegen verzetten en het als een stap terug ervaren.[21] Vanwege deze omkering en verbreding van de vrij strak omschreven moderniseringsidealen karakteriseerden enkele sociologen deze nieuwe denkbeelden als post-modern. De waarschuwing van Sachs dat post-modernistische theorievorming zonder politieke analyse van de verschillen tot relativisme kan leiden, was terecht. Nooij wees bovendien op het gevaar van nieuwe paradigma's door een te eenzijdige identificatie

met de direct betrokkenen.[22] Voor historici is de erkenning van diversiteit en machtsverschillen echter een voorwaarde om vrouwen en (ecologische) boerenfamilies die zich nooit volledig hebben geconformeerd aan de norm van de 'modernisatie', hun plaats in onze geschiedenis te kunnen geven.

Een zelfde soort probleem dringt zich op bij de tweedeling die de socioloog Nooij in 1997 voorstelde om de achtereenvolgende interventies met ondersteuning van de Wageningse sociologen te kunnen benoemen. De jaren vijftig en zestig karakteriseerde hij als een fase waarbij *civilisatie* voorop stond en de stad als norm gold. Volgens Nooij benaderden de toenmalige sociologen de plattelandbewoners als een te civiliseren bevolkingsgroep die het beter zou vergaan als zij de zegeningen van de stedelijke cultuur in hun leven zouden opnemen. Maatstaf was een cultuur die zij tot dan toe als niet-stedelijken ontbeerden. Cultureel en ruimtelijk gezien was het oogmerk dat de afzonderlijke regio's en hun bewoners zich dienden in te voegen in de moderne industriële samenleving, waarvoor het nationale niveau maatgevend was. Bij de tweede fase nadien kwam het oogmerk volgens Nooij te liggen bij *empowerment*, waarbij het plattelandseigene, oftewel *rurality* als uitgangspunt gold. De democratisering die in de jaren zeventig en tachtig ook zijn neerslag vond in het wetenschappelijk denken, kreeg vorm in het concept *empowerment*. Hiermee werd teruggegrepen op de idee dat verandering alleen mogelijk was van binnenuit, door de betrokkenen. Daartoe moesten zij zich wel bewust zijn van hun situatie en de problemen die zij daarin tegen het lijf liepen, alsook van de daaraan gekoppelde machtsverhoudingen plus de mogelijkheden die zij konden aanboren om een uitweg te vinden. In deze opvatting is interventie beperkt tot ondersteunende, faciliterende, procesmatige begeleiding en is deze vooral niet prescriptief.[23] Aan historici is het de taak om na te gaan of deze twee visies in de praktijk wel zo gescheiden werden doorgevoerd en in hoeverre die gelijktijdig voorkwamen.

Opvallend is dat de spraakmakende rurale sociologen in Nederland onderkenden dat het beleid of de interventies verschillend uitpakten naar bedrijfsstijl, maar in hun betoog geen genderverschillen opmerkten of boerinnen als specifieke groep in hun analyses betrokken. Hiermee weken zij dus niet af van de algemene teneur in de landbouwgeschiedenis. Van der Ploeg heeft zich bijvoorbeeld niet gewaagd aan het doortrekken van zijn kritiek naar een karakterisering van de *virtuele boerin*. Wel bleef hij boerinnen naast boeren noemen en verwees hij naar een enkel Nederlandse werk, maar ook die inzichten vormden geen inspiratiebron in zijn betoog.[24] Nooij ging niet in op de genderspecifieke interventies die in de jaren vijftig en zestig ook voor boerinnen en andere vrouwen op het platteland gemeengoed waren. Hij besteedde evenmin aandacht aan de rijke literatuur die *empowerment* bespreekt als concept in het ontwikkelingswerk met vrouwen. Dit debat over gender wordt echter wel vanuit rurale genderstudies aangemoedigd. De opbouwende kritiek van de ruraal geografe

Whatmore over het bedrijfsstijlen-onderzoek heeft tot nu toe geen zichtbare sporen achtergelaten. Zij waarschuwde voor de wijze waarop de bedrijfsstijlen als typologieën zijn geconstrueerd. Enerzijds wees zij erop dat een bedrijfsstijl niet uit de uitspraken van alleen de boer kan worden opgemaakt. Het mag niet worden uitgesloten dat op een gezinsbedrijf meerdere opvattingen leven. Bovendien bekritiseerde zij het tot classificaties objectiveren van uitspraken over de eigen bedrijfsstijl ten opzichte van die van collega's.[25] De dubbele hermeneutiek die voor de analyse daarvan nodig is, wordt niet systematisch doorgevoerd. Dan zouden er immers veel ingewikkelder schema's ontstaan dan in het huidige bedrijfsstijlen-onderzoek het geval is. Kritiek van Feldman en Welsh op een nieuwe invulling van *empowerment* door *endogenous or local / situated knowledge* sloot aan bij de kritiek van Whatmore en komt overeen met de waarschuwing van Nooij.[26] Ook zij merken op dat in het algemeen uitsluitend boeren het referentiekader vormen. Dit eenzijdige perspectief doet volgens hen echter geen recht aan de inbreng van anderen die blijkbaar niet erkend worden als *stakeholders* oftewel belanghebbenden. Zij zouden echter betrokken moeten worden omdat juist diegenen die niet dominant op de voorgrond staan en niet de norm of maatstaf bepalen, andere belangen en inzichten vertegenwoordigen dan die van de gebruikelijke woordvoerders.[27]

In dit verband heeft de historicus Kooij samen met anderen een intrigerend voorbeeld gegeven hoe dergelijke noties aandacht kunnen krijgen in een integrale geschiedschrijving. Historische veranderingsprocessen in Hoogkerk heeft Kooij in zijn synthese eerst gesystematiseerd vanuit verschillende maatschappelijke dimensies en vervolgens door de ogen van verschillende klassen en generaties geschetst. De paragrafen die vanuit de verschillende dwarsdoorsneden en perspectieven zijn opgebouwd, laten zien hoe deze aanpak recht doet aan de complexiteit van maatschappelijke processen en het begrip daarvan kan verhelderen. In de bespreking van deze integrale aanpak gaat Van den Brink geheel aan dit aspect voorbij. Wel wordt het in de repliek van Kooij en Duijvendak nogmaals naar voren geschoven.[28] Een volgende stap zou evenwel zijn om deze doorsneden en perspectieven opnieuw aan elkaar te relateren en de genderdimensie aan het geheel toe te voegen.

In genderstudies wordt het bestaan van meerdere perspectieven erkend en vervolgens vaak gekozen voor het perspectief van niet-dominante of deviante en daardoor niet vaak gehoorde groepen. Met Jansen deel ik de mening dat juist deze perspectiefkeuze goed zicht biedt op wat de norm is.[29] Bovendien komen niet alleen veel dimensies in maatschappelijke processen samen, ook individuen hebben te maken met veel deelbelangen en identiteitsdimensies. En juist op die punten waar ze botsen en tot debat, repressie of verandering leiden, komen deze tot uiting en brengen ook bronnenmateriaal voort waarin de strijdpunten en de onderlinge verhoudingen duidelijk worden gearticuleerd.[30]

2.2. GENDER EN MODERNISERING: VERSCHEIDENHEID EN UNIFORMERING

2.2.1. *Modernisering en sekse-segregatie: de dichotomie bedrijf – huishouden*

De Nederlandse landbouw vond en vindt vooral plaats op gezinsbedrijven. De Haan heeft de begrippen landbouwmodernisering en gezinsbedrijf in verband met elkaar gebracht. Hij stelde vast dat de term gezinsbedrijf na de Tweede Wereldoorlog is geïntroduceerd. Dit woord incorporeerde de bestaande gezinsideologie en stond tevens voor een bedrijfsmatige aanpak: het professioneel ondernemerschap, van het mannelijke gezinshoofd wel te verstaan. Doel was dat economische overwegingen de overhand zouden krijgen over familiaire belangen, die economisch-rationele beslissingen in de weg zouden staan. De Haan constateerde dat de term gezinsbedrijf een concept van bedrijfsvoering vertegenwoordigde waarin gezinsdeugden als solidariteit, continuïteit en betrokkenheid op één lijn werden gebracht met ondernemersvaardigheden zoals keuzes maken, risico nemen en tot individuele prestaties komen. Deze lijken op het eerste gezicht aan elkaar tegengesteld. Juist de koppeling van oude en nieuwe waarden vormde volgens De Haan het integrerende middel dat het succes van de Nederlandse landbouw na de Tweede Wereldoorlog mogelijk maakte.[31]

De Haan laat veel aspecten voor verder onderzoek open. Hij gaat nauwelijks in op de dynamiek van dit succes noch op het aandeel van de verschillende actoren daarin. De plausibiliteit van zijn verhaal ontleent hij aan een beperkte bestudering van beleidsmatige en propagandistische do-

AFBEELDING 2.1. De hele familie werkt en pauseert samen met de knecht en meid. Collectie *In schort en overall*, Wageningen.

AFBEELDING 2.2. Met de hele familie witlof steken, 1940.
Collectie *In schort en overall*. Wageningen.

cumenten. Bij de behandeling van de reacties van de boerenbevolking gaat hij vooral uit van algemene noties, zonder enige differentiatie naar sekse, tijdsperiode, landbouwsector of regio. Ook missen we een bespreking van de knelpunten die ontstonden. Evenmin komt aan de orde hoe de nieuwe combinatie van waarden uit een gezins- en bedrijfscultuur voor de verhouding tussen de seksen en generaties in de boerenhuishoudens uitpakte. Een belangwekkende hypothese is mijns inziens dat de familiale waarde solidariteit hier de onderschikking van de oudere generatie en van de vrouwelijke partner aan het oordeel van het bedrijfshoofd bevorderde. Hij werd immers tot de meest bevoegde verheven, mits hij het bedrijf volgens de toenmalige wenselijkheid professioneel en bij-de-tijds leidde. Op deze wijze relateert De Haan de cultuurgebondenheid van de term 'gezinsbedrijf' wel aan de ontwikkeling van de landbouwsector, maar niet aan de ontwikkeling van het boerenhuishouden. Daarmee schaart hij zich dus in de traditie die het boerenhuishouden wel als basiseenheid voor onderzoek beschouwt maar het primair als landbouwbedrijf benadert.

Daarentegen signaleren Hancy en Knowles in 1988 dat het Amerikaans boerinnen- en plattelandsvrouwenonderzoek afstand had gedaan van de visie dat het bedrijfsbelang het gezamenlijk belang is van het bedrijf, het gezin, het huishouden en bovendien nog van alle individuele leden van het gezin tezamen:

'This scholarship begins to challenge the presumed harmony between farm and family goals and between farm and farm woman's goals, the assumed complementarity in men's and women's roles, and the lack of competition between farm men and women for control of income and decision making.'(1988)[32]

Garkovich en Bokemeier hebben dit inzicht in een analysekader uitgewerkt. Ze onderscheidden twee delen in het agrarische huishouden maar benadrukten tevens hun onderlinge samenhang. Het agrarische gezin en het agrarische bedrijf staan volgens hen in een wederzijdse afhankelijkheid. Ze typeerden beide als sociale subsystemen, die zijn verbonden in de *agrifamily household*, oftewel het agrarisch gezinshuishouden[33] of in historisch verband: het boerenhuishouden. Ze benoemden het boerenhuishouden als een sociaal instituut, dat is ingebed in een bepaalde historische, sociale en culturele context en in een complex netwerk van op elkaar inwerkende en onderling van elkaar afhankelijke rollen:

'As an alternative to the traditional frame work one can view the farm family and the farm enterprise as interdependent social subsytems linked through the agrifamily household. From this perspective, the agrifamily household is a social institution situated within a particular historical, social, and cultural milieu and composed of a complex network of interpenetrating and mutually dependent roles.'(1988)[34]

Deze dynamische benaderingswijze hebben Garkovich en Bokemeier doorgetrokken in hun interpretatie van 'rollen'. Zij presenteerden deze niet als structurele en vaststaande gedragspatronen. Zij zijn ervan uitgegaan dat de leden van een agrarisch gezinshuishouden hun rolgedrag (*role behaviour*) al onderhandelend afstemmen op wat zij als rolplichten (*role obligations*) ervaren, zowel wat het gezin als de onderneming betreft. De keuzen voor een specifieke rolinvulling (*role performance*) en voor specifieke doelen vinden volgens hen wel altijd plaats binnen een bepaald sociaalcultureel klimaat waarin sociaal gewenst gedragingen en doeleinden bestaan.[35] Garkovich en Bokemeier maakten daarmee ruimte voor onderzoek naar individuele verschillen in rolinvulling en naar verschillen tussen afzonderlijke huishoudens. Verder wezen ze op de weliswaar begrensde kaders die een normerende betekenis hebben. Maar behalve een interessant onderzoekskader voor het onderscheiden van welke externe kaders van belang kunnen zijn, krijgen we nauwelijks handreikingen voor het onderzoeken van de interactie tussen gezinsleden, het agrarisch gezinshuishouden en zijn omgeving.

Sociologe Zwart heeft op deze inzichten van Garkovich en Bokemeier voortgebouwd. In haar proefschrift stond de relatie tussen bedrijf en gezin bij echtelieden voorop. Zij besteedde in tegenstelling tot Garkovich en Bokemeier wel aandacht aan de dynamiek achter het handelen in het boerengezin. Hiermee erkende Zwart dat de onderlinge verhoudingen in het boerenhuishouden van groot belang zijn en dat deze niet alleen hetzij

het bedrijf hetzij het gezin omvatten. In haar empirisch onderzoek heeft zij zich evenals De Rooij beperkt tot één tijdstip waarop agrarische vrouwen en mannen uit zogenaamde verschillende ontwikkelingsstadia werden ondervraagd.[36] Voor historici is dit geen betrouwbare werkwijze om historische ontwikkelingen te achterhalen.[37]

Vanuit verschillende hoeken is erkend dat een geïntegreerde visie op gezin en bedrijf noodzakelijk is. Whatmore en O'Hara zijn tot deze conclusie gekomen in hun kritiek op het gangbare onderzoek vanuit een neomarxistische invalshoek.[38] De uitwerking van deze notie blijft echter veel onderzoekers voor problemen stellen.

2.2.2. *Modernisering: interventie, feminisme en vrouwenemancipatie*

Voor de vraag of het beleid van landbouwmodernisering al dan niet feministische trekken had, dan wel de emancipatie van vrouwen in de landbouw bevorderde of remde, is een nadere beschouwing van de termen *feminisme* en *vrouwenemancipatie* nodig.[39] Het blijkt moeilijk te zijn om de toenmalige debatten te plaatsen ten opzichte van de opvattingen over gelijkwaardigheid en feminisme uit onze eigen tijd. Uit Amerikaans onderzoek is bijvoorbeeld duidelijk geworden dat plattelandsvrouwen in de Verenigde Staten in ruime mate deel uitmaakten van de vrouwenbeweging van de negentiende eeuw.[40] Storm-van der Chijs is een Nederlands voorbeeld van een feministe die zich voor de belangen van vrouwen in de landbouw inzette. Toch is het gevaar aanwezig nieuwe stereotypering of versimpeling te voeden. Dat is bijvoorbeeld het geval als we uit een grotere arbeidsbijdrage in de landbouwproductie concluderen dat boerinnen

AFBEELDING 2.3. Alle vrouwen op de maaimachine, rogge maaien. Collectie *In schort en overall*, Wageningen.

AFBEELDING 2.4. Op de nieuwe trekker bij gebrek aan broers, 1958.
Collectie *In schort en overall*, Wageningen.

vroeger een meer gelijkwaardige positie hadden. Een andere valkuil is het aanhaken bij het beeld onder Tweede-Golf-feministen dat plattelandsvrouwen in hun tijd wel de meest conservatieve vrouwen waren die ze zich konden voorstellen.[41]

Dit dilemma heeft historica Verstoep centraal gesteld door zich de vraag te stellen in hoeverre het blijven kazen op de boerderij voor vrouwen een vloek of een zegen bleek te zijn geweest. In de titel van een artikel karakteriseerde ze dit treffend met de toevoeging *geëmancipeerde slavinnen?*.[42] Regelmatig hadden sociologen en sociografen zich al over de vraag gebogen waarom boerenfamilies in het veenweidegebied van Utrecht en Zuid-Holland het zelfkazen bleven 'volhouden'. Elders was de zuivelbereiding rond 1915 'al' grotendeels overgelaten aan zuivelfabrieken. In hun ogen ging dat in tegen de 'bevrijding' van deze boerinnen van een zware dagtaak in de kaasperiode. Wel was opgemerkt dat de boerinnen trots op hun product waren en het kazen niet als 'sloof'-werk ervaarden. Waren het in de jaren dertig de economische mogelijkheden die volgens Schiere de doorslag gaven,[43] in de jaren vijftig hield Kooy het op een cultureel verschil.[44] Saal vond een verklaring in de religieuze verschillen. Hij wees er enkele jaren na Kooy op dat katholieke gezinnen meestal veel kinderen hadden en zodoende zelf de arbeidskracht verschaften die voor de zelfkazerij nodig was. [45] Kooy had alleen opgemerkt dat er onder de katholieke boeren relatief veel zelfkazers waren.[46] Verstoep stelde vervolgens vast dat de jongere boerinnen destijds weliswaar voldoening vonden in het kaas-

maken, maar het ook vervelend vonden dat ze weinig tijd voor de kinderen hadden.[47]

De constatering van sociologen in de jaren vijftig dat er een 'feminisering' van vrouwen in de landbouw en op het platteland plaatsvond, heeft Lievaart in haar recent afstudeeronderzoek onder de loep genomen. Ze stelde vast dat Saal in 1958 voor dit begrip verwees naar het proefschrift van de sociologe Stork-van der Kuyl. Uit haar studie *De Drentse boerin* uit 1952 citeerde Saal dat feminisering onderscheiden diende te worden van emancipatie, een begrip dat boerinnen volgens Stork-van der Kuyl weinig aansprak:

> '... welke voor de boerin als bedrijfsgenote en daardoor al in menig opzicht gelijkberechtigd, goeddeels irrelevant was.' (1958)[48]

Stork-van der Kuyl had zelf geschreven dat zij het problematisch vond om van emancipatie te spreken. Ze onderschreef dat de economische positie van de Drentse boerin was verminderd door de afname van haar bedrijfsarbeid. Toch wilde zij haar niet minder geëmancipeerd noemen dan haar zusters in de stad omdat zij van oudsher een belangrijke economische plaats innam. Anderzijds vond Stork-van der Kuyl het een voorwaarde dat vrouwen minder bedrijfswerk te doen kregen om aan hun eigen persoonlijkheid te kunnen werken. Dat was in haar ogen de gewenste ontwikkeling. Dat noemde zij 'feminisering'; de bekroning op het voortschrijdende proces van gelijkstelling van man en vrouw:

> 'De term emancipatie is voor deze ontwikkeling niet geheel adequaat. De Drentse boerin was al eeuwenlang kameraad van haar man, werkende aan zijn zijde en mede beslissende over het wel en wee van het bedrijf. De structuurveranderingen in het agrarische bedrijf hebben haar taak in het achterhuis ingeperkt en haar aandacht meer dan tevoren gericht op huishouding en gezin. Het is in deze sfeer dat zij in contact komt met invloeden van buiten: in het gebied van woninginrichting, kleding, voeding, hygiëne, en vooral ook opvoeding. (...) het emancipatieproces waarin zij is betrokken betreft een ontplooiing tot persoonlijkheid, waarbij zij haar taak in gezin en huishouding volledig beheerst en in de aanvaarding van het nieuwe een bij haar zelf en haar milieu passende eigen stijl ontwikkelt. (...)
>
> Vergelijken we de positie van de Drentse boerin met die van haar zusters in de stad -waarbij we even alle vrouwen tezamen nemen in het vol besef, dat zulk een generalisatie niet geoorloofd is- dan is er geen reden de Drentse vrouw minder geëmancipeerd te noemen. Haar economische positie van oudsher heeft voor deze gelijkheid de grondslag gelegd. Ook zijn er in Drente de eerste aanzetten tot een grotere "feminisering", waarmede bedoeld wordt het tot ontplooiing brengen of althans tot meer uitdrukking brengen van het typische vrouwelijke element: noodzakelijke bekroning van een formele gelijkstelling van man en vrouw.' (1952)[49]

Lievaart bracht deze 'feminisering' in verband met de opmerking van Van der Burg en Van Huet dat beleid en leiding in het ontwikkelingswerk voor

vrouwen in de landbouw vooral aanstuurden op een agrarische vrouwelijke identiteit. Op grond van de literatuur en haar eigen pilot-onderzoek onder drie generaties vrouwen in de landbouw concludeerde Lievaart dat dit slechts ten dele bewerkstelligd is.[50]

De constatering van Lievaart dat vrouwen zich niet gedroegen naar wat van hen werd verwacht, onderschreef Osterud voor agrarische vrouwen in New York State in de Verenigde Staten. Zij onderkende een vorm van sociaal feminisme onder agrarische vrouwen die de druk op het strikter doorvoeren van de scheiding van vrouwelijke en mannelijke sferen in de landbouw negeerden:

> 'Farm women maintained this tradition of gender integration despite the best efforts of experts in agricultural and home economics to impose the ideology and practice of separate spheres on farm families so that they would function more efficiently within the capitalist marketplace and conform to the dominant urban culture. Rural feminism has not always surfaced organizationally, but it has flourished at the grass-roots level as rural women have secured formal as well as informal power within local communities and exercised that power to sustain gender-integrated and cooperative modes of collective action.'(1991)[51]

Interessante inzichten bieden ook enkele recente geschriften over het feministische of emancipatoire gehalte van de organisaties van agrarische vrouwen en hun activiteiten. De oudste plattelandsvrouwenorganisatie, de Women's Institutes in Ontario, Canada, werd in 1897 opgericht. Sindsdien werd ze gefinancierd door het departement van landbouw van Ontario. Ambrose en Kechnie demonstreerden in hun artikel over de geschiedenis van deze organisatie dat het perspectief van bovenaf een geheel tegengesteld beeld oproept dan wanneer vanuit de afdelingen, dus van onderaf naar de organisatie wordt gekeken. De praktijk in de afdelingen omvatte volgens Ambrose een veel breder spectrum aan opvattingen en activiteiten dan Kechnie uit het centrale archief heeft gedestilleerd.[52] Kechnie stelde vast dat de organisatie zich als steunpilaar voor het landbouwbeleid ontpopte waarbij de Institutes zich toelegden op de specifieke rol die vrouwen daarin kregen toegewezen. De schrijfsters concludeerden dat de organisatie van bovenaf een functie van 'sociale controle' op zich nam en dus geen 'empowerment' van onderop op het oog had. Volgens Ambrose gaven de lokale afdelingen wel blijk van feministische trekken. Zij bespeurde die in uitingen van sociaal feminisme, in de betekenis zoals Black die heeft omschreven:

> '... the refusal to allow the exclusion from social influence not just of women as individuals but of the values and competencies associated with women.'(1989)[53]

De Canadese politicologe Carbert heeft in haar onderzoek onder heden-

daagse boerinnen in verschillende vrouwenorganisaties in Ontario de ogenschijnlijke onverenigbaarheid van agrarische vrouwen met feminisme bij de wortel aangepakt. In haar ogen werd 'feminisme' vanwege de associatie met stedelijke, goed geschoolde, vermogende en werkende vrouwen te zeer gekoppeld aan politiek bewustzijn en activisme. Zij bekritiseerde de gangbare redenering dat agrarische vrouwen bij wie immers werk, liefde en vrije tijd verstrengeld zijn en die aan familie of gezin gebonden zijn, per definitie niet feministisch zouden kunnen zijn. Volgens haar zijn er evengoed agrarische vrouwen die zich zelfbewust ten opzichte van mannen opstellen, ook al zijn ze misschien geen lid van een politieke partij of nemen zij geen deel aan collectieve politieke acties. Ook kaartte Carbert aan dat deze vrouwen hun feminisme wellicht ten opzichte van andere vraagstukken dan de typische vrouwenvraagstukken zouden laten blijken. Economische vraagstukken en landbouwsubsidies zijn immers van groot belang in hun levens.[54] Op basis van het onderscheid van de historica's Kealey en Offen tussen *maternal, social* and *relational* feminisme concludeerde Carbert dat de Women's Institutes zijn geworteld in het Eerste-Golf 'social' or 'maternal' feminisme.[55] Het uitzonderlijke was volgens Carbert dat deze organisatie na de Eerste Wereldoorlog niet wegkwijnde zoals bij veel vrouwenorganisaties van de Eerste Feministische Golf het geval was. Waarom sommige woordvoerders nog altijd vanuit een zelfde standpunt redeneerden en dezelfde retoriek gebruikten, liet Carbert in het ongewisse.[56] Wel merkte ze op dat de organisatie duidelijke politieke wortels had die vooral bij lobby-activiteiten werden benut.[57]

Door middel van een survey onder agrarische vrouwen in Ontario achterhaalde Carbert tenslotte of er opvattingen en vormen van activisme bij hen voorkwamen die van genderbewustzijn of feminisme getuigden. Ze codeerde een antwoord als een uiting van genderbewustzijn wanneer deze een positieve identificatie met vrouwen als groep behelsde. Een uiting van feministisch bewustzijn noemde ze een antwoord waarin een vrouw duidelijk het besef uitte dat zij in een geleidelijk proces naar rolgelijkheid verkeerde of dat daadwerkelijk ondersteunde. De conclusie van het onderzoek luidde dat veel agrarische vrouwen in Ontario blijk gaven van vormen van feminisme en dat de wijze waarop heel nauw aan hun agrarische leefwereld was gekoppeld. Carbert introduceerde de term *agrarisch feminisme* om deze bijzondere invulling recht te doen, maar benadrukte tevens de tijds- en plaatsgebondenheid van die invulling.

Carbert heeft drie patronen van politisering bij deze Canadese agrarische vrouwen vastgesteld. Een eerste patroon vond zij bij oudere vrouwen die wel de bedrijfsadministratie maar geen fysiek werk op het bedrijf deden: zij hadden een duidelijke belangstelling voor politiek. Een tweede patroon ontdekte Carbert bij jongere vrouwen die bedrijfsarbeid op de boerderij verrichtten. Zij neigden sterk naar een gelijkheidsversie van feminisme, maar toonden geen interesse voor politiek in de zin van partijgebonden en openbare politiek. Een derde patroon had betrekking op

vrouwen die mechanische arbeid verrichtten en daaraan een gevoel van persoonlijke controle ontleenden. Carbert constateerde tot haar verrassing dat deze verschillen niet samenvielen met een verschil in lidmaatschap van oftewel de oudere Women's Institutes of de jongere vrouwenorganisaties die zich tot de agrarische belangen beperken. Verder wees zij erop dat dezelfde discrepantie tussen conventioneel politiek gedrag en feminisme bij stadsvrouwen was vastgesteld. Maar de agrarische vrouwen waren daarentegen veelal zeer actief in de gemeenschap. Ze dienden daarmee niet alleen hun individuele maar ook collectieve belangen. Carbert beschouwde dit als een vorm die in het toenemende streven naar *participatory democracy* nieuwe waardering zal kunnen oogsten.[58]

> 'When the dominant model was housewifery, farm women were conceptualized as housewives living on a farm; when that model changed to favour career women, farm women became career farmers. (...) But it is no more accurate today to characterize all farm women as career farmers that it was previously to characterize them all as housewives.' (1995)[59]

2.2.3. *Gender: één onder meerdere identiteitsdimensies*[60]

In deze studie wordt 'sekse' van 'gender' onderscheiden. 'Sekse' verwijst daarbij naar geobjectiveerde, te determineren fysieke verschillen, terwijl 'gender' de mogelijkheid biedt om de daarvan ontkoppelde sociale en culture betekenissystemen te onderkennen en op zoek te gaan naar de samenhang met 'sekse'. Inmiddels beperkt een aantal historica's in Nederland zich tot 'sekse' of maakt geen strikt onderscheid omdat zij de oorspronkelijke definiëring van Joan Scott niet langer zinvol achten. Scott introduceerde het verschil tussen 'sekse' en 'gender' als het fysiek vaststaande tegenover het sociaal en cultureel veranderlijke. Fysieke kenmerken blijken echter ook veranderlijk en ook een biologische karakterisering van man en vrouw is sociaal, cultureel en tijdsgebonden.[61]

In deze studie wordt aan 'gender' vastgehouden ter onderscheiding van 'sekse', maar dan vanuit een andere optiek en met een aangepaste definiëring. Omdat 'sekse' in het algemeen als objectief vaststelbaar wordt ervaren en daarmee een categorische tweedeling legitimeert, is het van belang 'sekse' in samenhang te brengen met maatschappelijke kwalitatieve karakteriseringen in 'gender' termen, namelijk vrouwelijk(heid) en mannelijk(heid). Het gaat hier om hiërarchiserende betekenisgevingsystemen die juist verborgen schuilgaan achter 'sekse' vanwege de aanspraak op een objectieve maatstaf. Maar die ontkoppeling moet eerst worden onderkend voordat beide delen onderling gerelateerd en verbonden kunnen worden.

In navolging van de Duitse historica Bock wordt deze gelaagdheid ook onderscheiden bij andere gangbare categorische indelingen zoals die naar klasse, ras/etniciteit en burgerlijke staat. Evenals bij 'sekse' berust de

indeling naar ras op geobjectiveerde fysieke kenmerken. Nog duidelijker dan bij 'sekse' het geval is, zien we dat de variëteit in rassen alsook de mengvormen zijn teruggebracht tot snel en min of meer eenduidig vast te stellen verschillen. Daarentegen is een onderverdeling naar klasse en burgerlijke staat niet op fysieke maar op maatschappelijke formeel vastgestelde en daardoor goed te toetsen kenmerken gebaseerd. Omdat hier sprake is van een objectivering van geformaliseerde maatschappelijke kenmerken, zijn de afbakeningen uitdrukkelijker tijdgebonden van karakter dan bij sekse of ras al het geval is. De categorische indeling van de bevolking naar stad en platteland brengt een nieuw element in. Hier hebben we te maken met ingeschreven inwoners in geografisch af te bakenen gebieden, maar de grenzen veranderen naar gelang demografische, danwel economische kenmerken in de definities de boventoon voeren. De essentie is dat een klakkeloos gebruik van gangbare categorieën en variabelen alsof zij objectieve onderscheidingen vertegenwoordigen, onmogelijk in deze benaderingswijze past.

Historici worstelen al lang met het probleem dat hun gegevens nauwelijks in een dergelijk keurslijf zijn te vangen. Als zij bijvoorbeeld de sociale stratificatie in een gebied over een langere periode willen schetsen, moeten ze de classificaties voortdurend aanpassen aan de veranderende beroeps- of vermogensstructuur in de perioden van onderzoek. Toch willen ze tijdreeksen blijven presenteren die vergelijking mogelijk maken. Demografische kengetallen zijn evenzeer spiegels van de cultuur en tijdsgeest waarin ze zijn opgesteld. Zo is er geen sprake meer van termen als concubinaat en onwettige kinderen in de hedendaagse terminologie. Het ooit gehanteerde verhoudingsgetal van buitenechtelijke kinderen in verhouding tot het aantal huwbare vrouwen als maatstaf voor maatschappelijke integratie heeft in de huidige tijd zijn zin verloren. Verder wordt ook in de antropologie onderkend dat gangbare categorische indelingen een westerse culturele achtergrond vertegenwoordigen en ten aanzien van andere culturen andere belangrijke indelingen ten onrechte onderwaarderen of over het hoofd zien.

Vrouwengeschiedenis laat zich binnen de geschiedschrijving als een aparte richting onderscheiden. De beoefenaren geven zich rekenschap van de mogelijke doorwerking van sekseverschillen en de daaraan verbonden sociale en culturele betekenisgeving aan mannelijkheid en vrouwelijkheid in historische maatschappelijke processen. Om te benadrukken dat het niet uitsluitend om vrouwelijke personen gaat, kiezen sommige beoefenaren voor de term gendergeschiedenis. Daartegen verzet zich een aantal anderen. Zij houden nadrukkelijk vast aan de term vrouwengeschiedenis om te voorkomen dat zij worden geassocieerd met een positivistische onderzoeksbenadering. Gendergeschiedenis wordt namelijk ook gebruikt voor studies die aandacht aan sekseverschillen besteden in een minder toegespitste zin. Deze studies relateren de maatschappelijke verschillen tussen beide seksen niet aan de processen van betekenisgeving

aan vrouwelijkheid en mannelijkheid noch beschouwen ze deze als uitingsvormen van machtsverhoudingen op basis van sekse. Tegen hun zogenaamde feitelijke weergave van deze verschillen is in te brengen dat ze wellicht objectief werk lijken te leveren, maar geenszins een neutraal standpunt vertegenwoordigen. Elk historisch onderzoek herbergt een evaluatief element door de terugblik achteraf. In de keuze van de onderzoeksvraag en het verhaalperspectief komt tot uiting welke maatschappelijke verbondenheid wordt vertegenwoordigd.

Vanuit etnische studies en vrouwenstudies hebben onderzoekers onderkend dat de hang naar categorische systematiek de werkelijkheid principieel geen recht kan doen. Hun kritiek op de gebruikte categorieën heeft te maken met het categoriseren op zich. De functie daarvan, namelijk het bevorderen van de overzichtelijkheid en de vergelijkbaarheid, is onlosmakelijk verbonden met de door hen bekritiseerde ontkoppeling van tijd, plaats, cultuur, situatie of sociale positie. Deze overzichtelijkheid en vergelijkbaarheid bestaan immers bij de gratie van selectie. Verscheidenheid die daarbij onopgemerkt blijft of niet relevant wordt geacht, valt vanzelf buiten de onderscheidende criteria. Hiermee verklaren zij het categoriseren zelf tot een maatschappelijk proces dat dus zelf weerspiegelt welke groeperingen al dan niet in staat zijn gebleken om hun betekenissystemen in de categorieseringen vertegenwoordigd te krijgen. Deze geobjectiveerde indelingen zijn zelf afspiegelingen van de posities binnen maatschappelijke machtsverhoudingen, zijn dus in essentie tijds- en cultuurgebonden en zijn als zodanig tot onderwerp van studie te beschouwen. Statistieken van de volks- en landbouwtellingen zijn daarvan sprekende voorbeelden.

Ook geschiedschrijvers past het zich rekenschap te geven van de wijze waarop de eigen maatschappelijke positie of die van collega's in het geschiedverhaal doorklinkt. Zij bevestigen of veranderen bijvoorbeeld eerder gehanteerde indelingen. Daarnaast heeft de historicus Lorenz overtuigend laten zien hoe de diversiteit aan geschiedschrijvingen samenhangt met de maatschappelijke identiteit van de geschiedschrijvers.[62] Grever heeft de term identiteitsdimensies geïntroduceerd om te kunnen benoemen binnen welke maatschappelijke dimensies deze verbondenheid is gelegen. In navolging van de historica Bock onderscheidt Grever naast de genderdimensie in maatschappelijke verhoudingen ook die van klasse, etniciteit en andere die op categorische indelingen zijn gebaseerd.[63]

In dit onderzoek worden deze inzichten gecombineerd en benut door na te gaan welke identiteitsdimensies voor boerinnen en andere plattelandsvrouwen relevant werden geacht, welke zij bij henzelf onderkenden, waarin zij onderling verschilden en overeenstemden en welke veranderingen daarin optraden. Daarbij worden processen van toeschrijving en van internalisering van elkaar onderscheiden en op de verschillende dimensies benoemd. De grenzen van hun loyaliteiten op de verschillende dimensies kunnen hiermee worden verkend.

2.3. DE IDEALE BOERIN BESTAAT NIET: ONDERWIJS TUSSEN IDEAAL EN PRAKTIJK

2.3.1. *Landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling door onderwijs*

Onderwijs wordt in dit boek gepresenteerd als een politiek instrument. Het landbouwonderwijs diende als leidraad voor een betere toekomst van de landbouwsector. Deze maatschappelijke doelstelling was niet op de eerste plaats gericht op de overdracht van bestaande kennis en vaardigheden aan een jongere generatie. Het ging hier om vernieuwing. Liefst alle generaties moesten zo gauw mogelijk vertrouwd worden gemaakt met de nieuwste inzichten en kennis. Het beeld van de gewenste toekomst diende als richtsnoer. Dit hield tevens een fundamentele afkeuring van een aantal aspecten van de bestaande situatie in. Dit boek reikt daarom verder dan een analyse van de onderwijsvoorzieningen, curricula en gang van zaken in de klas zelf. Aan de orde komt hoe het onderwijs voor vrouwen in de agrarische sector in Nederland is bepleit en opgebouwd als een programma-onderdeel van de landbouwmodernisering en de plattelandsontwikkeling. Aandacht zal worden besteed aan de verschillende betrokken groeperingen. Waren het in eerste instantie bewindslieden, bestuurders en andere beleidmakers van de (landbouw)overheid en de landbouworganisaties die de boventoon voerden, al snel voegden zich de stemmen van de leerkrachten en de leerlingen bij hen. Geleidelijk aan gebeurde dit meer in georganiseerd verband. In hoeverre een veranderend politiek krachtenspel ook verschuivingen in het agrarisch-, plattelands- of vrouwspecifieke karakter van het onderwijs en in zijn positie binnen het onderwijsveld teweegbracht, is een belangrijk aandachtspunt.

Liepins en Schick onderstrepen het belang van een maatschappelijke contextualisatie voor onderzoek naar agrarische opleidingen.[64] In Nederland heeft Pouwelse in haar dissertatie voor een dergelijk brede aanpak voor het middelbaar onderwijs voor meisjes gekozen.[65] Maar tot nu toe is het onderwijsonderzoek in Nederland veelal beperkt gebleven tot een sterk empirisch getinte analyse van de schoolcultuur, de keuze voor opleidingstrajecten of de inhoud van het curriculum en de leerstof. Een voorbeeld hiervan is de overigens zeer interessante dissertatie van Kools over meisjes in het huidige agrarisch onderwijs in Nederland. Zij verwees in het geheel niet naar de ontwikkelingen in de landbouwsector of op het platteland noch naar de geschiedenis van dit type onderwijs.[66]

In de buitenlandse literatuur over gender en het agrarisch onderwijs zijn meerdere voorbeelden te vinden die breder zijn ingebed. De Franse pedagoge Caniou plaatste de geschiedenis van het Franse *l'enseignement agricole féminin* in een agrarische en sociaal-politieke context. [67]Caniou stelde dat deze Franse versie van landbouwhuishoudonderwijs in dienst stond van de sociaal-economische veranderingen in de landbouw. Aanvankelijk dacht men met dit onderwijs de landvlucht tegen te kunnen

gaan. Dit paste in het ideologische programma van de republikeinen. Zij propageerden dit onder het motto 'terug naar het land' naar oud-minister van landbouw en landbouw-ideoloog Jules Méline (1838-1925)[68]. In het onderwijs werden de boerinnen en hun dochters aangesproken op hun invloed op de landbouwende bevolking. Zij konden hen tot betere gedachten brengen, hen beletten te vertrekken alsook via gezinsuitbreiding en een goede opvoeding voor flink nageslacht zorgen. Na de Tweede Wereldoorlog had het onderwijs vooral tot doel om de overstap vanuit de landbouw naar andere beroepen te helpen vergemakkelijken:

> '... la fonction de l'enseignement agricole féminin, tout au long de ce siècle a contribué à réguler les mouvements économiques et sociaux de l'agriculture, il a contribué à résoudre les crises idéologiques en même temps que le niveau de l'emploi agricole.' (1980)[69]

Jensen wees op een sociaal-politieke inbedding van het Amerikaanse agrarische onderwijs en met name de voorlichting. Ze beschreef hoe de federale regering het agrarisch voorlichtingswerk vanaf 1914 inzette en later integreerde in de progressieve politiek van president Roosevelt (1882-1945).[70] Jellison is uitgebreid ingegaan op de samenhang tussen dit programma en de visie op de toekomstige rol van boerenvrouwen in de Verenigde Staten.[71]

Shortall en Schmitt concentreerden zich op het huidige onderwijs. Schmitt schetste tevens een korte historische achtergrond voor Duitsland. Beide onderzoeksters signaleerden een diepgeworteld patroon van seksesegregatie in het agrarisch onderwijssysteem van de door hen onderzochte landen Duitsland, Noord-Ierland, Ierland en Canada. Op basis van de literatuur voegden zij Groot-Brittannië, Frankrijk en Nederland daaraan toe. Shortall en Schmitt legden een verband tussen deze sekse-segregatie in het agrarisch onderwijs en de arbeidsdeling op het boerenbedrijf. Schmitt beweerde dat de wijze waarop het agrarisch onderwijs in Duitsland rond 1900 werd geïnstitutionaliseerd de bestaande sekse-segregatie in de arbeidsdeling consolideerde.[72] Shortall beredeneerde dat er een verband is tussen de definiëring van agrarische kennis, mannelijke arbeidsdomeinen in de landbouw en de beroepsopvatting dat boer-zijn een mannelijk beroep is.[73] Volgens Shortall wordt dit gevoed door de gangbare opvolgingspatronen, de bestaande bezitsverhoudingen en de consolidatie ervan door de staat. Shortall voorspelde dat vrouwspecifieke landbouwcursussen onder dergelijke omstandigheden alleen in de marge konden blijven plaatsvinden. Zij liet met voorbeelden uit Noord-Ierland zien dat deze cursussen gebagatelliseerd werden als 'vrouwencursussen' en dat het maar zelden lukte om ze uit de reguliere gelden voor landbouwcursussen gefinancierd te krijgen.[74]

Schmitt en Shortall lieten helaas buiten beschouwing dat er wel vakonderwijs voor de vrouwelijke landbouwarbeidsdomeinen heeft bestaan.[75] Met name het historisch onderzoek van Sommestad naar het Zweedse zui-

velvakonderwijs en de rol van de staat daarin zou voor Shortall's gedachtelijn interessant zijn geweest. Sommestad heeft namelijk zonneklaar aangetoond dat vrouwen in groten getale als professionele zuivelbereiders in de Zweedse zuivelfabrieken werkzaam waren zolang de staat de vrouwspecifieke opleidingen hiertoe in stand hield en financierde. Dat was het geval in de periode van de jaren negentig in de negentiende eeuw tot aan de jaren dertig van de twintigste eeuw.[76] Maar in dezelfde periode is er in de gehele westerse wereld een wisselend aantal tuinbouw-, pluimvee- en landbouwscholen geweest die meisjes onder hun leerlingen telden of uitsluitend voor meisjes openstonden. Hetzelfde geldt voor landbouwvakcursussen. Met uitzondering van Bourke die het onderwijs in de zuivelbereiding en pluimveeteelt in Ierland heeft onderzocht[77] en van Sommestad, is bij andere historici in het beste geval een sporadische verwijzing gevonden, maar zijn er geen genderanalyses van landbouwvakonderwijs bekend. Enkele voorbeelden van scholen en cursussen in het buitenland die in Nederland ten voorbeeld werden gesteld, komen later in dit boek aan bod.

2.3.2. *Onderwijs tussen heden en toekomst: verscheidenheid en uniformering*

Een tweede laag in het onderzoek naar onderwijs dat op maatschappelijke verandering is gericht, vormt het spanningsveld tussen de doelstellingen van het onderwijs en de praktijk die zou moeten veranderen. Als het onderwijs een verschil tussen de gewenste en bestaande situatie moet overbruggen, moet het programma ook tot spanningsvelden en bronnen van conflict leiden.

Aanvankelijk gold de stelregel in het Nederlandse landbouwhuishoudonderwijs dat de regionale verscheidenheid tussen de taken, gewoonten en stand bij vrouwen in de landbouw tot uitdrukking moest komen in het onderwijsaanbod. De inspectie moedigde de landbouworganisaties aan om meerdere vormen van onderwijs aan te bieden en ze op de verschillende doelgroepen in hun werkgebied toe te snijden. Mansholt drukte de aanstaande leraressen tijdens hun opleiding op het hart zich voortdurend op de hoogte te stellen van de specifieke situatie en onderwijsbehoeften van hun leerlingen. Een open oog en oor te hebben voor de cursisten, hun thuissituatie en hun suggesties behoorde tot de gewenste grondhouding.

In dit boek komt aan de orde op welke punten betrokkenen deze regionale verscheidenheid daadwerkelijk doorvoerden en voor welke aspecten zij uniformering bevorderden. Verschillen in onderwijsuitgangspunten, curricula, inspectierapporten, spreidingsbeleid van de onderwijsfaciliteiten en onderwijsparticipatie worden vergeleken met de regionaal uiteenlopende arbeidspatronen en andere regionale karakteristieken. Ook komt aan de orde in hoeverre levensbeschouwelijke verschillen een verklaringsgrond kunnen zijn. Bovendien wordt nagegaan voor welke groepen vrouwen uit de agrarische sector aan welk onderwijs deelnamen, wel-

ke alternatieven zij hadden en hoezeer de curricula op deze groepen vrouwen waren toegespitst.

Voor de gebieden waar grote discrepanties tussen onderwijs en praktijk zijn geconstateerd, wordt nagegaan waarom van de stelregel werd afgeweken. Bekeken wordt wie de kloof tussen onderwijs en praktijk bevorderden, op welke punten en in welke richting die werd gearticuleerd en hoe tegenstanders met de effecten, belemmeringen en tekortkomingen daarvan omgingen.

Verder komt aan bod met welke verschillen blijvend rekening werd gehouden en welke werden opgegeven toen de structuur van het landbouwhuishoudonderwijs steeds meer landelijk werd gereguleerd en verdere gelijkschakeling met het overig vervolg-vakonderwijs werd doorgevoerd. Dit proces wordt gevolgd tot 1968 toen het landbouwhuishoudonderwijs met de invoering van de Wet op het Voortgezet Onderwijs uiteindelijk als aparte onderwijsvorm verdween.

2.3.3. *Leerstof en leerlingen: tussen ideaal en praktijk*

Uit de buitenlandse literatuur komt nadrukkelijk naar voren dat boerenvrouwen kritisch stonden tegenover wat voorlichtsters en leraressen hen te vertellen hadden. Veel voorbeelden onderstrepen deze uitspraak. Babbitt haalde uit een brief aan het vermaarde Cornell[78] aan dat boerin Jessie Close zich bekocht voelde toen ze in haar leespakket niets over boterbereiding en andere productieve werkzaamheden had kunnen vinden:

> 'As if for bread I had been given a stone.' (1907/1993)'[79]

Neth citeerde een boerin uit haar onderzoek in het Midden-Westen van de Verenigde Staten. Deze boerin vroeg zich in 1922 af hoe het was te rijmen dat het voor rijken modieus was om zich in het zweet te werken met tennissen, zwemmen en paardrijden, terwijl het werk dat zij uit noodzaak deed, werd afgekeurd.[80] Een ander voorbeeld van Neth is een boerenvrouw die kritiek had op haar schoondochter die de kinderen elke dag schone kleren aandeed, zoals ze op de les had geleerd. Ook blijkt uit vele voorbeelden dat nieuwe apparaten kritisch werden beoordeeld. Uitgebreid werd onderling besproken of ze wel gemakkelijk in en uit elkaar konden om ze schoon te kunnen maken. Uit een rapport van 1923 haalde Neth aan hoe trots de boerinnen op hun werk waren. Ze bleken zich in de eerste plaats als werkers van het land te beschouwen en vonden dat ze in het harde of zware werk niet bij mannen onderdeden. Ze zagen zich als partners die zich inzetten waar hulp nodig was.[81] Op grond hiervan karakteriseerde Neth het zelfbeeld van boerenvrouwen uit het Amerikaanse Midden-Westen als volgt:

> 'Essentially, the farmer's wife was a farmer, a necessary worker in the farm operation. Farm women had strong local sources for their definitions of

womanhood and their work culture. Women valued their abilities to make do and save, to produce goods for the household and local markets, to care for their families, and to perform work on the farm wherever it was necessary.'(1995)[82]

Neth stelde vast dat deze vrouwen niet onbekend waren met de zogenaamde middle-class idealen die via de voorlichtingsprogramma's werden gepropageerd. Ze wensten zich echter heel bewust hiervan te blijven onderscheiden. Neth merkte op dat ze bleven vasthouden aan hun arbeidscultuur waar ze veel betekenis aan hechtten. Zij vonden er voldoening in om hun aandeel aan de productie te leveren en wilden niet zomaar meer tijd in consumptieve taken steken:

'Farm women, like farm men selected and adapted new technology in ways that complemented their work culture. (...) Farm women valued most the labor that made the greatest economic contribution to the farm, whether it involved making do or home production. They often put the farm first, a practice professional women criticized. (...) In any case, farm women continued to value their economic contributions to the farm rather than embracing new roles as consumers.'(1995)[83]

De bestaande arbeidscultuur betekende waarschijnlijk ook veel voor de identiteit van de Nederlandse boerenvrouwen. Aanwijzingen hiervoor zijn in voorgaande paragrafen reeds aangehaald uit het werk van Benvenuti voor de Winterswijkse boerinnen en van Schiere, Kooy en Verstoep voor de zelfkazende boerinnen in het Midden-Nederlandse veenweidegebied.

De empirische hoofdstukken gaan nader in op de discrepanties tussen de leerstof en de praktijk die Nederlandse agrarische vrouwen bij het volgen van landbouw(huishoud)onderwijs ondervonden. Bekeken wordt hoe zij op de leerstof reageerden, welke onderwerpen favoriet waren, waarmee zijzelf thuis gingen experimenteren en welke zij ter behandeling in de cursussen aandroegen. Ook de vraag of de Nederlandse vrouwen welbewust het beeld van de ideale boerin naast zich neerlegden, krijgt nadere aandacht.

Bovendien wordt niet alleen aandacht besteed aan de leerstof die de landbouw betrof. In dit boek komt ook aan bod hoe de visies op de verbetering van de leefomstandigheden op het platteland in de leerstof werden uitgewerkt en aansloten bij de behoeften van de leerlingen. Aandacht wordt besteed aan de invulling van het leerplan met lessen over hygiëne, gezond voedsel en kleding, de sfeer in huiselijke kring, de organisatie van het eigen werk, het nut en gebruik van medische voorzieningen zoals een consultatiebureau, alsook over sociaal-culturele voorzieningen zoals een bibliotheek of een leesportefeuille.

Een moeilijke vraag die daarbij op tafel moet komen, is waarom bepaalde groepen vrouwen het onderwijs niet kwamen volgen. Wellicht dachten zij hierin niets van hun gading te kunnen vinden. Misschien stonden hen de achterliggende visies niet aan. Maar het kon ook zijn dat ze er niet van

wisten, dachten er niet thuis te horen of de tijd en het schoolgeld ervoor niet konden missen. Voor dit onderdeel zal naast het beperkte schriftelijke bronnenmateriaal met individuele uitspraken ook gebruik gemaakt worden van indirecte bronnen waarin beleidsmakers en leerkrachten en soms leerlingen hun observaties, vermoedens en ergernis ventileerden.

2.4. PROFESSIONALISERING EN VROUWEN IN DE LANDBOUW

2.4.1. *Vrouwenemancipatie: professionalisering voor arbeid, beroep of roeping?*

De landbouw heeft tot nu toe nooit een beschermde beroepsstatus gehad. Er is geen opleiding of diploma vereist om een landbouwbedrijf te kunnen voeren. Toch zal niemand bestrijden dat ondernemers op een agrarisch gezinsbedrijf een beroep uitoefenen en dat landbouwonderwijs erop is gericht de landbouwsector te professionaliseren. Ook kunnen de gevolgde opleidingen meespelen in beslissingen over een mogelijk partnerschap of overname maar ook bij kredietverlening en subsidie- en premieverstrekking. Op deze manier is een diploma in de landbouwsector dat samen met de individuele prestaties als maatstaf voor de bekwaamheid dient.

Voor vrouwen in de landbouw bestond gedurende het merendeel van de twintigste eeuw specifiek onderwijs. De vraag die hier logisch uit voortvloeit is of van vrouwen een andere professionalisering werd verwacht dan van mannen. De vraag die onherroepelijk hierop volgt is of dit onderwijs zich evenals het landbouwonderwijs voornamelijk op de boerenstand richtte of ook op vrouwelijke arbeiders of vrouwelijke nieuwkomers in de landbouwsector. Daardoor is het van belang niet alleen na te gaan hoe dit onderwijs aan de ontwikkeling van de sector bijdroeg. Een belangrijk aspect is hoe dit onderwijs heeft bijgedragen aan de beroepsuitoefening van vrouwen in deze sector in een tijdsspanne waarin de acceptatie van beroepsarbeid van vrouwen en hun professionalisering op allerlei terreinen toenam.

Een eerste kennismaking met het landbouwonderwijs laat duidelijk zien dat gepast onderwijs voor de diverse genders, klassen of andere identiteitsdimensies beduidend verschillend werd ingevuld. Bekeken zal worden of en hoe daarin de eerder besproken genderbias in de definitie van het boerenbedrijf tot uiting kwam. Weinigen zullen verwachten dat huishoudelijke vakken of huishoudelijk beheer bij het agrarisch onderwijs voor jongens op het leerprogramma prijkten. De gendersegregatie langs de scheidslijn tussen huishouden en bedrijf verhinderde ook dat beiden vanuit het bedrijfsperspectief als delen van één geheel werden beschouwd. Daarentegen is en was het bedrijf en huishouden voor vrouwen op allerlei manieren verweven. Het is daarom een belangrijk aandachtspunt in het boek hoe hun betrokkenheid in huishouden en bedrijf werd

bezien en hoe deze visies werden uitgewerkt in het onderwijs. Daarbij komt aan de orde hoe de overeenkomsten en verschillen met het landbouwonderwijs voor jongens werden beargumenteerd.

Verder wordt nagegaan in hoeverre de opbouw van deze nieuwe onderwijstak correspondeerde met de voorstellingen over het onderwijs dat voor verschillende groepen vrouwen gepast werd geacht. Hierbij komt de vraag aan bod of van de verschillende groepen specifieke bijdragen aan de landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling werden verwacht en waarop dit was gebaseerd. Ook komt aan de orde of de verschillende groepen vrouwen in de ogen van de betrokkenen een beroep uitoefenden, dan wel arbeid leverden of een roeping vervulden. Daarvan hing het immers af of hen vakonderwijs of beroepsonderwijs werd aangeboden en op welke wijze het onderricht al dan niet werd gecombineerd met algemeen vormend onderwijs. *Vakonderwijs* staat daarbij voor het onderwijs dat voor het merendeel instructie is voor een 'goede' uitvoering van arbeidstaken binnen één specifiek onderdeel, één arbeidsdomein. Vakonderwijs behandelt alleen achtergrondkennis als die voor een goede uitvoering noodzakelijk wordt geacht. Een groot deel van het huidige agrarische cursusonderwijs voor volwassenen is toegespitst op één bepaald arbeidsdomein en is dus vakonderwijs. Vakonderwijs kan dus ook een onderdeel in het landbouwbedrijf betreffen dat in dienstverband door een specialist wordt uitgevoerd. De term *beroepsonderwijs* wordt gebruikt voor het onderwijs dat een pakket aan vakonderwijs bevat voor arbeidsdomeinen die samen een geheel vormen en onder de eindverantwoordelijkheid van de toekomstige beroepsbeoefenaar gaan vallen. De onderlinge samenhang en afstemming van deze onderdelen en het management ervan krijgen aandacht naast de vakonderdelen waarin instructie en beperkte achtergrondkennis voorop staan. *Algemeen vormend onderwijs* is het ondersteunende onderwijs waarop in vak- of beroepsonderwijs kan worden voortgebouwd alsook onderwijs dat voorbereidt op meer algemene of andere levensgebieden dan die uit een strikte beroepssfeer.

2.4.2. *Professionele identiteit: beroepskwalificatie, arbeidserkenning of zelfverwerkelijking?*

Jonge vrouwen hebben zich tot op heden zelden als toekomstig ondernemer of bedrijfshoofd in de landbouw opgeworpen. Voor de meeste Nederlandse vrouwelijke landbouwers die een landbouwdiploma op zak hebben, geldt dat zij deze op latere leeftijd na een tweede opleidingstraject hebben behaald. Onderzoekers uit verscheidene Europese landen hebben opgemerkt hoe diep het cultureel verankerd is dat boer-zijn een mannenberoep is.[84] De beroepsidentiteit van de professionele vrouwelijke boer wordt vrouwen veelal ontzegd zoals Schmitt constateerde in haar onderzoek onder 53 Duitse vrouwen in het agrarisch leerlingwezen. Dit onderzoek betrof vrouwen in opleiding tot agrarisch ondernemer. Deze

vrouwen vertelden dat ze hun beroepskeuze steeds weer moesten verantwoorden en dat zij in hun opleidingsperiode meer moeilijkheden ondervonden dan hun mannelijke medestudenten:

> 'Recent research on women farmers highlights how these women have had to justify their demands for non-stereotypical spheres of work and responsibility on the farm. (...) In the same way, women farm apprentices have to conquer a training place and fight for their acceptance as colleagues at vocational schools.'(1998)[85]

Schmitt en Haugen wezen beiden erop dat agrarische vrouwen zeer uiteenlopende aspiraties hebben. Zij reserveerden de benaming professionele vrouwelijke landbouwers voor die vrouwen die 'zelfverwerkelijking' in het bedrijf zoeken en deze bewuste keuze voor het beroep hebben geschraagd met bijvoorbeeld een landbouwopleiding, technische know-how en het lidmaatschap van een landbouworganisatie.[86] Als criterium hanteerden Haugen en Schmitt dus niet alleen het landbouwdiploma maar ook welke beroepsidentiteit vrouwen zichzelf aanmaten.

De professionele vrouwelijke boeren onderscheiden zij van de vrouwen die via het huwelijk in de landbouw terecht zijn gekomen of zijn gebleven. Dit betreft in Nederland evenals in vele Europese landen de meeste vrouwen op de agrarische gezinsbedrijven. Zij leven daar als huwelijkspartner of dochter. Een kleine groep van deze gehuwde vrouwen en dochters is inderdaad ook mede-onderneemster die daadwerkelijk verantwoordelijkheid draagt over één van de bedrijfsdomeinen. Dit zijn in mijn ogen ook professionele vrouwelijke landbouwers. De overige echtgenoten en dochters hebben wellicht geen eigen aspiraties in de landbouw ontwikkeld, maar dat betekent niet dat ze zich niet met het eigen landbouwbedrijf verbonden voelen. Deze vrouwen lijken op het eerste gezicht het meest in de traditie van het moderniseringsproject te staan. In hoeverre zij de vrouwelijke counterparts zijn van de boeren op de zogenoemde koplopersbedrijven, zal verder worden nagegaan.

Steeds meer dochters en echtgenoten op het Nederlandse agrarisch gezinsbedrijf hebben hun beroepsidentiteit in een andere werkkring opgebouwd. Daar hebben ze een betaalde baan, meestal parttime, en stellen zich voor het landbouwbedrijf helemaal niet of beperkt beschikbaar voor zogeheten inspringarbeid. Een nieuwe groep onder deze vrouwen is die van professionele onderneemsters die de boerderij als werkterrein hebben maar niet in agrarische activiteiten betrokken zijn. Dit kan uiteenlopen van een camping of kinderopvang tot een cateringbedrijf. Soms is deze zogenoemde 'tweede tak' onderdeel van het gezamenlijk bedrijf, soms is die er juridisch helemaal van gescheiden. Deze nieuwe domeinen zijn evenwel deel van het gezinshuishouden maar of de benaming agrarisch gezinshuishouden kan worden gehandhaafd, is discutabel. Deze niet-agrarische onderneemsters hebben voor hun professionalisering aan de ene kant wel, en aan de andere kant weinig met het landbouwonderwijs te ma-

ken. Immers geldt ook voor deze situatie dat inzicht in beide domeinen voor een goede afstemming van groot belang is.[87]

Voor de historische analyse is voorzichtigheid geboden om niet te vervallen in een beschrijving achteraf die de ontwikkeling naar de nieuwe situatie toeschrijft. Er bestaan wel degelijk voorbeelden van personen en initiatieven in Nederland die een strikte genderverdeling ter discussie stelden of trachtten te doorbreken. In Nederland waren er ook zelfstandige onderneemsters in de landbouw die in de discussies ten voorbeeld werden gesteld en praktische opleidingsplaatsen aanreikten. Bovendien bestond er vanaf 1907 een aparte tuinbouwschool voor meisjes in Rijswijk naast de reguliere landbouwscholen. In Nederland was dit de enige meisjesopleiding in de landbouw die geen huishoudelijke vakken kende. Dit boek zal niet kunnen ingaan op de argumenten en bevindingen die via deze onderneemsters en deze school werden ingebracht in de debatten over de scholing en arbeid van vrouwen in de landbouw. Omdat zij zich geworteld voelden in de vrouwenbeweging van de Eerste Feministische Golf, is hun perspectief van belang voor nader onderzoek naar de relatie feminisme en landbouw. Tenslotte had Nederland een particuliere antroposofische landbouwopleiding. Jongens en meisjes werden daarop gezamenlijk tot biologisch-dynamische landbouwer opgeleid. Nader onderzoek zal dit aspect verder kunnen verrijken.

Uit de bovengenoemde voorbeelden blijkt wel dat het streven van vrouwen naar zelfverwerkelijking in de landbouw niet alleen een verschijnsel is van de laatste jaren. Een ander facet dat in de historische analyse aandacht behoeft, is dat vrouwen op een landbouwbedrijf introuwden en geen bedrijfsverantwoordelijkheid hadden tijdens het huwelijk. Onder bijzondere omstandigheden of als weduwe hadden zij echter alle kans als professionele landbouwer op te treden. Behalve oude vrouwen waren er ook veel jonge vrouwen die met de afwezigheid van hun man door werk elders, ziekte, overlijden of oorlogsomstandigheden werden geconfronteerd. Onderzoek laat zien dat boerendochters die in hun jeugd vaak en met voldoening 'achter' hadden gewerkt, dit werk zo mogelijk of wanneer nodig graag weer oppakten.[88] Ander onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre vrouwen daarbij een andere professionaliteit ontwikkelden of kregen toegewezen. Tenslotte hebben veel boerenvrouwen tijdens het huwelijk de verantwoordelijkheid gehad over zogenaamde vrouwelijke bedrijfsdomeinen zoals de zuivelbereiding, de varkens of het pluimvee. Dat zij die verantwoordelijkheid als zelfverwerkelijking ervoeren, kan niet bij voorbaat worden gesteld of uitgesloten. Lievaart kon bij drie generaties agrarische vrouwen nauwelijks bepalen of er sprake was van een bewuste levens- of beroepskeuze.[89] De mate van keuzevrijheid is echter moeilijk vast te stellen. Dit geldt ook voor de huidige tijd, nu vrouwen voor extra arbeid of inkomsten zorgen en daarmee eraan meewerken dat het landbouwbedrijf kan blijven voortbestaan.[90]

Hieruit volgt dat het criterium van beroepsopleiding voor de erkenning

van een beroepsstatus of professionaliteit problematisch is. Verdere uitdieping door onderzoek is noodzakelijk. Juridisch of anderszins is er in Nederland nooit een formele belemmering voor vrouwen geweest om een landbouwopleiding te volgen. Het door de staat gefinancierde landbouwonderwijs stond volgens het gelijkheidsprincipe open voor meisjes, evenals dat bij het landbouwhuishoudonderwijs het geval was voor jongens. Hoewel sommige meisjes rond de vorige eeuwwisseling inderdaad samen met jongens praktijkgerichte landbouwopleidingen volgden, bleven zij grote uitzonderingen tot de jaren twintig. Daarna waren zij enkel nog op de Landbouw Hogeschool te vinden totdat de eerste meisjes in de tweede helft van de jaren vijftig de stap naar het middelbaar landbouwonderwijs opnieuw waagden. Ondertussen werd het landbouwhuishoudonderwijs als hét vervolgonderwijs voor agrarische vrouwen gepropageerd. In tegenstelling tot de jongens die landbouwonderwijs volgden, was het voor de meisjes op het landbouwhuishoudonderwijs niet zonder meer duidelijk of zij professionele aspiraties voor de landbouw hadden. Gelijk Caniou voor Frankrijk meldde, won ook in Nederland een tegengestelde trend terrein. Ook hier werden meisjes in het landbouwhuishoudonderwijs van na de Tweede Wereldoorlog ingeprent dat zij zich vooral op een andere toekomst dan die op een landbouwbedrijf dienden voor te bereiden. We zullen bezien hoe betrokkenen bij de onderwijsontwikkeling, alsook leerlingen en leraressen hun ideeën hierover articuleerden en die in de lespraktijk en na schooltijd vorm probeerden te geven.

Bovendien komt aan bod welke dynamiek achter de onderwijskeuzes en -mogelijkheden schuilging naast die achter de beroepskeuzes en -mogelijkheden. Veel onderzoeken in Europa laten zien dat boerendochters tegenwoordig nogal eens vaker dan de zonen de kans krijgen om verder te leren. Een van de redenen is dat zij zich daarmee een mogelijkheid verschaffen om een goed bestaan buiten de landbouw op te kunnen bouwen. Juist de moeders schijnen daarin een belangrijke rol te spelen.[91] Maar de keuze voor een opleiding hangt samen met de inschatting van en opvattingen over een 'gepaste' toekomst voor de boerendochter. Die zullen naar streek verschillen, waarbij de mogelijkheden en voorzieningen om de ambities te kunnen realiseren ook van invloed zijn.

2.4.3. *Landbouwhuishoudleraressen: vrouwelijk beroepskader als intermediair*

Een duidelijk erkende vrouwelijke beroepsgroep die niet in de landbouw maar indirect via het onderwijs in het belang van de landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling werkte, was de nieuwe beroepsgroep van landbouwhuishoudleraressen. Vanaf 1913 werden leraressen specifiek voor het vrouwenwerk op het platteland opgeleid. Zij vormden al gauw de verbindende schakel tussen de diverse takken van het vrouwenontwikkelingswerk en tussen de vrouwen en de overheden. Tijdens hun opleiding waren ze erop voorbereid deze functie met grote verantwoordelijkheid te

vervullen, waarbij de belangen van de vrouwen de eerste prioriteit hadden. Aanvankelijk was hun positie vergelijkbaar met die van de rijkslandbouwconsulenten. Vanwege hun directe contact met de vrouwen en hun specifieke opleiding wordt nagegaan hoe zij in deze tussenpositie optraden en in hun visies verschilden van zowel de boerinnen als van anderen die bij het onderwijs betrokkenen.

Historica Neth ging ook nader in op de huishoudkundigen in het Midden-Westen van de Verenigde Staten die in het kader van de landbouwmodernisering onderwijs en voorlichting aan boerenvrouwen verzorgden. Zij concludeerde dat deze huishoudkundigen hun werk vanuit een *middle-class* perspectief benaderden. Zij stelde vast dat ze met hun aanpak de positie van deze boerenvrouwen wilden verbeteren, maar dat deze vooral aansloeg op rijkere, gemechaniseerde bedrijven. Andere vrouwen hadden zij weinig te bieden:

> 'Professional women understood women's subordination within the farm family and attempted to find ways to improve women's status within it, but developed strategies that worked best for farm women on more prosperous, mechanized farms. They had fewer solutions for women whose contributions produced little cash to divide equally or required the economic contributions of women's field work and income-producing and income-saving activities.' (1995)[92]

Deze huishoudkundige voorlichtsters vochten volgens Neth de bestaande mannelijke dominantie aan. Van de promotie van het gebruik van nieuwe technologie, meerdere consumptie en een striktere scheiding van mannelijke en vrouwelijke arbeidssferen verwachtten zij geen ongunstige, genderspecifieke doorwerking. Welvaart en technologie symboliseerden de weg naar een verlossing van het zware werk in de stal en op het veld en vervolgens naar respect voor de vrouw als zodanig:

> 'Promoters assumed that the new technology and increased consumption benefited both men and women. Although professional men assumed that modern farms preserved a separation of spheres and that the male business enterprise took precedence, professional women challenged the male domination of the farm family, promoted the importance of household labor, and challenged unremitting physical toil that exploited farm women. But professional women did not see the potential patriarchy in separate spheres or the potential mutuality in a shared work enterprise. They assumed that prosperity and technology meant respect for farm women and that women's labor in the barn or field meant patriarchal dominance.' (1995)[93]

Neth stelde vast dat boerinnen deze gedachtegang aanvochten door het hen toegeschreven slovenbestaan te ontkennen of door raadgevingen over hoe zich ervan te verlossen gewoonweg te negeren. Zonder in te gaan op de beweegredenen liet Neth zien dat de beroepskrachten zich evenwel niet afzetten tegen boerinnen die hun *middle-class* standaard niet

omarmden. Zij spraken vooral waarderend over hun kracht en het belang van hun werk voor de opbrengsten van het bedrijf:

> 'When examining the work of real farm women who could not meet domestic, middle-class ideals of female labor, professionals acknowledged the importance of this work and celebrated the strength of farm women.'(1995)[94]

Neth suggereerde dat de Amerikaanse huishoudkundigen nauwelijks bewust over deze discrepantie nadachten of in ieder geval niet in het openbaar bediscussieerden:

> 'Although professionals acknowledged the differing realities of farm women's lives, they rarely, at least in their published work, questioned their own class-based assumptions or challenged the economic vision of agriculture promoted by their institutions.'(1995)[95]

Voor de analyse van de Nederlandse situatie moeten we nagaan of de speciaal opgeleide landbouwhuishoudleraressen een vergelijkbare houding uitdroegen. Doordat in Nederland van het begin af aan op de regionale verschillen werd gehamerd, ook die naar welstand en status, is het niet waarschijnlijk dat deze discrepantie geen onderwerp van debat was. Voor de Nederlandse leerkrachten in het landbouwhuishoudonderwijs zal bovendien bekeken worden of we het drietal oriëntaties herkennen die Neth heeft onderscheiden. Zij noemde drie strategieën waarmee vrouwelijke beroepskrachten aan de verbetering van de status van de boerenvrouwen probeerden te werken. Volgens Neth was het merendeel van de vrouwelijke beroepskrachten erop gericht de herstructurering van de vrouwenarbeid op het boerenbedrijf te bevorderen in de richting van een striktere scheiding ten opzichte van de mannenarbeid. De herdefiniëring van de boerenvrouw van veldwerker tot huishoudster had tot doel haar sociale status te verhogen. Door deze huishoudelijke rol van vrouwen te benadrukken, konden de beroepskrachten de oneerlijke arbeidsdeling op de boerderij aankaarten. Ze betoogden dat vrouwen zowel in het huishouden als op het land werkten, maar de mannen alleen achter en op het land aan het werk waren en niet in het huishouden meehielpen. Sommigen raadden meisjes hierom gewoonweg af om te leren melken. Zij vonden dat de fysieke belasting van vrouwen in vergelijking tot die van mannen diende te verminderen. Andere huishoudkundigen, zoals Nellie Kedzie Jones, stelden aan de orde dat als fysiek zware arbeid per definitie mannenwerk was, de mannen dan ook maar de was moesten overnemen:

> 'I wish it could be burnt into the consciousness of every man and every woman that washing under average farm conditions is a man's work.'(jaren 1910)[96]

Deze grootste groep vrouwelijke beroepskrachten stimuleerde dus een striktere scheiding van mannen- en vrouwenarbeid. Tegelijkertijd propa-

geerden ze dat beschikbare technologieën ook voor de verlichting van het vrouwenwerk moesten worden doorgevoerd.[97] Vervolgens zetten ze volgens Neth de boerenvrouwen ertoe aan hun arbeidsinzet en consumptiepatroon te heroverwegen. Zij redeneerden dat vrouwen recht hadden op een deel van het inkomen om ook hun werk goed te kunnen doen. Daarom dienden ze inzicht te hebben in de financiële basis van hun eigen werk en het gehele bedrijf. De huishoudkundigen stelden zich dus op het standpunt dat vrouwen ook de relatie tussen huishouden en bedrijf zakelijk dienden te benaderen. Zo raadden zij hen aan om zorgvuldig af te wegen of productie voor eigen gebruik wel voldoende voordeel bood boven het kopen van deze goederen. Hoe de boerenvrouwen wellicht meer inkomsten konden genereren, dat werd niet ter sprake gebracht.

Daarnaast was er een minderheid onder de vrouwelijke beroepskrachten die het beroep van landbouwer-manager voor vrouwen opeiste. Volgens Neth ondersteunden deze professionals het project van landbouwmodernisering en stonden zij voor de beloftes van 'de nieuwe landbouw' gelijk hun collega's, maar voor hen kon de moderne boer ook een vrouw zijn. Zij beredeneerden dat vrouwen zeer geschikt waren voor dit beroep. Naarmate het veranderingsproces in de landbouw vorderde, zou fysiek zware arbeid immers verdwijnen. Die had voordien juist als ongepast voor 'fatsoenlijke' vrouwen gegolden. Neth wees erop dat deze minderheid in feite de mannelijke controle over de landbouwproductie en de arbeidsverdeling op basis van sekse aanvocht.[98]

> 'So long as farming involved physical work that made it a working-class job, professionals hoped to remove women from production because it was unwomanly, but as farming became a respectable profession, some female experts challenged its exclusion to women.' (1995)[99]

Wat betreft het onderwijs vonden deze beroepskrachten dat de studie van de praktische landbouwbeoefening minstens zo respectabel en vrouwelijk was als een studie medicijnen en rechten. De sociale inbedding van het gezinsbedrijf in een plattelandsgemeenschap bood hun een werksfeer waarin zij ruimschoots hun vrouwelijkheid konden ontplooien in familie- en sociale verbanden. Bovendien hoefden ze geen handwerk te verrichten als ze hun kennis zouden aanwenden voor een moderne bedrijfsvoering op een gemechaniseerd bedrijf.

Een laatste groep vrouwelijke beroepskrachten zag volgens Neth in dat niet alle boerenvrouwen aan de nieuwe eisen konden voldoen. Deze huishoudkundigen probeerden vooral een spreekbuis voor hen te vormen. De beroepskrachten benadrukten hoe belangrijk hun inbreng als arbeidskrachten was voor de opbrengst van het bedrijf. Dit uitte zich vooral in veel lovende beschrijvingen van het boerenvrouwenwerk. Neth heeft echter geen articulatie van beleidswensen noch andere initiatieven van deze beroepskrachten in het belang van deze boerenvrouwen gevonden. Er

zijn geen voorbeelden bekend die verbeteringen in het zware werk of een plan voor de verhoging van de inkomsten voorstelden. Integendeel, zij vonden dat die richting uiteindelijk niet tot een duurzame ontwikkeling zou leiden:

> '... not accept them as appropriate for long-range agricultural social and economic policy.'[100]

Deze beroepskrachten vochten dus evenmin de richting van de landbouwvernieuwing aan.[101] Dit komt overeen met de opmerking van Babbitt over de crisistijd van de jaren dertig waarin de vrouwelijke beroepskrachten voor het dilemma stonden wat zij moesten adviseren. Boerenvrouwen moesten alle zeilen bijzetten en zaten niet op nieuwe inzichten te wachten al waren ze nog zo wetenschappelijk verantwoord. Babbitt schetste dit dilemma vanuit haar onderzoek in New York State:

> 'The pressures of the Depression years on both groups of women made it extremely difficult to see each other clearly, and to learn from each other the many ways to value women's work.'(1993)[102]

Om de eindjes aan elkaar te kunnen knopen, vielen de boerenvrouwen in de ogen van de beroepskrachten terug op oude strategieën: zelf meer produceren en ten verkoop aanbieden. Babbitt stelde vast dat de voorlichtsters hen niet ondersteunden in de marketing van hun producten. Zij wezen het desondanks niet af dat vrouwen hun tijd besteedden aan het maken van quilts bijvoorbeeld. Wel grepen zij deze bezigheid aan om hun eigen leerdoelen door te voeren. Ze stelden het kleurgebruik en de vormgeving aan de orde om vrouwen hun smaak te helpen ontwikkelen:

> 'Crafts become a tool in home economics' hands; rather than serving the needs of rural women, crafts now served the didactic needs of extension home economists.' (1993)[103]

In tegenstelling tot Neth ging Babbitt in op de omstandigheden waaronder de vrouwelijke beroepskrachten werkten en hoe deze het hen bemoeilijkten om onder druk van de crisistijd hun prioriteiten te verschuiven. Babbitt wees erop dat het vakgebied zich op dat moment nog moest waarmaken. Bovendien lag hun expertise meer onder vuur dan bij de mannelijke voorlichters omdat deze vrouwen met hun verhalen over een gezonde voeding en hygiëne nauwelijks direct tastbare bewijzen konden laten zien.

> 'After all, a county agent could easily roll up his sleeves and prove to local farmers that his brand of seed yielded more corn or oats. It was nearly impossible for a single home demonstration agent to prove to rural and farming women that she know how to raise a child or be a wife.'(1993)[104]

In de regio waar ze werkten waren de voorlichtsters en leraressen meestal outsiders omdat velen oorspronkelijk uit een andere regio kwamen. Zij waren daarnaast meestal jonger dan de vrouwen die zij voorlichtten. Bovendien waren ze ongetrouwd en misten de ervaring met het huwelijksleven, opvoedingszaken en het runnen van een gezinshuishouden die de cursisten wel hadden. Babbitt liet zien hoe een bizarre situatie kon ontstaan wanneer de beroepskrachten bij de vrouwen navroegen hoe zij het gewend waren te doen. Ze verhaalde van een anekdote waarin de verzamelde vrouwen veronderstelden dat zij de voorlichtster meer hadden geleerd dan andersom:

> 'After she had gone, one of the interrupters said in loud voice to her companion, "I bet we taught her a lot today," to the applause of the entire audience of women.' (1933/1993)[105]

Het harde oordeel van de leerkracht verraadde niets van een opbouwende leerervaring. In haar evaluatie karakteriseerde zij deze vrouwen als heel zelfvoldaan:

> '... the Suffolk County woman is exceedingly smug in her thinking.' (1933/1993)[106]

Babbitt concludeerde dat de voorlichtsters de aanwezige traditionele kennis niet op waarde schatten. Zij weet het aan onvermogen of onwil dat de voorlichtsters niet erkenden dat een deel van hun werk heel wel bewust kon worden afgewezen, ook al was hun kennis nog zo wetenschappelijk verantwoord.[107]

Van de Nederlandse beroepskrachten worden de beroepsopleiding, het onderwijs in de praktijk en de onderlinge discussies onder de loep genomen. Bovendien wordt de vraag behandeld hoe de beroepskrachten hun opvattingen over de verbetering van de positie van de vrouwen in de landbouw rijmden met die over hun aandeel in het bredere project van landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling. Hiermee is beoogd dat de focus van Neth op landbouwvernieuwing in de betekenis van landbouwproductie wordt verbreed en verdiept. Bovendien wordt nagegaan of, en eventueel hoe, onderscheiden oriëntaties zich verhoudingsgewijs ontwikkelden of wijzigden onder veranderende omstandigheden.

2.4.4. *Institutionele inbedding: professionele erkenning in zeggenschap en leiderschap*

Babbitt merkte over de voorlichtsters en leraressen in New York State op dat zij veel kritiek ondervonden en neerbuigend werden behandeld door hun mannelijke collega's die vaak jonger en minder ervaren waren.[108] Dit komt overeen met de systematische achterstelling van de vrouwelijke voor-

lichtsters ten opzichte van de mannelijke die Jensen heeft bespeurd met betrekking tot New Mexico:

> 'As a typical piece of progressive legislation, the Smith-Lever Act (1914, MvdB) provided for a dual gender program. Home demonstration agents were to work out programs for women and agricultural agents to develop programs for men. While men and women would be coordinate in rank, the records of New Mexico Extension Service reveal a pattern that was probably widespread in most states. Women's work received smaller amounts of funds, fewer women than men were hired, and at lower salaries. As late as the 1960s, only a third of New Mexico county agents were women. In the 1930s, the proportion was usually smaller. In 1924-25, for example, less than 25% of the agents were women, and the highest paid women received the salary of the lowest paid male. Women were not only underpaid but overworked because their small numbers necessitated travelling much of the time.' (1986)[109]

Later verhaalde Jensen hoezeer de bevoegdheden tussen de vrouwelijke en mannelijke voorlichters konden verschillen als zij iets voor een collega van het andere geslacht wilden organiseren. Een mannelijke voorlichter werd dat toevertrouwd, maar een vrouwelijke niet.[110] Ook wees Jensen op de aanwezige hiërarchie op basis van de etnische achtergrond. Voor de verschillende etniciteiten werden aparte cursussen georganiseerd. De voorkeur voor blanke Amerikanen kwam bijvoorbeeld tot uiting in het toewijzingsbeleid van het aantal cursussen en werd gelegitimeerd met dat er geen geld genoeg was om alle groeperingen gelijkelijk te bedienen.[111] De vraag is of er wellicht om andere redenen onderscheid werd gemaakt. In ontwikkelingsstrategieën uit die periode wordt van stadia uitgegaan waarin de meer ontvankelijke groepen voor de mindere een voorbeeldwerking een voortrekkersrol krijgen toegewezen. Strategie is dan bij de meest belangrijke doelgroep te beginnen en die bij de verdere verspreiding proberen in te zetten. Daardoor zou de invloed zich als het ware gaan uitbreiden als een olievlek.[112]

Dit is mijns inziens niet de grond voor de achterstelling van de vrouwelijke helft van een bevolkingsgroep. In de meeste literatuur wordt betoogd dat vrouwen nodig zijn om het vrouwelijke deel van een bevolkingsgroep te bereiken. Het wordt nimmer als een effectieve strategie voorgestaan dat vrouwen tot verandering zouden komen door eerst hun echtgenoten te onderwijzen. De achterstelling van vrouwen in iedere bevolkingsgroep wijst echter op de hogere prioriteit die aan de ontwikkeling en werkzaamheden van hun mannen werd gegeven. Babbit liet zien dat het nut van de huishoudelijke voorlichting bij de wetgevers discutabel bleef. Deze werd nogal eens als *fiscal luxury* afgedaan.[113] Deze achterstelling had ook tot gevolg dat de vrouwelijke beroepskrachten minder in aantal waren dan hun mannelijke collega's en daardoor op ver van elkaar afgelegen plekken en dus tamelijk geïsoleerd hun werk deden.

Ook voor Nederland is de vraag van belang welke invloed de landbouwhuishoudleraressen hadden op de invulling en organisatie van hun activiteiten en wie die vanuit hun posities evalueerden en controleerden.[114] Behalve de vraag in hoeverre leraressen professionele erkenning kregen, is het de vraag of en hoe boerenvrouwen in hun eigen deskundigheid werden erkend bij de discussies en de besluitvorming over het landbouwhuishoudonderwijs en verwante takken. Evenals voor de participatie van het onderwijs zelf, wordt bekeken welke vrouwen op welke niveaus van de besluitvorming vertegenwoordigd waren en daadwerkelijk deelnamen, maar ook op welke wijze zij hun medezeggenschap vormgaven danwel belemmeringen het hoofd boden. Voor de Nederlandse situatie is niet alleen de participatie van individuele vrouwen maar ook de invloed van vrouwenorganisaties van belang. Deze betreffen zowel de organisaties van de vrouwelijke beroepskrachten, de oud-leerlingen bij het landbouwhuishoudonderwijs als die van boerenvrouwen, -dochters of plattelandsvrouwen in het algemeen. Hierbij is het opnieuw van belang om de verschillen per streek in ogenschouw te nemen. Ook in het buitenlandse onderzoek is hiernaar geen systematisch onderzoek gedaan.

3. ARBEID EN SCHOLING VOOR VROUWEN IN DE LANDBOUW TER DISCUSSIE

De literatuur over het landbouwonderwijs in de negentiende eeuw geeft het beeld dat de discussies alleen het onderwijs voor de mannelijke boerenstand betroffen. Het onderzoek naar de toelating van meisjes tot het middelbaar onderwijs, waartoe het landbouwonderwijs behoorde, heeft zich tot nu toe geconcentreerd op de hogere burgerscholen. Dit hoofdstuk laat zien dat er wel degelijk discussies over en initiatieven voor landbouwonderwijs voor meisjes waren.

In de eerste paragraaf komen de bijdragen van Storm-van der Chijs op de Nederlandsche Landhuishoudkundige Congressen aan de orde. Met name wordt geanalyseerd wat voor een landbouwonderwijs voor vrouwen zij op deze congressen bepleitte. Welke gender- en standsverschillen in de landbouw zij daarbij onderscheidde, komt nadrukkelijk aan bod.

In paragraaf twee wordt ingegaan op de plaats die deze vrijwel jaarlijks gehouden congressen in landbouwkringen innamen. Ze vormden in de negentiende eeuw de gelegenheid bij uitstek om allerlei actuele landbouw- en plattelandsvraagstukken landelijk te bespreken De veranderingen in de structuur, organisatie en werkwijze worden vanuit een gender-perspectief belicht.

De derde paragraaf behandelt de standpunten over landbouwonderwijs voor meisjes en vrouwen van drie bekende landbouwvoorlieden uit de negentiende eeuw: W.C.H. Staring (1808-1877), B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis (1808-1884) en J.P. Amersfoordt (1817-1885). Zij zijn alledrie vanuit diverse instellingen beleidsbepalend geweest voor de modernisering van de landbouw en het onderwijs daartoe. Ook waren zij prominent aanwezig op de landhuishoudkundige congressen. Zij behoorden dan ook tot dezelfde kringen waarin Storm-van der Chijs haar acties ondernam.

3.1. A.M.M. Storm-van der Chijs (1814-1895) op de Nederlandsche Landhuishoudkundige Congressen

3.1.1. *Wegbereidster van het feminisme spreekt zich uit voor de landbouw*

A.M.M. (Mienette) Storm-van der Chijs wordt algemeen erkend als 'wegbereidster' of 'baanbreekster' voor de eerste feministische golf in Nederland. Deze verbreedde zich maatschappelijk rondom de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid van 1898[1]. Storm-van der Chijs is sinds haar sterfdag ruim honderd jaar geleden, regelmatig herdacht en geroemd. Aan haar werd een levensbeschrijving of ander gedenkteken gewijd op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid[2], rond de kiesrechtstrijd[3], na de Tweede Wereldoorlog in het handboek *Van moeder op dochter*[4], in de jaren vijftig[5] en opnieuw tijdens de Tweede Feministische Golf.[6] Ook in de recente geschiedschrijving over de vrouwenbeweging in de negentiende eeuw komt haar naam regelmatig voor.[7]

Afbeelding 3.1. Mienette Storm-van der Chijs (1814-1895). Collectie iiav, Amsterdam.

Haar werk in de liefdadigheid, werkgelegenheid en scholing voor vrouwen wordt veelvuldig in de feministische geschiedschrijving aangehaald. Uit de biografieën komt zij naar voren als een vermogende weduwe die zich veel wereldreizen[8] maar ook investeringen in sociale projecten kon veroorloven. Vanwege haar contacten met het koningshuis[9] gingen vele deuren voor haar open. Hierdoor kreeg ze de gelegenheid vele interessante personen, instellingen, evenementen en congressen over de hele wereld te bezoeken. Treffend karakteriseerde de Delftse afdeling van de Soroptimisten haar in 1955. Op een gedenksteen aan de gevel van haar ouderlijk huis in Delft liet de afdeling de volgende tekst na: 'Wereldreizigster. Voorloopster van het feminisme'.

Volgens het dagboek van een oudere broer was de kleine Mienette een eigenzinnig meisje dat als enig, zeer gewenst meisje, vaak haar zin kreeg. Ze blonk in alles uit. Ze leerde ijverig en was vlug van geest. Bovendien kon ze volgens haar broer uitstekend tekenen en piano spelen. Haar vader was een voornaam koopman. Van verre werden de kisten thee verscheept naar de aan zijn huis grenzende pakhuizen van de voormalige Oost-Indische Compagnie; vanuit Delft exporteerde hij vooral boter en

kaas.[10] Regelmatig vond ze het huis – met de zeer toepasselijke naam 'De Werelt' – vol met zakenlieden en geleerden en kon ze mee op reis met haar vader. Zo greep ze de kans om veel te leren ondanks dat zij als vrouw niet op een universiteit kon worden toegelaten.[11] Bij de onthulling van de gedenksteen typeerde de kleindochter van haar iets oudere broer haar:

> 'Zij had reeds vroeg veel van de wereld gezien en haar eigen denkbeelden gevormd over een wijder, nuttiger en gelukkiger bestaan voor de vrouw.' (1955)[12]

Vreemd genoeg ontbreekt Storm-van der Chijs in alle biografische naslagwerken. Dit geldt ook voor de meer recente waarin vele feministes zijn toegevoegd. Een recent geschreven biografie is evenmin voorhanden. Het feit dat haar eigen bibliotheek, brieven en archief niet bewaard zijn gebleven, maakt het schrijven van een biografie moeilijk maar niet onmogelijk. Van haar openbare leven kan een scherper beeld worden geschetst als haar eigen geschriften en de verslagen over haar optreden en acties worden verzameld. Die staan her en der gedrukt in vele kranten, congresverslagen en tijdschriften. Haar publieke redevoeringen en journalistieke bijdragen in binnen- en buitenland die buiten de 'klassiekers' van de Nederlandse vrouwenpers verschenen, zullen een goede aanvulling zijn op de overlevering.[13]

Het aandeel van Storm-van der Chijs in de landbouwdebatten is volstrekt niet in de agrarische of vrouwengeschiedschrijving opgenomen. Alleen Van der Poel heeft haar genoemd in verband met de eerdergenoemde landbouwcongressen en later met de ontwikkeling van het landbouwonderwijs.[14] Hij schetst haar als een geval apart, als een excentrieke zonderling en legt geen verband met de toenmalige discussies over vrouwen in de landbouw, vrouwen in het middelbaar onderwijs of vrouwen in het algemeen. In zijn voetspoor treedt Van Els in een scriptie uit 1984 over dezelfde congressen. Van Els beperkt zich tot de opmerking dat er ondanks uitzonderingen sprake was van een 'mannengemeenschap' op de congressen.[15]

De landbouw- en regionale pers bevat echter vele verwijzingen naar haar ideeën en haar optreden in landbouwkringen. Haar toespraken op de Nederlandsche Landhuishoudkundige Congressen werden integraal opgenomen in de verslagen.[16] Stukken van haar hand verschenen bijvoorbeeld in de *Delftsche Courant*[17], het *Jaarboekje* van de Maatschappij van Weldadigheid[18] en de *Landbouw-courant*. Bij de laatste stond zij in 1865 vermeld onder de 'heeren' medewerkers.[19] De congresbesprekingen geven bovendien inzicht in hoe de stuwende, landelijk georiënteerde krachten in de landbouw de positie en het aandeel van vrouwen in de landbouw en op het platteland inschatten en welk beleid gepast leek. Op de agenda stonden namelijk allerlei actuele landbouw- en plattelandszaken, of ze nu technisch, economisch of maatschappelijk van aard waren.

3.1.2. *'Zij mag niet ten achteren blijven' (1868)*[20]

> 'Nuttig te wezen, in welke omstandigheden of betrekking eene allesbestuurende voorzienigheid ons ook plaatste, heb ik steeds het hoofddoel des menschelijken levens geacht. Uit dat beginsel ondernam ik een langdurige reis naar de nieuwe wereld, waarvan ik hiernevens de eer heb U Edele eenige opmerkingen te doen toekomen. Al mogen ook de behandelde onderwerpen geacht worden minder tot den werkkring eener vrouw te behooren, ik hoop toch dat ze daarom door Vaderlandschlievende mannen niet zullen worden afgekeurd. Beide geslachten werden toch bedeeld met onzigtbare geestvermogens, die tot iets nuttigs en goeds aangewend wordende, wel niet bepaald en eenzijdig tot slechts een deel beperkt zullen moeten blijven.'(1863)[21]

Dit citaat is de aanhef van de aanbiedingsbrief van Storm-van der Chijs aan het bestuur van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres van 1863 te Leeuwarden. Daarin liet ze meteen doorschemeren met wie zij van doen hadden. De toegevoegde zes vellen tweezijdig volgeschreven briefpapier betroffen haar commentaar op de vraagpunten van het diezelfde maand te houden congres. Storm-van der Chijs meldde zelf dat ze haar bevindingen had opgedaan tijdens een zes jaar durende reis door de Verenigde Staten, Canada en Cuba. Terstond kwam bericht terug: het bestuur prees haar 'uitgebreide kennis en ervaring in alles wat staatshuishoudkunde, landbouw en veeteelt aangaat'. Haar werd toegezegd dat haar beschouwingen op het congres zouden worden ingebracht.[22]

'Nuttig te wezen', de onderkenning van een hogere macht, vaderlandslievendheid, initiatiefvertoon, dat waren tevens algemeen burgerlijke deugden en idealen uit haar tijd. Nut stelde Storm-van der Chijs in dienst van de natie. God was schepper van potenties, maar de mens zelf moest woekeren met de talenten die hij gekregen had.[23] Vrouwen vormden volgens haar hierop geen uitzondering. Quasi-vanzelfsprekend redeneerde ze vanuit 'beide geslachten'. Ze verwees echter niet alleen naar deze deugden en idealen, maar eigende ze als vrouw ook zichzelf toe. Ze was zich terdege bewust van haar afwijkend optreden 'als vrouw' en wist scherpzinnig vleierij, fatsoen en doortastendheid te combineren. Zij stelde dat vrijheid toch voor ieder het ideaal was en dat geestvermogens niet geslachtelijk konden zijn, omdat ze immers niet zichtbaar waren. Vanuit dit gelijkheidsbeginsel achtte ze het niet gerechtvaardigd om alleen een deel van de bevolking toe te staan deze vermogens volledig te benutten. In het belang van de publieke meningsvorming vond zij daarom dat zij de gelegenheid te baat moest nemen en luid verkondigen dat vrouwen hun aandeel opeisten:

> '... dat zij daarom het ook waagde, langs dien weg hare meeningen te openbaren, dat het wel het allerminste aan de zwakke vrouw zou voegen, om de openbare meening, die ons als de dampkringslucht omgeeft, om die zooveel magt uitoefent, te trotseren, maar dat het haar daarom toch wel

> vergund mag zijn, de belangen der vrouw te bevorderen in deze eeuw van vooruitgang, waarin zoovele oude gewoonten worden te niet gedaan en zoovele nieuwe denkbeelden gewekt, omdat de publieke opinie overal, in alle beschaafde landen, voor vrijheid, eigen krachtsinspanning en zelfstandigheid gestemd is. Mag nu de vrouw aan het algemeene streven geen deel nemen, (...) Mag de vrouw, alleen in ons vaderland, geen aandeel erlangen in den algemeenen vooruitgang?' (1865)[24]

De vermelding van de brief van Storm-van der Chijs is inderdaad in het congresverslag van 1863 terug te vinden. Het bestuur loste zijn belofte in en stelde de bevindingen van haar reis naar de 'Nieuwe Wereld' aan de orde. Het bestuur las haar voorstel voor om wilde rijst uit Wisconsin in waterrijk Nederland te gaan telen.[25] Op hetzelfde congres heeft zijzelf het een en ander meegedeeld over verschillende soorten maïs in Amerika. Ze vertelde dat ze vele monsters en zaden had meegebracht die ze aan botanische tuinen en kwekers had gegeven.[26] Afdelingsvoorzitter L. (Louis) Mulder (geb. 1828)[27], en sinds 1862 hoofdredacteur van de *Landbouw-courant,* bedankte haar en zegde toe dat nadere gegevens met erkentelijkheid zouden worden ontvangen.[28] Hiervan is tot nu toe niets teruggevonden. Niettemin liet ze haar deskundigheid op landbouwgebied opnieuw blijken op daaropvolgende congressen. Zo gaf zij in 1865 de aanbeveling om aardappelen uit Amerika te laten overkomen. Deze waren volgens haar niet vatbaar voor de aardappelziekte die op dat moment in Nederland veel schade toebracht. De aanwezige heren ondersteunden haar uiteenzetting in vele toonaarden.[29] Later rapporteerde een landbouwer in de *Landbouw-courant* op een bericht van haar over deze zaak.[30] Deze presentatie lokte bij dezelfde afdelingsvoorzitter L. Mulder de wens dat zij en andere vrouwen zich voortaan bij de beraadslagingen zouden voegen.[31] Tot aan een nieuwe grote reis op haar zestigste verzuimde zij tot 1874 slechts één keer het congres.[32]

In 1865 leidde Storm-van der Chijs ook een sessiebespreking in de tweede afdeling in. Deze betrof het vraagpunt hoe vrouwenarbeid in de landbouw kon worden uitgebreid, en wel in het kader van de landontginning. Zij behandelde echter de uitbreiding van de werkkring voor vrouwen in de landbouw in het algemeen. Op verzoek van het aanwezige kamerlid Mr. L. Oldenhuis Gratama (1815-1887) en de voorzitter van deze afdeling, Sloet tot Oldhuis, besprak ze dit onderwerp nogmaals voor de voltallige vergadering. Hiervoor werd snel voor haar een plaats achter de bestuurstafel ingeruimd. Haar betoog werd goed ontvangen en van groot belang geacht. Congresvoorzitter W.A. van der Feltz (1824-1910), burgemeester van Assen, nam de gelegenheid te baat om haar persoonlijk en vrouwen in het algemeen tot verdere medewerking aan te sporen en onderstreepte daarmee zijn woorden uit de openingsspeech.[33] Op het daaropvolgende congres in 1867 in Breda oogstte Storm-van der Chijs lovende woorden van prins Frederik der Nederlanden (1797-1881) voor haar betoog.[34] In totaal hield zij plenair drie redevoeringen die alle uitliepen op

een pleidooi voor de uitbreiding van de werkkring en onderwijs voor vrouwen in de landbouw.[35]

In haar redevoeringen maakte zij veelvuldig gebruik van bestaande of historische voorbeelden. Voor haar landbouwkundige bijdragen kwamen alle haar bekende landen in aanmerking, maar voor de bespreking van de vrouwenkwestie beperkte zij zich tot zogenaamde 'beschaafde' landen. Zij zette zich daarbij niet af tegen minder 'beschaafde' landen. Ze presenteerde voorbeelden uit de Verenigde Staten, Frankrijk, Engeland, Zwitserland en Pruisen zodanig dat Nederland daar toch niet bij achter zou mogen blijven. Daarnaast koos zij uit een andere categorie: de historische vrouwenfiguur uit het huis van Oranje. Deze vrouwen dienden als voorbeeldfiguren waarmee zij tevens haar eigen vaderlandslievendheid demonstreerde.[36] In het bijzijn van prins Frederik hield zij bijvoorbeeld een lofrede over prinses Louise Henriëtte (1627-1667)[37] in het jaar dat deze 200 jaar geleden op 39-jarige leeftijd was overleden. Deze Louise Henriëtte was uitgehuwelijkt aan Friedrich Wilhelm de Grote, Keurvorst van Brandenburg (1620-1688). Storm-van der Chijs bracht naar voren dat deze prinses vanuit haar slot Oranienburg vlakbij Berlijn veel had gedaan voor de landbouw, veeteelt en tuinbouw in Pruisen. Uit Holland en Friesland had zij boeren, tuinlieden, landbouwers en veehouders laten overkomen om de omgeving in cultuur te brengen. Zij stichtte akkerbouwscholen, introduceerde de teelt van aardappelen[38] en bloemkool en bracht ook Hollandse zuivelboerinnen over.[39] Via haar kwam Storm-van der Chijs tot de kern van haar verhaal:

> '... werd dit reeds voor twee eeuwen, door een lid van 't vrouwelijk geslacht gedaan, wat mogen wij dan, op goede gronden, verwachten in een' tijd, waarin zooveel streven naar verbetering, zooveel lust tot onderzoek, zooveel haken naar meerdere kennis zich openbaart, – in een tijd, waarin de geest, die stilstand noch werkeloosheid duldt, klapwiekend over de wereld, zich in hooger en breeder vlugt verheft, – in eene eeuw waarin de volharding van den mensch zich over en door bergen, langs afgronden en stroomen, onder en boven sterk bevolkte steden of snelvlietende wateren, wegen en doorgangen baant, en met zijnen gebiedende, alles beheerschende stoomkracht en electriciteit werelddeelen aaneen verbindt?
>
> Neen! het kan geene bevreemding wekken, dat ook in onzen tijd het lot der vrouw ter sprake komt, en men ernstig nadenkt, of zij, te midden dier reuzenontwikkeling, in de maatschappij wel die plaats inneemt, welke haar als onsterfelijk wezen, bedeeld met een' onstoffelijken, van geen geslacht afhankelijken geest toekomt?'(1867)[40]

Daarnaast greep Storm-van der Chijs terug op de Oudheid, in die tijd de periode bij uitstek die de 'beschaafde cultuur' uit het verleden vertegenwoordigde. Storm-van der Chijs wees erop dat de mensen uit de Oudheid de meest edele en gewenste gaven voor de mensheid aan een vrouwelijke godheid hadden toegewezen. Wijsheid, deugd, licht en landbouw stonden

immers onder de hoede van de godinnen Minerva, Vesta, Aurora en Ceres met haar collega Flora. En godin Themis zegevierde met haar rechtvaardig zwaard over de fysieke kracht van mannen! Storm-van der Chijs bracht Themis in verband met het onrecht dat vrouwen van een werkkring werden uitgesloten terwijl vrijheid veelvuldig beleden werd.[41]

Met deze voorbeelden probeerde Storm-van der Chijs de vaderlandslievendheid en deugdzaamheid van de congresgangers te mobiliseren. Degenen, die vanwege hun 'rang, stand of maatschappelijke betrekking' daartoe in staat waren, probeerde zij tot medewerking te bewegen. Zij riep hen op alle mogelijke middelen aan te wenden om verbeteringen voor vrouwen tot stand te brengen. Ze verwees daarbij naar een toenmalig bekend motto 'van een menschenvriend':

> 'Hoe waarachtiger beschaafder een volk is (...) hoe schooner en eervoller ook de plaats zal zijn, welke men aan de vrouw op maatschappelijk en zedelijk gebied inruimt.' (1868)[42]

3.1.3. *Agrarische arbeids- en onderwijsmogelijkheden voor vrouwen*

De zuivelbereiding, bloembollen- en groenteteelt noemde Storm-van der Chijs de typisch vrouwelijke arbeidsvelden in de landbouw. Volgens haar boden deze landbouwtakken ruime arbeidsmogelijkheden voor vrouwen in het algemeen. Zij had daarbij niet alleen boerinnen en hun dochters voor ogen. Op de eerste plaats dacht zij aan een arbeidskring voor onbemiddelde, ongehuwde meisjes van goeden huize[43], ongehuwde dames[44] en moeders met vaderloze gezinnen.[45] Juist deze vrouwen hadden in de toenmalige omstandigheden volgens haar onvoldoende mogelijkheden om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. Resoluut wees zij het van de hand dat de arbeidsmarkt voor vrouwen eenvoudigweg te krap zou zijn. Haar overtuiging was dat door de voortschrijdende mechanisatie, onder meer door de naaimachine, vrouwen minder werkgelegenheid hadden. Volgens haar waren vrouwen ook van hun werkterrein verdrongen, terwijl het onderwijs, het leger, de vloot en de koloniën om mannelijke werknemers stonden te springen:

> 'Als zwakkere heeft de vrouw veel van het haar door de natuur aangewezen werk moeten afstaan aan den man, tot een voortdurende bron van ongeluk en ellende van haar geslacht. Waar eene vrouw behoorde te staan, wordt thans die plaats door den man ingenomen.' (1865)[46]

Het beleid van de Maatschappij van Weldadigheid[47] stelde zij openlijk aan de kaak. Zij had uit de *Landbouw-courant* vernomen dat deze Maatschappij geen geschikt vrouwelijk hoofd had weten te vinden voor de melkerij te Frederiksoord.[48] Dat kon volgens Storm-van der Chijs niet worden gebillijkt. Zij bracht naar voren dat onvoldoende kwalificatie geen reden

mocht zijn om vrouwen uit te sluiten. Integendeel, zij vond dat de oprichting van landbouwscholen ook vrouwen ten goede moest komen:

> 'Dit is een treurig verschijnsel. ~Dit is juist eene zaak, voor de vrouw geschikt. Zij dient echter vooraf in de gelegenheid gesteld te worden om de noodige kennis te verwerven voor 'tgeen haar te doen staat. Daarom is het oprigten van landbouwscholen, waar ook vrouwen onderwijs kunnen ontvangen, eene zeer wenschelijke zaak.' (1865)[49]

Storm-van der Chijs wees bovendien op Engelse dames die Sloet tot Oldhuis ook op de landbouwcongressen in 1862 en 1865 ten voorbeeld had gesteld. Zij riep de Nederlandse vrouwen op zich evenals hun Engelse zusters meer op de zuivelbereiding en bloemencultuur toe te leggen.[50] Dat het vrouwen lukte om zich een bestaan te verschaffen in de landbouw staafde zij met het voorbeeld van twee niet bij naam genoemde 'fatsoenlijke dames' uit Haarlem. Zij leefden 'op onbekrompen wijze' van de bloementeelt. Verder noemde zij zangeres en componiste Hermina Maria (Hermine) Dijk (1821-1892) die zich na haar huwelijk met J.P. Amersfoordt op hun landgoed 'De Badhoeve' in de Haarlemmermeer op de zuivelbereiding had toegelegd en voor haar boter meermalen was bekroond.[51]

Voor Storm-van der Chijs hadden vrouwen ook vakscholing nodig voor hun agrarische arbeidsdomeinen. Hierop drong ze onder meer aan in het bijzijn van Prins Frederik der Nederlanden en het talrijk toegestroomde gehoor in 1867.[52] Vrouwen mochten niet vergeten worden bij de opzet van het landbouwonderwijs zoals dat wel in 1863 bij de wet op het middelbaar onderwijs was gebeurd. Ook vrouwen dienden volgens haar de gelegenheid te krijgen om zich goed op een werkkring in de landbouw voor te kunnen bereiden. Zij pleitte voor het oprichten van landbouwscholen waar vrouwen onderwijs konden ontvangen.[53] Dames die op landbouwscholen wetenschappelijk gevormd waren, konden vervolgens op hun beurt een belangrijk voorbeeld vormen voor de zogenaamde mindere standen.[54]

Storm-van der Chijs maakte wel degelijk onderscheid naar gepaste en ongepaste arbeid en scholing voor vrouwen:

> 'Ik vraag voor de vrouw slechts wat vrouwelijk is, en die uitbreiding van bezigheden, die harer waardig zijn en haar niet onvrouwelijk zullen maken.' (1867)[55]

Zij keurde het bijvoorbeeld af dat een boerendochter in Frankrijk een wedstrijd in ploegen had gewonnen of dat een Zwitsers plattelandmeisje alle jongens bij het roeien had verslagen. Zij sprak misprijzend over vrouwen in Engeland die achter het smidsaambeeld stonden en de Nederlandse vrouwen die zware karrenvrachten duwden en schuiten trokken.[56] Zij wenste de vrouw uitdrukkelijk niet, zoals het toen heette, te 'émancipe-

ren'. Dat associeerde zij met de zogenaamde sigarenrokende ultra's in wijde broeken, die voor de vrouw alles wilden opeisen wat een man zich kon veroorloven. In haar ogen brachten deze vrouwen schade toe aan de zaak van zo'n groot algemeen maatschappelijk belang. Zij hield zelf vast aan de veronderstelling dat vrouwen een vrouwelijke natuur, aanleg en krachten hadden meegekregen die uitsluitend voor daarbij passende bezigheden geschikt waren:

> '... die in alles de vrouw met den man willen gelijk stellen, die haar, om het telkens zoo onjuist gebezigde woord te herhalen (dat eigenlijk bij de slavernij te huis hoort), willen emanciperen, in den zin der belagchelijke Bosblues[57], Bloomers[58] en dergelijken, dat zij onbemiddelde meisjes uit den fatsoenlijken middenstand, niet overeenkomstig de vrouwelijke natuur, aanleg en krachten voor haar geschikte bezigheden willen verschaffen, maar haar ook mannelijke bedieningen en betrekkingen ter vervulling toevertrouwen, doet veel kwaad aan de menschlievende en edele pogingen van hen, die als spreekster, geen mannen van de fijn bewerktuigde vrouw willen maken, maar wel al de sluimerende, al de groote krachten der schepping gebruiken en bevatten, niet alléén ten zegen van enkele individuën, maar van de geheele maatschappij.'(1868)[59]

Evenmin vond zij dat scholing voor vrouwen tot het uiterste moest worden doorgevoerd. Amerika verdiende in haar ogen navolging maar alleen op redelijke wijze. Het vormen van theoretische geleerden keurde zij af.[60] Een gekwalificeerde vrouw moest na haar scholing in het landbouwonderwijs zijn:

> '... practisch en wetenschappelijk opgeleid, zonder groote geleerdheid, overeenkomstig haren intellectuelen en physieken aanleg.'(1867)[61]

3.1.4. *Arbeid en onderwijs voor boerinnen(dochters)*

Over landbouwonderwijs voor boerinnen en hun dochters sprak Storm-van der Chijs zich voor het eerst duidelijk uit in haar laatste plenaire rede tijdens het congres van 1868. In tegenstelling tot het agrarisch onderwijs voor dames, breidde zij in haar pleidooi het onderwijs voor boerenvrouwen uit naar hun taken in het huishouden, het gezin en in de plattelandssamenleving. Daarbij beschouwde zij hun agrarische arbeid ook als professionele arbeid, die scholing behoefde om naar de nieuwste inzichten te kunnen werken.

Storm-van der Chijs hield de congresgangers ditmaal de voortvarendheid in de Franse wetgeving ter navolging voor. In Frankrijk hadden de discussies rond de onderwijswet van 1867 er namelijk toe geleid dat de toelating van meisjes op het middelbare onderwijs werd gegarandeerd.[62] Bovendien waren voor zowel theoretisch als praktisch landbouwonderwijs regelingen getroffen. Ter lering haalde Storm-van der Chijs delen uit de

commentaren van het Franse politieke blad *La Patrie* op eerdere wetsvoorstellen aan.[63] Het blad had daarin een grove leemte in de stukken gesignaleerd: hoe kon de Minister van het openbaar onderwijs Duruy, die zoveel had gedaan voor het beroepsonderwijs voor meisjes, hierbij de 'landbouwsters' vergeten?

> '... hoe is 't mogelijk, herhalen wij, dat hij ten opzigte der vrouw, 't belangrijkste, 't meest omvattende van alle professioneele wetenschappen – die van den landbouw vergeten heeft?' (1868)[64]

La Patrie had geconstateerd dat er met geen woord was gerept over landbouwonderwijs voor vrouwen, terwijl deze op de boerderij een onmisbare bijdrage leverden aan de landbouwwerkzaamheden en het gezinsleven. Storm-van der Chijs citeerde:

> 'Dat toch niemand zich bedriege en ontkenne, dat de jonge dochter, dat de vrouw op de hofstede, zoowel bij de melkerij als in alle landbouw-werkzaamheden, klein of groot, zulk een gewigtige rol behoort te vervullen, dat men door haar te vergeten een gebouw zou oprigten, dat door 't gemis van een hecht fondament, ineen zoude storten. Zijn zij toch niet de ziel van het huis en 't gezin en zou haar aandeel in de landbouw-werkzaamheden nog niet veel belangrijker kunnen worden?' (1868)[65]

Ook ditmaal uitte Storm-van der Chijs kritiek op aanbevelingen die de fysiek zwaardere landbouwwerkzaamheden van vrouwen onbesproken lieten. Ze verwees hiervoor naar een bijdrage in het *Manuël Général de L'Instruction Publique* van september 1867. Daarin werd een boerin die de boekhouding en andere arbeidsdomeinen onder haar verantwoordelijkheid had, geplaatst tegenover een boerin die het voorkomende werk oppakte alsof zij een dagloner was:

> 'Zou het niet zeer goed zijn als de vrouw, gedurende de afwezigheid van haren man, zich inmiddels in staat stelde, om hem eene naauwkeurige berekening van al zijne werkzaamheden op te maken en van al zijne op 't gebied van den landbouw beproefde ondernemingen? (...) Daarom juichen wij het toe, dat men bij 't onderwijs in de rekenkunde aan de jeugdige dorpbewoonsters, deze tot alle landbouw-ondernemingen uitbreidde; dat men haar theoretisch een algemeene kennis van den landbouw doe erlangen, dat men haar een kleine landbouw-verantwoordelijkheid leere, eenvoudig en gemakkelijk, met de hulp waarvan zij zullen beproeven of deze of gene behandeling, deze of gene aankweeking meer of minder zou kunnen opleveren. Op die wijze zullen zij honderde malen nuttiger kunnen zijn, dan dat zij in 't ruwe veldwerk, in de bemesting van 't land helpen.
>
> In 't eerste geval, zullen zij in werkelijkheid 't bestuur der zaken in handen hebben, als haar echtgenoot (en hij zou dit immers eene lieve knappe vrouw niet kunnen weigeren?) naar haar wil luisteren, en zal hij dit niet zeker in zijn eigen belang doen, als zij onlochenbare cijfers voor hare autoriteit heeft?

> In 't laatste geval zou zij door haren man slechts met een dagloner gelijk gesteld worden, die het zoo niet aan moed, dan toch aan krachten ontbreekt, vooral indien zij voor dit werk, dat toch zeker met dat van een jeugdig, gehard man niet zou kunnen wedijveren, haar huisgezin verwaarloosde, hare kleederen noch die van echtgenoot en kroost in orde wist te houden en daardoor langzamerhand bij haar man, de last opwekte elders, na de vermoeijenissen van den arbeid, een genoegelijker te huis komen te zoeken.'(1868)[66]

Door dit als citaat letterlijk weer te geven, stelde Storm-van der Chijs zich achter de karakterisering van agrarische arbeid van boerinnen als het werken vanuit overzicht, vanuit algemene achtergrondkennis, aan een beperkt aantal taken, waarvoor zijzelf verantwoordelijk waren. Zwaar uitvoerend werk, zoals het werk op het land, paste daar niet in. Deze opvatting komt overeen met de huidige criteria voor het maximaliseren van de kwaliteit van de arbeid.[67] Storm-van der Chijs pleitte voor eenzelfde kwaliteitsverbetering, maar gebruikte daarvoor een argumentatie die meer direct op vrouwen was toegespitst. Zij benadrukte dat in haar opvatting respect voor vrouwen als vrouwen tot uiting kwam. Deze kende hen de waardigheid toe die hen als moeders toekwam. Vervolgens stond een dergelijke boerin haar echtgenoot niet terzijde door mét hem samen op te werken, maar door los van hem haar eigen werk te doen waarvoor zij zelf de dagelijkse verantwoordelijkheid had. Storm-van der Chijs noemde als voorbeelden van 'gepaste' arbeid voor de boerin die met de krachten van de vrouw overeenkwam én haar niet te ver van den huiselijke haard voerde: het onderhouden van de tuin, planten opkweken, koeien melken en boter en kaas maken. Bovendien spoorde ze de boerinnen aan de boekhouding te voeren om een belangrijk middel voor de bedrijfsvoering in handen te krijgen.[68] Zij stelde zich dus achter sekse-segregatie in de arbeidsdomeinen op de boerderij, die overigens wel egalitair van aard moesten zijn. Blijkens haar pleidooi hield haar ideaalbeeld voor boerinnen bovendien in dat zij in familieverband met een gelijkwaardige boer-echtgenoot leefden.

Haar opvatting van boerinnenarbeid leidde Storm-van der Chijs tot de conclusie dat boerinnen met vakscholing voor de agrarische arbeid alléén niet gebaat waren. Zij pleitte voor een veelzijdige en degelijke algemene ontwikkeling en sloot landbouwkundig onderwijs daarbij wel in:

> '... ware het dan ook in Nederland niet wenschelijk, om onze meisjes eene algemeene kennis van den landbouw te doen verkrijgen, ook haar eenvouwdige landbouw berekeningen te leeren maken, ook bij haar reeds van af hare jeugd, smaak en liefde voor die nuttige wetenschap, door theorie en practijk aan te kweeken? Zonder verloochening van haren aanleg of bestemming, zou het met eene meerdere opleiding tot degelijkheid, alléén door kennis en nuttigen arbeid te verkrijgen, een ruimer veld van geschikte bezigheden openen, waarmede zij voor zich zelven en anderen winsten zouden kunnen doen.'(1868)[69]

3.1.5. *Onderwijs voor vrouwen als opvoedsters*

Met de Franse wetgeving in de hand bepleitte Storm-van der Chijs ook dat moeders als de ware opvoedsters van het nageslacht moesten worden toegerust voor haar roeping. Ze achtte de openstelling van het Franse middelbare onderwijs voor vrouwen een strategisch juist middel. Het was bedoeld om op termijn de afwijzende houding van de Franse mannen, en met name van de landbouwers, tegenover hun ontwikkeling te overwinnen. Daarbij werd de hoop gevestigd op de jeugd. Moeders dienden de kinderen een voorbeeld te zijn. Hiertegenover stelde zij opnieuw het tegendeel dat vrouwen zware veldarbeid verrichtten en de kinderen ondertussen verwaarloosd rondliepen, terwijl de mannen zich al te snel te rusten zetten.[70] Zij vond het onvoldoende dat vrouwen de verzorging van de kinderen ter hand namen. Zij moesten hen ook motiveren om zich verder te ontwikkelen. Storm-van der Chijs citeerde uit de toelichting op de Franse wet:

> 'Neen! men zorge in de toekomst voor veelzijdig en degelijk ontwikkelde moeders, die gehecht aan den huisselijken haard, de edele taak op waardige wijze kunnen vervullen, die haar zal worden opgelegd, – moeders die over de opvoeding harer kinderen zullen waken om ze reeds van de vroegste jeugd afaan, godsdienstzin, zedigheid en heldere begrippen voor hun aanstaand beroep in te prenten – moeders die bovenal, op alles wat haar omringt dien krachtigen invloed ten goede zullen uitoefenen.'(1868)[71]

Een boerin stond de boer dan daadwerkelijk terzijde als haar werkzaamheden niet ten koste gingen van haar nimmer aflatende taak als huismoeder:

> '... omdat die arbeid met hare krachten overeenkomt en haar niet te ver van den huisselijken haard verwijdert, waarvan zij de ziel is en steeds blijven moet, opdat de man zich te gewilliger aan den zwaren en ruwen veldarbeid overgeve, overtuigd dat hij na moeitevollen arbeid huiswaarts keerende, zindelijke, welvarende en opgeruimde kinderen zal aantreffen, in de arm of op den schoot eener beminde moeder, die het sieraad harer sekse, hun voorhoofd met een heldere doek afveegt, hem een zindelijke stoel naast een goed onderhouden met voedzame spijzen voorzienen haard aanbiedt, te midden van een ordelijk gezin en net huisraad.'(1868)[72]

Storm-van der Chijs trok deze moederlijke taak door naar alle vrouwen, ongeacht of zij kinderen hadden. Daarmee introduceerde zij toen reeds het concept van geestelijk moederschap of maternalisme.[73] Zij riep vrouwen uit tot opvoedsters bij uitnemendheid, ook in de hoedanigheid van echtgenote, grootmoeder, onderwijzeres, zuster en vriendin. Storm-van der Chijs legde daarin hun niet te becijferen invloed op het lot van de man. Bovendien vermaatschappelijkte deze functie, waarbij ze een groot vertrouwen in de opvoeding stelde. Ze beweerde dat zedige en reine moe-

ders ervoor zorgden dat de mannen deugdzaam, edelmoedig en krachtig waren. Slechte voorbeelden en een tekortschietende opvoeding hadden in haar ogen grote maatschappelijke gevolgen: bederf van zeden van land en volk en algemene achteruitgang.[74]

Een hoger ontwikkelingspeil van de Nederlandse vrouwen had volgens Storm-van der Chijs tevens een gunstige uitwerking op de verbondenheid tussen mannen en vrouwen. Wel moesten ze daarbij niet hun aanleg of bestemming verloochenen. Maar ook waarschuwde ze ervoor dat hun opleiding niet te veel van elkaar moest verschillen. Dat zou er namelijk toe leiden dat ze elkaar niet meer zouden verstaan en zelfs als 'tegenvoeters' gingen leven. Voor een nauwere vereniging van geest van man en vrouw, vond Storm-van der Chijs van groot belang dat vrouwen een helder verstand ontwikkelden:

> 'Dat men haar dan heldere denkbeelden, verhevene en goed beredeneerde begrippen inprente, dat men haar door meer degelijk onderwijs verheffe, en men zal een groote schrede voorwaarts gaan in de waarachtige verbetering, in de wezenlijke veréeniging van 't menschendom.' (1868)[75]

3.2. GENDER EN DE NEDERLANDSCHE LANDHUISHOUDKUNDIGE CONGRESSEN

3.2.1. *Landhuishoudkundige congressen als evenement en instituut*

De Nederlandsche Landhuishoudkundige Congressen vormden in de negentiende eeuw een landelijk forum voor eigentijdse landbouw- en plattelandsvraagstukken. De congressen volgden elkaar in het algemeen jaarlijks op in steeds een andere provincie. De besprekingen werden van groot publiek belang geacht. In de algemene vergaderingen werden regelmatig moties voor het instellen van commissies en acties aangenomen. Met name de actieve leden van de landbouworganisaties en betrokkenen bij de onderwijs- en beleidszaken in de landbouw spraken hun woordje mee. Het merendeel van de congresdeelnemers beperkte zich tot de tentoonstellingen, excursies, het vermaak, de diners en de bals die steevast tot het programma behoorden.

Van elk congres verscheen een gedrukt verslag. Veel kranten publiceerden een uitgebreide berichtgeving. De *Landbouw-courant* bood meestal ook een sfeertekening. Behalve de interessante 'gesprekken en discussieën' kwamen de vermakelijkheden uitgebreid aan bod. Hoofdredacteur L. Mulder schetste uitvoerig hoezeer Leeuwarden in 1863 in het teken van het congres stond:

> 'Laatst leden dinsdag den 23 Junij waren, behalve uit sommige openbare gebouwen, door een tal van particulieren de nationale en oranjevlaggen uitgestoken, om daardoor, als het ware, hunne belangstelling te tonen in

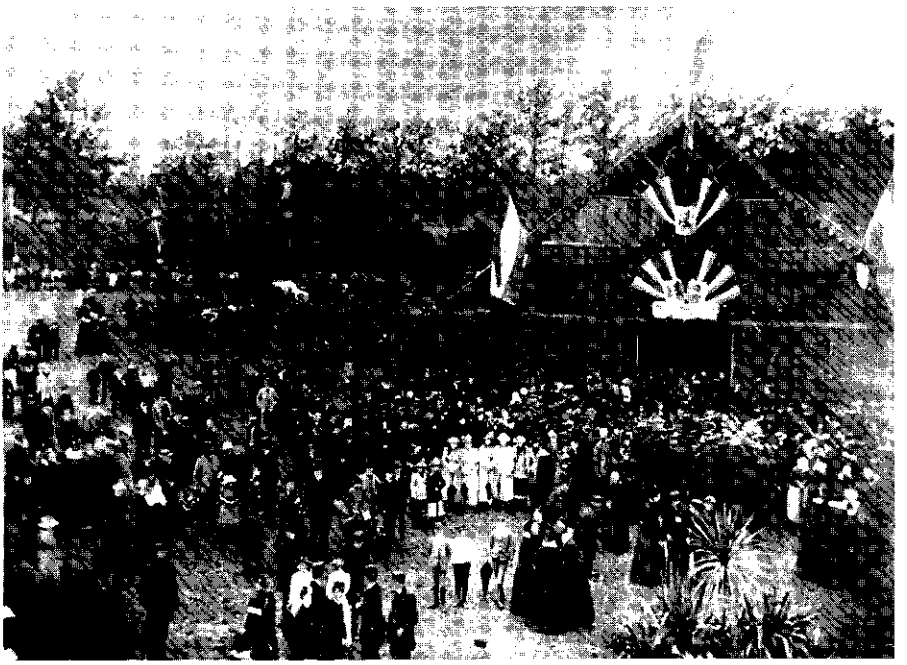

Afbeelding 3.2. Tijdens de congressen was er ook een tentoonstelling, Winterswijk. Collectie Van der Burg.

het 18e Nederlandsche Landhuishoudkundig Congres, waarvan de plegtige opening den volgende dag zou plaats hebben. De stad had daardoor een zeer feestelijk aanzien, en overal heerschten drukte en beweging.' (1863)[76]

Mulder meldde dat de gemeente allerlei spelen en een harddraverij had georganiseerd. 's Avonds betoverden de sfeervolle verlichting en de muziekklanken van de garnizoenskapel en de schutterij de gasten in de Prinsentuin. Overdag trakteerden inwoners van Leeuwarden op een rijtoer met paard en wagen. Enkele landbouwers onthaalden de congresgangers op een bezichtiging van hun bedrijf. Bovendien was er een uitgebreide landbouwtentoonstelling op het grote plein voor het Paleis van Justitie. Er waren 780 paarden, runderen, landbouwwerktuigen, bloemen en andere voorwerpen te bezichtigen. Veel aandacht trok een enorme stoomdorsmachine die op gezette tijden werd gedemonstreerd. Het congres duurde drie volle dagen. Het werd afgesloten met een groots diner waarvoor ruim 260 van de 1300 bezoekers zich hadden ingeschreven. Vuurwerk markeerde tenslotte het definitieve einde.[77]

Twee historische werken hebben deze congressen onder de loep genomen. Voor het honderdste congres in 1953 hebben Van der Poel en Wessels een boek samengesteld met een index op de verslagen en een illustratieve historische inleiding.[78] Van der Poel wees toen reeds op het belang van de

verslagen voor de geschiedschrijving van de landbouw en in het bijzonder van het landbouwonderwijs.[79] In 1984 schreef Van Els zijn afstudeerscriptie over de behandeling van drie onderwerpen op het Congres tot 1900. Eén daarvan behelsde de discussies over het landbouwonderwijs.[80] Andere studies die de verslagen veelvuldig hebben gebruikt, zijn mij onbekend.

Van der Poel en Van Els geven een uitvoerige karakterisering van het congres. Het ontstond in een bloeiperiode voor de landbouw. Van Els ziet het congres als één van de vele initiatieven van nieuwe genootschappen en maatschappijen om de algemene welvaart te bevorderen.[81] De goede situatie in de landbouw schiep volgens hem de economische ruimte voor experimenteren en voor het invoeren van nieuwe zaken. Politiek gezien diende de landbouw als middel tot consolidatie in een labiele tijd van natievorming. Betrokkenen beriepen zich op het nationale belang van de landbouw als primaire bestaansbron. Van Els presenteert de congressen als een uiting van emancipatie van de landgewesten. Het initiatief kwam van intellectuelen en notabelen uit Overijssel en de ledenlijsten bevatten relatief veel liberale kamerleden uit de landprovincies, terwijl de conservatieve as Amsterdam-Den Haag ontbrak. Op het congres uitte zich het vaderlandslievende karakter onder andere in de jaarlijkse uitnodiging aan leden van het koninklijk huis. Zij gaven daar ook regelmatig gehoor aan. Van Els wijst erop dat met name de liberalen een nieuwe nationale eenheid op basis van de monarchale traditie en de Bataafse unificatie nastreefden. Zij wisten deze te bestendigen in de grondwetsherziening van 1848.[82]

De initiatiefnemers zelf noemden bij de uitnodiging voor het eerste congres van 1846 vooral praktische beweegredenen. Het waren de oprichters en bestuursleden B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, mr J.A. van Royen (1800-1874) en G. Luttenberg (1793-1847) van de Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart. Zij hadden zich voorgesteld dat 'mannen van de wetenschap' en praktische landbouwers uit alle delen van het land op de congressen zouden samenkomen. Doel was elkaar beter te leren kennen en de uitwisseling van kennis te bevorderen. Zij verwachtten dat de landbouw op deze manier ook de vruchten van nieuwe wetenschappelijke inzichten zou gaan plukken. Zij wensten de achterstand van de landbouw ten opzichte van handel en nijverheid weg te nemen en haar positie in het buitenland te handhaven. De juiste weg daarheen lag volgens de oprichters in een landbouwbeoefening op wetenschappelijke grondslag voor geheel Nederland. Zij meenden dat landelijke samenwerking daarom onontbeerlijk was; bijvoorbeeld voor het plan om de stand van de landbouw in de verschillende gebieden na te gaan. Inderdaad lukte het om vele zogenoemde statistieke beschrijvingen met zowel bodemkundige als sociografische informatie in de beginperiode van de congressen af te ronden.[83]

De sterk liberale inslag is duidelijk in de organisatie en werkwijze van het congres terug te vinden. Vrijheid en ongedwongenheid stonden hoog in het vaandel. Het congres stelde zich onafhankelijk op ten opzichte van

de regering en duldde geen overheidsbemoeienis. De deelnemers kwamen herhaaldelijk in het geweer tegen belemmerende verplichtingen, zoals de betaling voor tiendrechten. Interventie berustte op het verlichtingsideaal van opvoedbaarheid en werd gerechtvaardigd vanuit het liberaal-economische ideaal van algemene volkswelvaart. Zelfwerkzaamheid van de betrokken mensen werd als enige weg beschouwd waarlangs hogere algemene volkswelvaart in de landbouw kon worden bereikt.[84]

Jarenlang vormde het congres een losse organisatie naar het voorbeeld van de Duitse *Wanderversammlung Deutscher Land- und Forstwirthe* die al vanaf 1837 jaarlijks werd gehouden. Hun 'Gesetze' waren vrijwel letterlijk vertaald in de 'Bepalingen' van het Nederlandse Congres.[85] Voor elk congres werd een nieuw bestuur ingesteld. De belangstellenden schreven zich in voor de duur van de congresdagen en werden leden van dat congres genoemd. Van Els suggereert dat deze losse structuur hoog gewaardeerd werd, omdat het de toegankelijkheid bevorderde voor zowel boeren als heren, voor deskundigen van verre maar ook voor plaatselijke belangstellenden. In 1876 kwam daarin verandering door de instelling van de vaste Commissie van Bijstand, die haar bevoegdheden in 1895 zag uitgebreid onder de naam Vaste Commissie tot Medebestuur. Deze aanzetten tot reorganisatie leidden op het 50e congres in 1897 uiteindelijk tot een vereniging Nederlandsche Landhuishoudkundige Congressen, met vaste leden. In 1901 bleek de tijd rijp om ook een vast bestuur te benoemen dat werd gevormd uit de Commissie van Medebestuur. De reorganisatie werd in 1912 voltooid met de vaststelling van nieuwe statuten en een huishoudelijk reglement.[86]

Ook de werkwijze tijdens de congressen werd langzaam maar zeker strakker gereglementeerd. Vanwege de te uitgebreide agenda werden in 1850 sectievergaderingen ingesteld waarvan in de algemene vergaderingen verslag werd gedaan. Dit leidde echter tot grotere verwarring en chaos over het tijdstip en de volgorde van de behandeling van de punten. Hierdoor waren de deskundigen vaak niet op het goede moment aanwezig en moest de agenda veelvuldig gewijzigd worden. Men ging ertoe over om de vraagpunten in aantal te beperken en ervoor te zorgen dat zij door een deskundige werden ingeleid.[87] Uiteindelijk werd op het 48e congres in Dordrecht in 1895 aangenomen dat er voortaan met preadviezen gewerkt zou worden en werden de sectievergaderingen weer afgeschaft.[88]

De onderwerpen die aan de orde kwamen, waren van velerlei aard. Toch valt op dat de uitwisseling van technische gegevens in de jaren tachtig langzaam maar zeker verdween. Vanaf omstreeks 1900 kregen de besprekingen over economische problemen de overhand. Ook het landbouwonderwijs kwam vaak aan bod. Van der Poel was ervan overtuigd dat de rol van het congres zeer belangrijk was:

'... een monument van groot en blijvend nut.' (1953)[89]

Deelnemers waren vooral de actieve leden en beroepskrachten van gewestelijke landbouworganisaties. Dat waren in de negentiende eeuw voornamelijk personen uit welgestelde boerenfamilies, landbezittende adel en plattelandsnotabelen.

Storm-van der Chijs haar deelname en optreden werden door Van der Poel en Van Els opgemerkt.[90] Over hoe vrouwen in het algemeen aan bod kwamen, aanwezig waren of een woordje meespraken, hebben zij zich slechts zeer summier uitgelaten.

3.2.2. *'Een luisterrijke of edele vrouwenschaar' als gesprekspartners?*

Het jaar 1863 waarin Storm-van der Chijs zich op het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres introduceerde, was niet het eerste jaar waarin vrouwen aanwezig waren. Met enige anekdotes verhaalt Van der Poel dat er vanaf het derde congres in 1848 te Groningen vrouwen op het congres waren opgemerkt. Hij verbaasde zich over hun grote aantallen. Hij meldt dat Jonkheer D.T. Gevers van Endegeest (1793-1877)[91] tijdens de officiële afsluiting van dit congres het woord nam. Hij stelde voor om de aanwezige vrouwen op de tribune toe te spreken en ervoor te zorgen dat er ook op het volgende congres tribunes voor hen zouden zijn. Met algemene instemming werd het voorstel toegejuicht. Voorzitter mr B. Wichers (1790-1876) wendde zich tot de vrouwen en bedankte hen 'voor hare vereerende tegenwoordigheid'. Van der Poel interpreteert dit als een aanmoediging om op volgende congressen in groten getale te verschijnen en noemt de aanwezigheid van 250 vrouwen op het zevende congres van 1852.[92] Het citaat betreft echter een concert ter gelegenheid van het congres. Volgens schatting waren daar 250 dames onder de 1000 toehoorders.[93] Maar er zijn andere aanwijzingen die wel de algemene bijeenkomsten betreffen. Toen Gevers van Endegeest in 1850 te Leiden zelf voorzitter was, heette hij de aanwezige vrouwen reeds in de openingsrede van harte welkom.[94] Een dergelijk eerbetoon klonk regelmatig op de daaropvolgende congressen, dan weer eens in de openingsrede, soms tijdens de afsluiting, maar ook wel eens helemaal niet. De algemene aanspreektoon bleef meestal op de heren gericht, blijkens de veelvuldig herhaalde aanhef 'Mijne Heeren'. Aan het eind of begin werd dan apart een enkel woord aan de aanwezige vrouwen op de tribune besteed. In welluidende termen werden zij aangesproken als 'de schoone sekse', 'het schoone geslacht', 'luisterrijke of edele vrouwenschaar'.[95] Hun aanwezigheid werd door de sprekende heren aangeduid als tot sieraad strekkend, ter opluistering, tot luister en versiering 'als bloemen', ter 'onzer' ere, als een bemoediging, een gunstig voorteken en ter meerdere vervolmaking.[96] Later zagen sprekers hun aanwezigheid ook als blijk van interesse in het onderwerp en als voorbeeld en aanmoediging voor 'de vele moedige vrouwen, die de zware taak van den landman helpen verlichten'.[97]

Bij welke onderdelen vrouwen precies aanwezig waren, valt niet altijd

op te maken uit de congresverslagen. Enige vermoedens over hun aantallen kunnen we baseren op de ledenlijsten die op den duur standaard in de verslagen werden opgenomen en ook vrouwen als leden gingen vermelden. Voorzichtigheid is echter geboden. In het verslag van het vijfde congres te Leiden in 1850 bijvoorbeeld stond daar voor het eerst één vrouw op, ene mejuffrouw Leemans. Uit de uitgebreide verwelkoming door de voorzitter in zijn openingsrede valt op te maken dat er meer waren. Vanaf het negende congres in 1854 te Assen staan steeds vrouwen op de ledenlijst.[98] Zij zijn herkenbaar door de aanduiding mejuffrouw of mevrouw, soms ook mevrouw de weduwe of een vrouwelijke adellijke titel. In het begin wisselde het aantal vrouwen in de ledenlijsten enorm. Die van het negende congres in 1854 te Assen telde 72 vrouwelijke leden, van het tiende in 1855 in Den Bosch 130 en van het elfde een jaar later in Maastricht 32. Op grond van een vluchtige blik lijkt daarna het aantal behoorlijk groot.[99] Uit de ledenlijsten valt ook op te maken dat de ingeschreven vrouwen voor het merendeel vergezeld waren van hun echtgenoot of andere mannelijke familieleden. Dit betekent dat zij voornamelijk uit dezelfde kringen als de mannelijke leden kwamen.

Van der Poel wijt de belangstelling van de vrouwen aan de entourage rondom het congres, de feestmaaltijden en bals.[100] Uit het voorgaande blijkt dat we hieraan in ieder geval de openings- en slotbijeenkomsten moeten toevoegen. Van Els geeft een aanwijzing dat de mindere belangstelling voor de besprekingen niet alleen voor de vrouwelijke leden gold. Hij rekent uit de presentielijsten van de afdelingsvergaderingen voor dat ook het merendeel van de mannen daar verstek liet gaan.[101] Hoewel dit verder moet worden uitgezocht, zijn er aanvankelijk per congres verschillende regels over lidmaatschap en deelname toegepast. Dat er nogal eens meer vrouwen aanwezig bleken dan uit de ledenlijsten viel op te maken, kan wellicht daaraan liggen dat zij niet altijd per se zelf ingeschreven hoefden te worden.[102]

Van der Poel stelt terecht dat aanwezigheid van vrouwen in die tijd niet betekende dat zij volwaardige leden waren.[103] Van Els schrijft hen een onopvallende rol toe op basis van de algemene uitsluiting van vrouwen van genootschappen.[104] Troch en Grever bevestigen dat de kunst- en wetenschappelijke genootschappen in Nederland niet zonder slag of stoot vrouwen toelieten en als leden opnamen. Troch laat zien dat Storm-van der Chijs ook de eerste vrouw was die op het spreekgestoelte klom op het congres van het Nederlandsch Taal- en Letterkundig Genootschap van 1867 te Gent. De organisatoren van het daaropvolgende congres doorbraken vervolgens het gebruik om vrouwen plaatsen op de tribunes aan te bieden. Uiteindelijk stond het vrouwen vanaf 1869 officieel niet alleen vrij om zich als tijdelijk lid in te schrijven of kosteloos met een mannelijk congreslid mee te komen, maar ook om het congres toe te spreken.[105] De argumenten om vrouwen uit de wetenschappelijke genootschappen te houden, vallen volgens Grever samen met die van hun uitsluiting uit de zoge-

heten professionele wetenschapsbeoefening.[106] Maar ook hebben Grever en Paping voorbeelden uit het begin van de negentiende eeuw gevonden van genootschappen die openstonden voor de deelname van vrouwen. In het geval van het Natuurkundig Genootschap te Groningen is het echter duidelijk dat het daar alleen kennisoverdracht betrof.[107]

De eigenaardige positie van vrouwen op de congressen blijkt bovendien ook uit een aantal opmerkingen tijdens de congressen. Zo uitte voorzitter Jonkheer P.G.C. van Geusau in zijn openingstoespraak op het elfde congres in 1856 te Maastricht zich zeer verheugd over de aanwezigheid van de vrouwen die hij boven op de galerij ontwaarde. Deelname aan de beraadslagingen leek echter uitgesloten. Van Geusau bracht in herinnering dat dit strijdig was met 'onze maatschappelijke instellingen'.[108] Echter, een jaar later lukte het Staring[109] op het twaalfde congres in 1857 te Deventer de aanwezige vrouwen mee te laten stemmen. Van der Poel geeft als beweegreden dat hij zo zijn voorstel erdoor wilde krijgen.[110] Uit het verslag valt echter op te maken dat dit een onjuiste interpretatie is. De mannen hadden reeds ingestemd met het voorstel van Staring.[111] In tegenstelling tot wat Van der Poel suggereert, wijst niets erop dat de congresgangers zich door Staring overrompeld voelden. Weliswaar is er geen ander voorbeeld bekend waarin de aanwezige vrouwen meestemden, maar deze ingreep leidde evenmin tot discussie of een aanscherping van de regels. Toch hield het voorgevallene ook niet in dat de vrouwen inderdaad als volwaardige leden werden erkend. Stemrecht hoeft bovendien geen spreekrecht in te houden. Tot aan de jaren zestig nam geen vrouw het woord. Storm-van der Chijs kende inderdaad geen voorgangster.

Op het dertiende congres in Nijmegen in 1858 nam O.R. Andringa de Kempenaer (1801-1868) het woord. Daarin verwees hij ernaar dat er veel vrouwen bij de beraadslagingen aanwezig waren geweest. Uit het citaat blijkt echter dat deze vrouwen vermoedelijk de besprekingen vanaf een tribune of balkon hebben gade geslagen.[112]

> '... terwijl toch de vrouwen wel op ons hebben willen nederzien, terwijl wij bezig waren de belangen des lands te bevorderen.' (1858)[113]

Een jaar later in Winschoten werden vrouwen voor het eerst in de aanhef van de openingsrede genoemd.[114] Bovendien waren zij opnieuw aanwezig bij de besprekingen. Afdelingsvoorzitter Sloet tot Oldhuis van de afdeling koloniale landbouw wilde zich in zijn verslag voor de algemene vergadering van hun medewerking verzekeren. Evenwel richtte ook hij zich tot de aanwezige heren en sprak over de betreffende vrouwen in de derde persoon:

> 'Ik verwacht veel van haar voor onze koloniën. Hare nederigheid zal dit niet zoo gaaf kunnen toestemmen; ik moet echter die nederigheid bestrijden. Ik wijs u alleen op het voorbeeld van die vereeniging van edele vrou-

> wen, welke zich in Holland gevormd heeft, en die er sints jaren op bedacht was om fondsen bijeen te brengen, teneinde ongelukkige negerslaven in onze koloniën te bevrijden en tot werkdadige landbouwers te verheffen. Zoo nu geloof ik, dat onze vrouwen ook op Java nuttig zouden kunnen werken.' (1859)[115]

Hij uitte de wens dat er als gevolg van het congres een vereniging van vrouwen zou komen die een school voor meisjes op Java zou oprichten. Voor hen was het onderwijs niet verwaarloosd, het bestond zelfs niet. Dat het tot goede resultaten zou leiden, was voor hem vanzelfsprekend. Hij ging er expliciet van uit dat de Javaanse vrouw in aanleg en zedelijke deugden op de Nederlandse vrouwen leken. Sloet tot Oldhuis doelde hiermee op het filantropisch werk dat de verbetering van het lot van vrouwen in de koloniën nastreefde. In 1862 kwam echter voor het eerst op het zeventiende congres het beoefenen van landbouw door vrouwen voor een zelfstandig bestaan aan de orde. Tot dan toe verwees niets naar een discussie over de positie van vrouwen in de landbouw of het platteland, of over de consequenties die veranderingen voor hen hadden of over wat voor hen zou moeten worden bewerkstelligd.

In 1876 was het J.P. Amersfoordt die te Amsterdam waarschuwde voor de gevolgen voor de deelname van vrouwen als de toenemende institutionalisering van de Nederlandsche Landhuishoudkundige Congressen werd doorgezet:

> '... dan maken wij eene maatschappij, krijgen wij discussies over formaliteiten en daardoor wordt aan de vrouw, die zich tot nogtoe vrij heeft bewogen, een keurslijf aangetrokken.' (1876)[116]

Er staat geen reactie op deze woorden in het verslag vermeld. Wel ondervond Amersfoordt steun bij de nestor van het congres, Sloet tot Oldhuis. Hij sprak zich uit tegen centralisatie en meende dat de vrije wijze van werken gerust nog eens dertig jaar stand kon houden. Beiden probeerden tegenwicht te bieden tegen de voortschrijdende professionalisering van het congres. Beroepsmatige landbouwkundigen wilden daarmee de daadkracht vanuit het congres vergroten. Een krachtig instrument met een landelijk achterban was in hun ogen noodzakelijk om de verdere ontwikkeling van de landbouw te stimuleren en de daarvoor vereiste maatregelen af te dwingen. Deze specialisten wilden meer resultaat van de beraadslagingen zien om de doelstelling van het congres waar te kunnen maken: namelijk het bevorderen van een landbouwontwikkeling op wetenschappelijke grondslag. Hun voorstel werd aangenomen. Een Permanente Commissie van Bijstand werd benoemd die garant stond voor een kwaliteitsverbetering conform de toenmalige stand van de wetenschap. Daarmee zou bovendien de status en het belang van het congres worden verhoogd.

Vrouwen werden niet formeel uitgesloten van het lidmaatschap. Wel

moesten leden zich vanaf dat jaar tot een vast lidmaatschap verplichten. Dat betekende dat velen, waaronder juist de bezoekende vrouwen, zich op enkele uitzonderingen na voortaan als buitengewoon lid inschreven voor de duur van één congres. Daarmee hadden ze ook minder rechten dan de vaste leden. Zij hadden bijvoorbeeld geen stemrecht. Het leidde er niet toe dat er minder vrouwen kwamen opdagen. Het verschil naar de streek waarin het congres bijeenkwam bleef evenwel bestaan. Hoe zij bejegend werden, verschilde ook sterk van stad tot stad. De oproep aan vrouwen het voorbeeld van Storm-van der Chijs te volgen, was reeds met haar afwezigheid verstomd. Als vanouds reageerden de voorzitters op velerlei wijzen op de aanwezige vrouwen. Soms werden zij aangemoedigd, soms kwamen ze minder tot hun recht of ze werden wederom genegeerd.

Zo kon voorzitter L. Oldenhuis Gratama in 1878 in Assen het niet laten zijn openingsrede over de rug van de boerinnen op te luisteren met het aanhalen van het volgende gezegde:

> '... een Drentsche boer zorgt beter voor zijn vee dan voor zijne vrouw.' (1878)[117]

Men moest het wel niet verkeerd opvatten, want volgens hem bleek daaruit alleen dat de Drentse landbouwers hun vee meer beredeneerd verzorgden dan boeren uit andere streken deden. Aan het einde van zijn speech had hij nog een aparte welkomstgroet voor de aanwezige vrouwen in petto, waarin hij hun belangstelling, de belangrijke spilfunctie van de boerin en hun aanwezigheid als ondersteuning voor het werk der mannen onderstreepte.[118] In dergelijke bewoordingen liet ook voorzitter Jonkheer Jos. de la Court zich uit op het daaropvolgende congres in 1879 te 's-Hertogenbosch.[119] Tien jaar daarna nam de voorzitter M.A.D. Holles in 1888 te Assen de traditie vrouwen apart te begroeten opnieuw op en verwoordde toen alleen hun ondersteuning voor het werk van de aanwezige mannen.[120] Tenslotte werd dit weer afgewisseld met de opmerkingen van de voorzitter van het congres in 1890 te Goes, G.J. van den Bosch (1828-1906) die vrouwen opnieuw een betrokkenheid bij de algemene belangen van de landbouw toeschreef:

> 'Aan de Dames die wij het voorrecht hebben hier in ons midden te zien, en die daardoor toonen voor de belangen van den landbouw niet onverschillig te zijn, brengen wij onze hulde.'(1890)[121]

Maar in de verslagen zijn geen bijdragen van hen meer opgetekend tot aan 1929.[122] In 1953, na honderd jaar van bestaan, wordt uiteindelijk het bestuur uitgebreid met een eerste vrouwelijke bestuurslid: C.W. Willinge Prins-Visser (1907-1977), sinds 1952 hoogleraar landbouwhuishoudkunde aan de Landbouwhogeschool te Wageningen.[123] Vanaf dat moment kwamen er regelmatig ook alternatieve programma-onderdelen voor vrouwen

waarin onderwerpen werden behandeld waarvan men dacht dat hen die juist aangingen. Uitdrukkelijk werd bovendien vermeld dat het hen evenwel vrijstond het andere deel van het programma te volgen.[124]

Van Els concludeert dat ondanks de uitzondering van Storm-van der Chijs sprake was van een 'mannengemeenschap'. Ook Van der Poel suggereert dat er tijdens of na het optreden van Storm-van der Chijs geen andere vrouwen inbreng hadden op het congres. Evenmin besteden ze er aandacht aan dat er ook feministisch gezinde heren op het congres aanwezig konden zijn en dat ook andere heren zich wel degelijk uitlieten over vrouwen met betrekking tot de landbouw en de plattelandsomstandigheden en over de wijze waarop zij die gunstig zouden kunnen beïnvloeden.

3.2.3. *Reacties op haar 'uitgebreide kennis en ervaring in alles wat staathuishoudkunde, landbouw en veeteelt aangaat'*

De algemeen landbouwkundige inbreng van Storm-van der Chijs werd zeer gewaardeerd. Zij kon die ook presenteren zonder naar de positie van vrouwen te verwijzen. Haar eerste brief aan het congres bevatte bijvoorbeeld geen enkele woord over vrouwen, behalve over haar eigen vrijmoedigheid. Waarschijnlijk werd zij juist om deze landbouwkundige kennis in landbouwkringen geaccepteerd. Deze opmerkingen zijn echter nauwelijks bij Van Els terug te vinden.[125] De index van Van der Poel en Wessels vermelden die ook niet. Hieruit blijkt dat dit register uit 1953 niet altijd afdoende is voor de ontsluiting van deze interessante bron voor hedendaagse onderzoeksvragen. De keuze van de items in de index en de aandachtspunten in de inleiding zijn tijdsgebonden. Beiden geven bovendien blijk van onbekendheid met de literatuur over Storm-van der Chijs en het feminisme in de negentiende eeuw die ook ten tijde van hun bezigheden al beschikbaar was.

Op de congressen bleek men duidelijk onder de indruk van het optreden van Storm-van der Chijs, elke keer weer. L. Mulder maakte zijn toehoorders in de afdeling erop attent dat zij de eerste vrouw was die op het Congres het woord wenste te voeren. Later werd in de algemene vergadering het voorstel ingewilligd om dat ook in het verslag te vermelden.[126] Na haar toelichtingen in 1865 te Assen benadrukten zowel algemeen voorzitter W.A. van der Feltz, burgemeester van Assen als de afdelingsvoorzitters L. Mulder en B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis hun instemming met de getoonde belangstelling van vele vrouwen in de afdelingsvergaderingen en spraken de wens uit dat zij voortaan aan de werkzaamheden van het congres zouden blijven deelnemen.[127] Hierop had Van der Feltz reeds vooruitgelopen in zijn openingsrede:

> 'Geachte vrouwen in deze vergadering! dat doel (de verbetering van de Nederlandse en koloniale landbouw, MvdB)zal te eerder en zekerder bereikt worden, als *gij* voortdurend uwe medewerking, gelijk ook op dit congres,

verleenen wilt. Zegt niet: hoe zullen wij dat kunnen? – Gij kunt alles; als gij wilt, zijt gij onwederstaanbaar; wat gij dus verbeteren kunt en dat *wilt* doen, dat *moet* verbeterd worden, wat ook de heeren der schepping tegen uwe verbeteringszucht zoude willen inbrengen. Ziet dus, geëerde vrouwen! wij rekenen op uwe hulp.' (1865)[128]

Eenzelfde goedkeuring en aansporing gaf ook Prins Frederik op het congres daarna:

'Bijzonder heeft mij ook getroffen alhier als spreekster eene vrouw te zien optreden.(...) Ik geloof dat de vrouwen in het algemeen haar voorbeeld moeten volgen. Er is overal en in alles vooruitgang, zoo als daar zoo even en te regt de voorzitter gezegd heeft; ik hoop dat ook de vrouw daaraan zal deelnemen. Ik denk wel niet meer getuige te zullen wezen van de overwinningen der vrouw in dit opzigt, maar hoop dat Nederland daarop toch eenmaal zal kunnen roemen.' (1867)[129]

Bij haar redevoeringen in 1867 en 1868 herhaalde zich dit patroon. Haar woorden werden instemmend toegejuicht en beaamd. Een toehoorder deed het voorstel ze integraal in de verslagen af te drukken, hetgeen ook geschiedde.[130] Onder andere werd zij prijzend aangeduid als talentvol, edel en hoogbegaafd.[131]

Op één enkele plaats na vinden we in de verslagen geen discussies over haar pleidooien voor de uitbreiding van de werkkring en het onderwijs voor vrouwen in de landbouw. Gedeeltelijk zal het eraan liggen dat het hier plenaire redevoeringen betrof. In het algemeen werd alleen gediscussieerd na een inleiding op een vraagpunt.

Ondanks alle lofuitingen, kon in een andere afdeling of op een volgend congres het 'geachte medeleden' even goed veranderen in 'mijne heeren'. Ook was dan wel eens sprake van boerinnen, een ander sprak toch alleen over 'zuivelbereiders'. Zo ook gebruikten sommigen de sekseneutrale term 'leerlingen' in de discussies over het landbouwonderwijs, maar anderen gebruikten expliciet 'boerenzoons'. Hoewel de deelname van vrouwen aan het congres werd aangemoedigd, lokte de oproep tot meerdere deelname van vrouwen aan de landbouw of het landbouwonderwijs blijkbaar geen discussie uit. Er is in ieder geval niets hierover in de verslagen vastgelegd. De conclusie lijkt te moeten zijn dat Storm-van der Chijs de mannelijke toehoorders er in het algemeen niet toe heeft bewogen om metterdaad haar ideeën uit te werken. In tegenstelling tot andere kwesties nam ook niemand het voortouw om een politieke aanbeveling uitgaande van het gehele congres op te stellen. De sympathieverklaringen waren echter niet vreemd gezien de liberale instelling die op het congres heerste. Deze werd gecombineerd met een sociale bewogenheid voor maatschappelijke groeperingen. Verder onderzoek naar de leiders onder de congresleden kan daarover meer duidelijkheid geven. In de volgende paragraaf wordt voor enkele belangrijke congresgangers een begin daarmee gemaakt.

Andere vrouwen traden in zoverre in het voetspoor van Storm-van der Chijs, dat ook zij beraadslagingen bijwoonden. Dit in tegenstelling tot de suggestie van Van der Poel dat vrouwen alleen voor het vermaak kwamen.

Evenwel, Storm-van der Chijs was geen boerin, maar een echte dame. Zij was opgegroeid in de stad Delft en bekend met vele delen van de wereld. De lust tot reizen, eerst met haar vader, later in ander gezelschap is wellicht te wijten aan haar achtergrond als koopmansdochter. Ze had een gedegen opleiding genoten, deels door thuis met haar broer mee op te leren. Haar bekommernis met de wezen en arme bejaarden in de stad bracht haar in aanraking met de wijze waarop velen in die tijd een bestaan werd verschaft. De kolonisatie van te ontginnen gebieden in zowel eigen land als daarbuiten werd met beide handen aangepakt om armen en wezen een weg uit de armoede te wijzen. Dat haar vader ook vooral boter en kaas exporteerde, heeft wellicht haar interesse voor het aandeel van de vrouw in de landbouw en met name in de zuivelbereiding kunnen opwekken. Het is niet bekend of zij zelf op de achtergrond van haar interesse voor de landbouw is ingegaan.

3.3. LANDBOUWVOORLIEDEN BEPLEITTEN LANDBOUWONDERWIJS AAN VROUWEN

3.3.1. *W.C.H. Staring (1808-1877)*[132]*: vrouwen op de 'hoogeschool voor de landbouw'*

Staring's naam is onlosmakelijk verbonden aan de geschiedenis van het landbouwonderwijs. Hij was één van de oprichters van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw in 1845. Hij maakte naam als één van de vaste deelnemers aan de Landhuishoudkundige Congressen. Reeds op het eerste congres in 1846 kreeg hij een belangrijke taak opgedragen als hoofdredacteur van de te maken 'Statistiek van de Nederlandse landbouw'.[133] We hebben gezien dat Staring als vanzelfsprekend de aanwezige dames tot stemmen uitnodigde op het twaalfde congres te Deventer in 1857. In 1863 nam hij de benoeming tot inspecteur voor het middelbaar onderwijs aan, speciaal belast met de inrichting van het landbouwonderwijs.[134] Deze functie bekleedde hij tot 1873. Hoe hij tegenover het middelbaar onderwijs voor meisjes stond en hoe hij hen in het landbouwonderwijs wilde inpassen, daarover is tot nu toe weinig bekend.

Staring maakte zijn debuut in de discussies over landbouwonderwijs met een brochure in 1847. Daarin riep hij de rijksoverheid op zijn *Beredeneerd plan van oprigting eener Nederlandsche Hoogeschool voor den landbouw*[135] te steunen en geld ter beschikking te stellen voor de uitvoering ervan. Hoewel dit niet gelukt is, heeft het plan een belangrijke rol gespeeld in de discussies over het landbouwonderwijs. De zeer gedetailleerde en concrete uitwerking van het plan leende zich uitstekend voor een verdere gedach-

tewisseling. Hij signaleerde een behoefte aan een instelling met een volledig dekkend onderzoeks- en onderwijsprogramma dat alle typen landbouw op de verschillende grondsoorten omvatte. Hij had overigens alleen de Nederlandse landbouw op het oog. Een dergelijke omvangrijke onderneming was volgens hem niet door particulieren tot stand te brengen. Rijksbescherming voor de vermeerdering en verspreiding van landbouwkennis achtte hij dan ook onontbeerlijk. Wat hem voor ogen stond, was een locatie met meerdere grondsoorten, een uitgebreid korps van deskundigen en onderzoeks- en onderwijsfaciliteiten voor theoretische en praktische doeleinden. De opzet en exploitatie van een modelboerderij was in zijn plan een wezenlijk bestanddeel. De modelboerderij was enerzijds bedoeld voor praktisch onderricht en oefening in de regionale landbouwwijzen, anderzijds konden daar experimenten worden uitgevoerd. Ditzelfde uitgangspunt klonk door in het plan om op school werktuigen te ontwikkelen, uit te proberen, te demonstreren en voor een billijke prijs te verkopen. Bovendien was gedacht aan een bibliotheek, een scheikundig laboratorium en een eigen tijdschrift om wetenschappelijk op de hoogte te blijven en de eigen resultaten wereldkundig te maken. Verder waren er leslokalen en gebouwen voor interne huisvesting in het plan opgenomen.

Staring stelde zich een school voor waarin alle standen in de landbouw conform hun stand zouden kunnen leren, oefenen en werken maar ook interne huisvesting zouden krijgen. Aanstaande landeigenaren, boeren en boerenknechts kregen conform de standenmaatschappij, afzonderlijke en kwalitatief verschillende huisvesting, maaltijden, curricula en werkzaamheden toebedeeld. Zo zouden aanstaande boeren in het plan zowel theoretisch als praktisch onderricht en oefening krijgen, terwijl voor aanstaande landeigenaren uitsluitend theoretisch onderricht voldoende werd bevonden. De aanstaande boerenknechts werd alleen praktische instructie bij het verrichten van werkzaamheden geboden. Staring benadrukte dat dit overeenkwam met het uiteenlopende toekomstperspectief van de leerlingen en repte niet over het belang hiervan voor de exploitatie van de school.

Alleen Van Hoek meldt in 1906, dat in de opzet van Staring ook vrouwelijke leerlingen voorkwamen: aanstaande boerinnen en boerenmeiden.[136] Hoewel wordt geschreven dat beide groepen in positie gelijk zouden staan met respectievelijk aanstaande boeren en boerenknechts, blijkt daar verder niets van in het plan. Zij kwamen als laatsten aan de orde en de opmerkingen over hun onderwijs, werkzaamheden, huisvesting en maaltijden waren veel minder specifiek dan voor de mannelijke leerlingen. Er werd geen verschil gemaakt tussen de aanstaande boerinnen en boerenmeiden. Hun was de behandeling van het melkvee toebedacht en zij zouden in het huis van de veeboer worden gehuisvest. Het ging om een middelgrote veehouderij met 40 bunder weiland die twee bedrijfsvormen zou omvatten. In de ene bedrijfsvorm stond de kaas- en boterbereiding op

de voorgrond. Voor dit type werd voorgesteld om een Hollandse of Friese grupstal te bouwen en 15 Hollandse of Friese koeien aan te schaffen. De tweede bedrijfsvorm zou op mestwinning worden toegesneden. Daartoe wilde Staring een Brabantse vaaltstal laten bouwen en 15 Drentse koeien aankopen.

Het plan maakt niet duidelijk wat voor onderwijs dan wel instructie de vrouwelijke leerlingen zouden krijgen. Over een leraar voor zuivelbereiding stond niets vermeld. De veeboer zou 'met zijne vrouw' de melkerij, de boter- en kaasmakerij, de voedering van het vee en het vetmesten verzorgen. Mijn vermoeden is dat ze onder leiding van de vrouw instructie en praktische oefening in de zuivelbereiding en wellicht het melken kregen. Over het leren van meer theoretische grondslagen tasten we in het duister. De vraag dringt zich dan ook op in welk opzicht deze leerlingen gelijkstonden met de aanstaande boeren- en boerenknechts. Getalsmatig was er in het plan ruimte gemaakt voor maximaal vijf aanstaande boerinnen terwijl er geen beperking stond vermeld voor het aantal aanstaande boeren. Tegenover een zeventigtal aankomende boerenknechts stond het maximum van tien aanstaande boerenmeiden. Gezien het uitgangspunt van Staring het onderwijs conform de gang van zaken in de landbouw naar stand te verdelen, zou het opmerkelijk zijn als hij via het onderwijs wel veranderingen in de arbeidsdeling naar gender had willen doorvoeren. Dat Staring hierover niet heeft uitgewijd, lijkt erop te duiden dat dit voor hem geen kwestie van betekenis was. Er is zonder tegenbewijzen alle reden om aan te nemen dat hij het onderwijs voor de vrouwelijke leerlingen uitsluitend op die werkzaamheden wilde richten die zij in de landbouw voor hun rekening namen. De vraag is wel of Staring ook voor hen uitgebreider onderwijs dan instructie in gedachten had. Gezien het onderscheid naar stand zouden de aanstaande boerinnen als verantwoordelijken voor de zuivelbereiding wel en de toekomstige boerenmeiden niet in aanmerking hebben moeten komen voor uitgebreider onderwijs. Toch betwijfel ik of hij dat bedoeld heeft, omdat nergens blijkt dat deze groepen een verschillende behandeling zouden krijgen. Als dit juist is geïnterpreteerd heeft het onderscheid naar gender geprevaleerd boven het onderscheid naar stand omdat dat klaarblijkelijk alleen de mannelijke leerlingen betrof.

Staring onderkende zelf dat de Landhuishoudkundige School van Groningen (opgericht in 1842) niet aan zijn criteria voldeed. Naar andere initiatieven die alle een kort bestaan hadden gekend of naar eerdere voorstellen[137], verwees hij niet. Uit nader onderzoek is gebleken dat deze ook geen melding maakten van onderwijs aan boerinnen en hun dochters. Voor scholen op de boerderij of lessen op het landgoed is evenmin bewijs gevonden dat vrouwen daaraan zouden hebben deelgenomen.

Staring's plan kwam ter sprake op het derde Landhuishoudkundige Congres in Groningen. Het resultaat was dat er commissie voor het landbouwonderwijs onder voorzitterschap van Staring werd benoemd om ver-

dere uitwerking aan het plan te geven.[138] Dit was het begin van het schrijven van een reeks commissierapporten en adressen in opdracht van niet alleen het Congres, maar later ook van de Koning en de minister die belast was met het onderwijs. Bovendien verdedigde Staring zijn inzichten met verve in de landbouwpers. Zijn bemoeienis met onderwijszaken vond in 1863 de bekroning met zijn benoeming tot inspecteur voor het middelbare onderwijs, dat hetzelfde jaar als type onderwijs bij wet geregeld was. Hij werd belast met de algemene inspectie in de provincies Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel en met de speciale taak de voornemens voor het landbouwonderwijs tot uitvoering te brengen.[139] De typering van Staring door zijn biograaf als geoloog en landhuishoudkundige, dient volgens mij dan ook te worden aangevuld met onderwijskundige.

Uit zijn activiteiten blijkt dat Staring niet voortdurend ijverde voor onderwijs dat de positie van meisjes zou verbeteren. De studiecommissie onder zijn leiding[140] ontvouwde op het vierde landhuishoudkundig congres van Utrecht in 1849 opnieuw plannen voor wetenschappelijk onderwijs in de landbouw voor de meer welgestelde stand. Ditmaal werd deelname van vrouwen daaraan niet genoemd.[141] Verder wilde de commissie prioriteit geven aan lager landbouwonderwijs voor kinderen op de lagere school en voor groepen volwassenen. Daarbij onderstreepte ze dat zowel jongens als meisjes lager landbouwonderwijs nodig hadden, zelfs op scholen die niet op het platteland stonden:

> 'Men hoeft zich niet te bepalen bij de jongens, noch ook tot de jeugd ten plattelande. Ook vele meisjes zijn voor den landbouw bestemd. Men denke slechts aan de melkerij en aan het boter- en kaasmaken. Ook in de steden, vooral de kleinere, komen veel kinderen ter school, die later den landbouw beoefenen, die zelfs voorhands daartoe bestemd zijn, zoo als bepaaldelijk de bewoners van het platte land in de nabijheid der steden.' (1849)[142]

In de bespreking kwam niemand terug op het onderwijs voor meisjes.

Twee jaar later op het congres te Goes in 1851 werd de commissie op voorstel van haar voorzitter ontbonden. Als reden gold de toezegging van rijkswege dat het landbouwonderwijs inderdaad zou worden aangepakt.[143] Toen dat echter niet gebeurde, zorgde pressie van onder andere het landhuishoudkundig congres ervoor dat in 1856 een nieuwe commissie bij Koninklijk Besluit werd geïnstalleerd om een ontwerpregeling voor het landbouwonderwijs voor te stellen. De commissie kreeg de opdracht rekening te houden met de eigenaardigheden van de Nederlandse landbouw. Dit betrof de verscheidenheid in de bodemsoorten, de uiteenlopende omvang van de bedrijven en de buitenlandse handel. De commissie stond onder leiding van G.J. Mulder (1802-1880), op dat moment hoogleraar scheikunde te Utrecht. Staring behoorde opnieuw tot haar leden. Het rapport van de commissie steunde zeer op het plan van Staring uit 1847.[144] De vraag of er meer dan één school wenselijk was, bijvoorbeeld naar de maatschappelijke stand van de leerlingen, naar de behoeften van verschil-

lende regio's of naar voorbereidend of vervolgonderwijs werd ontkennend beantwoord. Het rapport bevatte een pleidooi voor één landbouwschool die naar verwachting evenzeer zou voldoen als de enige Polytechnische school te Delft en de Militaire Academie te Breda.[145] Het onderscheid naar stand kwam terug in het nieuwe plan, maar boerenknechtsleerlingen, aanstaande boerinnen en boerenmeiden ontbraken.[146] Wel was zuivelbereiding in het lesprogramma opgenomen.[147] Deze commissie kon later evenmin op directe resultaten terugkijken.

Het landbouwonderwijs werd uiteindelijk in 1863 ondergebracht in de wet die voor het eerst de staatszorg voor het zogenoemde middelbaar onderwijs regelde. Dit betekende dat de daarin gestelde kaders ook voor het landbouwonderwijs moesten gelden. De sluimerende discussie over het behoud van een combinatie of juist de afsplitsing van praktisch en theoretisch onderwijs barstte toen in alle hevigheid los.[148] Gevolg was dat helemaal voorbij werd gegaan aan de vraag of de deelname van meisjes en vrouwen was gegarandeerd en of het onderwijs aan hen samen of apart vormgegeven moest worden. Niettemin was het middelbaar onderwijs voor meisjes een belangrijk thema in die dagen.[149] Uiteraard kreeg Staring daarmee te maken in zijn algemeen inspectiewerk. Bovendien had Stormvan der Chijs de koppeling tussen het landbouwonderwijs en dit vraagstuk op tafel gelegd op het landhuishoudkundig congres in 1865. Zij had daarbij steun ondervonden van bijvoorbeeld Sloet tot Oldhuis.[150] Staring was niet op dit congres aanwezig.[151]

Veldink beweert in zijn biografie over Staring dat deze geen enkel bezwaar had tegen het toelaten van meisjes op middelbare scholen. Van Staring zelf zijn hierover nauwelijks uitspraken bekend. Volgens Veldink verzette Staring zich tegen het vooroordeel dat het samenzijn van jongens en meisjes in dezelfde ruimte op onoverkoombare problemen zou stuiten. Hij zag meer voor- dan nadelen in coëducatie op de HBS'en, mits de school deze met goed beleid aanpakte.[152] Veldink verwijst hiervoor naar een reactie van Staring in *De Gids* op een adres aan de Koning van de directeuren van de Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid.[153] Daarin stelde Staring dat hij er geen bezwaar in zag om meisjes en jongens samen op het meer uitgebreid lager onderwijs te laten gaan en hen in hetzelfde onderwijs te laten delen, zoals dat op de lagere school gebeurde. Meisjes van stand zouden meisjesscholen voor HBS kunnen bezoeken. In de gemeenten tot 20.000 inwoners waar geen aparte meisjesscholen in stand konden worden gehouden, moesten de meisjes volgens hem toegang hebben tot de jongensscholen. Voor de meisjes die de tijd tussen het meer uitgebreid lager onderwijs en een werkkring wilden overbruggen, had Staring wel aparte burgerscholen voor meisjes voor ogen. Die zouden zich volgens hem uit de bestaande naai- en breischolen kunnen ontwikkelen. Gemengd onderricht met jongens was voor dit onderwijs ondenkbaar, behalve wellicht met uitzondering van enkele vakken.[154] Staring zette zich daarmee af tegen de directeuren die in hun adres voor meer uitgebreid

lager onderwijs op het platteland pleitten. Zij doelden hoofdzakelijk op winter-avondscholen voor de landbouw voor jongens 'die de eigenlijke werkkracht in de landbouw zouden gaan vormen'. Voor de meisjes hadden zij avondscholen voor handtekenen en nuttige handwerken op het oog.[155] Met meer onderwijs voor meisjes na de lagere school kon Staring volledig instemmen vanwege 'de betreurenswaardige onkunde' van vrouwen van de 'lagere' standen. Doch uitsluitend tekenen en handwerken op avondscholen kon hij niet serieus nemen. Staring koos ervoor daar verder niet op in te gaan.[156]

Staring legde zijn prioriteit bij de landbouwkundige ontwikkeling van de 'hogere' standen. Zowel de welgestelde boeren, bestuurders van boerderijen, landeigenaren als bestuurders van overheden moesten hoognodig hun achterstand in landbouwkundige kennis inhalen.[157] Zo schimpte hij bijvoorbeeld dat zij met het oprichten van kaas- en boterfabrieken zouden blijven wachten totdat de Nederlandse producten van de markt verdrongen waren.[158] Wel vond hij landbouwonderwijs op een lager niveau ook belangrijk, maar zijn vrees was dat dit zonder goed grondleggend onderwijs weinig resultaat zou opleveren. Zo vond hij het werk van de zogenoemde 'wandelleraren' zeer nuttig, maar zij konden toch geen schoolonderwijs vervangen. Verder was er een tekort aan goede krachten. En bovendien was het niet voor niets dat er meestal meer 'heren met hun dames' dan boeren op hun lezingen verschenen. Volgens Staring had dat alles te maken met de moeilijkheid om voor de betreffende streek en boerenfamilies de relevante kennis te vergaren en deze voor zowel de boeren als heren begrijpelijk te verwoorden.[159]

Zijn opstelling ten opzichte van het landbouwonderwijs aan vrouwen voor de vrouwelijke agrarische arbeidsterreinen is dus niet geheel duidelijk. De commissies waarin hij vanaf 1848 deelnam, lieten zich niet uit over onderwijs voor vrouwen, terwijl Staring dat wel in zijn eigen ontwerp van 1847 had opgenomen. Bij de behandeling van het onderwijs in de landbouw op wetenschappelijke grondslag kwamen zij niet expliciet aan bod. Bij het onderwijs voor de zuivelbereiding stonden vrouwen niet als de potentiële leerlingen vermeld, ook al was dat een typisch agrarisch vrouwendomein. Uit de aangehaalde citaten uit *De Gids* van1875 blijkt dat Staring voorstander was van boter- en kaasfabrieken maar daaruit viel niet op te maken wie die zouden bemensen. Bovendien is in zijn latere stukken niets te vinden over onderwijs voor boerendochters of meisjes. Wel heeft Staring publiekelijk zijn hoogachting voor mevrouw Amersfoordt-Dijk getoond door in 1863 een publicatie aan haar op te dragen mede vanwege haar management van de melkerij, met de volgende woorden:

> 'De talentvolle gezellin van haren echtgenoot, op den schoonen weg van vooruitgang, dien hij is ingeslagen bij zijne groote landbouwonderneming in den Haarlemmermeerpolder, de bedrevene bestierster der melkerij van de Badhoeve; de moederlijk zorgende steun voor de arbeidershuisgezinnen

dier boerderij; wordt dit werkje, ter herinnering aan het, ook door haar bezochte, landbouwfeest te Londen, met eerbiedige hoogachting opgedragen, door de schrijver.'(1863)[160]

3.3.2. *B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis (1808-1884)*[161]*: vrouwen en een zelfstandig bestaan in de landbouw*

Baron B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis had opmerkelijk veel oog voor vrouwenarbeid in de landbouw. In 1856 op het elfde Landhuishoudkundig Congres te Maastricht spoorde hij de congresgangers aan de groentemarkt te bezoeken. In zijn ogen was dit de tentoonstelling van boerinnen. Daar lagen immers de door hen gekweekte groenten en fruit uitgestald. Hierin kwam volgens hem ook de kracht van de boerenstand tot uiting. Hem was opgevallen dat toenemende welvaart een positieve invloed had op de uiterlijke vormen van de mens.[162] Zijn verwachtingen ten opzichte van vrouwen in de koloniale landbouw zijn hiervoor reeds gememoreerd. In 1859 had hij reeds het voorstel gedaan om een vereniging van vrouwen op te richten om een school voor meisjes op Java tot stand te brengen. Hij ging ervan uit dat de Javaanse vrouw eenzelfde aanleg en zedelijke deugden bezat als hij in de Nederlandse vrouwen bewonderde.[163] Werd hierbij gedoeld op filantropisch werk, in 1862 stelde hij op het zeventiende Congres het beoefenen van landbouw door vrouwen voor een zelfstandig bestaan aan de orde.[164]

Het is waarschijnlijk dat Storm-van der Chijs door toedoen van Sloet tot Oldhuis in 1865 de gelegenheid kreeg om haar inzichten op het congres toe te lichten. Hij was één van de oprichters van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres[165] en genoot alom respect om de ijver en gedrevenheid waarmee hij vooral sociale kwesties aan de orde stelde.[166] Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij de afdeling voorzat waarin de uitbreiding van beroepsmogelijkheden voor vrouwen in de landbouw werd behandeld. Na het betoog van Storm-van der Chijs stak Sloet tot Oldhuis zijn sympathie voor haar denkbeelden niet onder stoelen of banken. Tevens herhaalde hij wat hij in 1862 op het congres te Middelburg had meegedeeld. Reeds toen was de vraag aan de orde welke takken van landbouw vrouwen een onafhankelijk bestaan konden bieden. Ook toen zat Sloet tot Oldhuis de vergadering voor. De aanwezigen opperden dat naast de zuivelbereiding voor Nederlandse vrouwen de teelt van bloembollen en andere delen van de bloemisterij plus de warmoezerij, oftewel de groenteteelt, geschikte takken van landbouw voor vrouwen waren. Hun oog viel met name op de bloembollenteelt. Omdat dit echter een nieuwe tak in de landbouw was, achtte Sloet tot Oldhuis het verstandig om eerst op voorbeelden te wachten.[167] In haar betoog noemde Storm-van der Chijs inderdaad vrouwen uit Haarlem die met bloementeelt een redelijk bestaan leidden. Of zij ook bloembollen teelden, valt uit haar betoog niet op te maken.[168] De aanwezigen op het congres van 1862 spraken zich vervol-

gens ook uit voor de oprichting van een landbouwkolonie voor verwaarloosde meisjes. Onderwijs in zuivelbereiding, groente- en bloemcultuur zou hun ter beschikking moeten worden gesteld.[169] Mogelijkerwijs is het tweedelig artikel van Storm-van der Chijs over haar Amerikaanse kolonie voor wezen een voorbeeld geweest, ook al is daarover niets in het verslag van de vergadering opgetekend.[170] Rond die tijd verscheen ook een stukje in de *Landbouw-courant* over meisjesgevangenen die op deze manier tot een deugdzaam leven werden heropgevoed.[171]

In dezelfde vergadering had Sloet tot Oldhuis zelf gemeld dat vrouwen van 'beschaafde stand' in andere landen kleine melkerijen en kaasmakerijen hadden opgezet. Hij stelde Engelse vrouwen ten voorbeeld. Door de beoefening van de landbouw konden zij alleen of soms met meerderen samen in hun eigen onderhoud voorzien. Op het congres in 1865 voegde Sloet tot Oldhuis daaraan toe dat omwonende boerinnen eerst de spot dreven met deze dames maar hen later opzochten om erachter te komen waarom deze dames met hun producten meer verdienden dan zijzelf. Volgens Sloet tot Oldhuis onderstreepte dit het belang en de gunstige uitwerking van scholing voor vrouwen. Hij beaamde de woorden van Storm-van der Chijs dat het zeer betreurenswaardig was dat in de pas overeengekomen wet op het middelbare onderwijs geen rekening was gehouden met de werkkring van de vrouw.[172]

Niet alleen op de landhuishoudkundige congressen stimuleerde Sloet tot Oldhuis de maatschappelijke inbreng van vrouwen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek* dat hij van 1841 tot 1875 in stand heeft gehouden. Daaruit blijkt ondermeer dat hij in 1860 de naam van Storm-van der Chijs kende. Hij vertaalde en publiceerde een artikel van haar over het zogenoemde Cooper-instituut in New York. Dit was een ontwikkelingsinstituut voor werklieden en bood aan zowel vrouwen als mannen gratis vakonderwijs, cursussen en een zeer uitgebreide bibliotheek voor zelfstudie. Storm-van der Chijs bleek danig onder de indruk van dit instituut. Sloet tot Oldhuis gebruikte dit voorbeeld om zijn misprijzen te uiten over de verwaarloosde opvoeding van meisjes in de lagere standen in Nederland. Voor hun zaak was het artikel opgenomen, zoals hij in het redactioneel bekende.[173]

In hetzelfde jaar kwam Sloet tot Oldhuis op voor het belang van meisjes. Hij beval aan dat zij meer uitgebreid onderwijs volgden, hetgeen niet vaak gebeurde. Hij bestreed in zijn tijdschrift de streng calvinistische leiders die hun invloed op de boeren schenen aan te wenden. Zij zetten de boerenfamilies ertoe aan dat ze tegen rekenonderwijs voor hun dochters zouden protesteren en de dochters als uiting van verzet thuis te houden. Maar, stelde Sloet tot Oldhuis, moesten zij juist later als de boerin niet het beste kunnen rekenen? Zij waren het immers die later de dagelijkse handel op het erf zouden drijven, hun waar op de markt zouden verkopen en de inkopen deden.[174]

Regelmatig bracht Sloet tot Olthuis zijn lezerspubliek ook op de hoogte

van wat voor en door vrouwen op landbouwgebied werd bewerkstelligd. In 1860 heeft hij in zijn tijdschrift meer uitgebreide informatie over landbouwende vrouwen in Engeland gegeven. Dat was dus twee jaar voordat hij daarover rapporteerde op het landhuishoudkundig congres. Volgens hem vormden deze vrouwen een nieuwe trend in Engeland. De aanhangers kwamen ervoor op dat niet alleen de grote ondernemingen konden worden verbeterd, maar ook de zogenaamde 'bouw in het klein'. Volgens Sloet tot Oldhuis wilden zij de stelling van Goldsmith[175] bewijzen dat een vierde acre[176] voldoende was om zijn bebouwer te voeden. Het waren juist vrouwen, met name van beschaafde stand, die schenen aan te willen tonen dat een kleine hoeve onder hun leiding voldoende bestaan kon verschaffen voor een 'fatsoenlijk' gezin. Een dergelijke hoeve was gericht op de melkerij. Voedergewassen werden vooral voor het vee geteeld. Volgens Sloet tot Oldhuis trok deze beweging veel aandacht in Engeland. Dat uitte zich ook in de hausse in kleine geschriften. Hij noemde er drie. Volgens hem waren ze niet bedoeld om de versnippering van grondeigendom te verdedigen. Ze wilden een handreiking geven aan hen die in de stad niet konden rondkomen en op het land waren neergestreken om hun leven te veraangenamen en verbeteren. Eén van deze boekjes schetste de lotgevallen van twee zussen op een hoeve van 4 acres.[177] Een ander werk kreeg de bijzondere aandacht van Sloet tot Oldhuis omdat het geschreven was door de toen opmerkelijke Engelse econome en publiciste, Harriet Martineau (1802-1876).[178] Daarin beschreef zij haar boerderij van 2 acres, die zij al 12 jaren had. Door de verkoop van melk, boter en eieren en vetgemeste varkens en pluimvee leverde die haar voldoende op om van te leven.[179] Sloet tot Oldhuis wilde deze dames aan Nederland ten voorbeeld stellen. Inderdaad sloot hij ook deze rapportage af met de wens dat de aanzienlijke dames op de landgoederen in Nederland een dergelijk voorbeeld zouden geven. Hij wenste dat ook zij zich op de zuivelbereiding en pluimveeteelt zouden toeleggen, meer in het buitenleven zouden opgaan en zodoende een gunstige invloed op de bedrijven zouden uitoefenen.[180]

De algemene onverschilligheid tegenover nieuwigheden bleek ook uit de houding tegenover gezamenlijke melkerijen op het Landhuishoudkundig Congres in 1850 te Leiden. Sloet tot Oldhuis behoorde tot de commissie die hierover een advies had opgesteld, maar zijn naam stond niet vermeld bij de uiteindelijke rapporteurs.[181] Deze commissie was ingesteld naar aanleiding van een brochure over Zwitserse *fruitières* die in 1849 op het congres in Utrecht door de Zwitser Charles Martin onder de aandacht was gebracht.[182] *Fruitières* waren verenigingen van landlieden in afgelegen streken, die hun melk voor verwerking in een gezamenlijke melkerij inbrachten. Deze vorm van associatie was in wezen de formalisering van het gebruik om elkaar om beurten melk te 'lenen' om een voldoende hoeveelheid voor de verwerking te krijgen. De commissie stelde zich destijds de vraag of iets dergelijks in Nederland zou aanslaan. De leden spraken zich niet uit tegen het beginsel van arbeidsverdeling. Niettemin kon

samenwerking in hun ogen niet worden opgedrongen; deze moest uit een 'natuurlijke' behoefte groeien. Zij oordeelden dat de bedrijven van de Nederlandse veehouders groot genoeg en vanouds toegerust waren om de eigen zuivelverwerking en afzet te regelen. Zij meenden dat de veehouders deze onafhankelijkheid juist sterk waardeerden. De conclusie luidde dat gezamenlijke melkerijen daarom meer uitkomst boden voor streken met kleine bedrijven. Daartegen sprak echter weer dat een proef bij de Maatschappij van Weldadigheid volkomen mislukt was. De commissie achtte de onderlinge afstanden bezwaarlijk en het vermengen van zeer verschillende melk een groot risico in streken met veel kleine boerenbedrijven. Een ander verschil met Zwitserland was dat de boerenfamilies met kleinere bedrijven in Nederland volgens de commissie niet op de verkoop van hun producten ingesteld. Verder leverde arbeidsbesparing ook geen doorslaggevende argumenten op. In Noord-Brabant en Drenthe waren namelijk zeer kleine handkarnen in gebruik die de arbeid verlichtten en het mogelijk maakten regelmatig kleine hoeveelheden melk te karnen. Bovendien was dit het werk van vrouw en kinderen op de boerderij, stelde de commissie vast. Zij meenden dat die arbeidskracht niet ten koste ging van 'meer nuttige werkzaamheden' die de welstand van het huisgezin zouden verhogen. Al met al verwachtte de commissie dat coöperatieve melkinrichtingen, mede omdat ze niet konden steunen op de volkszeden in Nederland, geen kans van slagen hadden.[183]

Het commissielid Sloet tot Oldhuis kwam een jaar later terug op gezamenlijke melkerijen in zijn *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek.* Hij legde uit dat hij deze verenigingsvorm breder onder de aandacht wilde brengen en vanuit staathuishoudkundig oogpunt bespreken. Bovendien wilde hij vanwege de toenemende concurrentie op de wereldmarkt de 'kaasboeren' in Nederland op de hoogte stellen van de ontwikkelingen in de buitenlandse kaasmakerij. Hij wilde hen ertoe te bewegen vooral de grootst mogelijke zorg aan hun kaasbereiding te besteden.

Sloet onderkende de nabuurdienst als een traditie van gemeenschappelijke arbeid in bepaalde streken in Nederland. Toch oordeelde hij dat deze vaak slechts het toegangskaartje voor een gemeenschappelijke smulpartij vormde. Daarentegen had de arbeidsdeling in Zwitserland door de melkverwerking naar het dorp te verplaatsen, ook een gunstige uitwerking gehad op de hygiëne bij de melkverwerking. Verder vond Sloet deze coöperatieve vorm een uitstekend middel tegen het staathuishoudkundig 'kwaad' dat kleine boerenbedrijven alleen de bewoners in het nodige onderhoud voorzagen maar geen ruilwaarde opleverden. De *fruitières* waren volgens hem een teken van vergevorderde landbouwkundige beschaving en de sleutel tot verdere beschaving:

> 'Zij vormen eenen band tusschen de landbouwers door een gemeenschappelijk belang, en stipte naauwgezetheid. Zij geven hun eenige begrippen van berekening. Zij wekken de genegenheid tot wederzijdsch dienstbetoon

> en ter leengeving op. Zij doen hun dagelijks eene bewerking aanschouwen, waarvan de zindelijkheid de grondslag is; zij leeren hun het nut daarvan inzien, en boezemene er den smaak voor in. Zij doen eenen grooten naijver ontstaan om de melk hunner koeijen te vermeerderen. Deze vermeerdering veronderstelt eene dubbele zorg voor de veeteelt, eenen dubbelen arbeid om voedingsmiddelen (voor het vee MvdB) te kweeken. Hierdoor ontstaat wederom eene vermeerdering van meststoffen, ten voordeele van den graanbouw en den aanleg van kunstweiden. Overal, waar fruitières opgerigt zijn, bespeurt men allengs eene groote verbetering in de hoeveelheid en de zwaarte van het rundvee, en te gelijker tijd tastbaren vooruitgang in alle deelen van cultuur.'(1851)[184]

Onder de voordelen somde hij ook nog op dat de vrouwen die eerder voor de melkerij zorgden, meer tijd overhielden voor de werkzaamheden in huis en daarbuiten. Maar wellicht heeft hij hier over het hoofd gezien dat de melkverwerking in de kaashutten toch juist door de opzichters geschiedde, die meestal van het mannelijke geslacht waren.

Zonder zich direct uit te spreken over de wenselijkheid ervan, verhaalde Sloet ook welke economische verschuivingen de *fruitières* teweeg hadden gebracht. De opbrengsten uit dezelfde hoeveelheid melk namen weliswaar met een vijfde toe, maar de boter- en kaasprijzen daalden waar *fruitières* waren. Daarnaast leidden ze tot een gedeeltelijke vervanging en aanvulling van de veestapel. Schapen die een goede opbrengst aan wol leverden, vervingen langzaam meer zeker de koeien die 's zomers in de hoge graslanden meer zorg vereisten.[185] Al bleek Sloet tot Oldhuis duidelijk gecharmeerd, hij waagde het niet deze melkerijen zwart op wit voor Nederland aan te bevelen.

3.3.3. *J.P. Amersfoordt (1817-1885)*[186]*: belangenbehartiging in de landbouw voor en door vrouwen*

In 1882 maakte J.P. (Jacob) Amersfoordt (1817-1885) zich op het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres sterk voor het openstellen van landbouwonderwijs voor vrouwen. Het congres was bij deze gelegenheid te gast bij de Rijkslandbouwschool te Wageningen. Een van de onderdelen van het congres betrof de toekomst van het landbouwonderwijs. De inspecteur voor het landbouwonderwijs M. Salverda (1840-1886)[187] had zijn plannen daarover in een inleiding ontvouwd. Amersfoordt verweet hem en de deelnemers dat zij met geen woord over landbouwonderwijs voor vrouwen hadden gerept:

> 'Op een belangrijk punt echter, wat gisteren en heden nog niet ter sprake kwam en waarvoor hij zich reeds meermalen op de bres stelde, wil hij ook thans weder de aandacht vestigen. Het is het onderwijs aan de boerin. (...) In een goed ingerichte boerderij is eene degelijk onderrichte vrouw onmisbaar. De gelegenheid ook voor de vrouw om degelijk onderricht te krij-

gen, mag niet ontbreken. Spreker hoopt, dat wanneer eens het groote landbouwonderwijs-gebouw, waarvan Prof. Salverda gesproken heeft, voltooid zal zijn, daar vooral óók plaats zal blijken te zijn voor de vrouwen.'(1882)[188]

In het verslag is geen enkele reactie op dit commentaar opgetekend. Had de afwezigheid van vrouwen in het debat wellicht te maken met de waarschuwing tegen de toenemende institutionalisering van de Nederlandsche Landhuishoudkundige Congressen van 1876?

'Op het vorige Congres te Enschedé, zag Spreker talrijke vrouwen bij de Algemeene Vergadering tegenwoordig; hier zag hij ze alleen bij muziek en zang gisteren avond. En toch gaat hetgeen thans besproken wordt wel degelijk ook de vrouw aan.'(1882)[189]

De steun die hij destijds van Sloet tot Oldhuis had gekregen bij de besprekingen over een verdere institutionalisering en de kwalijke gevolgen voor de deelname van vrouwen[190], klonk ditmaal niet.

Lukte het Amersfoordt niet het Landhuishoudkundig Congres op dit punt te beïnvloeden, als vooraanstaand man in vele andere organisaties probeerde hij ditzelfde doel via commissie- en bestuurswerk toch te bereiken. Hij was nauw betrokken bij de discussies over landbouwonderwijs in de Hollandsche Maatschappij van Landbouw (HML) in de functie van voorzitter van de afdeling Haarlemmermeer vanaf 1859[191] en als lid van het hoofdbestuur van 1863 tot 1867.[192] Toen de HML-ledenvergadering in 1880 besloot het landbouwonderwijs na de mislukte pogingen in de jaren zestig[193] opnieuw in bespreking te nemen, werd Amersfoordt in een voorbereidende commissie van vijf leden benoemd. De opdracht van de commissie was een rapport op te stellen over 'al wat tot aanvulling van het landbouwonderwijs nodig was'.[194] De ledenvergadering had een algemene voorkeur voor de oprichting van zuivelscholen uitgesproken. Amersfoordt had meteen opgemerkt dat zuivelscholen er toch vooral voor vrouwen moesten komen:

'Vooral met het oog op de vrouwen moet een dergelijke school gesticht worden.'(1880)[195]

Hij stelde aan de orde dat er daarom ook moest worden gekeken naar wie aan deze scholen les zouden moeten geven. Hij stelde dat de leerlingen van Wageningen weliswaar de vereiste vooropleiding hadden om het examen voor de middelbare landbouwonderwijsakte te doen. Niettemin betwijfelde hij of zij wel de juiste leermeesters zouden zijn. Hij had kennis gemaakt met de leerlingen tijdens een excursie. Van hen had er slechts één de moeite genomen om de landbouwonderwijsakte te behalen. Hij twijfelde niet aan hun theoretische kennis, maar wel aan hun begaafdheid om alles aan voornamelijk vrouwelijke leerlingen over te brengen. Zijn

conclusie was dat ze er snel voor moesten zorgen dat er onderwijzers en onderwijzeressen kwamen die dit onderwijs ter hand zouden nemen. Het inschakelen van buitenlandse deskundigen achtte hij niet aan te bevelen, omdat zij de Nederlandse situatie niet kenden.[196] De ledenvergadering van de Friesche Maatschappij van Landbouw had deze optie reeds van de hand gewezen.[197]

Amersfoordt lichtte zijn ideeën nader toe in het damesblad *De Huisvrouw*. Hij had die geformuleerd in een ingezonden brief, nadat het blad had gerapporteerd over de instelling van deze HLM-commissie en daarbij zelf het belang van landbouwonderwijs voor vrouwen had onderstreept. Amersfoordt meende dat aan het bestaande industrieonderwijs voor meisjes een opleidingsspecialisatie voor de landbouw kon worden gekoppeld.[198] Immers, zo had Amersfoordt in de prospectus van de Industrieschool voor meisjes te Amsterdam gelezen, wilde de industrieschool meisjes opleiden in verschillende vakken van nijverheid. Hij meende dat er in 's-Hertogenbosch en Arnhem ook dergelijke scholen waren. Dit onderwijs kon volgens hem als vooropleiding voldoen, maar voor een volledige vakopleiding tot boerin dienden de leerlingen toch ook op de boerderij zelf hun leertijd te hebben:

> 'Zullen aanstaande boerinnen ten volle met het landbouwbedrijf bekend worden, zoo moeten zij op het land wonen; des morgens vroeg en des avonds laat moeten zij gelegenheid hebben zich te bewegen in het melkhuis, in den moestuin, in den boomgaard, bij het pluimgedierte, in de stallen, op den akker, in de kelders en op de zolders, zullen zij bekend worden met alle bijzonderheden van het vak, waarover zij later hare meening zullen moeten zeggen, en hetzij zelve moeten bestieren, hetzij hare echtgenooten of bestuurders van het boerenbedrijf in het opzicht daarover behulpzaam moeten zijn. Daartoe is het noodig dat er op het land, in de nabijheid der Industrieschool, een gebouw zij, geschikt om daarin de meisjes te laten wonen en onderwijs te geven. Zulk gebouw moet staan in de onmiddellijke nabijheid eener hoeve, waar gelegenheid is tot melkerij en bouwerij, moestuin en pluimgedierte dagelijks gade te slaan.' (1881)[199]

Behalve de voorwaarde van de plaats van de school dichtbij een breed opgezet boerenbedrijf noemde Amersfoordt ook duidelijke eisen voor de inrichting. Hij vond dat er eigen woonruimten voor de directrice, voor enkele hulponderwijzeressen en het onontbeerlijke dienstpersoneel moest zijn. Ook maakte hij ruimte voor een eigen kamer voor iedere leerlinge, ruime en luchtige lokalen en een aparte ruimte voor de bibliotheek en wetenschappelijke verzamelingen. In die tijd waren dit moderne opvattingen over een stimulerende leeromgeving.

De kosten voor les- en verblijfsruimte voor de leerlingen begrootte hij op f 60.000, de inrichting en personeelskosten op f 40.000. Amersfoordt rekende voor dat er dus een beginkapitaal van f 100.000,– nodig was. Hij bood tevens zijn eigen bedrijf De Badhoeve als demonstratie/leerhoeve

aan. Ook schreef hij dat zijn vrouw, Hermien Amersfoordt-Dijk zich beschikbaar had gesteld om te assisteren bij het toezicht op de meisjes en om te adviseren bij de selectie van het onderwijzend personeel.[200] Een maand later zegde hij toe dat hij belangeloos een stuk grond voor het schoolgebouw zou afstaan zodra er vijftig duizend gulden was bijeengebracht.[201]

Deze voortvarendheid had zeer waarschijnlijk te maken met de badinerende opmerkingen over het startkapitaal en over het belang van een dergelijke school op de vergadering van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw. Bovendien zou het dar volgens hem minstens twee jaar duren om de besluitvorming af te ronden. Amersfoordt leek het daarom effectiever als vrouwen zelf de oprichting van een school voor boerinnen als hun taak ter hand zouden nemen:

> '... dat het oprichten van eene school voor boerinnen eene taak is voor vrouwen. Willen de Nederlandsche vrouwen in de toekomst eene waardige plaats bekleeden aan de zijde van mannen, die als landbouwers eene meer beschaafde opvoeding hebben genoten, dan vroeger aan boerenzoons ten deel viel, die vrouwen behooren zelve te zorgen dat tot dat doel goed ingerichte scholen worden opgericht. Er zijn in Nederland vrouwen genoeg, die genoegzaam vermogen bezitten om eene dergelijke zaak alléén of gezamenlijk op te richten.'(1881)[202]

Amersfoordt drong flink aan. Behalve dat vermogende vrouwen het maatschappelijk belang zouden dienen dat vrouwen niet bij hun mannen landbouwers zouden achterblijven, vond hij dat de oprichting van de school ook in hun zelfbelang was. Hun bezit bestond meestal voor een groot deel uit land. Hij onderstreepte dat zij het vrouwenwerk met een gerust hart konden overlaten als zij goed voor hun werk waren opgeleid:

> 'Deze redeneering klemt te meer, omdat men gewoon is bij boedelscheidingen aan vrouwen en meisjes landerijen toe te bedeelen, omdat land zeker bezit is; het is dus vooral in het belang der vrouwen ervoor te zorgen, dat zij op die landerijen vrouwen krijgen, geschikt om de voortbrengselen dier landerijen, met name boter en kaas, tot de hoogste waarde te brengen.'(1881)[203]

Hij wees erop dat er in Nederland vrouwen waren die de school wel in hun eentje konden bekostigen. Ook leek hem de school zeker een bereikbaar doel omdat vrouwen het eerder voor elkaar hadden gekregen om een hondenhospitaal te bekostigen.[204] De oproep werd meteen beantwoord met een bijdrage van Storm-van der Chijs[205] en van ene Mej B., te Laren.[206] Amersfoordt stelde daarna in *De Huisvrouw* voor om uit de sponsoren een commissie te vormen zodra er een behoorlijk bedrag bijeen was gebracht. Deze commissie zou de verdere uitwerking regelen en toekomstige uitgaven verantwoorden.[207] Maar het geld stroomde niet echt binnen. Het bleef bij een suggestie om een kwartjesactie te houden[208] en een gift van een Poolse gravin tijdens een bezoek aan Amersfoordt.[209] Inder-

daad had Amersfoordt ook geen schenkingen van landbouwers gekregen, zoals hij uit ervaring voorspeld had:

> 'Het is mij bij droevige ondervinding gebleken dat het vruchteloos is, zich in Nederland tot de boeren te wenden, om gelden te verkrijgen voor landbouw-onderwijs aan vrouwen.'(1881)[210]

Volgens hem was hiervoor de reden dat velen zich weinig konden voorstellen bij landbouwonderwijs voor meisjes. Hij organiseerde daarom een extra sectievergadering vóórafgaande aan de ledenvergadering van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw die het rapport van de onderwijscommissie zou behandelen. In de reglementen was in een dergelijke mogelijkheid voorzien. Amersfoordt zou zelf een korte inleiding houden en wilde daarna bespreken hoe ook voor vrouwen en meisjes landbouwonderwijs kon worden geboden. In de aankondiging voor deze vergadering riep hij vooral vrouwen op in groten getale te komen. Zich welbewust van de bestaande tegenkrachten hield hij hen nogmaals voor dat het aan vrouwen was om voor hun belang op te komen:

> 'Als de vrouwen niet helpen hen, die in haar belang arbeiden, als zij niet *zelven* mede deelnemen aan het gevecht tegen minachting, onverschilligheid en verwaandheid, dan moeten zij zich niet beklagen, als de slag verloren wordt. (...) Als de vrouwen deel aan de verdiensten verlangen, dienen zij toch ook deel aan den arbeid te nemen.'(1881)[211]

Opmerkelijk voor zijn tijd, maar consequent in zijn gedachtelijn beval Amersfoordt vrouwen aan formele invloed op de besluitvorming te krijgen en zich in groten getale als bij de landbouwmaatschappijen te melden. Ook verwachtte hij veel heil van de vrouwen in de afdelingsvergaderingen. Zij zouden het peil verhogen in vergelijking tot degenen die daar toen de dienst uitmaakten. Hun bestuurlijke potentie kwam in dit verband niet aan de orde:

> 'Als de vrouwen leden willen worden der Maatschappijen van Landbouw, dan zullen de vergaderingen der afdeelingen verbeteren, dan zal het ellendige rooken en drinken daar uit zijn, dan zal men, in plaats van er om eenden te dobbelen, liever spreken over boter- en kaasmakerij, den moestuin en het pluimgedierte.'(1881)[212]

Amersfoordt oproep was Storm-van der Chijs uit het hart gegrepen. Na jaren afwezigheid verscheen ze weer op het landbouwtoneel. Zij schreef ondersteunende oproepen in verschillende regionale dagbladen waarin ze de zaak van een zuivelschool voor vrouwen bepleitte.[213] Zij riep op de bijeenkomst aan te grijpen om 'tot meerdere beoefening van den landbouw en de zuivelbereiding door beschaafde vrouwen' te komen. Zij wenste dat het lokaal voor de extra bijeenkomst te klein zou zijn om alle bijeengekomen Nederlandse, ook aanzienlijke, vrouwen te herbergen.[214]

Ongeveer vijftig dames en heren waren op deze extra bijeenkomst van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw gekomen. Zij stonden in het algemeen achter landbouwonderwijs voor meisjes. Ook Storm-van der Chijs ontbrak niet. De verslaggever van de *NRC* sprak echter van grote begripsverwarring en vond dat er veel langs elkaar heen was gepraat. Hij meldde dat er geen duidelijke voorstellen waren aangenomen. Maar uit het bericht blijkt ook dat Amersfoordt en Storm-van der Chijs beiden hadden geopperd om de landbouwschool in Wageningen in het opleidingstraject voor meisjes te betrekken.[215] Deze was de enige inrichting voor middelbaar onderwijs in de landbouw en volgens de directeur stond de school ook voor meisjes open. Enkele maanden tevoren had Amersfoordt namelijk geïnformeerd naar de mogelijkheden op deze school.[216] Directeur C.J.M. Jongkindt Coninck (1831-1885)[217] zou meisjes wel toelaten, maar veel heil zag hij er niet in. Hij wees erop dat zuivelscholen veel beter aan het doel van Amersfoordt zouden voldoen:

> 'Naar mijn meening bestaat er geen enkele reden om geen toegang te verleenen voor vrouwelijke leerlingen op afd. A., even als ze er nu zijn op afd. H.B.S. (een achttal). Indien zich voor afd. A. een meisje aanmeldde, zou *ik* haar niet weigeren, indien ze aan de eischen van 't examen voldeed. Een andere vraag is, of het volgen van den cursus, die den geheelen landbouw bevat, voor de vrouwelijke sexe doel zou treffen. 't Komt mij voor dat voor het door u beöogde doel vakscholen, en wel in de eerste plaats zuivelbereidingsscholen, in het leven moeten geroepen worden.' (1881)[218]

Een beroepsperspectief voor meisjes in de landbouw was voor hem geen overweging. Vrouwen konden zich blijkbaar alleen op een speciaal vak toeleggen, maar de gehele landbouw hoefden zij niet te kennen. Jongkindt Coninck was ook op de sectievergadering. Hij verduidelijkte dat de meisjes qua toelatingseisen geen problemen zouden ondervinden, omdat lager onderwijs voldoende was. Maar opnieuw betwijfelde hij sterk of Wageningen voor boerendochters een reële optie was. Hij vertelde dat ouders al met moeite hun zonen naar de school stuurden, omdat dat geld kostte en van huis weg was, terwijl ze hun jongens graag thuis inschakelden.[219]

Op de ledenvergadering de dag erna was Storm-van der Chijs de enige aanwezige dame. Ook daar voerde zij het woord.[220] In het verslag van de Maatschappij stond dat zij lid was. Naast de uitgebreide weergave van haar warm pleidooi meldde het verslag dat de commissie om strategische redenen had geweigerd om landbouwonderwijs voor vrouwen apart te behandelen:

> '... dat ieder de noodzakelijkheid daarvan beaamt, dat niemand de vrouw bij het onderwijs wil weren en allen overtuigd zijn van het nut daarvan voor den landbouwer. Met het oog op de moeielijkheid om vakscholen voor den landbouwer te krijgen, wijst hij met nadruk op den plicht om daarbij de emancipatie-kwestie te vermijden.' (1881)[221]

Wel had de commissie aan het einde van het rapport een korte paragraaf toegevoegd. Ze sprak daarin uit dat vrouwen niet vergeten mochten worden. De formulering getuigt echter van een afgeleide redeneerwijze: als huisvrouw in de boerenstand diende een vrouw ook kennis te hebben van het vak van haar man echtgenoot:

> 'Is het voor alle standen van de maatschappij een geluk eene goede huisvrouw te mogen bezitten, voor den landbouwer is het een vereischte, dat zijne vrouw bij de kennis van de huishouding ook de kennis pare van het vak dat hij uitoefent.'(1881)[222]

Verder maakten verdachtmakingen aan het adres van Amersfoordt duidelijk dat sommigen meenden dat Amersfoordt voor een zuivelvakschool op zijn eigen landgoed aan het pleiten was. Storm-van der Chijs zag dat overigens wel zitten, maar gaf in alle toonaarden te kennen dat zij hierover niet met hem onder één hoedje speelde.[223]

In *De Huisvrouw* benadrukte Storm-van der Chijs de glorieuze overwinning dat de ledenvergadering geld had vrijgemaakt voor het landbouwvakonderwijs voor jongens én voor meisjes. Na zoveel jaren schreef zij vol vertrouwen dat hiermee de voet in de stijgbeugel was gezet en dat zij de verwerkelijking ervan nog wel zou meemaken.[224]

Hoe goed beiden elkaar kenden, is moeilijk te achterhalen. In ieder geval zullen ze elkaar op de landhuishoudkundige congressen ontmoet hebben. In het programma van het congres te Haarlem in 1864 was bijvoorbeeld een excursie naar de Badhoeve van Amersfoordt opgenomen. Storm-van der Chijs staat ingeschreven in de ledenlijsten van dat congres al heeft zij toen niet het woord gevoerd. Aangezien Storm-van der Chijs het jaar daarop de vrouwe van de Badhoeve, Hermine Dijk, als voorbeeld aandroeg, is het waarschijnlijk dat Storm-van der Chijs de excursie heeft meegemaakt en zo de echtgenote van Amersfoordt en haar werk heeft leren kennen. In 1881 liet Storm-van der Chijs zich zeer lovend uit over het echtpaar Amersfoordt. Zij presenteerde hen als navolgenswaardig voorbeeld:

> 'Als men van nabij de behandeling kent der zuivelbereiding, door de talentvolle mevr. Amersfoordt – de éénige vrouw in Nederland, die bij een meesterlijke bespeling der piano, een groot oratorium componeerde – persoonlijk uitgeoefend, en als men 't voorrecht had de Badhoeve in de Haarlemmermeer te bezoeken, waarop haar ondernemende echtgenoot de uitvindingen van onzen tijd in praktijk brengt, om 't land vruchtbaarder, den oogst rijker en op minder kostbare wijze spoediger voor 't gebruik geschikt te maken,- dan kan men daar een navolgenswaardig voorbeeld zien, hoe beschaafde en ontwikkelde personen, uit de aanzienlijke kringen van onze maatschappij – zoowel de man als de vrouw – door eigen werkzaamheid, ook in den landbouw en de zuivelbereiding, anderen tot zegen kunnen zijn.'(1881)[225]

Reeds in 1858 had Amersfoordt aangekaart dat jongens en meisjes uit de burgerij goede toekomstperspectieven in de landbouw hadden. Door nieuwe droogmakerijen en ontginningen kwam er alsmaar meer land ter beschikking. Zij moesten echter veel leren voordat hen een bedrijf kon worden toevertrouwd. Hij schreef in de *Practische Volksalmanak* wat voor opvoeding en opleiding volgens hem vereist waren.[226] Omdat hem hierover vaak om raad werd gevraagd, liet hij hetzelfde artikel in 1867 herplaatsen in de *Landbouw-courant*.[227] In de slotalinea's trok Amersfoordt een parallel van de landbouwmogelijkheden voor burgerzonen naar die van de dochters. Volgens hem werden ouders door vooroordeel en routine belemmerd hun dochters van deze uitstekende mogelijkheden gebruik te laten maken:

> '... zoo het ons ontbreekt aan knappe landbouwers, nog minder zijn er knappe beschaafde landbouwersvrouwen; dit is zoo sterk, dat zelfs in den dienstbaren stand de zaak duidelijk wordt; eene knappe keukenmeid in de grootste diensten verdient f 100,– de melkmeid f 150,– en toch, zoo sterk zijn vooroordeel en routine, weinige burgerlieden zouden hunne dochter tot boerin willen doen onderrigten; zij maken er liever eene gezelschapsjufvrouw van, en deze kan men tegenwoordig krijgen voor de kost.'(1858/1867)[228]

Amersfoordt onderscheidde twee toekomstmogelijkheden: boerin-echtgenote of werkneemster. Evenmin als Storm-van der Chijs schonk hij enige aandacht aan de mogelijkheid van eigenares-onderneemster. Ook Amersfoordt ging uit van een gezinsbedrijf waarin man en vrouw hun eigen aandeel en taken hadden. Trouwde een vrouw niet, dan lag er voor haar een toekomst als huishoudster in het verschiet.

> 'Beschaaft men nu de boeren, zoo zullen zij zeker spoedig gebrek krijgen aan vrouwen, die met hen gelijk staan. Gij, dus, die dochters hebt, welke door nuttige kennis zich een bestaan zullen moeten verschaffen, zoekt haar verstand te geven van de melkerij en de kaaskamer, den moestuin en de provisiekamer, het boekhouden en den omgang met het pluimgedierte, en zoo zij geenen knappen landbouwer tot echtgenoot krijgt, zal zij als huishoudster op de meeste landgoederen eene goed betaalde plaats en eenen zorgeloozen ouderdom kunnen verwerven.'(1858/1867)[229]

Bij de concretisering van zijn ideeën in 1881 wees hij erop dat een opleiding ook tot uitoefening van het vak zou moeten leiden:

> 'Als een meisje haar examen had gedaan, en een boer zoude haar niet anders dan de werkzaamheden toevertrouwen van eene stoepmeid, zonder verder vooruitzicht, dan ware het doel mislukt, het meisje misleid, en de goede zaak in het wantrouwen gebracht; dit laatste vooral moet, zoo mogelijk worden vermeden.'(1881)[230]

Amersfoordt had een reden om ervoor te waarschuwen dat meisjes niet altijd het werk werd toevertrouwd waartoe zij waren opgeleid. Amersfoordt wist dat Elise Dorgeist[231], volgens hem de enige onderwijzeres met de akte landbouwkunde, in Westfalen was gaan werken omdat ze in Nederland niet aan de slag kwam. Voor het behalen van de akte was ze geëerd met een medaille van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw, maar dat had niet mogen baten. Voor meisjes die het geld voor hun opleiding moesten terugbetalen, was het noodzakelijk dat zij een werkkring zouden vinden.

Amersfoordt trok hieruit de conclusie dat het beter was zich eerst op meisjes van vermogende grondbezitters en rijke boerinnen te richten. Deze zouden zelf in de opleiding van hun dochters moeten investeren. Amersfoordt vond het niet gepast als zij daarvoor op andere bijdragen zouden terugvallen.[232] Uit een andere tekst blijkt dat hij – enkelen daargelaten – weinig op had met de boerinnen in Nederland. Hij schreef dat hij hen op harddraverijen en andere feestelijkheden wel eens aansprak. Steeds was hem gebleken dat de meesten volstrekt niet de ontwikkeling en kennis hadden als de beschaafde boerinnen in Engeland en Duitsland die in een beschaafd land gewenst waren.[233] Met zijn oproep voor medewerking had hij dus blijkbaar niet op de eerste plaats op vrouwen uit de boerenstand gerekend maar op vrouwen die in de landbouw belang stelden.

In *De Huisvrouw* liet Amersfoordt nog andere punten van zorg doorschemeren. Hij wilde het bijeengebrachte geld niet al voor een enkeling uitgeven zolang er niet voldoende was bijeengebracht voor de oprichting van een school. Bovendien bleef hij benadrukken dat de gezondheid en houding van belangstellenden voor een werkkring in de landbouw doorslaggevend waren.

Ondanks zijn veelbelovende idee dat bestaande onderwijsmogelijkheden als opstap tot landbouwonderwijs konden dienen, moest Amersfoordt in zijn eerste verslag schrijven dat niemand serieus op zijn voorstellen was ingegaan. Geen enkele onderwijzeres of kostschoolhoudster met een grote tuin had zelfs ook maar interesse getoond. Maar dat was ook de eerste keer dat hij aangaf dat juist een kostschool zich goed leende voor de aanleg van een moestuin en fruittuin en het houden van enige koeien of schapen en varkens. De opbrengst daarvan zou op de school gebruikt kunnen worden. Er kon boter en kaas worden gemaakt, eventueel met de medewerking van een landbouwer in de buurt. Op deze wijze zou het onderwijs het niveau hebben van meer uitgebreid lager onderwijs. Volgens Amersfoordt kon zodoende een begin worden gemaakt met landbouwonderwijs dat voor meisjes geschikt was. Hij was ervan overtuigd dat zo'n kostschool beter voldeed voor boerenmeisjes dan één waar uitsluitend talen, dansen, pianospelen en borduren op het programma stonden. Volwassen vrouwen konden daarentegen volgens Amersfoordt de bestaande mogelijkheden bij de landbouworganisaties benutten. Zij konden de voordrachten van de Maatschappijen van Landbouw bijwonen. Hij ging ervan uit dat dat deze voor

vrouwen openstonden. Hij vermeldde dat zij daartoe ook lid konden worden bij de afdeling van de Hollandsche Maatschappij voor Landbouw in hun woonplaats voor drie gulden per jaar.[234] Het is onbekend of vrouwen in zijn eigen afdeling participeerden of dat hij hen daartoe stimuleerde.

In zijn tweede verslag in januari 1883, bijna twee jaar na zijn initiatief voor een gezamenlijke vrouwenactie, legde Amersfoordt uit dat hij zich uit de commissie voor landbouwonderwijs van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw had teruggetrokken. Hij had zich niet met hun werkwijze kunnen verenigen.[235]

Ondertussen had hij niet alleen afgewacht. Zijn aanbod om meisjes na enkele jaren vooropleiding aan de Industrieschool voor meisjes te Amsterdam een meer specifieke scholing voor de landbouw op de Badhoeve te bieden[236], had hij voor ene Jeanne uit Amsterdam ingelost. Amersfoordt rapporteerde dat haar ouders van burgerlijke stand waren en hun dochter voor de landbouw wensten op te leiden. Jeanne was vijftien jaar. Zij had vanaf augustus 1882 aan de Amsterdamse Industrieschool voor meisjes onderwijs gevolgd in lezen, schrijven, rekenen, tekenen en vrouwelijke handwerken. De Kerstvakantie had zij aan de praktische oefening op de Badhoeve besteed. Omdat zij nog nooit een boerderij van binnen had gezien, had zij van onderen af aan op de boenstoep moeten meedoen. 's Morgens om vier uur stond ze met de tien melksters op en leerde onder toezicht van de dochter van de opzichter twee haar toegewezen koeien te melken. Na het melken was het tijd tussen de stoepmeiden met de boezelaar en klompen aan de vaten en gereedschappen met ondermeer zand, kalk en karnemelk te schrobben, boenen, ze netjes op te bergen en het karnhuis te dweilen. Op kantoor leerde ze de melklijsten in te vullen en aan het einde van het jaar de melkopbrengst op te tellen voor 'haar' koeien. Ook had zij zich zowel met Amersfoordt zelf als zijn vrouw verdiept in de loonadministratie en aan de verdeling van de lonen meegewerkt.[237] Helaas bleek twee maanden later dat deze eerste leerlinge zich om gezondheidsredenen toch moest terugtrekken.[238]

We weten nu dat de oproep van Amersfoordt voor integratie van vrouwen in de landbouwmaatschappijen geen duurzaam effect heeft gehad. Ook voor het landbouwonderwijs voor vrouwen behaalde Amersfoordt op korte termijn geen succes. Na de HML-vergadering van 1881 had de redactie van *De Huisvrouw* opnieuw opgeroepen geld voor een fonds bijeen te brengen.[239] Amersfoordt probeerde het in 1883 voor de laatste maal. Hij vroeg opnieuw donaties, al was het maar dat iedere boerin één van haar vele juwelen afstond.[240] Het resultaat was één nieuwe schenking van f 50,– door een oude anonieme landeigenares.[241] Storm-van der Chijs antwoordde met een publiek dankwoord aan Amersfoordt. Daarin bracht zij ook de beloften van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw in herinnering. Ze wees tevens de provincie en het rijk erop dat zij hier een doorbraak konden bewerkstelligen als zij en de Wageningse school de wil maar hadden om dit op te pakken.[242] Tenslotte meldde de commissie van de Hol-

landsche Maatschappij van Landbouw in 1884 dat ze bij de eigen organisatie, provinciale staten en de regering voldoende middelen hadden vergaard om een zuivelvakschool op te gaan richten. Volgens de berichtgever was dat onderhand hard nodig omdat de behoefte steeds nijpender werd. Hierbij werden de slechte beoordeling van de Nederlandse zuivel op de internationale tentoonstelling van Amsterdam aangehaald. De boter- of kaasmaaksters werd echter niets verweten:

> 'Onze boter- en kaasmaaksters zijn bekwaam, ijverig en zindelijk bovenal, maar zij missen de werktuigen, die langzamerhand in het buitenland zijn ingevoerd.'(1884)[243]

De voet in de stijgbeugel had Storm-van der Chijs in 1881 te vroeg hoopvol gestemd. De school was nog niet in het zadel geholpen – noch voor meisjes, noch voor jongens – toen Amersfoordt in 1885 overleed.

4. ZUIVELVAKONDERWIJS EN GENDER

In de jaren zeventig stond de zuivelbereiding in Nederland in het brandpunt van de landbouwdiscussies. De eerste paragraaf laat zien hoe de slechte verkoop van de Nederlandse boter in het buitenland tot het bespreken van velerlei maatregelen leidde. Een heet hangijzer vormde de inschatting van fabrieksmatige zuivelbereiding en van de kwaliteiten van de zuivelbereidsters. Tenslotte toont deze paragraaf hoe zuivelscholen in het buitenland werden ingezet om de uiteenlopende argumenten kracht bij te zetten.

De tweede paragraaf behandelt de daadwerkelijke initiatieven om zuivelonderricht in Nederland aan te bieden. Ze gaat in op de eerste incidentele demonstraties, lezingen en leerboekjes en bekijkt in hoeverre het gebruikelijk was dat daar vrouwen bij aanwezig waren. Aan de hand van de discussies in het weekblad De Huisvrouw wordt vervolgens aangetoond dat er voor de vrouwelijke arbeidsdomeinen nog weinig in het landbouwonderwijs te halen viel. Op welke gronden dit tijdschrift de zuivelbereiding naar voren schoof als een toekomstige werkkring voor 'fatsoenlijke' dames, ongeacht een boerenachtergrond, krijgt de volle aandacht.

In de volgende paragraaf komt de uiteindelijke oprichting van drie scholen voor zuivelvakonderwijs aan bod. Zij boden alledrie onderwijs aan vrouwen. Van deze scholen in Zuid-Holland, Friesland en Gelderland volgt een uitgebreide beschrijving. Welke vakken het leerplan behelsde en of er verschil voor mannelijke en vrouwelijke leerlingen werd gemaakt komt uitdrukkelijk aan de orde. Daaruit blijkt ook hoezeer deze scholen onderling verschilden. In een ding kwamen ze echter overeen: binnen niet al te lange tijd bleken zij overbodig gevonden te worden.

Waarom het bij dit incidenteel zuivelvakonderwijs voor vrouwen bleef, is onderwerp van paragraaf vier. De discussies over dit onderwijs kwamen in het licht te staan van de vraag of fabrieksmatige zuivelbereiding die op de boerderij zou gaan vervangen. Aan bod komt hoe diverse woordvoerders de verschuiving van de zuivelbereiding naar de fabriek beoordeelden en waarom zij dit als een voor- of nadeel voor boerinnen en hun dochters zagen. Hun beeld over een goede boerin bleek daar nauw mee samen te hangen. Tenslotte wordt de paragraaf afgesloten met een vergelijking met de daaropvolgende discussies over de overdracht van de volvette kaasbereiding naar de fabriek.

4.1. TER BEHOUD VAN DE ZUIVELEXPORT

4.1.1. *Problemen in de zuivelexport: fabrieken een alternatief of voorbeeld?*

Ondanks eerdere pogingen om de verbetering van de zuivelbereiding in Nederland aan de orde te stellen, waren het de noodkreten in de jaren zeventig die de discussie aanzwengelden. Omdat op de landhuishoudkundige congressen alle landbouwkundigen en landbouwwoordvoerders samenkwamen, bieden de verslagen een uitstekend beeld van het verloop

van de discussies. Bovendien bevatten ze vele verwijzingen naar belangrijke rapporten en tijdschriftartikelen.

Op het Landhuishoudkundig Congres van 1875 in Heerenveen kwam het alarmerend bericht uit Engeland aan de orde dat de Friese boter alleen nog voor bijzonder lage prijzen kon worden verkocht. H.F. Pasma Fz. verklaarde dit uit de toenemende concurrentie van de Normandische en Deense zuivelproducten. Na een grondige reorganisatie van de zuivelbereiding bestonden daar ondernemingen die 's zomers melk opkochten, grootschalig verwerkten en dus grote partijen boter van een gelijke samenstelling en kleur konden leveren. Dit was volgens Pasma in Friesland niet het geval:

> 'In Friesland maakt iedere boerin hare eigene boter, die in allerlei kleuren, rood, geel en wit wordt afgeleverd.' (1875)[1]

Pasma meende dat de boter zelf niet zoveel slechter was dan de Deense of Normandische. Het Friese stempel op de botervaten fungeerde vanouds als een keurmerk waarmee een vaste prijs werd bedongen. Maar dat had niet alleen de handelaren maar ook boeren zelf verleid om de vanouds befaamde Friese boter te vermengen met minder goede boter.

> '... hoorde hij dan ook eenen boer tegen zijne vrouw, zeggen: maak zulke beste boter maar niet meer, want we krijgen toch niet meer geld en kunnen wel met mindere waar toe.' (1875)[2]

Volgens Pasma ondergroeven ze daarmee langzaam maar zeker de opgebouwde faam en het daaraan verbonden prijsniveau. Algemeen werd beaamd dat dergelijke misstanden inderdaad voorkwamen.

Toch zag C. Römelingh (1815-1893) ook een kwaliteitsverschil. Hij vertelde dat de Deense en Normandische van zuivere room werd gekarnd, terwijl in Friesland de melk twee keer werd afgeroomd. Hij meende dat de Friese boterkwaliteit zou verbeteren en de prijzen weer stijgen als beschikbare kennis en wetenschap werd toegepast.

De vraag welke weg moest worden bewandeld, verdeelde de aanwezigen. Voorstanders voor overheidsingrijpen wilden controlerende keuren instellen. Anderen wilden de strijd vanuit de sector aanpakken. Eensgezind vond ieder dat het Friese stempel niet langer als garantiestempel mocht dienen. Als de prijs de werkelijke waarde vertegenwoordigde, zou dit iedereen tot verbetering prikkelen.[3] Römelingh vond geen gehoor voor zijn suggestie om meer werk te maken van de toepassing van nieuw beschikbare kennis. Tevens pleitte niemand voor de invoering van de organisatievorm die volgens Pasma in die andere landen zo succesvol bleek.

Deze onverschilligheid tegenover gezamenlijke melkerijen kwam overeen met de stellingname op het Landhuishoudkundig Congres in 1850 te Leiden.[4] Na de bestudering van een brochure over Zwitserse gezamenlijke

melkerijen, *fruitières,* had men geoordeeld dat deze vorm van samenwerking niet in Nederland zou aanslaan. Dergelijke samenwerking zou uit een 'natuurlijke' behoefte moeten groeien, waarvoor op dat moment in Nederland geen aanwijzingen gevonden werden. De bedrijven van de Nederlandse veehouders waren echter groot genoeg en vanouds toegerust om de eigen zuivelverwerking en afzet te regelen. Voor streken met kleine bedrijven vond men de onderlinge afstanden bezwaarlijk en het vermengen van melk van zeer veel verschillende bedrijven een te groot risico. Verder achtte men de boerenfamilies niet op de verkoop van hun producten ingesteld en leverde arbeidsbesparing voor vrouw en kinderen volgens hen geen voordeel op voor de welstand van het huisgezin.[5] Sloet tot Oldhuis wist een jaar later in zijn tijdschrift *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek* meer voordelen voor Nederland te belichten, maar pleitte er evenmin voor deze in Nederland te bevorderen.[6]

Toch kwam vanaf 1871 een verschuiving ten voordele van fabrieksmatige bereiding op gang. De aanwezigen op het congres te Groningen in 1871 kwamen gedeeltelijk terug op het standpunt van twintig jaren eerder. Vanwege de hoge boter- en kaasprijzen zagen zij in gemeenschappelijke boterbereiding een mogelijkheid de welstand van ook de kleinere boerenfamilies te verhogen.[7] Maar in 1875 ging het vooral om de Friese boterbereiding. De Friese bedrijven maakten vanouds boter voor de export en waren niet bepaald kleinschalig. Een jaar later in 1876 kwamen de congresgangers in Amsterdam tot de conclusie dat het bevorderen van fabrieken voor kaasbereiding wenselijk was.[8] De congresvoorzitter Jhr Mr H. Hoeufft van Velsen sprak in zijn openingsrede uit dat Nederland achter zou blijven bij landen als Amerika, Engeland, Denemarken en Zwitserland als er niets zou worden ondernomen. Hij schimpte dat er zelfs in Moskou een zuivelbereidingsschool stond en dat de lerares daar, Anne Tincreff, voor haar voorbereiding niet de kaasmakerij in Nederland maar die in Engeland had bestudeerd. Hij was ervan overtuigd dat alleen fabrieksmatig bereide kaas de concurrentie zou aankunnen:

> 'Al meer en meer komt men tot de overtuiging dat de bijzondere kaasmakerijen het niet tegen de fabrieken kunnen volhouden, die veel beter kaas maken, steeds eenvormige handelswaar leveren en uit minder hoeveelheid melk meer kaas fabriceren, met groote besparing van kosten! en bij ons is men nog slechts bezig met ongelukkige proefnemingen.' (1876)[9]

In een afdelingsvergadering op het congres van 1876 lichtten verscheidene sprekers hun standpunt toe met hun eigen ervaringen, experimenten en bezoeken elders. Van der Breggen (1894†) uit Waddinxveen verhaalde zijn ervaringen met zijn kaasfabriek 'in het klein'. Sinds een jaar verwerkte hij de melk van zijn eigen 175 koeien plus aangekochte melk van boeren uit de omgeving. De resultaten waren gunstig: vergeleken met boerenkaas bedong hij naar zijn zeggen een goede prijs met zijn fabriekskaas.

Maar wegens gebrek aan geschikt personeel op de boerderij werkte hij onder zijn capaciteit van de melk van 600 tot 700 koeien.[10] W. Sluis (1827-1891) wees op de kaasfabriek de Wieringerwaard, die de productie van Derby-kaas had vervangen door die van Edammer kaas.[11] Uit het *Maandblad van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw* blijkt dat deze fabriek reeds in 1872 was opgericht door circa twintig veehouders onder de naam 'NV Wieringerwaarder Maatschappij tot bereiding van kaas'. In 1876 werd de fabriek door ongeveer tien veehouders overgenomen en gereorganiseerd voor de bereiding van Edammer kaas voor de lokale markt. Daartoe had ze de beschikking over de melk van ongeveer 110 koeien, waarvan de melk voor huiselijk gebruik, de fokkalveren en de 'kaasjes voor de huishouding' afging. In twee jaar was het aantal koeien opgelopen tot 155. De fabriek werkte op stoomenergie. Het vaste personeel bestond uit twee gehuwde mannen, die vrije woning hadden, een wei voor hun eigen varken en een weekloon van f 7,–. Hun vrouwen waren verplicht mee te werken wanneer dat nodig was voor een uurloon dat gelijk was aan die van los personeel. Welke arbeidsverdeling zij aanhielden, viel niet uit het bericht op te maken. Volgens het bericht was de mate waarin gebreken in de kaas voorkwamen vergelijkbaar met kaas van een particulier. De uiteindelijke opbrengst was echter minder omdat de fabriek vele kosten, zoals de aanloopkosten, uurlonen en vrachtkosten moest doorberekenen die op de boerderij niet voorkwamen of onzichtbaar bleven.[12]

Sluis was een groot bepleiter van het nut om kaasfabrieken op te richten, vooral in die streken waar hooguit 5 à 6 koeien op de bedrijven zijn. Maar wilde dit slagen, dan moest het volgens hem van de landbouwers onderling uitgaan.[13] Afdelingsvoorzitter G. Vas Visser en Zijp Wzn beaamden dit standpunt van Sluis.[14]

De onvermijdelijkheid van kaasbereiding in fabrieken werd ook weersproken, met name door enkele eigenaren van grote landbouwbedrijven. Amersfoordt betoogde bijvoorbeeld dat Nederland zonder kaasfabrieken helemaal niet zo ver ten achter stond in de kaasmakerij. Hij vertelde dat de kaas in zogenaamd gidsland Denemarken in de pakhuizen bleef liggen omdat ze slecht verkoopbaar was. De merendeels magere Deense kaas kon niet tippen aan zijn kaas die hij in Denemarken alras verkocht. Hij meldde dat de Denen al weer grotendeels waren overgestapt op de productie van gecondenseerde melk.[15] Dat was evenals kaas een verduurzaamd product maar in Nederland was dit moeilijk rendabel te maken vanwege de suikeraccijns.[16] Hij stelde dat de kaasfabrieken vanwege het experimentele stadium waarin zij verkeerden evenmin een uitmuntend product konden garanderen als de kaasboerdeijen. Amersfoordt pleitte ervoor prioriteit te geven aan de verbetering van de productie op de boerderij en daarvoor alle middelen in te zetten. Ook Van der Breggen relativeerde de hooggespannen verwachtingen over de oprichting van kaasfabrieken. Hoevelen waren er al opgericht en tenietgegaan in Noord-Holland! Hij beaamde dat ook zonder fabriek goede kaas kon worden ge-

maakt. Als conclusie werd niet eenkennig op de oprichting van kaasfabrieken aangedrongen. J.O.F. (Otto) Pitsch (1842-1939)[17] verwoordde diplomatiek dat de ontwikkeling van kaasfabrieken als een middel tot verdere verbetering van de kaasmakerij in het algemeen werd aangemoedigd.[18]

In deze situatie waarin de zuivelbereiding op de boerderij plaatsvond, gebruikte men de besprekingen op het congres tevens om informatie over vele nieuwe technieken en hulpmiddelen uit te wisselen. Eigenaren van grote landbouwbedrijven bleken enthousiast te experimenteren met hoe zijzelf tot verbeteringen konden komen en anderen daartoe aansporen. Zij deden uitgebreid verslag over hun eigen bedrijf en hun bezoeken elders. Om de melk en de zuivelproducten langer goed te houden, waren ze bijvoorbeeld op zoek naar hoe zo schoon mogelijk kon worden gewerkt en aan welke criteria een goede opslagruimte moest voldoen. Wisten ze de duur van de roomvorming te bekorten, dan bleef de melk minder zuur hetgeen de smaak van de boter ten goede kwam. Bovendien hoefde de melk dan minder lang te staan waardoor deze eerder vervangen kon worden en dus met dezelfde melkkelder meer melk worden verwerkt. Toen bleek dat de roomvorming sneller verliep bij een lagere temperatuur, kwamen vervolgens ook experimenten met koelbakken en ijsblokken ter sprake. Tenslotte was het de kunst om met dezelfde hoeveelheid melk meer boter van een vastere substantie te krijgen waarvoor nieuwe methoden en hulpmiddelen bij het karnen en kneden werden beproefd.[19] Ook op de navolgende congressen bleven de deelnemers nieuwe gegevens uitwisselen.

Niettemin kwam op het congres van 1878 in Assen opnieuw de oprichting van boterfabrieken aan de orde. Coenen, Van der Meulen en voorzitter Mr L. Oldenhuis Gratama bestreden opnieuw dat de boter slechter zou zijn dan vroeger. Het waren de andere landen die betere kwaliteit waren gaan leveren door de toepassing van andere bereidingswijzen. Toch was in de besprekingen een tendens te bespeuren dat de boterbereiding in fabrieken de voorkeur verdiende. Daar kon het productieproces het beste onder controle worden gehouden.[20] De Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid (Haarlem) besloot datzelfde jaar de oprichting ervan te bevorderen. Als toelichting vermeldde *Het verslag over den landbouw in het jaar 1878* dat de fabrieksmatige bereiding het voordeel bood dat de boter deskundig en met zo min mogelijk kosten kon worden bereid. Het zou een beste kwaliteit boter opleveren die door de grotere hoeveelheid en gelijkvormigheid met gemak rechtstreeks in de exporthandel kon worden gebracht.[21] Hetzelfde standpunt werd met verve verdedigd door J. Boeke, (1836-1908) in zijn inleiding en congresganger J. Rinkes Borger (1845-1915)[22]. Met ferme bewoordingen vatte Jongkindt Coninck, toen directeur van de landbouwschool te Wageningen, hun opvatting samen:

> '... hoe wij niet *gedrongen* zullen worden, maar thans reeds *gedwongen* worden tot fabrieksmatige zuivelbereiding op streng wetenschappelijken grond.' (1878)[23]

Toch kwam er uit de algemene vergadering geen eenduidige conclusie of voorstel voor actie. De voorzitter deed een voorzet en stelde voor de Friesche Maatschappij van Landbouw te verzoeken om een pas verschenen brochure over de zuivelbereiding breed te verspreiden. Hij lichtte toe dat kennis en wetenschap immers de beste middelen waren om mensen in te lichten. Op voorstel van Van der Meulen werd de voorkeur gegeven aan het ronddelen van het rapport van de commissie die voor de Friesche Maatschappij in Holstein op studiereis was geweest.[24]

4.1.2. *Vernieuwingen in de zuivelbereiding: een voordeel voor vrouwen?*

Het was duidelijk dat niet iedere boerenfamilie ineens een nieuwe weg zou inslaan. Sluis beweerde op het congres van 1876 dat 'men' eraan gehecht was om als 'vader en grootvader' te werken. Hij meende dat scholen voor zuivelbereiding zoals er in Zweden, Warschau en Moskou waren, hen wel van de goede zaak zouden overtuigen. Hij had scholen op het oog die onderwijs én onderzoek door 'wetenschappelijk ontwikkelde mannen' omvatten.[25]

Was het aandeel van vrouwen in de zuivelbereiding dan vergeten? Was de zuivelbereiding niet een zaak van 'moeder op dochter'? Twee jaar later verwees D.A. Koenen voor wie de oprichting van boterfabrieken een heikel punt bleef, naar de vrijheidslievende geest van de Nederlander, de boerin incluis:

> 'Iedere boer meent toch, dat zijne wijze van werken, iedere boerin, dat hare zuivelbereiding de beste is.' (1878)[26]

Evenals Sluis vestigde Koenen zijn hoop op de wervingskracht van onderwijs en verwees daarbij naar leerscholen voor zuivelbereiding. Volgens hem werkte de Vereniging tot bevordering der belangen van het Hollandsch Noorderkwartier daar al aan. Het is niet bekend of deze vereniging daarbij ook onderwijs voor vrouwen op het oog had.[27]

Boeke bracht op hetzelfde congres een nieuw aspect naar voren. Behalve dat hij zuivelfabrieken economisch noodzakelijk achtte, wilde hij deze ook uit filantropisch oogpunt aanbevelen. Hij verwoordde dit evenwel alleen vanuit het perspectief van de landbouwer:

> '... ook uit philantropisch oogpunt, verdient de oprigting van zuivelfabrieken den steun aller weldenkende landbouwers. De landbouwer onzer dagen, die verstandelijk aanmerkelijk meer ontwikkeld is dan voor vijftig jaren, heeft regt op en behoefte aan een meer met hem in ontwikkeling gelijk staande vrouw, om een gelukkig huiselijke leven te hebben. En wat is

thans het geval? Dat de vrouw, in plaats van zich aan de opvoeding harer soms zoo talrijke jeugdige kinderen te kunnen toewijden, die aan zich zelven of onder het opzigt van het oudste moet overlaten, om zelve aan de karn te kunnen staan.'(1878)[28]

Dat de roeping van de vrouw niet haar plaats aan de karn betrof, onderstreepte hij door aan het Amerikaanse feminisme te refereren. Naar zijn oordeel zouden Amerikaanse vrouwen hartelijk voor de eer van het karnen bedanken.[29]

In de *Landbouw-courant* verscheen een reactie op Boeke zijn uitlatingen[30] door F.B. Löhnis (1851-1927).[31] Löhnis was in 1876 Jongkindt Coninck als directeur van de Maatschappij van Weldadigheid opgevolgd. Hij wilde niet bestrijden dat fabrieken een beter product konden leveren. Wel wees hij op de gevaren van schaalvergroting:

'Centralisatie is tegenwoordig bij velen het parool, het individu moet opgaan in de massa, uniformiseeren is het ideaal! Ik meen, Mijnheer de Redacteur, echter te mogen betwijfelen of de sociale toestanden daardoor verbeterd worden.'(1878)[32]

Bovendien meende Löhnis dat het argument dat de maatschappelijke positie van boerinnen zou verbeteren, onvoldoende was onderbouwd. Hij wees op het gevaar dat het de karakteristieke positie van de boerinnen zou aantasten en doen verdwijnen. Dit leverde bovendien het voordeel dat zij productief en bestuurlijk werk in het bedrijf verzetten dat geen loon behoefde. In zijn woorden klonk tevens de vrees door dat de tendens onder boerinnen om dames te worden, zich zou doorzetten:

'De positie van de Hollandse boerin is zeer eigenaardig en uit maatschappelijk oogpunt beschouwd zeer gezond. Zij vertegenwoordigt toch in het boerenbedrijf eene productieve werkkracht, zij treedt besturend en handelend op en geeft eene aanmerkelijke loonsbesparing. De heer Boeke wil echter dat de boerin zich grootendeels uit de melkerij terugtrekt, om zich hoofdzakelijk aan haar gezin te wijden. Ik wensch mij niet te verdiepen in de beschouwing in hoeverre onze Hollandsche boerinnen als opvoedsters van de jeugd geschikt zouden worden bevonden. Ik wensch er alleen op te wijzen dat de eigenaardige positie van den vrouw van den boer geheel verloren gaat.(...) Ik vrees echter dat het karakter van onzen boerenstand daardoor groote veranderingen zal ondergaan, en dat reeds meer dan nu het geval is, het streven op den voorgrond zal treden om dames te worden.'(1878)[33]

Volgens Löhnis was het de vraag of de winst uit fabrieksmatige bereiding daartegen op zou wegen:

'In plaats van zelf een niet onaanzienlijk deel bij te dragen in de opbrengsten van de boerderij, zal zij haar diensten door loontrekkenden (in casu het personeel van de boterfabriek) moeten doen verrichten, en ik meen

met eenig recht te mogen betwijfelen of de hoogere prijs van de boter dit verlies zal vergoeden. Dit punt is althans voor twijfel vatbaar en zal bewezen dienen te worden.' (1878)[34]

Löhnis besloot zijn ingezonden stuk met het oordeel dat hij de oprichting van boterfabrieken uit 'maatschappelijk' oogpunt afkeurde en het geldelijk gewin ervan nader zou moeten worden onderzocht.[35]

De Groningse landbouwer S.J.E. Rooda (1851-1921)[36] uit Middelstum vocht het standpunt van Löhnis in een volgend nummer aan. Hij vond het te riskant om de bestaande toestand te willen behouden, ook als die maatschappelijk gezond en loon besparend was. Hij stelde zich achter Boeke en pleitte ervoor om de mogelijkheid te benutten de taak van de boerin te verlichten conform de 'moederlijke' bestemming van 'iedere' vrouw:

'De boerin is mijns inziens in de eerste plaats geroepen om te beantwoorden aan de bestemming van iedere vrouw, d.i. moeder – hetwelk met mij synoniem is met opvoederes – te zijn. Zij is de natuurlijke verzorgster harer kinderen en ik geloof dat den hr Löhnis mij toe zal stemmen, wanneer ik zeg dat de opvoeding der kinderen in hunne jonge jaren uitsluitend door de moeder gebeuren moet, terwijl niemand haar daarvan *kan* of *mag* ontslaan. (...)

Wanneer wij dit voorop stellen en daarenboven nog voegen, dat het *veel* van onze boerinnen moet vergen, al is het financiëel ook voordeeliger en even zoo gezond. Hierbij mogen we niet vergeten dat ook de huishouding er is, waar niet alleen opzicht, maar soms arbeid voorvalt, waarvoor zij als vrouw de eerst aangewezene persoon is. Laat ons daarom alle middelen die ons ten dienst staan, aangrijpen om de boerin hare taak gemakkelijker te maken. Niet om haar een lui leven te verschaffen, maar om haar meer doen beantwoorden aan hetgeen wij als moeder en huisvrouw van haar mogen vragen.' (1878)[37]

Rooda meende bovendien dat zo'n vooruitzicht de dochters ervan kon weerhouden naar de stad te trekken. Dan kon hun deel van het kapitaal voor het platteland behouden blijven:

'Wij moeten zien dat onze jonge dochters met ijver en energie hare taak als boerin zullen aanvaarden, om zoodoende te voorkomen, dat het kapitaal zich niet van het land naar de stad verplaatst. De hr Loöhnis heeft bezwaar, dat zij hierdoor te veel dames zullen worden; dit bezwaar deel ik niet, omdat wij dan juist het tegenovergestelde zullen zien, doordat de moeders zich beter kunnen gelegen laten aan de opvoeding harer kinderen.' (1878)[38]

In 1879 kwam J. van der Breggen Az. in een stukje over kaasmaken tot eenzelfde conclusie als Boeke voor wat betreft de kaasbereiding. Hij pakte de veehouder zelf aan. Volgens Boeke zou deze minder te doen hebben dan zijn vrouw en haar dus werk uit handen kunnen nemen. Boeke dacht hierbij echter niet aan de huishouding maar aan de kaasbereiding:

'Men zegt weleens dat de veehouder, wiens vrouw kaas maakt, toch weinig

bezigheden heeft, zijn 20 of 30 ha weiland nazien, tweemaal daags de koeien helpen melken en naar de stad gaan dat is alles (...) doch als die veehouder het kaasmaken eens niet meer aan zijne vrouw overlaat, wanneer zij zoo dikwijls, om huiselijke bezigheden, de gelegenheid mist de noodige zorg er aan te wijden.' (1879)[39]

Een meer positieve benadering over het aandeel van boerinnen had T. Folmer uit Groningen. Hij stelde dat het botermaken eervolle arbeid voor vrouwen en een eigen arbeidsterrein was. Zijn conclusie was echter dat er daarom niets van de mannen in die richting te verwachten was.[40]

4.1.3. *Het buitenland als voorbeeld: Deense en Duitse meijerij- en melkerijscholen*

In de discussies over de zuivelbereiding en het onderwijs daarin kwamen regelmatig buitenlandse voorbeelden op tafel. Zoals Hohenheim, Möglin en Poppelsdorf ten voorbeeld werden gesteld voor de oprichting van algemene landbouwscholen, evenzo komen we beschrijvingen tegen van buitenlandse meijerijen waarmee in een opleiding voor de zuivelbereiding voor meisjes werd voorzien. De verhalen hierover zijn veelvuldig afgedrukt in de verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres en in de rapporten van studiecommissies in de landbouwpers.

Wat moeten we ons bij een meijerij voorstellen, die tegelijkertijd leerlingen opleidde? In het *Verslag van den landbouw in Nederland* over 1878 lezen we voorbeelden uit het rapport van de commissie van de Friesche Maatschappij van Landbouw die de zuivelbereiding in Denemarken, Holstein en Zweden had bestudeerd. Eén daarvan was het landgoed Ourapgård van de Deense Staatsraad Edvard Tesdorpf (1817-1889), te Nefkjöbing.[41] Het landgoed was 500 ha groot, bestond voor het merendeel uit bouwland, maar verwerkte ook melk van 230 eigen koeien en van 80 stuks van andere veehouders tot boter en kaas. Daarbij waren 3 karnen (ronddraaiende boterkarnen van het Holsteinse model) tegelijk in gebruik. Deze werden door een stoommachine aangedreven. Ook het kneden gebeurde machinaal.[42] De meisjesleerlingen werden opgeleid door de meierin. Voor het merendeel waren het meisjes van grotere landbouwbedrijven. Hun werkzaamheden waren afgestemd op wat zij later als boerin moesten kunnen beheersen. Hun opleiding betrof dan niet alleen de zuivelbereiding zelf, maar ook het melken, de boekhouding en de huishouding:

'De meierin, die aan het hoofd stond, bewerkte, kneedde en bracht de boter zelf in het vat. Zij had zeventien meisjes in de leer, waaronder vele vermogende en rijke boerendochters, welke later bij hare ouders of elders aan het hoofd van eener meijerij wenschten geplaatst te worden. De meisjes moeten allen melken, het klederwerk verrichten, de boekhouderij leeren, het boter- en kaasmaken uitoefenen, bij beurten de keuken waarnemen en de huishouding regelen, allen zaken, die een degelijke boerin noodig heeft

> te weten en te kennen, zal zij in den strijd van het leven met voordeel en met eere zich bewegen aan het hoofd eener meijerijzaak. Terwijl de meeste meisjes naar het land zijn om te melken, roomen de anderen en ledigen de melkvaten in de kaasketels, boenen de melkgereedschappen en maken alles weer gereed voor de komende maal melk.' (1878)[43]

De meijerij van J.A.M. (Hanna) Nielsen (1829-1903) bij Kopenhagen kreeg ook veel aandacht. Zij had prijzen ontvangen voor 'de netste, volledigste en duidelijkste manier van "meijerijboekhouden"'. Ook daar waren het vooral meisjes uit de gegoede 'landbouwers'-stand die van verre hun weg naar Hanna Nielsen vonden.[44] De Deense historicus Hansen heeft uitvoerig de veranderingen in de zuivelbereiding, het onderwijs daarin aan vrouwen vanaf 1836 en de positie van vrouwen in Denemarken behandeld. Hij meldt over Hanna Nielsen dat zij veel op studiereis ging en daarbij ook Nederland heeft bezocht. Zij heeft een handleiding geschreven en in Denemarken veel lezingen gegeven. Dit alles leverde haar echter geen uitnodiging tot lidmaatschap voor het Deense koninklijke landbouwgenootschap *Det kongelige danske Landhusholdningsselskab* op.[45]

Hiernaast waren er ook meer eenvoudige meijerijen met opleidingsmogelijkheden, bijvoorbeeld te Rastede bij Oldenburg, (Duitsland) 'bij landbouwer Beckhuisen':

> 'Deze inrichting heeft reeds eenigen naam verworven, als opleidingsplaats voor jonge meisjes voor de praktische uitoefening van het boter- en kaasmaken en boekhouden.' (1878)[46]

In tegenstelling tot dit bericht werd in 1881 aangegeven dat de meierij onder leiding stond van Helene Beckhusen en in 1876 was opgericht m.m.v. de 'bekende' Petersen.[47]. Het was een tamelijk kleine meijerij waarin de melk van 10 tot 12 eigen koeien werd verwerkt op de wijze die ook in Friesland gebruikelijk was en niet volgens de Swartz-methode die in Denemarken werd toegepast.[48] Deze Swartz-methode werd ook wel de Deense methode genoemd en was gebaseerd op een snelle afkoeling van de melk door middel van ijswater.[49]

Boeke bood de lezers van het *Maandblad van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw* in 1880 een vertaalde Duitse tekst. De Duitser Labelius, had dit stuk geschreven uit onvrede over de besprekingen over melkerijscholen op de Hamburgse internationale zuiveltentoonstelling van 1877. Hem was opgevallen dat de meningen zeer uiteenliepen en er geen enkele duidelijkheid was gekomen over hoe het beste hieraan verder te werken. Hijzelf achtte de behoefte aan melkerijscholen zeer groot. Maar van de opzichters of pachters op grotere melkerijen die alleen zelf geleerd hadden te werken, kon niet worden verwacht dat zij allen goede leermeesters waren om nieuwe arbeidskrachten op te leiden. Bovendien wist hij van melkerijen die leerlingen bleven trekken ondanks dat ze tegen alle regels zondigden. Hij pleitte voor een leertijd van een heel jaar waarin de

leerlingen met alle weersinvloeden rekening leerden houden, ook wijzen van kaasmaken leerden die elders werden toegepast en waarin zij voldoende vaardigheid opdeden om zelfstandig te kunnen werken.

Labelius noemde het nadeel dat vanwege de onontbeerlijke praktische oefening slechts een beperkt aantal leerlingen op een school kon worden geplaatst. Toch waren volgens hem voor ieder klein of groot district zoveel onderwijsgelegenheden om het benodigde personeel op peil te houden. Hij onderscheidde twee soorten werkkrachten die aparte scholing behoefden. Voor de kleine boerenstand achtte hij scholen nodig voor de vrouwen en dochters die vooral de praktische opleiding kregen. De theorie zou beperkt moeten blijven tot wat de leerlingen konden bevatten en waar ze direct voordeel van konden trekken. Hij stelde zich voor dat behalve de instructie bij het werk één uur theorie per dag voldoende was. Voor bestuurders van grote landgoederen wenste hij scholing voor inzicht in de melkerij in relatie tot de gehele landbouw en de daarmee verwante vakken. Maar dergelijk onderwijs viel volgens Labelius onder de verantwoordelijkheid van de landbouwacademies.

Omdat Labelius het niet wenselijk vond dat mannelijk en vrouwelijk personeel tezamen in een melkerij zouden werken, bepaalde hij zijn voorkeur op vrouwen vanwege haar geschiktheid:

> '... het is mijn gevoelen dat de geheele bezorging van datgeen wat in eene melkerij omgaat, volgens den aard der zaak meer tot de werkkring der vrouw behoort, en dat zij, zoowel door hare meerdere zorgvuldigheid als nauwkeurig acht geven, hiervoor in 't algemeen beter geschikt is dan de man.'(1880)[50]

Een dergelijke melkerijschool hoorde volgens Labelius thuis op het platteland, niet op een fabriek maar op een grote boerderij met voldoende vee. Dat was volgens hem een vereiste om gelijkmatige melk ter beschikking te hebben en om voor de leerlingen voldoende bezigheid te hebben ook in de andere delen van de veehouderij. Dat de leerlingen zo niet in aanraking kwamen met de verlokkingen van de stad vond hij geen probleem omdat hun latere leven toch ook op het platteland zou afspelen.

Deze vertaling voorzag Boeke bovendien van een lijstje met melkerijscholen in Noord-Duitsland waarin hij zowel scholen voor mannelijke als vrouwelijke leerlingen noemde.[51] Eén daarvan, namelijk te Haus Geist, bij Oelde in Westfalen, onder bestuur van heer von Bruchhausen bleek later de Hollandse onderwijzeres Elise Dorgeist als meierin en lerares in dienst te hebben.[52] Labelius bleek in 1881 ook de daad bij het woord te hebben gevoegd en in Norden een melkerijschool te hebben geopend.[53]

Enkele jaren later publiceerde de *Landbouw-courant* in 1881 een interessant staatje ter gelegenheid van de diplomering van de 100e leerlinge op de meijerijschool te Rastede bij Oldenburg. Van dit honderdtal waren er 88 na de opleiding op de eigen boerderij gaan werken. Bovendien meldde de school een gebrek aan *Meijerinnen* om aan de vraag ernaar te kun-

nen voldoen. De anonieme berichtgever voegde er tevens de verzuchting aan toe wanneer eindelijk in Nederland een dergelijke 'hoogst-nuttige inrigting' zou komen.[54]

In 1881 probeerde Jhr Mr D.O. Engelen, zelf FML-afdelingsvoorzitter, de leden van de Friesche Maatschappij van Landbouw voor de oprichting van een dergelijke school te interesseren. Reeds in 1876 had hij in de ledenvergadering op het bestaan van onderwijsinitiatieven in Denemarken en Duitsland gewezen.[55] Het voorstel om in Dokkum eenzelfde middelbare school met landbouwonderwijs op te richten als in Wageningen omdat die voor Friezen veel te ver weg was, had de vraag uitgelokt in hoeverre die van de praktische landbouw afstond en of een dergelijke school wel wenselijk was.[56] Engelen reageerde bevestigend op Hylkema dat hij zijn voorkeur voor praktisch onderwijs deelde. Hij stelde echter voor om daartoe geen rondreizende onderwijzers in te zetten, maar een modelhoeve voor zuivelbereiding aan de op te richten middelbare school met landbouwonderwijs toe te voegen. Scholen voor zuivelbereiding uit Duitsland, zoals hij te Norden en Leer had bezocht, stonden hem daarbij voor ogen. Hij verzekerde dat deze scholen praktische lieden afleverden die bovendien konden terugvallen op een theoretische ondergrond. Een dergelijke school zou volgens Engelen in Friesland een enorme verbetering in de zuivelbereiding teweeg brengen. Het voordeel was tevens dat de meisjesleerlingen op deze scholen niet slechts één manier van boter bereiden, maar verschillende bereidingswijzen leerden. De opleiding hield dus rekening met de verschillende omstandigheden waarin de leerlingen terecht konden komen. De leerlingen leerden hoe zij konden bepalen welke bereidingswijze in hun situatie de beste zou zijn.[57] De boerin-leermeesteres gaf hun tevens onderricht over hoe verschillen waar te nemen en te verklaren:

> 'De boerin bemoeit zich meer speciaal met de boterbereiding; de meisjes, die bij haar leeren, schrijven dagelijks alles precies op wat ze doen, hoeveel er gekarnd is en hoeveel melk er is geweest. 's Avonds vergelijken zij de resultaten en beredeneeren deze met de boerin, die haar op theoretische gronden uitlegt, wat de oorzaak kan zijn van de verschillende resultaten. Ze doen alles zelve, maar de boerin legt haar altoos theoretisch uit, wat zij vooraf reeds practisch hebben gedaan, en wijst haar theoretisch aan, wat ze foutief en wat ze goed hebben gedaan.'(1881)[58]

Na het pleidooi van Engelen kon de algemene vergadering van de Friesche Maatschappij van Landbouw niet tot een helder standpunt komen. Wel besloot ze een verzoek tot financiële ondersteuning aan de minister te richten zonder zich uit te laten over de aard en de richting van het gewenste landbouwonderwijs. In de *Landbouw-courant* staat niet vermeld of de opleiding van meisjes daarbij was inbegrepen.[59] Het verzoek werd echter prompt afgewezen.[60]

Ondertussen ontwikkelden ook fabrikanten opleidingen voor de zuivel-

bereiding. De *Landbouw-courant* nam in 1881 een bericht over van het Duitse tijdschrift *Milch-Zeitung*. Het ging om een groot exporthuis van boter in Kopenhagen, de firma Busk & Co. Deze had een eigen meierijschool. Na hun opleiding werden de meisjes op boerderijen geplaatst die hun boter aan de fabriek in Kopenhagen leverden. Zodoende garandeerde de fabriek dat ze zo goed mogelijke en gelijkmatige boter binnenkreeg. Deze kon dan eenvoudigweg worden samengevoegd en na een keer extra kneden, goed worden verkocht.

> 'Zóó is het mogelijk om boter van gelijkmatige hoedanigheid te bereiden.' (1881)[61]

4.2. ONDERRICHT AAN NEDERLANDSE BOERINNEN VOORBIJ?

4.2.1. *Medewerking van 'De Huisvrouw. Weekblad voor dames'*

Het damesblad *De Huisvrouw* hielp actief mee om het landbouwonderwijs aan vrouwen vooruit te helpen. Tussen 1880 en 1883 bracht het dit thema regelmatig onder de aandacht. Dat gebeurde in openingsartikelen van de redactie en in ingezonden stukken. De ingezonden brieven die Amersfoordt vanaf 1881 inzond, vonden daarom bij *De Huisvrouw* een goede voedingsbodem. Het is niet duidelijk of deze redactiestukken allemaal door de hoofdredactrice C. van Amstel[62] werden geschreven. Andere redactrices staan niet in de aanhef van het blad gemeld. Daardoor is het niet bekend in hoeverre Storm-van der Chijs bij de redactiestukken betrokken was. Zij heeft in ieder geval regelmatig over uiteenlopende onderwerpen in dit tijdschrift geschreven.

Eén van de eerste redactie-artikelen over dit onderwerp illustreerde haarfijn de verontwaardiging over de achterstelling van meisjes in het landbouwonderwijs vergeleken bij het buitenland:

> 'Waarom dan onze vrouwen en meisjes niet? Waarom telt de Rijkslandbouwschool te Wageningen onder hare leerlingen geen enkel meisje?' (1880)[63]

In hetzelfde artikel uit 1880 verhaalde de redactie enthousiast dat in de algemene vergadering van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw de oprichting van scholen voor de zuivelbereiding ter sprake was gekomen. De redactie benadrukte dat dit van groot belang was voor vrouwen. Amersfoordt zou hebben gezegd hebben dat reeds dertig jaar geleden was voorgesteld om een zuivelschool op te richten, vooral met het oog op vrouwen. Wellicht heeft hij naar de plannen van Staring voor de hogeschool voor landbouwonderwijs verwezen.[64] Bovendien gaf het artikel aan dat Amersfoordt naar voren had gebracht dat voor het welslagen van een

dergelijke school eerst geschikte landbouw-onderwijzers en onderwijzeressen beschikbaar moesten komen.[65]

Deze redactie ging evenals Storm-van der Chijs en Amersfoordt[66] ervan uit dat toegang tot landbouwonderwijs niet alleen voor boerendochters maar ook voor andere vrouwen van grote betekenis was. Duidelijk klonk door dat niet slechts gedoeld werd op landbouwkringen, noch op het belang van de landbouw alleen:

> '... maar ook en voornamelijk uit het oogpunt van de vrouwenarbeid. Wordt de zuivelbereiding bij ons ten lande, gelijk in Zwitserland, meer wetenschappelijk beoefend, en wordt dit, gelijk dáár, aan vrouwen opgedragen, dan is eene gelegenheid te meer voor onze meisjes geopend om zich een nuttiger en voordeeligen werkkring te openen!' (1881)[67]

De redenering was dat elke mogelijkheid voor vrouwen en meisjes die zich een zelfstandig bestaan wilden verschaffen met beide handen moest worden aangegrepen. Alom klonk immers de klacht dat er zo weinig wegen voor hen openstonden. De redactie wees niet alleen op de mogelijkheden in het landbouwonderwijs maar ook in de praktische beoefening van de landbouw of aanverwante vakken. Verondersteld werd dat de dochters van de gegoede landbouwers door een 'steedsche' opvoeding ertoe neigden van 'boerinnetjes' dames te worden. Dat uitte zich onder andere in hun kleding en de onverschilligheid ten opzichte van het ouderlijk bedrijf. Als het in de toekomst daardoor aan boerinnen zou ontbreken, was het aan de meisjes uit de stad om het lot van de landbouw in handen nemen. Volgens de redactie bood juist de zuivelbereiding op wetenschappelijke grondslag goede perspectieven voor meisjes. De zuivelbereiding was van groot belang om de concurrentie uit het buitenland het hoofd te kunnen bieden.[68] In een ander redactie-artikel werden 'nufjes' die hun neus voor het boerenbedrijf ophaalden tegenover het voorbeeld van mevrouw Amersfoordt-Dijk gesteld:

> '... dat eene der meest ontwikkelde vrouwen van ons land, mevrouw Amersfoordt-Dijk, zich niet te hoog acht om in het boerenbedrijf werkzaam te zijn, en het componeeren van muziek afwisselt met het maken van boter.' (1881)[69]

Het landbouwonderwijs aan vrouwen kwam bijvoorbeeld aan de orde naar aanleiding van het bericht uit de *Leeuwarder Courant*, dat de Duitse mejuffrouw R. Middeldorf enige maanden op de boerderij van Zijpp te Abbekerk onderricht had gegeven in de zuivelbereiding.[70] In werkelijkheid heette ze Bertha Middeldorf en had ze deelgenomen aan een proef die door de Vereniging tot Bevordering van de Landbouw in het Noorderkwartier was georganiseerd. Niettemin klonk luid en duidelijk de verontwaardiging dat 'wij' hiervoor een buitenlandse vrouw als expert moesten uitnodigen:

'Dat "zoo iemand" uit Duitschland moet komen! Waarom hebben wij "zoo iemand" niet in ons land.'(1881)[71]

Dit vormde tevens een aanleiding om opnieuw de aandacht te vestigen op eerdere berichtgeving dat er in het buitenland vele meisjes uit de beschaafde klasse werkzaam waren in het landbouwvak, met name in de boter- en de kaasbereiding. Dit zou in Nederland navolging verdienen. De landbouw werd afgeschilderd als één van de belangrijkste sectoren waarin nuttige en eervolle arbeid door vrouwen kon worden verricht.

Gepikeerd schreef de redactie dat er in Wageningen geen plaats voor een cursus voor meisjes scheen te zijn. Om een stap verder te komen deed de redactie de landbouwmaatschappijen de suggestie om Nederlandse meisjes op buitenlandse meijerij- of melkerijscholen te plaatsen en voor armere meisjes de kosten te vergoeden.[72] De week erop kwam de redactie van *De Huisvrouw* op de zaak terug. De redactie meldde dat de kwestie op de ledenvergadering van de Hollandsche Maatschappij was besproken op verzoek van de afdeling Wormerveer. Een besluit hierover werd echter aangehouden totdat de eigen landbouwonderwijscommissie haar rapport had afgerond. Men wilde nog niet meewerken aan de opleiding van meisjes in het buitenland, maar zegde toe hierop terug te komen als het oprichten van een scholingsmogelijkheid in Nederland niet zou slagen.[73]

Kort daarop nam redacteur L. Mulder het in de *Landbouw-courant* op voor het pleidooi in *De Huisvrouw* en voegde daaraan met instemming toe:

'Met ingenomenheid en algeheele instemming lazen wij vermeld artikel en veroorloven ons, op de in voorkomende vraag aan het adres onzer landbouw-maatschappijen nadrukkelijk de aandacht te vestigen.'[74]

Kort daarna volgde de oproep van Amersfoordt aan vrouwen om het streven naar een zuivelschool voor meisjes zelf ter hand te nemen.[75] De redactie betuigde haar steun door hem ruim baan te geven zijn plannen en vorderingen in het blad te ontvouwen. Maar er was ook ruimte voor andere ingezonden stukken beschikbaar. Al een week nadat Amersfoordt zijn idee over een opleiding voor meisjes in de landbouw had uiteengezet, werd een andere reactie op de redactie-artikelen geplaatst. De redactie concludeerde uit deze aandacht dat het denkbeeld om beschaafde en ontwikkelde meisjes in voor vrouwen geschikte vakken van de landbouw op te leiden bijval en sympathie ondervond in de kringen van 'wetenschappelijke' landbouwers. De ingezonden brief kwam van Th. J. Waller, zelf landbouwer te Anna Paulowna. Waller was reeds in 1877 door *De Huisvrouw* geciteerd als voorstander van wetenschappelijk onderwijs voor meisjes in de zuivelbereiding.[76] In dat jaar had hij voor een regeringscommissie de internationale zuivelbereidingstentoonstelling te Hamburg bezocht. In het rapport van de commissie klonk een duidelijk pleidooi voor zuivelscholen voor vrouwen:

'Moge Nederland toch, (...) zich spoedig verheugen in het bezit van meer inrichtingen voor onderwijs, maar moge daarbij niet vergeten worden, dat in het landbouwbedrijf, vooral daar waar de melkerij de hoofdzaak is, veelal de leiding op de vrouwen rust en het ook hoogst wenschelijk is, dat voor haar eene gelegenheid geopend worde om zich wetenschappelijk te bekwamen. In dit opzicht kan Nederland een voorbeeld nemen aan Finland. Daar zijn van Rijkswege reeds elf scholen voor meisjes opgericht om zoowel praktisch als wetenschappelijk het kaas- en botermaken te leeren, terwijl twee door het Gouvernement bezoldigde wandelleeraressen de boerinnen onderricht geven.'(1877)[77]

De ingezonden brief van Waller van 1881 bevatte een rectificatie over de aard van de bezigheden van de Duitse Bertha Middeldorf in Nederland. Daarnaast bevestigde hij dat in Duitsland en Denemarken vele meisjes die geen boerendochter waren, zich op de zuivelbereiding toelegden. Als commissielid berichtte hij over de werkzaamheden van de commissie van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw waar ook Amersfoordt voor uitgenodigd was. Waller probeerde aan te tonen dat er ook in Nederland een toekomst was weggelegd voor praktische en wetenschappelijk opgeleide boter- en kaasbereidsters. Hij was ervan overtuigd dat de zuivelbereiding meer en meer in fabrieken zou gaan plaatsvinden. Daardoor zou het aantal betrekkingen voor deze meisjes toenemen. Zuivelbereidingsscholen moesten daarvoor opleiden. In zijn ogen was de rijkslandbouwschool niet de meest geschikte plaats. Hij had vakscholen op het oog. Daarop zou naast kennis van de natuurkunde, elementaire scheikunde, dierkunde en boekhouden ook praktische kennis van de boter- en kaasbereiding moeten worden onderwezen. Zolang die scholen in Nederland ontbraken, dienden inderdaad meisjes in het buitenland te worden opgeleid. Hij was echter huiverig of er wel meisjes waren die zich in de zuivelbereiding wilden bekwamen, omdat bij velen het boerenbedrijf nog altijd laag stond aangeschreven.[78]

Na de extra sectievergadering en ledenvergadering van de HML te Schagen in oktober 1881, publiceerde het blad wat besloten was. De redactie toonde zich opnieuw welwillend door nogmaals voor de zaak te pleiten. Na een uittreksel van wat tot dan toe was ondernomen, drukte ze de lezeressen nogmaals op het hart een bijdrage aan het fonds te leveren. Inmiddels had de redactie de mogelijkheden voor de besteding van de gelden van een dergelijk fonds opgerekt. Waarschijnlijk ging ze ervan uit dat het geld niet zou worden benut of ontoereikend zou blijven voor de oprichting van de zuivelvakschool van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw. Zij opperde dat meisjes met een beurs in de gelegenheid konden worden gesteld deze vakschool of de rijkslandbouwschool te volgen. Ook al werd gesteld dat zij de besteding het liefste overliet aan de mannen van het vak, bracht ze toch weer het eigen denkbeeld in om meisjes te ondersteunen om een opleiding in het buitenland te gaan volgen om daardoor leraressen voor de op te richten zuivelvakschool of rondreizende leraressen ter beschikking te krijgen:

'... wandelleraressen die op Deensche wijze bij de landbouwers rondgaan, om hun en hunne vrouwen en meiden de beste methode van zuivelbereiding te onderwijzen.' (1881)[79]

De weinige successen die ondanks de samenwerking werden behaald, deden ook de redactie enkele jaren later nog verzuchten:

'Wanneer zullen ook wij hier te lande onze meijerijschool voor meisjes hebben?' (1882)[80]

4.2.2. *Wandelleraren, demonstraties en lezingen*

Daar men op het landhuishoudkundig congres algemeen aankoerste op zuivelbereiding in de fabrieken, kunnen we ons afvragen of boerinnen en hun dochters voor onderwijs in de zuivelbereiding in aanmerking kwamen.

In de algemene discussies over het op te zetten landbouwonderwijs werden zij niet genoemd.[81] Maar bij lezingen en demonstraties over de zuivelbereiding waren vrouwen wel van de partij. Zo bleek op het congres in 1876 in Amsterdam dat de I.J. de Beucker in Zwolle nogal publiek had getrokken, vooral bij de dames.[82] Deze Vlaamse bloemist genoot veel belangstelling voor zijn voordrachten over tuinbouw en vruchtenteelt.[83] Te Ellecom hadden veel vrouwen een demonstratie van Sluis in het boter- en kaasmaken volgens de Swartz-methode bekeken.[84] Wandelleraar G.F.R. Corten (1833-1917)[85] paste in Limburg een succesvolle strategie toe om vrouwen onder zijn gehoor te krijgen. Hij hield steeds twee voordrachten op dezelfde plaats. In de ochtendlezing over bijvoorbeeld de verbetering van de veestapel riep hij de aanwezige heren op hun vrouwen naar de middaglezing te sturen. Deze ging dan over de melk en 'de hoofdzonden tegen de leer der zuivelbereiding'. Naar zijn zeggen vonden de vrouwen veel herkenning in zijn verhaal:

'De vrouwen luisterden aandachtig toe, en steeds waren zij zich bewust dat hare manier niet zelden tegen die regels indruischte.' (1878)[86]

Door deze aanpak kreeg Corten het gedaan dat nieuwe hulpmiddelen als de thermometer op vele plaatsen in gebruik raakten. Kwamen er geen vrouwen opdagen, dan werd hen dat met harde woorden verweten:

'... gewoonlijk door een soort van preutsche ingetogenheid, die wel met eenige aangeboren of opgedrongen domheid schijnt gepaard te gaan.' (1878)[87]

Veenstra of Korsten hebben zijn inspanningen op dit gebied echter niet opgemerkt, evenmin als de schrijvers van het vijftigjarig gedenkboek over de Vereniging van Landbouwonderwijs te Roermond.[88]

De mededeling op het congres in 1876 dat de Friesche Maatschappij van Landbouw (FML) en de Maatschappij van Breda over hun voornemens voor landbouwkundig onderwijs bevat geen informatie over mogelijke vrouwelijke leerlingen.[89] Maar enkele jaren later besteedde de FML-commissie ter bestudering van de zuivelbereiding in Denemarken en Zweden ruime aandacht aan de voorlichting voor boerinnen. Commissielid en rapporteur Jhr Mr C.L. van Beijma Thoe Kingma (burgemeester van Lemsterland) meldde op het congres in 1879 te 's-Hertogenbosch dat 2500 rapporten gratis waren verspreid onder de Friese boerinnen. Bovendien riep hij de andere landbouwmaatschappijen op de inhoud ervan aan iedere botermaakster in hun werkgebied door te geven.[90] De Maatschappij van Breda verhaalde op datzelfde congres het succes van hun rondreizende leraar, Van der Voorde, een Vlaming met zijn aanschouwelijke voordrachten voor boeren én boerinnen:

> 'Herhaaldelijk heeft hij aan boer en boerin doen zien, dat hij met een betere karnmachine en met een manier van werken, die gegrond is op verhitting van de melk, gevolgd door snelle afkoeling, alles met den thermometer geregeld, in een half uur of drie kwartier meer melk karnde en daarvan meer boter kreeg dan de boerin zonder thermometer, en dat zoo overtuigend, dat al velen zijn stelsel hebben nagevolgd.' (1879)[91]

Deze aandacht van de boerinnen voor de nieuwste inzichten in de zuivelbereiding betekende echter nog niet dat het zuivelvakonderwijs op hen zou worden gericht. Volgens Geluk vond het voorstel van de secretaris van de FML, D. van Konijnenburg, aan de ledenvergadering in 1879 te weinig steun. Van Konijnenburg wilde een wandelleraar uit Duitsland aanstellen, maar de ledenvergadering vreesde dat dit op weerstand bij de boerinnen zou stuiten. Omdat men ook in het sturen van boerendochters naar Denemarken geen oplossing zag, besloot men de zaak aan te houden. Uiteindelijk werd D.N.L. Gäbel uit Flensburg, Sleeswijk, in 1881 toch voor 3 maanden als 'wandelleraar' aangesteld, nadat zijn leerlinge Bertha Middeldorf – hier bekend van een korte proefdemonstratie – niet op de uitnodiging was ingegaan.[92]

Een Groningse commissie van Van der Hoop van Slochteren, H.W. Wierda en J. Boeke constateerde rond 1880 een achterstand in de opleiding van de vrouwelijke familieleden op de boerderij ten opzichte van boerendochters in het buitenland die scholen voor zuivelbereiding bezochten. Toch bleek niet uit de vraagpunten die zij de GMNL-afdelingen wilden voorleggen dat zij deze achterstand wilden opheffen.[93]

L. Broekema (1850-1936)[94], leraar aan de landbouwschool, noemde op het congres te Wageningen in 1882 boerinnen in het geheel niet in zijn voorstel om adviseurs aan te stellen. Hij stelde dat zoveel mogelijk gelijkheid in de producten van één regio was vereist om de zuivel grootschalig te kunnen verhandelen. Op grond van besprekingen in zijn afdeling, de

Neder-Veluwe van de GOML, twijfelde Broekema openlijk aan de kennis en bekwaamheid van de zuivelbereiders:

> 'Het is dus niet voldoende, aan de boter- en kaasmakers op het hart te drukken, dat ze puike waar moeten leveren; *velen kunnen het eenvoudig niet* (onderstreept in origineel).'(1882)[95]

In zijn ogen leidden de bestaande informatievoorziening via brochures en lezingen niet tot daadwerkelijke verandering. Vele landbouwers kwamen niet aan lezen toe, laat staan dat ze de gelezen tips ter harte namen. Als ze deze al uitprobeerden, was het moeilijk vol te houden, omdat succes meestal niet onmiddellijk zichtbaar was. Volgens hem hadden lezingen een beperkt effect. Ze dienden vooral als een middel om de blik van de toehoorders te verruimen en hun belangstelling op te wekken. Het onderwijs aan jonge mensen zou pas op termijn veranderingen te zien geven. Daarom wilde hij adviseurs in de praktijk aan het werk zetten. Zij zouden op verzoek aan de lokale omstandigheden aangepaste adviezen kunnen verstrekken. De wetenschap zou van hun bevindingen kunnen leren en andersom zouden de adviseurs voortdurend de nieuwste inzichten ter beschikking hebben. Ook zouden zij in overleg kunnen treden met handelaren om vraag en aanbod beter op elkaar af te stemmen. Ze konden bijvoorbeeld stimuleren dat er in een streek meer gelijkvormige boter werd gemaakt. Broekema vertelde dat dergelijke adviseurs prima voldeden in vele gebieden in Duitsland, in Denemarken en in Finland, evenals sinds kort in Friesland.[96]

Broekema wees uitsluitend op mannelijke adviseurs. Tevens verhult het consequente gebruik van 'zuivelbereiders' en 'boter- en kaasmakers' of deze pleitbezorger wel een plaats voor vrouwen zag weggelegd in de toekomstige zuivelbereiding. Daarentegen is bekend dat er in het buitenland vrouwelijke adviseurs werkzaam waren. Ook de FML had geprobeerd om een leerlinge van Gäbel als wandellerares aan te trekken. Uit tijdgebrek is er helaas geen discussie geweest na de lezing van Broekema.[97] Maar zoals we al hebben gezien, vormde dit punt naast andere besprekingen over landbouwonderwijs op het congres de aanleiding voor de verzuchting van Amersfoordt dat hij opnieuw niets over mogelijk onderwijs aan de boerin had gehoord.[98] Ook in de motie die op grond van de besprekingen door de algemene vergadering werd geformuleerd en aangenomen, was geen nadere precisering ten aanzien van vrouwelijke leerlingen te lezen.[99] Vreemd genoeg had juist het bestuur van dit congres vooraf in de *Landbouw-courant* vrouwen gevraagd hun medewerking te verlenen aan het samenstellen van de programmapunten, de besprekingen over de zuivelbereiding bij te wonen en deze zo mogelijk te leiden. Reacties daarop konden naar H.M. Hartog (geb. 1834) te Barneveld worden gestuurd.[100] Het is onduidelijk waarom hiervan niets te merken was op het congres.

In 1886 werden de boerinnen op het congres te Leeuwarden in ere her-

steld. Inleider D. van Konijnenburg, secretaris van de FMI., haastte zich te zeggen dat de neergang van de zuivel niet te wijten was aan een gebrek aan capabele boerinnen. Schuld trof volgens hem de grondbezitters[101] die zich niet op de hoogte hadden gesteld van de buitenlandse ontwikkelingen. Zij hadden niet voor gelijke tred zorg gedragen.[102] Hij legde prioriteit bij het opzetten van vakonderwijs voor directeuren van zuivelfabrieken. Op plaatsen waar fabrieken geen recht van bestaan hadden, bleef volgens hem echter ook behoefte bestaan aan bekwame botermaaksters. Voor hen was dus ook vakonderwijs nodig.[103] Tijdens de discussie onderschreef K.R. Velthuis uit Middelbert de wenselijkheid van vakbekwaamheid van de boerinnen en de behoefte aan vakonderwijs voor de provincie Groningen.[104] Prof. A. Mayer (1843-1942) van de landbouwschool te Wageningen stelde de vraag waarom Van Konijnenburg niet voortborduurde op de idee voor adviseurs zoals Broekema in 1882 had bepleit. Daarop antwoordde hij dat hij niet afhankelijk van buitenlandse adviseurs wilde zijn. De ervaring in Friesland had volgens hem uitgewezen hoe moeilijk het was met iemand te werken die de taal en de gebruikelijke werkmethoden onvoldoende kende. Hij opperde wel de mogelijkheid om enkele opgeleiden in een later stadium als adviseurs aan te gaan stellen.[105]

Uiteindelijk kwam er aan het eind van de jaren tachtig – deels met overheidssteun – zuivelvakonderwijs tot stand waarin ook vrouwelijke leerlingen en toehoorders een plaats kregen.

4.3. ZUIVELONDERWIJS VOOR VROUWEN MET RIJKSSUBSIDIE HOUDT GEEN STAND

4.3.1. *De Leerhoeve voor Zuivelbereiding te Oudshoorn*

In 1888 stond er een extra bedrag voor landbouwonderwijs op de rijksbegroting dat niet voor de rijkslandbouwschool bestemd was. Dit had de Landbouw-commissie, benoemd bij KB van 18 sept. 1886, bewerkstelligd. Zij had er bij de regering met succes op aangedrongen om particulieren bij het oprichten van landbouwvakscholen te ondersteunen door 50% van de kosten uit de rijksgelden te laten betalen. Hoewel Goudswaard deze uitspraak alleen in verband brengt met land- en tuinbouwvakscholen, bleek uit de woorden van voorzitter Mr C.J. Sickesz (1839-1904) bij de bespreking van deze maatregel in het hoofdbestuur van de GOML dat de zuivelscholen de eerste prioriteit vormden.[106] We kunnen aannemen dat hij dat kon weten. Sickesz was namelijk ook de voorzitter van de voornoemde commissie.[107]

Voor de Hollandsche Maatschappij van Landbouw was dit de mogelijkheid om de zuivelvakschool waartoe zeven jaar eerder reeds besloten was, daadwerkelijk te openen. De eerder toegezegde ondersteuning van de Staten van Zuid-Holland werd geactiveerd en de eerder vastgestelde bij-

drage van de HML ter herbevestiging aan de ledenvergadering voorgelegd. Daarna werden statuten voor de 'Vereeniging "De Zuid-Hollandse Leerhoeve voor Zuivelbereiding" ' opgesteld en bij KB van 1 juni 1888 goedgekeurd.[108] Als voorlopig bestuur van de vereniging fungeerde het hoofdbestuur van de Maatschappij.[109]

De Vereniging ging snel over tot de aankoop van een hoeve met 40 ha 'uitmuntend' weiland te Oudshoorn aan de Rijn[110], aan de noordkant van Alphen aan de Rijn.[111] Voor het onderwijs werden nog extra gebouwen neergezet. Er kwam ruimte om minstens 3000 liter melk per dag te verwerken, zowel door stoomvermogen als handkracht. Voor de financiering van de begrote f 120.000,– werd een lening uitgeschreven die voor tweederde door het onroerend goed was gedekt. De rest was nodig voor de inrichting. De obligaties werden in delen van f 1000 uitgegeven. Voor iedere obligatie kregen de geldschieters een stem in de vereniging, met een maximum van vijf stemmen.[112]

Uit de aankondiging van de eerste cursus bleek dat die eenjarig was en dat er plaats was voor twintig leerlingen. Deze moesten minstens 13 jaar oud zijn, een goede gezondheid hebben en de lagere school met succes hebben doorlopen. Ook was het noodzakelijk dat ze konden bewijzen dat ze niet geheel onbekend waren met het landbouwbedrijf. De eerste eenjarige cursus zou 1 mei 1889 beginnen.

Aan het leerplan dat indertijd in overleg met toenmalig inspecteur Salverda was vastgesteld, werd hoofdzakelijk vastgehouden. Uitgangspunt was dat de toekomstige zuivelbereiders moesten worden opgeleid voor de bereiding van uitstekende boter en kaas en voor alles in de veehouderij wat daarmee in verband stond. Dit was de reden waarom de school op een hoeve was geplaatst. De school omvatte dus praktisch onderwijs, waarbij de leerlingen zelf aan het werk deelnamen. Er was ook theoretisch onderwijs. Daarbij was het de bedoeling dat elementaire kennis van de natuurwetenschappen begrip zou bijbrengen over het waarom van het effect van oude en nieuwe werkwijzen. Die kennis en een onderzoekende instelling zouden de leerlingen helpen in de praktijk die werkwijze te kiezen die het beste paste naar gelang de situatie, het seizoen of voorkomende gebreken in de producten.

Een uitgebreide beschrijving van de school toont dat deze een seksespecifiek leerplan kende. Er zouden jongensklassen en meisjesklassen worden gevormd. Ook verschilde het leerplan in leerstof en praktische oefening. De meisjes kregen minder theoretisch onderwijs. In plaats van de tien uur die er voor de jongens waren uitgetrokken, stonden er voor meisjes acht uur op het programma. De meisjes kregen twee uur minder plantenteelt en grondbewerking. In het praktische onderwijs zouden zowel de jongens als de meisjes de zuivelbereiding leren. De werkzaamheden werden per klas verdeeld, maar ondertussen werd ook verschil gemaakt tussen meisjes- en jongenswerkzaamheden:

> '... voor het landwerk en de veehouderij zullen uitsluitend de jongens gebezigd worden, – voor het huiswerk en schoonmaken der werktuigen alleen de meisjes.'[113]

Uit het eerste verslag over het schooljaar 1889/1990 bleek dat aan deze verdeling was vastgehouden. Melken op het land behoorde waarschijnlijk niet tot het vrouwen- of meisjeswerk. 's Zomers hadden de jongens op het land gemolken. In de winter molken de meisjes ook, maar dan in een afzonderlijke stal waar twintig koeien in stonden.[114] Bovendien suggereert een Belgisch overzicht dat de meisjes de zuivelbereiding met handkracht voor hun rekening namen terwijl de jongens met de machinerie van de melkerij leerden omgaan:

> '... les garçons s'occupent d'avantage des champs, des étables et la partie mécanique de la laiterie. Les jeunes filles ont dans leur attributions l'écrémage à la main, la fabrication du beurre et du fromage.' (1891)[115]

Zou dat betekenen dat de jongens de gehele bereiding met stoomkracht voor hun rekening namen of dat zij de machines bedienden en zelf in het geheel geen boter en kaas maakten? Leerden de meisjes niet met stoomkracht werken of maakten zij de kaas en boter terwijl de jongens de machines bedienden? In dat geval zou het niet kloppen dat zij altijd gescheiden werkten. Helaas geven de verslagen geen uitsluitsel.

In de beschrijving van de theorievakken maakten de overigens mannelijke leraren geen opmerkingen over het verschil in leerstof voor de jongens- en meisjesklassen. Ook de dagindeling werd niet uitgesplitst naar die van jongens en meisjes. Algemene regel was dat de theorielessen in de middag plaatsvonden. De overige tijd vanaf 5 uur in de morgen en vanaf 7 uur in de avond was bestemd voor praktische oefening. Op zondag werden alleen de meest noodzakelijke werkzaamheden uitgevoerd.

De eerste cursus kende niet alleen succes. Bij één jongensklas had het aan voldoende inzet ontbroken. Uiteindelijk kregen van de 24 leerlingen, die in twee jongensklassen en één meisjesklas van ieder acht leerlingen waren verdeeld, slechts 5 meisjes en 9 jongens een diploma. De oorzaak van de onvoldoende prestaties van de anderen weten de leraren voornamelijk aan het gemis van een goede lagere schoolkennis. Om dit in het vervolg te voorkomen, werd meteen een toelatingsexamen ingesteld.[116]

Verdere ontwikkelingen zijn alleen uit een terugblik te destilleren. De school behoorde al gauw tot het verleden, nadat de grootste particuliere sponsor en de persoonlijke waarborggever, de voorzitter van de onderwijscommissie en later van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw, D. Visser van Hazerswoude, in 1891 was overleden.[117] De erven stuurden op liquidatie aan en hielden een reorganisatie tegen die de toekomstige subsidiëring veilig kon stellen.[118] Ondanks hun verbolgenheid over deze handelwijze erkende het hoofdbestuur van de Hollandsche Maatschappij van

Landbouw wel dat de leerhoeve te luxueus was geweest in verhouding tot de beschikbare subsidies. Zo werd de Leerhoeve na drie cursussen in mei 1892 gesloten. Het plan voor de oprichting van een nieuwe leerhoeve liet het hoofdbestuur vervolgens varen. In 1893 ging het niet in op enkele aanbiedingen maar stelde voor de oprichting van een nieuwe school aan te houden. Het wilde eerst met een zuivelconsulent gaan werken voordat het zich opnieuw aan één plaats of stelsel verbond. Na voldoende onderzoek kon dan een vastere vorm worden voorgesteld. Het meende dat het Rijk en de Staten genegen waren om een subsidie-aanvraag daartoe te honoreren. De onzekerheid over hoe de zuivelbereiding zich zou ontwikkelen, de verdeeldheid over hoe zich daartegenover op te stellen, maakten het onmogelijk een eenduidige onderwijsrichting te volgen. Deze overtuiging sprak ook uit de verwijzing naar voorbeelden in Friesland en Gelderland:

> 'Wij mogen niet nalaten even het oog naar onze buren te wenden om met gegeven voorbeelden ons voordeel te doen en tevens herinneren dat de zuivelbereiding op kleine schaal (in eigen bedrijf) langzamerhand vervangen wordt door bereiding in fabrieken.' (1893)[119]

Het bestuur lichtte toe dat de Friesche Maatschappij van Landbouw had vastgesteld dat de vakschool te Bolsward weliswaar niet aan het aanvankelijke doel beantwoordde, maar wel bloeide. De toenemende behoefte aan opleiding voor de fabrieksmatige zuivelbereiding bij jonge mannen had voor voldoende aanbod van leerlingen gezorgd. In Gelderland had de zuivelleraar met de ambulante zuivelschool veel succes. Hij bereikte honderden leerlingen, waaronder ook getrouwde vrouwen.[120] Blijkbaar heeft de ledenvergadering van de HML met het voorstel van het hoofdbestuur ingestemd, want in 1893 kwam F.J. Swierstra bij de HML werken als zuivelconsulent voor Zuid-Holland.[121] Vanwege persoonlijke problemen nam hij snel weer ontslag. In 1894 nam A. Bos het van hem over. Hij gaf in mei de eerste maandcursus in kaasbereiding aan meisjes in Bodegraven. De 24 meisjes die zich hadden opgegeven, kregen les in vier groepen van 6. Iedere groep kreeg 4 dagen onderwijs: van 7-9 uur praktische oefening en van 9-12 uur theoretisch onderwijs.[122] Later liet hij doorschemeren dat het niet bij deze cursus zou blijven.[123]

4.3.2. *De zuivelschool te Bolsward*

Voortbouwend op de ervaringen met de ambulante zuivelleraar Gäbel stichtte ook de Friesche Maatschappij van Landbouw in 1889 een zuivelvakschool en wel te Bolsward. Deze kwam onder het beheer van de daartoe opgerichte 'Vereeniging voor Vakonderwijs in de Zuivelbereiding in Friesland'. Volgens de statuten van de Vereniging was het doel van de school:

'... jongelieden, zoo jongens als meisjes, te bekwamen tot goede zuivelbereider.'(1888)[124]

In het leerplan dat ter goedkeuring aan de minister van Binnenlandse Zaken was gezonden, stond aangegeven waarom ook meisjes werden toegelaten:

'... de laatsten om reden de boterbereiding in Friesland in gewone boerderijen door de vrouw des huizes wordt bestuurd.'(1888)[125]

De school bood cursussen met een duur van drie maanden. Voor de meisjes was er een cursus in de drie zomermaanden. De leerlingen moesten minstens 17 jaar zijn, de lagere school hebben afgerond en kunnen melken. Deze laatste eis werd onderbouwd met het argument dat dit in het belang van de boerenstand was en de school geen tijd wilde spenderen aan het leren melken. Het zelf kunnen melken was niet strikt noodzakelijk om een goede zuivelbereider te worden. Maar wellicht wilde men zo leerlingen weren die nauwelijks iets van het boerenbedrijf kenden.

November 1889 ging de eerste cursus voor jongens van start. De leiding lag in handen van J. Persijn[126]. Hij was voor drie jaar aangesteld. Naast de directeur gaf ook de provinciale zuivelconsulent K.H.M. van der Zande (1864-1939)[127] les op deze school. Achttien jonge mannen hadden zich aangemeld, waarvan slechts acht geplaatst konden worden. De geselecteerden waren allen zonen van Friese landbouwers en veehouders. Twee hadden enige tijd in een zuivelfabriek gewerkt. Om 6 uur 's morgens begonnen ze de dag met praktisch werk tot 11 uur. In de namiddag was er dan weer een uur praktijk in de aan de school verbonden fabriek. Het praktisch onderwijs omvatte de melkverwerking en het melkonderzoek. Omdat er in de school ook een centrifuge- en een machinekamer waren, mogen we aannemen dat in ieder geval gedeeltelijk met stoomkracht werd gewerkt. 's Middags kregen de leerlingen gedurende twee à drie uur theorie[128]. Over de inhoud daarvan bevat het leerplan geen specifieke informatie. Daarnaast stonden de vakken 'eenvoudige boekhouding' en 'voedingsleer voor het rundvee' apart op het programma.

Uit het verslag over 1890 blijkt dat de jongens- en meisjescursussen niet op gelijke wijze aansloegen noch verliepen. Van juni tot september 1890 was het de beurt aan de meisjes. Hier geen overinschrijving: vijf meisjes[129] meldden zich en dus bleven er drie plaatsen open. In tegenstelling tot de verslaggeving over de jongenscursussen vinden we nauwelijks informatie over deze vrouwen. Over hun achtergrond, hun vooropleiding, leeftijd en hun toekomstige werkkring na de opleiding werden geen inlichtingen gegeven. De verslaggever nam wel de gelegenheid te baat om te benadrukken dat Friese meisjes niet achter moesten blijven als het om de vermeerdering van kennis ging. Evenwel was hun opleiding waarschijnlijk meer op de zuivelbereiding op de boerderij gericht dan die van de jongens.

Speciaal voor de meisjescursus was een boterbereidster, mevrouw Fopma-Kuperus[130] aangesteld. Op excursie bezochten de meisjes twee boerderijen in plaats van zuivelfabrieken die de jongens hadden bekeken.[131] Desondanks kwamen twee leerlingen van de cursus aan het hoofd van een zuivelfabriek kwam te staan. Lodder heeft hen achterhaald: Griet Arends te Ureterper Vallaat, Ureterp, ten noordoosten van Heerenveen (De Wouden) en Trijntje Hilarides in Zurich, ten zuiden van Harlingen (Kleibouwstreek). Lodder schrijft dat beide fabrieken met medewerking van de vader waren gesticht. Griet Arends bleef in functie totdat ziekte het haar in 1907 belette verder te werken. De fabriek werd gesloten. Trijntje Hilarides trok zich terug vanwege haar huwelijk en werd door haar broer opgevolgd.[132]

De meisjescursus van 1891 werd verplaatst naar de maanden augustus tot november. Deze keer gaven zich drie leerlingen op.[133] Het waren alledrie boerendochters. Ditmaal werd opgegeven wat zij na de opleiding gingen doen. De eerste leerlinge was benoemd tot botermaakster bij de coöperatieve fabriek te Sybrandaburen, waar ze ook woonde. De beide andere leerlingen keerden naar huis terug. Daarbij was het onduidelijk of zij thuis in de boterbereiding zouden worden ingeschakeld.[134] Voor deze drie meisjes werd geen excursie georganiseerd, terwijl die voor de jongens wel op het programma bleef staan.[135] In het verslag werd het verschil in aantal belangstellenden betreurd en werd aan het bestuur ter overweging gegeven om de meisjescursus te laten vervallen.[136] K.H.M. van der Zande, die later veel voor boerendochters heeft gedaan in zijn inspectiewerk in de aanvangsjaren van het landbouwhuishoudonderwijs, verdween datzelfde jaar uit Friesland door zijn benoeming aan het nieuwe Zuivelproefstation te Hoorn. Het advies van de directeur werd overgenomen met het gevolg dat er in het verslag over 1892 staat te lezen:

> '... niet een cursus voor meisjes geopend, omdat er geene voldoende aanmeldingen hiertoe geschiedden en de aanvragen van mannelijke personen zoo talrijk waren.' (1892)[137]

De meisjes zouden niet aangetrokken worden tot de werkzaamheden in de zuivelfabrieken. Geopperd werd dat de discussie over de wettelijke beperkingen over vrouwelijke loonarbeid uit 1889 hen daartoe ook zouden ontmoedigen. Met name het verbod op zondagsarbeid voor vrouwen kwam erg slecht uit voor een zuivelfabriek:

> 'De vrouwen gevoelen zich te weinig aangetrokken tot de werkzaamheden in de zuivelfabrieken, óók waarschijnlijk omdat de arbeidswetgeving aan haren arbeid hinderpalen in den weg legt.' (1892)[138]

De in deze redenering verscholen idee dat de school bestemd was voor de fabrieksmatige zuivelbereiding stemt niet overeen met het doel waar de

meisjescursus op gericht was. Het is eerder een blijk van snelle gewenning aan een toekomst met alleen fabrieksmatige zuivelbereiding. Dit bleek ook uit het verweer tegen de geluiden dat de school zonder meisjescursus mislukt was. De school had juist een grote toeloop vanwege de groeiende behoefte bij jonge mannen om zich op een werkkring in de zuivelfabrieken voor te bereiden.[139]

4.3.3. *De ambulante zuivelschool van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw*

De rijksondersteuning voor vakonderwijs in de zuivelbereiding kwam ook bij het hoofdbestuur van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw aan de orde. De locaties voor de toekomstige zuivelscholen leken al snel verdeeld. J.J. van Weijdom Claterbos (1842-1909)[140] (Kampen) en G.J. Dommer van Poldersveldt (Ubbergen) pleitten beiden krachtig voor een zuivelschool op het Kamper-eiland waar 83 huurboerderijen van de stad Kampen gevestigd waren.[141] H.M. Hartog wist meteen twee andere streken te noemen waar een zuivelvakschool nodig was: de Vechtstreek en de Beneden-Districten. Van hem kwam ook de suggestie de 'zuivelschool op wielen' in Engeland tot voorbeeld te nemen. Die reisde rond van boerderij tot boerderij. Scholen in het buitenland hadden immers de beperking dat ze een klein aantal van hoogstens zes meisjes tegelijk konden opnemen. Door gebruik te maken van wandelleraren konden de boeren met de praktijk van de zuivelbereiding bekend worden gemaakt. Voorzitter Sickesz had tenslotte een voorkeur voor korte cursussen, zoals ook in Denemarken gebruikelijk was. Maar eerst moesten de afdelingen de gelegenheid krijgen om zich hierover uit te spreken. Ondanks het aandringen op een slagvaardiger beleid hield hij daaraan vast:

> 'De Maatschappij *kan* niet subsidiëeren: wat zou f 100,– helpen, en meer zou er niet te krijgen zijn. De zooveel machtiger Hollandsche maatschappij kan zelfs geen zuivelschool onderhouden; en wat zouden wij?' (1888)[142]

Uiteindelijk werd ingestemd met zijn voorstel om een commissie met uitgebreid mandaat in te stellen die snel zou rapporteren.[143] De commissieleden Dommer van Poldersveldt als voorzitter, Hartog en W.H. Boele[144] rapporteerden nog hetzelfde jaar over de opvattingen van 22 van de afdelingen en onderafdelingen. De visies van de afdelingen Tiel, Over-Betuwe[145] en Gorsel ontbraken. De afdeling Bommelerwaard wees alle suggesties voor zuivelvakonderwijs af. De overigen erkenden vrijwel allemaal de behoefte aan onderricht in de zuivelbereiding. Bijna zonder uitzondering betrof dit de boterbereiding. Bij hen was er geen twijfel over of er boerendochters zouden komen om het onderwijs te volgen, als dat maar niet ver verwijderd van de ouderlijke hoeve werd aangeboden. Vele afdelingen konden echter geen boerderij in hun omgeving bedenken die tevens als

school dienst kon doen. Het kwam erop neer dat velen zich uitspraken voor het aanbieden van twee à driemaandelijkse cursussen op scholen, anderen uitten een voorkeur voor een ambulante school op Engelse wijze. Op geldelijke ondersteuning van de gemeente was in het algemeen weinig hoop. Uit dit alles concludeerde de commissie dat de oprichting van een zuivelschool op enkele plaatsen kon worden beproefd, maar dat voor de meeste plaatsen een ambulante leraar het meest wenselijk was. Het hoofdbestuur besloot in overeenstemming daarmee. Nadat het de commissie voor permanent had ingesteld, droeg het haar op voor de ledenvergadering een voorstel tot de oprichting van één of meerdere zuivelvakscholen in het werkgebied van de Maatschappij in te dienen.[146]

In 1889 kon de ambulante zuivelschool van start gaan. Van Weijdom Claterbos, meestal kortweg Claterbos genoemd, werd als zuivelleraar aangesteld. Op 1 juni had hij alles gereed voor de eerste lessen. Hij wilde aanvangen op het Kampereiland, dichtbij zijn oude werkplek als directeur van de melkinrichting te Kampen. Er was niet de minste belangstelling. Na een maand wachten vertrok hij naar een nieuwe maandcursus op een boerderij bij Ampsen te Laren. Daar was ondertussen de drukke tijd van de roggeoogst afgelopen en meldden zich 26 vrouwen. Sommigen hadden wel anderhalf uur te gaan en moesten al voor zonsopgang op weg als zij de beurt hadden voor de praktische oefening in de gehele melkverwerking.

Dit practicum begon om 6 uur 's morgens. Daarna was er van 8 tot 12 uur les voor alle cursisten, twee à drie maal in de week. De middagen waren gereserveerd voor bezoek van belangstellenden die dan terstond uitleg kregen over de gebruikte middelen en apparatuur. In Laren waren ruim 150 landbouwers en hun vrouwen langsgekomen, ook uit de verre omtrek.[147] Deze gang van zaken herhaalde zich min of meer op alle cursussen. Zoveel mogelijk werd een boerderij uitgezocht die als doorsnee gold voor de streek. Als daar onvoldoende melk beschikbaar was om dagelijks te oefenen, werd er bij de buren melk bijgevraagd.[148]

Claterbos probeerde niet alleen aan te sluiten bij de omstandigheden waarin de boerinnen thuis werkten, bij hun belangstelling en bij hun manier van zuivelbereiden. Hij wilde hen ook de nieuwste beschikbare middelen en methoden leren. Het jaar na de cursus ging hij ieder dorp weer langs. Op een bijeenkomst of tijdens een bezoek op de boerderij besprak hij met de oud-leerlingen hoe zij hun werkwijze hadden aangepast. Zonodig repeteerde hij delen van de cursus en gaf hij aanvullende adviezen.[149] Evenwel lukte het niet altijd de leerlingen aan het praten te krijgen:

> 'In *Eibergen* was eene groote schare leerlingen bij de voordracht tegenwoordig, doch waren zij niet te bewegen, hare bevinding mede te deelen.' (1892)[150]

Bovendien beantwoordde hij consciëntieus de brieven van de oud-leerlingen die hem schriftelijk om advies vroegen.[151]

Regelmatig waren er getrouwde vrouwen onder de cursisten, die soms uit noodzaak hun allerkleinsten meenamen. Daarnaast kwamen er andere vrouwen met de cursisten mee om bij de melkverwerking te kijken. In Zieuwent en Wamel deden enkele dienstboden aan de cursus mee.[152] Vormden de meisjes en vrouwen op de vaste zuivelscholen in Zuid-Holland en Friesland de minderheid van de leerlingen, hier was daar geen sprake van. Alleen de cursussen in Barneveld, Nijkerk en Winssen hadden elk één mannelijke leerling.[153] Dit staat in schril contrast met de beschrijvingen van deze ambulante school in de literatuur, welke niet of niet expliciet vermeldt dat het hier om onderwijs aan (jonge) boerinnen ging.[154]

De betrokkenheid van vrouwen strekte zich verder uit. Weduwen stelden hun boerderij voor een cursus beschikbaar.[155] In Beusichem had een boerendochter, Cornelia van den Berg namens 22 boerenmeisjes een verzoek voor een cursus bij haar op de boerderij ingediend. In Halle had boerin Smeenk haar boerderij voor een cursus aangeboden evenals een oud-leerlinge uit IJzenvoorde.[156] Ook tijdens de cursus lieten de leerlingen van zich horen. In Lienden, bij Elst in de Over-Betuwe, vroegen de meisjes die thuis ook kaas maakten, om lessen in de kaasbereiding.[157] Ook droegen zij hun steentje bij aan een waardige afsluiting, zoals te Nunspeet, waar:

> '... door eene der leerlingen, in korte maar hartelijke woorden, dank betuigd werd voor het genoten onderwijs aan afdeeling, commissie en leeraar, waarvoor deze laatste ook stoffelijk bewijzen mocht ontvangen.'(1891)[158]

Op meer cursussen brachten de leerlingen iets mee voor de leraar bij de laatste les. In Nijkerk voegde een leerlinge daar ook de dank voor het genoten onderwijs aan toe.[159]

Bovendien zorgden oud-leerlingen ongevraagd voor de verspreiding van hun nieuwe kennis. Sommigen gaven de handleiding die ze als naslagwerk van de zuivelleraar hadden gekregen, door aan andere vrouwen die de cursus niet hadden gevolgd.[160] In Eerbeek deden enkelen weer voor andere boerinnen voor hoe zij hadden leren boter maken; volgens Claterbos was dat:

> '... dus juist het doel bereikt waarnaar wij streven.'(1893)[161]

De inmiddels permanente zuivelcommissie signaleerde uit de jaarverslagen hoe de kwaliteit van de zuivelbereiding in vrijwel iedere cursusplaats verschilde. Na het eerste jaar verlegde zij haar prioriteit naar de boerinnen op de gemengde bedrijven op de zandgronden. De commissieleden hadden geconstateerd dat het juist nodig was deze groep boerinnen ervan te doordringen dat de zuivelbereiding geen bijzaak was die als sluitpost kon worden afgedaan ná de huishoudelijke arbeid en ná het werk in de tuin of op het veld.[162] Claterbos had opgemerkt dat hun boter door meer-

dere factoren tegelijkertijd van mindere kwaliteit was. Ongunstige omstandigheden vond hij bijvoorbeeld te Lichtenvoorde:

> '... boerderijen met een gering aantal melkkoeien, geheel afwijkende begrippen omtrent zindelijkheid, gemis aan kennis van een goede boterbereiding, vooral ten opzichte van de temperatuur, daar men in plaats van de melk af te koelen, haar in potten boven vuur verhitte tot 30°C., en dan nog bij het karnen heet water toevoegde!' (1891)[163]

Voor het karnen werd de melk bijvoorbeeld verwarmd door ze in de kelders in zogenaamde potten-kasten te zetten die onderin gestookt werden. Dit was in tegenspraak met het nieuwste inzicht dat roomvorming het beste op gang kwam als de melk op een zo laag mogelijke temperatuur werd bewaard. Claterbos meldde dat de meeste potten-kasten na de cursus waren verdwenen na een gezamenlijke grote schoonmaak.[164] Iets dergelijks was ook het geval in Silvolde:

> 'Men raadpleegt geen thermometer, maar gebruikt water van 80°C., om de melk dik en de karn warm te krijgen; waarvan het gevolg is, dat de boter (...) een onaangename talk- of vetsmaak heeft.' (1892)[165]

De plaatselijke zuivelbereiding te Nijkerk liet eveneens veel te wensen over:

> '... vooral wat betreft in de wijze van afrooming der melk, waarbij verbazende hoeveelheden koud water, in doorgezaagde petroleumtonnen, die als melkvleuten dienden, gebruikt worden.' (1892)[166]

Claterbos besteedde in de cursussen dan ook veel aandacht aan de temperatuur bij de roomvorming en het karnen. In Gendringen, Zelhem en Beekbergen waren de boerinnen bijvoorbeeld gewoon te heet water bij het karnsel toe te voegen, hetgeen witte korrels in de boter veroorzaakte.[167] Claterbos verheugde zich dan ook erover dat afkoeling van de melk tijdens de roomvorming[168] en het gebruik van een thermometer bij de boterbereiding op vele plaatsen ingang vonden.[169]

In Wamel voegden de boerinnen ook warm water aan het karnsel toe, maar dat kon door betere karnapparatuur worden verholpen:

> '... ongeschikte karns, die van onderen veel te wijd zijn en te groot voor den pols, waardoor zelfs bij een weersgesteldheid van 20°C. nog warm water in de karn gedaan werd om deze groot te krijgen en dan een pappig wit, met veel kaasdeelen bezwangerd produkt verkregen wordt.' (1893)[170]

In het algemeen constateerde de zuivelleraar dat de cursussen met grote ambitie werden gevolgd. Claterbos tekende van een boerin uit Aalten op hoe zij na een jaar haar dankbaarheid voor het geleerde uitsprak. Ze karn-

de namelijk meer en betere boter en had verzucht:

> 'Wat hebben wij toch in vroeger tijden veel boter verknoeid.' (1893)[171]

Op soortgelijke wijze hoorde hij na een jaar van een oude boerin in Winterswijk dat zij het als een zegen voor de streek beschouwde dat de lessen der zuivelschool daar gegeven waren.[172] Vele raadgevingen werden opgevolgd en nieuwe apparatuur en gereedschap werden aangeschaft. In Zelhem, Lichtenvoorde en Zieuwent waren kneedplanken in gebruik gekomen die in de laatste dorpen voortaan ter plaatse werden vervaardigd. In Varsseveld, Zelhem en Broekland bij Apeldoorn hadden boerinnen metalen roombussen aangeschaft, die naar zeggen ook in Eerbeek uitstekend voldeden om de melk niet alleen te koelen in de zomer, maar ook bij te warmen in de winter. Boerinnen in Nijkerk namen voortaan roombussen af van de plaatselijke koperslager die hij na de cursus voor hen was gaan maken. In Broekland werden betere karns geplaatst evenals in Silvolde. In Zelhem werd erbij vermeld dat er Holsteinse karns in gebruik waren genomen. Verder waren de gebruikelijke op- en neergaande karns in Ambt-Doetinchem, Varsseveld en Silvolde vervangen door ronddraaiende. Tenslotte hadden de oud-leerlingen in Beusichem nieuwe melkvaten aangeschaft en in Borculo de melkpotten vervangen voor metalen melktesten naar Hollands model.[173] De aanvankelijke terughoudendheid in de kleistreken werd geleidelijk aan overwonnen.

Toch lukte het hem niet overal succes te behalen. Claterbos kon er bijvoorbeeld niet tegenop als hij een totale afwezigheid van enige ambitie bespeurde. Zijn beschrijving van de toestand in Borculo geeft daarvan een voorbeeld:

> 'Eene vergedrevene gemakzucht is oorzaak, dat men liefst zelf zoo weinig mogelijk arbeid verricht en zooveel mogelijk aan de natuur overlaat. De melk wordt, na het zeven, in potten weggezet, totdat ze geheel dik geworden is; dan in een hondenkarn gekarnd, met behulp van heet en koud water; en op dergelijke wijze de boter bereid. Onze kleine Holsteinsche karn, die overal met ingenomenheid begroet is, was hier een steen des aanstoots, omdat men tegen het draaien met de hand opzag; en het is niet onwaarschijnlijk, dat velen van het deelnemen aan den cursus weerhouden werden, uit vrees van zelf te moeten karnen.' (1893)[174]

Behalve dat tijdens die cursus hem alles leek tegen te zitten, klaagde hij over de leerlingen die niet meewerkten:

> '... tegenzin der boerin om de melk tweemaal in de 24 uren af te roomen, (daar dit haar te veel arbeid zou kosten) ten einde daarna kaas te maken, hetgeen ook afgestemd werd, omdat niemand in het huisgezin van kaas hield.' (1893)[175]

Ten einde raad bespoedigde hij de ontroming door de laatste weken te centrifugeren, twee maal per dag. Dit ondervond ineens zoveel bijval op de gastboerderij dat zij zelf een handseparator aanschaften, maar volgens Claterbos niet om meer boter te verkrijgen maar om het gemak. Tot slot troostte hij zichzelf ermee dat uiteindelijk wel de ondoelmatige melkpotten naar de zolder waren verbannen. Naar zijn mening waren de botermaaksters in die streek eenvoudigweg niet met de liefde voor het vak bezield. [176]

Hij ondervond wel vaker dat de boerinnen de melk lieten betijen tot ze dik genoeg was. Bijvoorbeeld merkte hij op dat dit in Herxen, bij Wijhe veel boterverlies betekende omdat er veel vetdeeltjes in de ondermelk achterbleven[177] of noemde deze werkwijze in Heteren zeer primitief.[178] Wellicht dat deze leerlingen zich minder vasthoudend hadden opgesteld, want dat was juist waar Claterbos niet tegen kon. Zo vond hij bijvoorbeeld de bevolking in Geesteren, Ruurlo, Nijkerk, Beekbergen en Voorst bij Gendringen zeer vasthoudend.[179] De leerlingen in Gorssel waren evenmin favoriet, daar zij zeer ingenomen waren met hun eigen kennis en werkwijzen, die volgens hem echter van weinig ontwikkeling en beschaving getuigden.[180] Een kwalijke zaak was in zijn ogen ook dat de moeders in Geesteren hun dochters beletten om het geleerde in de praktijk te brengen.[181] Evenzeer weet Claterbos het geringe aantal leerlingen dat zich aanvankelijk in Halle had opgegeven, aan de zelftevredenheid van de ouders over hun werkwijzen maar ook de schuchterheid van de meisjes zelf.[182] Uit deze voorbeelden blijkt vooral dat Claterbos er onder geen beding aan twijfelde dat hij de juiste weg voor hen bereidde.

Daarnaast ontmoedigden belanghebbenden de deelname aan de cursussen. In Oosterwolde hadden de boteropkopers gedreigd dat ze geen boter meer zouden kopen van boerinnen die de cursus zouden volgen. Deze tussenpersonen vreesden volgens Claterbos terecht dat deze boerinnen hun verbeterde boter rechtstreeks en voor een gelijke prijs aan particulieren zouden verkopen, waardoor zijzelf buiten spel werden gezet.[183] In de Achterhoek lag het weer anders. Omdat de boter daar in het algemeen werd geruild voor winkelwaren, schoten de boerinnen er niets mee op als ze na de cursus betere boter konden aanbieden. Kwaliteit was daar geen criterium. Doorgaans nam de winkelier meer boter af naarmate de botermaakster meer in de betreffende winkel verteerde. Hoe moeilijk het was deze oude gang van zaken te doorbreken bleek wel in Lochem waar een vrije botermarkt na korte tijd weer werd opgeheven.[184] De kleistreken in het zuidelijk rivierengebied kenden weer andere omstandigheden. Er was bijvoorbeeld rond Beusichem zo weinig aanbod van boter dat de boerinnen daar vrijwel altijd een goede prijs bedongen.[185] De geringe aandacht voor de boterbereiding was volgens Claterbos daar te wijten aan de heersende overtuiging dat 'melkvee niets opbrengt'. Deels was het maar schijn dat de vetweiderij meer opleverde. Brachten de vette ossen inderdaad bankbiljetten in huis, als de kwartjes en dubbeltjes van de boter wer-

den opgeschreven, dan kon volgens hem de balans wel eens naar melkvee doorslaan. De boer had er geen notie van omdat die meteen weer voor de huishoudelijke uitgaven werden gebruikt. Daarnaast betwijfelde Claterbos of er wel uit de melk werd gehaald wat mogelijk was.[186] In Ingen en Eck en Wiel waren de boerinnen na de cursus in 1892 hun echtgenoten al aan het overreden om meer melkvee te houden.

Uit de verslagen blijkt ook dat niet ieder meteen wilde of kon investeren. In Drempt bijvoorbeeld wachtte de boerenfamilies eerst de ontwikkelingen rond de zuivelfabrieken af.[187] Daarentegen hadden de boerinnen in Barneveld het geld niet om hun houten melktesten die niet gekoeld konden worden, door metalen te vervangen. [188] In Lichtenvoorde en Zieuwent kon men zich de aankoop van nagemaakte roombussen zelfs niet altijd veroorloven. Na een jaar betreurden nog velen dat zij ze niet konden aanschaffen, waarna burgemeester Raupp er twee verlootte.[189]

Hoewel in de loop van de jaren negentig steeds meer boterfabrieken in Gelderland werden opgericht, bleef er aanvankelijk ruim voldoende belangstelling voor de cursussen. In 1894 merkte Claterbos voor het eerst een uitzondering daarop in Wehl. Volgens hem lag de geringe belangstelling eraan dat de melk bij de leerlingen thuis aan de boterfabriek werd geleverd. Deze meisjes hadden waarschijnlijk het zekere voor het onzekere willen nemen omdat ze niet konden weten wat later van hen verlangd werd.[190]

Claterbos bleef de cursussen onverminderd van belang vinden. De zuivelbereidingskunst mocht volgens hem niet voor de volgende generatie verloren gaan, al was het alleen al om de onafhankelijkheid tegenover de zuivelfabrieken te bewaren. Bovendien konden de productiekosten op de fabriek (15-20 ct per kg boter) op de boerderij worden verdiend, als er maar even goede boter werd gemaakt.[191] Daar lag juist zijn motivatie voor de introductie van de nieuwste technieken en apparatuur. Deze waren vaak voor de fabrieken ontwikkeld, maar volgens hem konden deze in aangepaste vorm ook tot goede resultaten leiden op de boerderij. In de cursussen en op lezingen demonstreerde hij bijvoorbeeld steevast een handseparator.[192] Ook leerde hij de leerlingen hoe zij het vetgehalte van de melk konden bepalen met 'Gerbers toestel', een lacto-butyrometer.[193]

Niettemin steunden de zuivelcommissie en Claterbos ook de oprichting van kleine coöperatieve zuivelfabrieken. Hun voorbeeld waren de succesvolle kleine handkrachtzuivelfabrieken in Limburg en Noord-Brabant. Ook gaf Claterbos in 1894 in Epe een speciale cursus voor fabrieksperseneel aan twaalf vrouwelijke en twaalf mannelijke leerlingen. Overwogen werd of de zuivelschool moest worden opgeheven omdat het aantal aanvragen terugliep. De commissie vond dat die tijd nog niet gekomen was omdat nog altijd op de meeste boerderijen de melk zelf werd verwerkt en dat melklevering aan fabrieken voor boerderijen met een grote veestapel en een moderne werkwijze nauwelijks voordeel bood.[194]

In 1896 was het zo ver. De school en de functie van zuivelleraar werden

TABEL 4.1. Aantal leerlingen van de Ambulante Zuivelvakschool van de GOML, 1889-1896.

Jaar	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896
Aantal leerlingen	49	231	213	275	201	151	82	55

Bron: *MB GOML* 1889-1896.

opgeheven. Van Weijdom Claterbos werd opnieuw aangesteld, maar als zuivelconsulent, die als instructie meekreeg dat hij de boterfabrieken met raad zou bijstaan en zo mogelijk hun personeel zou opleiden door voor hen cursussen te verzorgen als hem dat niet hinderde in zijn advieswerk.[195]

Van de eerste Nederlandse zuivelscholen had de Gelderse zuivelschool het langst bestaan en de meeste vrouwelijke leerlingen onderricht. Waren op de beide andere scholen de meisjesleerlingen op twee cursussen bijna op een hand te tellen, de Gelderse zuivelschool had honderden vrouwen weten te bereiken (zie tabel 4.1.).

4.4. ZUIVELBEREIDING OP DE BOERDERIJ OF FABRIEK?

4.4.1. *De toekomst aan de fabrieksmatige boterbereiding*

Ondanks de initiatieven om de zuivelbereiding op de boerderij te verbeteren, sloeg de balans uiteindelijk naar de fabrieksmatige zuivelbereiding door. Reeds op het congres in Assen in 1878 had Jongkindt Coninck de onvermijdelijkheid van fabrieksmatige bereiding benadrukt.[196] Tekenend voor deze omslag was de vanzelfsprekendheid waarmee L. Broekema, op dat moment directeur van de rijkslandbouwschool in Wageningen, constateert dat het algemeen bekend is dat de zuivelbereiding in een overgangsstadium verkeerde:

> 'Het is van algemeene bekendheid dat onze zuivelbereiding een ander karakter aanneemt en overgaat van huisindustrie naar grootindustrie.' (1890)[197]

De besprekingen over de zuivelbereiding op de congressen veranderden van aard. Meer en meer besprak men deze vanuit het oogpunt van de fabrieksverwerking en niet van die op de boerderij. Op het Landhuishoudkundig Congres in 1890 te Goes kwam bijvoorbeeld aan de orde of het vetgehalte van de melk voldoende betrouwbaar kon worden gemeten. Dit was noodzakelijk om over te kunnen gaan op betaling van de melk naar vetgehalte. De zuivelconsulenten en fabrieksdirecteuren zagen daarin de mogelijkheid om de boerenfamilies te stimuleren zo goed mogelijke kwaliteit melk te leveren. De vraag was met name hoe de melkleveranciers op

AFBEELDING 4.1. Melkhandel met botermakerij.
Collectie *In schort en overall*, Wageningen.

gedifferentieerde uitbetaling zouden reageren. Blijkbaar was het vertrouwen van de boeren niet overal verzekerd. Rinkes Borger, directeur van een zuivelfabriek in Leiden, vreesde dat een boer die publiekelijk minder geld per liter kreeg dan zijn buurman, ging ontkennen dat zijn melk slechter was en niet meer zou willen leveren.[198] Van der Zande, toenmalig zuivelconsulent in Friesland stelde daar tegenover dat iedere boer wel een idee had van de kwaliteit van de melk van een ander. Doorgaan met uitbetalen zonder onderscheid ontnam de boer juist iedere motivatie om de kwaliteit van de melk te verbeteren. Het leek hem het beste om met uitbetaling naar kwaliteit bij de coöperatieve fabrieken te beginnen. Hij verwachtte dat de leveranciers als mede-eigenaars minder snel zouden opzeggen.[199]

Een jaar later kwam in 1891 de ambulante zuivelvakschool van de GOML op het congres van Zwolle uitgebreid aan de orde. Het antwoord op de vraag of die ook voor andere streken navolging verdiende, luidde duidelijk neen. Hier werd regionale verscheidenheid van het landbouwonderwijs bepleit. In het algemeen was men op het congres van mening dat een dergelijke school niet voor alle veeteeltgebieden geschikt was. Het meeste succes had zij in de zandstreken van het GOML-gebied. De boerinnen in de kleigebieden dachten de kneepjes van het vak wel te kennen. In Friesland en Holland zou deze opzet volgens de aanwezigen onvoldoende te bieden hebben. De boerenstand was daar beter ontwikkeld en voor hun exportproducten golden andere maatstaven. Daar was een uitgebreider en lang-

duriger programma met ook andere onderdelen van de veehouderij vereist.[200]

4.4.2. *Reprise bij de kaasbereiding: deskundigheid bij boerinnen of fabriekskaas*

Was de boterbereiding geen aanleiding voor discussie meer, de volvette kaasbereiding nam haar plaats in. Woordvoerders refereerden veelvuldig aan de ontwikkelingen in de boterbereiding. In gebieden waar vanouds naast boter van de volle melk ook kaas uit de ontroomde melk werd gemaakt, produceerden de zuivelfabrieken eveneens beide. De volvette kaas van volle melk bleef echter een specialiteit van boerenbedrijven die zich in het zuiden van Noord-Holland, in Zuid-Holland en Utrecht bevonden. Hun kazen hadden een eigen naam en vorm. De Edammer en Goudse waren wereldwijd bekend en bedongen goede prijzen. Weliswaar waren er grote verschillen en konden nieuwe inzichten bij eenieder tot verbeteringen leiden.

Alarm werd echter geslagen toen de zuivelfabrieken minder vette, dus goedkopere kaas in grote getale op de markt brachten als Edammer en Goudse. Zelfkazers gingen zich organiseren en pleitten in het openbaar voor hun belangen. De voorstanders van de zuivelfabrieken verdedigden hun opstelling vanuit de idee dat de zelfkazers slechts met een achterhoedegevecht bezig waren en op den duur zouden worden ingehaald. Op het landhuishoudkundig congres te Amersfoort in 1906 en te Gorinchem in 1907 wisselden zij economische berekeningen dan ook af met gloedvolle betogen over niet af te wenden ontwikkelingen en de tijdgeest. Tenslotte werd op het congres in 1923 te Gouda openlijk en onder grote belangstelling besproken of de kaasmakerij op de boerderij nog wel recht van bestaan had.[201]

Een heikel punt in de discussies vormde de vraag in hoeverre verbetering van de werkwijze van de boerinnen haalbaar was, of voldoende kundig vrouwelijk personeel beschikbaar zou blijven en welke gewenste en onwenselijke implicaties de verplaatsing van de kaasmakerij voor de boerinnen en hun dochters zouden hebben. Dat de vakkennis en de leiding bij de volvette kaasmakerij bij de boerin berustte, was geen twistpunt. Dochters werkten mee en zonodig ook vrouwelijk personeel. Maar in 1906 waarschuwde de zuivelconsulent van Utrecht, H.B. Hylkema, voor de illusie dat via onderwijs een uniform product kon worden gegarandeerd. De ervaring van de cursussen leerde dat de praktijk op de talloze boerderijen met ieder hun bijzondere omstandigheden geen precieze voorschriften toelieten. Zijn conclusie: verplaatsing was onvermijdelijk.[202] Bijval gaf V.R.IJ. Croesen die bij de keuring had opgemerkt dat zelfs de producten van één boerderij verschilden in samenstelling, geur en smaak.[203] Op grond hiervan achtte Hylkema onderricht zinloos[204], een ander vond de weg naar de ideale toestand te lang[205] en Rinkes Borger stelde openlijk dat het onmogelijk was het grote aantal boerinnen meer kennis bij te bren-

gen.[206] Op het congres in 1907 sprak men van 3000 kaasboerderijen alleen al in Zuid-Holland.[207]

Hartog, voorstander van verbeteringen op de boerderij, redeneerde dat de verschillen in omstandigheden het juist noodzakelijk maakte om de zuivelbereiding op de boerderij te houden. Niemand kon met de eigen melk zo goed rekening houden dan de boerin op basis van haar ervaring. Met vakkennis toegerust zou zij daarin nog beter slagen.[208] J.F.W.S. Middelbeek pleitte vervolgens voor de oprichting van een modelboerderij met een eenvoudige vakschool.[209] Op het congres deed hij hierover een meer uitvoerig voorstel. Hij propageerde hiermee een tweesporenbeleid. In zijn ogen moest de nieuwe vakschool kaasmakers en -maaksters opleiden naar het voorbeeld van de besten. Maar deze school kon eventueel ook geschikt gemaakt worden als opleiding voor de fabrieksmatige bereiding.[210] Fel verweer kwam van A. Bos die sinds 1894 zuivelconsulent voor Zuid-Holland was. Hij was ervan overtuig dat meisjes de school niet zouden komen bezoeken:

> '... de grote massa der meisjes, die het bedrijf zullen moeten uitoefenen, maken er geen gebruik van.' (1907)[211]

Tot tweemaal toe wees Hartog tevergeefs op de mogelijke voorbeeldfunctie van de vroegere ambulante zuivelschool van de GOML. Hij had de boerinnen zelf opgezocht. Hartog verweet de zuivelconsulenten dat zij te weinig interesse hadden voor wat op de boerderij geschiedde.[212]

Tegen het vasthouden van de zuivelbereiding op de boerderij stond het argument van Rinkes Borger dat het moeilijk was goed vrouwelijk personeel te vinden voor het werk.[213] Een jaar later betoogde ook zuivelconsulent Bos dat de onafhankelijkheid van het vrouwelijk boerderijpersoneel een voordeel was van de fabrieksmatige bereiding.[214] Overigens signaleerden anderen weer een tekort aan kundig personeel voor de fabriek. De boerin mee te nemen naar de fabriek wees Rinkes Borger echter af als te riskant:

> '... want de boerin, die meesteres is op haar hoeve, zal in de fabriek staan te kijken "als een kat in een vreemd pakhuis".' (1906)[215]

Terugkijkend op de verplaatsing van de boterbereiding van de boerderij naar de fabriek deed W.A. van Beeck Calkoen de boerinnen een argument aan de hand om de boter- of kaasmakerij op de boerderij te houden. Hij had geconstateerd dat het vee er beter bij stond op boerderijen waar zelf gekarnd en boter werd gemaakt. Dit lag volgens hem daaraan dat de kalveren met eigen karnemelk werden opgefokt in plaats met de ondermelk die van de fabriek terugkwam. Hij raadde de boerinnen aan meer op het voordeel daarvan te wijzen.[216]

Anderen vonden dit een tijdelijk euvel. De veehouders realiseerden

zich in hun ogen nog onvoldoende wat de kalveren zonder bijvoeren tekort kwamen.[217] In 1907 kwam hierover een voorstel van M.C. de Korver uit Gorinchem en A. Kooij jr uit Kedichem ter discussie. Zij stelden voor om cursussen over voedingsleer en veekennis te gaan organiseren. In hun ogen was vooral het eerste onderwerp van belang voor vrouwelijke leerlingen omdat vrouwen meestal de zorg voor het jongvee hadden.[218]

4.4.3. *De volvette boerenkaasbereiding: optie voor flinke en deskundige boerinnen*

Uiteindelijk klonken in de standpunten steeds meer pogingen ter overbrugging van de twee extremen door. Zo betoogde een spreker dat het onverantwoord was de kaasmakerij naar de fabriek te verplaatsen zolang daar nog geen prima volvette kaas kon worden gemaakt.[219] Zuivelconsulent Bos probeerde aan te geven dat fabrieksbereiding een optie was voor een beperkt aantal bedrijven, bijvoorbeeld die te klein waren of slecht waren ingericht. Daarbij hoorden ook de bedrijven die niet beschikten over vrouwen met de door hem verwoorde kwaliteiten:

> '... prima onderlegde, vakkennis bezittende, ijverige en lichamelijk sterke boerin, prima huishoudster, prima moeder, prima echtgenoote.' (1907)[220]

Maar landbouwers werden niet op vergelijkbare wijze beoordeeld! Toen Bos hierop werd aangesproken, antwoordde hij breed uitgemeten en beriep zich op de ervaring vanuit zijn functie. Volgens hem was reeds veel in de goede richting gerealiseerd, maar hij had ook geconstateerd dat er boerinnen waren die het gewoonweg nooit zouden leren:

> 'Er zijn vrouwen, die de zuivelbereiding nooit leeren. (...) Al is men met den besten wil ter wereld bezield, indien men voor individuen komt te staan, die geen goed werkende hersenen hebben en niet actief zijn, dan kan men doen wat men wil, een zuivelschool oprichten, cursussen houden enz., zij zullen de noodige vakkennis nooit verkrijgen.' (1907)[221]

In 1923 bracht Jurling Beck uit 's-Gravenhage een nieuw argument ten gunste van de fabrieksbereiding naar voren. Hij erkende dat de beste kwaliteit kaas wellicht alleen op de boerderij kon worden gemaakt. Hij betwijfelde echter of die wel gevraagd werd. Hij beweerde dat met een gelijkmatig product de beste opbrengst te behalen was. Waarom dan, luidde zijn vraag, steeds maar weer vele nieuwe boerinnen blijven onderrichten, terwijl de technische voorlichting op de fabriek snel op peil gehouden kon worden.[222] Daarentegen waren anderen op zoek gegaan naar economische gronden om hun keuze voor de boerderijverwerking te verdedigen. Een fabriek vergde extra bouwinspanning, vervoerskosten en arbeidskosten. Op de boerderij werden de restproducten zonder extra vervoerskosten benut voor de vetmesterij van de varkens.[223] Bovendien was de zelfka-

zerij een economisch verweermiddel: er bleef een keuze tussen melkverkoop of zelfkazen. In Zuid-Holland en Utrecht reguleerde de kaasproductie al vele jaren de seizoensgebonden schommelingen in de hoeveelheid melk voor zover die niet door zoetverkoop kon worden opgevangen.[224] Was concentratie van de zuivelverwerking wellicht rendabel vanwege de arbeidsbesparing, Hartog bracht in 1907 naar voren dat de nieuwe arbeidsverdeling niet alleen consequenties had voor de vrouwelijke gezinsleden en het vrouwelijk personeel. Hij waarschuwde dat de boer en zijn knechts mee moesten gaan melken als het vrouwelijk personeel voor de zuivel overbodig zou worden.[225] Hij vond het evenmin economisch te verdedigen dat er arbeidskosten op de fabriek werden gemaakt, terwijl de dochters thuis alleen meer geld zouden gaan kosten:

> 'Indien een boer verscheidene dochters heeft en die meisjes krijgen, tengevolge van de overbrenging der kaasbereiding naar de fabrieken, niets meer te doen en zij gaan dan piano spelen en uitstapjes maken, dan is dat zeker niet in het belang der oeconomie.' (1907)[226]

Blijkbaar ging hierachter de opvatting schuil dat meisjes geen ander werk op de boerderij of elders behoorden te doen.[227] Jurling Beck dacht daar anders over. Hij berekende dat 10 personen op de fabriek het werk van 100 boerinnen overnamen. Volgens hem konden boerinnen beter op een andere wijze aan het bedrijf bijdragen. Hij noemde het huishouden en andere onderdelen van het bedrijf zoals de pluimveehouderij, waarmee zij eveneens geld konden verdienen.[228]

A. van Wijnen uit Gouda wees in zijn inleiding op het landhuishoudkundig congres van 1923 op de kwaliteitswaarborg als de kaasmakerij geheel in eigen beheer gebeurde. Hij benadrukte dat kaas uit een grondstof die van vele plaatsen kwam en lange tijd onderweg was geweest nooit de kwaliteit van een directe verwerking op de boerderij kon evenaren. Op de boerderijen besteedden boer en boerin volgens hem beslist meer zorg en arbeid aan hun gehele bedrijf wanneer zij de melk zelf verwerkten en niet 'alleen' de melkkan aan de weg hoefden te zetten. Tenslotte haalde hij de Noord-Hollandse zuivelconsulent Scheij aan die ooit beweerde dat er met het verdwijnen van de kaasmakerij 'iets moois en huiselijks' van de boerderij verloren ging.[229] Hij benadrukte de waarde van deze bedrijfstak voor de boeren, maar vooral voor boerinnen:

> '... dat het behoud van de kaasmakerij op de boerderij voor onze toekomstige boeren en boerinnen, en vooral voor de laatsten, van veel beteekenis kan zijn.' (1923)[230]

Hij vroeg zich publiekelijk af of de gevolgen voor de boerendochters wel wenselijk waren. Ter afschrikking verhaalde hij over de boerendochters in streken waar de kaasmakerij niet meer op de boerderij plaatsvond. Deze

meisjes waren volgens hem verward en onzeker geraakt omdat met de zelfkazerij een deel van hun identiteit en toekomstverwachtingen verloren was gegaan.

> '... klein overcompleet aan boerenmeisjes, die van lieverlede van het bedrijf zijn vervreemd? Eerst niet meer kaasmaken, dan liefst niet meer melken (...) zoo worden velen meer of minder juffrouwtjes, waarmee vader verlegen raakt, nu het onderwijs en andere voor vrouwen te bereiken vakken overal een teveel gaan aanwijzen. En is het kind er gelukkiger door geworden? Heel veel van die meisjes leven in een halfslachtigen toestand (...) voelen zich vaak als bij abuis in hun omgeving geplaatst. Zet daar eens tegenover de gezonde boerendeern, die met opgestroopte mouwen in het bedrijf meewerkt en aan de kaastobbe staat, en door dit meewerken voelt voor het bedrijf, ermee leeft.' (1923)[231]

Maar wat werd ter verbetering voor de vrouwen aangevoerd? Verplaatsing van de kaasmakerij naar de fabriek zou de vrouw des huizes van een zware taak ontlasten. Dit achtte zuivelconsulent Bos van groot belang voor vooral de fysiek en geestelijk minder sterke vrouwen.[232] K. Eriks (1867-1949), directeur van de coöperatieve verkoopvereniging van een aantal Friese zuivelfabrieken[233], wees naar Friesland waar ook de meest ouderwetse boer niet meer zou zeggen dat het vroeger beter was.[234] Natuurlijk zag iedereen graag een frisse boerenmeid. Maar als deze (nog) niet voorhanden was en al het werk op de boerin neerkwam, zo luidde de redenering, bevond deze boerin zich toch zeker in een meelijwekkende situatie. De zuivelbereiding in Friesland achtte hij daarom een navolgenswaardig voorbeeld. Deze was nagenoeg geheel van de boerderij verdwenen en hij was ervan overtuigd dat de Friese vrouw er geenszins op achteruitgegaan was. Zij was nu in de gelegenheid om zich aan andere zaken te wijden en zich op een andere wijze in de maatschappij te ontwikkelen.[235]

5. LANDBOUWONDERWIJS VOOR MEISJES: MEISJESONDERWIJS VOOR DE BOERENSTAND

Kende het zuivelonderwijs voor vrouwen slechts een kortstondig bestaan, na 1900 zetten nieuwe buitenlandse voorbeelden van landbouwonderwijs voor vrouwen ertoe aan om dit onderwijs ook in Nederland aan te pakken. Dit hoofdstuk behandelt de discussies over de vraag wat voor soort onderwijs dat dan wel moest worden.

De eerste paragraaf gaat in op de buitenlandse voorbeelden en hoe zij voor het creëren van een draagvlak voor apart onderwijs voor vrouwen van de boerenstand werden ingezet. De vrouwenbeweging, met name het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, de landbouworganisaties en de landbouwoverheid krijgen afzonderlijk aandacht. Aan de orde komt wat voor onderwijs zij voor de vrouwelijke boerenstand op het oog hadden en hoe zij daarbij refereerden aan de inbreng van vrouwen aan de landbouwmodernisering en de ontwikkeling van het platteland en aan het belang van vrouwenemancipatie op het platteland.

In paragraaf twee komen de opvattingen over de daadwerkelijke invulling van het onderwijs aan bod. In het algemeen bleek ieder zich erin vinden dat de toekomstige boerin noch stadsdame, noch een tweede boer moest worden. Niettemin dienden het bestaande huishoudonderwijs in de stad en het landbouwonderwijs voor de mannelijke arbeidsdomeinen als belangrijke referentiepunten. Waarin zij dan precies verschilden en welke onderlinge verschillen in acht moesten worden genomen, komt nadrukkelijk aan de orde. Ook de vraag in hoeverre boerinnen en hun dochters zelf hun stem over dit nieuwe onderwijs hadden kunnen laten horen, wordt beantwoord.

Tenslotte gaat de derde paragraaf in op de verschillende onderwijsvormen die in voorbereidingscommissies werden ontworpen. Hoe deze commissies hun plannen in het bredere maatschappelijk kader plaatsten en de diverse voorgestelde onderwijsvormen aan elkaar relateerden, krijgt de volle aandacht. Daarbij is het de vraag langs welke scheidslijnen de verschillen in doelgroep, c.q. leerplan liepen. Deze paragraaf eindigt met de vraag wat voor onderwijskrachten voor dit nieuwe onderwijs moesten worden ingezet en wie met de leiding van het onderwijs moest worden belast. Huishoudleraressen en onderwijzeressen, alsook landbouwleraren en landbouwonderwijzers bleken hiervoor in aanmerking te komen.

5.1. Vakopleiding voor boerendochters op de politieke agenda

5.1.1. *Berichten uit het buitenland*

Bleef het in de negentiende eeuw bij een kortstondig bestaan van zuivelonderwijs voor vrouwen, na 1900 leidden berichten over landbouwonderwijs voor vrouwen in het buitenland opnieuw tot de discussie dat dit onderwijs ook in Nederland moest worden opgericht. Weer kwamen aansporingen van verschillende zijden. Het zeer uitgebreide knipselarchief van

het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid geeft daarvan een belangwekkend overzicht.

Het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV) werd in 1901 opgericht met het batig saldo van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid van 1898. Het nam de taak op zich om op het gebied van de vrouwenarbeid de vinger aan de pols te houden. De tentoonstelling werd destijds door een breed scala van organisaties en vrouwen uit de vrouwenbeweging gedragen.[1] Het Bureau voelde zich als geesteskind van de tentoonstelling evenzeer met de vrouwenbeweging in de volle breedte verbonden.[2] Wat land- en tuinbouwzaken betreft mengde het Bureau zich aanvankelijk vooral in de discussies over arbeidsbeschermende maatregelen voor gehuwde landarbeidsters en over de opleiding en beroepsperspectieven voor vrouwen in de tuinbouw. De medewerksters blijken eveneens algemene informatie over vrouwen in de landbouw te hebben uitgeknipt, opgevraagd en gearchiveerd. In hun archief bevinden zich veel stukken over buitenlandse onderwijsvoorzieningen en andere initiatieven voor vrouwen in de landbouw. De bureaumedewerksters bewaarden bijvoorbeeld uit de *Haagsche Courant* van 1903 een artikel over een landbouwschool voor vrouwen in de Verenigde Staten. Vrouwen leerden daar alle mogelijke landbouwwerkzaamheden zelf te verrichten.[3] Ook knipte het Bureau een bericht uit over de Internationale Landbouwunie van Vrouwen die in 1899 was opgericht tijdens een bijeenkomst van de Internationale Vrouwenraad in Londen.[4]

In landbouwkringen werd niet naar deze voorbeelden verwezen. Wel bleek een ander artikel uit *De Huisvrouw* van 1903 zowel in het archief van het Bureau voor Vrouwenarbeid als in een landbouwarchief te zijn opgenomen.[5] In dit artikel beschreef landbouwkundige Boeke uit Groningen de gecombineerde landbouw-huishoudschool voor meisjes die hij dat jaar in Hamelen (Hannover) had bezocht. Hij was klaarblijkelijk erg onder de indruk geraakt van deze school. Zijn aansporing aan vrouwen die in het onderwijs werkzaam waren om een dergelijke school in Nederland op te richten, leidde aanvankelijk tot geen initiatieven. Enkele jaren later bracht hij de school nogmaals onder de aandacht, maar ditmaal bij landbouwkundigen. Op het Landhuishoudkundig Congres van Veendam in 1905 lichtte hij uitgebreid de opzet van deze school toe tijdens een bespreking over landbouwonderwijs voor vrouwen. Zijn enthousiasme reikte zover dat hij volmondig verklaarde dat hij zijn vrouw op deze school had willen uitzoeken als hij nog jong geweest was.[6] Theda Mansholt refereerde later aan een toespraak van hem. Hoewel zij niet in de ledenlijst van dit congres is opgenomen, lijkt het wel aannemelijk dat zij hem daar heeft gehoord.[7]

Het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid bleek op zijn beurt de landbouwpers niet nauwkeurig te volgen. Zo mist het archief een aantal uitgebreide artikelen uit het *Nederlandsch Landbouw Weekblad* over boerinnenkringen en onderwijsvoorzieningen voor boerinnen in België en Canada.[8]

Het Bureau en de landbouwwereld kwamen pas echt met elkaar in contact toen het landbouwonderwijs voor meisjes in Nederland een discussiepunt werd op belangrijke bijeenkomsten in de landbouwwereld. Het NBV ondernam actie toen het daarvoor aanknopingspunten vond en contactpersonen op het spoor kwam in de verslagen van landbouwvergaderingen in de algemene pers.

5.1.2. *Een draagvlak voor landbouwonderwijs aan vrouwen in Nederland*

De bespreking over het landbouwonderwijs aan vrouwen op het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres in 1905[9] hing ongetwijfeld samen met de berichtgeving uit het buitenland. Kort daarop startte de eerste algemene landbouwcursus voor boerendochters, en wel in Gelderland. Landbouwonderwijzer J.H. (Jan) Leppink (1865-1952)[10] uit Eibergen gaf tussen 1906 tot 1908 in Groenlo tweemaal de cursus 'algemene landbouwkunde voor boerendochters', zonder enige vergoeding, onder de verantwoordelijkheid van de plaatselijke afdeling van de GOML.[11]

Rijkslandbouwleraar en directeur van de rijkslandbouwwinterschool in Veendam, J. (Jan) Kok (1871-1954)[12] meende achteraf dat het boek *De maatschappelijke rol van de boerin* (1907) van de Belgische inspecteur voor landbouwonderwijs P. (Paul) de Vuyst († 1950) de doorslag had gegeven. Volgens Kok vormde dit boek de directe aanleiding om in landbouwkringen serieus na te gaan hoe vakonderwijs en organisatie voor boerinnen in ons land konden worden opgezet.[13] Het in het Vlaams verschenen boek was goed toegankelijk en in tegenstelling tot de vele losse artikelen voordien gaf het overzicht en visie. Zowel de betekenis van de boerin voor het gezin, de huishouding, het bedrijf en de maatschappij als de scholingmogelijkheden en organisaties voor boerinnen in verschillende landen van Europa, de Verenigde Staten en Canada kwamen aan bod.[14] Medestanders verwezen naar het boek om hun argumenten kracht bij te zetten. Met name bleek het overzicht van initiatieven in het buitenland van groot belang bij de bewering dat Nederland daarbij toch niet kon achterblijven.[15]

De secretaris van de Maatschappij tot Bevordering van Landbouw en Veeteelt in Zeeland had deze Belgische voortvarendheid blijkbaar snel opgemerkt. Secretaris en hoofdonderwijzer G.A. Vorsterman van Oyen (1836-1915)[16] stelde op de algemene vergadering van 11 juni 1908 de Belgische opleidingsmogelijkheden ten voorbeeld in een toespraak over 'de vrouw op het bedrijf'. De verslaggever van het *Landbouw Weekblad* concludeerde uit het luid applaus en het ontbreken van discussie, dat men het volkomen met de spreker eens was.[17] In november besloot het hoofdbestuur om op kosten van de Maatschappij twee leraressen in België op te laten leiden:

> '... teneinde later belast te worden met het onderwijs aan jonge dochters en boerinnen in landbouw, groenteteelt, bloementeelt, veeteelt, zuivelberei-

ding, huishoudkunde, beginselen der opvoedkunde, gezondheidsleer, begrippen over handel en boekhouden, nuttige handwerken, zooals gegeven in Belgische landelijke huis-(houd-, MvdB)scholen.' (1908)[18]

Het verslag van bovengenoemde vergadering in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was de medewerkster van het NBV prompt opgevallen. Ze schreef de Zeeuwse landbouwmaatschappij meteen om nadere informatie en had daarmee direct contact met de landbouwwereld gelegd. Vanaf dat moment bleef de Zeeuwse secretaris het bureau regelmatig over de voortgang van dit initiatief informeren.[19]

Vervolgens riep toenmalig inspecteur voor het landbouwonderwijs P. van Hoek (1865-1926) in december 1908 de rijkslandbouwleraren in een vergadering met hen op om het landbouwonderwijs voor vrouwen bij de landbouwmaatschappijen in hun gebied aan te kaarten.[20] Het NBV steunde deze oproep door op 8 maart 1909 een circulaire van gelijke strekking onder de landbouwmaatschappijen te verspreiden.[21] Behalve het NBV liet ook *De Huisvrouw* een stem vanuit de vrouwenbeweging horen. De redactie nam niet alleen informatie over buitenlandse landbouwonderwijsvoorzieningen voor vrouwen op maar maakte opnieuw ruimte voor lezers en betrokkenen om hun standpunt naar buiten te brengen.

Veel landbouworganisaties reageerden met een positieve reactie of vermeldden de circulaire van het NBV in de verslagen van hun besprekingen.[22] De Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid besloot dezelfde maand nog om de toegezonden aanbevelingen van D.R. Mansholt (1842-1921) en de circulaire van het NBV serieus te nemen. Ze stelde een studiecommissie in voor de vraag hoe de GMLN huishoudonderwijs voor boerenmeisjes zou kunnen bevorderen.[23] Augustus 1910 lag er een rapport met als bijlage een internationaal overzicht van landbouwonderwijs voor vrouwen in België, Frankrijk, Ierland, Duitsland en Oostenrijk.[24] Ook het bestuur van de Vereeniging tot Ontwikkeling van den Landbouw in Hollands Noorderkwartier nam op 7 april 1909 het schrijven van het NBV ter harte. Na enige voorstudie kwam het bestuur op 30 juni tot het voorstel om een commissie te benoemen, hetgeen op de algemene najaarsvergadering in november werd bekrachtigd.[25] Deze Commissie van Advies rondde in februari 1910 haar rapport af dat meteen in de voorjaarsvergadering van maart werd besproken.[26] Eén voor één volgden ook andere landbouwmaatschappijen. De Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw ondernam verdere stappen nadat H.A. Huender op de ledenvergadering van juli 1909 ondersteuning had gekregen voor zijn pleidooi voor landbouwonderwijs aan vrouwen.[27] De Hollandsche Maatschappij van Landbouw ging haar onderwijs in de zuivelbereiding en veeverzorging geleidelijk aan met landbouwhuishoudonderwijs aanvullen.[28] Gezamenlijk bespraken de landbouworganisaties uiteindelijk op het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres van Venlo in 1911 het vraagpunt met welke vakkennis de toekomstige boerin het meest gebaat zou

zijn.[20] In de volgende paragrafen komen de verschillende visies en besluiten aan bod.

5.1.3. *Landbouwmodernisering en het economisch aandeel van boerinnen*

Sinds het onderzoek van de landbouwcommissie die van rijkswege in 1886 was ingesteld, steunde de overheid meer dan alleen de oprichting van zuivelvakscholen. De uitvoering van de maatregelen die de overheid voor de verbetering van de landbouw steunde, liep voor het merendeel via de landbouwmaatschappijen en de boerenbonden. Regionale maatschappijen waren intussen uitgegroeid tot gewestelijke landbouworganisaties en boerenbonden. Hadden de landbouwmaatschappijen of -genootschappen een politiek en religieus ongebonden karakter, de boerenbonden hadden daarentegen een christelijke grondslag. Bij door de overheid gesubsidieerde activiteiten was het echter niemand toegestaan om andersdenkenden van deelname uit te sluiten.

In praktijk namen de landbouworganisaties als particuliere organisaties het initiatief voor landbouwcursussen en -scholen en vroegen vervolgens subsidie bij verschillende overheden aan. Zelf namen zij het beheer op zich. Niettemin waren de organisaties ook nauw betrokken bij de oprichting van rijksinstellingen, zoals rijkslandbouwscholen, -proefboerderijen en -proefstations die onder het beheer van de staat stonden. Op eigen kosten bleven de organisaties daarnaast tentoonstellingen en wedstrijden organiseren die indertijd naast het vermaak ook een educatief doel hadden. Vanaf 1891 konden zij bij hun werkzaamheden op de steun van regionale rijkszuivel-, -land- en -tuinbouwleraren rekenen. Deze land- en tuinbouwkundigen coördineerden, inspecteerden en bemiddelden tussen de overheid en de organisaties. Zij hadden direct contact met de boerenbevolking als ze op verzoek lezingen voor de lokale afdelingen van de landbouwmaatschappijen gaven of land- en tuinbouwlessen op de landbouwwinterscholen voor hun rekening namen. Het toezicht op de rijkslandbouwwinterscholen lag meestal ook in hun handen.

Ondanks deze inspanningen ging de modernisering van de landbouw op wetenschappelijke grondslag langzaam en bleef de landbouwsector een bron van aanhoudende zorg. D.G. Montenberg, verbonden aan de rijkslandbouwwinterschool in Nijmegen, wees er in 1905 op het Landhuishoudkundig Congres in Veendam op, dat het optimaliseren van de hoofdtak van het boerenbedrijf weinig zin had als het daarbij bleef. Hij betoogde dat verbetering van de bedrijfsvoering rond de nevenproducten en de huishouding onontbeerlijk was. Voor deze terreinen waren er veel nieuwe inzichten en technologieën beschikbaar, maar in het algemeen toonden boeren daar weinig interesse voor. Ze namen er volgens Montenberg nauwelijks notitie van. Deze belangrijke onderdelen van het bedrijf, die meestal onder de zorg van de vrouw vielen, moest men volgens hem echter niet onderschatten.

Montenberg schraagde zijn pleidooi voor onderwijs voor vrouwen in de landbouw met economische argumenten. Hij beweerde dat vakonderwijs voor vrouwen, bijvoorbeeld in pluimveeteelt, verpakken van producten en eenvoudig boekhouden, de opbrengsten van de hoenderhof en de verkoop van boter, kaas en vruchten zou doen stijgen en de financiële situatie van het bedrijf dus aanzienlijk verbeteren.[30] Daarmee onderkende hij dat het werk van de boerinnen van grote economische betekenis was. Deze argumentatie bleef in de debatten terugkomen. Het economisch aandeel van de boerin bleek een steekhoudend argument om medestanders voor het landbouwonderwijs voor vrouwen te winnen.

Ging Montenberg vooral in op de vrouwelijke landbouwwerkzaamheden, collega C. Bulder, vanaf 1895 leraar en vanaf 1908 directeur van de rijkslandbouwschool van Sittard[31] benadrukte zes jaar later op het landhuishoudkundig congres van 1911 in Venlo vooral het economische belang van de huishoudelijke werkzaamheden en de nieuwe inzichten op dat terrein. Hij wenste de bestaanszekerheid 'van de boer' voorop te stellen. Daarmee bedoelde hij dat nieuwe huishoudkundige inzichten alleen aangewend moesten worden als die deze bestaanszekerheid hielpen optimaliseren. Voor hem hield dat bijvoorbeeld in dat boerinnen geen vernieuwingen in hun werkzaamheden zouden moeten leren die extra producten of geld uit het bedrijf zouden kosten omdat zodoende de wal het schip zou keren.[32]

Golden deze beide argumentaties het bedrijfsniveau, andere woordvoerders wezen op de economische betekenis van vrouwen voor de landbouwsector als geheel. Zij gingen ervan uit dat bedrijfsinnovatie op wetenschappelijke grondslag noodzakelijk was om een economisch gezonde landbouwsector te verkrijgen. Zij stelden vervolgens vast dat economisch verantwoord handelende boerinnen onontbeerlijk waren om het beleid voor landbouwmodernisering te kunnen laten slagen. Behalve dat boerinnen ertoe bijdroegen om de productiviteit te verhogen door meer economisch verantwoord te werk te gaan, vonden woordvoerders het minstens zo belangrijk dat boerinnen de landbouwmodernisering mentaal zouden ondersteunen. Op dit punt werden zij aangesproken op hun verantwoordelijkheid voor het gehele bedrijf en niet alleen hun eigen werkterreinen.

Huender beweerde bijvoorbeeld dat boerinnen uit haar 'van nature' behoudende aard en uit onwetendheid modernisering tegenwerkten. Volgens hem stonden ze hun echtgenoot nogal eens lelijk in de weg als hij maatregelen ter modernisering wilde doorvoeren. In zijn ogen waren het de boerinnen die de oprichting van een boterfabriek of levering van melk daaraan tegenhielden. Enerzijds weet hij dat aan 'hare van nature behoudende begrippen', maar sterker nog achtte hij anderzijds hun zogenaamde 'afwerende' houding verklaarbaar vanuit de omstandigheden waarin zij vaak verkeerden. Hij wees daarbij op de drukke werkzaamheden, de afhankelijkheid van kennis uit overlevering en het gebrek aan voorlichting. Volgens Huender konden veel boerinnen de gedachtegang van een ge-

schoolde boer eenvoudigweg niet volgen, omdat zij vergeleken met hun echtgenoten een achterstand in ontwikkeling hadden. Scholing kon volgens hem daarin verandering brengen. Daarom pleitte hij voor landbouwonderwijs aan meisjes op de jaarvergadering van de GOML in 1909. Op die wijze dacht hij hun 'onbestemde' schrik voor verandering en hun misplaatst vertrouwen in de eigen bekwaamheid weg te nemen. Huender beklemtoonde hiermee zijn overtuiging dat alleen kennis tot de gewenste vooruitgang kon leiden.[33]

Ook Van Hoek, ondertussen in 1909 benoemd tot directeur-generaal van de landbouw, beweerde in 1911 dat boerinnen zonder opleiding een remmende invloed op de ontwikkeling van het bedrijf hadden. Hij verwees naar zijn werkervaring als consulent in Noord-Brabant[34] waar boerinnen zich met succes hadden verzet tegen de oprichting van een boterfabriek. Hij had tevens gemerkt hoe gewoon het daar was dat vrouwen over het geld beschikten. Met de anekdote dat een boer hem met zijn adviezen naar 'Tante Mie' had doorverwezen omdat 'die daar inwoonde en veel te zeggen had', onderstreepte hij het belang van onderwijs aan vrouwen.[35] Hiermee onderkenden zowel Huender als Van Hoek dat boerinnen niet alleen een verantwoordelijkheid hadden vanwege hun aandeel in de werkzaamheden op de boerderij, maar ook vanwege hun medezeggenschap in de bedrijfsvoering en de financiën.

Logischerwijs volgde uit de bredere betekenis van het aandeel van de boerin dan voor haar eigen werkzaamheden, dat goed onderwijs dus niet alleen vakkennis moest bieden voor die terreinen waarop ze daadwerkelijk werkzaam was. Het moest haar ook inzicht verschaffen in de economische positie van de landbouwsector en het eigen bedrijf alsook haar steun verwerven voor de daarvoor noodzakelijk geachte landbouwmodernisering.

5.1.4. *Stabiliteit en het sociaal en cultureel aandeel van vrouwen op het platteland*

Niet alleen de economische situatie van de boerenfamilies en van de landbouwsector gold als argument voor een nieuw landbouwbeleid waarin onderwijs aan boerinnen een plaats moest krijgen. Voorstanders wezen daarnaast nog op andere zaken. Sommigen signaleerden een groeiend vrouwentekort op het Nederlandse platteland.[36] Bijvoorbeeld stelden enkelen dat steeds meer Groningse boerengezinnen op verzoek van de pasgetrouwde boerin naar de stad trokken en de boerderij aan zetboeren overlieten.[37] Deze woordvoerders vreesden een vérgaande ontvolking van het platteland zoals dat in andere landen plaatsvond. Frankrijk was daarvan het meest afschrikwekkende voorbeeld. Vanuit het uitgangspunt dat juist jonge vrouwen vertrokken of tot vertrek aanspoorden, vonden de woordvoerders het van groot belang dat er onderwijs kwam dat zich specifiek op hen richtte. Ze suggereerden dat deze jonge vrouwen via onderwijs de voor hen positieve kanten van het buitenleven zouden ontdekken en kon-

den leren hoe zij daarvan profijt konden trekken en de nadelen ervan konden bestrijden.

Een aantal van deze pleitbezorgers beweerde dat boerendochters en jonge boerinnen vooral de bijzonder grote fysieke arbeidsbelasting tegenstond. Hieruit blijkt overigens dat zij wel beseften dat veel boerinnen een zware arbeidsbelasting hadden. Volgens deze woordvoerders konden verder doorgevoerde agrarische modernisering en een meer economisch gevoerde huishouding de vereiste verlichting brengen. Mechanisatie en extra inkomsten door betere landbouwmethoden zouden hen veel werk uit handen kunnen nemen. Bovendien zouden in hun ogen boerinnen aanzienlijk geholpen zijn als zij over moderne voorzieningen konden beschikken die tot dan toe nauwelijks op het platteland waren ingevoerd. Als voorbeelden noemden zij centrale watervoorziening en riolering, elektriciteits- en telefoonnet, openbaar vervoer en goed begaanbare wegen. Dit waren zaken die niet individueel op bedrijfsniveau konden worden geregeld, maar sociaal-politieke actie vereisten. De meeste woordvoerders onderkenden dat juist de steun van boerinnen en andere plattelandsvrouwen nodig was om een lans daarvoor te kunnen breken. Zij waren ervan overtuigd dat het onderwijs – door de kennis over de mogelijkheden van deze technologieën te verschaffen – hen het nut hiervan zou doen inzien en hen zou motiveren actie hiertoe te ondernemen.

Anderen weten de ontevredenheid van jonge boerinnen en boerendochters aan een sociaal-culturele achterstand in het boerenleven. Zij veronderstelden dat het gebrek aan voorbeelden van beschaafd leven op boerenleest hen parten speelden. Enkele woordvoerders lichtten toe dat zij het boerenhuishouden behalve als een economische eenheid ook als een belangwekkend sociaal en cultureel verband beschouwden. Juist het sociale en culturele werk- en leefklimaat van de boerderij had volgens hen grote invloed op het leven van de kinderen, inwonende familieleden en personeel. Zij wezen op de verantwoordelijkheid die boer en boerin daarin hadden. Zij dienden daarin leiding te geven en voorbeeld te zijn. Bovendien moesten zij ook zelf op verhaal kunnen komen. Ingegeven door de wens om wereldwijd tot een beschaafde samenleving te komen, pleitten deze woordvoerders ervoor dat ook boerenfamilies in die beschaving zouden delen. In hun ogen stelde beschaving de mens in staat om zich uit de dierlijke en slaafse, en dus mensonwaardige dwangbuis van een primitief leven te bevrijden en boven de ruwheid van de alledaagse strijd tot overleven uit te stijgen. Hun overtuiging was dat in principe alle bevolkingsgroepen tot die beschaafde wereld konden worden opgevoed. 'De vrouw' werd daarbij 'van nature' als opvoedster bestempeld en bij uitstek opgeroepen om een moreel voorbeeld te zijn en opvang, zorg, troost en koestering te bieden. Dat werd niet alleen binnen het gezin van haar verwacht als huismoeder. Alle vrouwen hadden als 'geestelijke' moeders ook daarbuiten deze opgave te vervullen.

Dit burgerlijk vrouwbeeld paste niet bij het boerenleven van alledag.

Juist vanwege de eenheid van gezin en bedrijf werden boerinnen vaak geheel in beslag genomen door hun vele arbeidstaken. Vanouds stond dan ook 'het kunnen aanpakken' in veel hoger aanzien dan een luisterend oor bieden bij een kopje thee. Niet alleen een aanpassing van deze mentaliteit maar ook een herformulering van de in oorsprong burgerlijke idealen waren vereist om de aansluiting te bevorderen.

In eerste instantie smeedden woordvoerders dit beeld tot een modern agrarisch vrouwbeeld dat in overeenstemming met de eenheid van gezin en bedrijf voor beide terreinen relevant was. Zodoende werd de 'beschaafde' boerin niet aangemoedigd om het huisgezin los te zien van het bedrijf, maar het daaraan te blijven onderschikken. Woordvoerders namen de dienende en opvoedende taak van de huismoeder in het modern agrarische vrouwbeeld op, maar plaatsten die bovenal in dienst van het bedrijf. De ruwe 'onbeschaafde' kantjes zochten zij in de zware belasting van de boerinnen, met name in het veldwerk. Voor het nieuwe vrouwbeeld moest het oude beeld worden gepolijst en de scherpe kantjes worden afgeslepen. Omdat vanouds de bijdrage van de boerin in het bedrijfswerk van meer belang werd geacht dan haar werk in de verzorging van huis en gezin, legden deze woordvoerders meer nadruk op het medeleven met de onderneming en op het toesteken van een helpende hand waar nodig dan op de liefdevolle en begripvolle huiselijke opvang van de gezinsleden. Op deze manier werd van beschaafde boerinnen verwacht dat hun toewijding of liefde voor de boer onlosmakelijk verbonden raakte met toewijding of liefde voor het leven op de boerderij in het algemeen.

Bij deze cultivering van de taken van boerinnen sloten de pleidooien voor verbeteringen in het voorzieningenpeil zeer goed aan. Onder het motto 'Een gezonde geest huist in een gezond lichaam' lagen vorming, opvoeding en verzorging in elkaars verlengde. Woordvoerders pleitten in één adem voor zowel de oprichting van allerlei sociaal-culturele verenigingen en de deelname daaraan, bijvoorbeeld een openbare bibliotheek en onderwijsmogelijkheden, als voor een betere spreiding van wijkzusters en huisartsen, voor de oprichting van consultatiebureaus, alsook voor centrale watervoorziening en riolering.

5.1.5. *Vrouwenemancipatie in de landbouwsector en op het platteland*

Woordvoerders die opkwamen voor de verbetering van de arbeidssituatie van vrouwen in de landbouw refereerden veelvuldig aan discussies over de arbeidsomstandigheden en de beloning van vrouwen in fabrieken en in huiselijke diensten. Voor het inwonend personeel op de boerderij namen woordvoerders meestal voorstellen over uit de discussies over de arbeidsomstandigheden in de huiselijke diensten in de stad. Daarentegen werden de arbeidsomstandigheden van landarbeidsters die loon zonder inwoning kregen, in eerste instantie beoordeeld volgens de criteria die golden voor vrouwelijke fabrieksarbeid. Degenen die voor seizoenarbeid in

de landbouw werden ingeschakeld, vielen als de meest onbeschermde groep arbeidsters tussen wal en schip.

De discussies spitsten zich daarom toe op de vraag hoe de (voorgestelde) maatregelen die geënt waren op een industriële en stedelijke context, moesten worden aangepast aan de arbeidsomstandigheden in de landbouw. Van een tegenstelling tussen baas en arbeider, die de sociale context vormde voor overheidsingrijpen, was in de landbouw eveneens sprake. Uiteindelijk bleef de vrouwenarbeid in de landbouw steeds buiten de arbeidsbescherming omdat die niet kon worden gemist, bij de landarbeidersgezinnen niet vanwege de inkomsten noch bij de boerenfamilies vanwege de arbeidskrapte in drukke perioden in de landbouw.[38]

De arbeidsomstandigheden van de boerinnen en haar dochters lieten deze woordvoerders bij voorbaat buiten discussie omdat ze deel uitmaakten van het gezin van 'de baas'. De overheid onthield zich nadrukkelijk van enige bemoeienis met gezinsregelingen. Politiek gezien had het dus weinig zin te proberen om voor deze groep vrouwen wettelijke arbeidsbescherming af te dwingen. Wettelijk gezien kon daarin alleen in specifieke gevallen op strafrechtelijke gronden achteraf correctief worden ingegrepen.

Kon arbeidsrechtelijk weinig worden gedaan, er waren wel andere wettelijke bepalingen die van invloed waren op de positie van vrouwen op het boerengezinsbedrijf. Deze hadden indirect weerslag op de mate van hun zeggenschap in geldbesteding en arbeidsverdeling. Er lagen mogelijkheden tot verbetering van de positie van vrouwen in het familierecht. Wettelijke bepalingen over handelingsbekwaamheid bij meerderjarigheid binnen het huwelijk, huwelijksgoederenrecht en erfrecht waren voor de positie van boerinnen en boerendochters van groot belang. Hoewel de rechten in praktijk werden afgezwakt zoals bij het erfrecht door verervings- en opvolgingsgewoonten, hadden ze ontegenzeggelijk een uitwerking op de genderverhoudingen in de agrarische sector. Tot nu toe is niets opgemerkt over dat vrouwen uit de eerste feministische golf, die bijvoorbeeld uitvoerig het huwelijksrecht doorlichtten, specifieke eisen opstelden ten gunste van de positie van boerinnen en haar dochters of in hun verdediging naar deze groepen verwezen.[39]

Andere, vooral vrouwelijke woordvoerders sloten direct aan bij ideeën van de vrouwenbeweging door voor de uitbreiding van de bestaansmogelijkheden voor vrouwen in de landbouw te pleiten. Zij doelden daarbij op een professionele werkkring of op de verantwoordelijkheid voor een eigen bedrijf via pacht of eigendom, waardoor vrouwen zichzelf in hun onderhoud konden voorzien. Zij wezen er terecht op dat de agrarische werkzaamheden, ook de vrouwelijke, specifieke vaardigheden en kennis vereisten en dat hiervoor geschoolde vrouwen tot betere resultaten zouden komen. Hoewel deze woordvoersters niet uitgingen van de normale situatie, was het in de praktijk wel zo dat er vrouwen waren die, al dan niet van boerenkomaf, door omstandigheden of uit ambitie de leiding over een landbouwbedrijf hadden.

Behalve voor de emancipatie van vrouwen in de landbouwsector kwamen woordvoerders op voor de positie van vrouwen op het platteland. Zij wensten een gelijkschakeling van de voorzieningen voor arbeidsverlichting en ontplooiing aan die waarover vrouwen in de stad konden beschikken. In landbouwkringen bestond verdeeldheid over de vraag of boerinnen zelf voor hun belangen hierin moesten opkomen. Het noodzakelijke sociaal-politieke inzicht en organisatievermogen werden boerinnen niet zonder meer toegedicht. Vonden sommigen dat scholing ook hier uitkomst kon brengen, anderen beschouwden sociaal-politieke actie voor vrouwen niet gepast. In de vrouwenbeweging werd daar anders over gedacht. Hoewel sommige woordvoersters de politieke daadkracht van boerinnen evenzeer betwijfelden, probeerden zij met vrouwen uit andere bevolkingsgroepen op het platteland en met de hulp van vrouwen uit de stad deze zaak te bevorderen.

5.2. ONDERWIJS CONFORM HAAR BESTEMMING

5.2.1. *'Geene coquette die alleen maar droomt van opschik'*

De woordvoerders uit landbouwkringen zagen onderwijs voor vrouwen in de landbouw meer als een goede voorbereiding van boerendochters op hun levensbestemming dan als een beroepsopleiding voor vrouwen die zich voor een werkkring in de landbouw wilden bekwamen. Zij pleitten ervoor dat boerenmeisjes zouden kunnen doorleren na het algemene lager onderwijs om zo hun geschiktheid voor het boerenleven te behouden en zelfs te verbeteren. Boeke had in 1903 de Landbouw-huishoudschool te Hamelen voor het voetlicht gebracht om bereidheid te kweken voor de ontwikkeling van het onderwijs voor boerenmeisjes na de lagere school. Daarin benadrukte hij dat deze school was opgericht uit onvrede over de beperkte scholingsmogelijkheden in hotel- of kostschoolverband op het platteland in Hannover.[40] Vanuit verschillende regio's uit Nederland klonk eenzelfde bezorgdheid. In Groningen leefde het probleem dat de boerendochters zich na verdere scholing van het boerenleven afkeerden.[41] Vanuit Brabant klonk het argument dat de meisjes hun handen 'onklaar' stonden voor het werk als ze na een vervolgschool weer op de boerderij kwamen.[42]

In de grotere dorpen en kleine steden konden boerenmeisjes wellicht in de avonduren herhalingsonderwijs volgen, maar voor dagonderwijs op (meer) uitgebreide lagere scholen (Franse school en MULO), vakscholen (kook- en huishoudscholen) en middelbare scholen (MMS, HBS en gymnasium) waren de meisjes op de stad aangewezen. Was de gewenste school niet vanaf de boerderij bereikbaar, dan kon een school met internaat uitkomst bieden. De meeste boerenmeisjes konden echter helemaal niet in de gelegenheid worden gesteld om door te leren. Het speelde dus slechts

voor een minderheid dat zij zich in hun keuze voor vervolgonderwijs beperkt voelden.[43] Alleen de rijkere boerenstand, zoals bijvoorbeeld de Groningse akkerbouwers, kon zich dat veroorloven. Katholieke boerendochters van wat minder rijke ouders konden bovendien nog een kloosterschool met pensionaat bezoeken. Daar waren de verblijfkosten in het algemeen lager doordat het pensionaat deel uitmaakte van de kloosterhuishouding.[44]

In het algemeen riep de pensionaatsopvoeding van destijds weerstand op, zoals ook in het rapport van de onderwijscommisie van de Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid werd opgemerkt. De internaten verschaften de meisjes in de ogen van de samenstellers 'meestal eene zoodanige opleiding dat haar hart van het landleven wordt afgetrokken'. Het volgende citaat gebruikten ze om hun afkeuring kracht bij te zetten:

> '"Wij zenden een boerenmeisje", zegt Pierre Joigneaux, "en wij krijgen een juffertje terug, eene coquette, die alleen droomt van opschik, dansmeesters, muziekmeesters en van te trouwen met een dokter, notaris, een predikant. Wij willen eene zedige en verstandige boerin en men geeft ons eene verwaande jonge dochter, die op het land niet meer aarden kan".'(1910)[45]

Van gelijke weerzin getuigden de woorden van C.R. Brinkman, rijkslandbouwleraar te Leeuwarden op de algemene vergadering van de Friesche Maatschappij van Landbouw in 1911. Hij kaartte het bestaan van huishoudscholen aan, maar zag ook daarin geen bevredigend alternatief. Volgens hem voldeden ze evenmin aan de specifieke eisen die de opleiding van boerenmeisjes stelde. Bovendien wist hij te melden dat boerenmeisjes ze nauwelijks bezochten. Brinkman dacht dat dit lag aan de hoge schoolgelden, de noodzaak voldoende werkkracht thuis op de boerderij te houden, een gebrek aan interesse, een aversie tegen de sfeer onder stadsmeisjes of een mengsel van dat alles.[46]

Het betekende echter niet dat er geen meisjes uit boerenkringen waren die via het algemeen vervolgonderwijs en aanvullend vakonderwijs hun weg vonden. Met name het beroep van onderwijzeres of lerares was voor een vrouw algemeen geaccepteerd. Bovendien lag er voor onderwijzeressen een wijde werkkring open op het platteland omdat daar lagere salarissen golden. Het waren vooral de boerenfamilies waarvan de jongens gingen studeren, waar ook de meisjes de gelegenheid kregen om door te leren. Dit moest dan meestal wel in een korter tijdsbestek, dus op een lager eindniveau. De opleiding voor onderwijzeres of lerares voldeed daaraan. Voor deze boerendochters kon voor hun opleidingstijd meestal wel een onderkomen bij een familielid met zijn gezin in de stad geregeld worden.[47] Deze boerendochters kwamen ook wel in de banken van huishoudscholen terecht, maar dan niet bij het vervolgonderwijs dat direct op de lagere school aansloot. Zij bezochten de vakopleidingen waarvoor enige jaren algemeen vervolgonderwijs als vooropleiding was vereist. De huis-

houdkundige opleidingen waren zeer in trek omdat het geleerde na een huwelijk ook nog voor het eigen huishouden van pas kwam.

Vanuit deze gedachtegang is het niet vreemd dat de woordvoerders geen aandacht besteedden aan de mogelijkheden voor meisjes om van het bestaande landbouwonderwijs gebruik te maken noch aan die meisjes die landbouwonderwijs volgden. Als voorbereiding op het vrouwenwerk op de boerderij voldeden de reguliere landbouwopleidingen in hun ogen niet. Meisjes die landbouwopleidingen volgden, waren grote uitzonderingen. Ze waren niet altijd boerendochters en ze hadden niet allemaal de intentie om na de opleiding hun bekwaamheden op een landbouwbedrijf te gaan beproeven. Wel kwam een aantal van deze opgeleide vrouwen door huwelijk uiteindelijk toch op een landbouwbedrijf terecht. Verder onderzoek naar de levensloop van deze vrouwen kan hier interessante informatie bieden.[48]

5.2.2. *Huismoeder en boerin: 'geen tweede boer'*

In landbouwkringen en bij de landbouwoverheid klonk het eensluidend dat de opvoeding van boerenmeisjes gericht moest zijn op hun toekomstige taak als boerin én huismoeder. In het Groningse rapport werd expliciet van 'hun levenstaak' gesproken.[49] C. Bulder, directeur van de RLWS te Sittard stelde dat beide taken voortvloeiden uit de positie van de boerin als 'de vrouw des huizes'. Door het werkterrein van de boerin te benoemen als taken die bij een bepaalde levensstaat behoorden, maakten de woordvoerders duidelijk dat zij het werk van de boerin niet als beroepsarbeid beschouwden.

Wat Bulder onder de vereiste kennis voor de taak als huismoeder verstond, had alleen betrekking op huishoudelijk werk.[50] De opstellers van het Groningse rapport waren hierin nauwkeuriger door de taak als huisvrouw apart te noemen. Onder de taak als huismoeder schaarden zij alleen de opvoeding van de kinderen. Een ander verschil was dat de Groningse commissieleden van een rangorde uitgingen. Zij stelden de boerin in haar hoedanigheid als huismoeder op de eerste plaats, als huisvrouw op de tweede plaats en op de derde plaats als mede-arbeidster/werkster in de werkzaamheden of toezicht in het bedrijf.[51] Veel woordvoerders hanteerden dezelfde rangschikking.[52] Hieronder vielen ook leraressen die later werkzaam waren voor het onderwijs aan boerendochters, zoals G.H. Bieleman.[53]

Uit een dergelijke rangorde blijkt dat deze personen de landbouwarbeid van de boerin van ondergeschikt belang achtten. Zo schreef een goed geïnformeerde maar anonieme schrijver in 1910 in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* dat de boerin geen 'landbouwspecialiteit' hoefde te worden, maar:

> '... doch wel moet zij in ieder opzicht berekend zijn om als vrouw van den landbouwer mede aan het hoofd van het bedrijf te staan en voor de haar als zoodanig opgelegde taak, bekwaam te zijn.'(1910)[54]

Sommigen spraken expliciet uit dat zij helemaal niet zaten te wachten op 'een tweede boer' op het bedrijf. Ook J. Kok, directeur van de RLWS te Veendam zag zich genoodzaakt om tegenstanders de wind uit de zeilen te nemen. In een brief aan de inspecteur van het landbouwonderwijs meldde hij principiële tegenstand uit zijn omgeving:

> 'Zij vreezen, dat dat onderwijs de latere boerinnen zal aanmoedigen, zich in aangelegenheden te mengen, die tot de competentie des mans behooren en dulden geen afwijking van den regel: de man achter, de vrouw voor.'(1909)[55]

De meeste voorstanders van het onderwijs aan boerenmeisjes hielden zich dan ook verre van de aandrang vanuit de vrouwenbeweging om vrouwen of zij nu van boerenafkomst waren of niet, voor een werkkring of zelfstandige bedrijfsvoering in de landbouw te bekwamen. We zagen reeds dat het blad *De Huisvrouw* buitenlandse voorbeelden van dergelijke opleidingen aandroeg. Het verband tussen onderwijs voor meisjes en de vrouwenbeweging lag in deze periode zo voor de hand, dat woordvoerders die zich wilden bepalen tot het onderwijs voor boerenmeisjes 'conform haar bestemming' hun tweeslachtige positiebepaling tegenover de vrouwenbeweging wel moesten uitleggen. Enerzijds beriepen zij zich op de verworvenheden van vrouwen en de vrouwenbeweging, die zich ook moesten uitstrekken tot boerenvrouwen. Anderzijds toonden zij nadrukkelijk dat zij zich er niet geheel mee konden vereenzelvigen. Zo verwoordde Huender op de algemene ledenvergadering van de GOML:

> 'Zij, die voor de vrouw gelijke rechten vragen als voor den man, stuiten nog dikwijls op grooten tegenstand. Waar ik hier opkom voor landbouwonderwijs aan boerendochters, daar geloof ik echter niet, dat er van eenige zijde principieele bezwaren tegen zullen worden ingebracht. Het is toch eene zaak van practische belang, die in verband met de algemeene ontwikkelings-begrippen van den nieuwen tijd ten volle verdient wat naar voren geschoven te worden. Wie de veel omvattende taak van de vrouw in het boerenbedrijf kent, zal het met mij eens zijn, dat hier nog een groot arbeidsveld braak ligt, waaraan tot nog toe weinig aandacht is geschonken. (...) Ligt het nu op den weg van onze landbouwmaatschappij om die taak: "ontwikkeling van de jonge boerin" ter hand te nemen? Ik meen dat dit vanzelf sprekend is.'(1909)[56]

Dit onderwijs moest ten goede komen aan de modernisering die de boer wenste maar de boerin tegenhield. De behoudende en afwerende houding van boerinnen weet Huender aan hun onwetendheid. Volgens hem konden de boerinnen door een achterstand in hun ontwikkeling de gedachtegang van een geschoolde boer eenvoudigweg niet volgen. Verder vond hij hun realiteitszin verminderd omdat ze omkwamen in het werk. Daardoor hadden zij niet alleen schrik voor verandering, maar bovendien een misplaatst vertrouwen in hun eigen bekwaamheid. Huender beklem-

toonde met deze uitspraken, evenals Van Weijdom Claterbos een generatie eerder, zijn eigen overtuiging dat alleen kennis op wetenschappelijke grondslag tot de juiste vooruitgang kon leiden. Op grond van de ervaring met het onderwijs voor jongens schetste hij een breed algemeen ontwikkelend onderwijsplan. Dit was dus een seksespecifiek leerplan maar wel voor alle werkterreinen die onder het gezag van vrouwen vielen. Niet alleen de eenvoudige boerendochters maar ook de dochters van hereboeren zouden door kennis te nemen van de voedingsleer voor mens en dier, van de opvoeding, verzorging en landbouw inzien dat het landbouwbedrijf de moeite waard was.[57]

Rijkslandbouwleraar van Utrecht, A.C. van Daalen verwonderde zich dat de 'vrouwenquaestie' nog niet eerder op het congres aan de orde was gekomen. Voor hem kwam op de eerste plaats dat boerinnen goede huisvrouwen en moeders zouden zijn, maar ook dat 'wij haar tevens moeten helpen om goede bedrijfsvrouwen in de boerderij te worden'.[58]

In het algemeen was men het er in landbouwkringen over eens dat landbouwhuishoudonderwijs specifiek onderwijs voor meisjes moest zijn en blijven. Ook in de staatsbegroting voor 1911 werd daarvan uitgegaan, al moesten de evaluaties van de experimenten later de doorslag geven. Minister Talma had het landbouwonderwijs voor meisjes onder het land- en tuinbouwcursusonderwijs laten vallen. Vanwege de gelijkenis daaraan had hij dit onderwijs uit dezelfde post gesubsidieerd, maar hij voorzag dat het landbouwhuishoudonderwijs zich duidelijk van het jongensonderwijs zou gaan onderscheiden:

> 'Waarschijnlijk zal daarbij blijken, dat voor de vrouwelijke landbevolking landbouwhuishoudonderwijs, dus een combinatie van onderwijs in huishoudkundige en landbouwkundige vakken, het meest geschikt zal zijn, waaruit dan ook volgt, dat het onderwijs is, hetwelk afzonderlijk aan vrouwen moet worden gegeven. De ondervinding welken ten deze uitspraak heeft te doen, zal de richting bepalen ... .'(1911)[59]

Dit alles kwam overeen met het referentiekader waarin het onderwijs voor meisjes in die tijd werd geplaatst. In het algemeen vond men vervolgonderwijs voor gewone meisjes gepast als het hen verder zou ontwikkelen ter voorbereiding op het leven en niet op een werkkring. Vakopleidingen met een beroepsperspectief kwamen onder invloed van de vrouwenbeweging meer en meer ter discussie, maar bleken in de besprekingen voor vervolgonderwijs aan boerenmeisjes buiten het gezichtsveld te vallen. Deze leidden immers niet op voor boerin. Het betekende dat het algemeen patroon de leidraad was en men er geenszins op uit was om bestaande landbouwvakopleidingen te aanvaarden als mogelijke vakopleiding voor meisjes om zich voor een werkkring in de landbouw te bekwamen.

5.2.3. *Geen uniforme opzet: dé boerin bestaat niet*

Naarmate meer werd nagedacht over de mogelijke opzet van het onderwijs voor meisjes, kwam naar voren dat onderscheid moest worden gemaakt naar streek. In het oog sprongen de verschillen in de welstand van de boerengezinnen, die volgens velen niet alleen samenvielen met de status maar ook het ontwikkelingspeil die men boerinnen toeschreef. Woordvoerders onderkenden ook dat de omvang van de huishouding en de werkzaamheden van de vrouwen op de boerderij per streek uiteenliepen. Deze verschillen bepaalden voor een groot deel hoeveel tijd in welke periode van het jaar en hoeveel geld voor het onderwijs aan de boerendochters kon worden vrijgemaakt. Bovendien kwam naar voren dat er rekening moest worden gehouden met streekgewoonten en -gebruiken.[60] Kortom, men was het erover eens dat het onderwijs niet uniform moest worden ingericht, zoals ook de commissie 'Landbouwonderwijs voor meisjes' van de GOML in 1910 aan de ledenvergadering adviseerde.[61]

De verantwoordelijken voor het landbouwonderwijs bij de overheid stelden eveneens de noodzaak om het onderwijs aan de streek aan te passen zeer consequent aan de orde. P. van Hoek, van 1901 tot 1909 inspecteur van het landbouwonderwijs, benadrukte dit bijvoorbeeld op de vergadering van de GOML in 1909. Hij voerde aan dat bijvoorbeeld in Groningen de vrouwen meer ontwikkeld waren dan in de zuidelijke streken.[62] Toen Van Hoek reeds directeur-generaal van de landbouw was, ondersteunde hij de nieuwe inspecteur Van der Zande in 1911 in zijn bewering dat het geen nut had een algemeen programma te maken, omdat een uniforme regeling voor dat onderwijs niet mogelijk was.[63] Een duidelijke illustratie van de noodzaak om te differentiëren vanwege het verschil in werkzaamheden, vinden we bijvoorbeeld in de toelichting van Van der Zande in een brief aan de Gedeputeerde Staten van Gelderland:

> '... waar immers het bedrijf zoo uiteenlopend is en waar in het bijzonder de bemoeienis van de boerin met onderdeelen van het bedrijf zoo verschillend. Terwijl bv. op de kleinere Geldersche en Brabantsche boerderijs een goed deel van de bedrijfswerkzaamheden bij huis, als voedering en verpleging van kalveren, varkens en kleinvee, soms ook nog boterbereiding, en voorts werkzaamheden op het land, door de vrouwelijke leden van het gezin wordt verricht, is dit op Friesche en Groningsche boerderijs in 't geheel niet het geval. En wat dus op de ene plaats als een noodzakelijk onderdeel van het onderwijs is te beschouwen, kan elders wel worden weggelaten.' (1911)[64]

De voorkeur van landarbeiderszoon Van Hoek om de gehele vrouwelijke plattelandsbevolking in de besprekingen te betrekken, maakte het noodzakelijk om het onderwijs ook binnen bepaalde streken te differentiëren. Zelf onderscheidde hij in 1910 de groepen 'meisjes uit de landelijken stand', de 'vrouwelijke landjeugd' en de 'arbeidersvrouwen en -dochters'.

Voor de arbeidersvrouwen had hij gedacht aan kleine cursussen voor het leren koken van een goede pot. Zijn pleidooi voor onderwijs aan alle vrouwen op het platteland impliceerde dus dat één soort onderwijs per streek niet voldoende was.

Montenberg had op het Landhuishoudkundig Congres in 1905 al gepleit voor afzonderlijke voorzieningen voor dochters van de zogenaamde meer gegoede en de kleine boerenstand.[65] Hoewel hij dit niet voor specifieke regio's uitsplitste, is het ondenkbaar dat hij in regio's met een diverse boerenstand slechts één van beide voorgestelde onderwijsvormen wenste. Overigens werd in de commentaren op zijn voorstellen dit onderscheid niet aangevochten noch bevestigd.

Toch kon men nog altijd recht doen aan de heterogeniteit van de plattelandsvrouwen en tegelijkertijd over regionale onderwijsplannen blijven spreken, als werd vastgehouden aan het voornemen het onderwijs zo dicht mogelijk bij de woonplaats van de vrouwen aan te bieden. Het betekende een complexere differentiatie tussen de verschillende regionale landbouwverbanden, naar streek binnen het gebied van deze organisaties en binnen deze streek naar de aldaar te onderscheiden groepen vrouwen. Welke invloed dit onderwijsbeleid, dat verschillen naar welstand, klasse, ontwikkeling en arbeidspatronen benadrukte, had op de onderlinge verhoudingen in de plattelandsgemeenschappen, zal later worden bekeken. Begrijpelijkerwijs waren in de praktijk de mogelijkheden voor differentiatie begrensd. Dit was des te meer het geval omdat het onderwijs nog helemaal moest worden opgezet. De keuzen die de verschillende organisaties en de overheid maakten, bieden ons nu inzicht in hun prioriteiten.

5.2.4. *Geen verschil naar generatie, religie en etniciteit*

Opmerkelijk is dat niet eenstemmig werd gepleit voor onderscheid in het onderwijs aan volwassen vrouwen en meisjes, hoewel niet alleen genoten scholing maar ook de positie in het huishouden en de taken voor vrouwen naar generatie verschilden. Op het eerste gezicht lijkt dat niet zo vreemd omdat het uitgangspunt was meisjes voor te bereiden op hun latere taken, dus als volwassen vrouw. Maar in het landbouwonderwijs bestond wel verschil in onderwijs aan jongens en volwassenen. B. van Krimpen, onderwijzer met landbouwakte uit Lochem, stelde wel voor het onderwijs ook voor de vrouwelijke leerlingen naar generatie te splitsen, maar kreeg daarvoor geen bijval. Toch bood hij daarmee de mogelijkheid het onderwijsprogramma overzichtelijk te verdelen in enerzijds landbouwonderwijs voor de vrouwelijke arbeidsdomeinen in de landbouw en huishoudonderwijs voor het plattelandshuishouden. Hij stelde namelijk voor dat alle volwassen vrouwen onderwijs in koken en gezondheidsleer kregen, terwijl het meisjesonderwijs beperkt zou blijven tot landbouwonderwijs voor boerendochters waardoor hen een theoretische basis niet zou worden onthouden.[66] De koppeling van jong met landbouw en vol-

wassen met huishouden sloot aan bij de arbeidsverdeling naar generatie die in zijn omgeving in de Achterhoek gebruikelijk was. De boerenfamilies leefden daar voor een groot deel in meergeneratie-huishoudens die onder het gezag van de oudste generatie stonden. De oudste boerin had gewoonlijk het voorrecht om het fijnere werk in en om het huis voor zichzelf te houden. Op deze manier kon zij het dagelijkse gezag in huis uitoefenen dat zich uitstrekte over alle leden van het huishouden. Onder haar zorg vielen ook de opvoeding en de verzorging van de kleinkinderen vanaf hun geboorte. Omdat de jongere boerin doorgaans was ingetrouwd, was het meestal haar schoonmoeder die zij had te gehoorzamen. Onder haar gezag hoorde de jongere boerin het zwaardere werk in het huishouden en vooral het vrouwenwerk in de stal en op het land op zich te nemen.[67] Of het gebrek aan ondersteuning aan het voorstel van Van Krimpen samenhing met het ontbreken van een dergelijke arbeidsdeling naar generatie in andere streken, verdient nader onderzoek.

Bovendien waren er in de openbare debatten geen geluiden te horen waarin de overheid of de landbouwmaatschappijen onderscheid naar religie of etniciteit maakten. Toch was de verzuiling in Nederland sterk aan het toenemen. Over de gelijkschakeling van het bijzonder lager onderwijs was reeds lang politieke strijd gaande. Het was dus te verwachten dat er vanuit verschillende geloofsrichtingen aanvragen zouden komen. Het was geen moeite om specifieke geloofsgebruiken in religieus homogene streken als streekgewoonten in te lassen. Maar in religieus heterogene regio's konden welwillende leerkrachten deze verschillen alleen opvangen als ze langs de scheidslijnen van de onderscheiden onderwijsvormen naar stand liepen. Over de Noord-Brabantse bevolking in de zandstreken was bijvoorbeeld bekend dat de protestantse minderheid voornamelijk deel uitmaakte van de stand van rijkere boeren en landeigenaars. Dat betekende niet dat er zich geen katholieken onder hen zouden bevinden. Maar niet overal vielen de verschillen naar stand samen met de religieuze verscheidenheid. In deze streken bleef het de leidinggevenden weinig anders over dan te voorkomen dat onuitgesproken de voorkeur voor één richting zou blijken. Zij dienden dus ervoor op te passen dat ze niet in strijd met welke in die streek voorkomende geloofsgebruiken dan ook handelden. Het beperkte de mogelijkheid om nadrukkelijk bij één van de geloofsrichtingen aan te sluiten. Aldus kwamen de woordvoerders ertoe om eventuele verschillen in onderwijsbehoeften op grond van de religie te negeren. Impliciet hielden zij geen rekening met de kans dat ze vrouwen hierom niet op hun cursussen zouden bereiken. Zij achtten deze religieuze dimensie klaarblijkelijk van minder belang dan die van status, ontwikkeling en klasse.

Dan waren er ook veel jonge buitenlandse vrouwen, vooral uit Duitsland en België, die in de Nederlandse boerenhuishoudens werkten. Ze trouwden evenals de Nederlandse boerenmeiden nogal eens met een boerenzoon of met een knecht die boerenarbeider bleef of voor zichzelf kon

beginnen. Eventuele aanpassingen in het onderwijs voor deze specifieke groep kwamen niet ter sprake. Onduidelijk is of hun aanwezigheid weinig opviel omdat zij in de meeste regio's weinig voorkwamen of omdat ze zich 'als vanzelf' goed inpasten. Het kan ook zijn dat ze als tijdelijke werkkrachten werden beschouwd en daarom buiten het onderwijsbeleid vielen. Als ze na hun huwelijk hier bleven als boerin, dan konden ze alsnog de cursussen voor boerinnen volgen. Niettemin zullen die cursussen veel specifieke zaken die zij door hun achtergrond niet wisten, als bekend hebben verondersteld.[68]

Uit het bovenstaande komt nog sterker naar voren wat we reeds uit de verschillen naar generatie konden opmaken. Het nieuwe onderwijs was een voorbereiding op of een bijscholing voor het leven als getrouwde boerin of arbeidster in een gezinssituatie. De werkkring van ongehuwde buitenlandse vrouwen was evenmin als die van andere boerenmeiden aanleiding om voor specifiek onderwijs in aanmerking te komen. De enige boerenmeiden die wèl voor het onderwijs moesten worden gewonnen, waren zij die zelf boerendochters waren en dus op een leven als boerin moesten worden voorbereid. In sommige streken was het namelijk gebruikelijk om een tijdlang buitenshuis, met name bij andere boerenfamilies te gaan dienen. Het zal duidelijk zijn dat zij ook als boerenmeid voordeel van het genoten onderwijs zouden hebben.

Dit gevoegd bij de idee dat het werk van een landarbeidster in het veld voor een boerin minderwaardig was en dat juist ongehuwde en pasgetrouwde vrouwen dit werk deden, verklaart waarom boerenmeiden en dochters van landarbeidsters geen prioriteit kregen in het nieuwe onderwijs.

Uit het voorgaande blijkt dat het open karakter van de gedachtevorming niet verhinderde dat het onderwijs vrijwel vanzelfsprekend in bestaande kaders werd ingepast. In dit geval werd vooral aan de ruimtelijke en standsgewijze indelingen veel gewicht toegekend.

5.2.5. *Geen inbreng van boerinnen zelf*

Boerinnen zelf kwamen tot nu toe niet in het verhaal voor. Dat is des te opmerkelijker omdat vanuit de overheid meerdere malen een handreiking werd gegeven om bij de vrouwen zelf te rade te gaan. Van Hoek had dit op de algemene vergadering van de GOML in 1909 aangekaart.[69] Van der Zande zag zich genoodzaakt dit enkele jaren later op het landhuishoudkundig congres van 1911 te herhalen:

> '... er zijn hier geen boerinnen en toch zou het juist gewenscht zijn, dat ervaren boerinnen eens mededeelden, aan welke vakkennis zij in den loop van haar leven behoefte hebben gevoeld.'(1911)[70]

Toch had Van der Zande het blijkbaar al opgegeven dat zij via de landbouworganisaties geraadpleegd zouden worden. Nieuwe hoop vestigde hij

op de groep leraressen. Niet dat hij expliciet aangaf dat zij als mediair voor vrouwen beter geschikt waren omdat zij ook vrouwen waren. Dat hij naar hen verwees en niet naar de landbouwonderwijzers kan ook te maken hebben gehad met het werkveld. De prioriteit van het onderwijs moest immers bij de vrouwelijke taken op het boerenbedrijf liggen. In ieder geval wilde Van der Zande stimuleren dat de leraressen hun licht zouden opsteken bij hen:

> 'Als de leeraressen, die zich met het geven van dit onderwijs nu reeds bezig houden, eens de gelegenheid krijgen, – zoodra zij zich ook in het bedrijf hebben ingeleefd – met de boerinnen te praten over de vraag wat deze tekortkomen en welke vakken dus het best kunnen worden onderwezen, dan krijgt men vanzelf de leerstof die in de verschillende streken voor de cursussen het meest geschikt is.'(1911)[71]

Het nadeel daarvan – dat zij dan alleen informatie van de al voor het onderwijs gemotiveerden kregen – werd daarbij niet opgemerkt. Voor een dergelijke inbreng was al een begin gemaakt door de studiecommissies die enkele vrouwen onder hun gelederen hadden opgenomen of geraadpleegd. De inspectie zelf stuurde twee huishoudleraressen op studiereis om soortgelijk onderwijs in de ons omringende landen te bekijken.

5.3. LANDBOUWHUISHOUDONDERWIJS: NOCH LANDBOUWONDERWIJS NOCH HUISHOUDONDERWIJS

5.3.1. *Meisjesonderwijs in het landbouwonderwijs of landbouwonderwijs in het huishoudonderwijs*

Bij de uitwerking van de onderwijsopzet vormden buitenlandse scholen opnieuw het referentiekader. Favoriete scholen die de geestdrift van hun bezoekers hadden opgewekt, werden bezien in het licht van wat in de Nederlandse omstandigheden nodig was. Boeke speelde in 1903 met zijn artikel over de Landbouw-huishoudschool te Hamelen (Hannover) in op de bezorgdheid die in Nederland voor de opvoeding van de boerenmeisjes leefde. Hij wilde aantonen dat er wel degelijk vervolgonderwijs mogelijk was dat boerenmeisjes niet van hun milieu zou vervreemden. Hij gaf aan dat de doelstellingen van de school al op deze meisjes waren toegesneden: hen geschikt te maken 'aan het hoofd van een huishouden op het land te staan'. Daarnaast voerde hij de school op als een toonbeeld voor de Nederlandse landbouwoverheden en -organisaties. Het was namelijk de 'Landbouwkamer' van Hannover, een overheidsinstelling, die deze school na overleg met de landbouwmaatschappijen had opgericht. Boeke stelde dat de organisatie van zodanig onderwijs evengoed in het takenpakket van de Nederlandse overheid en organisaties kon passen.[72]

Hoezeer deze school in Hamelen echter buiten de bestaande Neder-

landse onderwijskaders viel, blijkt onder andere uit de verschillende benamingen die werden gebruikt. Hoewel Boeke in zijn artikel consequent 'landbouw-huishoudschool' schreef, duidde hij de school op het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres van 1905 ook aan als *Hauswirtschaftsschule* en huishoudschool. Uit het onderwijsplan is echter duidelijk op te maken dat er naast huishoudelijke vakken ook vakken op het programma stonden die de vrouwelijke arbeidsdomeinen in de landbouw betroffen.[73] In Nederlandse termen was deze buitenlandse school dus geen huishoudschool noch landbouwschool.

De oproep van Boeke aan flinke directrices om ook in Nederland een dergelijke school op te richten, sorteerde in 1903 geen effect. In 1905 probeerde hij het een niveau hoger bij de inspecteur van het landbouwonderwijs.[74] Beide malen greep hij uitsluitend terug op het voorbeeld van Hamelen: zelfstandige scholen met internaat met een leerplan dat zowel huishoudkundige als landbouwkundige vakken had en was afgestemd op de levenssituatie van toekomstige boerinnen.

Montenberg sloot in zijn advies voor 'de vakopleiding van de boerendochter' op het Landhuishoudkundig Congres van 1905 in Veendam aan bij reeds bestaande onderwijsvormen in Nederland. Hij onderscheidde twee mogelijkheden voor het onderwijs voor boerendochters naar niveau en duur. De eerste betrof elementair, part-time vervolgonderwijs dat volgens Montenberg bij het bestaande landbouwonderwijs paste. Cursussen zouden aan de lagere scholen op de dorpen gegeven moeten worden, zoals dat bij de landbouwwintercursussen het geval was. Op de suggestie van Bruinsma om de landbouw-, c.q. zuivelcursussen voor boerenmeisjes in België als voorbeeld te nemen, ging Montenberg niet in. Volgens Bruinsma werden dergelijke cursussen door heel België heen gegeven.[75] Uit een beschrijving in het *Nieuws van de Dag* blijkt dat deze Belgische zuivelcursussen veel op die van de GOML van net voor de eeuwwisseling leken. De Belgische cursussen dateerden uit dezelfde periode, maar waren in tegenstelling tot de Gelderse in stand gehouden. Het was in feite een ambulante school, genaamd *école volante de laiterie,* die haar cursussen steeds op een andere boerderij gaf, evenals dat in Gelderland het geval was. De Belgische cursussen stonden open voor boerendochters van 15 jaar en ouder en hadden naast de zuivelbereiding ook de verzorging van het vee en elementair boekhouden op het programma.[76]

De tweede mogelijkheid zag Montenberg in uitgebreider vervolgonderwijs. Hij vond het noodzakelijk om speciale scholen daarvoor op te richten die voorzien waren van een model-boerderij. Hij stelde voor om een aparte afdeling bij de bestaande huishoudscholen te voegen, zoals dat in Duitsland het geval was. De gebruikelijke vakken op de huishoudscholen moesten dan worden aangevuld met bijvoorbeeld bedrijfsboekhouding, fruitteelt, hoenderteelt en het kweken van snijbloemen. Voor de katholieke streken zag Montenberg nog een andere variant. Veel kloosters exploiteerden een school en bedreven land- en tuinbouw voor eigen gebruik.

Hij opperde dat deze kloosters zonder al te veel moeite hun onderwijs zouden kunnen afstemmen op de behoeften van boerenmeisjes. Hij raadde aan deze mogelijkheid serieus te onderzoeken in de kloosterrijke provincies Limburg, Noord-Brabant en Gelderland. Bruinsma beaamde dat en voegde eraan toe dat bij het Belgische landbouwonderwijs voor meisjes veel zuster-leerkrachten werkzaam waren. Voor deze tweede vorm wenste Montenberg vanwege de bredere oriëntatie niet uitsluitend bij de landbouwoverheid aan te kloppen maar een verzoek voor het subsidiëren van experimentele leergangen tot de regering in het algemeen te richten.[77]

Als reactie op de discussies op het landhuishoudkundig congres van 1905 spoorde een onbekende auteur in *De Huisvrouw* aan om alvast met het onderwijs in de huishoudelijke vakken te beginnen. Deze persoon vond een gecombineerd leerplan van huishoud- en landbouwvakken helemaal niet nodig. De schrijver wees tevens een nieuwe partij aan die zich hiervoor verantwoordelijk diende te stellen. De Bond van Leraressen bij het Huishoudonderwijs had volgens hem de taak ervoor te zorgen dat het huishoudkundig onderwijs niet alleen bleef voorbehouden aan de steden. Daarnaast kon het vakonderwijs, waarmee de auteur landbouwvakonderwijs bedoelde blijkens de aanduidingen 'boekhouden in verband met het landbouwbedrijf' en 'de zuivelbereiding', altijd nog worden uitgewerkt onder de vlag van het landbouwonderwijs.[78]

In praktijk werden inderdaad eerst enkele losse cursussen voor beide vakgebieden opgezet[79], maar in landbouwkringen bleef men naar een gecombineerd leerplan streven. In de vergadering van inspecteur Van Hoek met de rijkslandbouwleraren in december 1908 was er volgens Kok algemene instemming over een combinatie van deze vakken:

> '... (dat, MvdB) naast natuurwetenschappelijke en land- en tuinbouwkundige onderwerpen, alsmede grepen uit de gezondheidsleer en eenige kennis van administratie, aan de eigenlijke huishoudvakken op het programma van onderwijs een belangrijke plaats diende te worden ingeruimd.'(1908/1938)[80]

De vergadering kwam tot de aanbeveling om de eerstvolgende zomer een proefcursus te houden aan één van de rijkslandbouwwinterscholen.[81]

Bacterioloog J.J. Ott de Vries van het rijkslandbouwproefstation te Hoorn bepleitte in 1909 eveneens een onderwijsprogramma met een gecombineerd vakkenpakket, maar vond kook- en huishoudscholen daarvoor de meest geschikte plaats. In het vaktijdschrift *In en om de Keuken* steunde hij de idee zich op cursussen te richten omdat daarmee de boerenvrouwen beter konden worden bereikt dan met voordrachten of scholen. Zijn ervaring was dat vrouwen schitterden door afwezigheid bij landbouwlezingen. Het oprichten van zelfstandige vakscholen was erg riskant omdat zij hoge startkosten vergden, terwijl de benodigde inkomsten niet konden worden gegarandeerd. Cursussen hadden volgens Ott de Vries

bovendien het voordeel dat zij aan bestaande scholen konden worden toegevoegd. Zijn keuze voor kook- en huishoudscholen past in zijn redenering dat de vrouw pas op de tweede plaats medearbeidster in het bedrijf was en de land- en tuinbouwvakken daarom van ondergeschikt belang waren. Daarin verschilde hij niet van mening met de inspecteur en rijkslandbouwleraren. Voor de huishoudelijke vakken waren de kook- en huishoudscholen het beste ingericht.[82]

5.3.2. *Cursussen op landbouw- en huishoudscholen*

De eerste zogenaamde experimentele landbouwhuishoudcursus (1909) had een gecombineerd leerprogramma. Deze vond plaats op de rijkslandbouwwinterschool te Veendam. Vanuit de landbouwoverheid lag deze keuze het meest voor de hand, omdat ze daarmee een kanaal benutte waarover ze zeggenschap had. Daarmee was een trend gezet, die nog versterkt werd door de rijkslandbouwleraren op te roepen het onderwijs voor boerendochters bij de landbouwmaatschappijen aan te kaarten. Deze leraren waren vanwege hun functie kind aan huis bij de landbouwmaatschappijen. Hun standplaats viel meestal samen met de aanwezigheid van een rijkslandbouwwinterschool, waar zij lesgaven of directeur waren. Ook voor de landbouworganisaties bleek de landbouwwinterschool de kortste weg omdat ze daarmee bekend waren en zaken direct met de rijkslandbouwleraren konden regelen.

Een voorbeeld van de voortvarendheid waarmee intenties in die richting konden worden uitgesproken, geeft de brochure van de Sittardse rijkslandbouwwinterschool. Deze werd op de landbouwtentoonstelling van 1909 te Roermond uitgedeeld aan alle vrouwen. Enerzijds was het de bedoeling hen over te halen hun zonen naar de school te laten gaan. Maar tevens maakte de school ook propaganda voor landbouwonderwijs aan boerendochters. De NRC meldde de bereidheid om in de zomermaanden enkele middagen per week haar deuren voor dit onderwijs open te stellen en looft de wijze waarop de volgende vragen ter overdenking worden meegegeven:

> 'De man op het land, de vrouw in huis, is dat in Limburg niet bijna overal regel? Wie verzorgt en voedert op de boerderij de melkkoeien, neen, al het vee, groot en klein, tot de kippen toe? De vrouw. Wie praat bijgevolg nogal eens mee over het kopen van krachtvoer? De vrouw. Wie fokt de kalvers en jonge biggen op? De vrouw. Wie melkt en behandelt verder de melk? De vrouw. Wie bezorgt heel veel ongerief, als de groenten in den tuin niet lukken? De vrouw. Wie moet voor doelmatige voeding voor het gezin zorgen? De vrouw. Welnu zou het dan niet nuttig zijn, dat onze boerendochters onderricht ontvingen in: Gezondheidsleer en veevoeding? Veeteelt? Zuivelbereiding? Het bemesten en doelmatig bewerken enz. van den tuin. Eenvoudig boekhouden? Het samenstellen van een eenvoudig, goedkoop en toch voedzaam menu?' (1909)[83]

Van directeur en rijkslandbouwleraar C. Bulder van deze school lazen we reeds zijn pleidooi op het landhuishoudkundig congres van 1911 voor eenzelfde opzet voor het onderwijs aan meisjes als bij de landbouwwinterscholen en -cursussen voor jonge boeren. Hij benadrukte dat de meisjes evenmin als de jongens bij deze opzet uit het boerenhuishouden werden 'weggerukt', het onderwijs meer gespreid kon worden aangeboden en door het gebruik van reeds bestaande lokaliteiten kosten werden bespaard. Bulder bracht naar voren dat de landbouwleraren hun winteronderwijs in de zomer konden afwisselen met cursussen voor boerendochters. Volgens deze redenering was de landbouwwinterschool dus de beste plaats voor een meer uitgebreide cursus in de zomermaanden. Tenslotte wilde Bulder de toelatingseisen voor jongens en meisjes gelijkschakelen: een minimumleeftijd van 15 jaar en een succesvolle afronding van de lagere school.[84]

Dat de rijkslandbouwwinterscholen uiteindelijk het initiatief oppakten, heeft ongetwijfeld ook te maken met de omstandigheid dat kook- en huishoudscholen particuliere instellingen waren. Ze hadden geen eigen aanspreekpunt bij de overheid en waren voor het merendeel afhankelijk van particuliere financiële bronnen. Het risico om te experimenteren met een nieuwe afdeling was voor de verantwoordelijken waarschijnlijk erg groot. Enkele directrices bleken wel degelijk open te staan voor de nieuwe mogelijkheden als ze om medewerking verzocht werden. Achteraf valt niet meer na te gaan of zij wellicht ook initiatiefneemsters tot samenwerking waren. De voordelen van deze medewerking waren echter door hen moeilijk te negeren. Een toename van het aantal leerlingen lag in het verschiet, terwijl extra investeringen in de faciliteiten gedeeltelijk konden worden verhaald op bijgeleverde overheidssubsidies.

Initiatieven tot samenwerking met huishoudscholen werden juist genomen in de streken waar meer bemiddelde boerenfamilies woonden. Een aantal van deze families hadden hun dochters reeds de mogelijkheid gegeven om een vakopleiding op de huishoudschool in de stad te volgen. Hierom verwachtten de directrices vermoedelijk terecht dat het aantal boerenleerlingen alleen maar zou toenemen als zij hun onderwijs meer op hen zouden afstemmen.

De veronderstelling bij die verwachting was dat enige bestaanszekerheid voorwaarde was voordat boerenvrouwen zich toenemend op huishoudelijke zaken zouden gaan richten, ontplooiing naar waarde gingen schatten en hun aandeel in het bedrijfswerk verminderden. Het waren juist deze dochters waarvoor de landbouwwoordvoerders vreesden dat zij vervreemd zouden raken van het boerenleven en het platteland als zij op niet toegesneden vervolgonderwijs terechtkwamen.

Het waren de Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid (GMLN) en de Vereeniging ter Ontwikkeling van den Landbouw in het Hollandsch Noorderkwartier (VOLHN) die voor een deel van hun onderwijsaanbod probeerden samen te werken met een huishoudschool in

een stad met een streekfunctie. Juist die functie had er tevens toe geleid dat steden als Groningen, Alkmaar en Schagen behalve een huishoudschool een rijkslandbouwwinterschool hadden. Dat betekende dat de onderwijskrachten voorhanden waren voor zowel de huishoudelijke als de land- en tuinbouwvakken. De studiecommissies van deze landbouworganisaties kwamen uiteindelijk toch uit op twee verschillende varianten.

De studiecommissie van de VOLHN gaf de aanbeveling om de meest uitgebreide onderwijsvorm bij de 'Alkmaarsche Huishoud- en Industrieschool' onder te brengen. Dit is niet vreemd als we weten dat de directrice van deze school in de commissie zat. De vier heren die naast de twee plattelandsvrouwen in de commissie zaten, hadden daar klaarblijkelijk mee ingestemd, ook al vertegenwoordigden zij de landbouwmaatschappij, de landbouwoverheid, een rijkslandbouwwinterschool en een zuivelproefstation.[85] Deze meest uitgebreide onderwijsvorm wenste de commissie direct op de lagere school te laten aansluiten. Deze omvatte een vijfjarige parttime cursus voor boerendochters die de eerste twee jaren 2 dagen van 6 uur per week en de laatste 3 jaren 1 dag per week zou duren. Uit het voorstel bleek dat algemeen ontwikkelende vakken als rekenen en taal geleidelijk aan moesten worden vervangen door huishoudelijke vakken en basisvakken en dat land- en tuinbouwvakken werden toegevoegd.

De drie uitsluitend mannelijke schrijvers van het Groningse rapport wezen erop dat de landbouwwinterscholen in de zomer geen functie hadden en er dus gedeeltelijk van hun leerkrachten en leermiddelen gebruik kon worden gemaakt voor zomercursussen aan meisjes. Ook stedelijke huishoudscholen kwamen volgens hen in aanmerking om onderdak en ondersteuning te bieden, maar hierbij werd een voorbehoud gemaakt. Het landbouwhuishoudonderwijs mocht niet teveel met het gewone stedelijke huishoudonderwijs worden vereenzelvigd. Voor de commissie was de houding van de directie doorslaggevend.[86] Het uiteindelijke voorstel bewandelde de gulden middenweg, waaruit dus hun vertrouwen in de directrice A. Gorter van de Groningse kook- en huishoudschool bleek. De studiecommissie wenste een vaste landbouwhuishoudschool in de stad Groningen te vestigen, met een tweejarige parttime cursus van 25 lesuren per week. Hiervoor had ze zich verzekerd van de medewerking van zowel de directeur J. Heidema van de rijkslandbouwwinterschool als de directrice van de kook- en huishoudschool. De kook- en huishoudschool zou de thuisbasis voor alle huishoudelijke vakken en de basisvakken natuur-, schei-, plant- en dierkunde vormen. In de zomer konden de leerlingen dan acht uur per week land- en tuinbouwvakken op de rijkslandbouwwinterschool volgen waarvoor een gelijk aantal uren huishoudelijke vakken tijdelijk plaats zou maken. Waarschijnlijk werd gerekend met een driedaagse schoolweek, waarvan 's zomers één dag op de rijkslandbouwwinterschool plaatsvond. Ondanks hun behoedzaamheid, hechtte ook deze commissie het meeste gewicht aan de huishoudelijke vakken. Dit bleek te-

vens uit het voorstel om de leiding van de vaste landbouwhuishoudschool aan de directrice van de kook- en huishoudschool op te dragen.[87]

5.3.3. *Zelfstandig: dorpscursussen en boerinnenschool*

Beide studiecommissies stelden een op het boerenleven toegesneden opleiding op een huishoudschool in de stad voor, maar beseften tevens dat vele dochters daarvan geen gebruik zouden maken. Behalve de driedaagse school in Groningen bevatte het Groningse rapport het voorstel om ambulante cursussen en voordrachten voor boerinnen, arbeidersvrouwen en hun dochters te organiseren.[88] Ook de Noord-Hollandse commissie ijverde voor minder uitgebreide vormen. Zij gaf de aanbeveling om voor de meisjes en jonge vrouwen die volgens de commissie nauwelijks beseften wat zij aan kennis misten en het bovendien erg druk hadden op het bedrijf, een korte tweejarige cursus op het eigen dorp aan te bieden. Voor hen die wel over meer tijd en ambitie beschikten maar financieel weinig konden missen, stelde de commissie een uitgebreidere vierjarige tussenvorm op die per gemeente moest worden georganiseerd.[89]

Zelfstandige scholen, met of zonder internaat, zoals Boeke naar Duits voorbeeld had voorgesteld, kwamen dus niet in de plannen van de Groningse en Noord-Hollandse studiecommissies voor. De samenstellers van het Groningse rapport distantieerden zich zelfs nadrukkelijk van kostscholen.

Elders in het land werd vanaf 1910 wel een zelfstandige landbouwhuishoudschool voorbereid: een boerinnenkostschool voor katholieke meisjes. De dorpspastoor van Lierop bij Helmond, L. (Leonardus) Offermans (1863-1930), had hiertoe zijn plannen voor een 'Liefdesgesticht' met meisjesschool, kleuterschool en bejaardentehuis gewijzigd. Hij gaf daarmee gehoor aan de oproep van pastoor Van Oss uit Vught tijdens een bijeenkomst van de geestelijke adviseurs van de NCB in 1909. De school diende een belangrijk onderdeel in het door hem opgerichte St. Henricusgesticht te worden, waarover de zusters van de Goddelijke Voorzienigheid[90] de dagelijkse leiding hadden.

Ter voorbereiding van de landbouw-huishoudschool maakte Offermans samen met pater Gerlacus van der Elsen, geestelijke adviseur van de NCB, een studiereis in België en Duitsland. Ondanks de betrokkenheid en de aanvankelijke toezegging tot medewerking van de NCB, moest inspecteur Van der Zande alle zeilen bijzetten om deze boerenbond aan de school te committeren. Voor de beherende Vereeniging tot opvoeding van meisjes uit de boerenstand wilde de NCB geen financiële aansprakelijkheid dragen en weigerde in het bestuur plaats te nemen. Uiteindelijk lukte het om de NCB-voorzitter G. Coovelt en geestelijk adviseur Van den Elsen in de Commissie van Toezicht op het onderwijs te benoemen.[91]

De eerste plannen voor de landbouwhuishoudschool te Lierop vertoonden een sterke gelijkenis met de opzet van de Duitse school in Hamelen

waarvoor Boeke in 1903 propaganda had gemaakt. Het oorspronkelijke doel van de Noord-Brabantse 'landbouw- en huishoudschool voor meisjes' luidde:

> '... aan de dochters onzer Nederlandsche landbouwers de noodige kennis te verschaffen van het bestuur eener boerderij en van een boerenhuishouding.' (juni 1910)[92]

Uit de correspondentie met het ministerie bleek dat deze formulering bij de officiële oprichting van een vereniging van beheer was afgezwakt tot:

> '... de opvoeding van meisjes uit den boerenstand te bevorderen en dezen te vormen tot degelijke moeders, huisvrouwen, boerinnen.' (dec. 1910)[93]

Tenslotte nam de Geldersche Boerenbond in 1912 het initiatief om de ambulante onderwijsvorm uit het Duitse Rijngebied in het eigen werkgebied toe te gaan passen: een ambulante huishoud-landbouwschool op christelijke grondslag. De onderzoekscommissie van deze bond had na een bezoek aan een dergelijke cursus in het Duitse Elten geconcludeerd dat dit meer paste bij de Gelderse omstandigheden dan een pensionaat. Woordvoerder Pauwen beargumenteerde dit op de algemene vergadering met de stelling dat kinderen uit de kleine boerenstand niet naar een onderwijsplaats zouden reizen en dat het onderwijs dus naar hen toe moest worden gebracht.[94] De school zou steeds acht weken in een dorp blijven. De leerlingen hadden dan zes dagen per week les van 's morgens 8 uur tot 's middags 4 uur.

5.3.4. *Boerinnenvakken meer dan 'meisjes'-vakken?*

De verschillende voorkeuren in de onderwijskundige opzet hingen niet uitsluitend samen met de uiteenlopende opvattingen over inhoud en urenverdeling van landbouwkundige, huishoudelijke en algemeen ondersteunende vakken. Bijvoorbeeld verhinderde de geneigdheid om het landbouwonderwijs als model voor de onderwijsopzet te kiezen Bulder niet om de helft van de cursustijd alleen al aan de praktische vakken naaien en wasbehandeling toe te wijzen. Ook wilde hij de extra uren van het uitgebreide onderwijs aan een landbouwwinterschool aan lessen in koken van gezond eenvoudig voedsel besteden. Hij schaarde zich daarmee achter het in landbouwkringen algemeen aanvaarde uitgangspunt dat de huishoudelijke vakken prioriteit verdienden.

De noviteit om ook aan boerenmeisjes huishoudkundig onderwijs te geven, paste geheel in het algemeen patroon van meisjesonderwijs. Er was dan ook geen meningsverschil over de vraag of dit onderwijs wel gepast was voor boerenmeisjes. Die was er wel over het nut van dergelijk onderwijs, hoe dit didactisch moest worden aangepakt en welke vakken priori-

teit dienden te hebben. Het stond voor de landbouwwoordvoerders in ieder geval vast dat het onderwijs moest worden toegespitst op het leven op de boerderij. Uit de discussies bleek dat men ervan uitging dat een boerenhuishouding weliswaar een specifiek huishouden was maar niet wezenlijk van andere huishoudens verschilde. Er was dan ook niemand die zich afvroeg of voor deze huishoudens aangepast onderzoek, andere inzichten of eigen toepassingsmogelijkheden waren vereist.

Voor wat wel en niet moest worden behandeld, diende de gebruikelijke invulling van de huishoudelijke vakken als referentiepunt. Keuzes daarin weerspiegelden onuitgesproken welke opvattingen over het eigen karakter van het plattelands- en boerenhuishouden doorslaggevend waren. Hierin klonk door welke stad-plattelandsverschillen zij onderkenden. In feite beoordeelden woordvoerders welke nieuwe inzichten tot verbetering zouden leiden en wat van al het nieuwe bruikbaar was in een boerenhuishouden. Zo gaf rijkslandbouwleraar en directeur van de landbouwwinterschool C. Bulder uit Roermond aan dat hij vreesde dat stadse leraressen de boerendochters en -vrouwen van alles zouden aanpraten wat van generlei waarde was op de boerderij, nee zelfs extra kosten zou vergen. Van Hoek kon hem echter geruststellen dat het helemaal niet de bedoeling was om boerinnen te leren alle dagen zogenaamde 'fijne' schotels te maken. Inzet was hun te leren om met dezelfde middelen eenvoudige maar gezondere maaltijden op tafel te brengen.[95] Het rapport van de VOLNH in Noord-Holland anticipeerde op de vrees van moeders dat het onderwijs 'dure' huisvrouwen zou opleveren. De schrijvers stelden dat zij vooral niets wilden aanbieden dat de meisjes ook thuis konden leren en dat ze in het onderwijs altijd met de praktische omstandigheden rekening zouden houden en daarbij naar 'goedkoopheid' en 'doelmatigheid' wensten te streven.[96]

Over het landbouwkundig onderwijs dat de meisjes moesten gaan volgen, was ondertussen een veel complexere discussie gaande. Voor dit vakgebied waren er geen vergelijkingsmogelijkheden met andere vormen van meisjesonderwijs. De voor de hand liggende verwijzingen naar het bestaande landbouwonderwijs voor volwassen boeren en hun zonen schiepen daarentegen andere misverstanden dan de verwijzingen die het huishoudonderwijs betroffen. Leefde daar de vraag welk nut of schade de op de stedelijke huishouding georiënteerde vakken voor het boerenhuishouden zouden kunnen hebben, bij de landbouwvakken vreesde men bijvoorbeeld niet voor het boerenbedrijf zelf maar voor het scheppen van een tweede vrouwelijke boer op het bedrijf.

De opstellers van de plannen namen voor de landbouwkundige vakken als uitgangspunt dat ze in ieder geval het 'vrouwenwerk' moesten betreffen. Dit gold ook voor de pleitbezorgers die cursussen met uitsluitend landbouwonderwijs voor meisjes propageerden. De studiecommissie van de VOLHN gaf tevens aan dat boerinnen dat vrouwenwerk, en vooral in de melkbehandeling en -verwerking, voorlopig ook zouden blijven doen. Zij

vond het zeer gewenst voor de boerin om de boter- en kaasbereiding, de samenstelling van de melk en de melkbehandeling in het leerprogramma op te nemen:

> '... omdat dit onderdeel van het bedrijf nog altijd aan hare zorg is toevertrouwd en dit waarschijnlijk nog lang zal blijven.'(1910)[97]

Een aantal woordvoerders probeerde vakken toe te voegen die de boerin inzicht in het bedrijf en de landbouwsector zouden verschaffen. Deze zouden volgens hen de boerinnen leren begrijpen welke veranderingen de modernisering vereiste. Daarmee wilden ze voorkomen dat boerinnen de keuzes die hun mannen voorstelden, zouden tegenhouden.

Uit de reacties op vergaderingen en in tijdschriften bleek dat er alom verwarring was. Sommigen refereerden aan streken waar vrouwen geen eigen aandeel hadden in het landbouwwerk. Zij veralgemeniseerden dit vervolgens door te beweren dat het aanleren van landbouwkundige kennis onzinnig was. Daarnaast leefde de opvatting dat vrouwen wellicht op dat moment landbouwwerk verrichtten, maar dit op termijn niet meer zouden hoeven te doen. Dit paste in hun streven vrouwen op den duur van landbouwwerk vrij te stellen zodat zij meer aandacht konden gaan besteden aan haar zogenaamde eerste taak: het moederschap en een huiselijk leven. Bij nog weer anderen speelde bovendien een hardnekkige associatie van het woord 'landbouw' met mannenwerk en van 'landbouwonderwijs' met mannenonderwijs een rol. Van hen keerden sommigen zich tegen landbouwonderwijs voor meisjes. Ze bestempelden dit onderwijs als nadelig voor het aantal plaatsen en het budget voor het mannenonderwijs of stelden voor meisjes de toegang tot de bestaande landbouwcursussen te weigeren.

Door deze zeer uiteenlopende opvattingen over het aandeel van vrouwen in de landbouw en de streekgebonden verschillen in het feitelijk aandeel van vrouwen, bleef het voor de pleitbezorgers zaak nadrukkelijk hun positie te verwoorden, misverstanden uit de weg te ruimen en soms in te schikken om geruchten uit de wereld te helpen. Zo verzuchtte Kok, de directeur van de rijkslandbouwwinterschool in Veendam, dat sommigen in het voorkomen van het woord 'landbouw' in de naamgeving van het onderwijs al spoken zagen. Hij liet de inspecteur weten dat hij echter geen betere aanduiding wist te bedenken.[98]

Vakken die niet eenduidig met 'vrouwen'-werk werden geassocieerd, kwamen in de discussie onder vuur te liggen. Den Hartog beweerde bijvoorbeeld dat de voeding en bemesting van de plant uit Bulders voorstellen konden worden geschrapt, omdat dit tot het werkterrein van de boer hoorde. Daarvoor in de plaats wilde hij tuinbouw in het leerplan opnemen.[99] Ook de vakken die algemene kennis over het bedrijf en de landbouwsector bevatten, bleken moeilijk te verdedigen. Kok gaf bijvoorbeeld aan de bovengenoemde weerstand toe door het vak 'bedrijfsleer' te

schrappen. Daarmee onthield hij de meisjes vooral landbouweconomische kennis, een onderdeel dat duidelijk ook in het leerprogramma voor jongens voorkwam. Dit vak zou volgens het conceptleerplan bevatten:

> '... kapitaal en arbeid. De verkoop van producten. landbouwstelsels in Nederland. Koop en pacht; het stadsmeierrecht. Regeeringszorg voor den landbouw. Belastingen.'(1909)[100]

Met deze concessie werd voorbijgegaan aan de intentie om door inzicht in het landbouwbedrijf en de landbouwsector bij vrouwen begrip te kweken voor modernisering op het bedrijf. Het aanleren van de kennis die de eigen werkterreinen betrof, kwam daarmee op de voorgrond. Het zal duidelijk zijn dat deze keuze de segregatie tussen het landbouwonderwijs en landbouwhuishoudonderwijs zou bevorderen.

5.3.5. *Meisjespedagogiek en boerendochters: een kwestie van referentiekader*

Achter de discussies over wat voor soort onderwijs aan boerendochters moest worden aangeboden, gingen opvattingen over het vrouwelijk leervermogen schuil. Men vroeg zich bijvoorbeeld af of het nut had vrouwen niet alleen te instrueren met vakonderwijs maar hen ook achtergrondinformatie te verschaffen om hun inzicht in hun werk te vergroten. Op grond daarvan stond ook een deel van de ondersteunende basisvakken ter discussie, omdat ze als te theoretisch werden beschouwd en met jongensonderwijs werden geassocieerd. Hartog meldde bijvoorbeeld op het landhuishoudkundig congres van 1911 dat hij niet veel waarde hechtte aan de lessen in schei- en natuurkunde op de vrouwencursussen. Hij meende dat de meisjes de lessen niet konden vatten en het geleerde weer spoedig vergaten. Daarin viel Van Daalen hem nadrukkelijk bij:

> 'Ik ben huiverig om van die boerendochters halve geleerden te maken. Wij moeten het onderwijs vooral practisch, laag bij de grond en bevattelijk voor de personen, voor wie het bestemd is, doen zijn.'(1911)[101]

Daarin vonden ze echter wel felle tegenstand. Bulder stelde nadrukkelijk dat het voor hem een voorwaarde voor degelijk onderwijs was dat leerlingen begrepen wat zij leerden. Was dat niet het geval, dan vervielen zij in naprateri en betweterij. Zo vond Bulder enige scheikundige basiskennis noodzakelijk om bijvoorbeeld iets van de spijsvertering en van voedingsleer te kunnen begrijpen.[102]

Ook bij algemene didactische keuzes speelden deze inschattingen een rol. Bijvoorbeeld probeerden de samenstellers van het Groningse rapport uit didactische overwegingen te breken met het internaatsidee, ook al hadden ze geconstateerd dat de meeste landbouwhuishoudscholen in het buitenland kostscholen waren. Zij hadden opgemerkt dat de leerlingen

op deze scholen het merendeel van de tijd aan 'praktische oefening' besteedden. Ondanks het voordeel dat ze daarmee hun onderhoudskosten drukten, achtten de Groningse rapporteurs het zinniger meer tijd uit te trekken om over het 'hoe en waarom' van die bezigheden te onderwijzen. Bovendien betwijfelden ze of de meisjes na een ochtend werken nog wel de aandacht konden opbrengen voor de lessen die 's middags plaatsvonden. Met hun eigen motto de leerstof te beperken tot het aanleren van kennis en inzicht, gelijk in het bestaande landbouwonderwijs het geval was, doorbraken ze een strikte scheiding in leervermogen naar gender en verruimden ze daarmee 'meisjes'-pedagogische normen. Zij vonden deeltijdonderwijs juist zeer geschikt voor boerenleerlingen, ongeacht hun geslacht, omdat ze dan thuis konden blijven werken en daar meteen de nodige routine konden opdoen:

> '... in tegenstelling met de meening die men in het buitenland schijnt te huldigen, zouden wij het z.g. practische werk zooveel mogelijk wenschen te beperken en het hoofdgewicht willen leggen op de theoretische lessen. Wat onzen boerinnen ontbreekt is toch niet zoozeer de bedrevenheid in allerlei bezigheden, als wel de noodige kennis en het juiste inzicht in het oorzakelijk verband der dingen.'(1910)[103]

De boerinnenkostschool in Lierop had daarentegen wel het buitenlandse voorbeeld overgenomen. De leerlingen werden zoals in Hamelen in al het voorkomende werk in het schoolgebouw, het internaat en de boerderij op het terrein ingeschakeld. De klassikale lessen stonden ingeroosterd op de middaguren van twee tot halfvijf. De toelichting bij het conceptleerplan liet doorschemeren dat deze dagindeling niet uit puur pragmatische redenen was gekozen, maar dat het praktische werk van groter belang werd geacht dan het bestuderen van vele handboeken.[104]

Dergelijke algemene keuzes hingen weer samen met het referentiekader voor het onderwijs voor boerenmeisjes. Als dit het huishoudonderwijs was, lag het accent op het vervolg op het algemeen vormend lager onderwijs, maar dan geleidelijk aan meer gericht op de 'bestemming' van menig meisje: moederschap en huisvrouw, en voor boerenmeisjes nog boerin daarbij. Als dit het landbouwonderwijs was, sloot men meer aan bij de vaktechnische bijscholing voor boeren en hun zonen. Dat moest ook voor boerenmeisjes worden aangepast, omdat zij een andere taak in het bedrijf hadden.

Deze samenhang bleek bijvoorbeeld ook uit de verdediging van Bulder voor de gelijkschakeling van de minimumleeftijd van 15 jaar met het landbouwonderwijs in plaats van een directe aansluiting bij het lager onderwijs zoals dat voor de huishoudscholen gebruikelijk was. Hij beweerde dat meisjes van jongere leeftijd zich toch niet voor huishoudkunde interesseerden, het dan schools als een verlengstuk van de lagere school zouden opvatten en het geleerde vervolgens naast zich neer zouden leggen. Ou-

dere meisjes wisten volgens hem beter wat er in de wereld te koop was en konden tenminste behoorlijke vragen stellen. Als veel meisjes daardoor een aantal jaren na de lagere school geen onderwijs meer volgden, was dat geen probleem voor hem.[105] Daartegenover stelde Van Daalen zijn voorkeur voor aansluiting bij het huishoudonderwijs. Hij vond het juist beter om meisjes meteen na de lagere school verder te laten leren omdat zij volgens hem anders doelloos bleven rondlopen en al het geleerde bij onderwijshervatting vergeten waren.[106]

De verschillen in opvatting bleven beperkt tot de sekseverschillen. In geen enkele redenering werd ervan uitgegaan dat boerenmeisjes weer anders zouden leren omdat zij wezenlijk anders zouden zijn dan andere meisjes. Waren er verschillen in opvatting over de juiste aanpak dan werden die teruggevoerd op verschillende omstandigheden, zoals verschillen in bijvoorbeeld ontwikkelingspeil, onderwijsgewenning en financiële mogelijkheden. Het duidelijkst kwam dat naar voren als er algemene voorstellen werden gelanceerd, zoals door Bulder werd gedaan op het Landhuishoudkundig Congres van 1911. Gelijk de studiecommissies van de landbouwmaatschappijen had ook hij zijn voorstel geënt op de rijkslandbouwwintercursus te Veendam: cursussen van twee zomerhalfjaren van 20 weken met 12 lesuren per week. Daar had men dus al ervaring mee opgedaan. Maar Hartog meldde bijvoorbeeld dat de GOML in Gelderland had ondervonden dat de meisjes niet zo lang voor dit doel vrijaf konden krijgen. Om die reden waren er enkele cursussen niet doorgegaan wegens een onvoldoende aantal aanmeldingen. De GOML heeft de cursussen daarna ingekort tot vijf uur per week.[107] Dergelijke tegenwerpingen en ervaringen waren echter geenszins principiële bezwaren. Zij werden opgevat als noodzakelijke variaties naar regionale omstandigheden, overeenkomstig Van der Zande in het openbaar juist regelmatig benadrukte: het leerplan moest per streek verschillen.

5.3.6. *Onderwijskrachten: leiding en specifieke eisen voor wie?*

Spraken meerdere landbouwwoordvoerders openlijk hun achterdocht uit over de geschiktheid van huishoudleraressen, S. Koenen uit Wageningen, wees tijdens het landhuishoudkundig congres van 1911 op de nadelen van een te sterke verbondenheid met het landbouwonderwijs. Het gemis aan expertise op huishoudkundig gebied bleek volgens hem bijvoorbeeld uit Bulders voorstellen. De huishoudelijke leerstof vond hij daarin onvolledig en onsamenhangend uitgewerkt. Hij waarschuwde ertegen de landbouwleraar een te belangrijke inbreng te geven 'omdat die niet een goede voorbereiding voor de taak als huisvrouw zou kunnen waarmaken'. Hij vestigde de aandacht op een andere groep onderwijsgevenden. Onder de leraressen in de huishoudkunde waren er reeds enkelen, zoals de leraressen Bieleman, Mansholt en Van Prooije die zich op het boerenhuishouden hadden toegelegd. Koenen pleitte ervoor op het congres gezamenlijk

de wens uit te spreken dat meer vrouwelijke leerkrachten zich daarin gingen specialiseren en dat zij een belangrijk aandeel in de ontwikkeling van de boerendochters zouden krijgen.[108]

Opmerkelijk is dat woordvoerders uit de landbouwwereld ervan uitgingen dat de specifieke huishoudelijke omstandigheden op het platteland en in het boerenhuishouden de huishoudleraressen met een op de stad gerichte opleiding zouden ontgaan en zij daarom pleitten voor specialisatie van meer leraressen in die richting. Het voorbeeld geeft aan dat de geografisch of economisch verschillende omstandigheden tevens sociale en culturele aspecten hadden. Daarentegen werd van de landbouw- en tuinbouwonderwijzers geen specialisatie verwacht voor de vrouwelijke landbouwdomeinen noch werd hun bekwaamheid in gelijke mate ter discussie gesteld. Toch was hun opleiding niet op het vrouwenwerk maar op het mannenwerk op de boerderij gericht. Hoewel dit gemis een enkele keer ter sprake kwam[109], werden daar geen consequenties aan verbonden.

Het ziet ernaar uit dat landbouwwoordvoerders hun achterdocht tegenover niet-boerderijgerichte huishoudleraressen lieten spreken en tegelijkertijd een onverschillige houding aannamen tegenover niet-vrouwengerichte land- en tuinbouwonderwijzers. Wel had Kok aan inspecteur Van der Zande geschreven dat het voor de naam van het onderwijs beter was 'gewone' onderwijzers met (lagere) land- en tuinbouwakte in plaats van 'landbouwspecialisten' voor de land- en tuinbouwvakken in te schakelen.[110] Hoewel men in landbouwkringen de prioriteit legde bij de huishoudelijke vorming, is het de vraag of de noodzakelijke aanpassingen voor het onderwijs in de landbouwkundige en grondleggende vakken niet werden onderschat. Vastgesteld was immers dat vrouwen andere kennis uit deze vakken voor hun werkterreinen nodig hadden. Bovendien was als vertrekpunt gekozen voor een nauwe aansluiting bij hun sociale en culturele belevingswereld om optimaal effect te oogsten. Beide opgaven vereisten een eigen aanpak ten opzichte van wat tot dan toe bij het landbouwonderwijs gebruikelijk was geweest.

Voor de gezondheidsvakken zag men als enige mogelijkheid de plaatselijke dokter of wijkverpleegster hiervoor te vragen. Deze pragmatische keuze bracht het voordeel met zich mee dat beiden zicht hadden op de omstandigheden waarin boerenvrouwen leefden, maar een didactische voorbereiding weer misten.

6. LANDBOUWHUISHOUDONDERWIJS ALS ONDERDEEL VAN HET LANDBOUWONDERWIJS, 1909-1921

In dit hoofdstuk komt aan bod welke vormen van landbouwhuishoudonderwijs daadwerkelijk werden opgezet. De eerste paragraaf opent met de presentatie van verschillende vormen die door de commissies ter uitvoering werden gebracht. Daarbij wordt besproken in welke mate ze overeenkwamen met de eerder geformuleerde uitgangspunten. Verder komt aan de orde welke knelpunten de overheid en leidinggevenden gaandeweg tegenkwamen en hoe zij daarmee omgingen. Een deel daarvan betrof de dilemma's die zij in de discussies al niet opgelost kregen. Interessant is te zien welke keuzen zij daarin maakten in de praktijk.

In paragraaf twee wordt uitgebreid ingegaan op de vorming van het vrouwelijk kader voor de doelen waar het landbouwhuishoudonderwijs voor stond. De opzet van de rijksopleiding voor leraressen in het landbouwhuishouden wordt bekeken tegen de achtergrond van deze doelen.

Paragraaf drie verlegt tenslotte het accent naar de leerlingen. Daar wordt beschreven hoe de leerstof en de praktijk op elkaar aansloten. Directe uitspraken van leerlingen worden geanalyseerd in combinatie met de evaluaties van de leraressen en de inspectie. Deze paragraaf bevat ook een deel over de mate waarin het landbouwhuishoudonderwijs in zijn doeleinden leek te slagen. Het laatste deel brengt ter sprake in hoeverre de doelgroepen van het landbouwhuishoudonderwijs hun lot en hun onderwijs in eigen hand gingen nemen.

6.1. LANDBOUWHUISHOUDONDERWIJS NAAR REGIO, STAND EN RELIGIE

6.1.1. *Sturen op afstand: experimenteren in regionale verscheidenheid*

Na de eerste rijkslandbouwhuishoudcursus te Veendam in 1909 duurde het twee jaar totdat de eerste landbouworganisaties landbouwhuishoudonderwijs gingen aanbieden. De Vereniging tot Ontwikkeling van de Landbouw in het Hollands Noorderkwartier (VOLHN) had die tijd nodig om de financiering rond te krijgen voor het deel dat niet door de rijksoverheid werd gesubsidieerd. Toen zowel het rijk als de provincie, de Hollandse Maatschappij van Landbouw, de Provinciale Noord-Hollandse Boerenbond en de gemeentebesturen van de beoogde cursusplaatsen over de brug waren gekomen, startte deze vereniging met drie onderwijsvormen. De jaarverslagen meldden dat er voldoende animo voor al deze cursussen was.[1] De Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid organiseerde in hetzelfde jaar haar eerste ambulante landbouwhuishoudcursussen. Deze vonden plaats in Appingedam en Schildwolde en hadden dezelfde opzet als de rijkslandbouwhuishoudcursus te Veendam. Ze trokken veel belangstelling. Dat was ook het geval voor de twee korte cursussen

AFBEELDING 6.1. 'Samenstelling van de koemelk, landbouwhuishoudcursus Kloetinge, 1924. Collectie Nieuw Rollecate, RA OVERIJSSEL.

voor arbeidersvrouwen te Leek en Uithuizermeeden.[2] Maar deze maatschappij ondervond ook dat de zeer doordachte visies van haar voorbereidingscommissie op een weerbarstige realiteit konden stuiten. Het lukte niet om een landbouwhuishoudschool in Groningen-stad van de grond te tillen.[3] In 1911 startten ook de eerste cursussen van de Maatschappij tot Bevordering van de Landbouw en Veeteelt in Zeeland, de Gelders-Overijsselse Maatschappij van Landbouw en de Hollandse Maatschappij van Landbouw.[4] In Lierop opende de eerste boerinnenschool haar deuren. Andere landbouwmaatschappijen en boerenbonden gingen verder met voorbereidingen of besloten alsnog om niet bij de anderen achter te blijven. Geleidelijk aan namen de meeste van deze organisaties het landbouwhuishoudonderwijs in hun takenpakket op.

Heel bewust had de overheid de opzet van dit onderwijs aan het particulier initiatief overgelaten en de regionale verscheidenheid in de onderwijsbehoeften benadrukt. Ze wilde hiermee vele organisaties voor het onderwijs interesseren en al vergelijkenderwijs de optimale onderwijsvorm per regio en groep plattelandsvrouwen vinden. Hoewel er geen criteria voor de beoordeling en selectie van de binnenkomende subsidie-verzoeken waren geformuleerd, bleken er wel onuitgesproken criteria te bestaan. Uit de behandeling van de aanvragen blijkt dat de inspectie het draagvlak en de reikwijdte van de aanvragende organisaties van belang achtte en garanties voor de kwaliteit van het onderwijs eiste. Opzettelijk

stuurde ze er bijvoorbeeld op aan dat de subsidie-aanvragen via landbouwmaatschappijen en boerenbonden liepen en deze organisaties het beheer van dit onderwijs op zich namen.[5] Dit was overigens ook bij het landbouwonderwijs gebruikelijk. Uit de aantekeningen van gesprekken en de correspondentie blijkt dat de inspecteur de aanvragers probeerde te overtuigen om aan zijn wensen te voldoen. Meestal kwam het echter tot een compromis. Omdat de financiering niet in een wet was geregeld en subsidie daardoor per jaar werd toegekend, had de inspectie de mogelijkheid om de verdere ontwikkeling af te wachten en bij te blijven sturen bij volgende subsidie-aanvragen.

Het landbouwhuishoudonderwijs kende spoedig een enorme variatie in cursussen naar urenaantal, schooltijden, vakkenpakket en onderwijsperiode (zie Bijlagen, tabel 6.1). Het onderwijs verschilde niet alleen per organisatie, ook binnen het eigen werkgebied brachten de organisaties een verscheidenheid aan naar regionale omstandigheden. Zij voerden zelfs wijzigingen per cursus door, zoals de Zeeuwse landbouwmaatschappij voor de cursussen in Axel en Terneuzen het vak 'hoenderteelt' en voor de cursus in Wolfaartsdijk een kort overzicht van de kaasbereiding toevoegde.[6]

Behalve part-time cursussen van enkele dagdelen per week werd ook dagonderwijs ter hand genomen. In Noord-Holland oogstten de dagcursussen veel succes. Zij vonden plaats op bestaande huishoudscholen. Zelfstandige landbouw-huishoudscholen kwamen er op katholiek initiatief. Zij kregen als snel de bijnaam 'boerinnenscholen'. Deze scholen met internaat te Lierop (1911) en Posterholt (1914) alsook de Gelderse ambulante landbouwhuishoudschool (1914) lukten het zich in het door de overheid gesubsidieerde landbouwhuishoudonderwijs te verankeren. Maar een gecombineerde opzet vanuit de rijkslandbouwwinterschool en de huishoudschool bleef in Groningen zonder resultaat. Ook de onderbrenging van cursussen bij een landbouwwinterschool naar het voorbeeld van de eerste cursus te Veendam sloeg niet echt aan, ook al was de inspectie daar een groot voorstander van.[7] De rijkslandbouwwinterschool te Sittard heeft ondanks de intentieverklaring in een brochure in 1909 uiteindelijk geen zomercursus voor boerenmeisjes gekend. Wel bleef directeur C. Bulder zich op andere wijzen voor het nieuwe onderwijs inzetten.[8] Zijn pleidooi op het Landhuishoudkundig Congres in 1911 om juist de landbouwwinterscholen voor meer uitgebreide zomercursussen van drie jaar te benutten, vond uiteindelijk alleen verwerkelijking te Veendam. Daar werd de rijkscursus aan de rijkslandbouwwinterschool vanaf 1917 tot drie zomers verlengd.[9] De redenen waarom de zomercursus voor boerendochters niet doorging aan de katholieke landbouwwinterschool te Boxtel die voor 1915 was voorzien, zijn helaas niet bekend.[10] Enkele jaren later, in 1919, organiseerden leraren van de landbouwwinterschool te Roosendaal wel een landbouwhuishoudcursus in Wouw tijdens hun voorbereidingen voor een nieuwe landbouwhuishoudschool met internaat aldaar. Toen bleek dat zij zich tot cursussen moesten beperken, richtten zij een afde-

ling landbouwhuishoudonderwijs op onder het beheer van hun landbouwwinterschool.[11] In hetzelfde jaar nam de rijksoverheid zelf een combinatieschool voor haar rekening. Een rijkslandbouwhuishoudschool werd ingekwartierd in de nieuwbouw van de rijkslandbouwwinterschool te Winterswijk en kwam onder het gezag van dezelfde directeur.[12]

Op vele wijzen raakten landbouw- en tuinbouwwinterscholen ook indirect betrokken bij het landbouwhuishoudonderwijs. Hun leraren gaven land- en tuinbouwlessen op de landbouwhuishoudcursussen en waren lid of adviseur van commissies van beheer of toezicht. Degenen met de functie van rijkslandbouw- of -tuinbouwleraar brachten regelmatig verslag over hun bezoeken aan de landbouwhuishoudcursussen uit aan de inspectie. Als de cursussen in dezelfde regionale centra als de landbouwwinterscholen werden gehouden, gebruikten de leraren hun eigen schoollokalen en konden de cursisten aldus profiteren van de daar aanwezige leermiddelen. Dat was bijvoorbeeld het geval te Dordrecht, Alkmaar en Schagen.[13]

6.1.2. *Cursussen voor volwassen vrouwen: onderwijs naar leeftijd en stand?*

De aanmoediging van directeur-generaal van landbouw Van Hoek om niet alleen voor boerendochters, maar voor alle vrouwen van het platteland aan hen aangepast onderwijs op te zetten[14], vond op verschillende wijzen weerklank. Van Hoek had aangedrongen op het geven van korte cursussen voor de vrouwen van boerenarbeiders, voornamelijk in 'het koken van een goeden pot'.[15] Deze huishoudkundige cursussen vormden onderdeel van het landbouwhuishoudonderwijs. Soms werden ze ook cursussen in landbouwhuishoudkunde genoemd, ook al bevatten ze geen land- en tuinbouwlessen. De rechtvaardiging voor het gebruik van deze naam was dat ze huishoudkunde behandelde die was aangepast aan de leefomstandigheden in de landbouwsector. Bovendien werden de lessen door dezelfde landbouwhuishoudleraressen gegeven die ook de huishoudelijke vakken op de landbouwhuishoudcursussen verzorgden.[16]

Toch vielen de cursussen niet onder dezelfde regeling als de landbouwhuishoudcursussen die op één lijn waren gesteld met landbouwcursussen. Voor subsidie op zowel landbouwvakcursussen voor boerinnen als vrouwencursussen in elementair (land)huishoudkundig onderwijs konden de organisaties alleen aanspraak maken op de subsidieregeling voor 'vakcursussen voor volwassenen'. Voor de cursussen voor volwassenen gold officieel een minimumleeftijd van 18 jaar, een beperkte cursusduur van één voordracht per week en een afgebakend programma op één enkel vakgebied. De organisaties verzonnen zelf benamingen die het betreffende vak en de doelgroep moesten aanduiden. Anders dan de toevoeging 'voor volwassenen' doet vermoeden, leidde deze verschillende regelingen niet tot strikt leeftijdsgescheiden onderwijs evenmin als dat voor het landbouwonderwijs het geval was. Doordat alleen een minimumleeftijd was vastge-

steld, waren het andere omstandigheden die uitmaakten of meisjes en ouderen al dan niet apart of gemengd landbouwhuishoudonderwijs oftewel – na hun achttiende – vakcursussen voor volwassenen volgden. Onder de vrouwen die naar de landbouwhuishoudcursussen waren ook veertigjarigen. Vanwege de tijd en financiële middelen die met schoolgaan gemoeid waren, is het begrijpelijk dat ouderen bij voorkeur dorpscursussen bezochten in plaats van schoolcursussen in regionale centra of steden met een streekfunctie. Dat bleek bijvoorbeeld bij de eerste landbouwhuishoudcursus van het Utrechts Landbouw Genootschap (ULG) die in 1912 en 1913 op de Amersfoortse huishoudschool plaatsvond. De aankondiging vermeldde expliciet dat deze cursus voor meisjes én vrouwen openstond. Niettemin bleek uit het jaarverslag dat in tegenstelling tot de cursussen in andere provincies slechts twee leerlingen van boven de twintig jaar hadden deelgenomen.[17]

Na bestudering van de regionale verschillen valt het volgende op. In de streken waar boerendochters meestal reeds verder leerden na de lagere school, ontwikkelden de landbouwhuishoudcursussen zich daadwerkelijk tot een onderwijsalternatief, startten ze op een hoger beginniveau en kregen een eigen plaats als specifiek meisjesonderwijs. In die gebieden waar meisjes na de lagere school niet gewend waren om na de lagere school verder onderwijs te volgen, speelde leeftijd – behalve voor de minimumleeftijd – nauwelijks een rol in de deelname aan de landbouwhuishoudcursussen. De betreffende landbouworganisaties maakten daar geen enkel punt van. Als de leerlingen van allerlei leeftijden bleven komen, besloten ze eenvoudigweg de landbouwhuishoudcursussen voortaan als cursussen voor meisjes én vrouwen aan te duiden.

In Noord-Holland bijvoorbeeld gingen veel boerenmeisjes naar vervolgonderwijs. Nu stonden hun ouders deze dochters toe landbouwhuishoudonderwijs in een naburige streekcentrum te bezoeken. De landbouwhuishoudcursussen op de dorpen golden als een aanvullend alternatief voor meisjes uit boerenfamilies die alleen daarvoor genoeg tijd en geld konden of wilden vrijmaken. Landbouwhuishoudcursussen in Noord-Holland waren dan ook echte meisjescursussen. Voor de oudere 'landbouwersvrouwen' zette de VOLHN in 1912 een eigen cursus op onder de naam 'cursus voor gehuwde en ongehuwde dames'. Deze bevatte 20 dagdelen huishoud- en 15 voordrachten landbouwonderwijs.[18] Daarbij was aan het verzoek van de afdeling Winkel voor een korte cursus van 30-40 lessen voor 'landbouwersvrouwen' voldaan. Wel was van het voorstel om aan de vakken koken/voedingsleer en landbouw evenveel aandacht te geven afgeweken ten gunste van de eerste vakken. Bovendien kregen getrouwde vrouwen voorrang.[19] Voor meisjes in het werkgebied van de FML en de GMLN gold ongeveer hetzelfde. Deze organisaties voerden eveneens aparte cursussen voor volwassen vrouwen in. Hoewel in beide provincies ook boerinnen leefden die een aandeel hadden in het werk op het boerenbedrijf, bevatten deze cursussen geen land- en tuinbouwlessen. Daar-

mee sloten de cursussen aan bij de leefomstandigheden van de meer gegoede boerenstand en de zogenaamde plattelandsburgerij. In tegenstelling tot Noord-Holland betrof dit hier voornamelijk alleen de kleinere boerenstand, waar de arbeid van de vrouwen niet beperkt bleef tot de huishouding en het gezin.

Waar het platteland veel standen kende, werd stand als een sterk onderscheidend criterium voor het onderwijs onderkend. Men ondervond in de praktijk of verwachtte bij voorbaat dat vrouwen uit de (land)arbeiders- en kleine boerenstand niet naar de bovengenoemde cursussen kwamen. Tijd en geld voor deelname konden ze niet missen, terwijl de vrouwen zelf evenals de organisaties meenden dat ze er niet 'tussenhoorden'. Deze landbouworganisaties probeerden ook hen voor onderwijs te winnen door korte cursussen apart voor hen te organiseren.

De VOLHN, de Zeeuwse en Friese landbouwmaatschappij namen respectievelijk in 1912, 1912 en 1915 speciale korte cursussen voor (land)arbeidsters in hun onderwijsprogramma op. De Groninger Maatschappij had dit ook in 1912 gestart, maar moest uit gebrek aan leerkrachten in 1915 opnieuw beginnen. Aanvankelijk nodigde de Groningse GMLN ook boerinnen op kleine boerenbedrijven voor deze cursussen uit, doch in de verslagen is alleen sprake van cursussen voor arbeidersvrouwen.[20] Meisjes, hier ongehuwde vrouwen van 18 jaar en ouder, werden ook nadrukkelijk als doelgroep vernoemd. Dit kwam overeen met het advies van Theda Mansholt bij haar vertrek naar de opleidingsschool om het onderscheid tussen korte en langere cursussen te laten prevaleren boven dat naar leeftijd.[21] In de verslagen vanaf 1915 was alleen de naam 'korte cursussen voor volwassenen' gebruikt. Slechts enkele daarvan bleken specifiek voor (land)arbeidsters te zijn georganiseerd.[22]

Ook de GOML voerde in 1912 op aandringen van de overheid een cursus in elementair huishoudkundig onderwijs in, de zogenaamde verkorte cursus in huishoudkunde.[23] Deze was bedoeld voor arbeidsters en boerinnen uit de kleine boerenstand alsook hun ongehuwde dochters boven de 18.[24] Het betekende dat leeftijdsverschillen in haar werkgebied voor zowel de landbouwhuishoudcursussen als de korte huishoudcursussen van ondergeschikt belang waren. De Groningse, Zeeuwse en Noord-Hollandse maatschappijen nodigden alleen voor specifieke cursussen zowel vrouwen als dochters – dus boven de 18 jaar – tot deelname uit. Omdat alleen in Zeeland landbouwhuishoudcursussen expliciet voor jongere meisjes uit de arbeidersstand openstonden, en voor de 'cursussen voor volwassenen' een minimumleeftijd van 18 jaar gold, was in de andere provincies voor deze jongere arbeidersmeisjes formeel niet in landbouwhuishoudonderwijs voorzien.

Het aantal cursussen voor volwassen vrouwen nam nauwelijks toe en in sommige streken verdwenen ze al spoedig van het programma. Het lukte slecht om vrouwen uit de arbeidersstand te werven, terwijl aan de verzoeken om landbouwhuishoudcursussen niet kon worden voldaan.[25] Het aan-

AFBEELDING 6.2. Aardappelrooien als loonarbeid.
Collectie *In schort en overall*, Wageningen.

houdende tekort aan specifieke vrouwelijke leerkrachten maar ook de toenemende spanningen tussen de boeren- en landarbeidersstand leidden tot de keuze om de beschikbare leerkrachten vooral voor de landbouwhuishoudcursussen en -scholen in te zetten.

Opvallend is dat het aparte onderwijs voor vrouwen en soms expliciet de oudere dochters uit de landarbeiders- en kleine boerenstand beperkt bleef tot elementair huishoudkundig onderwijs. Juist deze vrouwen hadden immers een groot aandeel in de agrarische werkzaamheden. In de discussies was in ieder geval met betrekking tot boerinnen benadrukt dat hun taken in het huishouden, gezin en bedrijf onlosmakelijk met elkaar verbonden waren en dat het onderricht daarin dus in één onderwijsvorm moest worden samengebracht. Omdat alle woordvoerders bij de behandeling van de taken van vrouwen de prioriteit gaven aan de taken als huisvrouw en moeder, is het begrijpelijk dat zij het huishoudkundig onderwijs voorrang gaven. Landbouwvakonderwijs voor landarbeidsters of vrouwen van boerenarbeiders was daarentegen geen onderwerp van gesprek. De vrouwelijke loonarbeid in het landbouwbedrijf stond voor ongeschoold en vaak seizoensgebonden routinewerk. Landbouwvakonderwijs voor vrouwen in loondienst dat hun arbeidsinzet zou verbeteren, was in een tijd met voldoende geschikte arbeidskracht niet van belang voor de landbouwwoordvoerders. In plaats van hun positie op de arbeidsmarkt en de hoogte van hun beloning te verbeteren stuurden zij op iets anders aan. Hun idee was dat arbeidersvrouwen de leefomstandigheden op het platteland het best konden verbeteren door voor een geordend en gezond huishouden en gezin te zorgen en niet door de bestedingsruimte van hun ge-

zin door werk buitenshuis te vergroten. De verbetering in de leefomstandigheden van het eigen gezin werd gekoppeld aan huishoudonderricht. In deze zienswijze weken de woordvoerders overigens niet af van een breed gedragen opinie in burgerkringen dat vrouwen na het huwelijk niet in loondienst dienden te werken maar volledig voor het eigen gezin en huishouden moesten worden vrijgesteld. De vraag is en blijft wat de arbeidsters zelf daarvan vonden.

6.1.3. *Deelname, ambitie en verzuim als maatstaf voor aanpassingen*

Om de deelname aan het nieuwe onderwijs te bevorderen, organiseerde afdelingen van de landbouwmaatschappijen of boerenbonden meestal een propaganda-lezing vooraf. Het verslag van lerares M.T. van der Knoop (geb. 1891) over een dergelijke bijeenkomst voor een geplande cursus in Drachten in 1913 toont hoe zo'n avond vanuit de Friese Maatschappij van Landbouw werd aangepakt:

> 'Wij vonden een zaal met ruim 200 menschen, die zich zelfs achter ons in de vensterbanken genesteld hadden. Zij werden eerst door den Hr van den Akker met een Friesche speech bewerkt, die met zijn leuke gezegden als: "De man bij de kij (koeien) en de vrouw bij de brij" geweldig insloeg. Daarna besprak de lerares het leerplan en kon men zich als deelneemster opgeven. In Drachten kwamen er ruim 100! U begrijpt dat iedereen eenigszins overbluft en verlegen was met die toeloop en onze voorzitter, de hr Rengers, zag zich genoodzaakt ons te waarschuwen voor tè enthousiaste speechen.'(1913/1932)[26]

Waren vriendinnen, nichtjes of buurmeisjes al ingeschreven, dan wilde menig jonge vrouw dit avontuur wel meemaken en erbij horen. Persoonlijk ouderbezoek door bestuursleden van de afdeling van de organiserende landbouwmaatschappij, door de onderwijzer of door andere dorpsnotabelen stond bekend als een succesvol middel om de aanmelding van een dochter te werven. Had de cursus eenmaal plaatsgevonden, dan werkte het van horen zeggen evenzeer. Veelzeggend is dat cursussen door de jaren heen meerdere zussen uit één gezin als leerling hadden.[27] Lerares J.P. Wijngaarden (geb. 1890) putte uit eigen ervaring in de Hoekse Waard met haar stelling dat als er één cursus in een streek had plaatsgevonden, er al gauw meer volgden.[28]

Een wervend effect hadden ook de bijdragen van leerlingen en leraressen aan landbouwmanifestaties. Daarvan trokken de landbouwtentoonstellingen nog altijd de meeste boeren en boerinnen. Bij dergelijke gelegenheden werden bijvoorbeeld lessen uit de cursussen voorgedaan en de producten uitgestald. Was het eetbaar, dan mocht er geproefd worden. Vanaf ongeveer 1920 werd veelvuldig van deze mogelijkheid gebruik gemaakt. Landbouwhuishoudlerares A.G. (Aaltje) Luth (1889-1936)[29] demonstreerde niet alleen met vier leerlingen een kookles op de tentoon-

stelling in Harderwijk in 1920 maar ook het gebruik van nieuwe wasmethoden. Uit het verslag bleek dat men op deze wijze succesvol vrouwen bereikte in streken waar het landbouwhuishoudonderwijs nauwelijks bekend was.[30] Lerares J. L. Niemeyer (geb. 1875) had voor een landbouwtentoonstelling in 1920 werkstukken, gekweekte groenten en bloemen, inmaak, tabellen en foto's uitgestald onder de naam 'doel en geschiedenis van het landbouwhuishoudonderwijs in Noord-Holland'. Zij meldde dat er grote belangstelling voor was getoond, vooral door bezoeksters. Toch bleek haar telkens dat velen het onderwijs niet kenden.[31] In datzelfde jaar organiseerde de GOML naast een tentoonstelling een speciale Boerinnendag.[32]

Kwam het voor dat de cursussen vanwege een tekort aan aanmeldingen moesten worden afgeblazen, dan beraadde men zich over mogelijke aanpassingen. Bijvoorbeeld meldde Vitringa in de GOML-vergadering dat de voor 1911 geplande cursus in de afdeling Over-Veluwe niet kon doorgaan, omdat de meisjes daar 's zomers niet voor drie volle lesdagen per week konden worden gemist op de boerderij. Omdat andere afdelingen dezelfde moeilijkheden voorzagen, verlengde de GOML de cursusduur van twee naar vier maanden, laste een vakantieperiode voor de drukste tijd in en kwam uit op tien lesuren in twee dagen per week.[33] In 1918 kon de cursus in Tiel toch doorgaan nadat was besloten om enkele te jonge leerlingen toe te laten.[34] Daarnaast kwam het voor dat de cursussen zonder voldoende aanmeldingen inderdaad niet doorgingen.[35]

Verwachtten organisaties dat de meisjes zich niet voor langere tijd aan een cursus konden of wilden binden, dan volgden zij een getrapte benaderingswijze. Rijkslandbouwleraar C. Stevens berichtte Van der Zande in 1917 dat de Zeeuwse landbouwmaatschappij meer verkorte cursussen in Oost-Zeeuws-Vlaanderen wilde organiseren om daar de interesse voor volledige landbouwhuishoudcursussen op te wekken.[36] Evenals de OLM en de GOML probeerde deze organisatie de leertijd te verlengen door de meisjes na een jaar landbouwhuishoudonderwijs een vervolgcursus aan te bieden. Zo werd geprobeerd om de lessen pluimveeteelt die uit de cursus waren gelaten, om te zetten in een vervolgcursus pluimveeteelt:

> 'Daar de leerlingen het bezwaarlijk vonden, om nog meer te leeren, zal getracht worden deze na afloop van onze cursussen aan den gang te brengen.' (1921)[37]

Landbouwhuishoudlerares G. Dinger (geb. 1896) verwees in 1918 naar de mogelijkheid om in Geldermalsen en Tiel een vervolgcursus EHBO en zuigelingenverpleging te houden. Normaliter kwam dit bij de GOML in de landbouwhuishoudcursus aan de orde, maar zij was er niet meer aan toegekomen. Door de onvoldoende algemene ontwikkeling van de leerlingen was zij veel trager door de leerstof gegaan.[38] Leerlingen van meer uitgebreide cursussen konden overigens uit verlangen naar meer eveneens een verzoek voor een vervolgcursus indienen.[39]

De vervolgcursussen waren meestal vakcursussen, die alleen openstonden voor oud-leerlingen van een landbouwhuishoudcursus. De keuze aan vervolgcursussen breidde zich in de loop der jaren uit. De cursussen 'ziekenverpleging in huis en verbandleer', EHBO, knip- en naaicursussen alsook kookcursussen hoorden al snel tot het standaardpakket. In samenwerking met het Groene Kruis kwam daar de zogenaamde 'moedercursus' bij. Een experiment was in plaats van lessen in land- en tuinbouw een vervolgvakcursus te geven voor de terreinen waarop de leerlingen in het gebied werkzaam waren.[40]

Een belangrijke maatstaf voor evaluatie was niet alleen het aantal aanmeldingen, maar ook het aantal uren verzuim. Als één van beide ongunstig afstak ten opzichte van het normale patroon, was het zaak de oorzaak te zoeken. Soms bleek het aantal uren per week te hoog, een andere keer was de onderwijsperiode verkeerd gekozen. De Groninger Maatschappij had bijvoorbeeld het tweede deel van de cursus in Schildwolde met een maand vervroegd, omdat veel leerlingen in laatste maand van het eerste jaar vaak hadden verzuimd vanwege de zogenaamde augustusdrukte.[41] In Overijssel signaleerde de Commissie voor Landbouwonderwijs een te groot verloop in de cursussen. In 1916 wilde ze ertoe overgaan om de cursussen niet meer in de zomermaanden te concentreren, maar over het hele jaar te spreiden. Theda Mansholt bracht daartegen de bedenking in dat het daardoor nog moeilijker zou worden om voldoende uren landbouwonderwijs te kunnen bieden. De landbouwonderwijzers waren immers onderwijzers met een akte landbouwonderwijs. Buiten de zomermaanden waren zij volledig op de lagere school werkzaam en gaven dan daarnaast lessen op de landbouwcursussen. Ze stemde uiteindelijk in met de nieuwe opzet waarin een kleiner aantal uren landbouwonderwijs was opgenomen.[42] In 1920 besloot Overijssel om van het schooljaar naar het kalenderjaar over te stappen en dus voortaan in januari met de nieuwe cursussen te beginnen. Omdat de grootste drukte voor de Overijsselse boerenfamilies in de maanden oktober, mei en juni viel, zouden de leerlingen beter aan regelmatig cursusbezoek kunnen wennen als de cursussen in de rustige winterperiode zouden aanvangen.[43] Ook in de nieuwe regeling werden uitzonderingen gemaakt, zoals bij de cursus te Rouveen. Omdat de vrouwen en dochters van Rouveen volledig in het boerenbedrijf meewerkten, werd de landbouwhuishoudcursus over twee winterhalfjaren gespreid, zoals dat gebruikelijk was voor de landbouwwintercursussen voor de mannelijke boerenstand.[44] Toch week de cursusinhoud nauwelijks af van het leerplan, noch werd bediscussieerd of ze misschien niet ook een landbouwwintercursus moesten volgen.

Vormde de drukte op het bedrijf meestal de aanleiding voor aanpassingen, voor de cursussen te Tiel en Geldermalsen werd het verzoek ingewilligd om voor de grote schoonmaak twee weken uit de zomervakantie naar de vakantie rond Pasen te verschuiven. Dan hielpen de meisjes thuis mee terwijl ze geen lange zomervakantie voor bedrijfswerkzaamheden nodig

hadden.[45] Zelfs de gewoonten in de vrije tijdsbesteding die verzuim tot gevolg hadden, leidden tot aanpassingen. Zo kende de vijfjarige cursus te Hoorn na enige tijd in 1916 geen lesdag meer op de maandag:

> '... daar Zondag nogal eens aan uitgaan wordt besteed, wordt Maandagmorgen hierdoor wel verzuimd.' (1916)[46]

In 1920 merkte landbouwhuishoudlerares L. Tollens bovendien dat leerlingen de cursus te Oud-Beijerland in de wintermaanden verzuimden omdat het in de streek de gewoonte was om dan veel op reis te gaan.[47]

Maar bovenal leidden de leraressen uit de moeite die de leerlingen zich getroostten om de cursussen te kunnen volgen af hoe gemotiveerd zij waren. Met name hadden zij bewondering voor de afstand die velen in weer en wind per fiets overbrugden.[48] Landbouwhuishoudlerares A.A. (Afiena) Doornbosch (geb. 1887) merkte op dat de ambitie leek te stijgen met de leeftijd. Ook rijkslandbouwleraar Kok constateerde dat in zijn verslag over de cursus van 1916 te Veendam.[49] Soms werd hetzelfde gesuggereerd door te wijzen op de overstelpende aantallen vrouwen die voor de cursussen voor volwassenen inschreven. In Groningen rapporteerde landbouwhuishoudlerares A. M. Jensema (geb. 1890) in 1916 dat de deelname daarvoor groter was dan die voor de meisjescursussen.[50] Daar is tegenin te brengen dat de voordrachten en voorkooklessen op deze cursussen zich ook beter leenden voor een grotere groep aanwezigen dan een landbouwhuishoudklas.

Het gebeurde ook in andere gebieden wel dat er andere leerlingen kwamen dan men had verwacht of gewenst. In 1911 waren het vooral meisjes uit de kleine boerenstand en de arbeidersstand die zich inschreven voor de vierjarige cursus te Nieuwe Niedorp. Vier van de twaalf kwamen niet opdagen. De VOLHN meldde de inspecteur in het jaarverslag dat de leerlingen de cursus niet konden afronden vanwege hun 'min- en onvermogende staat'. Bovendien bleek deze uitgebreide cursus met handwerken achteraf overbodig, omdat ter plaatse voldoende mogelijkheden voor handwerkonderwijs waren. De cursus werd na één seizoen gestaakt. Twee leerlingen stapten over naar de vijfjarige cursus te Alkmaar.[51] Theda Mansholt rapporteerde de inspecteur echter in haar verslag over de eerste experimenten dat de cursisten te Nieuwe Niedorp niet van de gegoede boerenstand kwamen in tegenstelling tot wat de VOLHN verwacht had. Daardoor was het leerplan en de inventaris niet in overeenstemming met de leefomstandigheden van de leerlingen en kon het voornemen niet worden waargemaakt om zo dicht mogelijk daarbij aan te sluiten. De aanleiding voor de stopzetting was volgens haar een praktische kwestie: het leslokaal was niet langer beschikbaar.[52]

6.1.4. *Bijsturing voor initiatieven van katholieke zijde*

Niet elk initiatief kon op de instemming van de inspecteur van het land-

bouwonderwijs rekenen. Juist bij de initiatieven van confessionele organisaties bleek de inspectie zich terughoudend op te stellen en wendde zij haar invloed aan om de eigen inzichten bij het onderwijs onder katholiek beheer te realiseren.

Aan de oprichting van het eerste katholieke boerinnenpensionaat te Lierop in 1911 gingen langdurig overleg en een uitvoerige correspondentie tussen de initiatiefnemer L. Offermans, pastoor te Lierop, en de inspectie vooraf.[53] Ook na de opening bleef de inspectie de school nauwgezet volgen. Nog in 1913 schreef de rijkstuinbouwleraar van Limburg en het oosten van Noord-Brabant, A. Sprenger aan de inspecteur dat streng toezicht op de school gewenst was. Hij baseerde zijn oordeel op de eindlessen die hij had bijgewoond. Hij vond dat de examenvragen te eenvoudig waren en het onderwijs van de onderwijzers beter had kunnen zijn. Zijn advies om de tuinbouwleraar te vervangen was reeds opgevolgd.[54] Rijkslandbouwleraar Snellen kon twee jaar later tevreden verbetering constateren. Hij meldde dat het examen voor de land- en tuinbouwvakken vlot verliep en het niveau had van een goede wintercursus voor jongens.[55]

Op het ontbreken van verantwoord huishoudkundig onderwijs bleef het bestuur van de school 'opbouwende', doch ongezouten kritiek krijgen. Theda Mansholt en B. Lips, rijkslandbouwleraar voor Limburg en Oostelijk Noord-Brabant, hadden Van der Zande in 1914 bij een inspectiebezoek aan de school begeleid en van advies gediend. De inspecteur bekritiseerde dat een aantal leerlingen de hele ochtend had gewerkt aan de middagmaaltijd voor de gehele instelling. Daarbij had ieder slechts een deeltaak uitgevoerd, waardoor geen inzicht in het geheel was verkregen. Vergelijkbare opmerkingen betroffen de gewoonte om de was van 60 personen aan een groepje van 7 à 8 leerlingen over te laten. Bestond de regel om één keer in de vier weken het bed te verschonen om hen nog meer werk te besparen, dan was dat weer geen voorbeeld van zindelijkheid. Hij betwijfelde bovendien of deze meisjes na dit ochtendwerk nog wel voldoende aandacht konden opbrengen voor de theoretische middaglessen. Concluderend drong Van der Zande erop aan om de leerdoelen meer in het oog te houden. In feite moest werktijd worden ingeruild voor leertijd over het 'hoe' en 'waarom' van verschillende werkwijzen. Praktische oefening was bedoeld om het geleerde te demonstreren. Hij benadrukte dat de leerlingen heel goed een keer een hele kook- of wasbeurt konden doen, maar dan voor een gelijk aantal personen als in een gezin waar de leerlingen later mee te maken kregen. Verder wees Van der Zande erop dat er weinig leermiddelen werden gebruikt. Bij de theoretische lessen miste hij een dictaat of boekje waarin de meisjes de lesstof konden nalezen. Ook noemde hij een aantal vakken die meer aanschouwelijke leermiddelen behoefden. Verder wekte hij ertoe op om meer tijd te besteden aan lichamelijke oefening alsmede sport en spel in de buitenlucht. Tot slot raadde hij aan de huiskamer wat gezelliger aan te kleden en er wat kamerplanten en bloemen in te zetten. Daarmee kon bovendien de zin voor

esthetiek worden bevorderd.[56] Binnen twee weken ontving de inspecteur een bedankje voor de adviezen met de belofte om eraan te gaan werken.[57] De voorbereidingen voor een tweede katholieke landbouw-huishoudschool met internaat te Posterholt in Limburg verliepen veel soepeler. J.J.C. Ament kon deskundig bemiddelen tussen de verlangens van de Limburgse Landbouw Bond (LLB) en de inspectie omdat hij loyaliteit aan de Limburgse organisatie en een rijkszuivelconsulentschap in zijn persoon verenigde. Zijn bemoeienis leidde zelfs tot de benoeming van waarnemend directeur. De LLB voerde indirect het beheer via de vereniging die zij voor het landbouwonderwijs in Limburg had opgericht.[58]

Hoewel de school van de perikelen rond Lierop haar voordeel had kunnen doen, verliep de beginperiode ook hier niet vlekkeloos. De overgang van het oude Franse meisjespensionaat naar de landbouw-huishoudschool vereiste nogal wat aanpassingen in de gang van zaken bij de zusters Ursulinen. Een jaar na de opening in 1914 kreeg de school deels gelijkluidende kritiek als die te Lierop. Theda Mansholt had na haar bezoek in opdracht van de inspectie gerapporteerd dat zij in Posterholt had gezien dat leerlingen de hele ochtend huishoudelijk werk hadden verricht. Ze adviseerde erop aan te dringen in die tijd praktisch huishoudonderwijs te geven, klassikaal en stelselmatig. Het voorkomende werk in en om huis zou tot één uur per dag beperkt moeten worden.[59]

Toen Theda Mansholt beide scholen in 1916 weer had bezocht, meldde zij de inspecteur dat het koken in Lierop onderwijskundig sterk was verbeterd, maar dat er vooralsnog geen sprake was van een lessituatie bij de wasbehandeling en de huishoudkundige werkzaamheden. Te Posterholt had zij geen enkele verandering kunnen constateren. Zij wees erop dat deze onbevredigende situatie zou aanhouden zo lang bevoegde vakleraressen ontbraken.[60]

Ondertussen had de school te Lierop haar eenjarige opleiding in 1916 tot twee jaar uitgebreid. Posterholt was reeds vanaf de opening in 1914 met een tweejarige opleiding gestart. Het bestuur van de school te Lierop had met de verlenging gereageerd op het verzoek van de inspectie om een anderhalfjarige opleiding te overwegen. Dit voorstel was niet bedoeld om de leerstof uit te kunnen breiden maar ervoor te zorgen dat ze beter zou beklijven. Dat het bestuur dit meteen invoerde, tot twee jaar verlengde en bovendien twee leerjaren tegelijk ging huisvesten, spoorde dus niet met de aanbevelingen van de inspectie. Niettemin schroomde de school niet om vol lof over de effecten van deze stap in haar jaarverslag over 1917 te rapporteren.[61]

Omdat beide scholen een volledige dagopleiding met internaat verschaften, waren ze alleen bereikbaar voor de gegoede boerenmiddenstand. Trok de school van Lierop veel leerlingen uit het Rivierengebied en het oosten van het land, langzamerhand nam het aantal leerlingen uit de eigen provincie en ook het westelijk deel daarvan toe.[62] Posterholt had vanaf het begin veel leerlingen uit Limburg.[63] Vermoedelijk heeft dit te

maken met de inzet van het bestuur dat persoonlijk leerlingen ging werven toen na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bleek dat weinig ouders hun dochters van huis wensten te sturen.[64]

Om landbouwhuishoudonderwijs juist bij de kleinere boerenstand te brengen opende de Gelderse Boerenbond nadrukkelijk geen school met internaat maar een ambulante huishoud-landbouwschool. Deze school bleef voor 8 weken op een dorp en benutte de volle 6 dagen van de week voor volledig dagonderwijs, naar voorbeeld van dergelijke scholen in Duitsland, in de Pruisische Rijnprovincie. In 1913 werd de eerste cursus feestelijk geopend te Netterden, gemeente Gendringen. De inspecteur had zich echter onder een voorwendsel laten verontschuldigen.[65] De voorbereidende besprekingen hadden een uitgebreid vakkenpakket opgeleverd dat naast de vakken bij de GOML-cursussen nog eenvoudig naaionderwijs en boekhouden bevatte. De verdeling tussen de agrarische en huishoudelijke, c.q. gezondheids-vakken was ongeveer gelijk. Alleen het totaal aantal lesuren was een kwart minder dan bij de cursussen vanuit de GOML. Desondanks druisten de initiatiefnemers tegen de opvattingen van de landbouwoverheid in. Ondermeer twijfelde Van der Zande aan de uitwerking van de daar toegepaste korte, intensieve onderwijsvorm:

> 'De tijd is te kort om het onderwijs behoorlijk te laten bezinken, de onderwijzeres komt met de bevolking te weinig in aanraking en als zich bij toepassing van het geleerde nog eens moeilijkheden blijken voor te doen, is juffrouw alweer verdwenen.' (1913)[66]

De toenmalige rijkslandbouwleraar in Gelderland, D.S. Huizinga (1879-1955)[67] deelde dit standpunt. Hij voerde aan dat de ervaring met de jongenscursussen had geleerd dat er een periode van gewenning moest worden ingecalculeerd, met name ten opzichte van geheel nieuwe vakken als scheikunde.[68] Bovendien waren andere raadgevingen van inspecteur Van der Zande in de wind geslagen. Hij had tevergeefs voorgelegd om de beoogde lerares zonder enige opleiding en ervaring eerst te laten hospiteren. Evenmin had de GBB eerst cursusplaatsen gezocht waar een bevoegd onderwijzer beschikbaar was om de land- en tuinbouwlessen te geven. Omdat er door de jaren heen vooruitgang werd gemeld, continueerde Van der Zande de subsidie. De naam werd al in 1914 aangepast tot ambulante landbouw-huishoudschool. De school trok volgens de jaarverslagen vrijwel uitsluitend leerlingen uit de boerenstand. Vrouwen van boven de twintig waren daarbij geen uitzondering.[69] Toen de katholieke meerderheid van de Gelderse Boerenbond zich in 1917 aaneensloot in een nieuwe, uitsluitend katholieke Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond (ABTB)[70], zette deze aanvankelijk de school voort. Kort daarop werd de opzet van de schoolcursussen genormaliseerd gelijk de ambulante landbouwhuishoudcursussen. In 1919 bleken de lesuren over twee dagen van zes uur per week verdeeld en de lesperiode tot 36 weken verlengd.[71]

AFBEELDING 6.3. Weeken, landbouwhuishoudschool Lierop.
Collectie NCB-ZLTO.

6.1.5. *Niet op het huishoudonderwijs onderwezen vakken: de probleemvakken?*

In de cursusverslagen wordt weergegeven dat veel, soms de meeste waardering uitging naar de huishoudelijke vakken.[72] Waar naaldvakken in het onderwijs waren opgenomen, werden ook die volgens de verslagen met grote ambitie gevolgd. Over de lessen schei- en natuurkunde en land- en tuinbouw kwamen vanuit verschillende hoeken kritische geluiden. Dit waren juist de vakken die bij de voorbereidingen voor het onderwijs ter discussie stonden omdat ze niet direct met huishoudonderwijs en meisjesonderwijs werden geassocieerd. Het nut van deze vakken voor de boerin en boerendochter bleef onderwerp van debat.

Met name in de verslagen van de cursussen van de VOLHN bleek dat de leerlingen en ouders moeite hadden met deze 'nieuwe' vakken. In 1912 werd gemeld dat de leerlingen van de vijfjarige cursus te Alkmaar bezwaar hadden gemaakt tegen het verzoek om enkele leerboeken voor de land- en tuinbouwlessen aan te schaffen. Toegevoegd was dat hun ouders deze lessen ook minder nodig achtten.[73] Maar ook op de tweejarige cursus te Barsingerhorn konden in 1916 de leerlingen volgens het verslag minder belangstelling voor de landbouwvakken opbrengen. Er werd een verband gesuggereerd met de planning van deze lessen waardoor de leerlingen van veraf veel moeite moesten doen om apart hiervoor te komen. In Andijk was dit probleem met succes ondervangen door de twee dagdelen op dezelfde dag te combineren.[74]

AFBEELDING 6.4. Les in zuivelbereiding, landbouwhuishoudschool Posterholt. Collectie 'Nieuw-Rollecate', RA OVERIJSSEL.

Voor de tweejarige cursus te Anna Paulowna in 1914 had de tuinbouwleraar de oplossing in een praktische aanpak gezocht. Hij had zaden en planten voor de leerlingen ingekocht, het een en ander over de verzorging uitgelegd en hen gestimuleerd het thuis uit te proberen. Ook had hij hen meegenomen naar proeftuinen.[75] Vanwege het succes werd het daaropvolgende jaar een vergelijkbare verandering voor de cursus te Alkmaar doorgevoerd. Bij de Rijkstuinbouwschool werd een tuin aangelegd voor demonstraties en praktisch tuinwerk.[76] De groep leerlingen die hiermee begon, toonde veel meer belangstelling voor de tuinbouwlessen dan een eerdere groep.[77]

Deze meer praktische benadering bleek alleen nodig voor de meisjescursussen. Op de cursus voor landbouwersvrouwen te Winkel hadden de deelneemsters in 1914 de voordrachten over zowel huishoudelijke onderwerpen als over hun werk op het bedrijf met veel belangstelling gevolgd.[78]

Voor de zogenaamde hulpvakken was concretisering moeilijker. De leerlingen van de tweejarige cursus te Barsingerhorn hadden in 1914 de hulpvakken Nederlandse taal en rekenen wel enthousiast gevolgd, maar de aandacht was veel minder groot geweest bij natuur- en scheikunde. Op de tweejarige cursus te Schagen was er meer verzuim bij natuur- en scheikunde dan bij de rest. Vooral scheikunde moest het ontgelden. Volgens de lerares zagen de leerlingen er het nut niet van in en dachten ze dat ze

er in de praktijk niets mee opschoten. Bovendien ging het hun boven de pet. Zij schreef in het verslag dat de leerlingen onvoldoende algemene ontwikkeling hadden. Waarschijnlijk was in Oostwoud hetzelfde gesignaleerd. Na drie lessen natuurkunde werd besloten om eerst Nederlandse taal en rekenen te geven. Ze hadden er helemaal geen enthousiasme voor kunnen opbrengen.[79]

Dat juist de leerlingen van de tweejarige cursussen moeite hadden met deze hulpvakken, komt overeen met de opmerking in het verslag over 1914. Alle leerlingen op de VOLHN bleken grotere belangstelling voor de huishoudelijke vakken te hebben. De leerlingen van de langere cursussen konden evenwel meer aandacht voor de zogenaamde hulpvakken opbrengen vanwege hun meerdere ontwikkeling en de langere lestijd die hun leerkrachten daarvoor ter beschikking hadden.[80]

Het verslag over de tweejarige cursus te Schagen belichtte in 1915 een ander aspect waarop de vakken verbeterd dienden te worden. De lessen scheikunde waren niet alleen te moeilijk, maar hadden ook teveel op zichzelf gestaan en waren te weinig gerelateerd aan voor de leerlingen bekende verschijnselen. Na vereenvoudiging en verbetering van de lesstof was de belangstelling voor een aantal hulpvakken in het tweede jaar gegroeid. Ook de leerlingen van de cursus te Grootebroek hadden geprofiteerd van een verandering. Toen plantkunde en bezoeken aan proeftuinen in het tweede jaar van natuurkunde waren opgenomen, bleken zij zeer gemotiveerd terwijl ze eerst meenden dat de hulpvakken geen nut hadden.[81]

Van de andere organisaties zijn op dit punt nauwelijks opmerkingen in de cursusverslagen gevonden. Wel kwam op de vergadering van de inspecteur en de landbouwhuishoudleraressen eind 1916 aan de orde dat er klachten bleven bestaan over het onderwijs in natuurkennis en de land- en tuinbouwvakken. Het bleef bij een aankondiging dat de kwestie serieus in onderzoek was genomen.[82] In 1918 kwam het vak scheikunde ook aan bod bij de bespreking van de verslagen van de plaatselijke commissies van toezicht van de OLM. Uit de discussie van de Overijsselse commissie voor landbouwonderwijs, diens adviescommissie voor landbouwhuishoudonderwijs en de Overijsselse landbouwhuishoudleraressen bleek vooral een enorme kloof tussen de aanwezigen over wat hier 'aanpassing' moest inhouden. Dat ook de leerlingen in Overijssel de lessen scheikunde moeilijk te begrijpen vonden, leidde zowel tot de conclusie dat het aantal uren verminderd alswel uitgebreid moest worden.[83] Gaf een groep aan dat het niet bij de leerlingen doordrong, de voorzitter en Mansholt bepleitten dat het vak onvoldoende tot zijn recht kwam. Mansholt weet het falen om deze leerlingen voor dit vak te winnen juist aan het gebrek aan lestijd. Otten, leraar aan Rollecate, had erop gewezen dat de lessen van de landbouwonderwijzer helemaal hun doel misten als ze verder werden verminderd, daar ze al met een kwart waren teruggebracht tot 90 uur. Volgens hem kwam het erop aan alles nauwkeurig uit te leggen en zoveel mogelijk voorbeelden te geven.

Toen beide Overijsselse commissies in 1920 hierop terugkwamen, bleek dat beide het probleem vanuit het doel van dit onderwijsdeel benaderden, maar daar andere inzichten over hadden. De leden van de Commissie voor Landbouwonderwijs benadrukten het vrouwspecifieke van het land- en tuinbouwonderwijs op de cursussen, dat vooral een eigen cachet moest hebben in vergelijking met de gewone landbouwcursussen. Door dit tot de vrouwspecifieke werkterreinen als bijvoorbeeld de melkbehandeling, groente- en fruitteelt en kleinveeteelt te beperken, kwamen ze erop uit dat schei- en natuurkunde evenals de bemestingsleer wel kon worden gemist.[84] Daarentegen ging de Adviescommissie voor het Landbouwhuishoudonderwijs niet uit van een goede uitvoering van werkzaamheden maar van begrip en zelfstandige afweging op basis van kennisverwerking. Dit is op te maken uit de felle verdediging van onderwijs in 'kennis der natuur', zoals deze adviescommissie de vakken als schei- en natuurkunde, plant- en dierkunde wilde betitelen, als *middel* voor begrip en verwerking van de rest van het onderwijs. Daarom veroordeelde zij het dat sommige onderwijzers de leerlingen examineerden op onderwerpen in deze vakken op zich.[85]

Het is tevens de vraag hoe toevallig het is, dat juist de VOLHN openlijk zoveel problemen met deze vakken signaleerde. In ieder geval bleek uit de leerplannen van de VOLHN dat voor de meisjes na de lagere school de huishoudelijke vakken het belangrijkst werden gevonden.

6.2. VROUWELIJK KADER VOOR HET LANDBOUWHUISHOUDONDERWIJS

6.2.1. *Opleiding tot lerares in het landbouwhuishouden*

Om het gebrek aan geschikte leerkrachten op te vangen startte op 23 september 1913 de rijksopleidingsschool voor landbouwhuishoudleraressen onder de naam De Rollecate. Door de experimentele status en een daarmee overeenstemmende bescheiden omvang[86] kon ze worden gehuisvest op het landgoed De Rollecate te Den Hulst vlakbij Nieuwleusen, Noord-West Overijssel. Daar had Mr W.J. Baron van Dedem een leegstaande rentmeesterswoning en een te bouwen schooltje voor dit doel ter verhuur aangeboden.[87] Uit zijn bijdragen aan de Commissie voor Onderwijsbelangen van de OLM bleek dat hij een warm voorstander van landbouwonderwijs was.[88]

De leiding kwam in handen van huishoudlerares Theda Mansholt, die in Groningen als lerares voor het landbouwhuishoudonderwijs was aangesteld en ondertussen op verschillende wijzen de inspectie van advies had gediend. Doordat de rijksoverheid de school had opgericht, viel deze direct onder de inspectie. Van der Zande gaf Mansholt echter alle ruimte om de leraressenopleiding naar eigen inzicht op te zetten. Uit hun correspondentie over de opleiding maar ook de begeleiding van de leraressen

en de onderwijsexperimenten blijkt dat zij in zeer goede verstandhouding samenwerkten.

De opzet van de opleiding doorbrak allereerst de toenmalige verdeling die de Bond van Leraressen bij het Huishoudonderwijs hanteerde. In plaats van de tweedeling van de huishoudelijke vakken over twee aktes in enerzijds koken en voedingsleer en anderzijds huishoudkunde en wasbehandeling, werden de leerlingen aan De Rollecate opgeleid voor het geven van alle huishoudelijke vakken. Dit kwam geheel overeen met hetgeen Mansholt in haar evaluatierapport voor de inspectie had geadviseerd.[89] Wel werd dezelfde vooropleiding verplicht gesteld als die voor de opleiding voor huishoudleraressen. Dit was drie klassen middelbaar onderwijs en de tweejarige opleiding tot huishoudkundige.[90] Daarmee week de opleiding af van die voor de lagere landbouw- of tuinbouwakte. Deze stonden open voor onderwijzers en onderwijzeressen die reeds een onderwijsbevoegdheid hadden voor het lagere onderwijs. De middelbare akten waren verbonden aan het middelbaar en hoger landbouwonderwijs zonder een specifieke voorbereiding voor het onderwijs.

De opleiding tot landbouwhuishoudlerares duurde anderhalf jaar en werd afgesloten met een examen voor een getuigschrift. Aan dat diploma was slechts de toezegging verbonden dat deze leraressen voorrang kregen bij aanstellingen bij het landbouwhuishoudonderwijs. Een wettelijke verankering voor deze lesbevoegdheid bestond niet.[91] Overigens beschikten huishoudleraressen evenmin over een wettelijke bevoegdheid. Kook- en huishoudscholen waren niet in een wet ondergebracht. Ze steunden uitsluitend op particulier initiatief en konden slechts op ad-hoc-basis overheidssubsidies verwerven. Voor een rijksopleiding was het ontbreken van een wettelijke regeling een vreemde zaak maar die werd gerechtvaardigd door de experimentele status van de opleiding.

De aanstaande leraressen moesten op de eerste plaats hun kennis op huishoudelijk gebied vergroten. Zij leerden de nieuwste inzichten over gezonde voedselbereiding, menu-samenstelling, kleding, bedbedekking en woninginrichting naast gezonde leefwijzen in het algemeen. Uitdrukkelijk werd in het schoolprogramma aangegeven dat zoveel mogelijk rekening werd gehouden met plattelandsomstandigheden en -gewoonten. Mansholt meldde bijvoorbeeld in een terugblik dat er geen lessen waren om volgens de zogenaamde 'fijne keuken' te leren koken of de fijne was te leren opmaken.[92]

Het vak gezondheidsleer sloot daar nauw op aan. Het bleek echter niet mogelijk om voldoende onderricht in de opleiding op te nemen dat een onderwijsbevoegdheid voor ook dit vak zou rechtvaardigen.[93] Volgens Mansholt waren de kinderverzorging en -opvoeding alsook de zogenaamde vrouwelijke handwerken eveneens belangrijke terreinen voor de huisvrouw. In 1938 schreef ze dat deze vakken met opzet buiten de lesbevoegdheid van de landbouwhuishoudlerares waren gebleven, omdat het werkterrein voor de lerares anders te groot was geworden.[94] Bekend was

bovendien dat vele plattelandsgebieden al voorzieningen hadden om het naaien te leren. In de opleiding werd daaraan geen enkele aandacht besteed in tegenstelling tot met name de kinderverzorging die bij de lessen in gezondheidsleer aan bod kwam.[95]

Tijdens de uren onderwijsleer en -methodiek leerden de leerlingen van De Rollecate hoe ze al die nieuwe kennis weer aan hun toekomstige leerlingen konden overdragen. Onderwijskundige inzichten uit vooruitstrevende kringen, zoals aanschouwelijk onderwijs en zelfwerkzaamheid, werden bij voorkeur onderwezen en toegepast. De aanstaande leraressen werden bovendien aangemoedigd om het zo aan te pakken dat hun leerlingen voldoening zouden kunnen vinden in hun huishoudelijke taak. De verwachting was dat het werken vanuit sleur kon worden ingedamd als vrouwen maar steeds vanuit begrip konden werken en het 'waarom' achter de voorkeuren voor een werkwijze konden begrijpen.[96]

Om dit ook zelf waar te maken, had de leraressenopleiding een zeer uitgebreid leerprogramma. Behalve huishoudelijke vakken bevatte het ook zogenaamde ondersteunende of grondleggende vakken. Deze basisvakken, zoals bijvoorbeeld schei- en natuurkunde, werden noodzakelijk gevonden om de lessen over vlekkenverwijdering en verantwoord elektriciteitsgebruik te kunnen begrijpen. Naast de basiskennis van natuurwetenschappelijke aard kwam ook relevante maatschappelijke kennis aan bod. Door voordrachten en zelfstudie werden deze jonge vrouwen gestimuleerd zich op de hoogte te stellen van bijvoorbeeld de staatsmaatregelen voor de volksgezondheid, de landbouw als bestaansmiddel en de plaats van de vrouw in het landbouwbedrijf in de verschillende streken van het land.

Verder werden de aanstaande leraressen ertoe aangespoord om later de goede zijden van het buiten wonen te benadrukken en hun leerlingen te leren zoveel mogelijk van de producten van eigen bedrijf en tuin gebruik te maken. Ze kregen zelf land- en tuinbouwonderwijs om inzicht te krijgen in hoe ze later met hun eigen lessen op de land- en tuinbouwlessen van hun leerlingen zouden kunnen aansluiten. Daar hoorde in deze periode geen praktisch tuinwerk bij. Wel bezochten ze regelmatig de boerderij op het landgoed, maar dit was een modern grootbedrijf en daarom niet representatief voor het bedrijf van hun toekomstige leerlingen.

Uit de rijksbegroting voor 1919 bleek dat de proefperiode van de school definitief was afgerond. De toenemende belangstelling voor het beroep en de vraag naar leraressen had tot het besluit geleid dat De Rollecate de gehele beroepsopleiding na het algemeen middelbaar onderwijs zou gaan verzorgen.[97] Dit besluit kon echter niet meer onder de landbouwoverheid worden gerealiseerd. Pas in 1930 kon 'Nieuw Rollecate' in Deventer van start gaan.

6.2.2. *Anderhalf jaar opleiding op De Rollecate*

Hooguit twaalf leerlingen konden per leergang op De Rollecate worden geplaatst. Bij de eerste twee groepen was het aantal aanmeldingen te gering om te kunnen selecteren. Deze groepen waren dan ook kleiner en toonden een zeer grote verscheidenheid in voorkennis, achtergrond en leeftijd.[98] Een oud-leerlinge van de eerste groep schreef:

> 'Uit zes verschillende provincies waren we hier naar toe gekomen. De meesten hadden reeds een huishoudschool achter de rug, anderen hadden daarvan nooit iets meegemaakt. Het vooraf genoten onderwijs varieerde van de Lagere tot de Middelbare school. De leeftijden liepen uiteen van 18-32 jaar.'(1913/1938)[99]

In het begin waren het voor het merendeel families uit de welvarende boerenstand en de dorpsnotabelen die achter een dergelijke opleiding voor hun dochter stonden en zich die konden veroorloven. Ze waren er al aan gewend dat hun dochters in de stad of een pensionaat verder leerden en konden het schoolgeld betalen terwijl de meisjes thuis geen inkomsten of arbeid hoefden in te brengen.[100]

De leerlingen woonden met de directrice, een tweede lerares en de huishoudster in de oude rentmeesterswoning. Er was een gezamenlijke huiskamer en eetkamer met serre. De leerlingen deelden met tweeën of drieën een slaapkamer[101], de leraressen hadden een kamertje voor zich. Samen vormden ze één huishouding en leefden als het ware in één gezin. In het verslag over het schooljaar 1915 schreef directrice Mansholt trots dat het gezinsleven in het internaat zich kenmerkte door een 'opgewekte, prettige geest'.[102] De huiselijke sfeer klonk ook sterk door in de herinneringen van de oud-leerlingen.[103] G.E.G. (Greet) Smit (1900-1980), oud-leerlinge en later inspectrice, memoreerde dat er nauw contact was tussen de leerkrachten en leerlingen. Ook gasten waren erg welkom en het was niet ongebruikelijk dat zij evenals de externe leerkrachten bleven eten.[104]

De huishouding was coöperatief geregeld. De leerlingen waren ingedeeld voor 'groepenwerk', een soort corvee dat maandelijks een andere groep werkzaamheden bevatte. Zo leerden zij zelfstandig alle voorkomende werkzaamheden in een huishouding ter grootte van een doorsnee gezin af te handelen. Om dit alles tot een leeroefening beperkt te houden, waren er ook een huishoudster, een tuinman en een tuinman/huisknecht in dienst.[105]

De eenvoudige omstandigheden waaronder deze jonge vrouwen hun leertijd doorbrachten, bleven hen goed bij, aldus de volgende terugblik:

> 'Bij gebrek aan electrischen stroom waren wij aangewezen op kaarslicht, petroleum of gas. Het laatste was alleen bestemd voor de verlichting van de zitkamers en werd per cylinder aangevoerd uit Dedemsvaart. Wij beschikten

niet over een stofzuiger. We hanteerden dus stoffer en blik en bij een groote beurt klopten we het karpet in de tuin. Aan centrale verwarming werd niet gedacht. Gedurende de lessen werd in de lokalen gestookt, maar bij 't groepenwerk b.v. niet. Dan was het dus geraden hard te werken om geen kippevel te krijgen.' (1913/1938)[106]

Het gebrek aan moderne voorzieningen hing samen met de afgelegen ligging van de school. Directrice Mansholt erkende dat niet ieder dat altijd even prettig zal hebben gevonden. Ze benadrukte de voorbeeldfunctie die hiervan uitging. In de praktijk moesten de leraressen kunnen inspelen op de eenvoudige omstandigheden waaronder hun leerlingen werkten en leefden![107]

Geleerd werd er ook buiten de school. Soms ging een leerlinge met Theda Mansholt mee op huisbezoek.[108] Oud-leerlingen herinnerden zich tevens hoe de leidsters Mansholt en Huizinga hen waren voorgegaan in hun grote belangstelling in en nauwe contact met de bewoners in de streek rondom de school.[109] Zo kwam de directrice te hulp bij een bevalling die zich onverwachts had aangediend.[110] De aspirant-leraressen gingen hospiteren op nabijgelegen cursussen en gaven een enkele keer zelf les.[111] Ook woonden ze lezingen in het dorp bij, zoals een landbouwvoordracht in 1916. Dat bleek wel een bijzondere gewaarwording voor de pers die daarover in meerdere kranten berichtte.[112] Bovendien gingen ze gezamenlijk op excursie. Was het in de buurt, dan ging het op de fiets. Zo bezochten zij fabrieken om meer over de samenstelling van producten te weten te komen. Ook stonden grote landbouwtentoonstellingen op het programma. Voor de culturele opvoeding namen de baron en barones wel eens enkele leerlingen mee naar de schouwburg in Zwolle. Tenslotte namen de vele gasten uit binnen- en buitenland 'de wereld mee'.[113]

De opleiding was zwaar, het lesprogramma vol. In het weekend kon werk worden ingehaald, omdat de leerlingen alleen in de vakanties naar huis gingen. Toch was er ook tijd voor de nodige afwisseling en ontspanning. De leerlingen gingen na de lessen die om vijf uur waren afgelopen, graag even op pad of het dorp in:

'Een andere keer richtten we onze schreden naar Den Hulst "het dorp" op 15 minuten afstand. (...) Verder hadden we connecties met het postkantoortje, waar onze vriend Huzen de scepter zwaaide bij een klein petroleumlampje. We hadden hem noodig voor onze correspondentie en zijn telefoon was voor ons meermalen een redder in den nood. In 't bijzonder in de eerste mobilisatiedagen van Augustus 1914 was het Huzen, die ons met het wereldgebeuren op de hoogte hield. In de derde plaats was het Klosse, die ons belang inboezemde. Klosse was voor ons de Bijenkorf van Den Hulst. Daar kon men kruidenierswaren, brood, klompen, touw, steengoed en nog veel meer koopen. Nadat de inkoopen waren gedaan, stonden we gewoonlijk nog lang tegen de toonbank geleund om het plaatselijk nieuws te verhandelen.' (1913/1938)[114]

6.2.3. *Bijscholing, opleiding of geen subsidie voor met name katholieke initiatieven*

De eerste zeven landbouwhuishoudleraressen kregen hun diploma in 1915. Dat betekende dat de eerste experimenten met landbouwhuishoudonderwijs zich vele jaren zonder gediplomeerde landbouwhuishoudleraressen voltrokken. Hoewel de inspectie de overige leraressen voor de huishoudelijke vakken niet tot een specifieke vakopleiding in het buitenland wilde verplichten, stelde ze wel voorwaarden. Vereiste was een onderwijsbevoegdheid in ofwel huishoudkunde en wasbehandeling, danwel koken en voedingsleer. Uit praktische overwegingen ging de voorkeur uit naar leraressen die beide akten hadden. Dan hoefde er maar één lerares voor een dorpscursus op pad. Zij zou bovendien alle huishoudkundige leerstof zo efficiënt mogelijk kunnen indelen, integreren en aanpassen aan de cursisten, de faciliteiten, de seizoenen en de streek. Leerkrachten die het platteland van huis uit kenden en liefst zelf op een boerderij waren opgegroeid, genoten de uitdrukkelijke voorkeur.

Dergelijke leerkrachten waren niet overal voorhanden. Geschikte katholieke huishoudleraressen waren nog moeilijker te vinden. Katholieke boeren- en plattelandsmeisjes die na enige jaren vervolgonderwijs een beroepsopleiding tot huishoudkundige mochten volgen en daarna voor een onderwijsbevoegdheid doorleren, waren in Nederland op neutrale opleidingen aangewezen. In het algemeen volgden katholieke meisjes echter minder lang onderwijs. Voor de meer welgestelde katholieke boerenmeis-

AFBEELDING 6.5. Religieuzen in het landbouwhuishoudonderwijs.
Collectie NCB-ZUTO.

jes was een Frans meisjespensionaat meestal eindonderwijs dat zeker niet als voorbereiding op een 'neutrale' huishoudelijke beroepsopleiding was bedoeld. Katholieke huishoudleraressen met een plattelandsachtergrond waren dus een zeldzaamheid. Door de contacten via de congregaties of zusterboerenbonden wisten onderwijsinitiatiefnemers soms wel een buitenlandse zuster of lerares met een huishoudelijke opleiding aan zich te binden.

Omdat de inspectie wel van het gebrek aan huishoudleraressen op de hoogte was, nam ze vooral in het begin ook initiatieven in overweging waarvoor vrouwen of zusters als lerares waren aangezocht die de vereiste kwalificaties niet hadden. In de meeste gevallen gaf ze dan voorwaardelijke subsidie. De leraressen moesten hun inzicht en vaardigheden vergroten door zich bijvoorbeeld bij te scholen bij een meer ervaren leerkracht en veel op huisbezoek te gaan in hun werkgebied. Zo had de school te Lierop de Duitse zuster Menegilda (Anna Baining) voor de huishoudelijke vakken op het oog. Hoewel zij een Duits diploma voor huishoudlerares had[115], deelde Van der Zande het bestuur mee dat hij het niet eens was met deze keuze. Zij was immers niet vertrouwd met de omstandigheden van de Nederlandse gezinnen waar de leerlingen uit kwamen. Hij gaf toestemming voor een eenjarig contract en verlangde dat het bestuur onderwijzeressen voor dit specifieke doel liet opleiden of de betreffende zuster gelegenheid gaf om de situatie van de leerlingen thuis te leren kennen. Met het laatste ging het bestuur accoord en vermeldde zelfs in het jaarverslag hoe zuster Menegilda hierin te werk was gegaan.[116] Rijkslandbouwleraar voor oostelijk Noord-Brabant Lips adviseerde Van der Zande desondanks dat een religieuze met een Nederlands huishouddiploma of opleiding van de Duitse zuster daartoe nodig was.[117] Van de directeur-generaal van landbouw Van Hoek kwam daarop de officiële reprimande dat het bestuur de vereiste van een bevoegde lerares niet was nagekomen en daaraan de volle aandacht moest blijven schenken.[118]

Hoewel Van der Zande dit niet in het overleg had ingebracht, was hem inmiddels gebleken dat zelfs een specifieke opleiding in het buitenland geen garantie bood voor een goed toegeruste lerares in de Nederlandse situatie. Dit had de overigens protestantse onderwijzeres J. van Prooije ondervonden na haar tweejarige opleiding aan de katholieke landbouwhuishoud- en zuivelschool te Bouchout in België op kosten van de Zeeuwse Maatschappij tot Bevordering van Landbouw en Veeteelt. Zij had 'met groote onderscheiding' haar diploma verkregen en had daarna nog enige maanden de lessen aan de Belgische reizende zuivel- en huishoudschool gevolgd.[119] Rijkslandbouwleraar in Zeeland, Kakebeeke maakte Van der Zande erop attent dat hij haar toch minder goed voorbereid vond dan haar collega lerares J. Huizinga met een Nederlandse huishoudopleiding. Hij meldde dat Van Prooije zich met zelfstudie aan het bijscholen was en na enkele weken gastverblijf op de Alkmaarsche huishoudschool overwoog om zich op De Rollecate verder te bekwamen.[120] Helaas gaf Kake-

beeke niet aan waarin zij achterstand had en evenmin is bekend of lerares D. (J.P.) van Wijngaarden (geb. 1890) na haar opleiding in Bouchout te België vergelijkbare problemen had. Van Wijngaarden had echter wel op de Dordtsche huishoudschool een huishoudkundige vooropleiding gehad, terwijl Van Prooije van oorsprong onderwijzeres was.[121]

Enkele jaren later opende de GBB een ambulante huishoud-landbouwschool. Van der Zande liet zich niet zien, omdat zijn bezwaren genegeerd waren. Dit betrof ook de lerares-leidster W. (Wilma) Münch. Ze was als huishoudkundige aan de Groningse huishoudschool opgeleid, maar had geen leraresdiploma en geen notie van plattelandstoestanden. Voorzitter J.L. Pauwen stelde haar toch boven een lerares uit 'de grote stad'. Van der Zande kwam met hem overeen dat Münch zich uitgebreid zou voorbereiden en een jaar op proef kon beginnen.[122] Na een bezoek aan de tweede cursus te Mechelen kon Van der Zande een positieve verwachting uitspreken, ondanks dat hem de onervarenheid van de lerares wel was opgevallen. De nieuwe rijkslandbouwleraar en directeur van de rijkslandbouwwinterschool te Zutphen, W. Oosterbaan meldde in eerste instantie ook dat hij de lerares niet voor haar taak berekend achtte, maar constateerde bij een volgende cursus vooruitgang in haar optreden. Onbekend is of zij nog bij huishoudlerares J. Huizinga heeft gehospiteerd, zoals Van der Zande had geadviseerd.[123]

Voor de school te Posterholt waren andere voorzieningen getroffen. Aan het einde van het eerste jaar kon zij beschikken over één van de eerste afgestudeerden van De Rollecate. A.E. van Dorsser (geb. 1892) zou de tijd overbruggen waarin Mère Augusta (G.A.M. Bollen, geb. 1882) de opleiding op De Rollecate zou volgen. Het verzoek van Mansholt aan Van der Zande om vooral op doorgang van dit plan en het laten opleiden van nog een andere lerares aan te dringen, wijst erop dat er nog bezwaren waren.[124] De kijk op huishoudonderwijs op de katholieke boerinnenpensionaten stond immers tegenover de onderwijskundige inzichten van de inspectie. Onder de bestuursleden of de zusters was blijkbaar een sterke stroming die het nut van de voorgestelde veranderingen, van bijscholing of opleiding tot landbouwhuishoudlerares op Nederlandse leest niet inzag of niet boven hun bezwaren kon stellen. Immers kwam niet alleen het extra huishoudelijke werk dat de meisjes zouden moeten inruilen voor leertijd maar ook de opleiding van zusters voor rekening van de congregatie. Een verblijf in een niet-katholiek internaat stemde bovendien niet overeen met hun leefregels. Uiteindelijk is Mère Augusta intern op De Rollecate gekomen. De aanvankelijke idee om haar vanuit een klooster in Zwolle naar Den Hulst te laten reizen, bleek praktisch niet haalbaar.

Mansholt bleef Van der Zande op het grote tekort aan bevoegde leraressen op de katholieke scholen wijzen.[125] In 1916 had zij te Lierop en Posterholt nauwelijks verbetering in overeenstemming met de adviezen opgemerkt. Deze onbevredigende toestand voor de huishoudelijke vakken moest volgens haar wel aanhouden zo lang specifieke vakleerkrach-

ten ontbraken. Het bezoek had haar in haar overtuiging gesterkt dat de congregaties werkelijk meer zusters tot landbouwhuishoudlerares moesten laten opleiden.[126] De inspecteur verscherpte hierna zijn beleid en prompt meldde de school te Lierop dat enkele zusters de opleiding tot huishoudkundige waren gaan volgen om daarna naar De Rollecate te kunnen gaan.[127] Tegelijkertijd kwam vast te staan dat de leraressenopleiding haar experimenteerfase goed had doorstaan.[128] Omdat de opleiding van specifieke leraressen daardoor geen punt van discussie meer was, veranderde de inspectie zijn strategie van overleg en aanbevelingen in subsidiëring mits bevoegde leerkrachten werden aangesteld. Consistent met dit beleid hield Van der Zande voor de school te Lierop, die nog steeds niet voor landbouwhuishoudleraressen had gezorgd, de benoeming tegen van een huishoudlerares met beide akten tegen.[129] Ook werd in 1920 een subsidie-aanvraag van de ABTB afgewezen. Het betrof de oprichting van een landbouwhuishoudschool met internaat te Noord-Deurningen, gemeente Denekamp, onder leiding van Franciscanessen. Van der Zande stelde voor een jaar te wachten totdat twee religieuzen de leraressenopleiding zouden hebben afgerond.[130] Desondanks begon de school toch en suggereerde het ABTB-jaarverslag dat er geen vuiltje aan de lucht was. De school had overigens ook andere financierders aangesproken.[131] Een jaar later werd inderdaad eenzelfde rijksbijdrage toegekend als de scholen te Lierop en Posterholt[132], maar de aanstaande zusters-landbouwhuishoudleraressen bleken pas na nog een extra jaar aan de slag te kunnen.[133] Ook de RK Diocesane Land- en Tuinbouwbond (LTB) in het bisdom Haarlem kreeg haar plannen niet zomaar gesubsidieerd. Van der Zande gaf hen begin 1921 het verbod om een landbouwhuishoudcursus op te richten omdat zij geen bevoegde lerares voorhanden hadden.[134]

Toen was besloten dat de opleidingscapaciteit voor leraressen moest worden uitgebreid, stond de weg open voor subsidiëring van een nieuwe opleiding op particulier initiatief. Deze mogelijkheid was vanaf het begin opengehouden, waarbij De Rollecate als voorbeeld zou dienen.[135] In 1916 vroeg Ament Mansholt om advies na overleg met de bisschop over een op te richten opleidingsschool voor katholieke, vooral nonnen-, huishoudleraressen. Hij verzekerde haar dat niet-katholieke leraressen zeer welkom waren om een dergelijke opleiding te helpen opbouwen.[136]

Na de goedkeuring van de uitbreiding van De Rollecate werd vervolgens subsidie verleend voor een katholieke leraressenopleiding. Deze werd aan de reeds bestaande landbouwhuishoudschool te Posterholt toegevoegd. Oktober 1920 begonnen de eerste lessen. Het programma en het reglement van de school en het internaat werden inderdaad naar het model van De Rollecate opgesteld. De tweede lerares van De Rollecate, J. Huizinga, kreeg tijdelijk de leiding over de opleiding in Posterholt toegewezen. Hoewel zij niet katholiek was, had de beherende Vereniging voor Landbouwonderwijs in Limburg met deze keus volledig ingestemd.[137]

6.2.4. *Leiding in het onderwijs*

In eerste instantie bepaalde de organisatie die een landbouwhuishoudcursus onder zijn beheer nam, wie de leiding kreeg. Op de landbouwwinterschool te Veendam lag het voor de hand dat directeur J. Kok ook hoofd van de cursus was. Voor de cursussen op de dorpen vielen de meeste organisaties terug op de plaatselijke onderwijzer met een land- of tuinbouwakte. Vanwege zijn bekendheid in het dorp vertrouwden zij erop dat hij zijn naam en contacten zou gebruiken om een cursus te doen welslagen. Er waren immers geen vast schoolgebouw en leerlingenbestand.[138] Alleen de GOML en de FML hadden meteen de lerares voor de huishoudelijke vakken als hoofd van de afzonderlijke cursussen aangewezen.[139] Toen de OLM na de eerste reclamecursus te Enschede voor de uitbouw van het onderwijs de eerste gediplomeerde landbouwhuishoudleraressen in 1915 had afgewacht, benoemde ze twee van deze landbouwhuishoudleraressen. Zij kregen meteen de leiding over de cursussen waar zij lesgaven.[140]

Evenals voor een landbouwwinterschool lag het in de verwachting dat een cursus op een huishoudschool onder leiding kwam van de directrice of de leerkracht in de huishoudelijke vakken als deze niet de directrice was. Uitzonderingen waren de eerste OLM-cursus aan de Enschedese Kookschool, waarover de landbouwonderwijzer en niet directrice M. Disco de leiding had[141] en de eerste cursus van de ULG aan de Amersfoortse huishoudschool waarvan noch de directrice noch de huishoudlerares het hoofd was.[142]

De eerste zelfstandige scholen die op katholiek initiatief waren opgezet, hadden de leerkracht voor de huishoudelijke vakken als hoofd, ondanks dat zij volgens de inspectie niet specifiek voor deze scholen waren toegerust. Zuster Menegilda had de leiding over de landbouwhuishoudschool met internaat te Lierop en de directrice van de ambulante school van de Provinciale Geldersche Boerenbond was W. Münch.[143] Toen Posterholt werd geopend en de eerste landbouwhuishoudleraressen spoedig van de opleiding zouden komen, werd zuivelconsulent Ament als waarnemend directeur aangesteld totdat een geschikte bevoegde leerkracht voorhanden was.[144] In 1916 nam Mère Augusta het over.

Het lag voor de hand dat de gespecialiseerde vakleerkrachten de leiding van de cursussen op zich zouden nemen. Door hun opleiding en werkervaring waren zij het meest toegerust om het onderwijs richting te geven. Bovendien hadden zij als vrouwelijke leerkrachten gemakkelijker toegang tot de meisjes en hun moeders. Dat gold des te meer voor de gebieden die in landbouwkringen het belangrijkst werden geacht: het huishouden en het moederschap, toegespitst op het boeren- en plattelandsleven. Bij de aanstelling van de eerste landbouwhuishoudleraressen kwam dit punt bij het opstellen van hun taakomschrijving aan de orde. Mansholt had de Groningse maatschappij in die richting geadviseerd.[145] Rijkslandbouwleraar en directeur van de Groningse Middelbare Landbouwschool

J. Heidema waarschuwde de inspectie ervoor dat het breken met de gewoonte om de leiding aan meestal oudere onderwijzers over te laten op moeilijkheden en onaangenaamheden kon stuiten.[146] In 1920 meldde lerares P. (Pietertje) Sybesma (geb. 1893), standplaats Groningen, dat zij het hoofdschap van de onderwijzer had overgenomen.[147]

Hoewel het moeilijk is de daadwerkelijke achtergrond van conflicten rond leerkrachten te achterhalen, zijn er wel degelijk aanwijzingen dat de landbouwhuishoudleraressen niet altijd het gezag werd gegeven dat hen formeel toekwam. Die houding kwam niet alleen voor onder landbouwonderwijzers en landbouwkundigen, maar ook onder huishoudleraressen zonder specifieke opleiding voor het landbouwhuishouden. Uit de correspondentie met de inspectie bleek hoe welbewust maar behoedzaam ze deze competitie met huishoudleraressen probeerde te beteugelen. De briefwisseling over de aanstelling van een huishoudlerares door de FML licht een tipje van de sluier op.

Vlak voordat de eerste lichting landbouwhuishoudleraressen klaar was, wilde de FML een huishoudlerares aanstellen. Mansholt wees Van der Zande erop dat de beoogde lerares vanwege haar werkervaring begrijpelijkerwijs de voorkeur kreeg boven degenen die op het punt stonden af te studeren en aan het werk wilden. Maar ze vond het principieel niet juist om met deze keuze in te stemmen. Hoewel tegenwerking ongunstig kon uitwerken, mocht deze handelwijze volgens haar niet voortduren. Blijkbaar was in Noord-Holland net hetzelfde voorgevallen. Het kon toch niet dat pas afgestudeerde landbouwhuishoudleraressen met weinig ervaring zouden worden gepasseerd, terwijl zij speciaal door het Rijk voor dit onderwijs waren opgeleid. Mansholt kon nog wel sympathie voor een aspirantaanstelling opbrengen maar dan onder leiding van krachten die in dezelfde geest werkten als de meisjes waren opgeleid. Uit haar brief blijkt dat zij de leraressen in Noord-Holland en Friesland daar niet onder schaarde. Eerst moesten meer gelijkgestemden werkzaam zijn. Haar voorkeur was om de pasgeslaagden elders in te zetten voor opbouwwerk waar nog weinig landbouwhuishoudonderwijs was.[148] Van der Zande schoof daarop een kleine notitie met het advies van Mansholt naar de directeur-generaal van Landbouw Van Hoek door. Daarin meldde hij dat hij de FML meteen zonder omwegen had laten weten dat hij vooroverleg op zijn plaats had gevonden. Ook vertrouwde hij Van Hoek toe dat hij opzet zag in deze gang van zaken om de opgeleiden van De Rollecate te weren:

> 'Ik begrijp zeer goed de toedracht; Mej. van der Knoop die nu te Leeuwarden is, heeft Mej. van Pernis erin gehaald en wil nu de leerlingen van de Rollecate eruit houden; wij zullen dat wel meer ontmoeten als de dames van het gewone huishoudonderwijs een kans zien; en toch kunnen wij die niet gebruiken op den duur – in doorsnee althans -. Ze voeden de meisjes niet op tot liefde voor het landleven, zij kunnen dat niet, of alleen van den minder goeden kant.'(1915)[149]

Na overleg schreef Van Hoek de FML dat hij in de aanstelling berustte maar voortaan overleg verwachtte.[150] Rijkslandbouwleraar en directeur van de RLWS te Leeuwarden C.R. Brinkman deed daarna nog een poging voor de FML om begrip voor de situatie te kweken. In een vlammend betoog ondersteunde hij de rijksopleiding op De Rollecate maar prees ook de bijzonder goede kwaliteiten en motivatie van de nieuwe lerares. Zij had beide huishoudelijke akten en had in Utrecht al landbouwhuishoudonderwijs gegeven vanuit de Huishoud- en Industrieschool te Amersfoort. Hij benadrukte dat zij een aanwinst voor het landbouwhuishoudonderwijs was, ook al omdat de zeven afgestudeerden van Rollecate nog lang niet het vele werk aankonden dat verricht moest worden.[151]

Door de leraressen voor het landbouwhuishouden vanaf 1917 tot rijksleraressen te benoemen[152], had de inspectie meer directe bemoeienis met hun aanstelling en taakomschrijving. De inspectie vergrootte daarmee haar invloed op het onderwijs en de organisatie daarvan. Toch bleven tegenstellingen bestaan. Eind 1919 verzette de vereniging die het landbouwhuishoudonderwijs in Noord-Holland organiseerde, zich tegen een vaste aanstelling van twee afgestudeerden van Rollecate bij hun organisatie. Het bestuur betwijfelde hun loyaliteit en deskundigheid. Zonder het bestuur en de commissie van toezicht in kennis te stellen, regelden deze twee leraressen zelf van alles met de inspectie. Ook vonden zij hen nauwelijks openstaan voor overleg met de andere leraressen en bekritiseerden zij hun invulling van het onderwijs.[153] Mansholt had haar oud-leerlingen al bezocht en bij de inspectie een overplaatsing van lerares P. Sybesma aangekaart en de toegewijde lerares A. (Antje) Alberda (geb. 1893) als 'beginneling' in bescherming genomen.[154]

6.2.5. *Onderwijsverenigingen: vrouwendeelname los van landbouworganisaties*

Al bij de discussies met vertegenwoordigers van landbouwmaatschappijen en boerenbonden drong de inspectie van het landbouwonderwijs er voortdurend op aan om vrouwen uit de praktijk bij het landbouwhuishoudonderwijs te betrekken. Omdat veel landbouwmaatschappijen en boerenbonden het onderwijs via de normale kanalen in hun organisatie probeerden op te zetten en vrouwen daarin geen rol speelden, behoefde dit extra inspanning.

Hoewel het moeilijk is te beoordelen in welke mate vrouwen achter de schermen invloed hebben uitgeoefend op de plannen en experimenten[155], vast staat dat de meeste organisaties deze invloed niet zichtbaar hebben gemaakt. Alleen de VOLHN benoemde reeds vrouwen in de commissie die het onderwijs in studie nam. Behalve de directrice van de huishoud- en industrieschool te Alkmaar waren er twee andere dames in opgenomen. Na de bespreking en goedkeuring van de plannen namen dezelfde leden plaats in de commissie ter uitvoering en toezicht. Dit was niet geval bij de voorbereidende commissies van de GMLN en GOML. De GOML

had wel leden van de voorbereidende commissie herbenoemd voor haar commissie voor uitvoering en regeling van het landbouwonderwijs voor meisjes. In beide zaten enkel hoofdbestuursleden als vertegenwoordigers plus landbouwkundigen als deskundigen. Het duurde tot 1931 totdat J.J. Mol-de Koster uit Ophemert als eerste vrouw daarin werd benoemd.[156] Deze Commissie voor Landbouwhuishoudonderwijs besloot in 1913 het plaatselijk toezicht over te laten aan de lokale besturen van de afdelingen. Zij hadden hun belangstelling bij de eindlessen getoond.[157] Van hen werd toen afhankelijk of zij dit aan vrouwen wilden delegeren, aangezien vrouwen in deze besturen geen zitting hadden. Omdat we pas in 1920 informatie over GOMI-commissies van toezicht in de verslagen vinden, weten we niet zeker hoe de afdelingsbesturen die taak hebben waargenomen. Het is wel opvallend dat de commissies nadien voor het merendeel of uitsluitend vrouwelijke leden bleken te hebben.[158]

De GMLN had haar studiecommissie van heren in 1910 recht van assumptie verleend, die zij had gebruikt om adviezen in te winnen bij onder andere directrice A. Gorter van de Groningsche Kook- en Huishoudschool, die voor haar bijdrage in het voorwoord werd bedankt.[159] Vanaf 1912 werd de zorg voor het landbouwhuishoudonderwijs in Groningen aan de federatieve Groninger Landbouwbond (GL) overgedragen, omdat het onderwijs zich uitbreidde tot buiten het werkgebied van de GMLN.[160] Bij de hernieuwde start met twee afgestudeerde landbouwhuishoudleraressen in 1915 werd een commissie voor landbouwhuishoudonderwijs onder de GL opgericht. Deze bestond aanvankelijk alleen uit drie heren landbouwkundigen terwijl alle vergaderingen voor de leraressen openstonden. In 1917 werden twee dames daaraan toegevoegd.[161] Voor de plaatselijke commissies van toezicht had de GMLN zich al bij aanvang opgelegd dat er minstens één vrouw in moest zitten[162], maar onder de GL werd deze regel niet altijd gehandhaafd.[163] Toen uiteindelijk in 1918 tot de oprichting van de gezamenlijke Groninger Maatschappij van Landbouw was besloten, bleek dat deze de zorg over het landbouwhuishoudonderwijs niet wilde overnemen. Dit gebeurde overigens zonder overleg met voorzitter J. Westerdijk van de GL, die in 1910 ook lid van de GMLN-studiecommissie was. De inspectie werd voorgesteld de zorg en administratie voortaan zonder tussenschakels en van rijkswege aan een rijkslandbouwleraar over te laten. Na waarschuwing van de lerares Jensema riep Theda Mansholt de partijen ter vergadering bijeen en stelde voor een zelfstandige commissie als die in Overijssel op te zetten. Dit pleit heeft ze echter niet gewonnen. Aan Van der Zande schreef zij dat het wellicht verstandig was nog enkele jaren te wachten en eventueel voor de organisatie van een commissie aan te kloppen bij de afdeling van de Vereniging van Huisvrouwen te Leens of bij een vereniging van oud-leerlingen bij het landbouwhuishoudonderwijs. Ze voegde eraan toe dat het daar toch ooit van komen moest. De zorg voor de organisatie van het landbouwhuishoudonderwijs overdragen aan een rijkslandbouwleraar was volgens haar geen goed idee. Het werk paste

niet binnen deze functie. Bovendien kwam de continuïteit in gevaar doordat de leraren vaak van baan wisselden. Verder vond zij dat de leraren omwille van de goede verhoudingen beter niet als chef over een rijkslandbouwhuishoudlerares konden optreden. Tenslotte was zij bang dat het onderwijs gauw te schools zou worden en verstarren.[164]

Het verzelfstandigen van de organisatie van het gehele landbouwonderwijs danwel het landbouwhuishoudonderwijs met behoud van duidelijke verbindingen met de landbouworganisaties was in verschillende provincies tot stand gebracht. De Limburgse Landbouw Bond (LLB) had voor het beheer van haar onderwijsvoorzieningen in 1914 een financieel onafhankelijke vereniging opgericht.[165] Toen het onderwijs te Posterholt in 1920 kon worden uitgebreid met ambulante cursussen door de aanstelling van twee landbouwhuishoudleraressen, werd op voorstel van Van der Zande onder deze vereniging een Bijzondere Commissie voor Landbouwhuishoudonderwijs in het leven geroepen. Alleen in deze laatste commissie hadden vier vrouwen zitting waarvan er twee lerares waren.[166]

In opzet leek de Limburgse vereniging op die te Overijssel met dit verschil dat de laatste op aandringen van Van der Zande vanaf 1914 het onderwijs coördineerde dat zowel was aangevraagd door afdelingen van de niet-confessionele OLM als van de christelijke Provinciale Overijsselse Boerenbond, vanaf 1918 de katholieke ABTB, afd. Overijssel. Beide organisaties werden op dat moment in deze Commissie voor Onderwijsbelangen in Overijssel vertegenwoordigd. De naam werd meteen gewijzigd in Commissie voor Landbouwonderwijs in Overijssel. In 1915 stelde zij een Damescommissie van Advies inzake landbouwhuishoudonderwijs in, waarvan Theda Mansholt voorzitter werd.[167] Dat hierin geen praktische boerinnen zaten, blijkt wel uit de vaststelling op een vergadering met leraressen en rijkslandbouwconsulenten in 1920 dat uitbreiding van de commissie met drie 'practische boerinnen' gewenst was.[168] Over de plaatselijke commissies van toezicht in Overijssel is bekend dat deze voor de eerste cursus in Enschede van 1912/1913 gemengd was[169] en bij de cursussen in 1915/1916 en 1916/1917 in alle commissies van toezicht dames hadden.[170]

Van der Zande had bij alle organisaties op provinciale verenigingen aangedrongen, maar in een onderhoud met de GOML was hem te verstaan gegeven dat dit niet overal omarmd werd. Zijn antwoord was dat hij dit geenszins wilde doorzetten als de betrokken partijen er niet achter stonden. Aangezien de GOML geen extra voordelen in een samenwerking met de GBB zag en tevreden was met de afbakeningen op dat moment, handhaafde ze haar eigen commissie voor landbouwhuishoudonderwijs.[171]
De ambulante landbouwhuishoudschool van de Provinciale Geldersche Boerenbond had dan wel de lerares als hoofd van het onderwijs aangesteld, maar in de plaatselijke commissies van toezicht zaten alleen heren, in ieder geval tot 1916.[172]

Het ULG en de ZLM meenden voorlopig te kunnen volstaan met een commissie voor landbouwhuishoudonderwijs binnen de eigen organisa-

tie, omdat zij nog niet met andere onderwijsgevenden in hun gebied waren geconfronteerd.[173] Op de vraag uit Zeeland of na de oprichting van een centrale (provinciale) commissie nog wel plaatselijke commissies nodig waren, wees Van der Zande erop dat volgens hem daarin voornamelijk vrouwen zitting moesten hebben.[174] Uit de verslagen van cursussen in Zeeland van 1914 tot 1916 blijkt overigens dat de plaatselijke commissies van toezicht gewoonlijk gemengd waren.[175]

In deze ontwikkeling paste ook de toenadering tussen de vereniging die de landbouwhuishoudschool in Lierop onder beheer had en de grootste landbouworganisatie in Noord-Brabant, de NCB. In 1918 kwam het tot een nauwere aansluiting bij de NCB, maar tot 1936 bleef de school zelfstandig.[176] Het verenigingsbestuur dat hoofdelijk aansprakelijk was voor de school te Lierop bestond uit mannelijke financierders met de pastoor als voorzitter. Het had vanaf het begin voorzien in een commissie van toezicht waarin op aandringen van Van der Zande twee bestuursleden van de NCB waren vertegenwoordigd. In elk geval zat daar in 1919 ook een vrouw in.[177] Voor de cursus te Wouw bestond een commissie van toezicht uit vier gehuwde vrouwen naast mijnheer pastoor.[178] Andere losse initiatieven uit Noord-Brabant in een latere periode kwamen uiteindelijk ook onder de hoede van de NCB. Deze had ondertussen in 1920 de 'Vereeniging RK Land- en Tuinbouwonderwijs van de NCB' opgericht, dat ook het landbouwhuishoudonderwijs omvatte. Het hoofdbestuur van de NCB was echter ook het bestuur over deze vereniging en heeft de aanbeveling van het ministerie van juridische zaken die de statuten van de onderwijsafdeling moest goedkeuren naast zich neergelegd. Daarin stond namelijk uitdrukkelijk vermeld dat vrouwen aan het bestuur zouden moeten worden toegevoegd. Dit is echter niet gebeurd.[179]

Twee organisaties die exclusief voor het landbouwhuishoudonderwijs werden opgericht, weken nog van de voorgaande voorbeelden af. De Vereniging voor Landbouwhuishoudonderwijs te Winkel, opgericht in 1913, maar bij KB erkend in 1914, had haar ledenbasis bij de oud-leerlingen van landbouwhuishoudcursussen. Als eerste doelstelling had de vereniging de verbreiding van kennis onder vrouwen en meisjes op het platteland, hetgeen ze wilde bevorderen door ondermeer cursussen voor hen op te richten en in stand te houden. Deze vereniging was in nauwe samenwerking met de Commissie voor Landbouwhuishoudonderwijs van de VOLHN opgezet die vanaf 1911 dit onderwijs in de Hollandse provincies ter hand had genomen en gecoördineerd. Het eerste bestuur van de nieuwe vereniging overlapte voornamelijk deze commissie. Beide kenden overigens vrouwelijke leden. Binnen twee jaar was de hele organisatie van het landbouwhuishoudonderwijs in deze vereniging verankerd. De Commissie voor Landbouwhuishoudonderwijs was overgedragen, bleef onder deze nieuwe vlag haar taken voortzetten en haar vertegenwoordigingsstructuur handhaven. Zowel de Vereniging voor Landbouwhuishoudonderwijs, de VOLHN, de HML, de regering en het huishoudonderwijs waren erin verte-

genwoordigd. Deze reorganisatie was in 1914 doorgevoerd om alle betrokken partijen een stem te geven. Op aandringen van Van der Zande was geprobeerd ook de Provinciale Noordhollandse Boerenbond erin op te nemen, maar dat mislukte.[180]

Tenslotte kwam het in Friesland tot een Commissie voor het Huishoudonderwijs in 1922 en in 1926 in Drente tot een Vereniging voor Huishoudonderwijs. De FML had er in ieder geval bij haar eerste cursussen te Giekerk en Tjummarum er voor gezorgd dat alleen vrouwelijke leden in de plaatselijke commissie zaten.[181] Hoeveel vrouwen in de commissies boerinnen waren en welke groep boerinnen zij eventueel wel dan niet vertegenwoordigden, is niet duidelijk. De verwachting is dat juist in de gebieden met middelgrote en grotere bedrijven, meer boerinnen en met name uit deze groep uit de boerenstand daadwerkelijk deelnamen in deze commissies. Verder onderzoek hiernaar is gewenst. De inspectie zelf voerde een stimuleringsbeleid ten aanzien van de integratie of zelfbestuur van vrouwen, maar er stonden geen sancties op als dat niet gebeurde. Zelf maakte ze veelvuldig gebruik van adviezen van Mansholt en van de andere leraressen. Hiertoe werden na 1916, toen de eerste lichtingen leraressen waren opgeleid, regelmatig vergaderingen uitgeschreven.

6.3. LANDBOUWHUISHOUDONDERWIJS EN PLATTELANDSONTWIKKELING

6.3.1. *Onderricht versus praktijk*

Overwegend klonk een optimistische toon uit de verslagen van de leraressen. Landbouwhuishoudlerares Jensema berichtte in 1915 vanuit haar standplaats Groningen dat haar bij huisbezoek was gebleken dat veel leerlingen het geleerde ook toepasten.[182] Haar collega A.A. Doornbosch, die in Veendam was gehuisvest, meldde na huisbezoek in hetzelfde jaar dat de ouders veel belangstelling voor het onderwijs toonden.[183] Lerares A.C. Risselada (geb. 1896) was terughoudender over de situatie bij haar oud-leerlingen van de cursussen te Usselo en Boerhaar te Overijssel. Zij constateerde dat:

> '... al veel verbeterd is, maar dat er ook nog veel is, wat we gaarne anders zouden wenschen. Misschien zal dit ook mettertijd nog wel veranderen, vooral nu de boerin blijk heeft gegeven, dat zij wel eens iets veranderen wil en dat zij bekennen wil, dat zij zich bij die verandering goed bevindt.' (1920)[184]

De verbeteringen van huishoudelijke aard bracht Risselada uitgebreid naar voren. Haar raad was opgevolgd om voor frisse lucht en zon in de woning te zorgen. Eén leerlinge had hiervoor zelfs een boom laten kappen. Het merendeel verklaarde ook voortaan met een raam open te slapen.

Soms was voor dit doel een ander raam geplaatst, een andere keer de bedstee verruild voor een 'moderne' slaapplaats met een ledikant. Het koken op open vuur in de schouw was in veel gevallen naar het verleden verbannen door de installatie van een fornuis.[185] Landbouwhuishoudlerares J. E. Braak (geb. 1897) voegde op grond van haar bevindingen uit hetzelfde jaar toe dat de oud-leerlingen van de cursussen te Denekamp en Tilligte enkele gerechten thuis hadden nagekookt. Het bleek dat ze vooral werden uitgeprobeerd op zon- en feestdagen en als iets bijzonders werden gepresenteerd.[186] Het ligt voor de hand dat nieuwigheden niet meteen in de alledaagse routine werden opgenomen. Dit beaamde ook lerares M.M. Raat (geb. 1895), die haar oud-leerlingen van de cursussen te Willemsoord en Heino had opgezocht:

> 'Daar waar de vrouwelijke plattelandsbevolking nog zoo'n groot deel harer werkkrachten aan het bedrijf moet geven, is het niet mogelijk meer tijd te besteden aan de bereiding der maaltijden enz. en uit de aard der zaak zal ook de inrichting der woning eenvoudig moeten zijn, om zo weinig mogelijk onderhoud te vragen. Toch is het een verblijdend teeken dat men een andere inrichting wenscht, als de eenvoudige woonkeukens met open vuren.'(1920)[187]

Dezelfde lerares stelde vast dat er wel meer gekookt werd met vers vlees maar het gebruik van zelf gezouten en gerookt vlees nog altijd overwoog. Ook had zij geconstateerd dat de leerlingen voortaan kledingstukken wasten die ze vroeger nooit zelf in het sop hadden durven doen.[188]

De leraressen voerden verschillende omstandigheden aan om te verklaren waarom ze niet alles meteen thuis toegepast vonden. In sommige streken refereerden ze eraan dat de leerlingen niet de kans hadden gehad om voldoende ervaring op te doen waarop ze in het onderwijs konden voortbouwen. Dat constateerde bijvoorbeeld landbouwhuishoudlerares P. (Pietje) Hornstra (geb. 1897) in Midden-Limburg:

> '... soms is de leerstof moeilijk voor hen, daar ze allen zoo vroeg mogelijk van school zijn gekomen en daarna thuis steeds hard hebben moeten meewerken, in de boerderij, zowel thuis als op het land. Zodoende hebben ze weinig kennis van de huishoudelijke vakken. De meesten hebben zelden of nooit gekookt, wat door het volgen van de cursus een beetje verandert in die huishoudingen, waar de vrouw des huizes het roer wel een klein beetje uit handen wil geven.'(1921)[189]

In andere gevallen was er onvoldoende algemene ontwikkeling bij de leerlingen aanwezig om het leerplan af te kunnen werken. Zo meldde landbouwhuishoudlerares G. Dinger dat zij in 1918 op de cursussen in Geldermalsen en Tiel de meeste vakken niet grondig had kunnen onderwijzen en helemaal niet was toegekomen aan lessen over EHBO en zuigelingenverpleging. Haar verzoek tot verlenging van het aantal lesweken en de toevoeging van enige rekenlessen leidde tot een gewijzigd leerplan op voor-

stel van de leraressen G. Dinger, A. Luth en de rijkslandbouwconsulent te Zutphen, N. van Vliet.[190]

Soms ontbrak het de leerlingen aan interesse. Zo betreurde lerares G.D.R. van der Wal (geb. 1894) het gebrek aan belangstelling voor een ruilsysteem van boeken dat zij in de vorm van een leesportefeuille had opgezet.[191]

Ook constateerden leraressen dat de conservatieve houding van de huisgenoten de leerlingen ontmoedigde om het geleerde in praktijk te brengen. Bij navraag bleek dat de betreffende leerlingen van plan waren later in de eigen huishouding meer veranderingen door te voeren.[192] Moeilijker was dat in streken waar een boerin introuwde bij de schoonfamilie en de schoonmoeder de leiding over de huishouding behield. Daarnaast konden ook niet alle mannen de nieuwigheden, die de vrouwen op de les hadden uitgeprobeerd, waarderen.[193]

Volgens de leraressen weerhield het tekort aan tijd, maar ook het gebrek aan geld veel boerinnen ervan nieuwe methoden toe te passen. Dit gold bijvoorbeeld voor de meer bewerkelijke conserveringsmethode volgens de Weck-methode waarvoor een ketel en speciale glazen gekocht moesten worden. Omdat het maken van jam en gelei in normale pannen en oud glas kon, zagen de leraressen na de cursus vooral dat vruchten die eerder waardeloos hadden geleken, in glazen met jam en gelei in de kelders prijkten.[194]

De leraressen meenden zelf dat de mate van welvaart doorslaggevend was. Zij ondervonden dat de boerin bij grotere welstand meer zeggenschap over haar tijdsbesteding had. Lerares M. Raat verwoordde als conclusie dat boerinnen daarom gebaat waren bij een verdere terugdringing van de bedrijfswerkzaamheden:

> 'Willen echter dergelijke veranderingen aan het gezin ten goede komen, dan moet de boerenvrouw meer tijd beschikbaar kunnen stellen voor huiselijke bezigheden, terwijl haar bedrijfswerkzaamheden door een ander moeten worden overgenomen.'(1920)[195]

6.3.2. *Niveau- en standsverschillen uitgewerkt in kwalificaties*

Overeenkomstig het algemene standsdenken vonden de initiatiefnemers niet alleen dat er verschil moest worden gemaakt naar duur en uitgebreidheid van het onderwijs. Zij verwachtten ook een onderscheiden bijdrage aan de uiteindelijke doelstelling van landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling. Zo veronderstelde men dat meisjes uit de rijkere boerenmilieus leidinggevende kwaliteiten hadden en een voortrekkersrol als vrouwelijk plattelandskader op zich behoorden te nemen. Maar voor de meisjes uit deze kringen die geen lerares wilden worden, was er geen geschikt alternatief. De landbouwhuishoudcursussen waren niet gericht op de vorming van kadermensen. Daarom stelde Theda Mansholt in 1916 in

een vergadering met de inspecteur en de landbouwhuishoudleraressen voor om ook middelbaar landbouwhuishoudonderwijs op te zetten. Zij wilde als toelatingseis instellen dat de leerlingen in ieder geval enige klassen voortgezet onderwijs hadden genoten. Bovendien bracht zij naar voren dat een dergelijke tussenvorm een uitstekende vooropleiding voor de leraressenopleiding zou wezen en daarmee de opleiding tot huishoudkundige op de stadshuishoudscholen kon gaan vervangen. De inspecteur sprak zich uit voor het opzetten van een nieuwe opleiding aan de rijksopleiding voor leraressen. De conclusie van de vergadering luidde dat de experimenteerfase van het landbouwhuishoudonderwijs kon worden afgesloten, het onderwijs zijn recht van bestaan had bewezen en het tijd was om aan verdere uitbreiding te gaan werken.[196]

Mansholt werkte vervolgens haar plannen uit in een adviesrapport voor de inspecteur. Zij stelde daarin vast dat meisjes die tot de gegoede boerenstand behoorden en voortgezet onderwijs hadden gevolgd, wel degelijk aan de elementaire landbouwhuishoudcursussen deelnamen. Deze bleken echter weinig bevredigend voor hen te zijn. Bovendien gaven ze onvoldoende voorbereiding voor hun toekomstige positie. Zij benadrukte dat van deze meisjes later dezelfde stuwkracht voor hun omgeving werd verwacht als van de ontwikkelde boer. Een volledige, doelbewuste vakopleiding voor de boerenvrouw bestond vooralsnog niet. Het gebrek aan een goede vakopleiding veroorzaakte volgens Mansholt dat de meisjes in ontwikkeling schril begonnen af te steken bij de steeds beter opgeleidde boerenzonen. Ze wees erop dat de toenemende ongelijkheid in ontwikkeling van het mannelijke en het vrouwelijke deel van de boerenstand een ongunstig uitwerking op de gehele plattelandsbevolking had. Mansholt waarschuwde tevens voor een tegengestelde ontwikkeling. Ze voorzag dat meisjes hun behoefte aan verdere ontwikkeling zouden uitleven in richtingen die niet bij het plattelandsleven aansloten. Haar conclusie was dat er voor meisjes uit de 'midden'-boerenstand een aparte opleiding moest komen. Deze zou hen niet alleen voor hun werk als huisvrouw, moeder en boerin bekwamen maar ook inzicht bieden in de maatschappelijke betekenis die aan haar taken verbonden was. In haar ogen benaderden de katholieke scholen te Lierop en Posterholt een dergelijke opleiding nog het meest. Mansholt stelde de rijksoverheid voor een voorbeeld te stellen voor een tweejarige opleiding, die equivalent zou zijn aan een landbouwwinterschool of middelbare landbouwschool. Deze kon dan tevens als een beter afgestemde vooropleiding voor de leraressenopleiding dienen. Zo wilde Mansholt in één keer afrekenen met de bezwaren die aan de toen vereiste vooropleiding tot huishoudkundige kleefden. Door een eigen vooropleiding zouden aspirant-leraressen met gelijke voorkennis op de leraressenopleiding komen. Bovendien konden ze dan voor het landbouwhuishoudonderwijs overbodige zaken als de 'fijne' keuken en de opmaak van de was achterwege laten. Die tijd kwam dan beschikbaar om alvast op de vooropleiding met de beginselen van nieuwe, belangrijke vakken als land-

en tuinbouw te beginnen. Mansholt gebruikte niettemin dezelfde naam als voor de opleiding tot huishoudkundige in het stadshuishoudonderwijs gebruikelijk was: 'huishoudster'-klasse. Drie jaar middelbaar onderwijs was volgens haar voldoende. Wilden de gediplomeerde huishoudsters vervolgens met de leraresopleiding doorgaan, dan bleef de oude toelatingseis van een MULO-diploma of bewijs van overgang naar de vierde klas VHMO wel noodzakelijk.[197]

De proefperiode voor de leraressenopleiding werd in 1918 officieel afgesloten. De overheid zegde verdere uitbreiding van de opleiding toe en koppelde daaraan een nieuwe eigen vooropleiding. Omdat het landgoed De Rollecate niet meer ruimte voor de school beschikbaar kon stellen, werd naar een nieuwe vestigingsplaats uitgekeken. Mansholt stelde in haar advies dat het noodzakelijk was dat deze nieuwe plaats meer culturele mogelijkheden had om daadwerkelijk meer leerlingen en leerkrachten te kunnen trekken. Bovendien vond zij dat de 'huishoudster'-klasse baat zou hebben van een omgeving waar de middenboerenstand goed vertegenwoordigd was. Deze weerspiegelde hun situatie thuis immers beter dan in Den Hulst het geval was. De verhuizing kon pas in 1930 worden gerealiseerd. De nieuwe school te Deventer begon daar met twee klassen vooropleiding en twee klassen leraresopleiding onder de naam Nieuw Rollecate. Ondertussen werkte Posterholt aan een eigen mogelijkheid om van de boerinnenschool naar de leraressenopleiding door te kunnen stromen.[198]

6.3.3. *Landbouwhuishoudleraressen en vrouwenwerk op het platteland*

Behalve de specifieke kennis die voor het onderricht vereist was, lag het belang van de autoriteitskwestie tussen lerares en onderwijzer ook in de vervulling van andere taken die van landbouwhuishoudleraressen werden verwacht. Hun brede taakomschrijving was afgeleid van de voornamelijk maatschappelijke doelstellingen achter het landbouwhuishoudonderwijs. Ongetwijfeld had het takenpakket van de rijkslandbouw, -tuinbouw- en zuivelleraren tot voorbeeld gediend. Van de landbouwhuishoudleraressen werd verwacht dat zij naast het lesgeven op de cursussen ook via andere activiteiten als huisbezoek, voorlichting en voordrachten zoveel mogelijk vrouwen bereikten.

Huisbezoeken gaven de lerares de gelegenheid om meer over de leefwijzen in de streek te weten te komen, daar zij zelf meestal uit een andere streek kwam. Maar ook diende zij tijdens deze bezoeken te achterhalen of zij met haar onderwijs aansloot bij de behoeften die in die streek leefden en welk effect haar onderwijs resulteerde in de praktijk. Door het gebrek aan leerkrachten hadden de leraressen in de beginjaren zo'n volle dagtaak met cursussen waarvoor ze veel moesten reizen, dat er nauwelijks tijd voor huisbezoek overbleef.[199] Vooral de jongere leraressen kwamen daar nauwelijks aan toe.

Binnen het cursusprogramma maakten de leraressen regelmatig tijd

voor een excursie met de leerlingen. De reis ging dan naar een tentoonstelling, evenement, fabriek of instelling waar ze de opgedane kennis in de cursus konden aanvullen.[200] Dat dit voor de 28 leerlingen uit Valburg een bijzondere gebeurtenis was, blijkt wel uit het uitgebreid verslag van hun excursie naar de margarinefabrieken in Oss in de regionale krant *De Betuwe*.[201] In 1916 trokken de derdejaars uit Alkmaar aan het begin van zomer twee dagen naar Friesland.[202] In 1920 was er zelfs een driedaagse excursie met de vijfdejaars leerlingen van Alkmaar en Hoorn naar Friesland.[203]

Voor landbouwtentoonstellingen organiseerden ze een kraam waar ze met de leerlingen producten volgens het recept van de cursus tentoonstelden en brachten daarmee het landbouwhuishoudonderwijs en de nieuwe inzichten die ze wilde doorgeven onder de aandacht van velen.[204] In 1920 had de GOML met groot succes een speciale Boerinnendag op haar 75-jarig jubileum georganiseerd waarop ze het landbouwhuishoudonderwijs onder de aandacht bracht. H.D. Zelders van de GOML-cie voor het landbouwhuishoudonderwijs en landbouwhuishoudlerares A.C. Risselada hadden de voorbereidingen getroffen.[205] Bij dergelijke gelegenheden kwamen allerlei cursusonderdelen aan bod. Op de boerinnendag gaf voorzitster van de in 1919 opgerichte Vereniging voor Leerkrachten bij het Landbouwhuishoudonderwijs, J. Niemeyer bovendien een lezing over het onderwijs.[206] Het verslag stelde dat de GOML op deze wijze vrouwen die nog geen landbouwhuishoudonderwijs in hun omgeving hadden, met dit onderwijs in aanraking wilde brengen.[207]

Verder hielpen de leraressen de leerlingen bij het ijveren voor een bibliotheek, een consultatiebureau of zetten verenigingen van oud-leerlingen met hen op. Het werk van de landbouwhuishoudlerares was dus veelomvattend. Als relatieve buitenstaander werd zij vaak in vertrouwen genomen en om raad gevraagd. Voor een groot deel lag haar opbouwwerk buiten de cursussen. Veel leraressen hadden een zo druk onderwijsprogramma dat ze weinig energie voor dit extra werk overhielden.[208]

Veel leraressen konden dit niet lang opbrengen. Na 4 à 5 jaren solliciteerden velen naar de wat rustiger banen met een vaste standplaats op een school of verlieten het landbouwhuishoudonderwijs.

6.3.4. *Zelforganisatie: vakorganisatie en bonden van oud-leerlingen*

Kwam in eerdere paragrafen naar voren dat het onderwijs voor boerinnen in het buitenland een voorbeeld vormde, zo gold dat ook voor de verenigingen, bonden of kringen die hen samenbracht. De oprichting van een nationale Boerinnenbond in België in 1911 wakkerde de belangstelling daarvoor aan.[209] De rijkslandbouwleraar in Zeeland Kakebeeke liet Van der Zande weten dat Maatschappij ter Bevordering van de Landbouw en Veeteelt in Zeeland van plan was om haar in België opgeleidde landbouwhuishoudlerares Van Prooije opnieuw naar het buurland te zenden om te

zien hoe de zogeheten boerinnenkringen daar functioneerden.[210] Kort daarop had Zeeland de primeur van de eerste vereniging van oud-leerlingen van het landbouwhuishoudonderwijs van ons land op haar naam staan. Op 2 januari 1913 te Oostburg vond de oprichting plaats van 'Ceres. Vereeniging van gediplomeerde leerlingen aan de cursussen in landbouwhuishoudkunde in Westelijk-Zeeuwsch-Vlaanderen'. De vereniging begon met zeventien vrouwelijke leden. Het bestuur kozen zij uit hun midden.[211]

Het 3e internationale congres van verenigingen van vrouwen die in het landbouwbedrijf werkzaam zijn in 1913 te Gent en de verslagen daarvan[212] zetten opnieuw ertoe aan hierin wat te gaan ondernemen. De tijd was er rijp voor. Vrouwen waren zich op allerlei vlak aan het organiseren. Daarbij werd veelvuldig naar elkaar verwezen. Zo wees Albertine Steenhoff-Smulders (1871-1933), voorzitster van de Katholieke Vrouwenbond erop dat de Nederlandse Boerenbond zich waarschijnlijk niet had gerealiseerd dat zij met haar besprekingen over de 'boerinnenkwestie' en opleiding voor boerendochters in 1909 de allereerste was geweest die zich voor de Katholieke Vrouwenbeweging had opengesteld.[213]

Theda Mansholt haar visie op het belang van organisatie voor boerinnen kennen we uit een manuscript van een lezing bij de afdeling Leens van de GMLN in 1916. Voor de vakorganisatie van 'huisvrouwen op het platteland' stelde zij de in 1912 opgerichte Vereniging voor Huisvrouwen en de Vereniging voor Landbouwhuishoudonderwijs in Noord-Holland ten voorbeeld.[214] En inderdaad werd nog in 1916 de afdeling van de Nederlandse Huisvrouwen te Leens opgericht. De oud-leerlingen van de landbouwhuishoudcursussen in Appingedam sloten zich daarbij aan. In Zuidhorn kwam in hetzelfde jaar een vereniging van oud-leerlingen van de grond.[215]

De eerdergenoemde Vereeniging voor Landbouwhuishoudonderwijs in Noord-Holland die juli 1913 was opgericht en in 1914 officieel werd erkend, had niet alleen het bevorderen van cursussen in landbouwhuishoudkunde en de verbreiding van kennis in het algemeen als doel. Zij was er ook op uit de goede smaak en gemeenschapszin te bevorderen alsook een materiële ondersteuning te bieden door tussenkomst bij de aanschaf van benodigdheden. Dit laatste was bedoeld om als een soort inkoopcoöperatie en dus niet als verkoopcoöperatie van zelfgemaakte en -verwerkte producten te fungeren.[216]

Uit de voordracht van Mansholt in 1916 blijkt dat ook zij zowel culturele alsook sociale en economisch-materiële voordelen zag in vakorganisaties van vrouwen. Om dit te bereiken schuwde zij naast de eerder beschreven opvoedkundige en sociaal-economische inbreng niet vrouwen ook op een politieke opstelling aan te spreken. Zij reserveerde de term vakvereniging voor organisatievorming waar utiliteitsredenen de basis vormde voor gezamenlijk optreden van leden die een gelijk vak of beroep uitoefenen. Huisvrouwen hadden in haar ogen een beroep dat als elk ander beroep

geleerd moest worden en bijzondere behoeften en belangen kende. Doelstellingen van een vakvereniging van hen vielen volgens haar uiteen in het bevorderen van betere vakkennis, het behartigen van elkaars belangen en het behartigen van de belangen van huisvrouwen op het platteland in het algemeen.[217] Als voorbeeld noemde zij niet alleen de Nederlandse Vereniging voor Huisvrouwen[218] maar ook organisaties voor boerinnen in het buitenland. Veel sympathie betuigde zij de Duitse *Landfrauenvereine*, verenigingen die samenwerking hadden gezocht met huisvrouwen in de stad en hen op gezette tijden en plaatsen onder andere eieren, honing en groente verkochten. Zij raadde echter aan eerst te werken aan de verbetering van de vakkennis. Later zouden zij, zoals dat ook in Canada voor de Women's Institutes was voorgenomen, zich meer op materiële belangen kunnen gaan richten. De Belgische praktijk kon daarentegen haar goedkeuring niet wegdragen. Zij signaleerde teveel inbreng van bovenaf:

> 'Een geestelijke en leeraressen bij het landbouwhuishoudonderwijs zijn in hoofdzaak degeenen die het werk doen, en dat is geen goede toestand. De kracht moet uit de leden zelf komen!' (ca. 1919)[219]

Dit kwam overeen met het beeld dat zij van de bijeenkomsten in verenigingsverband schetste. Die moesten niet verlopen in koffievisite-praatjes. Vrouwen zouden serieus moeten proberen het handigste en voordeligste te achterhalen door ervaringen en proefnemingen te vergelijken:

> 'Met werk overladen huisvrouwen zullen van elkaar kunnen leren, hoe ze het huishoudelijk werk kunnen inkrimpen zonder schade voor het geheel, ze zullen misschien eenvoudige, praktische toestellen leren kennen, die haar veel eentonig, tijdrovend werk uit de handen neemt. Ze zullen misschien sámen den moed hebben vereenvoudigingen van leefwijze in te voeren, waartoe de enkeling geen moed heeft, "omdat anderen het ook zo doen".' (1916)[220]

Daarbij benadrukte Mansholt dat de landbouwhuishoudleraressen ook niet álle kennis in pacht hadden, maar dat zij van harte wensten met deze verenigingen aan de gestelde doelen samen te werken. Verder waren er andere vakdeskundigen om uit te nodigen voor een gesprek over huizenbouw, woninginrichting of het gebruik van elektriciteit. Door hen met vragen en voorbeelden vanuit de praktijk te confronteren kregen zij inzicht hoe zij meer rekening konden houden met het gebruik van de woning door de daarin werkende vrouw. Daarnaast vond Mansholt dat vrouwen hun kennis over zaken als verzekeringen en landbouwcoöperaties moesten bijhouden:

> '... immers de belangen van den boer zijn toch ook de belangen van de boerin en het is toch niet meer van dezen tijd dat al de zaken van den man vrouwen niet aangaan?' (1916)[221]

Naast onderlinge besprekingen en voordrachten raadde Mansholt vrouwen aan gemeenschappelijk lectuur en tijdschriften aan te schaffen. Voor coöperatieve aankoop, het testen van artikelen of het opzetten van een coöperatieve wasinrichting was gezamenlijk optreden gewenst. Ook wees Mansholt op actiepunten op grotere schaal, zoals het ijveren voor de oprichting van een dorpshuis, een kruisvereniging of een bibliotheek. Aansluiting op het centrale waterleidings- en elektriciteitsnet kon worden bevorderd. Een ander idee was om in samenwerking met de Vereniging voor Huisvrouwen 'bleekneuzige' stadskinderen tijdelijk onderdak te bieden. Ook was het van belang de verbetering van de keuringsdiensten op het platteland te bevorderen die volgens haar veel te wensen overlieten. In gezondheidscommissies ontbraken vrouwen. In de woningbouwcommissies zouden vrouwen moeten plaatsnemen. Machtsvorming was volgens Mansholt hard nodig:

> '... is het geen slag in 't aangezicht van ons – huisvrouwen – dat er niet dan bij hooge uitzondering vrouwen in het bestuur zitten? Vrouwen, die toch zeker eerst belanghebbenden zijn en die over de eischen die zij aan een woning stellen toch ook wel een woordje te zeggen hebben. Het doet denken aan het vermaarde : Bij U – over U – zonder U!'(1916)[222]

En Mansholt had succes met haar woorden. De eerste vereniging voor huisvrouwen op het platteland in Groningen werd nog hetzelfde jaar te Leens opgericht. Ook oud-leerlingen sloten zich erbij aan. Specifieke verenigingen van oud-leerlingen volgden.[223] Eind 1916 bestonden reeds in de meeste provincies 'Verenigingen van Oud-leerlingen bij het Landbouwhuishoudonderwijs'. Deze verenigingen organiseerden voordrachten en excursies. Enkelen kochten gezamenlijk huishoudelijke artikelen in.[224] In 1919 besloten meerdere van deze verenigingen in Friesland samen te gaan werken in een provinciale bond. Deze bond was daarmee de eerste bond voor vrouwen op het platteland in Nederland.[225] Leraressen bleven dit werk ondersteunen en in sommige streken hadden zij er een hard hoofd in of de leerlingen het ooit aankonden om het zelf te trekken. Lerares G. (Grietje) Veldman (geb. 1893) over de Bond van Oud-leerlingen die naast de Vereniging van Oud-leerlingen te Tholen nog drie andere verenigingen bevatte:

> 'Daar bij hun geringe ontwikkeling van de leerlingen zelf niets uitgaat, is ondergetekende omtrent dit werk weinig hoopvol gestemd.'(1920/1921)[226]

7. VAN LANDBOUWHUISHOUDONDERWIJS VOOR DE BOERENSTAND NAAR HUISHOUDONDERWIJS VOOR HET PLATTELAND, 1921-1968

Hoofdstuk zeven beslaat de periode waarin het landbouwhuishoudonderwijs een volwassen onderwijstak was. In de eerste paragraaf staat de Nijverheidsonderwijswet van 1921 centraal. De leidende krachten in het stadse huishoudonderwijs hadden de parlementariërs voor hun standpunt gewonnen dat het landbouwhuishoudonderwijs onderdeel van het huishoudonderwijs was en dus niet bij het landbouwonderwijs thuishoorde. Hier komen de argumenten en strategieën aan de orde die werden gebruikt om de eigenheid van het landbouwhuishoudonderwijs te verdedigen. Deze bedreiging leidde echter ook tot onderlinge consolidatie en nieuwe strijdpunten.

De tweede paragraaf beslaat de reacties vanuit het landbouwhuishoudonderwijs op het beleid van de inspectie van het nijverheidsonderwijs voor meisjes. De verdere ontwikkeling stagneerde doordat er te weinig geld beschikbaar werd gesteld voor de vele op de lokale landbouwsituatie toegespitste cursussen. Tevens bleek de drang groot om het onderwijs uit efficiëntie-overwegingen te standaardiseren en optimaal te benutten voor vervolgonderwijs voor meisjes van alle plattelandsgroepen. Protesten tegen de vervlakking van het landbouwkundig element die uit deze centralisatie en uniformering voortvloeide, komen uitgebreid aan bod.

Paragraaf drie analyseert de betrokkenheid van het landbouwhuishoudonderwijs bij de propaganda voor de huishoudkunde als professioneel vakgebied. De betekenis die de rationalisatie van de huishouding zou hebben voor de plattelandsvernieuwing, de eigenheid van het platteland en de vrouwenemancipatie, krijgen ruime aandacht.

In de vierde paragraaf worden de nieuwe instellingen voor het vrouwenwerk op het platteland uit die tijd voorgesteld. Sommigen namen een deel van de oorspronkelijke taakstelling van het landbouwhuishoudonderwijs over, anderen sloten met hun gedachtegoed nauw aan bij dit onderwijs. Tenslotte wordt kort ingegaan op de consequenties van de oorlogstijd op het functioneren van deze instellingen. Juist de landbouwsector stond onder scherp toezicht.

De vijfde paragraaf behandelt de na-oorlogse periode. Dit werd de bloeiperiode van het landbouwhuishoudonderwijs. De uitbreiding van de leerplicht leidde tot uitbreiding van het landbouwhuishoudonderwijs ten behoeve van 12- tot 14-jarige meisjes. Het groeide uit tot hét onderwijs voor meisjes op het platteland. De stimulans om een vervolgopleiding te volgen werd gezocht in de uitbreiding van streekscholen met opleidingen en cursussen op allerlei niveaus. Zo vormde de landbouwhuishoudschool voor vele plattelandsmeisjes alsnog het onderwijsgebouw voor het leven.

Paragraaf zes sluit af met een korte schets van de verdere professionalisering van het vrouwenontwikkelingswerk en de vorming van nieuwe werkterreinen in het maatschappelijk werk, de wetenschap en voorlichting in zogenaamde ontwikkelingslanden.

7.1. LANDBOUWHUISHOUDONDERWIJS WORDT NIJVERHEIDSONDERWIJS VOOR MEISJES

7.1.1. *Onder de Nijverheidsonderwijswet door onverwacht amendement*

De Wet op het Nijverheidsonderwijs van 1919 was erop gericht om al het vakonderwijs onder één wettelijke regeling te brengen. Deze wet was onderdeel van een algehele reorganisatie van het onderwijs. Daarin werden de onderlinge afstemming van de verschillende onderwijstypen en de regulerende rol van de rijksoverheid versterkt. Met dezelfde bedoeling was in 1918 een nieuw ministerie voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ingesteld. Al het onderwijs dat eerder onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken viel, was meteen daarheen overgeheveld.

Het vakonderwijs dat op het lager onderwijs aansloot, was voordien overgelaten aan het particulier initiatief. In veel gevallen gaf de rijksoverheid wel een financiële bijdrage op jaarbasis en dwong daarmee het recht op toezicht af. Zonder wettelijke grondslag had ze echter nauwelijks instrumenten in handen om actief en richtinggevend op te treden. Voor het onderwijs zelf was er elk jaar onzekerheid over de continuering en hoogte van de rijksbijdragen. Daarnaast verschilden de vakken, het aantal lesuren en de examens per school evenals de aanstellingen van het personeel. Eigen initiatief zoals via de Bond van Leraressen bij het Huishoudonderwijs, had reeds een al te grote willekeur ondervangen. Niettemin klonk alom instemming voor een wettelijke regeling van de subsidiëring, van de inspectie en van de rechtspositie en bevoegdheden van het onderwijzend personeel.

De Nijverheidsonderwijswet had bovendien betrekking op het middelbaar vakonderwijs. Door de wet kwam dit onderwijs los te staan van het middelbaar algemeen vormend onderwijs. Voorheen was dit onderwijs in 1863 in de Wet op het Middelbaar Onderwijs opgenomen. Omdat het middelbaar vakonderwijs in de regel drie jaren middelbaar onderwijs als vooropleiding vereiste, had men het toentertijd als onderwijs voor de burgerij beschouwd en aldus samengevoegd met het algemeen burgeronderwijs.

Deze verandering stemde overeen met de opdracht die de voorbereidende commissie, de Ineenschakelingscommissie, in 1903 had meegekregen. Haar was gevraagd de verschillende takken van onderwijs in een bij de tijd aangepast verband te brengen en daarbij de onderlinge afstemming te verbeteren. Het landbouwonderwijs was aanvankelijk buiten schot gehouden. Dit onderwijs viel onder het Ministerie van Landbouw. In afwachting van een nieuwe regeling voor het landbouwonderwijs zou die tak in zijn geheel, en zodoende ook het landbouwhuishoudonderwijs, gewoon bij het Ministerie van Landbouw blijven.

Toch staat deze wet op het Nijverheidsonderwijs in de geschiedenis van het landbouwhuishoudonderwijs te boek als een uitermate ongewenst

keerpunt. Een amendement van Tweede Kamerlid Ketelaar leidde ertoe dat dit onderwijs bij wet los van het landbouwonderwijs en los van het Ministerie van Landbouw kwam te staan. *Landbouwhuishouden* werd toegevoegd aan artikel 1 van het wetsontwerp voor het Nijverheidsonderwijs, waarin stond dat het zou opleiden voor *ambacht, zeevaart en visscherij, huishouden en vrouwelijke handwerken.*

Het amendement maakte vele tongen los. In felle bewoordingen protesteerden betrokkenen bij het landbouwhuishoudonderwijs dat het indienen van het amendement noodlottig[1], een ramp[2], een zwarte bladzijde, een dag met een rouw-rand[3] was. In hun gezamenlijke verbolgenheid konden de landbouwhuishoudleraressen steun vinden bij de commissies en verenigingen voor landbouwhuishoudonderwijs. Eensgezind stelden landbouworganisaties en rijkslandbouwleraren zich achter het algemeen protest. De krachten werden gebundeld in onderlinge adhesiebetuigingen en gezamenlijk optreden. Van het bestuur van de gezamenlijke landbouworganisaties, het Koninklijke Nederlandse Landbouw Comité (KNLC) kregen alle leden van de Tweede Kamer onmiddellijk na de indiening van het amendement een brandbrief. Op de vergadering van het KNLC, had directeur-generaal P. van Hoek, tevens adviserend lid, aan de hand van een historische schets toegelicht dat een dergelijke overbrenging op praktische gronden moest worden afgeraden.[4] In hun brief riep het bestuur de Tweede Kamer op het amendement niet aan te nemen, omdat het een ramp voor het landbouwhuishoudonderwijs zou betekenen. Omdat vooraf was overeengekomen dat behalve het handelsonderwijs en de interne vakopleidingen het landbouwonderwijs buiten deze wet zouden blijven en het landbouwhuishoudonderwijs formeel onder het landbouwonderwijs viel, raadde ook Minister Th. de Visser van Onderwijs het de Tweede Kamer af om het amendement-Ketelaar aan te nemen. Niettemin werd de wet, met het amendement, voor het zomerreces in de Tweede Kamer afgehandeld en aangenomen. Het enige vrouwelijke kamerlid, Suze Groeneweg van de SDAP stemde eveneens voor het amendement.[5]

Hierna hielpen alle betrokkenen mee met acties om het tij in de Eerste Kamer te kunnen keren.[6] Er werden handtekeningen voor een petitie aan het ministerie verzameld.[7] Net vóór de behandeling van de Wet schreef het KNLC de Eerste Kamer zijn bezwaren. Een bijgevoegde toelichting volgde dezelfde redenering als eerder dat jaar tegen de annexatie van landbouwhuishoudcursussen door huishoudscholen in Noord-Holland was gebruikt.[8] Daarnaast publiceerden bekende woordvoerders allerlei proteststukken. Een ingezonden stuk van Kok, directeur van de RWLS te Veendam waar de eerste landbouwhuishoudcursus in 1909 had plaatsgevonden, werd bijvoorbeeld in de *NRC* opgenomen.[9] Anna Polak, directrice van het Nationale Bureau voor Vrouwenarbeid, schreef een protestartikel onder de titel *Ons landbouwhuishoudonderwijs 'vermoord'* in de periodiek van de Vrijzinnig Liberalen *Nationale*.[10]

Staatskundig had de Eerste Kamer echter geen bevoegdheid om een

wetsvoorstel te wijzigen. Wel had zij het recht om de gehele wet te verwerpen of een motie van orde in te dienen. Het voorstel van kamerlid Michiels van Kessenich om het landbouwhuishoudonderwijs in het reeds toegezegde wetsontwerp voor het middelbaar en lager landbouwonderwijs op te nemen, lokte geen enkele bijval uit.[11] Minister de Visser voerde aan dat hij geen reden zag om omwille van buitenparlementaire protesten af te wijken van een besluit van de Tweede Kamer. Hij betoogde dat de steun aan het amendement breed over de partijen in de Tweede Kamer was gedeeld, ook al had hij het de Kamer afgeraden. Bovendien betoogde hij dat van alle landbouwspecialisten alleen RKSP-afgevaardigde Deckers tegen het amendement had gepleit. Door zich zeer bevreemd te tonen over de storm van verontwaardiging en door te benadrukken dat de betrokkenen alles wel heel somber afschilderden, bagatelliseerde hij de protesten.[12]

Uiteindelijk nam de Eerste Kamer een motie van orde aan die Van Lanschot had ingediend. Daarmee had het landbouwbrede verzet bereikt dat de bijzondere belangen van het landbouwhuishoudonderwijs, in ieder geval op schrift veilig werden gesteld:

> 'De Kamer, overwegende, dat het landbouwhuishoudonderwijs voor een niet gering deel landbouwonderwijs is en als een belangrijke factor in de ontwikkeling van den landbouwersstand en den landbouw is te beschouwen, vertrouwt, dat dit onderwijs – nu het door aanneming van het amendement-Ketelaar onder het nijverheidsonderwijs is gebracht – door voortdurend overleg tusschen het Departement van Onderwijs, dat van Landbouw, Nijverheid en Handel en de daarbij betrokken landbouworganisaties zijn eigen karakter zal behouden en, waar noodig, dienstbaar zal worden gemaakt aan de ontwikkeling van de vrouwelijke plattelandsbevolking, en gaat over tot de orde van de dag.' (1919)[13]

7.1.2. *Controverse met het stadshuishoudonderwijs*

De onderbrenging van het landbouwhuishoudonderwijs onder de Nijverheidsonderwijswet kwam voor de betrokkenen bij dit onderwijs als een donderslag bij heldere hemel. Na enig navragen bleek dat Ketelaar de aanleiding voor zijn amendement had gevonden in een adres van het bestuur van de Bond van Leraressen bij het Huishoudonderwijs aan de Tweede Kamer. Dit adres had eenzelfde strekking als de reactie van de Bond op een eerdere versie van het wetsontwerp. Het bestuur had daarin het voornemen aangevochten dat het landbouwhuishoudonderwijs buiten de nieuwe wet zou blijven. Het beweerde dat dit onderwijs nauwelijks van het huishoudonderwijs in de stad verschilde. Het bestuur waarschuwde voor de gevolgen als de tweedeling in het huishoudonderwijs gehandhaafd zou blijven:

'De Bond betreurt, dat dit Ontwerp geen betrekking kan hebben op het Huishoudonderwijs aan de vrouwelijke landbevolking. Het Huishoudonderwijs te platten lande verschilt zoo weinig van dat in de stad, dat door de scheiding slechts schade kan worden toegebracht aan het onderwijs.' (1918)[14]

Toen deze reactie niet het beoogde resultaat had geboekt, stuurde het Bondsbestuur de Tweede Kamer een adres, waarin het benadrukte dat *algemeen* huishoudonderwijs vanouds op vele uiteenlopende groepen leerlingen en regionale verschillen was gericht. Het beweerde dat de afscheiding van het landbouwhuishoudonderwijs de onderlinge concurrentie in de hand werkte. Het bestuur bestreed de bijzondere status van het landbouwhuishoudonderwijs omdat het niet alleen boerendochters toeliet. Het bestuur ging niet in op inhoudelijke verschillen tussen beide onderwijsvormen.[15]

Vooraanstaande huishoudleraressen die het landbouwhuishoudonderwijs tot ontwikkeling hadden gebracht en tegelijkertijd lid waren gebleven van de Bond van Leraressen bij het Huishoudonderwijs, voelden zich door hun bestuur verraden. Zij vonden dat zij zich altijd loyaal hadden opgesteld. Zij wezen erop dat zij ook de nieuwe groep landbouwhuishoudleraressen hadden gestimuleerd zich bij de Bond aan te sluiten. Hoezo had het bestuur hen niet in deze actie gekend of geraadpleegd?

Bondsvoorzitster A.M. van Anrooy wees er in haar verweer op dat het bestuur zijn mening nooit onder stoelen of banken had gestoken. Zij bracht in herinnering dat deze kwestie uitgebreid bediscussieerd was toen Theda Mansholt van 1914-1917 zelf bestuurslid was. De controverse was volgens haar toen al onoverbrugbaar gebleken. Van Anrooy meende dat dit een teken voor Mansholt had kunnen zijn om alert te blijven.[16] Maar als enige vertegenwoordigster van het landbouwhuishoudonderwijs had Mansholt toen een onmogelijke positie om het pleit te kunnen winnen. Mansholt zelf wees er in haar reactie op dat juist de voorzitster had moeten concluderen dat direct betrokkenen een ander standpunt hadden en ze nooit zonder deze leden te raadplagen een bondsstandpunt naar buiten zou brengen.[17]

De voorstanders van het landbouwhuishoudonderwijs verweten het Bondsbestuur dat dit het landbouwhuishoudonderwijs te eenzijdig had voorgesteld. Het bestuur had volgens hen vooral scholen en cursussen in de verstedelijkte plattelandsgebieden voor ogen gehad. Theda Mansholt, Johanna Huizinga, J.L. Niemeyer en A. Keulen[18] voerden de polemiek aan in het vaktijdschrift voor huishoudleraressen *In en om de Woning* en in het daaraan toegevoegde *Bijblad* dat het bondsnieuws bevatte.[19] Niemeyer wees op de consequenties van de handelwijze van het bestuur voor de eenheid in de Bond. Zij stelde dat het gevaar van competitie voor de huishoudscholen zwaar overtrokken was. Ze gaf aan dat beide onderwijsvormen wel verschillende groepen meisjes trokken.[20] Bovendien zag ze er geen heil in om het landbouwhuishoudonderwijs aan het zogenoemde Al-

gemeen Huishoudonderwijs over te laten. Nog geen tien jaar geleden voordien was immers gebleken dat het huishoudonderwijs een grote categorie van meisjes, de boerenmeisjes, over het hoofd had gezien en het daarmee geen voeling had:

> '... dat het voor de meisjes uit de boerenstand zou zijn te betreuren, indien dit onderwijs geregeld werd door stadshuishoudscholen, die het zoo noodige contact met de leerlingen geheel missen.'(1919)[21]

Bovendien was het reeds eerder dat jaar nodig gebleken om op te treden tegen de annexatie van twee landbouwhuishoudcursussen door de Alkmaarsche en de Hoornsche Huishoud- en Industrieschool, waar deze cursussen jarenlang onderdak hadden gehad. De schoolbesturen hadden ze zonder enig vooroverleg en vooruitlopend op de nieuwe wet toegeëigend. De beherende instelling van de cursussen, de Vereniging voor Landbouwhuishoudonderwijs te Winkel in Noord-Holland, kwam daartegen in actie en stelde in overleg met Theda Mansholt een proteststuk op. Dit bevatte een overzicht van het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland en een betoog over de betekenis en het specifieke karakter van dit type onderwijs. Duidelijk klonk daarin door hoezeer het landbouwhuishoudonderwijs zich van het stadse huishoudonderwijs wenste te onderscheiden. In de brief met toelichting van het KNLC aan de Eerste Kamer is deze tekst opnieuw gebruikt.

Het betoog benadrukte dat tien jaar eerder besloten was een eigen tak van onderwijs met een eigen opleiding van leraressen op te zetten, juist omdat het stadse huishoudonderwijs niet voldeed voor boerinnen en hun dochters. Als verschil werd aangegeven dat het landbouwhuishoudonderwijs zich tot het meest noodzakelijke moest beperken, tot datgene wat uit gezondheids- en economisch oogpunt onontbeerlijk was. Door haar vele taken zou een boerin lang niet zoveel tijd aan het huishouden kunnen besteden als een doorsnee huisvrouw:

> 'Veel van het gewone huishoudonderwijs is voor haar niet slechts 'ballast', maar kan bovendien verwarrend werken op het onderscheiden van noodig en minder noodig werk.'(1919)[22]

Bij het vak wasbehandeling bijvoorbeeld stond het goed leren wassen voorop en niet het netjes leren opvouwen:

> '... een goed begrip van de reiniging, in verband met de eigenschappen der gebruikte vezels, dan op het minitieus leeren 'opmaken' der waschgoederen, waarvan een leerares bij het gewone huishoudonderwijs zich moeilijk kan vrij maken en wat voor haar leerlingen ook meer van belang is.' (1919)[23]

Dat dit argument steekhoudend was, blijkt uit de ervaring van een oud-lerares die De Rollecate en de huishoudschool in Groningen kon vergelijken:

> 'Op Rollecate, daar was het zo handig doen, moest het in vijf minuten gedaan zijn. Want dat vond ik het vreselijke van de huishoudschool. (...) Op de huishoudschool moest je er een half uur over doen om één laken op te vouwen. In Groningen, daar maakte je kleine kartonnetjes en dat moest dan precies, dit was de eerste vouw, de tweede vouw. Stel je voor, een huisvrouw met vijf kleine kinderen en die moest dat dan zo vouwen op die manier, nou dat is toch niet te doen! Verschil tussen huishoudonderwijs en landbouwhuishoudonderwijs? Ja, toen in mijn tijd wel.'(Rollecate-leerling 1925/1927, interview 1988)[24]

Bovendien betoogden de protestschrijvers dat de lesinhoud van de andere vakken eveneens verschilde omdat die was toegesneden op de plattelandsomgeving en de boerderij. Dat ging op voor de behandeling van de watervoorziening, afval- en vuilverwijdering en de inmaak en slacht van de producten van eigen tuin en bedrijf.[25]

De perikelen rond de Nijverheidsonderwijswet lokten uit dat personen uit de kringen van het huishoudonderwijs zich voor het eerst publiekelijk uitspraken over het onderwijs voor een toekomstige boerin of medewerkster op een boerderij. Voordien was dat vooral een zaak van de landbouwwereld gebleven. De redactrice van *In en om de Woning* en oud-directrice van de Huishoudschool van Den Haag, A.S. (Anna) Tydeman-Verschoor (1859-1928), betoogde dat doel en middel beter moesten worden onderscheiden. In haar ogen konden de landbouwhuishoudleraressen beter voor vakscholen voor boerinnen pleiten. Deze zouden meisjes na een algemene en huishoudkundige vorming en overeenkomstig hun beroepskeuze een zuivere vakopleiding tot 'boerin' moeten bieden.[26] De leidster van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid Anna Polak keurde de stellingname van Tydeman-Verschoor voor een beroepsopleiding en dus ook beroepsstatus voor de boerin af. Volgens Polak sneed deze afbakening geen hout. Evenals dat niet voor het vak van huisvrouw mogelijk was, was het evenmin voor het boerinschap mogelijk dat vrouwen hun leven op de boerderij op deze manier konden scheiden. Lerares bij het landbouwhuishoudonderwijs in Noord-Holland A. Keulen sloot hierbij aan. Volgens haar had het bondsbestuur het wezen van het landbouwhuishoudonderwijs niet doorgrond. Zij achtte het landbouw- en huishoudonderwijs voor de vrouwen op de boerderij ondeelbaar:

> 'Bij het leven van een vrouw op de boerderij grijpen haar taak als huisvrouw en als boerin zoo in elkaar, dat deze niet of heel moeilijk van elkaar te scheiden zijn, behalve wellicht bij heereboerderijen. Zoo is bij het L.B.H.O. het landbouwonderwijs een integreerend bestanddeel van dit onderwijs, en zal het L.B.H.O. nooit aan zijn doel beantwoorden, als dit laatste niet even goed tot zijn recht komt als het eerste.'(1919)[27]

In een vlammend betoog reageerde ook G. Veldman. Zij was oud-leerlinge van een landbouwhuishoudcursus te Appingedam en volgde op dat moment de opleiding tot landbouwhuishoudlerares. Zij wees op het gevaar dat de boerenbevolking het onderwijs gewoonweg links zouden laten liggen:

> 'Het protest van de leeraressen bij 't L.H.O. zal wellicht nogmaals met succes overwonnen worden, het stilzwijgende protest van de boerenbevolking *nooit*. Onderwijs dat niet aan hunne behoeften voldoet, zal eenvoudig niet bezocht worden, het zal doodbloeden.'(1919)[28]

In de toelichting bij zijn motie van orde eiste Van Lanschot formele erkenning van de meervoudige doelstelling van het landbouwhuishoudonderwijs op. Hij verwoordde die als volgt:

> 'Nu weet ik wel, dat het landbouwhuishoudonderwijs eigenlijk is een soort amphibie, dat het draagt een tweeslachtig karakter, dat afwisselt naar gelang van de streek waar de school is gevestigd. Hier zal de nadruk meer vallen op den landbouw, ginds op het huishouden. [...] In het algemeen kan worden aangenomen, dat aan de landbouwhuishoudscholen, – en ik denk hier, als komende uit het zuiden, meer in het bijzonder aan de boerinnenschool te Lierop in Noordbrabant en aan een soortgelijke school in Posterholt in Limburg – het zwaartepunt ligt bij den landbouw. Het geheele onderwijs is doortrokken van de gedachte, dat de leerlingen aan die scholen naderhand boerinnen moeten worden en het ontleent daaraan zijn eigenaardig karakter. Niet alleen wordt aan die scholen in verschillende landbouwvakken onderwijs gegeven, doch ook het huishoudonderwijs is er geheel op gericht naderhand boerinnen te vormen. Men hoeft geen onderwijsspecialiteit te zijn om dit te begrijpen. Het ligt immers voor de hand, dat het huishoudonderwijs voor meisjes, die naderhand op de boerderij moeten komen, geheel anders is dan het huishoudonderwijs voor meisjes die later zullen komen, bv. in de stad in een middenstandsgezin.'(1919)[29]

7.1.3. *Gelijkschakeling en toch behoud van het eigen karakter?*

De motie-Lanschot nam geenszins de vrees voor de consequenties van de wet weg. Het landbouwhuishoudonderwijs had een kwetsbare positie. Het was minder ver uitgegroeid en kende minder leerlingen dan het stadse huishoudonderwijs. De belanghebbenden bleven hun zaak met grote alertheid verdedigen. Bovendien was duidelijk gebleken hoe weinig de verwante beroepsgroepen van landbouw- en huishoudkundige specialisten daadwerkelijk wisten van deze jonge tak van onderwijs. De bakens werden verzet. Een oud-lerares in opleiding karakteriseerde achteraf vanuit welke inspiratie ieder de draad weer oppakte en geenszins bij de pakken ging neerzitten:

'We hadden niet voor niets geleerd, dat je ook wel met nat hout een fornuis brandende kon houden.' (Smit, Rollecate-leerling; 1919/1966)[30]

Allereerst werd veel moeite gedaan om de verkeerde of zelfs ontbrekende beeldvorming over het landbouwhuishoudonderwijs te verbeteren. De betrokkenen bij het landbouwhuishoudonderwijs traden meer dan ooit naar buiten en vergrootten daarmee de zichtbaarheid van het onderwijs. Landbouwhuishoudleressen organiseerden bijvoorbeeld vaker demonstraties door leerlingen van een cursus- of schoolklas op landbouw- en andere tentoonstellingen in de omgeving. Regelmatig betrof dit het wecken, zoals bijvoorbeeld in Drenthe:

'Aan de landbouwtentoonstellingen, uitgaande van de D.L.G. werd ook door de cursussen, die tot den Kring behoorden, actief deelgenomen. Het geleerde werd daar gedemonstreerd. (...) succes hadden we! Veel belangstelling van de zijde der Drentsche vrouwen, die groote bewondering hadden voor al die prachtige vruchten in de glazen; 'hoe kan 't, hoe kan 't' hoorde men als een algemeene uitroep. Resultaat was: een der volgende jaren een flink bezette cursus.' (oud-lerares, terugblik; 1938)[31]

Ook namen leraressen met een klas leerlingen deel aan de introductie van nieuwe producten, zoals de tomaat. Op verzoek van de veiling in Purmerend demonstreerden leerlingen van de landbouwhuishoudschool op een tentoonstellingsdag hoe de tomaat in allerlei gerechten kon worden verwerkt. Natuurlijk kon er meteen geproefd worden:

'In onze afdeeling was geplaatst een lange werktafel, waaraan werd gekookt en waarop aan het eind de opgemaakte schotels, waarvan niet werd geproefd, waren tentoongesteld en verder een tafel, waaraan de bezoekers konden plaats nemen om de verschillende gerechten te proeven. Naar de bereiding van de schotels werd druk geïnformeerd en de kooksters lieten telkens opnieuw weer zien, hoe het geproefde werd klaargemaakt.' (1928)[32]

Verder stelden de leraressen informatiefolders over het onderwijs samen en brachten die op dergelijke gelegenheden onder de aandacht. Ook adviseerden zij bij tentoonstellingswoningen over de woninginrichting op de boerderij.[33] Daarnaast grepen de leraressen grote festiviteiten van hun organisaties aan om de leerlingen in de catering in te schakelen. Zodoende vergrootten ze tegelijk de praktische ervaring van de leerlingen en de zichtbaarheid van het onderwijs.[34] Landbouwvoorlieden en -leraren die al geruime tijd met het landbouwhuishoudonderwijs te maken hadden, lieten zich meer uit als warme pleitbezorgers en ondersteunden de leraressen bij een betere integratie van hun werk in de activiteiten van de landbouworganisaties.

Daarnaast zetten de betrokkenen de gezamenlijke solidariteit in om de belangenbehartiging van het landbouwhuishoudonderwijs beter te insti-

tutionaliseren. Op 10 september 1919, nog vóórdat de motie Van Lanschot werd aangenomen, werd de Vereniging van Leerkrachten bij het Landbouwhuishoudonderwijs opgericht. Lerares bij het landbouwhuishoudonderwijs Huizinga lichtte in *In en om de Woning* toe dat de plannen daartoe al langer bestonden, maar dat het amendement Ketelaar de doorslag had gegeven om dat versneld uit te voeren.[35] De eerste doelstelling van deze vereniging weerspiegelt duidelijk de drang om de eigen gerichtheid van het landbouwhuishoudonderwijs te behouden:

> '2.a. het bevorderen van het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland met behoud van het eigen en zelfstandig karakter (...)
> 3.c. door het streven naar zoodanige inrichting van het onderwijs, als voor de vrouwen en dochters van de landbouwende bevolking het meest gewenscht is.'(1919)[36]

Vooraf was de Bond van Leraressen bij het Huishoudonderwijs uitgelegd dat de nieuwe vereniging er niet op uit was om zich van de Bond af te scheiden. De Vereniging wenste vanuit eigen kracht samenwerking op te zetten zoals dat al jaren bij de Bond van Leraressen bij het Industrie-onderwijs het geval was.[37]

In 1920 kwam het vervolgens tot een oprichtingsvergadering voor een *Federatieve Vereeniging voor de behartiging van de belangen van het Landbouwhuishoudonderwijs in Nederland.* Deze vereniging kwam er niet. Het initiatief resulteerde in de oprichting van een aparte commissie voor het landbouwhuishoudonderwijs bij het KNLC. Deze ging samenwerken met een vergelijkbare commissie bij de Nederlandse Boerenbond die daartoe werd opgericht.[38]

In de belangenbehartiging zelf legden de landbouwhuishoudkringen de eerste prioriteit bij het veilig stellen van de uitzonderingspositie van het landbouwhuishoudonderwijs in de verdere uitwerking en invulling van de Nijverheidsonderwijswet. Voor 1922/1923 zou de nieuwe subsidieregeling voor het eerst in werking treden. Daardoor was er enige tijd voor onderhandeling. Op gezamenlijke voorspraak lukte het om gelijkschakeling voor enkele voorschriften in de wet te voorkomen. Zeer afgelegen of dunbevolkte streken en gebieden met minder onderwijsgewenning konden aanspraak blijven maken op ambulante cursussen. Verder werd voor het platteland afgezwakt dat de gemeente de 30% aanvullende subsidie moest garanderen om voor rijkssubsidie in aanmerking te komen. De dorpen hadden in het algemeen beperkte financiële middelen en kregen ook leerlingen van andere gemeenten op school. Voor landelijke opleidingen met internaat gold des te meer dat het gemeentebestuur van de vestigingsplaats niet bereid zou zijn om dat percentage voor anderen dan hun eigen inwoners bij te dragen. In 1921 leidde dit tot de aanvullende bepaling dat de 25-30% kosten ook door anderen zoals door provincie, meerdere gemeenten tezamen, verenigingen en particulieren konden worden gegarandeerd.[39]

Een volgend succes behaalde Theda Mansholt in de commissie voor de vaststelling van landelijk erkende Nijverheidsonderwijs-akten, waartoe zij overigens pas in tweede instantie was uitgenodigd. Zij slaagde erin een eigen leraressenopleiding voor het landbouwhuishouden te behouden. Ondanks een voorliggend voorstel om die tot een aanvullende opleiding op de stadse opleidingen voor huishoudleraressen te beperken, kwam er een zelfstandige Nijverheidsonderwijsakte N XIX voor het landbouwhuishouden, met daarbij behorende exameneisen en bevoegdheden. Wel verloren de landbouwhuishoudleraressen hun status als rijkslerares ondanks eerdere toezeggingen, maar de gelijkschakeling met de huishoudleraressen leverde een hoger salaris op.[40]

In de verslagen van de landbouworganisaties klonk evenwel een bittere ondertoon door. Het Drentsch Landbouw Genootschap (DLG) klaagde bijvoorbeeld dat het steeds moeilijker werd het landbouwhuishoudonderwijs goed te behartigen:

> '... vooral in een provincie als Drenthe, waar het onderwijs met uitzondering wellicht van enkele plaatsen, niet gecentraliseerd kan worden. De administratie is veel omslachtiger geworden, de voorbereiding om tot cursussen te komen lastiger, terwijl verder veel bezwaren zich doen gelden, voortvloeiende uit de bepalingen van de Nijverheidsonderwijswet, die geheel is opgesteld als geldende voor scholen.' (1924)[41]

Deze verzuchting was waarschijnlijk gegrond op het rapport van het hoofdbestuur op verzoek van het KNLC.[42] De FML meldde zelfs dat zij zich genoodzaakt zag om de relatie tot het landbouwhuishoudonderwijs te heroverwegen.[43]

Uiteindelijk slaagden de organisaties erin hun belangenbehartiging op het ministerie van onderwijs te garanderen. Toen inspectrice M.E. Leliman-Bosch zich om gezondheidsredenen in 1928 terugtrok, schoof adjunct-inspectrice M.M.A. Michels door naar deze functie. Voor haar vervanging pleitten landbouworganisaties en leerkrachten met vereende krachten voor de benoeming van een specifieke toezichthouder voor het landbouwhuishoudonderwijs. Zij hadden succes. In 1929 werd landbouwhuishoudlerares G.G. Smit tot adjunct-inspectrice benoemd. Vervolgens werd in 1930 het aantal inspectrices voor het nijverheidsonderwijs voor meisjes uitgebreid tot twee personen. Hierop volgde in mei 1932 de promotie van Smit tot inspectrice, speciaal belast met het landbouwhuishoudonderwijs.[44] Dit leidde onder andere tot een specifieke verslaglegging over het landbouwhuishoudonderwijs in de jaarlijkse uitgave over de staat van het onderwijs.[45] Zo verwierven de betrokkenen bij het landbouwhuishoudonderwijs een hoge ambtenaar uit eigen kring en dus een eigen aanspreekpunt voor hun specifieke belangen binnen de overheid.

7.1.4. *Achterstelling onder bezuinigingsrondes*

Een bedreiging voor een gestage ontwikkeling van het landbouwhuishoudonderwijs vormde de aanhoudende reeks bezuinigingen die in 1924 begon met de afkondiging van algehele overheidsbezuinigingen. Het zogenaamde Stopwetje[46] verhinderde het ministerie om subsidie voor nieuwe onderwijsvoorzieningen te verlenen. Scholen en cursussen waren gelijkgeschakeld. Ambulante cursussen werden daardoor steeds als 'nieuwe' cursus aangevraagd. Het Stopwetje verbood het ministerie nog langer daaraan gehoor te geven. Als uitweg probeerden veel leidinggevenden extra lessen, extra klassen of nieuwe cursussen bij het bestaande onderwijs aan te haken. Cursussen groeiden daardoor uit tot schooltjes en bestaande scholen wonnen aan invloed. Ook lukten het sommigen om de status van reizende school voor een dagcursus te krijgen waardoor die na de cursusperiode elders opnieuw kon worden gegeven. Maar omdat de rijksoverheid geen extra geld voor die uitbreidingen beschikbaar stelde, kwam het plafond ook snel in zicht.

In vele toonaarden luchtten de betrokkenen hun frustratie. Zij vreesden dat het landbouwhuishoudonderwijs onder dergelijke omstandigheden niet tot volle ontwikkeling kon komen. De FML verwoordde dit in 1927 als volgt:

> 'Het is wel zeer jammer, dat de toekenning van het rijkssubsidie onder invloed van het z.g. Stopwetje zoo ingeperkt is, dat zelfs de natuurlijke ontwikkeling van het landbouwhuishoudonderwijs er door geschaad wordt. Op deze wijze ontstaat een ernstige achterstand op het gebied van het vakonderwijs voor meisjes in deze provincie.'(1927)[47]

In Friesland bleek het gehele nijverheidsonderwijs zelfs minder te ontvangen per hoofd van de bevolking dan in de andere gewesten.

> 'En dat terwijl in Friesland tot heden per hoofd van de bevolking minder werd ontvangen voor nijverheidsonderwijs dan in andere gewesten.' 1927)[48]

Ook bij de GOML klonk de verzuchting dat de beperkte geldmiddelen verhinderden om het landbouwhuishoudonderwijs in overeenstemming met de behoefte uit te breiden. De bestuurders toonden zich er eveneens zeer verbolgen over dat toegezegde subsidies voor vervolgcursussen in de naaldvakken waren herroepen.[49]

Uit de cijfers blijkt dat de rijksuitgaven voor het landbouwhuishoudonderwijs gedurende de eerste zeven jaar dat het onder de Nijverheidsonderwijswet viel, onder het beginniveau van 1921 bleef. Wel stegen ze beetje bij beetje na een enorme terugval van 33% die gepaard ging met de overdracht aan het Ministerie van Onderwijs. Daarentegen namen de rijksuitgaven voor het huishoud- en industrieonderwijs in dezelfde perio-

TABEL 7.1. Rijksuitgaven t.b.v. het huishoud- en industrieonderwijs en landbouwhuishoudonderwijs, 1921-1928.

Jaar	Huishoud- en industriescholen in fl	Landbouwhuishoudonderwijs in fl
1921	1.886.307	277.830
1922	2.299.507	180.314
1923	2.654.779	180.314
1924	2.801.996	213.800
1925	2.880.658	192.600
1926	2.873.627	195.600
1927	2.942.372	229.720
1928	3.049.209	245.910

Bron: LELIMAN-BOSCH, *Geschiedenis van het huishoudonderwijs*, 1933, 69.

de voortdurend toe tot meer dan 150% van het niveau van 1921 (zie tabel 7.1).

De toename van het verschil valt niet te verklaren uit een ver uiteenlopende toeloop van leerlingen op deze takken van onderwijs. Het aantal leerlingen van het landbouwhuishoudonderwijs nam verhoudingsgewijs veel meer toe (zie tabel 7.2).

De bestaande achterstelling werd ondertussen niet opgeheven. H.A. (Henderike) Riel-Smeenge (1879-1958)[50] wees in 1926 op het Congres voor Nijverheidsonderwijs publiekelijk op de achterstelling van het landbouwhuishoudonderwijs ten opzichte van andere vormen van nijverheidsonderwijs.[51]

In 1927 ondernamen de landbouworganisaties gezamenlijk actie. Het KNLC wees de minister in een brandbrief op het bijzondere belang van het onderwijs voor de landbouw. Het benadrukte dat de moeilijke economische omstandigheden juist om goed opgeleide vrouwen als mede-arbeid-

TABEL 7.2. Aantal leerlingen in het huishoud- en industrieonderwijs en landbouwhuishoudonderwijs, 1921-1928.

Jaar	Huishoud- en industriescholen		Landbouwhuishoudonderwijs	
	berekening 1933	berekening 1966	berekening 1933	berekening 1966
1921	29.450	28.450		1.000
1922		36.993		1.525
1923		45.668		2.086
1924		47.142	2.514	2.614
1925		46.265		3.259
1926		45.517		4.357
1927		47.279		4.490
1928	55.432	49.436	5.996	5.996

Bron: LELIMAN-BOSCH, *Geschiedenis van het huishoudonderwijs*, 1933, 70; SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 93.

ster en mede-leidster vroegen. Het KNLC had vastgesteld dat de eigen bijdrage in de praktijk veel meer was dan de benodigde 30% en drong erop aan om ruime uitbreiding aan de rijksgelden voor landbouwhuishoudonderwijs te geven:

> 'Nog meer dan anders is grote vakkennis en uiterste zuinigheid van betekenis. (...) Het is dus van belang, dat zij volledig doordrongen is van de eisen van het moderne landbouwbedrijf. Met moeite hebben de landbouwers zich de laatste 10 jaren een enigszins hogere levensstandaard veroverd. Zullen zij deze behouden, dan zullen zij ook in de huishouding meerdere efficiency dienen te betrachten. Beide eisen zullen alleen verwezenlijkt worden, als voor zover mogelijk al onze boerenmeisjes en boerenvrouwen het volgen van het voor hen onontbeerlijke landbouwhuishoudonderwijs, zoals dat op de uitgebreide cursussen wordt gegeven, wordt mogelijk gemaakt.'(1927)[52]

Deze oproep van de gezamenlijke neutrale landbouworganisaties vond waarschijnlijk niet toevallig plaats ten tijde van de uitbreiding van de leerplicht met een zevende leerjaar in 1928. Het is goed denkbaar dat ze met deze actie de uitbreiding van het landbouwhuishoudonderwijs in die richting wilden veiligstellen. Dit kwam overeen met het standpunt in landbouwhuishoudkringen tegen de toevoeging van een zevende leerjaar aan de lagere school, waarin huishoudonderwijs als vak zou worden opgenomen.[53]

Het Stopwetje werd in 1931 opgeheven[54], maar nieuwe bezuinigingen bleven niet uit. In hetzelfde jaar ging de commissie Welter aan het werk om de aanbevelingen ter vermindering van de staatsuitgaven van de commissie Westerveld (1927) handen en voeten te geven. Het rapport van de commissie Welter[55] ondervond veel weerstand. Het bevatte zeer controversiële maatregelen voor het Nijverheidsonderwijs. Van confessionele zijde kwam sterke kritiek op het voorstel om niet langer onderscheid te maken naar gezindte. De Bond van Leraressen bij het Huishoudonderwijs schreef ditmaal een adres waarin duidelijk voor het behoud van de onderscheiden vormen van onderwijs werd gepleit en onder andere de uniformiteit in naam werd afgewezen. Verder achtte de bond het van weinig historisch besef getuigen dat de historische kennis over het huishoudonderwijs van het leerprogramma voor leraressen moest verdwijnen. Bovendien wees de bond erop dat slechts één vrouw in de commissie was opgenomen. De voorgestelde maatregelen vonden vanwege de algemene afkeuring geen doorgang.[56]

Toch werden op allerlei manieren nieuwe bezuinigingen doorgevoerd: salariskorting, minder lesuren per cursus, meer eigen bijdrage van de leerlingen, meer leerlingen per cursus. Alleen het wel zeer drastische plan dat leerlingen zelf de lokalen moesten schoonhouden werd niet uitgevoerd.[57]

In 1934 volgde een tweede actie. Het doel was meer geld voor ambulant

landbouwhuishoudonderwijs op de staatsbegroting te krijgen. Deze actie werd ondersteund met een gezamenlijk adres van het KNLC, de KNBTB en de CBTB aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Ook had de Vereniging van Leerkrachten bij het Landbouwhuishoudonderwijs een adhesieverklaring gestuurd.[58] Bij de behandeling van de rijksbegroting voor 1935 rekenden Tweede Kamerleden publiekelijk de onevenredigheid in het budget voor. Enkelen spraken vanuit hun jarenlange betrokkenheid bij het landbouwhuishoudonderwijs, zoals Louwes, Van Voorst tot Voorst en Rappard. Zij stelden vast dat voor het nijverheidsonderwijs voor meisjes in de steden fl 2.560.480 en voor het landbouwhuishoudonderwijs slechts fl 363.000 werd besteed. Van Rappard concludeerde dat dus 11% van het nijverheidsonderwijs voor meisjes ten goede kwam aan het platteland, terwijl de plattelandsbevolking bijna de helft van de totale bevolking vormde. De woordvoerders benadrukten dat de algemene achterstelling van het platteland ook bij dit onderwijs tot uiting kwam en niet kon worden getolereerd. Vervolgens hielden sommigen een warm pleidooi voor de uitbreiding van het ambulante landbouwhuishoudonderwijs. Twee van de zeven vrouwelijke kamerleden spraken hun steun uit. J.M.J.A. (Annie) Meyer (RKSP)[59] betoogde dat er in de gezinnen van kleine boeren dikwijls nog meer onkunde en vooroordelen heersten dan bij de arbeidersbevolking in de steden. E. (Betsy) Bakker-Nort (Vrijzinnig-Democratische Bond)[60] stelde dat uitbreiding van het landbouwhuishoudonderwijs zonder veel kosten kon worden gerealiseerd. In het algemeen werd op speciale korte cursussen, een soort crisis-landbouwhuishoudonderwijs aangedrongen.

Het antwoord van de Minister Marchant was bemoedigend. Hij onderstreepte dat als er een post op de begroting het geld waard was, dan was dat wel het landbouwhuishoudonderwijs.[61] Uiteindelijk leidde zijn toezegging tot zijn steun aan de oprichting van de Stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande (HVP) in 1935. Deze stichting ging in het hele land korte cursussen voor gehuwde vrouwen organiseren. Vooral de vrouwen op kleinere boerenbedrijven vormden een belangrijke doelgroep.

7.2. PROFESSIONALISERING: ONDERWIJSPARTICIPATIE OF ONTWIKKELINGSWERK

7.2.1. *Landbouw- of plattelandsontwikkeling: de boerin van de toekomst*

Inhoudelijk was er een enorm verschil in de reacties op het beleid. Het optreden van de nieuwe inspectie leidde aanvankelijk tot felle debatten. Ondanks de gezamenlijke verdediging van het landbouwhuishoudonderwijs als zodanig, werd regionale differentiatie steeds meer strijdpunt in plaats van uitgangspunt. Vooral de boerenbonden uit het katholieke zuiden beriepen zich op de verschillen in de bestaande situatie. Deze bon-

den vertegenwoordigden een vrij homogene boerenbevolking. De niet al te grote bedrijven van hun leden steunden vooral op familiearbeid waarin vrouwen een belangrijk aandeel hadden. Zij betoogden dat ook vrouwen kennis van het bedrijf moesten hebben om vernieuwing op hun eigen terreinen door te kunnen voeren en die op andere terreinen van het bedrijf te kunnen ondersteunen. Zij wilden daarom vasthouden aan de oorspronkelijke spreiding in locatie en contacturen en aan de verwevenheid van landbouwonderwijs en huishoudkundig onderwijs.

Woordvoerders uit andere streken rekenden daarentegen steeds meer op een toekomst waarin vrouwen niet deelnamen aan de agrarische arbeid. Zij meenden dat het bedrijfswerk van vrouwen slechts een noodzakelijk maar tijdelijk kwaad betrof dat langzaam maar zeker kon worden uitgebannen. Zij hechtten vooral belang aan onderwijs dat vrouwen hielp een nieuwe, vrouwspecifieke rol in de agrarische en plattelandsgemeenschap te verwerven. Zij legden daarbij het accent op algemene ontwikkeling. Zij wensten scholing voor een welzijnsbevorderende, sociaal-culturele rol van vrouwen die zich uitstrekte van het boerengezin, de boerenhuishouding tot aan de plattelandsgemeenschap. Deze rol kon in hun ogen alleen worden waargemaakt als het traditionele vrouwelijke takenpakket in de landbouw tot het minimum werd beperkt en de overige taken efficiënter werden aangepakt. Deze uitsluiting van vrouwen van de agrarische arbeid vond ook zijn weerslag in de idee dat vrouwen dus geen voorbereiding op een vaktechnische, economische of politieke rol in de landbouw als zodanig hoefde te worden geboden. Daarnaast hield het ook een positieve keuze in voor een nieuwe rol die niet-traditionele taakvelden kon insluiten.

Landbouwvoorlieden hadden voorheen goed samengewerkt omdat zij allen erkenden dat boerenmeisjes en boerenvrouwen de eerste doelgroep vormden op wie zij zich wilden richten. Het was hun gedeelde opvatting dat de boerenstand de cultuurdrager van het platteland bij uitstek was. Niet eens waren zij het over de volgende stap om het onderwijs voor niet-boeren plattelandsmeisjes open te stellen of aan te passen. Ook deze meisjes volgden nauwelijks voortgezet onderwijs na de lagere school. Onenigheid ontstond over de vraag of het praktisch gerichte, één- of tweejarige deeltijdonderwijs van het reeds verbreidde landbouwhuishoudonderwijs de basisvoorziening moest worden om de onderwijsparticipatie van meisjes en jonge vrouwen op het platteland te verhogen. Het landbouwkader dat voornamelijk uit rijkere streken kwam waarin vrouwen nauwelijks in de landbouw werkten, bepaalde het landelijk beleid met dit toekomstbeeld voor ogen. De zuidelijke boerenbonden die minder in deze kringen waren doorgedrongen, verweerden zich fel via de algemeen politieke kanalen. Daar zwaaide hun partij juist de scepter.

7.2.2. *Het katholieke zuiden: regionale differentiatie voor landbouwvakken*

Met een katholieke vertegenwoordiging in de regering waren het de landbouwspecialisten uit het zuiden die regelmatig de terugkeer van het landbouwhuishoudonderwijs onder het landbouwonderwijs op de regeringstafel legden. Zij wezen op de verhoudingsgewijze vermindering van het aantal lesuren voor landbouwvakken en op de groeibelemmeringen sinds het onderwijs in het nijverheidsonderwijs voor meisjes was ondergebracht.

Het Nationale Bureau voor Vrouwenarbeid steunde deze pogingen bij monde van Anna Polak en in het orgaan *Maandbulletin*, zoals bijvoorbeeld in 1921:

> '... blijven wij het voor onze vrouwelijke boerenbevolking betreuren, dat het landbouwhuishoudonderwijs van het Departement van Landbouw waar het uit zijnen aard thuis behoort, naar dat van Onderwijs werd overgebracht.' (1921 en 1923)[62]

In 1922 zagen de boerenbonden hun kans toen het Directoraat van Landbouw onder de Limburgse minister van Binnenlandse Zaken werd ondergebracht. Zij besloten bij hem de zaak opnieuw aan te zwengelen. In de *Katholieke Vrouw* meldde de vrouwelijke landbouwkundig ingenieur G.A.A. (Frida) Eversmann (1890-1941)[63] dat de NBB in een 'voor kort gezonden request' aan het Directoraat van Landbouw had verklaard dat het land-

AFBEELDING 7.1. Diploma van de landbouwcursus voor boerinnen, 1932. Collectie NCB-ZLTO.

bouwhuishoudonderwijs schade had geleden zoals deze tevoren had gevreesd. De NBB pleitte er daarom voor dit onderwijs weer met het landbouwonderwijs samen te brengen. Indien dat niet mogelijk was, zou een algehele afscheiding van het gewone huishoudonderwijs moeten plaatsvinden.[64]

De politieke discussie speelde zich af tijdens de behandeling van de begroting in 1923. Deze stond onder druk van de afgekondigde algehele bezuiniging op de staatsuitgaven. In de Tweede Kamer sprong RKSP-afgevaardigde J. (Jef) Wintermans (1877-1955), een zeer bekend voorman in NCB-kringen[65], op de bres voor het landbouwhuishoudonderwijs. Hij bepleitte vooral niet op de landbouwvakken te bezuinigen:

> '... dan zou ik eer enkele details van kookkunst, van naaikunst, van nuttige handwerken en waschbehandeling bijv. aflaten, dan bijv. van veeteelt, zuivelbereiding, pluimveeteelt en dergelijke vakken. Een gewone Brabantsche boer behoeft een levensgezellin, die thuis is in tuin- en hoenderstal – om die te verzorgen – meer dan een die tien verschillende puddingen in het hoofd heeft.'(1923)[66]

Ament die zijn RKSP-Tweede Kamerzetel dankte aan zijn verdiensten voor de landbouw in Limburg vanuit de LLTB steunde dit pleidooi. Hij deed dat niet alleen in het Tweede Kamerdebat maar ook in zijn inleiding over deze kwestie op het landhuishoudkundig congres van 1924 in Maastricht. Dat het een heet hangijzer betrof, bleek wel uit de grote belangstelling die er voor deze bespreking was. Had Wintermans weliswaar gechargeerd gesuggereerd dat de huishoudelijke vakken een keukenprinses van de boerin zouden maken, ook Ament ging er vanuit dat met name het landbouwkundig gedeelte het meest bij nadere bezuinigingen had te verduren. Hij refereerde aan het hardnekkig misverstand dat het landbouwhuishoudonderwijs niets anders dan huishoudonderwijs voor de landbouw inhield. Op de eerste plaats was de inhoud van de huishoudelijke vakken anders dan op de stedelijke huishoudscholen. Ten tweede was dit onderricht van meet af aan onlosmakelijk met het landbouwonderwijs verbonden. Hierbij verwees hij nadrukkelijk naar het aandeel van de boerinnen in de exploitatie van het landbouwbedrijf en niet alleen na het overlijden van de boer:

> '... is van den opzet af bedoeld onderwijs in landbouw, waaronder begrepen tuinbouw, voor zoo verre de toekomstige boerin dit behoeft, naar plaatselijke omstandigheden om een gedeelte van de exploitatie van het bedrijf voor haar rekening te nemen en in 't algemeen om moreele medewerking en steun te verleenen aan haar man en, wanneer deze onverhoopt komt te vallen, ook leiding te kunnen geven, zooals in het practisch leven door menig frappant voorbeeld getuigd wordt.'(1924)[67]

Ament stelde dat twintig lesweken van ieder zes uur het uiterste minimum was en dat deze gespreid over twee jaar moesten worden gegeven. Beide vond hij noodzakelijk om het onderwijs tot zijn recht te laten komen. Al

waren in zijn ogen de zomerperioden het beste geschikt, hij had oog voor de omstandigheid dat de leraressen hun werk over het hele jaar moesten verdelen.

Ondanks zijn forse kritiek op het ministerie van onderwijs wilde Ament de betreffende personen niet van kwaadwilligheid betichten. Hij citeerde een uitspraak van Wintermans uit het Tweede Kamerdebat, dat het moeilijk roeien was met de riemen die men had, als het vaarwater onbekend was. Zijn zorg gold het gemis aan inbreng vanuit de landbouw:

> 'Nu vreezen wij, dat de ijverige dames en heeren, die aan het Departement van Onderwijs het landbouwhuishoudonderwijs leiden, het karakter daarvan niet voldoende waardeeren zullen, niet omdat zij dat willen miskennen, maar omdat zij het van huis uit niet kennen. (...) Mijn bezorgdheid gaat in deze richting, dat dit onderwijs langen tijd wordt onttrokken aan den directen invloed van menschen, die met beide beenen in de landbouwpractijk staan, tenslotte niet veel meer van het karakter zal behouden.'(1924)[68]

Hij gaf de aanbeveling dat de landbouworganisaties zich sterk zouden maken voor betere en vastere regels waarbinnen het landbouwhuishoudonderwijs zich vrijuit kon ontwikkelen. Als uitweg stelde Ament met een verwijzing naar het *Maandbulletin* van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid voor om een commissie in te stellen die de nadelen van de onderbrenging tot een minimum zou kunnen beperken. Zelf dacht hij aan de oprichting van een afzonderlijke tak van dienst voor het landbouwhuishoudonderwijs onder de leiding van de directrices van de opleidingsscholen tot landbouwhuishoudlerares en de gewestelijke landbouwconsulenten.

Uit de reacties viel op te maken in welke uitzonderingspositie de zuidelijke organisaties zich bevonden. Het duidelijkst bleek dit uit de reactie van S.L. Louwes. Hij voerde zijn elfjarige werkervaring met landbouwhuishoudonderwijs in Overijssel aan om juist ter wille van de vrouwen water bij de wijn te doen. Het verslag vermeldt:

> 'Hij is begonnen met de ideeën van den heer Ament, stelde landbouwonderwijs voorop, doch de ervaring leerde hem, dat men eerst moet zorgen voor leerlingen, dus in de eerste plaats moet zorgen, dat het onderwijs in den smaak valt bij de vrouw van den landbouwer, dat het onderwijs dus goed moet doordrongen zijn van den gewenschten geest, wat niet uitkomt in een groot deel "landbouw", vooral met te veel scheikunde en natuurkunde. Zelfs bij 800 uren zou spr. nog het landbouwgedeelte willen inkrimpen, wil het onderwijs in den smaak vallen.'(1924)[69]

Louwes wees bovendien op de nieuwe mogelijkheid de gehele vrouwelijke plattelandsbevolking via het landbouwhuishoudonderwijs te bereiken en in eenzelfde geest te vormen. Door de onderbrenging bij het Ministerie van Onderwijs was de concurrentie met het gewone huishoudonderwijs immers uitgeschakeld en kon het landbouwhuishoudonderwijs al het

huishoudonderwijs op het platteland gaan verzorgen. Hij had dus niet alleen meisjes en vrouwen uit de agrarische sector op het oog, maar ook de rest van de vrouwelijke plattelandsbevolking. Daarom steunde hij Aments protest tegen de voorgenomen bezuinigingsmaatregelen en eiste hij een voorkeursbehandeling voor deze jonge tak van onderwijs op. Volgens hem zou elke extra gulden dubbel en dwars zijn waarde in de toename van het aantal leerlingen opleveren.

De voorzitter van de FML, J. Wuite, wenste mee te werken aan een terugkeer naar het landbouwonderwijs. Tegelijkertijd meende hij dat Ament te zeer vanuit de Limburgse situatie redeneerde. Hijzelf was tevreden over de samenwerking met de inspectie. Deze had in 1922 laten weten de richting van het landbouwhuishoudonderwijs aan de landbouworganisaties over te laten. Uit de jaarverslagen van de FML komt overeenkomstig tot uiting dat de concentratie en differentiatie van de cursussen in Friesland tot tevredenheid werd geregeld. Daaruit bleek ook dat deze landbouworganisatie de toenadering tot het huishoudonderwijs en de daar geldende onderwijsvormen had gezocht.[70]

De heer Nobel uit het Hollands Noorderkwartier had schriftelijk laten weten dat hij na de gewenste wettelijke aanpassingen en verder overleg geen reden zag om te betwijfelen of het landbouwhuishoudonderwijs goed werd behandeld. Hij deed wel het voorstel om het landbouwhuishoudonderwijs geheel onder het beheer te brengen van organisaties voor landbouwhuishoudonderwijs. Hij doelde op de verenigingen die waren ontstaan uit de activiteiten van oud-leerlingen van de cursussen. Deze organisaties konden erop toezien dat de regionale eigenheid voldoende tot uiting kwam. De Vereeniging voor Landbouwhuishoudonderwijs te Winkel, waarvan hij mede-oprichter en voorzitter was, heeft hem ongetwijfeld ten voorbeeld gestaan. Dit voorstel is verder niet bediscussieerd. Tenslotte kreeg Ament ook geen steun van de voorzitter van de OLM, George W. Stroink (1871-1941).

Rector J.H. Rijs (1869-1925)[71], op dat moment voorzitter van de Vereniging voor Landbouwonderwijs in Limburg en geestelijk adviseur voor de LLTB liet in zijn opmerkingen doorklinken hoezeer zij zich in Limburg achtergesteld en miskend voelden. Hij wees erop dat de verschillende behoeften per streek gerespecteerd dienden te worden en de ervaring van Louwes in Overijssel niet kon worden veralgemeniseerd:

> 'We staan hier (Limburg) echter voor toestanden en gegevens, die de conclusies van den heer Louwes niet wettigen. In Limburg wil spr. voor arbeiders- en burgermeisjes een ander onderwijs dan voor boerenmeisjes. Men kan ze niet hetzelfde onderwijs geven. (...) De toestanden in de onderscheidene provincies verschillen van elkaar.' (1924)[72]

Door de steunbetuigingen ten gunste van meer algemeen en huishoudelijk onderwijs stond de hoofdinspecteur van het nijverheidsonderwijs De Groot nauwelijks onder druk om toe te geven aan het Limburgs onbeha-

gen. Hij riep in herinnering dat het ministerie niet op onderbrenging van het onderwijs had aangedrongen en alles in het werk had gesteld om de onverwachte situatie op te vangen. Uit de woorden van de voorgaande sprekers maakte hij bovendien op dat er geen reden tot klagen was. De Groot gaf in feite aan dat hij geen oog had voor de zorg van Ament. Fijntjes merkte hij op dat hij zich afvroeg of in de korte tijd van een cursus wel tot landbouwspecialiteit kon worden opgeleid. Hij wreef hem verder onder de neus dat de rijkslandbouwconsulenten volgens de wet geen toezicht mochten uitoefenen. Tenslotte benadrukte hij dat er volgens hem meer economisch gewerkt kon worden. Hij weet het gebrek daaraan aan de zogenoemde grote invloed van de leraressen op de organisaties:

> 'Zooals de toestand vroeger was, hadden de leeraressen, vooral in het begin, wel wat te veel invloed op de organisaties en heeft het toezicht nagegaan in overleg met de organisaties of meer kon worden verkregen voor het beschikbare geld.' (1924)[73]

Zo werd pijnlijk duidelijk dat het zuiden op dat moment een minderheidsstandpunt bepleitte. De vertegenwoordigers uit het zuiden voelden zich als resultaat des te meer achtergesteld bij de behartiging van hun belangen.

7.2.3. *Centralisatie: van boerendorpscursus naar plattelandsstreekschool*

Met name de ambulante cursussen met parttime onderwijs vormden een heikel punt bij de verdere stroomlijning van het nijverheidsonderwijs voor meisjes. Bij de ontwikkeling van het landbouwhuishoudonderwijs voldeed deze vorm uitstekend in streken met veel kleinere boerenbedrijven. De ambulante cursussen maakten het mogelijk dat leerlingen in meerdere dorpen om beurten een cursus konden volgen. De lestijden werden gespreid gegeven op enkele dagdelen per week en gedurende een langere periode. Op deze wijze was het volgen van een cursus in te plannen naast de drukke werkzaamheden op de boerderij en was de toegankelijkheid ondanks de slechte transportmogelijkheden gewaarborgd. De inspectie liep echter op tegen de kosten en de tijd die het rondreizen van leerkrachten vergde. Bovendien wilde zij liever structureel investeren in schoolgebouwen met een goede inventaris dan permanent een aantal reizende inventarissen en tijdelijke lokalen op te laten knappen. De inspectie ging er van uit dat ze met hetzelfde budget een schooltje kon uitrusten met een didactisch meer verantwoorde inrichting en beter lesmateriaal. Op deze manier wilde ze bijvoorbeeld stimuleren dat de leerlingen tijdens de les meer zelf konden oefenen in plaats van toe te kijken hoe de leerkracht iets voordeed in een demonstratieles.

De eerste stap naar centralisatie hield in dat cursusplaatsen die jaarlijks voldoende leerlingen trokken, de status van permanente landbouwhuis-

AFBEELDING 7.2. Praktische les, landbouwhuishoudschool Lonneker. Collectie Nieuw Rollecate, RA OVERIJSSEL.

houdcursus kregen. Daarmee kregen ze recht op een eigen inventaris en behuizing. In Friesland werd reeds vanaf 1924 aan de oprichting van dergelijke kleine scholen van een paar lokalen gewerkt, zoals te Sneek en Olderberkoop.[74]

> 'In verband hiermee kan worden opgemerkt dat de meervoudige cursussen te Sneek en Olderberkoop langzamerhand het karakter van een huishoudschool hebben gekregen. Vooral in Sneek is dit in sterke mate het geval, waar van gemeentewege een passend gebouw voor het huishoudonderwijs werd ingericht.' (1925)[75]

Beide plaatsen hadden een vierjarige cursus die meteen aansloot op het lager onderwijs, zoals dat vanaf het begin ook in Noord-Holland het geval was. Naast de huishoudlessen kregen de leerlingen de eerste twee jaren vakken van het voortgezet gewoon lager onderwijs (VGLO). De laatste twee cursusjaren konden de cursisten ook als een zelfstandig, afgerond onderdeel volgen.[76] In Groningen lukte het in 1926 met moeite een school in Appingedam op te bouwen door enkele gecentraliseerde cursussen samen te voegen. Vanaf 1928/29 meldden ook andere landbouworganisaties de instelling van kleine schooltjes in hun jaarverslagen.[77]

Doordat centralisatie een eigen gebouw opleverde, kwam er een con-

centratie van meerdere onderwijsmogelijkheden op gang. De beheerders en directrices probeerden het schoolgebouw en de leerkrachten zoveel mogelijk te benutten. Daardoor kregen meerdere parttime cursussen uren in hetzelfde schoolgebouw toegewezen. Naast de landbouwhuishoudcursus werden specifieke knip- en naaicursussen, korte kookcursussen en vervolgcursussen, zoals over moederzorg en opvoeding of landbouwvakcursussen voor vrouwen aan het schoolprogramma toegevoegd. Op sommige plaatsen kwamen daar cursussen voor fabrieksmeisjes bij. Op deze manier kon de leerkracht op één vaste werkplek blijven. In plaats van dat zij rondreisde, kwamen in deze situatie voldoende leerlingen naar haar toe.

Een aantal permanente landbouwhuishoudcursussen groeide op deze wijze uit tot zogenaamde 'centrumschooltjes'. Ook werden enkele nieuwe scholen volgens eenzelfde opzet opgericht. Sommigen daarvan kregen de naam van huishoudschool ten plattelande, zoals te Valkenswaard (1929) en Boxtel (1932)[78] of die van huishoudschool, zoals te Kollum in Friesland. Deze scholen kenden een uitgebreid onderwijsprogramma met dagklassen en avondklassen.

Door het centralisatiebeleid nam het aantal scholen flink toe. Van 1929 tot 1938 verdubbelde het aantal landbouwhuishoudscholen tot 72 in totaal, terwijl het aantal landbouwhuishoudcursussen slechts met de helft toenam. De centralisatie zorgde er tevens voor dat de school het aanspreekpunt werd bij het organiseren van activiteiten van de vele organisaties en instellingen op het platteland. Hierdoor konden veel mensen kennismaken met het landbouwhuishoudonderwijs.[79]

Op de centrumscholen vormde de landbouwhuishoudcursus de meerdaagse 'dag'-cursus. Nieuw was dat het leerplan van deze cursus voor niet-boerenmeisjes werd aangepast. De dertig uren land- en tuinbouwonderwijs werden dan vervangen door algemeen vormend onderwijs, bijvoorbeeld door rekenen en taal. Daarmee kwam tot uiting dat de doelgroep van de school niet was beperkt tot de agrarische sector. Dit was expliciet in de doelstelling van de school te Valkenswaard verwoord. Deze beschrijving diende later als voorbeeld voor andere scholen, zoals die te Boxtel:

> '... het geven van algemeen vormend- en huishoudonderwijs aan vrouwen en meisjes uit den middenstand en arbeidersstand en voornamelijk aan de boerenmeisjes uit Valkenswaard en omgeving.' (1929)[80]

Deze bredere gerichtheid kwam ook in de samenstelling van de plaatselijke commissie van toezicht tot uiting. In Valkenswaard en Boxtel waren behalve de plaatselijke NCB-afdeling -van uitsluitend landbouwers- en diens geestelijke adviseur ook andere bevolkingsgroepen vertegenwoordigd. Deze scholen bleven officieel onder het landbouwhuishoudonderwijs horen[81] en bleven onder dezelfde leiding en beheer als de landbouwhuishoudcursussen staan. Bij de NCB was dit de Afdeling Onderwijs die ook het

landbouwonderwijs onder haar beheer had. De NCB-scholen hadden geen eigen schoolbestuur en geen directe vertegenwoordiging in deze afdeling. Omdat de NCB geen vertegenwoordigers van buiten de agrarische sector in haar bestuur noch in de Afdeling Onderwijs had, was deze brede gerichtheid dus beperkt tot de commissie van toezicht. In de praktijk was het NCB-huishoudonderwijs vooral boerenonderwijs. Volgens de oud-directrice van de school te Valkenswaard kwamen zeker in de begintijd voor 99% boerenmeisjes. Gezien de eerdere weerstand lijkt het aannemelijk dat de NCB de bredere aanpak heeft omhelsd om het landbouwhuishoudonderwijs met rijkssubsidie te kunnen laten groeien. Aangezien de bond in 1921 dit onderwijs nog geheel in haar werkkring moest opbouwen, was dit de mogelijkheid om de achterstand in te halen zonder de eigen identiteit geheel in te hoeven leveren.

De inspectrice voor het landbouwhuishoudonderwijs, Smit, beriep zich in de jaren dertig op de crisisomstandigheden om verdere centralisatie van het onderwijs te bevorderen. Ze verdedigde dit beleid onder andere op de algemene vergadering van de GOML in 1934. Zij stelde dat er weliswaar beperkt geld was, maar meende dat daarmee meer bereikt kon worden. Volgens haar bleek dat de organisaties in de praktijk hun ter beschikking staande cursussen toekenden op volgorde van de binnenkomst van een aanvraag van de afdelingen. Er ontbrak dus een spreidingsbeleid. Begrijpelijkerwijs bleven streken waar het onderwijs nog niet zo bekend was, hierdoor van onderwijs verstoken. Dit was in haar ogen des te kwalijker onder crisisomstandigheden. Ook voor de meisjes en vrouwen in die gebieden was het van groot belang dat zij een landbouwhuishoudcursus zouden kunnen volgen. Smit drong er bovendien op aan per streek na te gaan waar schaalvergroting kon worden toegepast. Zij stelde voor enkele cursussen in de gebieden met veel aanvragen te centraliseren tot vaste centrumcursussen. Voor het vrijgekomen aantal cursussen konden dan cursusplaatsen in nieuwe gebieden worden gezocht.

Vanwege haar opleiding en werkervaring als landbouwhuishoudlerares was Smit zich welbewust van de nadelen van de vaste centrumcursussen. Ze verzuimde niet deze ook te behandelen. Zij onderkende dat de grotere afstand een belemmering kon vormen voor boerenmeisjes die in veraf gelegen dorpen woonden. Bovendien trokken de centrumcursussen verhoudingsgewijs meer burgermeisjes dan de ambulante cursussen. Smit erkende dat deze meisjes dusdanig konden domineren, dat de boerenmeisjes niet veel meer zeiden. Daarom stelde ze voor hen in aparte klassen in te delen en tegelijkertijd de boerenmeisjes meer eigenwaarde bij te brengen waardoor ze zich beter leerden verweren. Alles afwegend vond zij echter dat de balans naar de voordelen doorsloeg:

> 'Ik heb liever een landbouwhuishoudschool met toelating van burgermeisjes, dan een vakschool met boerenmeisjes.' (1934)[82]

Enkele sprekers op de GOML-vergadering brachten naar voren dat Smit de specifieke gerichtheid van het landbouwhuishoudonderwijs op de landbouw op het spel zette door dit onderwijs voor burgermeisjes open te stellen. De gewraakte overheveling van het landbouwhuishoudonderwijs naar het nijverheidsonderwijs kwam daarmee opnieuw ter sprake. Trots gaven deze woordvoerders aan dat de GOML zich met het landbouwhuishoudonderwijs altijd op de landbouwende stand had gericht en de leerlingen een goede voorbereiding op de taken van de boerin in de huishouding én op het bedrijf had geboden. Hoewel zij in 1924 niets hadden laten horen om Ament in zijn protest te steunen, blijkt uit de jaarverslagen dat de GOML strikt aan deze lijn had vastgehouden. Ze had uitsluitend leraressen met de specifieke opleiding voor het landbouwhuishouden aangesteld en uitdrukkelijk voor ambulante cursussen gekozen. Door de cursussen in het eigen dorp aan te bieden, waren de leerlingen nauwelijks tijd kwijt aan omkleden en reizen. Het was voor deze leerlingen ongepast niet netjes gekleed te komen als zij niet in eigen kring zouden verkeren. De verslagen toonden ook dat vrijwel alle leerlingen thuis een boerderij hadden. Daaruit viel bovendien op te maken dat er behalve boerendochters ook jonge boerinnen van midden twintig tot over de dertig naar de lessen kwamen. De GOML kende verder de regel dat cursisten geen diploma kregen als ze de land- en tuinbouwlessen verzuimden.[83] In praktijk werd op cursussen in kleigebieden waar de meisjes en vrouwen niet op het bedrijf werkten, niet altijd vastgehouden aan deze lessen. In 1933 had de GOML bijvoorbeeld cursussen zonder land- en tuinbouwlessen laten plaatsvinden in het westelijk rivierengebied om dit gebied voor het onderwijs te winnen.[84]

Na ampel beraad sprak de GOML-Commissie voor het Landbouwhuishoudonderwijs uit dat zij het voordeel van centralisatie voor de verbetering van lokalen met aangepaste voorzieningen inzag. Niettemin schatte de commissie voor vele streken van hun werkgebied in dat de meisjes daar niet de gemeentegrens over zouden gaan voor een cursus. De commissie sprak zich daarom uit voor een zeer geleidelijke en behoedzame aanpak die per streek zou verschillen.[85]

7.2.4. *Centralisatie: minder religieuze differentiatie voor professionalisering*

Een ander gevolg van centralisatie was de keuzebeperking voor een cursus naar de eigen gezindte. De katholieke en protestants-christelijke bonden hadden na de gelijkschakeling van het onderwijs hun deel van de overheidsgelden opgeëist om zelf landbouwhuishoudonderwijs naar eigen goeddunken te kunnen organiseren. Begrijpelijkerwijs kwamen de organisaties in elkaars vaarwater in de meer heterogene streken, zoals de Achterhoek en de Over-Betuwe in Gelderland. Smit kreeg op de GOML-vergadering uitgelegd dat veel meisjes uit de omgeving van Aalten sinds de vervanging van de regelmatig terugkerende GOML-cursus door de CBTB-landbouwhuishoudschool dit onderwijs niet meer gingen volgen.[86] In 1928

had de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB) in Aalten een protestants-christelijke school geopend. G. ten Heuvel (1878–1943)[87] die zelf als boerendochter op een klein bedrijf in Drenthe was opgegroeid en de neutrale landbouwhuishoudopleiding op De Rollecate had gevolgd, werd de directrice. Toch had een aantal boerenvrouwen zich verenigd om in deze omgeving een andere cursus voor hun dochters te krijgen. Dit zou echter niet lukken als centralisatie de maatstaf zou worden.[88]

Dat de organisaties van verschillende gezindtes onder bezuinigingsomstandigheden niet altijd vredig naast elkaar werkten, blijkt ook uit andere voorvallen. In 1928 werd het gemeentebesluit voor de vestiging van een katholieke ABTB-landbouwhuishoudschool te Bemmel effectief gedwarsboomd door enkele predikanten en de plaatselijke neutrale GOML-afdeling.[89] Ook de GOML-cursussen lokten reacties uit, zoals te Beesd, waar de pastoor in 1937 bezwaar maakte tegen de vrijdag als cursusdag. De katholieke helft van de leerlingen mocht dan geen vlees eten vanwege de vastendagen.[90] Toch zijn er ondanks deze incidenten geen hoogoplopende conflicten bekend. De GOML en ABTB waren ongeveer even groot en moesten er dus wel steeds uit zien te komen. De CBTB was daarentegen erg klein in Gelderland. Hun klachten hadden nauwelijks effect. Veel hervormden waren overigens lid van de GOML. Zo kreeg de afdeling in Doornspijk het voor mekaar dat de cursus in 1937 over de parochietuin kon beschikken voor de praktische tuinbouwlessen.[91]

Van overheidswege werd gestimuleerd om naar het voorbeeld van Overijssel provinciale samenwerkingsverbanden op te zetten. In Overijssel waren alle organisaties vertegenwoordigd in de provinciale commissie voor het landbouwonderwijs en landbouwhuishoudonderwijs. De bestuursfuncties werden naar grootte van de organisaties verdeeld. De notulen toonden geen opvallende conflicten.[92] De mogelijkheid hiertoe werd ook voor Gelderland geopperd, maar in 1934 beweerde de GOML dat zij een andere structuur voor een betere samenwerking en afstemming niet nodig achtte. Een andere vorm van samenwerking betrof het gezamenlijk beheer, zoals dat het geval was voor het 'centrumschooltje' voor het landbouwhuishoudonderwijs in Giessendam. Deze school werd in 1934 gezamenlijk door de Hollandse Maatschappij van Landbouw en de Christelijke Boeren- en Tuindersbond opgericht.[93]

Het argument voor centralisatie was onder andere dat het de verdere professionalisering van het onderwijs mogelijk maakte. Door praktijkervaring en internationale uitwisseling was aangetoond dat de inrichting van de lokalen, de methodes en het lesmateriaal op vele manieren voor verbetering vatbaar waren. Studiereizen en internationale congressen hadden bezoeken over en weer tot gevolg. Voorbeelden voedden de wens om ook in Nederland verbeteringen door te voeren. Met name was zelfwerkzaamheid tijdens de les vanouds nagestreefd, maar de praktische uitvoering was niet altijd mogelijk gebleken in de veelal tijdelijke lokalen.

Het toenemende gebruik van vaste schoollokalen en een studiebezoek

van de inspectrice aan Denemarken luidde dan ook een periode in waarin huishoudscholen de een na de ander overstag gingen voor de verbouwing tot een zogenaamde 'Deensche', oftewel laboratorium-keuken.[94] Greta Smit, toentertijd directrice van de landbouwhuishoudschool in Lonneker, kreeg als eerste landbouwhuishoudlerares de beschikking over een dergelijke keuken. In dit nieuw soort kooklokaal had ieder meisje een eigen kastje met uitschuifbaar werkblad. In het kastje waren alle benodigdheden voor de kooklessen opgeborgen. De leerling kon daardoor niet alleen alle werkzaamheden zelf uitvoeren, zij kreeg ook de zorg voor de inventaris van haar kastje. Een oud-lerares die enkele jaren later een Deense keuken op de school in Heerde liet bouwen, merkte daarover op:

> 'Eerst waren er twee grote kolenfornuizen, waar ze twee aan twee omheen stonden te koken. Van de burgemeestersvrouw had ik gehoord dat in Markelo al het 'Deensch Systeem' was. Met de timmerman ben ik daar heen gegaan. De timmerman heeft een tekening gemaakt en alles gemeten. Ieder kreeg zijn eigen keukentje met drie petroleumstellen, één driepits, een blauwbrander en een eenpitsje. Iedere leerling had een eigen plateau. In een la zat al het bestek en eenvoudig keukengereedschap. Dan hadden ze aan de achterkant een kast met de eigen pannen. Ieder een eigen braadpan, een steelpan en een gewone pan, in totaal drie of vier pannen. Voor de inventaris waren ze zelf verantwoordelijk. Dat werd ook iedere les gecontroleerd.' (1988)[95]

Later werd een variatie hierop ontwikkeld voor de ambulante cursussen. Die kastjes werden op de tijdelijke locaties opgeslagen en voor en na elke les opgesteld en weer teruggebracht. Na de eindles verzorgde de lerares het transport van de kastjes naar een volgende cursusplaats.

In Zierikzee verbeterde een andere investering de toegankelijkheid van het onderwijs op een eigen plattelandswijze. De nieuwe landbouwhuishoudschool opende in 1934 niet alleen haar deuren voor de lessen. Naast de behuizing van de directrice en leraressen was er een slaapzaal ingericht voor de meisjes die van de andere eilanden moesten komen:

> 'Na 7 jaar cursussen op de bovenverdieping van de lagere school, was een bouwterrein gevonden in een voormalige pastorietuin met veel grote oude bomen. De school was in een landelijke stijl gebouwd. Naast een vijftal lokalen, was er intern woonruimte voor de directrice en leraressen. Zij hadden ieder een zit-slaapkamer en een gezamelijke huiskamer. Verder was er een slaapzaal met 10 bedden voor meisjes van andere eilanden om te overnachten als ze 's avonds niet meer naar huis konden komen.' (1934)[96]

Gaandeweg waren ook lesmethodes en leerboeken aan vernieuwing toe. In de begintijd werd nogal eens teruggevallen op schoolplaten en -materialen van Duitse makelij. En omdat leerboeken een ware aanslag op het budget van de leerlingen betekenden, dicteerden de leerkrachten meestal het belangrijkste. Het schrijven aan het dictaat tijdens de les nam ech-

ter ook veel tijd in beslag. Soms kon uit de middelen van de landbouworganisatie een naslagwerkje worden aangeschaft en uitgedeeld.

Er was wel een huishoudboek voor het platteland dat door lerares Bieleman uit het Duits vertaald en voor Nederland bewerkt was. De recensies raadden het boek echter vooral aan als naslagwerk en niet als leerboek. Maar in de loop van de jaren twintig begonnen meerdere leraressen op basis van de leservaringen goedkope les- en naslagwerken te maken. In de loop van de jaren twintig kwamen de eerste leerboekjes op de markt.

7.3. RATIONALISATIE EN 'GOED-DOORDACHT-HUISHOUDEN': CULTUURVISIE EN PRAKTIJK

7.3.1. *De boerin van de toekomst door 'goed-doordacht-huishouden'*

Theda Mansholt verwierf rond 1930 landelijke bekendheid als een belangrijke propagandiste voor wat zij later 'goed-doordacht-huishouden' zou noemen. Zij sprak boerinnen en andere plattelandsvrouwen erop aan hoe zij het alom heersende rationalisatie-streven in hun belang zouden kunnen toepassen. Mansholt ging ervan uit dat de agrarische bedrijfswerkzaamheden van boerinnen in het algemeen waren verminderd. Het werk in de huishouding was echter toegenomen, onder andere doordat steeds hogere eisen aan de geestelijke en lichamelijke gezondheid werden gesteld. De plattelandshuishouding omvatte bovendien aanzienlijk meer taken dan de stedelijke huishouding. Om nu tijd vrij te kunnen maken, gaf Mansholt boerinnen aanbevelingen hoe ze de huishoudelijke arbeid konden rationaliseren. Zij definieerde rationalisering in een culturele zin:

> ' "Rationaliseeren", wat wil dat eigenlijk zeggen? Het woord is niet van de lucht tegenwoordig. Huiselijk weg zouden we dus kunnen zeggen: naar rede te werk gaan, of nog eenvoudiger: 't verstand bij het werk gebruiken. Maar, als we dat tegenwoordig zoo sterk hooren aanbevelen, moeten we daaruit dan de conclusie trekken, dat onze ouders en voorouders dat niet noodig vonden en het dus niet deden? Dat is natuurlijk te dwaas om van te spreken. Ik geloof, dat we het meer hier in moeten zoeken, dat de doorvoering van de machine, die berust op zuivere logische redeneering, hier haar invloed laat gelden. We zijn meer gewend geworden onze handelingen door de logica te laten leiden. Hierdoor (...) is een geesteshouding ontstaan dat zich niet enkel openbaart in de industrie maar die het geheele maatschappelijk leven doordringt en die zich eindelijk ook laat gelden in het huishoudelijk bedrijf.'(1932)[97]

Algemene handboeken ter rationalisering van de huishoudelijke arbeid benaderden de huishouding bedrijfsmatig en de huisvrouw als beoefenaarster van een zeer complex beroep. Huishoudkundigen pasten daarvoor principes uit de organisatieleer van Fayol (1841-1925) en de arbeids-

leer van Taylor (1856-1900) toe op de huishouding. Zij maakten functieanalyses van de verschillende werkzaamheden, die vervolgens weer in deelhandelingen werden uiteengelegd. Bovendien kreeg de huishouding een eigen plaats in het maatschappelijk bestel toegewezen.

De boeken die internationaal reeds vermaard waren in huishoudkringen, verschenen omstreeks 1930 in Nederlandse bewerkingen. In kringen van het huishoudonderwijs en de voorlichting voor vrouwen vonden deze vertalingen gretig aftrek. Hieronder was het boek van Christine Fredericks die in de Verenigde Staten al vanaf 1912 het streven naar efficiency in de huishouding had gepropageerd. Uit Frankrijk en Duitsland trokken de boeken van Pauline Bernège en Erna Meyer in de tweede helft van de jaren twintig de aandacht. Beiden behandelden de toepassing van de rationalisatiegedachte op de huishouding.[98] De inleiding van *Der Neue Haushalt. Ein Wegweiser zu wirtschaftlicher Hausführung* van Erna Meyer werd door Mansholt bewerkt voor de Nederlandse uitgave *De Nieuwe Huishouding.*

Geen van de buitenlandse boeken of de Nederlandse bewerkingen was op de huishouding op het platteland toegespitst. Deze lacune vulde de leidster van het Berlijnse Instituut voor Huishoudkundig Onderzoek (*Hauswirtschaftswissenschaft*), Silberkuhl-Schulte, op door meerdere malen in Nederland hierover openbare lezingen te geven.[99] Zij bleek door haar enthousiasme en openlijke afkeuring van de ontwikkelingen in Duitsland een zeer gewaardeerde gast:

> 'Dinsdag en Woensdag is hier een Duitsche dame op bezoek geweest, Frau Silberkuhl-Schulte. Ze heeft dinsdagavond een lezing gehouden over de organisatie van 't Huishoudelijk bedrijf en Woensdagmorgen heeft ze de lezing voortgezet. 't Was erg interessant, ze kon praten! In Duitschland doet ze onderzoekingen omtrent allerlei huishoudelijke bezigheden. Ze was verschrikkelijk tegen Hitler en ze was erg blij, dat ze zich hier eens uitpraten kon.' (1933)[100]

In haar schriftelijke bijdrage voor het 5e Internationale Congres voor Huishoudonderwijs in 1934 te Berlijn behandelde Mansholt systematisch het belang van een wetenschappelijke organisatie van de huishouding voor vrouwen en introduceerde zij de term 'goed-doordacht-huishouden'.[101] Evenals de voornoemde vrouwen benaderde Mansholt de huishouding als een organisatievorm. Een organisatievorm was in hun ogen de weerslag van het streven van mensen om iets te bereiken met zo min mogelijk inspanning. Deze visie veronderstelde dat mensen van nature functionele verbanden scheppen en organisatievormen dus min of meer spontaan ontstaan. Aanhangers refereerden daarbij aan de analogie tussen organisatievormen en organismen, bijvoorbeeld het menselijk lichaam. In het lichaam waren alle organen op natuurlijke wijze verbonden via de bloedsomloop en daardoor functioneel werkzaam voor het geheel. Zij gingen ervan uit dat het maatschappelijk leven door middel van orga-

nisaties in een vergelijkbare organische samenhang kon worden gebracht. Dan pas konden organisaties optimaal functioneren. Een maatschappelijk organische samenhang dwong bovendien af dat vrouwen niet zouden achterblijven. Zij zouden hun plaats tegenover de trend van rationalisering moeten bepalen en bezien hoe zij er profijt van konden trekken.[102] Voor de huishouding betekende dit dat zij dienden na te gaan hoe zij die volgens de eigentijdse eisen optimaal konden laten functioneren. Door een *rationele aanpak in de huishouding door te voeren zou tijd vrijkomen om* aan het welzijn van zowel de vrouw zelf als het gezin en de maatschappij te werken. Het meeste baat zouden die vrouwen hiervan hebben die uit financiële noodzaak of uit liefde voor het beroep naast de huishouding andere werkzaamheden hadden. Zij zouden volgens Mansholt zodoende het werk meester blijven. Maar ook vrouwen die in de sleur waren geraakt van altijd maar werken en nooit klaar zijn, zouden erbovenuit kunnen stijgen en de tijd nemen om hun blikken buiten de muren te richten.

Mansholt betoogde dat het niet voldoende was het economisch principe – een gewenst resultaat bereiken met zo min mogelijk middelen – bij aankopen toe te passen en dus op kosten te bezuinigen. Tijd, afstand en krachtgebruik waren ook middelen. Niet de consumptie of het arbeidsresultaat zelf maar de ruimtelijke context van de werkplek, de werkmethoden in de huishouding en de fysieke mogelijkheden van de werkende zelf stelden de huishoudkundigen in het centrum van de aandacht. Meer doordacht aan het werk gaan, een bewuste keuze van de hulpmiddelen of de woninginrichting aanpassen vanuit het gezichtspunt van werkruimte, konden aanzienlijke besparing in tijd, geld en energie opleveren.

Mansholt was de enige die sterk benadrukte dat vrouwen zelf goed moesten doordenken en hun creativiteit mobiliseren om de eigen aanpak te verbeteren. Hierop doelde ze met de term 'goed-doordacht-huishouden'. Zij waarschuwde voor al te hoge verwachtingen van standaard-apparatuur en systematisch wetenschappelijk onderzoek. Juist de specifieke voorkeur, aanleg en omstandigheden moesten volgens haar doorslaggevend zijn bij het bepalen van het doel, de prioritering, en de uitvoering van de werkzaamheden. Imitatie was uit den boze. Vanuit dit oogpunt bekritiseerde Mansholt de wijze van rationalisering in het bedrijfsleven. Daar was het welzijn van de arbeiders ondergeschikt gemaakt aan winstmaximalisatie door productiviteitsverhoging. Ze bestempelde het als een dwaalweg der mannen, waarvan vrouwen moesten leren.[103]

Het nodige zelfvertrouwen en een zelfbewuste houding om het economisch principe juist toe te kunnen passen, ontbrak weliswaar bij veel vrouwen. Dit konden zij volgens Mansholt oefenen door zich regelmatig rekenschap te geven van hoe zij hun werk inrichtten. Maar ook vond zij dat er ook plaats moest blijven voor spontane invallen. Menulijsten en werkschema's waren voor haar dan ook niet meer dan een leidraad waar ook bewust van afgeweken kon worden. Vreugde in het werk stond voor Mansholt voorop. Zelfstandigheid en 'redzaamheid' bleven haar sleutelwoor-

den. Het betekende ook dat de persoonlijke ontplooiing en zelfstandigheid nooit tot egoïsme mochten leiden.

> 'Ze zal dan steeds meer gaan inzien dat het "huishouden" doen niet is: poetsen, wrijven, schrobben, wasschen, koken, kousen stoppen, maar dat het betekent: zorgen voor anderen, zorgen dat het "heim" werkelijk een "heim" is voor allen die daar thuis horen, waarbij ze dan tevens tijd behoort over te houden haar blikken ook eens naar buiten de muren van haar huis te richten en trachten door gezamelijke kracht de bezwaren weg te nemen die hare collega's verhinderen haar leven ook zo in te richten.' (1916)[104]

Vrouwen dienden dus hun taak als huisvrouw niet te verwaarlozen, maar ook keurde zij het als gezinsegoïsme af als vrouwen zich vergenoegd tot het eigen gezin beperkten.

7.3.2. *Vrouwen, rationalisatie en vernieuwing van de plattelandscultuur*

Eenzelfde organische denkwijze kwam terug in de cultuurvisie van Theda Mansholt over de plattelandssamenleving en het aandeel van vrouwen daarin. Ze ontleende deze vooral aan het Duitse boek van J.F. Dietz uit 1927, geheten *Das Dorf als Erziehungsgemeinde.* In een lezing in 1932 in Friesland ging ze uitgebreid hierop in. Ze legde de nadruk op culturele, geestelijke ontwikkeling en ging daarbij uit van een verschil in mentaliteit bij de bevolking van het platteland en de stad. Het organische karakter van het werk in het landbouwbedrijf en de huishouding beschouwde zij als verklaring voor de eigen cultuurgeschiedenis van het platteland. Uit haar bewering dat zowel man als vrouw de leiding hadden over een organisch geheel blijkt overigens duidelijk dat ze daarbij de boerenstand voor ogen had:

> '... waarbij ze een samenstel van onderdeelen onder hun leiding hebben, (...) het *geheel* kunnen zien, hierin zijn ze bevoorrecht boven zoovele andere beroepen.'(1932)[105]

Mansholt meende als vele anderen dat de boerenbevolking de toonaangevende cultuurdrager op het platteland was, ook voor de toenmalige toekomst. Zij was ervan overtuigd dat geestelijke ontwikkeling bij ieder tot bloei kon komen, als er maar sprake was van een zekere economische bestaansbasis. Die bestaanszekerheid was dus voorwaarde in haar visie en dus ook de motivatie voor haar om de verdere ontwikkeling van de landbouwsector volledig te ondersteunen. Zij wist dus heel goed dat de materiële omstandigheden niet voor ieder gelijk waren. In haar ontwikkelingsvisie onderkende ze echter verschillende rollen en fasen. Zogenoemde voortrekkers waren in haar ogen van groot belang om nieuwe kennis en inzichten te verspreiden. Zij riep hen op waar mogelijk hun kans daartoe

waar te nemen. Op den duur zou ieder zich dan op eigen wijze inpassen. Het ontvouwen van een bloemknop symboliseerde volgens Mansholt deze geleidelijkheid bij ontwikkeling:

> 'Als we de vergelijking van "ontwikkeling" nog met een voorbeeld uit de natuur willen, dan neem ik hiervoor een bloemknop die door kelk- en schutbladeren wordt beschermd. Bij 't zwellen van de knop, geven deze bladeren eerst toe, langzamerhand gaan ze open en laten de inhoud vrijkomen. De ontwikkeling gaat geleidelijk.' (ongedateerd)[106]

Ook al doet deze vergelijking essentialistisch aan, uit haar verhaal blijkt dat Mansholt geen deterministische visie had. De richting en het resultaat van de bedoelde ontwikkeling bracht zij niet naar voren als een onvermijdelijk en vaststaand gegeven. Haar bestempeling van de boerenstand als belangrijkste cultuurdrager op het platteland wijst evenmin op een agrarisch fundamentalistische visie, zoals wel aan haar vader wordt toegeschreven.[107] Voor Theda Mansholt gold niet dat de landbouw hét stabiele grondelement in de maatschappij vormde. Bovendien wees zij op de individuele verantwoordelijkheid van eenieder en benadrukte de verbondenheid tussen individualiteit en gemeenschapsbesef:

> 'We moeten zelf trachten onze levenshouding te bepalen in verband met aanleg, milieu en levensomstandigheden. 'k Zeg "wij" maar uiteindelijk moet ieder dat zelf voor zich doen, omdat die gegevens voor elk geval op zich zelf beoordeeld moeten worden, maar wij als leden van den boerenstand hebben toch genoeg overeenkomstigs om enkele dingen collectief te beoordeelen. De slot-conclusies voor zichzelf moet ieder individueel trekken.' (1932)[108]

Mansholt was er echter wel van overtuigd dat mechanisatie en technische verbeteringen op het platteland niet langer tegen waren te houden. In haar ogen zou dit onvermijdelijk tot culturele vernieuwing leiden, die geen tegenwerking duldde maar een bewuste begeleiding vereiste. Het was dus niet alleen economisch maar ook cultureel gezien noodzakelijk om de beste arbeidsmethoden te zoeken en deze naar eigen inzicht toe te passen:

> 'Wanneer we in onze dagelijksche taak iets van onze geest kunnen leggen, dan hebben we daarin weer één factor voor het ontstaan voor een nieuwe cultuur.' (1932)[109]

Maar het betekende ook dat bestaande tradities kritisch heroverwogen moesten worden:

> 'We zullen dan consequent moeten durven zijn. Veel heilige huisjes van overgeleverde werkwijzen na goed overdenken omver durven halen om er

andere, doelmatige voor in den plaats te stellen. Dit is geen gebrek aan piëteit voor het oude overgeleverde – allerminst – daar kunnen we grote bewondering, zelfs liefde voor hebben – maar we moeten leven in dezen tijd en dien consequentie moeten we aandurven.'(1932)[110]

Vernieuwing kon volgens haar alleen worden voortgebouwd op de eigenheid van de plattelandscultuur en dus geen imitatie van stadscultuur zijn. Ook al zouden de plattelandsbewoners meer en meer wereldburgers worden door de doorbraak van de techniek en de opname in het wereldverkeer, de stad kon niet tot voorbeeld dienen:

'Het is gemakkelijk genoegens van de stad over te nemen. Kleren, huizen, meubels die in de stad passen, horen daarom nog niet op het land. Zolang zij niet een harmonisch geheel vormen met onze omgeving horen ze er niet, vloeken ze er meer en dienen ze te verdwijnen.'(1932)[111]

Nu was het niet zo dat Mansholt de stedelijke cultuur minachtte. Integendeel, zij pleitte voor zelfonderzoek en wederzijds begrip van verschillende groeperingen, zodat bestaande scheidsmuren konden worden geslecht.

' 'k geloof dat we allen tot plicht hebben met behoud van ons eigen karakter van onze eigen levensopvatting te trachten andere bevolkingskringen (...) te waardeeren. (...) Daarvoor is *begrijpen* noodig en allereerst moeten we ons zelf begrijpen.'(1932)[112]

Mansholt meende dat beide seksen een actieve bijdrage aan de vereiste cultuurvernieuwing leverden. Immers was zowel het werk van de boer als van de boerin aan grote verandering onderhevig. Gelijk anderen onderkende Mansholt de drieledige taak van een boerin als huisvrouw, moeder en boerin. Volgens haar was het aandeel van vrouwen in het op de verkoop gerichte bedrijfsgedeelte sinds de eeuwwisseling sterk verminderd. Uitzonderingen daarop vormden de zandstreken en de streken in Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland waar boerinnen kaas en boter voor de markt waren blijven maken. Op twee andere terreinen constateerde zij uitbreiding van het vrouwenwerk: in de pluimveeteelt en de moestuin.[113] Mansholt respecteerde de bestaande seksespecifieke arbeidsdeling. In een organische visie past confrontatie niet als middel om belangentegenstellingen aan te pakken. Haar visie die ze reeds in 1916 mededeelde, bleef geldingskracht houden. Haar 'virtuele' boerin ging met kennis van zaken te werk om complementair naast de man te kunnen strijden voor hun gemeenschappelijke belangen.[114]

De zoektocht naar de juiste aansluiting bij de eigen geschiedenis vergde in Mansholt's ogen de inzet en vorming van de gehele mens. Het landbouwonderwijs stelde volgens haar een voorbeeld voor hoe het niet moest: het had uitsluitend een materiële invalshoek. Zij doelde op een omvattende vorming waarin cursisten zouden leren inzien hoe techniek

in dienst kon staan van mensen in plaats van dat deze hen zou beheersen. Techniek was er in haar ogen voor om onzinnig, geestdodend werk uit handen te nemen en tijd vrij te maken voor geestelijke verrijking. Volgens Mansholt kon persoonlijke vorming bovendien het gemeenschapsbesef stimuleren. Hieruit kon weer geput worden om de maatschappelijke druk te verhogen voor de uitbreiding van de voorzieningen voor vakonderwijs, de gezondheidszorg (consultatiebureaus, kraamvrouwenhulp, gezinsverpleging) en om een rol te spelen in de politiek in het algemeen.

7.3.3. *N XIX-opleiding: 'goed-doordacht-huishouden' en schoolpraktijk*

In 1930 verhuisde de rijksopleiding De Rollecate naar Deventer. Voortaan heette de school Nieuw Rollecate. In het nieuwe gebouw werden de inrichting en leermiddelen zoveel mogelijk in overeenstemming gebracht met de nieuwe ideeën over de huishouding. Dat betekende dat er moderne voorzieningen als elektriciteit en stromend water voorhanden waren. Ook was er een apart gebouw waar iedere leerling apart een zit-slaapkamertje had.

Ook het leerprogramma van de opleidingen werd aangepast aan Mansholts ideeën over 'goed-doordacht-huishouden'. Niet alleen kennis, maar ook de eigen instelling ten opzichte van de huishouding kreeg een plaats in de lessen. In het nieuwe vak huishoudelijke bedrijfsleer, later huishoudelijk beheer genoemd, kwamen het belang van die instelling en de grondbeginselen van de bedrijfsleer aan de orde. Dit vak besloeg één uur per week in één leerjaar van de vooropleiding en één uur in één leerjaar van de leraresopleiding. Dat was dus niet erg veel. Als reden gold dat het vak een ondersteunende functie had. De toepassing van de beginselen moest in de bestaande vakken worden geïntegreerd.

Het vak huishoudelijk beheer behandelde de productiemiddelen 'natuur, kapitaal en arbeid' in verband met de huishouding. Ook al had de huishouding geen geldelijk gewin op het oog, ze moest wel binnen bepaalde financiële grenzen worden gevoerd. Daartoe moesten de productiemiddelen van het huishoudelijk bedrijf op rationele wijze worden aangewend. Bij het productiemiddel 'kapitaal' kwamen het gebruik van de woning en de grond en het beheer van het huishoudgeld aan de orde. Voor de behandeling van het productiemiddel 'arbeid' volgde het lesprogramma de ideeën van 'goed-doordacht-huishouden' op de voet. Het huishoudelijke werk gold als productieve arbeid ten behoeve van de huishouding. De zorg voor een gezond, krachtig lichaam, goede arbeidsmethoden, het verwerven van routine, het vermijden van onnodige bewegingen, een goede werkindeling en goede werkkleding werden alle aangeprezen. Bij het productiemiddel 'natuur' stonden de ligging van het huis, de bodemgesteldheid van de moestuin en de stand van de woning ten opzichte van de zon op het programma. Welke hulpmiddelen vervolgens het meest doelmatig waren, werd op rationele wijze beargumenteerd. Veelvul-

dig werd naar de lezingen van de Berlijnse huishoudkundige Silberkuhl-Schulte verwezen. Maar de leerlingen moesten echter het meest vertrouwen op de eigen inventiviteit. Zo moesten ze bijvoorbeeld ook zonder fornuis leren koken.

Het vak huishoudelijke bedrijfsleer omvatte ook een onderdeel 'huisvrouw en maatschappij' waarin de maatschappelijke context voor vrouwen in de landbouw en op het platteland aan de orde kwam. Vanouds viel onder dit thema de wetgeving over vrouwen en minderjarigen, de maatregelen en instellingen ter verbetering van het leven op het platteland en het verenigingsleven voor vrouwen.

Een andere wijziging in het leerprogramma betrof de ordening van de lesstof van de opleidingen. Leidraad was deze vanuit de samenhang te benaderen om meer recht te doen aan de praktijk. De leerstof van de huishoudelijke vakken werd opnieuw geordend volgens een concentrische opbouw. Dat hield in dat het vakgebied elk jaar in zijn geheel werd gedoceerd. In de opeenvolgende jaren werden onderdelen steeds meer verbreed en uitgediept. Vervolgens schreef Mansholt docentenvergaderingen uit om alle vakken zoveel mogelijk op elkaar af te kunnen stemmen. Bij de steunvakken, zoals natuur- en scheikunde, was en bleef dit een lastig punt. De betreffende leerkrachten hadden in hun opleiding niets geleerd over de huishouding als toepassingsgebied. De pogingen om dit in de docentenvergaderingen aan te kaarten en te verbeteren, leidden dan ook niet in alle gevallen tot de gewenste samenwerking.

Op Nieuw Rollecate werd het groepenwerk voortgezet als middel om de leerlingen werkzaamheden en verantwoordelijkheden van een plattelandsvrouw praktisch te laten oefenen. In de functionele groepering van het werk veranderde niet veel. Wel was het de bedoeling meer toe te zien op de werkmethoden en de lichaamshouding. Het meeste groepenwerk kon dagelijks na het ontbijt en op de zaterdagochtend in anderhalf uur worden gedaan. Om de maand werd van groep gewisseld, waardoor de leerlingen alle onderdelen van de huishouding leerden kennen. Er waren groepen voor het schoonmaakwerk, de verzorging van de tuin, planten of kippen, de zorg voor zieken en de logeerkamer, de 'vroegroep' om 's ochtends iedereen te wekken en groepen voor het klaarmaken van het ontbijt en voor het koken. De traditie dat steeds één leerlinge het huishoudgeld van het internaat beheerde, bleef ook op Nieuw Rollecate gehandhaafd.

Bovendien kwam er een verplichte stage voor de aanstaande leraressen om de praktijk op verschillende landbouwbedrijven beter te leren kennen. Voordien deden sommigen dit al op vrijwillige basis, met name als zijzelf geen boerendochter waren. Maar in 1932 werd een praktijktijd van totaal een half jaar op verschillende boerenbedrijven verplicht.[115]

Op deze wijze bleven zelfstandigheid en 'redzaamheid' ook een groot goed op Nieuw Rollecate. De aspirant-leraressen werden aangemoedigd om eigen, maar ook andermans werk, kritisch te beschouwen. Het Daltonsysteem werd toegepast om de zelfwerkzaamheid te bevorderen. De leer-

stof was gedeeltelijk in takenpakketten opgenomen die de leerlingen zelfstandig moesten maken. In de methodieklessen namen de leerlingen ook kennis van andere moderne onderwijsstromingen zoals die van Montessori, die tot zelfstandigheid wilden opvoeden.

Naast het lesprogramma van de opleiding bood de schoolvereniging 'Tot Nut en Vermaak' de leerlingen veel algemene vorming dat in de latere beroepspraktijk van pas zou komen. Hoewel Theda Mansholt in 1931 het initiatief hiertoe had genomen, was haar bedoeling dat de leerlingen deze vereniging zelfstandig zouden voeren. De organisatie van de activiteiten, maar ook bijvoorbeeld excursies lag in handen van de leerlingen. Het bestuur bestond alleen uit leerlingen, uit elke klas één bestuurslid. Ieder jaar werd een nieuw bestuur gekozen. De vereniging organiseerde lezingen over klassieke en moderne literatuur, schilder- en bouwkunst en muziek. Allerlei onderwerpen over de natuur en de leefgewoonten in allerlei streken en landen kwamen aan bod. Ook waren er lezingen met een opvoedende moraal en voordrachten over actuele thema's. Daarin werden bijvoorbeeld het traditionele vrouwbeeld en het plattelandsleven kritisch onder de loep genomen. Bovendien hield de vereniging regelmatig feestavonden zoals bij het afscheid van geslaagde examenkandidaten of ter begroeting van nieuwkomers.

In hoeverre leraressen in haar latere werk deze opvattingen verder verbreidden, is moeilijk na te gaan. In de leerboeken voor het landbouwhuishoudonderwijs zijn geen verwijzingen naar 'goed-doordacht-huishouden' gevonden, waarin de aard en organisatie van de huishouding expliciet besproken werden. Het vak huishoudelijke bedrijfsleer of huishoudelijk beheer kwam ook niet voor op de nieuwe leerplannen van de landbouwhuishoudscholen. Uit de gesprekken met enkele leerlingen en leraressen moet worden opgemaakt dat het 'goed-doordacht-huishouden' alleen in concrete vorm werd toegepast. In veel gevallen was er geen sprake van mee-denken over de meest rationele werkwijze, maar van een rationele uitleg waarom iets beter zo gedaan moest worden en niet anders. Wel werden vrouwen er meer op gewezen dat zij zich door hun eigen oordeel en keuze moesten laten leiden, bijvoorbeeld bij de inrichting van haar huis:

> 'Wij durven het dan niet nalaten, deze geschenken tentoon te stellen, hoewel ze soms heelemaal niet in onze kamers passen. Dit moeten we toch durven nalaten, als wij ze in ons huis leelijk vinden. (...) Bekijk ze aandachtig, meubels zijn duur, heel ons leven moeten we er mee doen. Vraag je af: "Zijn ze praktisch, zijn ze mooi, en geschikt voor mij?" '(1930)[116]

7.3.4. *Onderwijsvernieuwing: praktijk in crisisomstandigheden*

De crisis verstoorde het werk van het landbouwhuishoudonderwijs om de levensomstandigheden op het platteland te verbeteren. De crisisomstandigheden droegen ertoe bij dat het onderwijs tot het meest noodzakelijke

moest worden beperkt: met zo min mogelijk middelen toch gezond leven. Mogelijkheden tot zelfvoorziening kregen hernieuwde aandacht. Verkoop van producten uit de nevenbedrijven of huisnijverheid om meer inkomsten te krijgen werd de vrouwen nauwelijks ter overweging aangeboden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het onderwijsverslag over 1932:

> 'De noodzakelijkheid, dat het boerengezin hoe langer hoe meer uit het bedrijf zelf leeft, waardoor de vrouw als van ouds de taak krijgt de opbrengst van het bedrijf te verhoogen en deze dienstbaar te maken aan de huishouding, leidde ertoe, dat aan het verwerken van de slacht, het inmaken van groente en fruit, de pluimveeteelt en groenteteelt meer aandacht werd besteed. Door het ontbreken van de noodige middelen voor aanschaffing van nieuwe kleedingstukken enz. werd bovendien noodzakelijk meer aandacht te wijden aan het vermaken en verstellen van kleedingstukken en het verrichten van eenvoudige reparaties.'(1932)[117]

In sommige streken ontmoetten leraressen hiertegen verzet van leerlingen en ouders:

> 'Hoewel de leerlingen in het algemeen liever mooie, nieuwe kleeding maken en fijnere schotels bereiden, werd deze neiging door de leerkrachten met het oog op de tijdsomstandigheden ernstig tegengegaan. Het blijkt, dat zij in sommige streken daarbij van de ouders niet altijd den steun ondervinden, die verwacht kon worden. In andere streken wordt echter juist op meer vereenvoudiging aangedrongen.'(1932)[118]

De aanpassingen betroffen ook de uitbreiding van het aantal scholen dat praktische tuinbouwlessen in het lesprogramma opnam. Ook werd overwogen om lessen over wolverwerking tot kleding en beddengoed op te nemen.[119] Enkele jaren later kwam ook op het programma te staan op welke wijze schaarse of dure producten verantwoord konden worden vervangen, zoals boter door reuzel en volle melk door taptemelk.[120]

Het was niet eenvoudig in de modern ingerichte school van de rijkskleraressenopleiding en binnen het streven van het 'goed-doordacht-huishouden' naar geestelijk welzijn hiermee rekening te houden. Vereenvoudiging werd snel als een stap terug ervaren. In 1934 sprak inspectrice Smit in een reeks bezoeken aan landbouwhuishoudscholen ook de docenten van Nieuw Rollecate hierop aan:

> 'We hebben de tijd gehad dat de plattelandshuishouding op een hooger peil gebracht moest worden, dat zelfs meerdere behoeften aangekweekt konden worden. Dat is nu voorbij.'(1934)[121]

Juist omdat de inrichting op de nieuwe opleidingsschool Nieuw Rollecate uitsteeg boven die van een gemiddeld boerengezin, waarschuwde zij dat de leerlingen onwennig tegenover sober leven konden komen te staan.

Haar zorg werd gesterkt doordat vanwege de verslechterde situatie minder leerlingen uit de kring van kleinere boeren de opleiding volgden. Daartegenover bezochten meer leerlingen uit de betere boerenfamilies de school. Voor hen werd in die periode een intellectuele vorming minder aantrekkelijk gevonden. Een huishoudkundige opleiding had in de ogen van deze ouders het voordeel dat die ook na een eventueel huwelijk goed van pas kwam. Brieven van leerlingen uit die tijd bevestigen dat zij zich inderdaad veel konden veroorloven. Van thuis kregen ze lekkers, kleren en andere attenties toegestuurd. Ze hadden het geld om lid te worden van meerdere verenigingen en de bioscoop en de schouwburg te bezoeken.

De docenten verweerden zich tegen de kritiek van Smit. Zij wezen erop dat zij vooral 'redzaamheid' bij de aspirant-leraressen probeerden aan te kweken en hen bijbrachten dat zij zouden aansluiten bij de behoeftes van de streek. Mansholt stelde vast dat de leerlingen de producten van het boerenbedrijf en de moestuin leerden verwerken. Ook leerden zij in de praktijk hoe moeilijk het was met zo min mogelijk geld rond te komen. Een andere leerkracht opperde dat de meisjes zich toch ook niet alleen in primitieve omstandigheden thuis moesten voelen. Dat niet ieder op school de zin van een meer sobere levensstijl inzag, bleek eveneens uit een brief van één van de leerlingen. Zij beschreef voor haar ouders thuis hoe Mansholt probeerde dit voor het gezamenlijk ontbijt op het internaat op school in te voeren.

> 'Juffrouw Mansholt lijdt tegenwoordig eenigszins aan zuinigheidswaanzin. We mogen 's morgens eigenlijk maar één boterham met iets erop eten, maar ik doe meestal op alle boterhammen die ik eet, iets, (...) en gisteren was ze met 't slechte humeur binnengetreden en had gezegd: "Jullie hebt veel te veel op tafel, de stroop en appelstroop moet er maar af". Nu hebben we 's morgens alleen maar kaas, soms ramenas. En nu is 't mooiste dat Juffrouw (...) schijnbaar nog niet weet, dat er 's morgens geen appelstroop op tafel mag. Ik lach me altijd naar, iedere morgen vraagt ze naar de appelstroop en dan zegt Juffrouw Mansholt altijd met een stalen gezicht, dat er geen appelstroop is.' (1934)[122]

Door deze ontwikkeling kwam opnieuw ter discussie dat er onvoldoende land- en tuinbouwonderwijzers beschikbaar waren en dat hun opleiding eigenlijk onvoldoende op het werk van de boerin was toegespitst. De oude wens om speciale leerkrachten voor het land- en tuinbouwonderwijs aan het landbouwhuishoudonderwijs op te leiden, werd nieuw leven ingeblazen.[123]

7.4. VERZELFSTANDIGING EN SAMENWERKING: ONDERWIJS ÉN ONTWIKKELINGSWERK

7.4.1. *Van cursus naar dorpshuis als centrum voor regionale ontwikkeling*

De verschillende constellaties waarin het landbouwhuishoudonderwijs vorm kreeg, leidde ook tot uiteenlopende toekomstdromen. Naast het eigen schoolgebouw was er de droom van een vrouwencentrum waar adviseurs, cursussen en allerlei medische en sociaal-culturele voorzieningen tezamen waren gehuisvest. In 1925 verhaalde Smit als lerares in *In en om de Woning* hoe ze ooit op de fiets na een cursus hierover kon wegdromen. In het voorbijgaan van een leegstaande boerderij begon ze die al in te richten. De deur zou nooit op slot gaan. Een bank in de gang zou vrouwen uitnodigen om voor raad te komen en ondertussen wat tijdschriften in te kijken. Ze liep al door de verschillende ruimtes die zij in warme en gezellige kleuren voor zich zag: een 'Deense' keuken, een naailokaal, een theorielokaal met microscoop en projectielantaarn dat ook geschikt was voor de landbouwonderwijzer, en overal bloempotten voor de ramen, vervolgens een waslokaal, een korfbalveld, en in ieder geval een groot kippenhok met een broedmachine, maar liefst een hele modelboerderij. Deze droom kon zij echter niet waarmaken vanwege de centralisatie-maatregelen voor het onderwijs. In het vervolg verklaarde Smit dat zij als nieuwe directrice

AFBEELDING 7.3. Landbouwhuishoudleraressen in de klederdracht van de streek waarin zij werkten t.g.v. een jubileum, 1928.
Collectie Nieuw Rollecate, RA OVERIJSSEL.

voor een nieuwe school te Lonneker de aanvankelijke teleurstelling had proberen te overwinnen en toch zoveel mogelijk van haar ideeën had proberen te verwezenlijken. De school werd regelmatig ten voorbeeld gesteld. De afstand die de leerlingen moesten overbruggen, baarde haar zorgen. Hoewel sommigen er wel een uur voor op de fiets stapten, hoopte zij in de toekomst op verbetering, bijvoorbeeld door een slaapmogelijkheid aan te bieden of ze door een schoolbus op te laten halen, zoals in Amerika.[124]

Kon zij haar droom van laagdrempelige vrouwencentra op het platteland niet zelf verwezenlijken, als inspectrice schroomde ze niet te pleiten voor onderlinge samenwerking in de voorzieningen voor vrouwen. Volgens haar was in de eerste plaats meer samenwerking mogelijk in de huisvesting. Zij illustreerde dat aan de hand van het buurthuis te Marken dat verschillende overheden tezamen hadden opgericht:

> 'Hier is ondergebracht een eenvoudig ziekenhuisje met spreekkamer voor den dokter, lighal en hoogtezon. Tevens woont hier de wijkverpleegster, is er het magazijn van het Groene Kruis en wordt er consultatiebureau voor zuigelingen gehouden. In hetzelfde gebouw zijn twee lokalen voor huishoudonderwijs en onderwijs in de naaldvakken ingericht en de woonvertrekken voor de leerares. 's Winters wordt hier de visscherijschool voor jongens gehouden. Bij het Buurthuis is een tuin, waar de meisjes leeren groenten en bloemen te verbouwen en daaraangrenzend is een perceel tuingrond dat als proeftuin dienst doet.' (1933/34)[125]

De inrichting was duidelijk afgestemd op de meisjes en vrouwen uit Marken. Landbouwhuishoudlerares J. Schieven had maandenlang onvermoeibaar de oprichting van dit buurthuis voorbereid. Trots beschreef ze de schoollokalen na de opening:

> 'Het geheel ziet er fleurig uit, de tafels zijn lichtblauw geverfd met donkerrood bovenblad, de kastjes van buiten blauw en van binnen licht geel, de muren geel met blauw en de gordijntjes van "echt Marker bloemd". Zelfs de borden in de rekken zijn niet vergeten. Alles is in Marker kleuren, zoodat de meisjes die allen in hun fleurige kleederdracht van hun eiland naar school komen, zich in deze voor hen zoo nieuwe omgeving geheel thuis gevoelen.' (1932)[126]

Zogenaamde dorpshuizen, zoals te Paterswolde, waren voor het buurthuis te Marken voorbeeld geweest. Dorpshuizen berustten echter op particulier initiatief.

In meer heterogene gebieden achtte Smit het verstandig de samenwerking binnen de perken te houden. Zij zag er nadrukkelijk niets in alles onder een centrale organisatie onder te brengen. In haar ogen zou dat het vuur bij de betrokkenen doven en tot vervlakking leiden. Wel was haar duidelijk dat de organisaties niet op alle dorpen vlekkeloos op eigen kracht konden draaien. Een federatief verband zou daar ondersteuning

kunnen bieden. De uitvoering van de activiteiten kon op die manier de zaak van de organisaties zelf blijven. Als voorbeeld gaf zij de Centrale Vereeniging voor Opbouw van Drenthe die zich ten aanzien van het jeugdwerk tot voorlichting beperkte. Volgens Smit hanteerden de Landbouwkamers in Duitsland eenzelfde benadering. Deze hadden een landbouwhuishoudconsulente in dienst die de inspectie over het landbouwhuishoudonderwijs combineerde met advisering aan de boerinnenorganisaties, de redactie van hun tijdschriften en ondersteuning aan de andere verenigingen voor ontwikkelingswerk op het platteland. Voorwaarde was volgens Smit wel dat een dergelijke leiding kwaliteit in huis moest hebben en daarmee gezag zou afdwingen. Een voordeel was ook dat voor de Verenigingen tot Opbouw in Drenthe en Groningen provinciale steun en middelen waren gegarandeerd. Enigszins bitter merkte ze op dat een provinciaal bestuur blijkbaar pas onder uiterst belabberde omstandigheden tot een dergelijke initiatief kon worden bewogen.[127]

Dorpshuizen hadden het karakter van een centrum waar veel voorzieningen in een dorp waren geconcentreerd. Ze waren particulier maar hadden geen commerciële doeleinden. Vanaf 1915 waren er dorpshuizen in Nederland. De eerste te Paterswolde is wel de bekendste. Dit dorpshuis werd mede opgezet door G. (Gezina) Bähler-Boersma (1874-1953)[128], die veel in de openbaarheid trad om over de activiteiten en de basisgedachten erachter te berichten. Het spreekt voor zich dat zij navolging gewenst achtte.

Het idee van 'dorpshuis' was geënt op het 'volkshuis' in de stad dat vervolgens weer was geïnspireerd op het Toynbee-werk in Groot-Britannië. Broomans heeft achterhaald dat Bähler-Boersma bekend was geraakt met het volkshuiswerk via Emilie Knappert (1860-1952) en dit concept vervolgens heeft aangepast aan de plattelandssamenleving.[129] Zo heeft Bähler-Boersma anders dan in de volkshuizen in de stad, de dorpshuisdeuren ook geopend voor vakonderwijs. Het was bekend dat velen op het platteland geen vak- of ander vervolgonderwijs kregen. Uit eerdere paragrafen is ook duidelijk geworden dat het ook niet zo gemakkelijk was om een goed onderkomen te vinden voor een tijdelijke, part-time cursus, terwijl dat juist de vorm was waarin veel vakonderwijs in die tijd werd aangeboden. Voor een landbouwhuishoudcursus was een lokaal in een dorpshuis een uitkomst voor de gemeente die voor een lokaliteit moest zorgen, voor de vrouwen en onderwijsgevenden die daarmee niet in een café of op een zolder hoefden te improviseren, en voor de dorpshuizen omdat vrouwen hierdoor de weg naar het dorpshuis leerden vinden.

Maar met de wortels in de zorg voor de allerarmsten en de achterliggende gedachtegang van ontwikkeling voor iedereen is het niet verwonderlijk dat de dorpshuizen en het vakonderwijs dat zij wilden aanbieden, niet alleen op boerinnen en hun dochters waren gericht:

'Door aanpassing aan plaatselijke werktijden, door betaling naar draagkracht, door hulp voor lesgeld of materiaal, kan een dorpshuis er voor zorgen, dat ook de armste Nijverheidsonderwijs kan ontvangen. Voor elke vrouw, voor ieder meisje is het Nijverheidsonderwijs in een of anderen vorm bereikbaar, als ze er de tijd voor kan vrijmaken.'(1934)[130]

Bovendien organiseerden de dorpshuizen niet uitsluitend activiteiten voor vrouwen. Een trekpleister was bijvoorbeeld de dorpsleeszaal. Bähler-Boerma meldde trots dat zij ooit tegelijkertijd kinderen van een petroleumventer, ijscoman, voddenkoopman en woonwagenbewoner in de leeszaal had aangetroffen.[131] Dit was dus uitzonderlijk gezien de constatering van Van Buuren over de leescultuur van Drenthe dat lezen in die tijd een elitezaak was en met name meisjes niet paste.[132] Op het platteland waren alle handen nodig. Zelfs in de zogenaamde rustige uren hadden meisjes te breien en te verstellen. Lezen kon vaak alleen heimelijk in bed of anders buiten de huiselijke kring gebeuren. Opmerkelijk is dat meisjes die hieruit een uitweg vonden, geheel gefascineerd raakten en nauwelijks uit de leeszaal waren weg te slaan.

Een andere manier om mensen te trekken waren kleine tentoonstellingen, waaraan bezoekers zelf aanvullingen konden aandragen. Verder was er een ruim aanbod van allerlei clubwerk, zoals handenarbeid, tekenen, zang, spelletjes, voorlezen voor kinderen, maar ook gymnastiek. Ook werden werklozen-cursussen, lezingen, bijeenkomsten en vergaderingen gehouden.[133] Het voordeel van een vergadering of bijeenkomst in het Dorpshuis was bijvoorbeeld dat de aanwezigen zich niet verplicht hoefden te voelen om geld voor een drankje uit te geven. Dat was wel het geval in het plaatselijke café.

Een belangrijk onderscheid tussen een dorpshuis en volkshuis was dat het dorpshuis er meer aan gelegen was om een voorkeursbehandeling voor de een of andere politieke of religieuze stroming te vermijden. Respect voor andersdenkenden gold als leidraad. Versplintering in het dorp en de schade en ellende die dat met zich meebracht, wilde men welbewust voorkomen. Men hield eraan vast dat het dorpshuis alleen zijn doel kon bereiken als het een plaats van ontmoeting en samenwerking bleef. Dat betekende bijvoorbeeld dat verkiezingsbijeenkomsten geen onderdak in het dorpshuis kregen.[134] Bähler-Boerma symboliseerde deze geest van het dorpshuis in de toepasselijke landelijke termen:

'Ruim zij het als de ruime hemel om ons dorp.'(1934)[135]

7.4.2. *Boerinnen georganiseerd: zelforganisatie met sociale-culturele functie*

De oprichting van een Nederlandse Boerinnenbond kwam daadwerkelijk van de grond nadat de organisatie van plattelandsvrouwen internationaal was aangemoedigd vanuit de vrouwenbeweging. De Internationale Vrouwenraad had haar congres van 1929 in Londen met enkele dagen ver-

lengd om specifieke kwesties voor plattelandsvrouwen te bespreken. De Nederlandse Vrouwenraad had ruchtbaarheid aan dit initiatief gegeven. De persvoorlichtster kaartte publiekelijk aan waarom Nederland ontbrak in de lijst van landen die een vertegenwoordiger van een landelijke organisatie stuurden. Na enig overleg ging oud-landbouwhuishoudlerares A. Wiersma-Risselada[136] als afgevaardigde voor Nederland dit eerste Internationale Congres voor Vrouwen op het Platteland bezoeken. Na haar terugkomst ontpopte zij zich tot een fervente propagandiste voor een nationale organisatie voor boerinnen- en andere plattelandsvrouwen in Nederland.

Vanaf het einde van de negentiende eeuw waren in een aantal landen reeds boerinnenorganisaties opgericht. In het verslag van 1929 prijkt de naam van Wiersma-Risselada tussen afgevaardigden van organisaties uit landen zoals Australië, Canada, Denemarken, Duitsland, Engeland, Estland, Finland, Frankrijk, Brits-Indië, Ierland, Nieuw-Zeeland, Noorwegen, Roemenië, Schotland, Tsjecho-Slowakije, de Verenigde Staten, Zuid-Afrika, Zuid-Slavië en Zweden.[137] Het was ook wel bekend dat deze organisaties in het buitenland bestonden. In hoofdstuk vier zijn reeds de berichten uit de agrarische en vrouwenpers genoemd en is de circulaire van de NBV van 8 maart 1909 besproken. Met name de Belgische boerinnengilden werden de Nederlandse landbouworganisaties ter voorbeeld gesteld. Ook de oprichting van de Belgische Boerinnenbond in 1911 is in meerdere Nederlandse agrarische tijdschriften en dagbladen opgemerkt.

Uit notities van enkele landbouwvoorlieden blijkt dat zij voordien de tijd niet rijp achtten voor een grootscheepse zelforganisatie van boerinnen. Deze vrouwen waren daar volgens hen nog niet klaar voor. Anderen zagen de boerinnen nadrukkelijk als onderdeel van het boerengezin en veronderstelden dat zij hen in de bestaande organisatie konden opnemen. Daarbij hadden zij een centrale organisatie voor ogen die dezelfde hiërarchische structuur als het gezin kende. De boerinnen kregen daarin een eigen plek met een eigen programma, maar geen zeggenschap via een eigen bestuur of een vertegenwoordiging in het hoofdbestuur. Beide opvattingen lieten ruimte voor plaatselijke afdelingen en regionale samenwerkingsverbanden. Deze zijn besproken aan het einde van hoofdstuk zes.

Voor een landelijke boerinnenorganisatie wilde Wiersma-Risselada bij de bestaande structuren aansluiten. Daaronder viel ook het landbouwhuishoudonderwijs dat immers op nationale schaal was georganiseerd en onder landelijke wetgeving stond. Een ander aanknopingspunt zag zij in het tijdschrift *In en om de Boerderij* dat door heel Nederland door oud-leerlingen en vakleerkrachten van het landbouwhuishoudonderwijs werd gelezen. De verenigingen van oud-leerlingen hadden zich in provinciale bonden verenigd in Friesland, Drenthe en Utrecht.[138] Opmerkelijk is dat Wiersma-Risselada niet naar de twee katholieke diocesane boerinnenbonden verwees die in 1928 onder de NCB en in 1929 onder de ABTB waren opgericht.

Er ging nog veel discussie vooraf aan de oprichting van een landelijke organisatie voor boerinnen. Vertegenwoordigers uit landbouwkringen, de vrouwenbeweging en het landbouwhuishoudonderwijs verschilden sterk van mening over de doelstellingen van een dergelijke organisatie. Enkelen waren beducht voor een feministisch getinte boerenvrouwenbeweging die economische invloed zou opeisen. Een artikel van Esther Welmoet Wynaendts Francken-Dyserinck (1876-1956)[139], bekend feministe en journaliste en tevens lid van de Internationale Vrouwenraad lokte bij de vooraanstaande landbouwwoordvoerder S.L. Louwes een felle reactie uit. Hij betoogde dat de Nederlandse landbouw en de boerenbevolking dusdanig ver ontwikkeld waren, dat de bemoeienis van vrouwen met economische zaken geheel overbodig was:

> '... zij wil de vrouwen samenbrengen tot economische organisaties, zooals dat in Duitschland door Frau Elisabeth Boekme is gebeurd. Zij wil, dat de vrouwen gezamenlijk de eierenverkoop en de verkoop van de tuinbouwvoortbrengselen ter hand nemen. Dit zou voor Nederland een stap en een groote stap terug beteekenen (...)
>
> Waarom heeft de Duitsche boerin haar eigen economische organisatie? Om tweeërlei redenen, in de eerste plaats omdat de mannen op dat gebied achter zijn gebleven en verder wijl de huisnijverheid in Duitschland nogal veel beteekent, wijl de landbouw in vele streken onvoldoende inkomsten en bezigheid oplevert.
>
> In Nederland hebben wij absoluut geen behoefte aan aparte boerenvrouwenorganisaties, voor den afzet van eieren, fruit, melk, daar deze afzet, (...) in Nederland zeer behoorlijk is georganiseerd, niet als eene bijkomstigheid in het bedrijf, die men aan de vrouw overlaat, zooals in Duitschland schijnbaar, maar als werkelijk gewichtige onderdeelen, die de volle aandacht van man en vrouw beiden waard zijn.'(1929)[140]

Eigenlijk maakte niemand uit het landbouwhuishoudonderwijs zich in het openbaar sterk voor een dergelijke economische invloed. Ook wierp zich niemand als verdediger daarvan op in de discussie op het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres te Meppel in 1929. Wiersma-Risselada stelde Louwes zelfs persoonlijk gerust op dit punt. Maar de afwijzing van een economische invulling van een boerinnenorganisatie betekende niet dat vrouwen bij voorkeur alleen in de tuin en de huishouding zouden moeten werken. Wiersma-Risselada pleitte in een latere voordracht ervoor dat vrouwen wel taken in het bedrijf behielden. Als voorbeelden gaf zij het toezicht op het melkgereedschap en de verzorging van de melk, de boekhouding, de zorg voor het personeel en de groente-, bloemen-, fruit- en pluimveeteelt. Wiersma-Risselada benadrukte dat de betrokkenheid van de boerin bij productieve werkzaamheden van groot belang was. Dan kon ze op de hoogte van de gang van zaken in het bedrijf blijven en stond ze er bij ziekte of afwezigheid van de man niet geheel vreemd tegenover. Wiersma-Risselada stond dus positief tegenover een economisch aandeel

van de boerin, voor zover dat haar echter een volwaardige rol in de gezinshuishouding verschafte.

Wiersma-Risselada bracht ook de voorzitster van de Duitse boerinnenorganisaties Elisabet Boehm (1859-1943)[141] voor het voetlicht. Zij deed dat niet om haar economische activiteiten maar zij haalde haar aan om meer medezeggenschap van vrouwen op de boerderij en in de politiek te bepleiten:

> 'De Duitsche afgevaardigde vertelt van haar arbeid op het gebied van groente- en fruitteelt, van pluimveeteelt, eierenafzet. Het vereenigingsleven heeft gemaakt, dat ook de vrouw van den kleinen boer met kennis van zaken meespreekt. Vrouwelijke afgevaardigden van het platteland kregen zitting in het parlement en kunnen aldus de belangen van de boerin bij de regeering bepleiten.' (1929)[142]

Wiersma-Risselada wees op het belang van meer politieke invloed, omdat het platteland werd achtergesteld. Zij betoogde dat er met name op sociaal en cultureel terrein veel te winnen was als meer invloed kon worden uitgeoefend. Zij noemde bijvoorbeeld dat er op het platteland alternatieven moesten komen voor datgene dat de stad zo aanlokkelijk maakte. Hiermee bedoelde ze overigens niet een verdere verstadsing van het platteland.

De bijeenkomsten van boerinnen moesten volgens Wiersma-Risselada ter 'verdere ontwikkeling en ontspanning' dienen. Dat sloot voor haar uit dat het gemoedelijke onderonsjes zouden worden waarin de laatste dorpsnieuwtjes werden doorgenomen bij een handwerkje en een kopje thee.

Een ander punt ter bespreking op het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres van 1929 betrof de relatie tussen de toekomstige boerinnenorganisatie en de landbouworganisaties. Wynaendts Francken-Dyserinck die uit naam van de Internationale Vrouwenraad op het congres aanwezig was, twijfelde openlijk aan de steun van de landbouworganisaties. Zij memoreerde dat maar één landbouworganisatie had gereageerd toen ze hen op het congres voor plattelandsvrouwen in Londen attent had gemaakt. Uit katholieke kring liet Bemelmans zich kritisch uit over de oprichting van een aparte boerinnenorganisatie. Bemelmans was priester, landbouwkundig ingenieur en directeur van de landbouwwinterschool te Roermond. Ook gaf hij les op de katholieke leraresopleiding in Posterholt. Hij vond de plannen voor een landelijke boerinnenorganisatie te weinig recht doen aan het gezinskader waarin de landbouw was ingebed. Hij verwachtte meer van de samenwerking tussen mannen en vrouwen in het boerenbedrijf als zij in één organisatie werden verenigd. Op nationaal niveau zat er volgens hem ook niet meer in dan een federatief verband, omdat levensbeschouwelijk onderscheid in zijn ogen onontbeerlijk was.

Uiteindelijk stelde niemand op het congres uitdrukkelijk dat er een zelfstandige organisatie moest komen. Het voorstel om gebruik te maken van de bestaande organisaties en die verder te ontwikkelen, werd alge-

meen beaamd. De angst voor een feministische beweging naar Wynaendts Francken-Dyserink's ideeën werd door Theda Mansholt weggenomen. Zij verzekerde dat de nieuwe boerinnenorganisatie contact zou onderhouden met de landbouworganisaties. Zij verbond daaraan wel de voorwaarde dat de vergaderingen van de landbouworganisaties dan ook aantrekkelijk voor vrouwen moesten zijn en er geen 'mannenregeering' mocht heersen.[143]

Een jaar later werd op 14 oktober 1930 de Nederlandse Bond voor Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen opgericht. Deze naam was gekozen om tot uitdrukking te brengen dat de bond open stond voor alle vrouwen op het platteland, maar dat het accent in de activiteiten bij de boerinnen zou liggen.[144] Het doel van de bond werd uiteindelijk zeer breed geformuleerd. Het werkterrein omvatte in feite het gehele gebied van 'geestelijk en stoffelijk welzijn' op het platteland.[145]

Ondertussen werkten de drie grootste katholieke boerenbonden vanaf 1928 aan de opbouw van diocesane boerinnenbonden. Voorbeeld vormde de Belgische organisatiewijze. De boerinnenbonden waren niet zelfstandig en niet nationaal verenigd. Zij vormden een ondergeschikt deel van de boerenbonden. Ook de plaatselijke afdelingen waren opgenomen in de plaatselijke boerenbonden. Op afdelingsniveau had de boerinnenbond wel een bestuur voor zijn eigen zaken. Op het niveau van het bisdom was dat niet het geval. De bonden in Noord-Brabant en Limburg stelden meteen een landbouwhuishoudlerares als leidster aan. Zij legde jaarlijks een 'program van actie' voor, dat onder andere onderwerpen bevatte

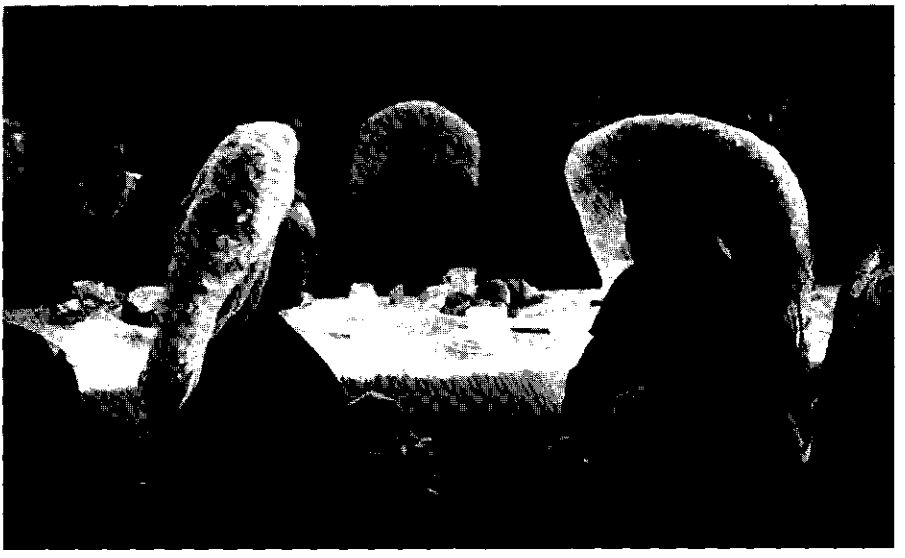

AFBEELDING 7.4. Boerinnen aan de vergadertafel, jaren dertig. Collectie NCB-ZLTO.

voor lezingen en korte cursussen op godsdienstig, opvoedkundig, huishoudelijk, sociaal en vaktechnisch terrein. Ook zorgde zij voor bijbehorende cursusboekjes. Tevens had ze de taak om voor kadervorming speciale cursussen op te zetten. De NCB stelde wel een overkoepelende commissie in waarin vanaf 1932 ook enkele vrouwen werden opgenomen. In 1938 bleek die commissie uit de leidster, vijf boerinnen en twee leden van het hoofdbestuur te bestaan.

Deze aanpak zorgde voor een zekere mate van integratie in de activiteiten van de bonden. Op de gebruikelijke tentoonstellingsdagen van de boerenbonden kregen de boerinnenbonden ook ruimte om een onderdeel te verzorgen. Eén van die dagen werd bovendien uitgeroepen tot boerinnendag. In Limburg organiseerde de bond op die dag de wedstrijd om de titel 'de kundige boerin'. Verder kwam een rubriek voor de boerin in de weekbladen van de gewestelijke bonden te staan. In Noord-Brabant kwam er ook een eigen maandblad onder de naam *De Katholieke Boerin.*[146]

Het verenigingsleven voor de protestants-christelijke boerinnen van de CBTB-leden werd in dezelfde periode door de Federatie van Christelijke Verenigingen van en voor Vrouwen en Meisjes ter hand genomen. Deze federatie vond gehoor bij de landbouwhuishoudlerares Ten Heuvel te Aalten. Tezamen organiseerden zij met steun van de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB) een kampweek te Oud-Leusden. Deze 'ontwikkelingsweek' stond open voor meisjes van alle protestants-christelijke richtingen en groeide uit tot een jaarlijks terugkerend evenement. Vervolgens richtte de bezoeksters plaatselijke of regionale afdelingen op. In Drenthe sloten de afdelingen zich als eerste aaneen tot een provinciale organisatie. De toenemende landelijke contacten voedden ook de wens om zich landelijk te verenigen. In 1938 werd de oprichting van een landelijke christelijke bond beklonken: de Christen Boerinnen, Boerendochters, Plattelandsvrouwen en -meisjes Bond (CBPB) was een feit.[147]

Het besluit om in 1940 een overkoepelend overleg voor alle boerinnenorganisaties te starten, werd vanwege de oorlog opgeschort. In 1946 kwam deze samenwerking tot stand onder de naam Centrale van Plattelandsvrouwenorganisaties.[148]

In de beginjaren hadden zaken op huishoudelijk gebied duidelijk overwicht in de bonden. Zij hadden hun handen vol aan commissiewerk, zoals die van toezicht op het landbouwhuishoudonderwijs en de woningbouwcommissies. In het algemeen verzetten de leden veel werk om de leefomstandigheden op het platteland en de ontwikkeling van de vrouwelijke bevolking te verbeteren. Een voorbeeld is hun aandeel is de oprichting van kleuterscholen, leeszalen en consultatiebureaus. Ook bood het ledenreservoir grote mogelijkheden voor arbeidsbemiddeling en onderlinge bijstand. In de katholieke bonden organiseerden leden clubs voor hulp in de huishouding in noodgevallen. In 1932 zette de Bond van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen een plaatsingsbureau op dat bemiddelde voor een 'leertijd' in een plattelandshuishouding. In ongeveer zes weken

AFBEELDING 7.5. Naar het wereldcongres van de plattelandsvrouwen te Amsterdam, 1947. Collectie *In schort en overall*, Wageningen.

zou een meisje zoveel mogelijk zelfstandig leren werken. Voorwaarde was dat zij in het gezin zou worden opgenomen en de gelegenheid kreeg om het maatschappelijk leven in de streek te leren kennen. Deze praktijkervaring vond plaats met gesloten beurs. Ook leerlingen van Nieuw Rollecate maakten gebruik van het bureau om een praktijkadres te vinden. Eind jaren dertig kwam er vanuit de bond ook internationale uitwisseling op gang.

Het is duidelijk dat meisjes en jonge vrouwen op deze manier meer leerden dan enkel de routine in het huishoudelijk werk. Dit paste precies in de doelen die de bond zich had gesteld en kwam overeen met de ideeën in het landbouwhuishoudonderwijs. Cursussen in algemene en culturele ontwikkeling kon de organisatie daarentegen nauwelijks aanbieden vanwege het gebrek aan leerkrachten daarvoor. Zij raadden daarom aan een 'ontwikkelingscursus' voor plattelandsvrouwen in het zogenaamde Volkshogeschoolwerk te volgen.[149]

De boerinnenorganisaties vormden zelf een wijdvertakt netwerk waarlangs bij uitstek vele vrouwen in het hele land konden worden bereikt. Meerdere afdelingen gingen bij elkaar op bezoek en leerden op deze manier elkaars streek en de daar voorkomende gebruiken kennen. Binnen dit vrouwennetwerk was het bovendien mogelijk om ervaringen met nieuwe producten te verzamelen, om respondenten voor onderzoek te vinden maar ook om landelijke uitwisselingen te organiseren. Veel (oud)-leraressen droegen hun steentje bij in het bondswerk.

7.4.3. *Vormingswerk: van ontwikkelingsdagen tot volkshogeschool*

Het vormingswerk voor meisjes en vrouwen op het platteland begon in Barchem, in de Achterhoek. Het Woodbrookerscentrum opende in februari 1929 zijn deuren voor de eerste tweewekelijkse 'ontwikkelingscursus' in internaatsverband.[150] Vooral meisjes die landbouwhuishoudonderwijs hadden gevolgd, had men op het oog. Hermien van der Heide (1944†)[151] was één van de leidsters. Naast dit werk op het centrum hield zij voordrachten en schreef veel artikelen over de culturele en sociale rol van de vrouw op het platteland. In 1930 stapte zij over naar 'de Vonk' te Noordwijkerhout. Daar organiseerde zij voor plattelandsmeisjes jaarlijks een zesweekse cursus, een vakantieontwikkelingsweek en een ontwikkelingsweek in de herfst. Het meisjeswerk in Barchem ging verder op de 'Heidehof' onder leiding van C.C. (Cor) Wilbrenninck.[152]

Dit vormingswerk was geïnspireerd op de volkshogescholen in Denemarken die in de negentiende eeuw voor de plattelandsbevolking zesweekse cursussen in internaatsverband verzorgden. In vele Europese landen werden nadien gelijksoortige initiatieven ter hand genomen. In 1931 volgde Nederland met de oprichting van de Vereniging tot Stichting van Volkshogescholen. Een aantal bekende vrouwen uit het landbouwhuishoudonderwijs was daarbij betrokken. Wiersma-Risselada had in het voorlopig comité aan de voorbereiding gewerkt en Huizinga nam plaats in het bestuur. Niet lang daarna werd de eerste volkshogeschool te Bakkeveen geopend. In 1938 volgde een nieuwe volkshogeschool in Markelo. De andere volkshogescholen in ons land zijn van na de Tweede Wereldoorlog. Op vele wijzen hebben leraressen in het landbouwhuishoudonderwijs en plattelandsvrouwenorganisaties aan de totstandkoming en invulling van het volkshogeschoolwerk meegewerkt.

In de cursussen werden lezingen gegeven, muziek gemaakt en gezongen en excursies naar uiteenlopende streken in het land ondernomen. De cursisten werkten mee aan alle werkzaamheden die er op dat moment te doen waren. Op allerlei wijzen kwamen cursisten van zeer verschillende achtergrond met elkaar in contact. Op een goede wijze van uitwisseling en discussie werd nadrukkelijk aangestuurd:

> 'Maar bovenal wordt er van gedachten gewisseld over de behandelde onderwerpen, over dingen van de dag, die ieder denkend mens bezig houden. (...) de uitstekende leiding blijft er borg voor, dat de besprekingen zo worden gevoerd, dat ieder z'n eigen mening naar voren kan brengen, en uit de debatten van anderen kan leren, dat in de opvattingen van andere mensen menigmaal punten zijn, die waardering verdienen.'(1938)[153]

Dat de deelnemers verschilden in afkomst, politieke gezindte en levensbeschouwing vormde juist de uitdaging van dit werk in de onrustige crisistijd:

'Vooral in een tijd van grotere sociale en politieke wanorde, van scherpe tegenstellingen, van teleurgang van allerlei oude en nieuwe programma's, is het noodig te streven naar de vorming van een geweten dat werkelijk openstaat voor de vragen van den tijd, dat niet gevangen zit in slagwoorden en in allerlei veeten, maar dat open en frisch, uit persoonlijke verantwoordelijkheid, stelling neemt tegenover vragen die het aankan.'(1939)[154]

Uit ervaring was De Vries Reilingh[155] gebleken dat de vermenging van sociale groepen ook grenzen kende. Zijn conclusie was dat maatschappelijke problemen het beste bij specifieke groepen apart en in langere cursussen konden worden aangepakt. De gemeenschappelijke mentaliteit en vooropleiding stimuleerden de verdieping die bij een dergelijke cursus onontbeerlijk was. Een sterk gemengde groep daarentegen riep een intensiteit en spanning op die beter in kortere cursussen kon worden volgehouden en geleid.[156]

Voor jongens en meisjes, voor jonge mannen en vrouwen waren er afzonderlijke cursussen. Een experiment met gemengde cursussen kreeg geen vervolg. De Vries Reilingh constateerde dat de gender-scheiding in Nederland in vergelijking met andere landen wel zeer strikt was doorgevoerd. Dit gold niet alleen de deelnemers, maar ook de aanpak en invulling van de cursus. Hij weet het aan de ontstaansgeschiedenis, maar gaat daar niet dieper op in:

'Het is merkwaardig, dat in ons land het volkshoogeschoolwerk voor jonge vrouwen en dat voor jonge mannen geheel los van elkaar ontstaan zijn. (...) Daardoor liepen zij in sfeer, stijl en inhoud aanvankelijk wel zeer sterk uiteen.'(1945)[157]

De sekse-segregatie werd gerechtvaardigd door te wijzen op de verschillende geaardheid van de seksen. De Vries Reilingh beweert namelijk:

'Niet alleen hebben verreweg de meeste meisjes hun eigen psyche, belangstelling en toekomstig arbeidsveld; zij spreken zich moeilijk uit in het bijzijn van de andere sexe.'(1945)[158]

Toch wees De Vries Reilingh ook op de vrees dat gemengde cursussen de deelname van de uiteenlopende zuilen zouden verstoren. Confessionelen konden immers uit vrees voor gemengde huwelijken hun jongens en meisjes niet meer naar een cursus met deelnemers van verschillende gezindten laten gaan:

'... zijn er de verhoudingen op de volkshoogeschool te hartelijk voor en zouden vooral de confessionele kringen met zorg de kans op godsdienstig gemengde huwelijken gadeslaan. Om deze laatste reden mag ons land in dat opzicht niet met Zweden of Finland vergeleken worden.'(1945)[159]

Opvallend is een andere constatering van De Vries Reilingh dat sociale vermenging in de cursussen voor meisjes of jonge vrouwen veel minder problemen opleverde dan op de jongens- en mannencursussen. Hij wees erop dat de vrouwelijke cursisten voornamelijk van het platteland kwamen, en bovendien meestal uit gegoede kringen.[160] De sociale differentiatie op de meisjescursussen was daardoor minder groot dan bij de jongenscursussen. Maar alhoewel vrouwen volgens hem een scherper standsgevoel hadden, leek hem doorslaggevend dat vrouwen andersgericht waren en minder ertoe geneigd waren om maatschappelijke kwesties op de spits te drijven:

> 'Bij de meisjes namen deze tegenstellingen lang niet zoo'n groote plaats in, hoewel het standsgevoel bij vrouwen scherper ontwikkeld is dan bij mannen. Maar de belangstelling was nu eenmaal minder sterk maatschappelijk gericht; zij zagen hun toekomst meer in het huiselijke of hoogstens in het vereenigingsleven. Men gevoelde minder de behoefte om tot algemeene overeenstemming te geraken. Ten aanzien van maatschappelijke verhoudingen hadden meisjes weinig een uitgesproken meening; meestal deelden zij die van het huiselijke milieu, zonder zich daar veel rekenschap van te geven.'(1945)[161]

Van der Heide liet zich nauwelijks over de genderverschillen uit, maar ging bij haar meisjeswerk wel van een specifiek vrouwbeeld uit. Overigens gebruikte De Vries Reilingh haar stukken als basismateriaal voor zijn behandeling van het meisjeswerk.[162] In 1934 schreef zij in een terugblik op ruim vijf jaar meisjeswerk dat zij was geïnspireerd door het Deense Volkshogeschoolwerk maar toch tot een eigen vorm was gekomen. Zij had ervoor gekozen om gemeenschapsbesef niet als uitgangspunt te nemen, omdat Nederland meer was geïndividualiseerd dan Denemarken. Ze richtte zich in de cursussen voor jonge vrouwen van 18-30 jaar op drie aspecten van het wezen van de vrouw. Deze drie hoorden bij elkaar als de zijden van een driehoek. Zij zag de vrouw als geslachtswezen: een aanstaande moeder die ook zonder kinderen moederlijke kwaliteiten en de behoefte had om te zorgen en te dienen. Zij beschouwde haar ook als maatschappelijk wezen, dat indien getrouwd zich ook bewoog buiten het gezin en indien ongehuwd ook binnen een arbeidsveld in het maatschappelijk leven. Ten derde benaderde zij de vrouw als mens met een ongeslachtelijke ziel en hart, die beide naar ontwikkeling en voeding hunkerden.[163] Zelf zag zij haar werk in het verlengde van de opwekking die uitging van landbouwhuishoudcursussen, jeugdbewegingen, Rijzende Kerk en verenigingen van oud-leerlingen bij het landbouwhuishoudonderwijs.[164]

Dit ontwikkelingswerk streefde eenzelfde geestelijke verrijking na als de leidinggevenden in het landbouwhuishoudonderwijs. Gastspreeksters op deze meisjes- en vrouwencursussen waren dan ook veelal vrouwen uit deze of andere kringen die beroepsmatig met hen te maken hadden. Greta Smit, inspectrice voor het landbouwhuishoudonderwijs, was bijvoorbeeld een veelgevraagd spreekster in het volkshogeschoolwerk. Haar voordracht

De boerin in gezin en dorpsgemeenschap, is een voorbeeld van hoe de houding tegenover de eigen cultuur aan de orde werd gesteld:

> '... dan zal zij zich moeten losmaken van tradities, die haar in deze tijd niets meer te zeggen hebben, terwijl zij andere oude waarden, die ook voor onze tijd gelden, moet trachten te versterken en verder te dragen. Het goede, dat de moderne tijd op het platteland brengt, moet zij leren verstaan en toepassen in haar eigen sfeer. En wat haar en haar omgeving niet past, zal zij moeten weren. Om dit te volbrengen is geestelijke kracht en ook kennis nodig. Deze zullen veroverd moeten worden, óók door de ontwikkeling van de eigen persoonlijkheid. Daarom is het goed, dat huis en bedrijf haar niet geheel in beslag nemen.'(1938)[165]

Vanwege de verwante sfeer maakten de Vereniging van Leerkrachten bij het Landbouwhuishoudonderwijs of de Nederlandse Bond voor Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen veel gebruik van de accommodaties van het vormingswerk. Voordrachten en vergaderingen op deze bijeenkomsten werden gelijkelijk afgewisseld met zang, volksdansen, muziek maken en wandelen. In het lesprogramma van de vooropleiding van Nieuw Rollecate kwam in de jaren dertig een cursusweek te staan. Ook werd de band tussen het landbouwhuishoudonderwijs en het volkshogeschoolwerk verstevigd door het volkshogeschoolwerk als stagemogelijkheid voor de leerlingen te introduceren.

Enkelen vonden daar later hun werkkring als hoofd van de huishouding of als cursusleidster. Een voorbeeld van de vruchtbare samenwerking was de N XIX-lerares Anna Tijdens die naast haar werk voor de volkshogeschool een kookcursus voor vrouwen uit de omgeving van Bakkeveen organiseerde. Dit was het begin van een nieuwe landbouwhuishoudschool.[166]

7.4.4. *Huishoudelijke naast landbouwkundige voorlichting en studies*

De crisistijd in de jaren dertig veroorzaakte een terugval in de plattelandsontwikkeling die de voorstanders van het landbouwhuishoudonderwijs niet hadden voorzien. Terwijl op het onderwijs werd bezuinigd, groeide ook de noodzaak om de armste groepen op het platteland te bereiken. De overheidsmaatregelen om de directe armoede van de plattelandsbevolking te verlichten, liepen via de landbouworganisaties en hun contacten met de boeren. Het landbouwhuishoudonderwijs kende de netwerken om de moeders in de gezinnen te bereiken. Die hadden immers de gezondheid van de landarbeidersgezinnen en de families op kleine boerenbedrijven onder hun hoede. Bij de besprekingen van de onderwijsbegroting voor het landbouwhuishoudonderwijs van 1935 kwam aan bod dat het onderwijs hiertoe moest worden uitgebreid.[167] Maar omdat voorlichting aan volwassenen buiten de wet op het nijverheidsonderwijs viel, besloten de betrokkenen een aparte stichting op te richten.

In 1935 begon de Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande (HVP) met haar werk, onder de dagelijkse leiding van de inspectrice voor het landbouwhuishoudonderwijs, Greta Smit. De particuliere stichting kon rekenen op brede morele steun vanuit het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, de overkoepelende landbouworganisaties en het Kruiswerk voor de verschillende gezindtes. De landbouworganisaties en het kruiswerk hadden zowel zitting in het landelijke bestuur als de provinciale besturen, die in 1941 werden uitgebreid met vertegenwoordigers van de boerinnenbonden en de landarbeidersbonden.[168]

Vanwege de drukke werkzaamheden van de landarbeidsters en boerinnen van kleine bedrijven werd een serie van korte cursussen aangeboden, die onafhankelijk van elkaar gevolgd konden worden. Dat waren drie verschillende cursussen over de voeding door een landbouwhuishoudlerares, twee soorten naaicursussen door een lerares in de naaldvakken en één tuinbouwcursus door een tuinbouwonderwijzer of een lerares met de N-XXI-akte voor land- en tuinbouw. Bij de kookcursus over zomervoeding kwamen ook inmaakmethoden aan bod. In een radio-uitzending van de VARA uit 1940 vertelde de lerares A. van der Burg[169] dat in sommige streken ook groenten en vruchten die daar in het wild voorkwamen, op verschillende manieren werden bereid of ingemaakt. Als voorbeelden noemde zij zeekraal, lamsoor, bramen, vlierbessen en bosbessen.[170] De tweede kookcursus over wintervoeding behandelde ook de verwerking van de slacht. De derde cursus over voeding betrof ziekenvoeding en verzorging van zieken maar ook kindervoeding. De korte lessen bleven beperkt tot demonstratielessen, maar de leerlingen konden wel van het resultaat proeven. Dat de drukke moeders onder de les gewoon aan hun breiwerkje doorwerkten, was geen enkel probleem volgens A. van der Burg. In zekere zin pakte de HVP met deze cursussen de draad weer op waar verschillende landbouworganisaties die gelaten hadden toen zij verkorte cursussen in de huishoudkunde hadden beëindigd. Door de gelijke intentie en de nauwe relatie die met het landbouwhuishoudonderwijs bestond, werd de HVP het 'zusje' van het landbouwhuishoudonderwijs genoemd.[171]

Naast het organiseren van cursussen hield de HVP voortdurend de toestand van de gezinnen in het oog. Zo bleek in 1936 dat er ondervoeding heerste. Dit was niet alleen het geval bij (land)arbeidersgezinnen, maar ook bij gezinnen uit de kleine boerenstand. Moeders lieten bijvoorbeeld de duurdere, eiwitrijke ingrediënten uit de voeding weg. Bovendien bezuinigden de gezinnen op kleding en onderhoud van huis en huisraad. De bedbedekking was in veel gevallen onvoldoende.

Deze informatie was voldoende om met succes te pleiten voor het toevoegen van landbouwhuishoudleraressen aan de nieuwe Dienst voor Kleine Boerenbedrijven. In 1938 werd per provincie een consulente voor de boerinnen op deze bedrijven aangesteld. Deze consulentes kwamen onder toezicht van de HVP te staan. Van der Burg constateerde in de bovenvermelde radio-uitzending dat men had ingezien dat voorlichting op land- en

AFBEELDING 7.6. Brochure van het Technisch Bureau voor de Huishoudelijke Arbeid ten Plattelande.
Collectie HVP, Wageningen / IIAV, Amsterdam.

tuinbouwgebied niet voldoende was. De huishouding kon niet worden overgeslagen, omdat bedrijf en huishouding immers in elkaar overliepen.[172]

Deze consulentes hadden de taak om gezinnen te bezoeken, hun te adviseren en zonodig mee te werken bij het uitproberen van iets nieuws. Dat kon nodig zijn bij het brood bakken, een moeilijk kledingstuk wassen of het inmaken. Een belangrijk aandachtspunt was verder het begeleiden van de aanleg en de verzorging van een eenvoudige groentetuin. De consulente kon zaad ter beschikking stellen om daar een begin mee te maken.[173] Ook was zij degene die over een eventuele individuele overheidssteun op huishoudelijk terrein kon beslissen. Tevens werd van haar verwacht dat zij vrouwen attendeerde op de steun in natura die via de HVP-cursussen verkrijgbaar was en ook een verzoek voor cursussen stimuleerde en doorgaf. Een cursus die al gauw in een grote behoefte bleek te voorzien en snel populair werd, was de zogenaamde matrassencursus. De cursisten konden met het materiaal voor de omslag en vulling dat hen ter beschikking werd gesteld op de cursus zelf een matras in elkaar naaien.

Waar meerdere bedrijven bij elkaar lagen, organiseerde de consulente ook wel praatmiddagen. Landbouwhuishoudlerares L.J. Olthoff introdu-

ceerde als consulente in Gelderland zogenaamde praatmiddagen ter kennismaking.[174] Daarnaast werkten de consulentes mee in de voorlichting van de Dienst zelf. Zij waren daarom ook betrokken in de keuze van voorbeeldbedrijven die naar moderne inzichten werden verbeterd. Een bedrijf kwam alleen voor de status van voorbeeldbedrijf in aanmerking als man en vrouw beide duidelijk merkbaar achter verdere modernisering stonden. Het was de taak van de consulente met de vrouw des huizes voor veranderingen en experimenten op haar werkterrein te overleggen. De tegenprestatie voor de verbeteringen was dat de bedrijven op afspraak moesten worden opengesteld voor bezichtiging als voorbeeld bij excursies van plattelandsgroepen.

Ter ondersteuning van de HVP was in 1939 het initiatief genomen om een adviesbureau in te stellen. Door middel van toegepast onderzoek zou dit de beste methoden voor de werkzaamheden op huishoudelijk gebied opsporen. In een notitie bracht Theda Mansholt als voorzitster van het bureau enkele belangrijke aandachtspunten naar voren. Zij wees erop dat samenwerking met instituten op soortgelijk terrein, zoals met het onderzoeksinstituut van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen en de Keuringsdiensten voor Waren onontbeerlijk was. Zij wees op de grote verantwoordelijkheid van het bureau vanwege de handelsbelangen van de fabrikanten en verkopers van de producten die het zou beoordelen. Bovendien waarschuwde ze voor de moeilijkheden voor het onderzoek zelf omdat de methoden van onderzoek nog in veel gevallen ontwikkeld zouden moeten worden.

Verder ging Mansholt ervan uit dat de resultaten niet alleen wetenschappelijk verantwoord moesten zijn. Afzonderlijke huishoudens in zeer uiteenlopende omstandigheden moesten van de resultaten kunnen profiteren. Minder optimistisch dan in haar pleidooien voor het 'goed-doordacht-huishouden' merkte Mansholt op:

> 'Kan van de eenvoudige huismoeders verwacht worden (in doorsnee), dat zy zelf haar eigen omstandigheden in verband kan brengen met de resultaten der onderzoekingen? Dit moet toch sterk betwyfeld worden. En als dat niet het geval is, is de kans groot, dat de resultaten onbeacht blyven en dus het praktisch nut nihil is.' (1939)[175]

Zij pleitte ervoor dicht bij de praktijk te blijven staan. De publicaties van het bureau moesten volgens haar voor een groot en eenvoudig publiek leesbaar zijn.

Mansholt wenste met zo min mogelijk kosten te beginnen met die zaken die het meest urgent waren. Voor haar was dat onderzoek naar werkmethoden en –houding en niet het testen van verschillende artikelen zoals men van een technisch bureau zou verwachten. De wasbehandeling vroeg naar haar oordeel bijvoorbeeld dringend om aandacht:

AFBEELDING 7.7. Cursus van de Huishoudelijke Voorlichting, inmaakles, jaren veertig. Collectie IHVP, Wageningen / IIAV, Amsterdam.

> '... op grond van verzamelde gegevens (dagboeken praktikanten!) dat, vermoedelyk tengevolge van opdringerige reclame, vele dure was- en bleekmiddelen worden gebruikt, die vaak ondeskundig worden aangewend. (...) Verder is het gebruik van schragen, enz. vry zeldzaam. Oordeelkundig met de lichaamskracht zal dus ook veelal niet worden omgegaan.' (1939)[176]

Urgent vond zij tevens het onderzoek naar de beste lichaamshouding bij gecompliceerde werkzaamheden, zoals bij het melken, de tuinarbeid en vloeren schrobben en wrijven. Het ontwerpen van goede en smaakvolle arbeidskleding was volgens Mansholt een volgende belangrijke taak voor het bureau. Tenslotte kon met beperkte middelen onderzoek worden uitgevoerd naar de juiste wijze van koffie opschenken met het grootste rendement aan geur en naar de invloed van het laten trekken van warme dranken op de vorming van looizuur.

Met de aanbevelingen van Mansholt als leidraad ging C.W. (Mien) Willinge Prins-Visser (1907-1977) aan de slag als leidster van het Technisch Adviesbureau voor de Huishoudelijke Arbeid ten Plattelande. Dit werd in 1940 bij haar aan huis op 'De Schipborg' te Anlo in Drenthe gevestigd. In het werkplan stond vermeld dat door middel van enquêtes en het uitbesteden van proefnemingen ook vrouwen uit de praktijk bij de onderzoeken zouden worden betrokken. Tevens was het uitgangspunt dat de huishoudproblemen van de allerarmsten voorop zouden staan, omdat zij het

meeste belang hadden bij besparing van tijd en geld. Betergesitueerden zouden vanzelf van de resultaten mee kunnen profiteren.

In de eerste oorlogsjaren slaagde Willinge Prins-Visser erin enkele onderzoeken op te zetten. Omvangrijker in aantal waren de brochures. In eenvoudige vorm behandelden ze de wasdag, de kleding en de voeding op het platteland. Door de tijdsomstandigheden was het bureau echter geen lang leven beschoren.

7.4.5. *Mobilisatie, oorlogstijd en nasleep 1939-1946*

In 1939 werd de situatie op het platteland nijpender vanwege de afkondiging van de mobilisatie. De prijzen bleven stijgen. Veel mannen werden opgeroepen voor het leger zodat vrouwen het werk moesten overnemen. De belangstelling voor de landbouwhuishoud- en voorlichtingscursussen nam af. Door de gespannen situatie en de extra werkzaamheden waren de vrouwen niet gemotiveerd om eraan deel te nemen. Bovendien werden veel lokaliteiten voor het onderbrengen van het leger opgeëist.

Tijdens de bezetting ontstonden er nieuwe problemen. Vrouwen gingen 's avonds niet van huis weg omdat men de Duitsers niet vertrouwde. Avondcursussen werden onmogelijk gemaakt toen de spertijd werd afgekondigd en iedereen van 8 uur 's avonds tot zonsopgang binnen moest blijven. De leraressen en de leerlingen konden bovendien steeds moeilijker de lesruimte bereiken omdat geleidelijk aan alle transportmiddelen in beslag werden genomen. De benodigde ingrediënten en leermiddelen voor het onderwijs, zoals zeep, werden schaars. De omschakeling naar een economie in handen van een bezettend bewind betekende dat zo veel mogelijk van de nationale productie aan oorlogsdoeleinden werd besteed. Op het platteland kon men zich enigszins aan de maatregelen onttrekken. Omdat men elkaar kende, wist men op een veilige manier voedingsmiddelen achter te houden, en zochten mensen uit de stad niet tevergeefs naar een onderduikadres op het platteland.

Wat de landbouw betreft stapte het Duitse bewind van het crisisbeleid van de jaren dertig af. Het bevorderde acties als 'bodem scheuren' om het gebruik van grasland voor akkerbouw te propageren. Men trachtte zo het peil van de productie dat tijdens de crisistijd gematigd was, omhoog te brengen. Desondanks ging de productie achteruit. Mede omdat de prijzen waren verhoogd, ging het de boeren echter niet slechter.

Om meer greep te krijgen op de instellingen, wilde het bezettingsbewind voor elk maatschappelijk terrein een overkoepelende organisatie opzetten. Deze kwam dan onder directe controle van de overheid te staan. Door de sterk gelede organisatie en de uitgebreide registratie voor de crisissteunmaatregelen leende de landbouwsector zich uitermate goed voor deze Duitse plannen. In oktober 1941 werd een nieuw overkoepelend orgaan voor de landbouw, de Nederlandse Landstand, ingesteld. Alle landbouwers in Nederland kregen automatisch het lidmaatschap.

Ook het landbouwhuishoudonderwijs en het boerinnen- en plattelandsvrouwenwerk kregen te maken met de Landstand. Veel scholen en cursussen werden hierbij betrokken, omdat ze onder het beheer van een landbouworganisatie stonden. Het gevaar dreigde dat de bezettingsoverheid het onderwijs zou gaan bepalen. Ondanks de verzekering dat het onderwijs buiten de Landstand zou blijven, nam men voorzorgsmaatregelen. Om te voorkomen dat het onderwijs onder zeggenschap van de Landstand kon komen, werd het beheer van veel scholen aan niet-agrarische instellingen overgedragen. Sommigen kwamen onder het beheer van een gemeente of een instelling ter bevordering van het nijverheidsonderwijs.[177]

De leraressenopleidingen kwamen niet direct onder druk te staan. Nieuw Rollecate viel als rijksschool rechtstreeks onder het ministerie, waarin het nijverheidsonderwijs was ondergebracht. Er werden wel gebouwen van de school opgeëist. Theda Mansholt besloot in 1941, op 62-jarige leeftijd, de leiding van de school over te dragen aan Aukje van der Burg. De school in Posterholt wist op tijd alle papieren die het beheer van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond zouden verraden, voor altijd op te bergen.[178] De school werd door de Landstand met rust gelaten. De protestant-christelijke leraressenopleiding, de Christine Hermine-School in Zetten, stond onder het beheer van de Heldringstichtingen. Deze hadden bedongen dat er geen Duitse militairen in Zetten mochten komen. Aan het eind van de oorlog werd deze regel niet meer in acht genomen. De strijd in de Betuwe richtte in Zetten veel schade aan.

Om aan het recht van organisatie op levensbeschouwelijke grondslag tegemoet te komen, werd in januari 1942 een stichting door de Landstand opgericht om 'de katholieke onderwijsbelangen op land- en tuinbouwgebied veilig te stellen'. Als reactie op deze stap gaf het kerkelijk gezag te kennen dat deze nieuwe stichting niet als een katholieke stichting kon worden erkend. Sindsdien woedde een strijd van burgerlijke ongehoorzaamheid die openlijk door de bisschoppen, het hoogste kerkelijk gezag in Nederland, werd ondersteund. Leerlingen bleven thuis en de leerkrachten meldden aan hun werkgevers dat zij onverrichter zake op school waren geweest. Daarna werd openlijk verkondigd dat iedere schijn van erkenning van deze stichting moest worden vermeden.[179] Het nieuwe Ministerie van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming probeerde ondertussen, tegen de toenemende druk in het landbouwhuishoudonderwijs in zijn beheer te houden.[180] Dit lukte wel, maar een nota van de inspecteur van het landbouwonderwijs drong een jaar later opnieuw erop aan naar voorbeeld van Duitsland het meisjesonderwijs voor de landbouw onder het ministerie van landbouw terug te brengen. In de nota passeren weer alle argumenten de revue die eerder bij het aannemen van de Wet op het Nijverheidsonderwijs aan de orde waren gesteld.[181]

Ondertussen werd aan iedere organisatie een Duitsgezind bestuurslid toegevoegd. De Bond van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen en de

Vereniging van Leerkrachten bij het Landbouwhuishoudonderwijs besloten zich te ontbinden en betere tijden af te wachten. De besturen traden af en leden zegden hun lidmaatschap op. Omdat onderling contact bleef bestaan, konden beide organisaties na de oorlog weer snel heropgericht worden.[182] De stichting HVP bleef met een toegevoegd bestuurslid doorgaan, maar schreef geen bestuursvergaderingen meer uit.[183] Door haar onafhankelijkheid als particuliere stichting had zij veel bewegingsvrijheid. Hierdoor werd zij dé organisatie die de plattelandsvrouwen in oorlogstijd kon blijven bereiken. Bovendien verschafte ze zoveel mogelijk een bestaan aan leerkrachten die zonder werk waren gekomen door opheffing van hun onderwijs of door ontslag omdat zij bijvoorbeeld de loyaliteitsverklaring voor ambtenaren weigerden te ondertekenen.

Het werk van de consulentes voor de Dienst van de Kleine Boerenbedrijven werd in 1941 samengebracht met het maatschappelijk werk onder de Stichting voor Maatschappelijk Werk ten Plattelande. Voor de HVP-cursussen veranderde dit echter niets. Smit wees hiervoor wel het lidmaatschap van de Commissie van Advies af, officieel uit gezondheidsredenen, maar uit een brief van haar blijkt dat zij verontwaardigd was over de handelwijze waarin zij tevoren niet was gekend.[184]

In de laatste oorlogsjaren was de voortgang van het onderwijs en de voorlichting vrijwel onmogelijk. De bezetter leek minder zelfverzekerd op te treden, maar de leerkrachten en leerlingen hadden zich van de scholen afgekeerd. Was er nog lesruimte, die niet voor oorlogsdoeleinden of opvang was opgeëist, dan waren er nauwelijks materialen, leermiddelen en brandstoffen. De bereikbaarheid van de onderwijsvoorzieningen was moeilijk, de weg ernaartoe vol gevaar.

7.5. NAOORLOGS DAGONDERWIJS VOOR 'VROUWELIJKE' VORMING EN BEROEPEN

7.5.1. *Primaire opleiding als hét voortgezet dagonderwijs voor plattelandsmeisjes*

Het onderwijs, de voorlichting en het verenigingsleven kwamen na de oorlog moeizaam weer op gang. In 1945 konden de cursussen op een flink aantal plaatsen hervat worden, al was het nogal eens behelpen in een minimale behuizing met geringe middelen. Veel scholen waren vernietigd of nog altijd in gebruik voor opvang van oorlogsslachtoffers, vluchtelingen en teruggekeerde landgenoten. Vele wegen waren slecht begaanbaar, bruggen opgeblazen, er waren nauwelijks rijwielen beschikbaar en ook het openbaar vervoer was beperkt wegens het gebrek aan materieel. Daardoor konden oude contacten moeilijk opgepakt worden. Omdat veel lokalen en scholen voor andere doeleinden waren gebruikt, was veel van de oude inventaris bij derden ondergebracht en later door de Duitse bezetters in beslag genomen. Daarvan was inmiddels het merendeel of 'uitge-

leend' of per abuis als voormalige NSB-goederen verdeeld onder oorlogsslachtoffers bij hun herhuisvesting. Met name bleken veel naaimachines, petroleumstellen en kookkastjes voorgoed verdwenen. Hiervoor werd een adoptiesysteem ingevoerd:

> '... waarbij de scholen die weinig of niets verloren hadden, bepaalde artikelen zoals naaimachines afstonden voor scholen in getroffen streken. Vaak betekende dit een zwaar offer omdat men ze bij het steeds toenemende leerlingenaantal zelf broodnodig had. Maar juist die naaimachines waren in de geteisterde streken onmisbaar omdat men daarmee gedragen kledingstukken die men gekregen had, b.v. militaire battle jacks, kon vermaken tot bruikbare kleding.' (1966)[185]

Voor het personeel werd een regeling getroffen om de derving van salaris en pensioenopbouw te compenseren. Om in korte tijd meer leerkrachten beschikbaar te krijgen, werden examens voor de leraressenopleiding versneld afgenomen.

Voor de wederopbouw en verdere industrialisatie ontstond al snel veel vraag naar geschoolde arbeidskrachten. Dit leidde tot het besluit om de leerplicht in 1950 uit te breiden tot acht jaar dagonderwijs, dus tot de 14-jarige leeftijd. Op de verlenging tot zeven jaar dagonderwijs in 1928 hadden sommige landbouworganisaties gereageerd met het aanbieden van dagonderwijs op de landbouwhuishoudscholen om leerplichtige meisjes die net van de lagere school kwamen te kunnen trekken. Dat betrof vooral de landbouwhuishoudscholen in streken waar boerendochters minder in het bedrijf werkten en een meer algemene oriëntatie op alle plattelandsmeisjes hadden. Daarnaast waren organisaties zoals de GOML voornamelijk blijven vasthouden aan het uitsluitend geven van cursussen aan de oudere leerlingen vanaf 16 jaar. Zij beschouwden de cursussen als vakopleidingen voor de toekomstige boerin. De boerinnenscholen hadden hierin een middenpositie. Zij waren vakopleidingen en gaven reeds dagonderwijs. Voor de school te Lierop was het bijvoorbeeld een kleine stap om meisjes onmiddellijk na de lagere school op te nemen.

Het onderwijs voor leerplichtige meisjes kreeg vorm in de tweejarige primaire dagopleiding. Aanvankelijk waren 24 lesuren per week het minimum om een dagopleiding genoemd te kunnen worden. De tweejarige duur zorgde ervoor dat leerlingen de gehele opleiding binnen hun leerplicht konden afronden. De invulling van deze nieuwe vorm van nijverheidsonderwijs voor meisjes bevatte een deel algemeen vormend onderwijs en een deel voorbereidend onderwijs voor de specifiek vrouwelijke werkzaamheden en taken in het huishouden en het gezinsleven. Het lesprogramma was verdeeld in drie blokken van vakken. Elk blok vulde 8 lesuur per week. Het streven was om zo min mogelijk verschillende gezichten voor de klas te krijgen door voor elk blok eenzelfde leerkracht in te roosteren. Het programma bevatte 8 uur huishoudelijke vakken, 8 uur naaldvakken en 8 uur algemeen vormend onderwijs. Uit de lessentabel

van de primaire opleiding van de NGB-scholen blijkt dat daar anderhalf uur per week voor land- en tuinbouw was uitgetrokken in het blok van algemeen vormend onderwijs. In 1951 werd het aantal lesuren per week uitgebreid tot 28 à 32, maar een lesuur moest in plaats van 60 minuten voortaan 50 minuten duren.

Het onderscheid tussen landbouwhuishoudonderwijs en stadshuishoudonderwijs bleef behouden. Wel kwam er een nauwe samenwerking tussen beide richtingen tot stand. Onder leiding van een professionele studiecommissie werkten zij gezamenlijk aan aangepaste onderwijsmethoden voor de nieuwe groep jonge meisjes.[186]

De landbouworganisaties die in het Koninklijke Nederlandse Landbouw Comité (KNLC) waren vertegenwoordigd, bevestigden in 1949 hun band met het landbouwhuishoudonderwijs op aanbeveling van de commissie voor landbouwhuishoudonderwijs. Deze commissie van afgevaardigden van het KNLC, NBP en de Vereniging van Leerkrachten bij het Landbouwhuishoudonderwijs onderstreepte het belang van dit onderwijs en uitte de vrees dat het specifieke karakter zou verdwijnen. Zij waren bang dat steeds meer landbouwhuishoudscholen in beheer van plaatselijke verenigingen zouden komen. Voorbeeld waren de scholen die in de oorlog waren overgeheveld om onder de Landstand uit te komen en nu geen reden zagen om hun nieuwe status op te geven.[187] De landbouworganisaties namen een deel van de zorg weg door te stellen dat het merendeel van het landbouwhuishoudonderwijs onder hun beheer was en zou blijven. In de praktijk werd bestuurlijk en inhoudelijk wel steeds meer overgelaten aan de overheid, speciale commissies en werkgroepen van leerkrachten en plattelandsvrouwen die via overleg en advisering bij het verdere beleid betrokken werden. De plattelandsvrouwenorganisaties namen het oprichten van nieuwe scholen voortvarend ter hand. Zij steunden van harte het streven om ieder meisje op het platteland een vervolgopleiding te bieden. In hun afdelingen en besturen zaten veel vrouwen die zelf landbouwhuishoudonderwijs hadden gehad.[188]

Het openstellen van de schooldeuren voor leerplichtige meisjes bracht een enorme verschuiving in het landbouwhuishoudonderwijs teweeg. Het betekende de doorbraak voor de uitbreiding van dit onderwijs. Op vele dorpen met een streekfunctie kwam een nieuwe landbouwhuishoudschool met in ieder geval een primaire dagopleiding. Juist voor de jonge meisjes op het platteland werd de landbouwhuishoudschool de vervolgschool bij uitstek. Het karakteristieke beeld van de landbouwhuishoudklas werd steeds meer gevormd door het dagonderwijs voor jonge meisjes uit alle plattelandsmilieus en minder door de cursussen van enkele dagdelen per week voor boerendochters en (jonge) boerinnen.

In vergelijking tot het stadshuishoudonderwijs nam het aantal meisjes op het landbouwhuishoudonderwijs razendsnel toe. In het algemeen waren er minder scholen van andere onderwijstypen op het platteland. En in sommige provincies zoals Gelderland had het landbouwhuishoudon-

derwijs voorheen geen onderwijs geboden voor meisjes die net van de lagere school kwamen. Daardoor groeide de primaire opleiding in die streken nog sterker. Zo verdubbelde van 1946 tot 1955 het aantal leerlingen op de primaire opleiding op de landbouwhuishoudscholen in Gelderland terwijl de toename op de stadse huishoudscholen nog geen twintig procent bedroeg.[189] Uiteindelijk steeg in Gelderland het aantal landbouwhuishoudscholen uit boven het aantal stadshuishoudscholen. Toch was het absolute aantal leerlingen op de primaire opleidingen aan de Gelderse landbouwhuishoudscholen nooit hoger dan dat op de stadshuishoudscholen. Dit was bijvoorbeeld wel in 1955 in Overijssel (zie grafiek 7.1) [190] en in 1967 bij de provincies Friesland, Drenthe, Overijssel en Zeeland het geval (zie tabel 7.3).[191]

De schoolkeuze voor het nijverheidsonderwijs voor meisjes na het lager onderwijs – eventueel na een zevende of achtste klas VGLO – liep bovendien voor geheel Nederland op van 30 procent in 1949 tot 36,6 procent in 1957. Gelderland bijvoorbeeld haalde het landelijke cijfer in met een stijgende toeloop naar het dagnijverheidsonderwijs voor meisjes van 28 naar 39,8 procent (zie grafiek 7.2). Omdat ondertussen het percentage van de meisjes die na het lager onderwijs geen vervolgonderwijs volgden enorm afnam, kunnen we aannemen dat groepen die voorheen geen dagonderwijs na de lagere school aan hun dochters toestonden, nu voornamelijk

GRAFIEK 7.1. Aantal leerlingen op de primaire opleiding in Overijssel, 1947-1955.

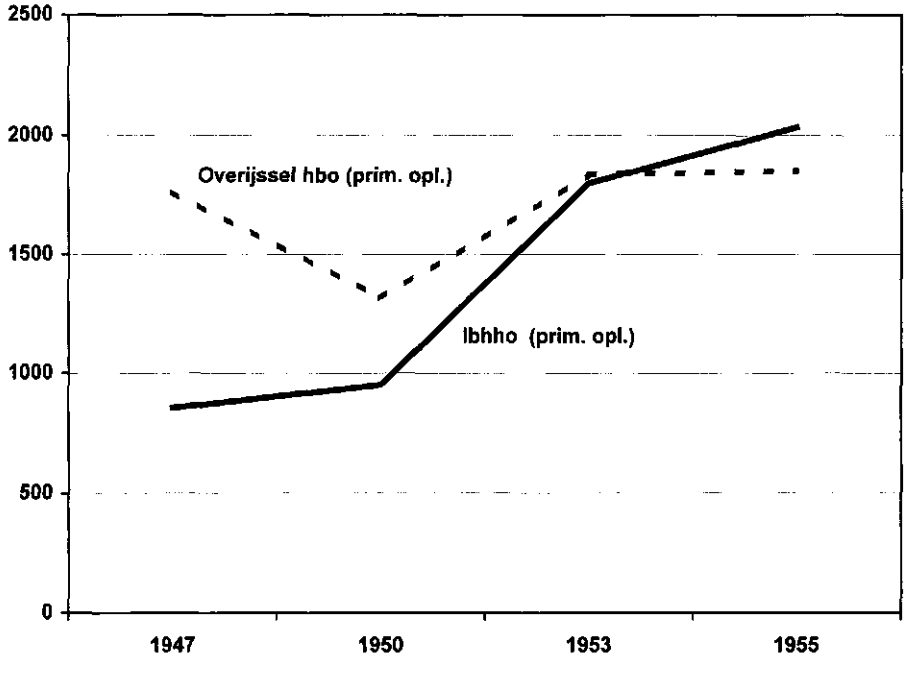

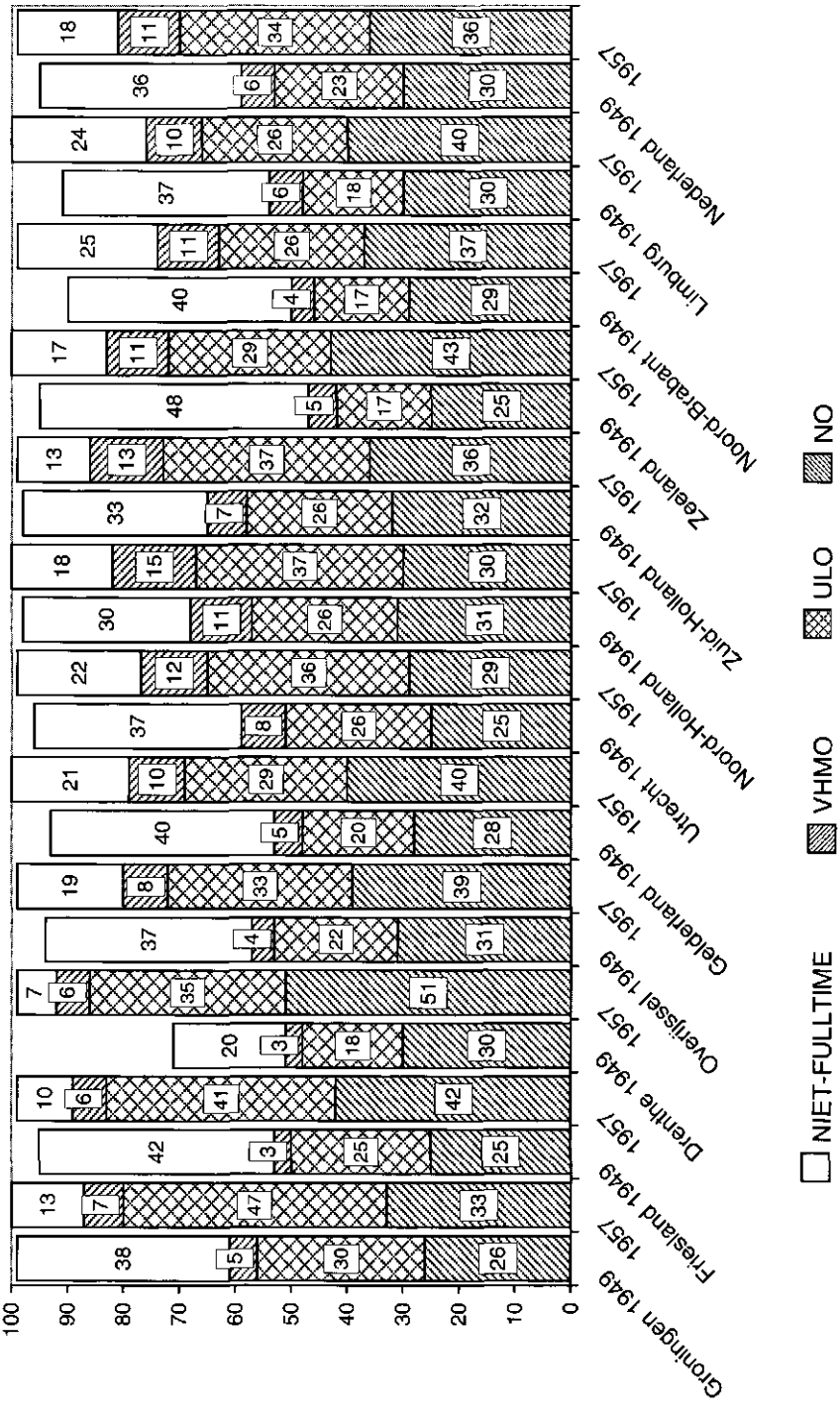

GRAFIEK 7.2 Onderwijskeuze van meisjes lagere schoolverlaters, in procenten, per provincie, in 1949 en 1957.

TABEL 7.3. Provinciale vergelijking van het aantal scholen en leerlingen voor de primaire opleiding bij het (stads)huishoudonderwijs en landbouwhuishoudonderwijs, 1967.

Provincie	Aantal scholen		Aantal leerlingen	
	huishoud-onderwijs	landbouw-huishoudonderwijs	huishoud-onderwijs	landbouw-huishoudonderwijs
Groningen	9	25	3.161	2.935
Friesland	9	31	2.441	4.280
Drente	4	20	1.347	3.530
Overijssel	16	33	5.312	5.541
Gelderland	36	40	9.770	5.946
Utrecht	23	9	5.224	1.107
Noord-Holland	55	17	16.522	2.245
Zuid-Holland	80	25	24.244	3.292
Zeeland	5	13	1.641	1.951
Noord-Brabant	57	30	15.468	4.235
Limburg	29	19	8.354	3.292
Totaal	323	256	93.484	38.354

Bron: *Gegevens betreffende de huishoud- en landbouwhuishoudscholen per 1 augustus 1967.*

voor het lagere nijverheidsonderwijs voor meisjes kozen. Voor geheel Nederland daalde dit percentage van 42 naar 18,2 procent. De verschillen tussen de provincies zijn opmerkelijk.[192]

7.5.2. *Vakonderwijs en vorming: een laboratorium voor didactische vernieuwing*

De dadendrang van na de Tweede Wereldoorlog deed zich ook gelden in het onderwijs. De minister van onderwijs ijverde in 1947 voor een actieve betrokkenheid van het onderwijs bij maatschappelijke ontwikkelingen. Hij riep op het Congres van het Nederlands Verbond van Directies en Leerkrachten bij het Nijverheidsonderwijs alle aanwezigen op zich breed te oriënteren en samen te werken bij de verdere industrialisatie, de opbouw en het herstel van het land. De capaciteiten van de leerling en niet het geld van de ouders moesten daartoe leidraad zijn. Daarbij betoogde hij dat de tweejarige primaire opleiding van het nijverheidsonderwijs voor meisjes geen vakopleiding, maar algemene vorming moest bieden. Daarmee negeerde hij overigens een mogelijk beroepsperspectief:

> '... omdat zij belangstelling moet wekken van het meisje voor alles wat zij tot het richtig vervullen van haar toekomstige taak in het gezin nodig heeft.' (1947)[193]

Nadat in 1948 een studiecommissie onder leiding van Ph.A. (Philipp) Kohnstamm (1875-1951) op eigen initiatief een rapport aan de minister

AFBEELDING 7.8. Brochure beroepskeuze plattelandsmeisjes, 1946.

had uitgebracht, volgde in 1949 de installatie van een ministeriële commissie tot bestudering van goede onderwijsmethoden voor het algemeen vormend nijverheidsonderwijs voor meisjes. Het eerste rapport uit 1948[194] hield de betrokkenen een systematische, didactische bezinning voor. Dit moest de basis vormen voor een meer structurele, begeleidende taak voor de onderwijsvernieuwing in het nijverheidsonderwijs voor meisjes. Deze strekte zich uit van het ontwikkelen van geschikte leermiddelen, tot aansluitingsmogelijkheden voor partieel onderwijs, met name voor werkende meisjes, en voor vervolgopleidingen, met tot slot concrete voorstellen tot vernieuwing in het algemeen. Kohnstamm voegde daar zijn plannen voor de opleiding van de leerkrachten aan toe.[195] Later kwam er ook een aparte commissie voor het nijverheidsonderwijs voor jongens.

Voor de verschillende vakgebieden werden subcommissies opgezet waarin leerkrachten van zowel het landbouwhuishoudonderwijs als het stadse huishoudonderwijs samenwerkten ter voorbereiding en evaluatie van experimenten in de klas en op bijscholingscursussen. Door de jaren heen werden aan het werkterrein van de commissie in de vorm van nieu-

we subcommissies aanverwante aandachtspunten toegevoegd die vooral met de onderwijsstructuur te maken hadden. Deze betroffen bijvoorbeeld de doorstroming van het primaire naar het secundaire en tertiaire niveau of het plattelandskarakter van het landbouwhuishoudonderwijs. De nationale reikwijdte van de commissie had tot gevolg dat ze van coördinatiepunt voor onderlinge samenwerking uitgroeide naar katalysator voor de verdere integratie van het landbouwhuishoudonderwijs met het stedelijk huishoudonderwijs. Met de invoering van de Wet op het Voortgezet Onderwijs – beter bekend als de Mammoetwet – in zicht, werd de commissie in de tweede helft van de jaren zestig opgeheven.

De voorzitter van de commissie Kohnstamm was voorstander van proefondervindelijk onderwijs, dat de leerling uitdaagde om zelf iets te weten te komen. Na de dood van Kohnstamm in 1951 propageerde de tweede voorzitter Van Houte de fenomenologische benadering. Daarin werden onderlinge verschillen tussen mensen als basisgegeven onderkend. Deze verschillen bestonden doordat mensen nu eenmaal in zeer verschillende situaties verkeerden. De optimale leerweg moest daarom aansluiten bij de actuele situatie van de leerling en op het individu worden toegesneden. Door didactisch bij de dagelijkse beleving en de eigen leefwereld van de leerling aan te sluiten, dacht men de ervaringsbasis van de betrokken leerling zo effectief mogelijk te verbreden. De idee was dat een leerling op deze manier geleidelijk aan meer oog zou krijgen voor de verschillende geledingen in de wereld om zich heen.

Beide richtingen bouwden voort op de 'Gestaltpsychologie', waarin het denken in gehelen het uitgangspunt vormde. De delen werden slechts in hun samenhang onderscheiden en ontleenden hun betekenis aan het geheel. Het verschil in vertrekpunt tussen Kohnstamm en Van Houte was dat in de benadering van Kohnstamm eerst de doelstellingen van het leerproces moesten worden bepaald om daarna de goede leeromstandigheden daartoe te scheppen. De benadering van Van Houte vereiste dit niet noodzakelijkerwijs omdat de aansluiting bij de individuele ervaringsbasis en leefwereld centraal stond en niet de vraag waartoe die verbreding moest leiden. Dit hield echter het gevaar in dat als vanzelfsprekend werd toegewerkt naar de aanpassing aan een reeds bestaande, maar nog niet eigen gemaakte, leefsituatie. De progressieve inslag van een op het individu gerichte didactiek kan door het doel niet te verduidelijken, gemakkelijk omslaan in de bevestiging van de bestaande leefsituatie, als men niet leerde er zich kritisch tegenover op te stellen.

Beiden lieten zich niet nadrukkelijk uit over het maatschappelijk veranderingsperspectief dat zij met het onderwijs wilden bewerkstelligen. Zij beperkten hun progressieve bijdrage tot het onderwijsleerproces. De didactische aanpak en de onderlinge aansluiting van de vakken, leerjaren en opleidingen bleven onderwerp van studie en werden steeds vernieuwd. Aan de doelstelling van het onderwijs wijdde de commissie geen open discussie, maar zij paste de invulling van de doelstelling zonodig aan de

maatschappelijke ontwikkelingen aan. In deze zin bevestigenden zij de bestaande opvattingen over het onderwijs voor meisjes, zoals blijkt uit de vage bewoordingen waarin de doelstelling voor het primaire nijverheidsonderwijs in het eerste rapport van 1948 werd geformuleerd:

> 'De brede menigte van meisjes, die bij de huidige inrichting van het onderwijs geen u.l.o, m.o., of v.h.m.o. ontvangen, op grondslag van het g.l.o., die kennis bij te brengen, bij haar dat inzicht en die gevoelens te wekken, en die vaardigheden te kweken, die voor haar algemene vrouwelijke vorming in alle levensomstandigheden onmisbaar zijn en voor zover dat op deze leeftijd wenselijk en mogelijk is.' (1948)[196]

Door de vaagheid kon deze formulering waarschijnlijk lang voldoen. Ze liet immers ruimte voor vele visies op wat 'onmisbaar en wenselijk' was. De doelstelling verwees bijvoorbeeld naar het individuele belang van meisjes om onderwijs te volgen, maar gaf niet aan tot welke plaats in de samenleving zij zouden worden opgeleid. Neutraal was de formulering echter niet. In feite werden de meisjes als een soort restgroep afgeschilderd: dat zij geen uitgebreid lager of middelbaar onderwijs ontvingen, maakte hen tot doelgroep. Elders in hetzelfde rapport maakte de commissie duidelijk dat ze vooral het volksmeisje voor ogen had. Op basis van een onderzoek naar de intelligentie van 12- tot 14-jarige meisjes op het nijverheidsonderwijs vroegen zij zich het volgende af:

> 'Van een zekere vluchtigheid en oppervlakkigheid, onnauwkeurigheid en slordigheid hebben deze meisjes blijk gegeven. Tegenover een schoolse opgave! Zullen ze straks, staande tegenover de arbeidsopdracht, de levensopgave, de maatschappelijke verplichting eveneens van deze vluchtigheid doen blijken? Zeer waarschijnlijk wel. Het beeld, dat de gemiddelde volksvrouw vertoont, is niet bemoedigend.' (1948)[197]

De commissie had dus wel een bepaalde groep meisjes voor ogen, maar expliciteerde geen eigen visie waartoe volksmeisjes moesten worden gevormd. Bovendien getuigt het van een gebrek aan differentiatie. Zeker op het landbouwhuishoudonderwijs had het merendeel van de meisjes op de primaire opleiding een andere achtergrond dan de 'volksmeisjes' van vooral stedelijke arbeidersfamilies die de commissie voor ogen had.

Niettemin gaven de aanwijzingen voor de leerkrachten en de uitwerking van de leerstof inzicht in wat voor levenswijze de meisjes ten voorbeeld werd gesteld. De leerkrachten moesten aansluiten op de lagere school en het huisgezin en de meisjes overeenkomstig hun vrouwelijk wezen onderwijzen. De vorming bevatte een persoonlijk en een maatschappelijk element. De levensgebieden die voor de opvoeding van het meisje van belang waren, werden door de commissie in een cirkelvormig schema aanschouwelijk gemaakt. Het centrum van de cirkel was het gezin. Daar kreeg elk meisje haar levensinstelling, eigenaardigheden, eigenschappen en karaktertrekken mee. Opgemerkt werd dat zij waarschijnlijk weer op

haar beurt tot een gezin zou komen. Op dit punt werd geen nieuw perspectief geboden. Het onderwijs moest zich echter niet beperken tot de voorbereiding op de taak in het gezin. De persoonlijkheid, op basis van een goed gefundeerde levensbeschouwing, kon worden ontwikkeld door godsdienstige en zedelijke vorming, maar ook door sociale, esthetische en lichamelijke vorming te integreren in de algemene vrouwelijke vorming. Vanuit het centrale oriëntatiepunt, het gezin, konden de leerkrachten hieraan geleidelijk werken door de belangstelling voor steeds grotere kringen op te wekken. In de cirkelvormige benadering weerspiegelde zich de organische visie die ook in de Gestaltpsychologie als uitgangspunt gold. Een verschil met het functionele gebruik van deze visie om samenhangen in de huishouding weer te geven, was dat nu aan het gezin als de kern van hun leefwereld een bijzondere morele waarde werd toegekend, hetgeen niet inherent is aan een kernfunctie.

In tegenstelling tot het begin van deze eeuw werd niet gesteld dat de vrouw onwetend was en dat zij die achterstand door kennis en inzicht kon overbruggen. Aangenomen werd dat het meisje te ongevormd was om het leven aan te kunnen. Maar ook het onderwijs had zijn beperkingen:

> 'Nimmer mag worden vergeten, dat een vorming voor het leven van de toekomstige vrouw en moeder haar afsluiting niet kan vinden in een periode, waarin de rijping nog pas is ingezet en de ernst van het leven nauwelijks wordt gevoeld.' (1948)[198]

In 1952 werd de doelstelling uitgebreid tot het secundaire en tertiaire niveau van het nijverheidsonderwijs voor meisjes. De eenzijdige kijk op de betreffende meisjes kwam te vervallen en het werd duidelijk dat men bij het individuele meisje wilde aansluiten. Als doelstelling hanteerde men voortaan:

> 'Bij alle meisjes op grondslag van het l.o., het u.l.o., het m.o. of het v.h.m.o. dát inzicht en dié gevoelens te helpen ontwikkelen, dié gezindheid aan te kweken en dié kennis en vaardigheid te helpen verwerven, die voor haar algemene vrouwelijke vorming in verschillende levenssituaties onmisbaar zijn, rekening houdend met wat naar de omstandigheden voor elk meisje wenselijk en mogelijk is.' (1963)[199]

Nieuwe inzichten over de toekomst van het meisje werden op het Congres voor het Nijverheidsonderwijs in 1953 verwoord. De inspecteur-generaal M. Goote schakelde in zijn woorden de beroepsarbeid gelijk aan de huishoudelijke arbeid. G. Smit, inspectrice van het landbouwhuishoudonderwijs, ging in op de vraag wat op dat moment voor de meisjes 'onmisbaar en wenselijk' moest worden geacht. Vanuit haar ervaring met vrouwen van verschillende leeftijden op een snel veranderend platteland gaf Smit er de voorkeur aan dat zij steeds op nieuwe tijden leerden inspelen:

'... dat wij niet kunnen volstaan met de meisjes haar taak te leren zoals deze op het ogenblik in gezin en maatschappij naar onze ervaring en volgens het tegenwoordig inzicht het beste kan worden volbracht. Maar wij moeten beseffen dat wij staan in een wereld die steeds verandert. Al is de lerares nóg zo up-to-date met haar onderwijs, de kennis als zodanig zal snel verouderen, evenals de werkmethoden. Maar zij moet de meisjes leren zelf een keuze te doen, zelf het voor en tegen van elke aankoop, elke methode en elke levensgewoonte af te wegen.'(1953)[200]

In haar lezing werkte Smit dit uit in een pleidooi voor een beroepsperspectief naast het gezinsperspectief. Zij wenste op de eerste plaats 'gezin' breder op te vatten dan het gezin van een vader, een moeder en kinderen. Zij wilde de term reserveren voor allen die samen door het leven gaan en gemeenschappelijk een huishouding voeren. Inwonend personeel hoorde volgens haar bij het gezin. Een moeder en dochter die samenwoonden, maar ook internaatsbewoonsters vormden een gezin. Hiermee gaf zij tegenwicht aan het beeld van de vrouw als moeder in het gezin.

Voorts wees Smit erop dat veel vrouwen buitenshuis werkten. Dat kon het geval zijn vóór het huwelijk, maar ook als zij waren getrouwd. Het gezinsleven eiste niet voortdurend alle aandacht van de vrouw op. Bovendien kon iedere vrouw er alleen voor komen te staan, bijvoorbeeld als ze weduwe werd. Om vrouwen beter voor te bereiden pleitte Smit daarom voor een tweezijdige doelstelling van het nijverheidsonderwijs voor meisjes. Zij wilde de overgang tussen beroep en gezin versoepelen door een goede voorbereiding op beide mogelijkheden te geven.

Daarnaast spoorde Smit aan tot een gedeelde verantwoordelijkheid van mannen en vrouwen voor zowel het gezin als de maatschappij. Vrouwen hadden in beroep en maatschappij echter een eigen taak: het 'zorgend' element inbrengen. Dat dit hen niet altijd lukte, lag volgens Smit aan het gebrek aan zelfvertrouwen en de kunst om weerstanden te overwinnen. Het onderwijs moest daarom naast het specifiek vrouwelijke ook het algemeen menselijke ontwikkelen. Hiermee gaf zij de aanzet om de persoonlijke vorming niet alleen aan de vrouwelijke vorming te koppelen.[201]

Deze geluiden reflecteerden de discussies over het afschaffen van de gedwongen ontslagname voor een ambtenares als zij trouwde en over de handelingsbekwaamheid van de gehuwde vrouw. In het nijverheidsonderwijs leidden deze inzichten tot het uitbreiden van het aantal secundaire opleidingen. Deze leverden in tegenstelling tot de primaire opleidingen een vakdiploma op. Ook werd de doorstroming naar deze opleidingen meer bevorderd, onder andere door ze in hetzelfde schoolgebouw als de primaire opleidingen te huisvesten. Overeenkomstig de heersende opvattingen bereidden deze nieuwe opleidingen meisjes voor op typisch vrouwelijke beroepen.[202]

De heroriëntatie in het vakgebied land- en tuinbouw laat heel goed zien hoe in toenemende mate in het landbouwhuishoudonderwijs werd overgeschakeld van kennis en kunde naar algemene vrouwelijke vorming

en van de boerenbevolking naar de plattelandsbevolking in het algemeen. Vanouds probeerden de leerkrachten van dit vakgebied nauw aan te sluiten bij het vrouwenwerk op de boerderij, ook al slaagden de land- en tuinbouwonderwijzers daar niet altijd geheel in. Zij waren immers voor het jongensonderwijs opgeleid. Een toegesneden opleiding voor vrouwelijke leerkrachten in 1937 bracht gedeeltelijk uitkomst. Aanvankelijk betrof het een aantekening land- en tuinbouw op de N XIX-akte. In 1941 werd een nieuwe opleiding hiervoor ingericht, die voorbereidde op een nieuwe N-akte, de N XXI-akte voor land- en tuinbouw.

Leraressen met deze bevoegdheid werkten vanaf 1950 in een subcommissie aan de verbetering van de onderwijsmethoden om ook dit vakgebied voor het primaire onderwijs nieuw elan te geven. In het verslag over tien jaren commissiewerk stelde de commissie als uitgangspunt vast dat het onderwijs het meisje later van dienst moest zijn in de verzorging van de huishouding en de tuin. De commissie stelde een tamelijk algemene doelstelling voor deze vakken vast:

> '... het wekken van liefde, bewondering en eerbied voor de natuur; het leren zorgen voor plant en dier; het leren kennen van de waarde van land- en tuinbouw voor de samenleving.' (1960)[203]

Zorgvuldig ging de commissie in op de vraag hoe dit vakgebied paste in de verschillende soorten vorming die het nijverheidsonderwijs wilde nastreven. Tuinbouw was volgens de commissie bijzonder geschikt om de leerlingen zoveel mogelijk zelf te laten werken, denken en ontdekken. Aan de religieuze vorming kon het vak bijdragen door eerbied en bewondering voor de schepping te ontwikkelen. De esthetische vorming wilden de leerkrachten bevorderen door het gevoel voor kleur en vorm te verfijnen, bijvoorbeeld tijdens het bloemschikken. Het gemeenschappelijk verzorgen van planten en dieren stimuleerde de sociale ontwikkeling. Cognitieve vorming vond plaats bij het leren van de verschillende soorten planten en dieren en de teeltwijzen van groenten, kruiden en planten. Tenslotte verbeterden de meisjes hun praktische manuele vaardigheden in het tuinwerk dat zij verrichtten.

Met betrekking tot de landbouw werden niet expliciet specifieke doelen gesteld. Het eerste project heette wel 'Het Boerenerf'. Daarin werd samengewerkt met de leerkrachten algemene vorming en huishoudkunde. De landbouw als maatschappelijk verschijnsel was aan de orde gekomen in de lessen algemene vorming. Veelal betroffen de onderwerpen het plattelandsleven en de eigen streek. Sommige leerkrachten hadden naar gelang het seizoen lessen rond bepaalde tuinwerkzaamheden, folklore en feesten ingepast. Anderen hadden enkele lessen aan de bestaansmiddelen en de boerderijbouw in de eigen streek besteed. Bovendien hadden leraressen uit de huishoudelijke hoek de slacht, de inmaak en eenvoudige feest- en streekgerechten behandeld. Uit het verslag bleek verder dat en-

AFBEELDING 7.9. Tuinbouwles, landbouwhuishoudschool St. Anthonis, 1960.
Collectie NCB-ZUTO.

AFBEELDING 7.10. Modeshow werkkleding.
Collectie *In schort en overall*, Wageningen.

kele leerkrachten als vanouds hun lessen hadden aangepast aan de gangbare bedrijfswerkzaamheden van de vrouwen in de eigen streek. Zo maakte een klas zelf kaas, een andere leerde alles over pluimvee en een volgende besteedde veel aandacht aan potplanten.

Onder invloed van de terugloop van het aantal boerenleerlingen op de landbouwhuishoudscholen pasten de leerkrachten het onderwijs aan en lieten de binding met de boerderij steeds meer los. Was er eerst nog ruimte voor het behandelen van de moestuin en bloementuin op de boerderij, later verdwenen de landbouwlessen uit het programma. In het vak tuinbouw kwamen langzaam maar zeker de kruidentuin, de kamerplanten en het bloemschikken centraal te staan.

7.5.3. *Tweesporenbeleid: secundaire opleidingen maar zonder landbouw*

De opzet van het primaire onderwijs was dat het een meisje voldoende algemene vorming en voldoende voorbereidend onderwijs voor een vrouwelijke beroepsopleiding wilde meegeven. Juist dit tweesporenbeleid voor zowel het gezins- als het beroepsleven trok meisjes aan die voorheen meteen na de lagere school aan het werk zouden zijn gegaan.

Na het primaire onderwijs waren de uitbreidende, secundaire opleidingen de aangewezen opleidingen voor een bepaalde werkkring of de uitoefening van een vak buitenshuis. Deze zijn dus als beroeps- en vakonderwijs te kenschetsen. Om de oudere, niet-leerplichtige meisjes te stimuleren voor een vak door te leren en niet in de fabriek te verdwijnen, was besloten om de vakopleidingen in de scholen voor het primaire onderwijs onder te brengen. De doorstroming naar een verdere scholing op secundair niveau wilde men daarmee bevorderen. Vergeleken met andere takken van onderwijs bevonden deze scholen zich hierdoor in een bijzondere positie.

Hoe meer de primaire opleidingen algemeen vormend onderwijs werden, des te sneller kwam het tot oprichten van vervolgopleidingen om een vak te kunnen leren. Ook werd duidelijk dat er minder boerenzoons in de gelegenheid zouden komen om een landbouwbedrijf te voeren en er dus ook minder boerendochters boerin konden worden. Anderzijds lagen in de dienstensector banen voor het oprapen voor vrouwelijke arbeidskrachten met een vakopleiding. Met name voor de boerendochters was vakonderwijs in een verzorgende richting een uitkomst omdat het hen dikwijls niet werd toegestaan om in een fabriek of atelier te gaan werken. Meisjes uit andere beroepsgroepen maakten meer gebruik van vakopleidingen in de naaldvakken en van het leerlingstelsel dat was opgezet in samenwerking met confectiebedrijven en schoenfabrieken.

De vraag in hoeverre het landbouwhuishoudonderwijs zich moest blijven voegen naar haar zogenaamd specifieke karakter en de agrarische sector kwam onherroepelijk aan de orde. Zoals bekend nam het aandeel van de landbouwsector in de beroepsbevolking drastisch af en leek Nederland

minder agrarisch te worden. Ondanks dat het aantal bedrijven heel geleidelijk afnam, betekende dit toch dat de boerendochters minder kans op een huwelijk met een boer hadden dan voorheen. Zij werden daarom gestimuleerd zich op andere beroepen te oriënteren. Dit kwam overeen met de voorspelling op basis van LEI-cijfers uit 1957 dat slechts een kwart van de boerendochters boerin zou worden. Zij zouden wellicht in veel gevallen ook minder te besteden krijgen dan een arbeidersvrouw. Een deel van de overige driekwart zou wellicht wel een boerenzoon trouwen maar dan niet op een boerderij komen. Conclusie was dat het landbouwhuishoudonderwijs deze meisjes hierop moest voorbereiden. Het moest dus zowel een toekomstig gezins- als beroepsleven in en buiten de agrarische sector voor ogen houden, terwijl de meisjes die de agrarische sector zouden verlaten op het platteland maar ook in de stad terecht zouden kunnen komen.[204]

Uit verschillende onderzoeken uit de jaren vijftig is veel interessante informatie over de onderwijsparticipatie en de opleidingskeuzes van de meisjesleerlingen op de verschillende vormen van dagnijverheidsonderwijs te halen. Bijvoorbeeld blijkt uit de enquête uit 1957/1958 voor het *Agrarisch Welzijnsplan* voor Gelderland dat in 1958 slechts acht van alle dertig Gelderse landbouwhuishoudscholen een agrarische meerderheid onder hun leerlingen telden. Dit staat in schril contrast met de periode voor de oorlog waarin vrijwel uitsluitend boerenmeisjes de landbouwhuishoudcursussen in Gelderland volgden. Wel was het aandeel boerenmeisjes op de Gelderse nijverheidsscholen flink hoger dan het percentage landbouwers van de Gelderse beroepsbevolking. Voor de landbouwhuishoudscholen was dit logischerwijs in versterkte mate het geval. Het motto dat de boerenbevolking voor hun dochters het landbouwhuishoudonderwijs diende te kiezen, werd op dat moment dus veelvuldig in Gelderland in daden omgezet (zie tabel 7.4). Vooral de meisjes van boerenbedrijven van 5-10 ha namen verhoudingsgewijs in veel grotere getale deel dan op grond van het percentage van deze bedrijven in Gelderland te verwachten was. Bij de deelname van meisjes van bedrijven van minder dan 5 ha was het omgekeerde het geval. De dochters van boerenarbeiders en tuinders bezochten verhoudingsgewijs weer vaker een stadshuishoudschool.

Het Gelderse onderzoek meldde vervolgens dat de doorstroming naar een voortgezette opleiding bij de leerlingen van de landbouwhuishoudscholen achterbleef bij die op de stadshuishoudscholen. Verder was het percentage meisjes dat na de primaire opleiding in de huishouding ging werken groter bij de landbouwhuishoudscholen dan bij de stadshuishoudscholen. Bovendien kwamen deze meisjes vaker thuis in de huishouding terecht.[205] Voor de boerenleerlingen kunnen we aannemen dat deze arbeidsbijdrage in de meeste streken van Gelderland niet tot het huishoudelijk werk beperkt bleef.[206] Door het werk op het boerenbedrijf thuis niet als categorie op te nemen, bevestigde het onderzoek de groeiende misvatting dat het vrouwenwerk op de boerderij alleen nog maar de huishou-

TABEL 7.4. Aandeel van boerendochters in het dagnijverheidsonderwijs voor meisjes in Gelderland, 1957-1958.

Regio	Verdeling leerlingen binnen no		Verdeling boerendochters binnen no		Aantal boerendochters en hun percentage op aantal leerlingen hho en lbhho			Percentage agrariërs van beroepsbevolking
	% hho	% lbhho	% hho	% lbhho	aantal boeren-dochters	% hho	% lbhho	
Veluws zandgebied	78	22	53	47	694	16,9	33	13
Oost-Gelderland	34	66	27	73	1.424	32,7	37	28
Zuidelijk Rivieren-gebied	62	38	47	53	521	20,8	29	19
Provincie Gelderland	57	43	38	62	2.699	24,0	35	19

Bron: *Agrarisch welzijnsplan voor Gelderland. Basisplan Huishoudonderwijs*, 1961, tabel 1 en 2, 112-113.

ding betrof. Het droeg daarmee bij aan de toenemende onzichtbaarheid van de vrouwelijke bedrijfsarbeid op de boerderij.

Deze resultaten komen overeen met die van een onderzoek naar de leerlingen van de christelijke landbouwhuishoudschool in Nijkerk over de periode van 1950 tot 1962. Daar verminderde het aandeel boerendochters van 38 procent in 1950 naar 22,5 procent in 1962, maar bleef boven het aandeel van de landbouwers in de totale beroepsbevolking. Ondertussen nam het aandeel arbeidersdochters het meest toe. De meeste leerlingen kwamen gedurende de hele periode na school in de huishouding terecht, de boerendochters en de dochters van middenstanders meestal thuis. Winkels en fabrieken waren blijkbaar niet gepast voor een boerendochter; zij gingen daar het minst werken. Van de getrouwde boerendochters was evenwel bijna de helft weer boerin. De voortgezette opleidingen werden de hele periode nauwelijks door boerendochters bezocht. Niettemin waren het met name boerendochters die toenemende belangstelling toonden voor de nieuwe opleidingen in de vrouwelijke verzorgende beroepen, zoals assistente in de huishouding, diëtiste en verpleegster.[207] De nadruk op de vrouwelijke aspecten vergemakkelijkte de acceptatie van een dergelijk beroep bij groeperingen die voordien negatief stonden tegenover het buitenshuis betaald werken van vrouwen.

Andere onderzoeken ten behoeve van de landbouw die in die tijd onder de naam agrarische welvaartplannen in de verschillende provincies werden uitgevoerd, besteedden niet allemaal zoveel aandacht aan de agrarische meisjes. Extreem blind hierin was het *Noord-Brabantste Agrarische*

Welvaartsplan. In één adem gebruikte het bijvoorbeeld de term agrarische jongeren en vervolgens boerenzoons.[208] Uitgelegd werd dat de vrouwelijke agrarische beroepsbevolking niet behandeld werd omdat de informatie onbetrouwbaar was.[209] Verder werd wel aangestipt dat de landbouw met anderen samenwerking moest zoeken, zoals dat in het huishoudonderwijs gebeurde. Dat was de enige plek waar de opleiding van meisjes ter sprake kwam.[210] Verder waarschuwde men voor een al te economische benadering en pleitte voor een sociale inbedding.[211] In tegenstelling tot wat in agrarische kringen gebruikelijk was, wees men op alles en nog wat, behalve op het aandeel van de andere helft van de agrarische bevolking, de vrouwelijke helft. Noch economisch, noch sociaal-cultureel, dus in geen geval als actieve deelnemers aan de agrarische toekomst kwamen agrarische vrouwen en meisjes in dit plan voor.

7.5.4. *Eigen identiteit: geen stad-plattelandsverschillen?*

Ondertussen bleven permanente landbouwhuishoudcursussen van enkele dagen per week lange tijd op het programma van vele scholen staan. Ze bleven een welkome aanvulling op de ambulante landbouwhuishoudcursussen die per jaar van dorp naar dorp verhuisden. Maar de vaste en ambulante landbouwhuishoudcursussen van voor de oorlog verdwenen geleidelijk aan, ook waar de landbouworganisaties en de plattelandsvrouwenbonden deze vorming bleven aanprijzen (zie grafiek 7.3 en tabel 7.5).

GRAFIEK 7.3. Aantal leerlingen op de part-time landbouwhuishoudcursussen, 1949-1967.

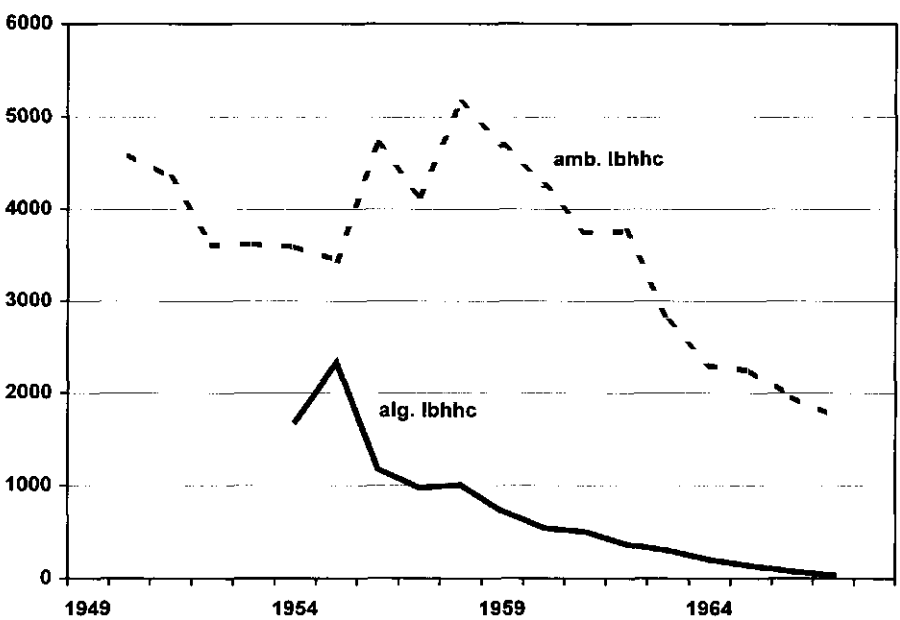

TABEL 7.5. Aantal leerlingen op de ambulante landbouwhuishoudcursussen in Nederland, 1938-1967.

Jaar	1938	1948	1953	1958	1963	1967
Aantal leerlingen	4.019		3.588	5.153	2.774	1.747

Bron: CBS, 1938-1967.

De oorzaak voor de geleidelijke afname was dat er nog nauwelijks meisjes ouder dan 16 jaar waren die alleen de lagere school hadden gevolgd. De oudere meisjes die na het voortgezet onderwijs op de (M)ULO of HBS nog landbouwhuishoudelijke vorming wensten, kozen steeds vaker voor een extra jaar dagonderwijs in de vormingsklas. Deze viel onder de secundaire opleidingen en diende ook als schakelklas naar het tertiair onderwijs, zoals bijvoorbeeld de leraressenopleidingen.

In 1957 kreeg een landelijke overheidscommissie de opdracht te bekijken welke aanpassingen nodig waren in het landbouwhuishoudonderwijs:

> '... hoe het nijverheidsonderwijs aan plattelandsmeisjes zich het best kan aanpassen aan de geaardheid van de betrokken bevolkingsgroepen en aan de zich in verschillende streken van het land voltrekkende veranderingen in het gezin en maatschappij.'(1957)[212]

Vanuit de toenemende overtuiging dat de stedelijke gebieden en het platteland steeds minder van elkaar zouden verschillen werd de opdracht gewijzigd in een vergelijkend onderzoek tussen het nijverheidsonderwijs op het platteland en in de stad. Het rapport van 1964 stelde vast dat de scholen op het platteland verschilden van die in de verstedelijkte gebieden en in de steden. De commissie legde een verband met de kleinere schaal, jongere docenten en het kleinere aantal lagere scholen waar zij leerlingen van betrokken. Aan de verschillen vanwege de andere opleiding van de directrices en veel leerkrachten in het landbouwhuishoudonderwijs werd niet gerefereerd. Toch waren die voor het landbouwhuishoudonderwijs specifiek gericht op de boerenhuishouding en het platteland. Evenmin legde de commissie een verband met de eigen onderwijstraditie en het netwerk dat bij het landbouwhuishoudonderwijs sterk was verweven met de plattelandsgemeenschap. De vraag hoe het landbouwhuishoudonderwijs zich zou kunnen aanpassen werd onbeantwoord gelaten.[213]

De landbouwhuishoudscholen stelden zich desondanks in op de nieuwe situatie. Na de aanpassing van de lesinhoud volgde ook de naamsverandering. Hoewel ze officieel nog altijd landbouwhuishoudscholen waren, werden ze voortaan vaak huishoudschool ten plattelande of streekhuishoudschool genoemd. Bij de GML verschenen deze namen voor het eerst in 1960 in de jaarverslagen. Bij de voorbesprekingen over de Wet op het Voortgezet Onderwijs, beter bekend als de Mammoetwet, werd echter

een verdergaande stap afgedwongen. Het onderscheid tussen onderwijs voor plattelandsomstandigheden en de stedelijke leefomgeving werd niet langer zinvol geacht. Toen deze wet in 1968 in werking trad, was er dus geen specifiek onderwijs meer voor aanstaande boerinnen, noch voor plattelandsmeisjes. De oud-landbouwhuishoudscholen gingen onder het beheer van de landbouworganisaties door als scholen van het (lager) huishoud- en nijverheidsonderwijs ((L)HNO).

7.6. PROFESSIONALISERING VAN HET ONTWIKKELINGSWERK OP HET PLATTELAND

7.6.1. *Stichting Maatschappelijk Werk ten Plattelande*

In de boekbespreking van 'Maatschappelijk Werk ten Plattelande' van J. Boer en M. Kamphuis, die hun wortels in het Drentse platteland hadden, lezen we dat de omstandigheden die de Dienst voor Kleine Boerenbedrijven aantrof, de aanleiding vormden om in 1941 ook voor het platteland maatschappelijk werk in te stellen. Voordien was de idee dat maatschappelijke misstanden een stedelijk verschijnsel was. Maar het werk onder de boerenfamilies met kleine bedrijven maakte duidelijk dat het platteland ook sociale nood kende:

> 'Juist dit werk gaf inzicht in de ontzaglijke achterstand op het platteland in sociaal opzicht een achterstand, die geheel ontgaan was aan de deskundigen op het terrein van maatschappelijk werk.' (1949)[214]

De recensiste M.A. Boom raakte hier de vraag wie het meest geschikt was voor dit werk. In haar commentaar op de beginjaren blijkt dat zij ervan overtuigd was dat elke maatschappelijk werkster nog niet zomaar op het platteland aan de slag kon. In zekere zin raakte dit dezelfde discussie waarin al eerder de competentie van stedelijke huishoudleraressen werd betwijfeld.

> '... die in haar allereerste ontwikkelingsjaren moest roeien met de riemen welke ze had, in casu met enkele opgeleide maatschappelijk werksters (die bijna nooit aan het platteland aangepast waren en dan ook nogal eens volkomen ongeschikt bleken) of niet geheel-opgeleiden, waarvan verscheidenen uitstekend bleken te voldoen, daar zij plattelandservaring hadden, de mentaliteit en de problemen kenden en de noden aan een hunner wortels, en waarschijnlijk de belangrijkste bestreden: nl. het schromelijk tekort aan huishoudelijke, hygiënische en paedagogische kennis. Wij zijn ervan overtuigd, dat de eerste maatschappelijk werksters ten plattelande, de landbouwhuishoudleraressen, uitstekende pioniers zijn geweest en de weg geëffend hebben voor de latere maatschappelijke werksters.' (1949)[215]

Voor de duidelijkheid wees zij verder op het verschil tussen provinciale op-

bouworganen die een coördinerende en stimulerende taak hadden en het maatschappelijk werk dat uitvoerend werk verrichtte. Ook lichtte zij toe waarom het bezwaarlijk was als er een te grote nadruk op plaatselijke stichtingen voor maatschappelijk werk kwam te vallen. Juist waar men niet zo bekend was met het werk zou een plaatselijke stichting weinig voor elkaar kunnen krijgen. Daar kon de landelijke stichting ondersteuning bieden.[216]

In 1946 werd op initiatief van de School voor Maatschappelijk Werk te Amsterdam een nieuwe school te Hengelo opgericht. Het ontbreken van een vestiging in het oosten van het land werd als een groot gemis aangevoeld. Deze school te Hengelo bood als eerste een specialisatie Maatschappelijk Werk ten Plattelande aan, dat viel onder de hoofdrichting Algemene Maatschappelijke Zorg.[217] Directeur Wansink erkende in één van zijn lezingen dat deze tak van maatschappelijk werk was gegroeid 'uit de N XIX dames.' Dit waren overigens dames die de leraresopleiding voor het landbouwhuishouden hadden behaald, officieel de Nijverheidsonderwijsakte N XIX. [218]

Vanaf 1 april 1948 viel de stichting Maatschappelijk Werk ten Plattelande niet langer onder het Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening maar was ondergebracht bij het Ministerie van Sociale Zaken. Van het begin af aan was het de bedoeling geweest de stichting aan het particulier initiatief over te dragen, maar in de oorlogssituatie verwachtte men grote problemen om het werk dan te kunnen continueren. In 1950 werd een reorganisatie in die richting ingezet. Ondertussen had de Stichting 'veel meer' maatschappelijk werksters dan landbouwhuishoudleraressen in dienst gekregen.[219]

7.6.2. *Een professor in de landbouwhuishoudkunde*

Het Technisch Adviesbureau voor de Huishoudelijke Arbeid ten Plattelande dateerde uit 1940. Door de oorlogsomstandigheden was het bureau geen lang leven beschoren. Na de oorlog werd het niet voortgezet of heropgericht. Wel begon in deze tijd de lobby voor de wetenschappelijke erkenning van landbouwhuishoudkundig onderzoek en een leerstoel op de Landbouwhogeschool.

In 1949 bracht oud-landbouwhuishoudlerares H.A. Urban-de Vries[220] een lezing in herinnering van Elsa Haglund, huishoudlerares. Deze lezing had bericht over het *Home Economics Research Institute* in Stockholm. Dit instituut was in het voorjaar van 1944 opgericht door de federatie van vier vrouwenorganisaties, waartoe ook de plattelandsvrouwenvereniging en de Bond van Leerkrachten bij het Huishoudonderwijs behoorden. Urban-de Vries spoorde een ieder die voor het aanstaande Internationale Huishoudkundige Congres naar Stockholm ging, aan dit instituut te bezoeken. Verder gebruikte zij deze inleiding om voor een dergelijke instelling voor Nederland te pleiten:

'Een instituut voor dergelijk onderzoek is in ons land onbekend, ofschoon het toch in de toekomst wel eens onmogelijk zal blijken te zijn, *verantwoord* huishoudonderwijs aan onze scholen en cursussen te geven, zonder de hulp en voorlichting van zo'n instelling. Maar dan zal het eveneens noodzakelijk zijn om het gehele onderwijs op een wetenschappelijke basis te plaatsen; er zal aan onze hogescholen een leerstoel moeten komen in huishoudkunde, huishoudelijk beheer of hoe het ook maar genoemd zal worden.'(1949)[221]

Bovendien wees Urban-de Vries in het vervolg op de mogelijkheden in de Verenigde Staten van Amerika en Groot-Brittannië om een academische graad op dit vakgebied te behalen. Haar hoop was dat de congressisten dusdanig zouden worden geïnspireerd dat zij in Nederland een dergelijke instelling zouden gaan bepleiten.[222]

Een volgende stap was de organisatie van een Studieweek voor Huishoudwetenschap in mei 1950 aan de Landbouwhogeschool te Wageningen. Deze week werd met vooruitziende blik meteen de eerste studieweek genoemd. Theda Mansholt die in de jaren dertig al voor een wetenschappelijke aanpak pleitte, ontbrak niet. Zij was ere-presidente van de voorbereidingscommissie, schreef een 'Ten geleide' in het verslag en was op de bijeenkomsten aanwezig.[223] Hare Majesteit had helaas verstek moeten laten gaan, maar liet als wens uitspreken:

'... dat deze poging om te komen tot wetenschappelijke studie van de huishoudelijke vraagstukken met succes moge worden bekroond.'(1950)[224]

Ook de aanwezigheid en de redes van de rector magnificus van de Landbouwhogeschool, J.C. Drost, en van de minister van Landbouw, S.L. (Sicco) Mansholt, een neef van Theda Mansholt, verraadden het bijzondere karakter van deze samenkomst. Landbouwhuishoudlerares J. Schieven vermeldde in het verslag voor *Het Landbouwhuishouden* dat Drost de keuze van Wageningen voor deze studieweek had geprezen. Landbouw en huishoudkunde hingen volgens hem ten nauwste samen en een goede wisselwerking zou beide voordeel opleveren. Sicco Mansholt zinspeelde op een toekomst waarin landbouw- en huishoudwetenschap – als 'toepassingswetenschap' – hand in hand zouden gaan.[225] En na een gedegen verslag over het onderwijs en de voorlichting sprak inspectrice Smit volgens Schieven uiteindelijk de prangende vraag uit,:

'Het was een historisch overzicht, waarin nog weer eens duidelijk tot uiting kwam wat er reeds werd gedaan, waarin tevens gewezen werd op de noodzakelijkheid van meer wetenschappelijk onderzoek. (...) Mej. Smit meende met grote stelligheid te mogen verwachten, dat er voor een wetenschappelijke studie veel belangstelling zou bestaan. "De verantwoording alleen", aldus Mej. Smit, "wordt ons te groot; help ons aan een mogelijkheid om onze kennis te funderen. Help ons aan een bron, waaruit wij kunnen putten. Moge deze Studieweek een begin zijn!" '(1950)[226]

Hierna onderstreepte E. Brouwer, hoogleraar dierfysiologie aan de LH, het betoog van Smit met een beschrijving van hoe *Home Economics* in de Verenigde Staten was verankerd in de wetgeving voor landbouwkundig en huishoudkundig onderwijs (1862, 1890, Morrill Land Grant Acts), voorlichting (1914, Smith-Lever Act) en onderzoek (1925, Purnell Act).[227] Hijzelf en H.J. Venema, hoogleraar plantensysthematiek en directeur van het Arboretum aan de LH, hadden zich bijzonder ingezet voor het tot stand komen van die week, aldus het bedankwoord van Smit.[228] Inklaar laat zien hoe zij reeds via de Marshall-hulp stappen in deze richting ondernomen hadden en verdere uitbouw van dit vakgebied ondersteunden.[229]

Tenslotte kon de voormalige leidster Willinge Prins-Visser van het Technisch Adviesbureau voor de Huishoudelijke Arbeid ten Plattelande in 1952 aantreden als hoogleraar in de landbouwhuishoudkunde.[230]

7.6.3. *Specialisatie voor huishoudelijke voorlichting in de tropen*

De eerste cursus van 3 maanden specialisatie in de huishoudelijke voorlichting in de tropen, kortweg tropencursus genoemd, vormde in 1960 een belangrijke mijlpaal in de professionalisering op dit gebied. Er waren inderdaad ook vóór die tijd landbouwhuishoudleraressen werkzaam in ontwikkelingswerk in andere delen van de wereld. Uit de periode voor de Tweede Wereldoorlog zijn voorbeelden bekend van vrouwen die hun werk in Nederland in koloniale gebieden voortzetten. Enkele van hen hebben later hun werk in Nederland weer opgepakt. Ook via zendings- en missiewerk was er een traditie van ontwikkelingsprogramma's waarin meer professionele voorbereiding werd bevorderd. Het Internationaal Vormingscentrum van de Graal te Ubbergen verzorgde vanaf 1947 de uitzending van katholieke vrouwelijke beroepskrachten voor 3 of 4 jaar. Naast verpleegsters, doktoren, onderwijzeressen, maatschappelijk werksters, jeugdleidsters, staan ook landbouwhuishoudleraressen genoemd. Zij werkten meestal in een gemengd teamverband, bijvoorbeeld vanuit een medische post. A. van Dam schrijft dat dit ontwikkelingswerk zich baseerde op *community development*:

> '... d.w.z. de mensen worden eerst van hun noodsituatie bewust gemaakt, en dan probeert men de hele dorpsgemeenschap te interesseren voor verbetering of nieuwe ideeën Uit deze gemeenschap laat men de mensen zelf de leidsters of leiders kiezen, die in het ontwikkelingsprogramma de groep zullen stimuleren actief mee te werken. En zo wordt op een ongedwongen en zelfstandig mogelijke manier de mensen geleerd "zich zelf te helpen".' (1965)[231]

In de loop van de jaren vijftig kwam deze professionalisering ook van staatswege op gang. Een bezoek in 1955 van staatssecretaris Anna de Waal (1906-1981) aan Nieuw Rollecate leidde ertoe dat enkele Surinaamse leer-

lingen op de school werden toegelaten. Zij zouden zich voorbereiden op voorlichtingswerk in Suriname. Aanleiding was dat daar een Onderafdeling landbouwhuishoudkunde bij het Departement van Landbouw, Veeteelt en Visserij werd opgericht en zij daarvoor geschikte krachten nodig hadden. A.P. Perquin was één van die Surinaamse leerlingen die in 1959 over de stand van zaken berichtte. Daaruit bleek dat het werk en de opleiding in Suriname zelf stevig ter hand werden genomen.[232] De commissie die in dezelfde periode naging hoe 'tropische, economisch achtergebleven gebieden' konden worden ondersteund, riep tot verdere professionalisering van de opleiding in die richting op. Daarop volgde het verzoek aan Nieuw Rollecate om in samenwerking met het Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT) voor de N XIX-lerares een bijscholingscursus voor huishoudelijke voorlichting in de tropen op te zetten.

Uit de samenstelling van de tropencursus blijkt dat, zoals in de beginjaren van het landbouwhuishoudonderwijs, werd onderkend dat vrouwen in het gezin een veelzijdige verantwoordelijkheid hadden. Een lerares van Nieuw Rollecate:

> '... hoe langer hoe meer blijkt, dat bovengenoemde landen niet alleen met geld en economische, landbouw of technische voorlichting zijn gebaat. Steeds toch speelt het gezin de voornaamste rol in de opbouw en de ontwikkeling van een land. Iedere stap die gedaan kan worden om de ontwikkeling van de vrouw te bevorderen, is van zo groot belang, omdat met háár de gezinnen, dus ook de mannen en de kinderen worden bereikt en slechts vanuit de goede, gezonde gezinnen opbouw en vooruitgang te verwachten valt.'(1963)[233]

In deze woorden is de opvatting dat het gezin de hoeksteen van de samenleving vormt, doorgetrokken naar gebieden met een andere culturele achtergrond. Evenals aan vrouwen in Nederland werd aan vrouwen in andere culturen eenzelfde spilfunctie vanuit hun rol in het gezin toegeschreven.

Het lesprogramma behandelde de voeding, kleding en huishouding, maar er was ook tijd voor de bespreking van de sociaal-culturele en economische context, de gemeenschapsontwikkeling, de klimatologische omstandigheden, de bodem, de gewassen en de karweitjes in en om de verblijfplaats. Land- en tuinbouw werden evenals op de N XIX-opleiding voornamelijk behandeld in relatie tot de zelfvoorziening. Een economische, inkomstenverwervende rol werd in eerste instantie niet aan vrouwen toegedicht.

Het opzetten van steunpunten bij de bevolking, het afleggen van huisbezoek en het improviseren met transport en leermiddelen vertoonde veel gelijkenis met de pogingen van de eerste leraressen om het werk in eigen land van de grond te krijgen. De praktijk reportages uit de verschillende landen hadden vooral een wervend karakter. Een grondige analyse voert te ver voor dit boek, maar het materiaal is zeker een verdere studie waard.[234]

Het verschil in culturele achtergrond tussen de leraressen en de leerlingen in de ontwikkelingsgebieden was daarentegen vanzelfsprekend groter dan in het werk op het Nederlandse platteland. De eerste leraressen bij het landbouwhuishoudonderwijs waren ook niet vertrouwd met de veelal totaal verschillende leefwijzen van hun leerlingen, maar deze kloof kon wellicht beter worden overbrugd omdat er geen verschil in taal en nationaliteit bestond. In ontwikkelingslanden werd dit probleem gedeeltelijk ondervangen door autochtone meisjes onder begeleiding van de Nederlandse lerares voorlichting te laten geven.

De N XIX bleek een goede basisopleiding voor dit werk vanwege de traditie dat men geen specialisten afleverde. De basiskennis van de gezondheidsleer en de landbouw kwamen bij de voedingsvoorlichting in het ontwikkelingswerk bijvoorbeeld goed van pas:

> 'Ik denk dat ik precies de goede opleiding heb gehad voor dit soort werk. Ik heb voor de opleiding gekozen omdat die zo algemeen was. Het is heel goed dat je zo een beetje geproefd hebt van al die vakgebieden die je weer tegenkomt. Dan is je interesse ook gewekt. Wanneer ik dan werkte in zo'n land, dan ging ik ook met landbouwers mee naar hun werk en dan had je een entree. Je wist er toch iets van (...). Dat is voor het ontwikkelingswerk heel zinvol, want de link die er tussen al die vakgebieden bestaat kom je dagelijks tegen in dit soort landen. Als het om ontwikkeling gaat, spreek je niet alleen over voeding, je spreekt ook over gezondheid, voeding en landbouw. Er komen dan allerlei zaken ook aan de orde zoals schoon water, hygiëne enz. Aan de andere kant ben je nergens in gespecialiseerd. Dat moet je je ook bewust zijn.' (1988)[235]

Achteraf vonden sommigen de opleiding nog niet breed genoeg, zoals blijkt uit een opmerking van een ontwikkelingswerkster. Zij had de kennis van de basisbeginselen van de geneeskunde gemist. Dat zou haar meer toegang tot vrouwen hebben verschaft, omdat zij juist bij ziekte om raad komen. Theda Mansholt had destijds voor opname van dit vak in de opleiding gepleit, maar dat bleek toen niet realiseerbaar.

Ontwikkeling van westerse landen vroeger en ontwikkelingslanden vanaf de jaren zestig is echter onvergelijkbaar. Dat is niet alleen zo omdat de culturele achtergrond zo verschillend is, maar ook omdat zij met een totaal andere mondiale context te maken hadden. Bijvoorbeeld werd economische zelfstandigheid in de jaren zeventig een doel voor vrouwen hier en in de ontwikkelingslanden. In het ontwikkelingswerk in het Nederland van de jaren dertig was daar geen sprake van. Deze aanpak richtte zich op zelfvoorziening, maar is inmiddels aangevochten en gedeeltelijk vervangen door het opzetten van inkomstenverwervende activiteiten en vrouwencoöperaties. Het uitgangspunt dat vrouwen in de ontwikkeling van een land een groot aandeel hebben, bleef daarbij gehandhaafd.

8. GENDER, LANDBOUWMODERNISERING EN ONDERWIJS: SLOTBESCHOUWING

8.1. Genderpolitiek in de landbouw: historiografische inbedding

8.1.1. *Genderaspecten van landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling*

Deze studie heeft een aanzet willen geven tot een wetenschappelijke discussie over genderaspecten van de geschiedenis van de landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling in Nederland. In het licht van de historiografische traditie is daartoe geprobeerd een brug te slaan tussen enerzijds de agrarische en plattelandsgeschiedenis en anderzijds de vrouwen- en gendergeschiedenis. De eerste vertoonde een blinde vlek voor genderverschillen, terwijl de tweede meestal aan stad-plattelandsverschillen voorbijging.

Het onderzoek was gericht op het vakonderwijs voor boerinnen, andere plattelandsvrouwen en hun dochters in Nederland. Doordat dit onderwijs als een politiek instrument werd ingezet om vrouwen in de beoogde landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling te betrekken, bood bestudering ervan de mogelijkheid om vanuit een genderperspectief vat te krijgen op de Nederlandse landbouwpolitiek. Het onderzoek wilde daarbij de samenhang achterhalen in het beleid voor landbouwmodernisering, plattelandsontwikkeling en vrouwenemancipatie alsmede de denkbeelden die daarachter schuilgingen. Daartoe werd het maatschappelijke krachtenspel rond de veranderende opvattingen over (agrarische) vrouwenarbeid, (professionele) landbouw en het te verwachten boerinnenleven geanalyseerd aan de hand van de onderwijsdiscussies en de uiteindelijke vormgeving van dit specifieke onderwijs. Het thema werd verbreed naar andere onderdelen van het vrouwenwerk op het platteland. Het onderwijs vormde daarvoor de voedingsbodem. Het groeide uit tot een wijdvertakt netwerk van instellingen en personen dat als intermediair ging dienen bij de opsporing, articulatie en behartiging van vrouwenbelangen in de landbouw en op het platteland.

Uit het onderzoek is gebleken dat het vakonderwijs voor boerinnen, andere plattelandsvrouwen en hun dochters terecht een onderdeel van het ovo-drieluik voor de landbouw kan worden genoemd. De aanname dat de geschiedenis van deze activiteiten een aanknopingspunt bood voor inzicht in het kennisbeleid en de achterliggende landbouwpolitiek vanuit een genderperspectief, bleek gegrond. Daarbij was het een goede keuze om dit onderwijs niet alleen op het niveau van de (rijks)overheid te onderzoeken. In dat geval zou de conclusie zijn geweest dat het landbouwhuishoudonderwijs na de overdracht van het landbouwonderwijs naar het nijverheidsonderwijs in 1921 niets meer met landbouw te maken had. Deze formele afscheiding heeft er waarschijnlijk aan bijgedragen dat het belang van dit onderwijs voor de landbouwgeschiedenis minder zichtbaar is

geworden. Maar het beheer en bestuur van het landbouwhuishoudonderwijs – en zelfs zijn opvolgers na 1968 tot zeer recent – bleven onder de landbouworganisaties of hieraan gelieerde instellingen vallen. Landbouworganisaties en overheid werkten nauw samen in op dit onderwijs betrekking hebbende besprekingen, bij de organisatie van de onderwijsvoorzieningen en bij het opzetten van verwante instellingen. De landbouworganisaties vormde het kader voor de uitvoering en het beheer van het onderwijs terwijl de overheid zeggenschap had via de inspectie op het onderwijs en het leeuwendeel van de financiering opbracht. Dit belangrijke kenmerk van het OVO-drieluik gold dus ook voor het vakonderwijs voor boerinnen, andere plattelandsvrouwen en hun dochters.

Deze slotbeschouwing komt terug op de drie centrale onderzoeksvragen en het gebruik van de centrale kaders en concepten. De onderzoeksvragen betreffen het aandeel dat diverse groepen vrouwen in de landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling werd toegewezen, de zeggenschap van de betrokken vrouwen en hun houding ten opzichte van de beoogde veranderingen. Op de keuze voor de onderzoekskaders en concepten wordt kritisch teruggekeken aan de hand van de onderzoeksresultaten. De historiografische inbedding zal eerst aan de orde komen.

8.1.2. *Gender in de Nederlandse agrarische en plattelandsgeschiedenis*

In overeenstemming met de bestaande inzichten in de agrarische geschiedenis bleek ook uit de bestudering van het vakonderwijs voor de vrouwelijke plattelandsbevolking dat er geen sprake was van een statische situatie in de landbouw of op het platteland. De verscheidenheid die het agrarisch historisch onderzoek voor het kleine Nederland heeft aangetoond, kon ook voor de vrouwenlevens op de boerderij en op het platteland worden bevestigd. Deze onderwijsgeschiedenis heeft bovendien laten zien dat de segregatie tussen de seksen ook in de landbouw niet als gegeven maar als veranderende uitingsvorm van een complex historisch proces beschouwd moet worden.

Tot nu toe was het vrouwelijke deel van de agrarische bevolking in Nederland niet eerder in een historische dissertatie in beeld gebracht. Hoewel de tijd ontbrak om vele interviews of een enquête af te nemen, is zoveel mogelijk bronnenmateriaal in de analyse betrokken dat hun opvattingen weerspiegelt. Door steeds aandacht te besteden aan hun perspectief werd onderkend dat landbouw ook vrouwenwerk was en werd deze vrouwen zoveel mogelijk recht gedaan als handelende mensen. De statische en stereotype beeldvorming over boerinnen, andere plattelandsvrouwen en hun dochters die hieraan ten grondslag lag, is hiermee voor de Nederlandse geschiedenis weerlegd. Een geslachtsloze agrarische en plattelandsgeschiedenis kan voortaan als een dwaling uit het verleden achter ons worden gelaten.

Vanwege de aard van het vrouwspecifieke onderwijs drongen zich in het onderzoek andere zijden van landbouw op naast de tot nu toe sterk benadrukte economische en technische aspecten. De verstrengeling tussen gezin, huishouding en bedrijf bleek voor veel landbouwwoordvoerders een vanzelfsprekend gegeven, omdat de landbouw in Nederland voor het merendeel uit gezinsbedrijven bestond. Het is niet verwonderlijk dat een aantal onder hen het onderwijs voor de landbouwsector benaderde vanuit deze integrale visie. Deze woordvoerders drongen erop aan dat hun idealen op al deze terreinen in het onderwijs zouden worden nagestreefd. Hun verwachtingen over de toekomstige taken van vrouwen en het daarvan afgeleide leerplan rijmden niet met een voorstelling van de landbouw als bestaans*middel*. Zij stelden de ontwikkeling van boerenvrouwen in dienst van de boerenstand. Deze definieerden zij als een sociaal-culturele, eigen groep die een eigen bestaans*wijze* kende en het boerenleven in al zijn verscheidenheid vormgaf. Hierdoor kwamen ook de sociaal-culturele en politieke aspecten van de beoogde ontwikkeling via het onderwijs aan de oppervlakte. Het boerenhuishouden vormde daarvoor de basiseenheid, waarin juist de genderspecifieke inkleuring de aandacht trok. Bij de analyse is gebruik gemaakt van zowel antropologische als cultuur- en mentaliteitshistorische benaderingswijzen. Daarnaast werd aangesloten bij de politieke en institutionele landbouwgeschiedenis. In dit verband heeft het boek bijvoorbeeld de veelal als losstaand beschreven activiteiten en posities van deze vrouwen in hun onderlinge samenhang weten te plaatsen en in te vlechten in de geschiedenis van de landbouwpolitiek. Op deze manier heeft het boek de historiografische vereenzelviging van het OVO-drieluik doorbroken dat de modernisering alleen gericht zou zijn geweest op de landbouwproductiewijze en de mannelijke boerenstand als doelgroep.

Zodoende is de sekse-ongelijkheid als een van de huidige knelpunten in de landbouw met een kritische terugblik in het geschiedverhaal geplaatst en heeft het boek het belang van historisch onderzoek voor hedendaagse maatschappelijk controversiële kwesties willen onderstrepen. Bij gebrek aan een zorgvuldig en vanuit meerdere perspectieven bestudeerde voorgeschiedenis is immers het gevaar aanwezig dat een eenzijdige en daardoor onjuiste historische beeldvorming een belangrijke, legitimerende rol gaat opeisen. In dit opzicht heeft dit boek aanzetten aangereikt om nieuwe inhoud te geven aan een geschiedbeeld dat voorheen voornamelijk het perspectief van de voortrekkers van de productiegerichte landbouwmodernisering representeerde.[1]

8.1.3. *Stad-plattelandsdimensie in de Nederlandse vrouwengeschiedenis*

Het historisch genderonderzoek in Nederland heeft evenals de agrarische en plattelandsgeschiedenis tot nu toe nauwelijks aan boerinnen en andere plattelandsvrouwen gerefereerd. In dit boek is het maatschappelijke belang van hun bestaan zichtbaar gemaakt. Vrouwelijke en mannelijke

woordvoerders die zich publiekelijk uitlieten over de betekenis van vrouwen voor de landbouw, zijn in dit boek uit de vergetelheid gehaald. Het is gebleken dat vele boerinnen, hun vrouwelijke en mannelijke voorvechters, alsook hun initiatieven ter behartiging van hun belangen een plaats verdienen in de geschiedschrijving van de Nederlandse vrouwenbeweging. Voor een aantal studies over belangrijke vrouwen in de vrouwenbeweging is herziening vereist om hun betrekkingen met de landbouw en het platteland te kunnen integreren.

Reeds aan de vooravond van de Nederlandse vrouwenbeweging ijverden befaamde mannen en vrouwen voor maatregelen ter verbetering van de arbeids- en scholingsmogelijkheden voor vrouwen in de landbouw. A.M.M. (Mienette) Storm-van der Chijs (1814-1895) was daarin zeer toonaangevend. Vanwege haar pleidooien voor het meisjesvakonderwijs staat zij in de geschiedschrijving als feministe te boek. Uit landbouwhistorische bronnen is nu bekend dat zij ook de arbeids- en onderwijsmogelijkheden voor vrouwen in de landbouw bepleitte en daarbij vele landbouwvoormannen, ambtenaren en leden van de koninklijke familie hierover publiekelijk aansprak. Vanaf 1863 gebruikte ze vele jaren achtereen haar spreekrecht op de jaarlijkse Nederlandse landbouwcongressen om de 'vrouwenquaestie' in de landbouw onder de aandacht te brengen. Het lukte Storm-van der Chijs echter niet om in landbouwkringen voldoende achterban te mobiliseren. Ondanks haar welbespraaktheid, goede contacten en aanzienlijk vermogen kon zij niet op directe resultaten in de landbouwsector terugkijken. Zij verdient niet alleen een bijzondere plaats in de landbouwgeschiedenis. Ook voor de vrouwengeschiedenis geldt dat haar werk in dienst van vrouwen in de landbouw een deel van haar leven vormde dat niet langer veronachtzaamd kan worden.

Ook voor andere feministes is informatie aan de oppervlakte komen over wat zij voor boerinnen en plattelandsvrouwen hebben gedaan. Een voorbeeld is Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck (1876-1956). Ook het feministisch geïnspireerde Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid en grote vrouwenorganisaties hebben zich meer met vrouwen in de landbouw en op het platteland beziggehouden dan uit de vrouwengeschiedenis tot nu toe bekend was. In 1929 vond de oprichting van de wereldwijde koepelorganisatie *Association of the Country-Women of the World* (ACWW) plaats tijdens een congres waartoe de *International Council of Women* (ICW) het initiatief had genomen. In het overzichtsartikel van Rupp over de ICW zijn voorbeelden van activiteiten op basis van religie, regio, beroepsgroep of etniciteit opgenomen maar die voor het platteland zijn hieraan nog toe te voegen.[2]

Een nieuwe plaats in de geschiedenis van de vrouwenbeweging verdient Theda W.S. Mansholt (1879-1956). Met haar uitgesproken visie en optreden stimuleerde zij boerinnen en andere plattelandsvrouwen hun lot meer in eigen hand te nemen. Als directrice van de nieuwe rijksopleiding voor leraressen in het landbouwhuishouden van 1913 tot 1941 bereidde

ze jonge vrouwen uit voornamelijk de meer gegoede landbouw- en platteland skringen op voor ontwikkelingswerk onder hun minderwelgestelde of moderniseringsgezinde zusters. Mansholt streefde nadrukkelijk een brede maatschappelijke invulling van het leraressenwerk na. Zij drong erop aan dat vrouwen een eigen aandeel in de modernisering van de landbouw en in de verbetering van de levensomstandigheden op het platteland zouden oppakken. In haar ogen hadden boerinnen op het platteland daarin een voorbeeldfunctie te vervullen. Tegelijkertijd moedigde zij beide seksen aan om hierin samen te werken.

Andere vrouwen en mannen die zich voor boerinnen en andere platte-

AFBEELDING 8.1. G.E.G. (Greet) Smit (1900-1980).
Collectie Van der Burg.

landsvrouwen hebben ingezet, verdienen eveneens een eigen plaats in de vrouwengeschiedenis. Dit geldt voor landbouwhuishoudlerares G.E.G. (Greet) Smit (1900-1980), die vanuit haar positie als inspectrice voor het landbouwhuishoudonderwijs van 1929 tot 1963 niet alleen het onderwijs aanstuurde maar ook de Stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande. Doordat de leraressen in dienst van deze stichting werkzaamheden verrichtten voor de Dienst voor Kleine Boerenbedrijven, de Stichting Maatschappelijk Werk ten Plattelande, het repatriantenwerk en de streekverbeteringsgebieden, vervulde zij jarenlang een spilfunctie in het onderwijs- en ontwikkelingswerk voor vrouwen in de landbouw en op het platteland. Andere belangrijke namen die op basis van dit boek in de vrouwengeschiedenis thuishoren zijn: W.C.H. Staring (1808-1877), B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis (1808-1884), J.P. Amersfoordt (1817-1885), P. van Hoek (1865-1926), K.H.M. van der Zande (1864-1939), Hermien van der Heide (1944†), A.C. Wiersma-Risselada (geb. 1896), G.A.A. Eversmann (1890-1941) en C.W. Willinge Prins-Visser (1907-1977).

In het boek is steekhoudend gebleken dat de stads-plattelandsdimensie in het vrouwenhistorisch onderzoek van belang is en systematische aandacht verdient naast gender, klasse en etniciteit. Een pregnant voorbeeld van de sociaal-culturele betekenis van 'stads' en 'plattelands' vormden de discussies in de jaren twintig en dertig waarin het landbouwhuishoudonderwijs zijn eigen identiteit probeerde te vestigen en te behouden.

In het onderzoek naar vrouwen in het hoger en middelbaar onderwijs kan het landbouwonderwijs nu ook een plaats krijgen. Aangezien het landbouwonderwijs onderdeel van het middelbaar onderwijs was, hingen discussies over landbouwonderwijs voor vrouwen nauw samen met die over de toelating van meisjes tot de HBS na de invoering van de Wet op het Middelbaar Onderwijs. Storm-van der Chijs en anderen beriepen zich op de discussies over de HBS. Landbouwkundige W.C.H. Staring was inspecteur van het middelbaar onderwijs en daardoor niet alleen verantwoordelijk voor de implementatie van het landbouwonderwijs, maar ook voor de toelating van meisjes tot de HBS in zijn ambtsgebied: de provincies Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel. Toen eenmaal de rijkslandbouwschool in Wageningen als kopstudie aan de driejarige HBS was gekoppeld, bestempelde de directeur deze als een beroepsopleiding tot landbouwer terwijl vrouwen meer gebaat zouden zijn met een vakopleiding voor de vrouwelijke arbeidsdomeinen in de landbouw.

Voor het historisch onderzoek naar de onderwijsparticipatie, schoolloopbaan en beroepskeuze van vrouwen kunnen we concluderen dat gegevens over de beroepssector van de ouders en een stadse danwel plattelandsachtergrond in het algemeen ontbreken. Uit incidentele bronnen zijn in dit boek enkele tendensen gedestilleerd. Het bleek dat het landbouwhuishoudonderwijs in een aantal gebieden een proportioneel groter aandeel leerlingen van agrarische afkomst behield dan op grond van het

aandeel in de beroepsbevolking te verwachten was. Hoewel ook uit de geschriften bleek dat dit onderwijs veelvuldig als hét onderwijs voor boerenmeisjes werd aangeprezen en verdedigd, vergt dit punt uiteraard verder regionaal vergelijkend onderzoek.

De onvolledige weergave van de agrarische vrouwenarbeid in de officiële statistieken is tot nu toe meerdere malen in het vrouwengeschiedenisonderzoek aan de orde gesteld. Evenals in de agrarische geschiedenis hebben auteurs deze onvolkomenheid gesignaleerd maar geen verdere stappen ondernomen. Via het onderwijs is een indirecte weg naar voldoende bronnenmateriaal blootgelegd om de ontwikkeling van de arbeid van vrouwelijke boerenstand te kunnen schetsen. De combinatie van de onbewerkte tellingen voor de statistieken, opvattingen over vrouwenarbeid en de arbeidsbeschrijvingen in de vrouwspecifieke bronnen reikt de mogelijkheid aan om de vertekening van de toenmalige normen voor selectie en omrekenfactoren te doorbreken. In dit boek is van deze bronnen gebruik gemaakt, maar in andere publicaties is hier meer systematisch mee gewerkt.[3] Veel thema's die samenhangen met arbeid kwamen aan de orde. Hier bleek dat de ter beschikking staande literatuur deze tot nu toe nauwelijks vanuit het perspectief van de boerenstand of plattelandsbevolking heeft bekeken. Meestal is gekozen voor het perspectief van het doorsnee-gezin dat van loonarbeid afhankelijk is, dus voor een werknemersperspectief. Dit heeft consequenties voor thema's als kostwinnerschap, huwelijksrecht, welvaartstaat, huishoudelijke arbeid, technologie en huishouden of gezinsideologie. Een leven op een gezinsbedrijf, met een boerderij als leefomgeving, en met de beschikking over allerlei producten uit de tuin en het bedrijf, waar de afstand naar allerlei voorzieningen slecht te overbruggen is, dat vereiste van vele plattelandsvrouwen hun leven en taken anders op te pakken dan huisvrouwen of werkneemsters in de stad gewoon waren. Landarbeidsters verschilden weer van andere werkneemsters. Landarbeidsters vielen bijvoorbeeld tot 1957 niet onder de arbeidsbeschermende maatregelen voor vrouwen. Voor de landbouwsector was tevens een uitzondering gemaakt in het wetsontwerp-Romme van 1937. Deze wilde de beroepsarbeid van gehuwde vrouwen buiten de huishouding verbieden. Maar omdat landarbeidsters in dit boek niet centraal stonden, zijn alleen indirecte verwijzingen voor hun geschiedverhaal uit dit boek te halen.

Dit boek behandelde bovendien de maatschappelijke participatie en organisatie van de boerinnen en andere plattelandsvrouwen. Ook voor dit thema bleek het van belang te zijn om onderscheid naar beroepssector of naar een stads- danwel plattelandsmilieu te maken. De suggestie in de literatuur dat vrouwen in de landbouw en op het platteland in Nederland zich juist na het hoogtepunt van de Eerste Feministische Golf organiseerden en hun verenigingsleven op zijn sterkst was tussen beide feministische golven, bleek maar gedeeltelijk waar. De oorsprong van deze organisaties lag bij de verenigingen van oud-leerlingen bij het landbouwhuishoudon-

derwijs, die tussen 1913 en 1919 werden opgericht. Bovendien waren de maatschappelijke functie en de emancipatoire werking voor de leden ook wezenlijk voor deze organisaties. Desondanks konden niet alle organisaties van het begin af aan buigen op zelfbeschikking tot op het landelijke niveau. De confessionele organisaties banden bovendien politieke actie uit en de neutrale organisatie moest alle schijn van partijpolitiek vermijden. Zodoende kwam hun politieke invloed vooral tot uiting via het sociaal-culturele werk dat zij ondernamen en dus vooral via sociale actie en lobbyen tot stand kwam.

8.2. Onderwijs en ontwikkelingswerk

8.2.1. *Onderwijs en professionalisering voor landbouwmodernisering*

De boerenstand en het landbouwbedrijf vallen op meerdere wijzen buiten het gebruikelijke onderzoekskader waarin de geschiedenis van onderwijs en professionalisering meestal wordt onderzocht. In de inleiding kwamen enkele inspirerende voorbeelden voor dergelijk onderzoek aan bod. In de buitenlandse literatuur over gender en het agrarisch onderwijs benadrukten Liepins en Schick het belang van een maatschappelijke contextualisatie. De geschiedenis van het Franse *l'enseignement agricole féminin* plaatste Caniou in een agrarische en sociaal-politieke context. Zij gaf aan hoe dit landbouwhuishoudonderwijs in Frankrijk in dienst werd gesteld van gewenste sociaal-economische veranderingen in de landbouw. Jensen wees op een sociaal-politieke inbedding van het Amerikaanse agrarische onderwijs en met name de voorlichting, die later deel uitmaken van de progressieve politiek van president Roosevelt (1882-1945). Jellison analyseerde de samenhang tussen dit programma en de visie op de toekomstige rol van boerenvrouwen in de Verenigde Staten. Shortall en Schmitt concentreerden zich op het huidige onderwijs en signaleerden een diepgeworteld patroon van sekse-segregatie in het agrarisch onderwijssysteem van Duitsland, Noord-Ierland, Ierland, Canada, Groot-Brittannië, Frankrijk en Nederland. Schmitt beweerde dat het agrarisch onderwijs de seksesegregatie in de arbeidsdeling op het boerenbedrijf consolideerde. Shortall legde een verband tussen de definiëring van agrarische kennis, mannelijke arbeidsdomeinen in de landbouw en de beroepsopvatting dat boer-zijn een mannelijk beroep is. Volgens Shortall wordt dit gevoed door de opvolgingspatronen en bezitsverhoudingen en de consolidatie daarvan door de staat. Sommestad wees ook op de rol van de staat in Zweden. Zij toonde zonneklaar aan dat daar vrouwen in groten getale als professionele zuivelbereiders in de zuivelfabrieken werkzaam waren zolang de staat de vrouwspecifieke opleidingen hiertoe in stand hield en financierde. Dat was het geval vanaf de jaren negentig in de negentiende eeuw tot aan de jaren dertig van de twintigste eeuw. Behalve in Ierland, zoals Bourke aantoon-

de, bleek in dit boek dat er in dezelfde periode in de westerse wereld een flink aantal tuinbouw-, pluimvee- en landbouwscholen was die meisjes onder hun leerlingen telden of alleen voor meisjes openstonden. Hetzelfde geldt voor landbouwvakcursussen.

Het landbouwonderwijs in Nederland had van het begin af aan een politieke lading omdat het onderdeel vormde van de beleidsinspanningen van de landbouworganisaties en de overheid om de landbouwsector een betere toekomst te bieden. Het onderwijs was niet op de eerste plaats gericht op de overdracht van bestaande kennis en vaardigheden aan een jongere generatie. Het ging veeleer om vernieuwing. Liefst alle generaties moesten zo snel mogelijk vertrouwd worden gemaakt met de nieuwste inzichten en kennis. Het beeld van de gewenste toekomst diende als richtsnoer. Dit hield tevens een fundamentele afkeuring in van een aantal aspecten van de bestaande situatie.

De maatschappelijke rol van het onderwijs voor de landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling hield in dat veel algemene onderwijsidealen niet op de landbouwsector van toepassing waren. Het bleek voor de landbouwsector niet vreemd om een gemeenschappelijk belang voor het belang van de individuele beroepsuitoefening te stellen. Het arbeidsleven van boerenfamilies bleek anders dan van mensen met een beroep dat meestal in loonarbeid wordt uitgeoefend. Het was niet vanzelfsprekend dat ieder gezinslid zich na een weloverwogen, individuele keuze door onderwijs zou voorbereiden op een (beroeps)leven dat het beste bij zijn of haar persoonlijkheid en capaciteiten paste. Het agrarisch gezinsbedrijf stelde beperkingen aan individuele keuzes voor onderwijs en arbeidsleven.

Professionalisering in de landbouw verliep niet volgens de gebruikelijke weg. Traditie was dat mannen en vrouwen hun specifieke taken al doende op het bedrijf thuis of soms bij anderen leerden, dus zonder aparte scholing. Jonge vrouwen en mannen werkten in het algemeen op met moeder-boerin of vader-boer. Zij kregen aanwijzingen en werden zonodig gecorrigeerd. Het was een integraal onderdeel van hun opvoeding binnen de eigen stand. Het boerin- en boer-zijn werd niet als het hebben van een beroep of ambacht in engere zin ervaren. Evenals in andere maatschappelijke groeperingen was er wel sprake van een seksespecifieke opvoeding. Voor de vrouwelijke boerenstand betekende dat het gezinskader hun vanwege de continuering van het bedrijf niet toestond ambities te koesteren om een boer in haar eigen recht of een 'tweede boer' te worden.

Bovendien heeft de landbouw tot nu toe geen beschermde beroepsstatus gehad: er is geen diploma vereist om een landbouwbedrijf te kunnen voeren. Hierin verschilde de landbouw wezenlijk van de vele nieuwe beroepen die door de verdere ontwikkeling van de techniek opkwamen. Doordat de landbouw reeds eeuwenlang zonder formele beroepsopleiding werd bedreven, was er geen meerderheid te vinden die de noodzaak

daartoe zag. Toch zal niemand bestrijden dat landbouwers een beroep uitoefenen of dat het landbouwonderwijs erop gericht is om de landbouwsector te professionaliseren. De gevolgde opleiding kon later ook meespelen bij het beslissen over een mogelijk partnerschap of overname en ook bij kredietverlening of subsidie- en premieverstrekking. In de praktijk vormden een vakdiploma tezamen met de individuele prestaties steeds meer een maatstaf voor bekwaamheid in de landbouwsector. Maar dat betekende ook dat vrouwen in de praktijk wel boer waren. Deze boeren zonder diploma raakten echter meer en meer uit het gezichtsveld van de beleidsmakers: zonder opleiding zouden zij de aansluiting met de moderniseringsgezinden missen.

Door de maatschappelijke rol van het onderwijs en het familiekader waarin verandering moest plaatsvinden, bracht het onderwijs de leerlingen wel op de hoogte van de kennis van de oudere generatie maar niet om die later te gebruiken. De bedoeling was hen los te weken van de gebruikelijke werkwijzen. Tactisch probeerden onderwijsgevenden de beoogde landbouwvernieuwers van de toekomst te stimuleren een nieuwe weg te gaan, maar probeerden hen ook niet te veel van de oudere generatie te laten vervreemden. Zij wilden niet het risico lopen dat zij onoverkomelijke problemen in het gezinsbedrijf zouden veroorzaken en daarmee de continuïteit ervan in gevaar brachten. Want niet alleen de nieuwe werkwijzen, maar ook de onderlinge verhoudingen op het bedrijf waren in het geding. Zodoende stond de deur open om het boer-zijn als zodanig tot onderwerp van discussie en scholing te maken en gericht een mentaliteitsverandering na te gaan streven.

Vrouwen tot boer op te leiden bleek in deze omstandigheden een stap te ver. Toch was er sprake van grote verscheidenheid waarin een omslag van een boerenleefwijze naar een agrarisch beroepsleven werd nagestreefd. Hiervan is in het boek een eerste tipje van de sluier opgelicht. De leidinggevenden zagen wel in dat zij zich onmogelijk alleen op het mannelijke bedrijfshoofd en zijn opvolger konden richten. Juist vanwege de stands- en gezinsgebondenheid van het landbouwbedrijf was vernieuwing en daarmee dus ook dit onderwijs een familie- of gezinsaangelegenheid. Hoe de grenzen daarvan werden verkend, verruimd en doorbroken, bleek voor een deel uit de onderwijsdebatten en schoolkeuzes.

8.2.2. *Gender-, stands- en klassegewijs ontwikkelingspotentieel*

Het bestaan van specifiek onderwijs voor vrouwen in de landbouw impliceerde dat van hen een andere professionalisering werd verwacht dan van de mannen. Uit vergelijking blijkt dat het onderwijs inderdaad beduidend verschillend werd ingevuld. Voor de arbeid en scholing in de agrarische sector hanteerden de voorlieden een duidelijke sekse-scheiding. Het zuivelonderwijs en andere vakcursussen voor vrouwen richtten zich alleen op vrouwspecifieke werkzaamheden. Daarentegen prijkten er ook geen huis-

houdelijke vakken of huishoudelijk beheer op het leerprogramma voor jongens en mannen. Ook verhinderde de sekse-segregatie langs de scheidslijn tussen huishouden en bedrijf dat mannen vanuit het bedrijfsperspectief beide onderdelen in één geheel zouden leren beschouwen. De verwevenheid van bedrijf en huishouden kwam wel in het landbouwhuishoudonderwijs voor vrouwen aan bod. Met het landbouwhuishoudonderwijs was een vrouwspecifieke onderwijsvorm voor de landbouwsector een feit. Het praktisch onderricht voor de agrarisch huishoudelijke taken – zoals gebruikelijk in het huishoudonderwijs – werd aangevuld met ondersteunende landbouwvakken voor de taken die zij in het bedrijf had. Conform de traditie in het boerengezin en het huishoudonderwijs wilde men de boerin op haar drieledige 'bestemming' als boerin, huisvrouw en moeder voorbereiden. Hierbij werd de vrouwelijke sociaal-culturele taak van moeder en huisvrouw doorgetrokken naar de zorg voor haar gezin en de gemeenschap.

Binnen het landbouwhuishoudonderwijs vond tevens differentiatie naar doelgroep plaats. Naar gelang hun stand en klasse werd aan meisjes en jonge vrouwen een verschillend aandeel in de landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling toevertrouwd. Jonge vrouwen met een goed verstand en met hart voor het platteland werden gestimuleerd de lerarenopleiding te gaan volgen. Beroepsmatig maar ook na een eventueel huwelijk zouden zij een aanwinst vormen voor het ontwikkelingswerk voor vrouwen in de landbouw en op het platteland in het algemeen. Vanwege de vereiste vooropleiding en het internaatskarakter van de opleiding was deze weg niet voor alle boerenmeisjes begaanbaar.

Eén tree daaronder stond de groep van boerinnen die zelf een vervolgopleiding in deze richting zouden afronden en daarmee de handvaten kregen aangereikt om als kader het ontwikkelingswerk in hun omgeving te gaan trekken en ondersteunen. Een prima mogelijkheid om zich daarop voor te bereiden was de boerinnenschool. Hiervan bestonden er maar enkelen. Bovendien berustten die allen op katholieke grondslag. Door de bezuinigingen kwamen daar pas in de jaren dertig opleidingen tot huishoudkundige ten plattelande bij. Zij golden als neutrale, verbeterde evenknie. Deze opleiding tot huishoudkundige werd ook erkend als officiële vooropleiding voor die tot landbouwhuishoudlerares.

De cursussen in streekcentra of op het dorp vormden het onderwijs voor de daarop volgende categorie. Vanwege de kortere lestijd van ongeveer 2 dagdelen per week tussen het werk door behandelden deze cursussen voornamelijk de eerste grondbeginselen. Ze hadden als doel dat vrouwen zich zouden gaan openstellen voor deze richting. Hierom werd de cursusduur over een langere periode gespreid. De oud-cursisten werden aangemoedigd om een vervolgvakcursus aan te vragen en zich ter verdere ontwikkeling aan te sluiten bij een bestaande vereniging van oud-leerlingen of een nieuwe op te richten.

Al deze bovengenoemde cursussen hadden voornamelijk landbouw- en

huishoudelijke leervakken plus aanvullende gezondheidslessen die idealiter waren afgestemd op de vrouwelijke werkterreinen in de betreffende streek. Maar er waren ook cursussen die geen landbouwvakken kenden, maar wel leerlingen hadden die in de landbouw werkzaam waren. Dit waren de korte cursussen voor landarbeidsters. Het leek erop dat de leidinggevenden al blij waren dat ze hen ertoe konden bewegen naar een leslokaal te komen. Geluiden uit verschillende streken getuigen er echter van dat er groepen waren die met veel enthousiasme en ijver deelnamen. Blijkbaar werden landarbeidsters vooral als (potentiële) moeders en niet als toekomstig geschoolde landbouwvakkrachten gezien.

Een vak- of beroepsopleiding voor vrouwen met alleen landbouwvakken en geen huishoudelijke vakken ter scholing voor een werkkring of zelfstandige bedrijfsuitoefening in de landbouw bestond na het verdwijnen van de zuivelvakscholen van de negentiende eeuw in Nederland alleen nog voor de tuinbouw. Het vakonderwijs voor vrouwen in de landbouw en op het platteland heeft dus nauwelijks bijgedragen tot een verbeterde beroepsuitoefening door vrouwen als zelfstandige of in loonarbeid in de landbouw in een tijdsspanne waarin de acceptatie van beroepsarbeid van vrouwen en hun professionalisering op allerlei terreinen toenam.

Juridisch of anderszins is er in Nederland nooit een formele belemmering voor vrouwen geweest om een landbouwopleiding te volgen. Het door de staat gefinancierde landbouwonderwijs stond volgens het gelijkheidsprincipe open voor meisjes, evenals dat bij het landbouwhuishoudonderwijs het geval was voor jongens. Hoewel enkele meisjes rond de vorige eeuwwisseling inderdaad samen met jongens praktijkgerichte landbouwopleidingen volgden, bleven zij tot de jaren twintig grote uitzonderingen. Daarna waren zij enkel nog op de Landbouw Hogeschool te vinden totdat de eerste meisjes in de tweede helft van de jaren vijftig de stap naar het middelbaar landbouwonderwijs opnieuw waagden.

Ondertussen werd het landbouwhuishoudonderwijs als hét vervolgonderwijs voor agrarische vrouwen gepropageerd. In tegenstelling tot de jongens die landbouwonderwijs volgden, was het voor de meisjes op het landbouwhuishoudonderwijs niet zonder meer duidelijk of zij professionele aspiraties voor de landbouw hadden. Hoewel ook boerinschap als beroep werd gepropageerd is het vanuit huidige inzichten een nog te verder onderzoeken vraag of dit voor de vrouwen in kwestie ook als een beroep of meer als bestemming werd aanvaard.

Gelijk Caniou voor Frankrijk meldde, won ook in Nederland na de Tweede Wereldoorlog een tegengestelde trend terrein. Ook hier werd de meisjes op het landbouwhuishoudonderwijs steeds meer ingeprent dat zij zich vooral op een andere toekomst dan die op een landbouwbedrijf dienden voor te bereiden. Daarmee overeenkomstig verbreedde het landbouwhuishoudonderwijs zich tot algemeen vervolgonderwijs voor meisjes op het platteland. Bovendien werden aan de streekscholen vanaf de jaren

vijftig allerlei middelbare vakopleidingen toegevoegd. Toch bleef de achtergrond van de leerlingen van betekenis bij de keuze van hun vervolgopleiding. Aangezien fabrieks-, magazijn- en kantoorwerk voor boerenmeisjes niet als gepast werd gezien, waren bij hen de opleidingen tot allerlei vrouwelijke verzorgende beroepen favoriet. Vielen werden kraamverzorgster, verpleegster of kozen voor het onderwijs. Op deze manier droeg het landbouwhuishoudonderwijs ook in Nederland tot professionalisering van boerendochters bij, maar dan wel voor een beroep buiten de landbouwsector.

8.2.3. *Discrepantie tussen onderwijsparticipatie en ontwikkelingswerk*

De ontwikkeling van het landbouwhuishoudonderwijs doorbrak de band tussen de twee doelstellingen die lange tijd samen opgingen in dit onderwijs. De landbouwhuishoudleraressen kregen in eerste instantie een uitgebreide taakstelling naast het lesgeven. Ze verwierven daarvoor een rijksaanstelling die vergelijkbaar was met die van de landbouwleraren. Van de leraressen werd verwacht dat zij boerenfamilies bezochten om zich beter te kunnen verplaatsen in de leefomstandigheden in hun werkgebied en aldus de behoeften van hun leerlingen te kunnen bepalen. Tijdens deze bezoeken gaven ze ook individuele adviezen. Het contact met de plaatselijke bevolking maakte het hen ook mogelijk meer algemene observaties voor het voetlicht te brengen en bijvoorbeeld de overheid te adviseren over de richting waarin verder gewerkt moest worden. Verder werd van de leraressen verwacht dat zij vrouwen van jong tot oud opwekten om naar lezingen te komen, die voor hen te organiseren en hen te stimuleren zelf actief met hun ontwikkeling bezig te blijven. Hierin paste een ondersteunende rol in de verenigingen en bonden van oud-leerlingen bij het landbouwhuishoudonderwijs en later in de boerinnen- en plattelandsvrouwenbonden; een rol die zij als vanzelfsprekend op zich namen.

Tegelijkertijd nam de erkenning van de betekenis van onderwijs in het algemeen toe. Dit voedde een beleid om zoveel mogelijk Nederlanders zo lang mogelijk onderwijs te laten volgen. Door uitbreiding van de leerplicht en verhoging van het onderwijsbudget probeerde de overheid dit doel te realiseren. Voor de plattelandsmeisjes lag het voor de hand aan te sluiten bij het bestaande netwerk van het landbouwhuishoudonderwijs. De verwachting was dat de meisjes gemakkelijker onderwijs zouden volgen als dat dichtbij op de dorpen werd gegeven, zoals dat ook voor de boerendochters had gegolden. Omdat het landbouwhuishoudonderwijs zelf nog in een opbouwfase verkeerde en danig onder vuur lag, zag menigeen in uitbreiding een mogelijkheid om het onderwijs veilig te stellen. Het zou in ieder geval een hogere spreidingsgraad bevorderen. Anderen verzetten zich juist omdat zij voor het verlies van het agrarische karakter vreesden. Hierdoor kwam aanvankelijk slechts een geleidelijke omslag op gang in dienst van een tweede maatschappelijke doelstelling:

zoveel mogelijk meisjes op het platteland zoveel mogelijk onderwijs te laten volgen.

Uit dit boek blijkt dat de discussies over deze kentering zich concentreerden rond drie punten. Op de eerste plaats ging het om het nut en het behoud van de landbouwvakken. De logische consequentie van de uitbreiding van de doelgroep was immers dat de leerstof algemener zou worden. Niet-boerenmeisjes kregen nog wel wat tuinbouwles voor hun tuin, maar ze hadden niets aan landbouwonderwijs. Met name in streken waar veel kleine bedrijven en het werken in familieverband op de boerderij hoog in het vaandel stonden, keerden de organisaties zich tegen een vervlakking van het landbouwhuishoudonderwijs zoals zij deze verandering beoordeelden.

Het tweede discussiepunt betrof het verschil in stand of klasse tussen de boerenmeisjes en andere plattelandsmeisjes. Men verwachtte problemen vanwege de verschillen in mentaliteit. De boerenbevolking was bang dat hun dochters ondergesneeuwd zouden worden in de klas. Reacties van leraressen duidden erop dat dit inderdaad ook gebeurde. Op een aantal scholen leidde dit tot gescheiden onderwijs. Zij zetten aparte klassen op voor boeren- en voor burgermeisjes. In dat geval bleven de boerenmeisjes meer op de landbouw toegesneden vakken houden, terwijl de andere meisjes meer voortgezet algemeen onderwijs in die uren ontvingen. Na de Tweede Wereldoorlog werd een dergelijk expliciet onderscheid niet meer gemaakt.

Het derde punt betrof het ontwikkelingswerk dat min of meer in het verborgen leerplan van het landbouwhuishoudonderwijs was opgenomen. Met de daling van de leeftijd van de leerlingen hadden de leraressen minder mogelijkheden om de oudere meisjes en jonge boerinnen te bereiken. Via vragenuurtjes en moedermiddagen op school, maar ook door de voortdurende betrokkenheid bij de voorlichting en de bonden probeerden de leraressen contact met hen te houden. Met de uitbreiding van het werkterrein in meerdere verwante organisaties, zoals de huishoudelijke voorlichting ten plattelande en het vormings- en volkshogeschoolwerk, gingen de leraressen onderling meer samenwerken om de verschillende activiteiten op elkaar af te stemmen. In die zin specialiseerden leraressen zich in hun werk steeds meer op enkele van de vele taken die in de aanvankelijke pioniersarbeid van de eerste generatie leraressen nog gebundeld waren. Ondertussen probeerden bonden en het vormingswerk vanaf de jaren dertig juist de onderlinge waardering en samenwerking tussen de verschillende bevolkingsgroepen te bevorderen, waarmee het expliciet benadrukken van klasse- of standenonderscheidingen niet spoorde. Dat betekende echter niet dat de onderscheiden verhoudingen niet voor eenieder zichtbaar bleven en ook in de participatie aan de verschillende activiteiten niet tot uiting kwamen.

Het ontwikkelingswerk dat aanvankelijk prominent tot de doelstelling van het onderwijs behoorde, is ook door nieuwe, verwante instellingen

opgepakt en verder uitgedragen. Deze kregen te maken met hetzelfde dilemma hoe verschillen in stand en beroepssfeer te overbruggen. In dit boek is beschreven hoe de boerinnen- en plattelandsvrouwenorganisaties en het vormingswerk het overbruggen van sociale verschillen als uitgangspunt namen voor de persoonlijke sociale ontwikkeling. Hierin stuitte men echter ook op de begrensde mogelijkheden. In veel gevallen sloop er op meer verdekte wijzen toch een homogeniteit binnen. Ook was het zeker tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw algemeen gebruikelijk om de boerenstand als de cultuurbepalende stand op het platteland te zien. Interessant voor vervolgonderzoek is het om het proces van menging en aanpassing op de scholen te vergelijken met dat in de verwante instellingen en organisaties en met de daar ontplooide activiteiten.

In het verlengde van de verbreding van de doelgroep, kreeg een laatste, meer op de individuele ontwikkeling gerichte doelstelling steeds meer nadruk na de Tweede Wereldoorlog. Verschillen bleven bestaan en onderkend worden, maar ze werden niet onmiddellijk en expliciet met een andere stand of klasse in verband gebracht en zeker minder als gegeven en onoverkomelijk ervaren. In het onderwijs kwam de individuele ontwikkeling van de meisjes tot zelfstandig oordelende vrouwen voorop te staan. Dit vergemakkelijkte de stap naar samenwerking tussen het stadshuishoudonderwijs en landbouwhuishoudonderwijs. Deze vond vooral plaats op het gebied van de methodiek bij het werken met jonge, vrouwelijke leerlingen. Met de inzet van een begeleidende studiecommissie en bijscholingscursussen werd deze ontwikkeling geconsolideerd. Maar anders dan het zogenaamde 'volksmeisje' op de stadshuishoudscholen bekeken de landbouwhuishoudleraressen een boerendochter. Voor het landbouwhuishoudonderwijs bleef de plattelandsomgeving het referentiepunt. Toen echter in de jaren zestig na jarenlang aandringen een landelijk, vergelijkend onderzoek zou plaatsvinden, stelde de commissie vast dat de verschillen zo klein zouden zijn dat systematisch onderscheid niet nodig was.

Dit boek heeft laten zien dat de stadshuishoud- en landbouwhuishoudscholen niettemin bleven verschillen. De directrices en huishoudleraressen op de landbouwhuishoudscholen hadden een andere opleiding genoten en vielen onder een eigen inspectie. De plattelandsscholen hadden meestal veel minder leerlingen en streeksgewijs waren er scholen die ook een scala aan vervolgopleidingen huisvestten. De leidinggevenden hadden deze ontwikkeling aangemoedigd om de verticale doorstroming te bevorderen. Ook de keuzes voor vervolgopleidingen of de werkkring daarna toonden duidelijke verschillen tussen de typen scholen evenals tussen boerenmeisjes en andere plattelandsmeisjes. De boerenmeisjes bleven massaal thuis na de opleiding om daar mee te werken of zij gingen door voor vervolgopleidingen in de zogenaamde vrouwelijke beroepen. Daaronder vielen bijvoorbeeld de beroepen van kraamverzorgster, verpleegster, lerares. Werken op kantoor of in de winkel lag minder in de lijn

van boerenfamilies. Fabriekswerk was bij vele families uit den boze. Ondanks dat deze verschillen in beroepskeuze door lokaal en regionaal onderzoek waren vastgesteld, besloot men geen beleid te voeren om dit te veranderen. Het algemeen gevoelen was dat die verschillen op den duur als vanzelf zouden verdwijnen. Dit gold ook de oververtegenwoordiging van boerenmeisjes op de landbouwhuishoudscholen die in sommige streken zeer sterk was, waardoor een flink aantal boerenmeisjes waarschijnlijk de gang naar een hogergewaarde opleiding heeft gemist, ook als zij daar wel de capaciteiten voor hadden. De propaganda vanuit de landbouworganisaties, boerinnenbonden en plattelandsvrouwenorganisaties die de identificatie met het landbouwhuishoudonderwijs als hét onderwijs voor boerenmeisjes had bewerkstelligd, had in de betreffende streken zijn uitwerking niet gemist. De Wet op het Voortgezet Onderwijs (1968) was bedoeld om dergelijke onderwijskeuzen naar stand of bevolkingsgroep te doorbreken. In dit verband kwam aan de orde dat veel boerenmeisjes door de gehechtheid aan het landbouwhuishoudonderwijs, hun capaciteiten te weinig ontwikkelden terwijl steeds minder meisjes later boerin konden worden. Dit was het ultimum van de toenemende tendens om het accent bij het benutten van de individuele onderwijskansen te leggen. Dat hield in dat een onderwijskeuze naar stand als belemmering werd ervaren voor leerlingen die het qua capaciteiten op maatschappelijk hoger gewaardeerde onderwijsvormen goed gedaan zouden hebben.

8.2.4. *Onderwijs tussen heden en toekomst: verscheidenheid en uniformering*

Een tweede laag in het onderzoek naar onderwijs dat op maatschappelijke verandering is gericht, vormde het spanningsveld tussen de doelstellingen van het onderwijs en de praktijk die zou moeten veranderen. Als het onderwijs een verschil tussen de gewenste en bestaande situatie moest overbruggen, is het niet verwonderlijk dat het onderwijs aanleiding gaf tot spanningsvelden en bronnen van conflict. Men kon het immers oneens zijn over de diagnose van de bestaande situatie, over de gewenste situatie en over de te bewandelen weg naar verbetering.

Aanvankelijk gold in het Nederlandse landbouwhuishoudonderwijs de stelregel dat de regionale verscheidenheid tussen de taken, gewoonten en stand bij vrouwen in de landbouw tot uitdrukking moest komen in het onderwijsaanbod. De inspectie moedigde de landbouworganisaties aan om meerdere vormen van onderwijs aan te bieden en ze op de verschillende doelgroepen in hun werkgebied toe te snijden. Mansholt drukte de aanstaande leraressen tijdens hun opleiding op het hart zich voortdurend op de hoogte te stellen van de specifieke situatie en onderwijsbehoeften van hun leerlingen. Een open oog en oor te hebben voor de cursisten, hun thuissituatie en hun suggesties behoorde tot de gewenste grondhouding.

Sinds in 1919 onder luid protest het besluit viel dat het landbouwhuishoudonderwijs werd overgeheveld van het landbouwonderwijs naar het

nijverheidsonderwijs voor meisjes, was er regelmatig discussie over de eigenlijke doelstelling van deze onderwijstak. Het behoud van het eigen karakter was ternauwernood gegarandeerd door een welwillende motie in de Eerste Kamer. Dit boek heeft laten zien dat het desondanks niet altijd vanzelfsprekend en voor ieder hetzelfde was waaruit die eigenheid bestond. De veranderingen en verschillen kwamen echter steeds opnieuw aan de oppervlakte omdat dit eigen karakter in een onderwijsomgeving waar het stadsnijverheidsonderwijs als norm gold, steeds opnieuw gearticuleerd moest worden, terwijl de betrokkenen ook zelf hun visies door de tijd heen aanpasten.

De verbreding van de doelstelling in het onderwijs leek de weg voor uniformering te openen. Op het moment dat het onderwijs werd opengesteld voor de gehele vrouwelijke plattelandsbevolking, waren streekverschillen naar het type boerenbedrijf en de genderverdeling in de landbouwarbeid niet langer relevant. Vanwege de weerstand die deze omslag opriep, werd deze slechts geleidelijk doorgevoerd en kreeg de uniformering eerst na een aantal jaren zijn beslag.

De uitbreiding van de leerplichtwet naar eerst een jaar (in 1928) en later twee jaar (in 1950) leidde ertoe dat er landbouwhuishoudonderwijs kwam dat volledig dagonderwijs gaf direct aansluitend op de lagere school. Dit landbouwhuishoudonderwijs overvleugelde langzaam maar zeker het cursusonderwijs voor oudere meisjes. De landelijke studiecommissie die dit onderwijs voor leerplichtige leerlingen op landelijk niveau doorlichtte en experimenten uitzette, had door haar centrale functie een belangrijke rol in deze uniformering.

Buiten het reguliere dagonderwijs bleven er onderscheiden cursussen voor oudere meisjes en jonge boerinnen bestaan. Voor deze cursussen bleef de mogelijkheid bestaan om te differentiëren naar streek en gebruikelijke werkzaamheden van vrouwen in de landbouw in de bestreffende streek.

De religieuze verscheidenheid kwam daarentegen laat op gang, maar bleef tot 1968 gehandhaafd. Op grond van de gelijkschakeling voor het onderwijs hadden de confessionele landbouworganisaties een achterstand in de opbouw van het onderwijs weg te werken. Door de bezuinigingsmaatregelen stagneerde dit. Na de Tweede Wereldoorlog kregen ook deze organisaties de mogelijkheid scholing naar hun gezindte ten volle te ontwikkelen.

8.2.5. *Landbouwhuishoudleraressen: vrouwelijk kader*

Een duidelijk herkenbare vrouwelijke beroepsgroep die niet in de landbouw maar indirect via het onderwijs in het belang van de landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling werkte, was de nieuwe beroepsgroep van landbouwhuishoudleraressen. Vanaf 1913 werden leraressen specifiek voor het vrouwenwerk op het platteland opgeleid. Zij vormden al gauw de verbindende schakel tussen de diverse takken van het vrouwen-

ontwikkelingswerk en tussen de vrouwen en de overheden. Tijdens hun opleiding waren ze erop voorbereid deze functie met grote verantwoordelijkheid te vervullen, waarbij de belangen van de vrouwen de eerste prioriteit hadden. Aanvankelijk was hun positie vergelijkbaar met die van de rijkslandbouwconsulenten. Vanwege hun directe contact met de vrouwen en hun specifieke opleiding was het interessant na te gaan hoe zij in deze tussenpositie optraden en in hun visies verschilden van zowel de boerinnen als van anderen die bij het onderwijs betrokkenen waren.

Historica Neth concludeerde over de huishoudkundigen in het Midden-Westen van de Verenigde Staten dat zij een *middle-class* perspectief vertegenwoordigden. Zij stelde vast dat ze met hun aanpak de positie van deze boerenvrouwen wilden verbeteren, maar dat deze vooral aansloeg op de rijkere, gemechaniseerde bedrijven. Andere vrouwen hadden zij weinig te bieden. Tegelijkertijd stonden zij niet erbij stil of hun aandeel in het promoten van nieuwe technologie, meerdere consumptie en een striktere scheiding van mannelijke en vrouwelijke arbeidssferen een ongunstige, genderspecifieke doorwerking zou kunnen hebben. In hun denkwereld symboliseerden welvaart en technologie de weg naar de verlossing van het zware werk in de stal en op het veld met daaruitvolgend een groter respect voor de vrouw als zodanig.

Neth trof tevens drie verschillende oriëntaties bij deze beroepskrachten aan. De eerste vond Neth bij het merendeel van de vrouwelijke beroepskrachten. Deze probeerden de vrouwenarbeid op het boerenbedrijf te herstructureren langs striktere scheidslijnen ten opzichte van de mannenarbeid. Dit ging gepaard met een herdefiniëring van de boerenvrouw. Zij mocht geen 'veldwerker' zijn; haar mocht een opwaardering als huishoudster niet onthouden worden. Doel was haar sociale status te verhogen. Bovendien meenden de beroepskrachten dat zij tegelijkertijd de oneerlijke arbeidsdeling op de boerderij aanpakten. Ze betoogden dat vrouwen zowel in het huishouden als op het land werkten, maar mannen alleen achter en op het land. Mannen hielpen niet mee in het huishouden. Tevens propageerden deze huishoudkundigen dat de beschikbare technologieën ook voor de verlichting van het vrouwenwerk moesten worden ingezet. Tenslotte zetten ze volgens Neth de boerenvrouwen ertoe aan hun arbeidsinzet en consumptiepatroon te heroverwegen. Zij redeneerden dat vrouwen recht hadden op een deel van het inkomen om verantwoorde investeringen te doen in tijd, aankopen of expertise inwinnen. Om dat te kunnen beoordelen dienden ze inzicht te hebben in de financiële basis van hun eigen werk en het gehele bedrijf. De huishoudkundigen stelden zich dus op het standpunt dat vrouwen ook de relatie tussen huishouden en bedrijf zakelijk dienden te benaderen. Hoe de boerenvrouwen wellicht meer inkomsten konden genereren, werd niet ter sprake gebracht.

Voor een groot deel kwam dat overeen met de situatie in Nederland. Het verminderen van bedrijfswerk werd in Nederland vooral gekoppeld

aan de positie van het bedrijf. Werken aan een goede economische basis van de landbouw was voorwaarde om vrouwen vrij te kunnen maken voor arbeid ten behoeve het huishouden en gezin. Hieraan werd niet zozeer een verhoging van de sociale status van de vrouwen gerelateerd. De geestelijke verrijking die de boerenvrouwen en hun gezinnen volgens de landbouwhuishoudleraressen te wachten stond, kwam ook sterker als motivatie voor hun werk naar voren. Voor boerinnen was het hun sociale plicht om aan de welvaart maar vooral het welzijn en de gezondheid in gezin en gemeenschap bij te dragen.

Daarnaast onderscheidde Neth als tweede een groep vrouwelijke beroepskrachten met een andere oriëntatie. Zij vormden een minderheid. Deze professionals eisten het beroep van landbouwer-manager voor vrouwen op. Volgens Neth ondersteunden ze het project van landbouwmodernisering geheel en zetten zij zich gelijk de eerder beschreven collega's ten volle in om de beloftes van 'de nieuwe landbouw' te helpen verwezenlijken. Maar voor hen kon de moderne boer ook een vrouw zijn. Zij beredeneerden dat vrouwen zeer geschikt waren voor dit beroep. Naarmate het veranderingsproces in de landbouw vorderde, zou fysiek zware arbeid immers verdwijnen. Die had voordien juist als ongepast voor 'fatsoenlijke' vrouwen gegolden. Neth wees erop dat deze minderheid in feite de mannelijke controle over de landbouwproductie en de arbeidsverdeling op basis van sekse aanvocht. Wat betreft het onderwijs vonden deze beroepskrachten dat de studie van de praktische landbouwbeoefening minstens zo respectabel en vrouwelijk was als een studie medicijnen en rechten. De sociale inbedding van het gezinsbedrijf in een plattelandsgemeenschap bood hen een werksfeer waarin zij ruimschoots hun vrouwelijkheid konden ontplooien in familie- en sociale verbanden.

In Nederland heeft een dergelijke groep zich niet onder de huishoudkundigen geprofileerd. Wel waren er vrouwen in de landbouwpraktijk die dit standpunt uitdroegen en ernaar leefden. In veel gevallen stelden zij hun bedrijven open als stageplaatsen, maar zij namen ook vrouwelijk personeel in dienst.

Een derde en laatste groep vrouwelijke beroepskrachten zag volgens Neth in dat niet alle boerenvrouwen aan de nieuwe eisen konden voldoen. Deze huishoudkundigen probeerden vooral een spreekbuis voor hen te vormen. De beroepskrachten benadrukten hoe belangrijk hun inbreng als arbeidskrachten was voor de opbrengst van het bedrijf. Dit uitte zich vooral in veel lovende beschrijvingen van het boerenvrouwenwerk. Neth heeft echter geen articulatie van beleidswensen noch andere initiatieven van deze beroepskrachten in het belang van deze boerenvrouwen gevonden. Bijvoorbeeld zijn er geen voorbeelden bekend die verbeteringen in het zware werk of een plan voor de verhoging van de inkomsten voorstelden. Integendeel, zij vonden dat die richting uiteindelijk niet tot een duurzame ontwikkeling zou leiden.

In Nederland was het onderscheid tussen de eerste en derde groep die

Neth noemde, niet zo duidelijk. In de opleiding werd deze diversiteit aan mogelijkheden voor boerenfamilies juist benadrukt. Neth suggereerde dat de Amerikaanse huishoudkundigen nauwelijks bewust nadachten over de discrepantie tussen wat vrouwen leerden en in de praktijk konden waarmaken, of daarover in ieder geval niet in het openbaar discussieerden. Doordat landbouwhuishoudleraressen in Nederland van het begin af aan werd ingepeperd met regionale verschillen rekening te houden, vooral qua werkzaamheden maar ook naar welstand en status, is die discrepantie hier wel erkend en ingebed in een gefaseerde ontwikkelingsgedachte. Daarmee werd dus wel geen rekening ermee gehouden dat er boerenfamilies zouden zijn die nooit onderdeel zouden worden van die zich verspreidende olievlek. Het vertrouwen in de landbouwvernieuwing die op den duur voor iedereen bereikbaar zou zijn, was in deze beroepsgroep onbetwist.

Overeenkomstig de conclusies van Babbitt over het optreden van huishoudkundigen op het platteland tijdens de crisistijd van de jaren dertig, waren er wel degelijk ook in Nederland periodes waarin de beroepskrachten in hun ogen een pas op de plaats moesten maken. Er waren wel degelijk leraressen die zich voor het dilemma zagen gesteld wat zij moesten adviseren. Boerenvrouwen moesten alle zeilen bijzetten en zaten niet op nieuwe inzichten te wachten al waren ze nog zo wetenschappelijk verantwoord. Babbitt stelde vast dat de voorlichtsters hen niet ondersteunden in de marketing van hun producten. Dat was ook het geval in Nederland. De verwijzing naar de kwetsbare positie waarin de vrouwelijke beroepskrachten volgens Babbitt in de Verenigde Staten werkten, klinkt ook plausibel voor de Nederlandse situatie. In die tijd moest het vakgebied zich nog waarmaken. Bovendien lag de expertise van de leraressen meer onder vuur dan die van de mannelijke voorlichters. De verhalen over een gezonde voeding en hygiëne konden nauwelijks met direct tastbare resultaten worden bewezen. De voorlichtsters en leraressen waren meestal outsiders in hun werkgebied; velen kwamen oorspronkelijk uit een andere regio. Zij waren daarnaast meestal jonger dan de vrouwen die zij voorlichtten. Bovendien waren ze ongetrouwd en misten de ervaring met het huwelijksleven, opvoedingszaken en het runnen van een gezinshuishouden die de cursisten wel hadden.

Babbitt concludeerde dat de voorlichtsters de aanwezige traditionele kennis niet op waarde wisten te schatten. Zij noemde het of onvermogen of onwil dat de voorlichtsters niet erkenden dat een deel van hun werk heel bewust kon worden afgewezen, ook al was hun kennis nog zo wetenschappelijk verantwoord. Voor de Nederlandse situatie is een dergelijke algemene conclusie niet te verdedigen.

8.2.6. *Institutionele inbedding en professionele erkenning*

Babbitt merkte over de voorlichtsters en leraressen in New York State op dat zij veel kritiek ondervonden en neerbuigend werden behandeld door

hun mannelijke collega's die vaak jonger en minder ervaren waren. Dit komt overeen met de systematische achterstelling van de vrouwelijke voorlichtsters ten opzichte van de mannelijke die Jensen heeft bespeurd met betrekking tot New Mexico. Later verhaalde Jensen hoezeer de bevoegdheden tussen de vrouwelijke en mannelijke voorlichters konden verschillen. Ook wees zij op de aanwezige hiërarchie op basis van de etnische achtergrond. Deze kwam bijvoorbeeld tot uiting in het toewijzingsbeleid van het aantal cursussen en werd gelegitimeerd met dat er geen geld genoeg was om alle groeperingen gelijkelijk te bedienen. De vraag is hier ook of rechtvaardiging werd gezocht in ontwikkelingsstrategieën uit die periode waarin stadia van ontwikkeling werden onderkend en de meer ontvankelijke groepen een voorbeeldwerking en een voortrekkersrol voor de mindere kregen toegewezen. Daarbij paste een ontwikkelingsstrategie om bij de meest ontwikkelde doelgroep te beginnen en die zoveel mogelijk bij de verdere verspreiding in te zetten. De invloed zou zich als het ware gaan uitbreiden als een olievlek. Uit onderzoek is echter gebleken dat de segregatie naar etniciteit nogal eens zo groot is dat die kloof in een gemeenschap niet wordt overbrugd.[4]

Voor de achterstelling van de vrouwelijke helft van eenzelfde bevolkingsgroep ligt dat anders. In de meeste literatuur wordt betoogd dat vrouwelijke voortrekkers of leiders nodig zijn om het vrouwelijke deel van een bevolkingsgroep te bereiken. Ook in de Nederlandse landbouw was het slechts van korte duur dat echtgenoten op vernieuwingen werden gewezen op terreinen waarop hun vrouwen het werk deden. Niettemin liet Babbitt zien dat het nut van de huishoudelijke voorlichting bij de wetgevers discutabel bleef en de geldkraan daarvoor minder vloeide dan voor de landbouwvoorlichting door mannen. Deze achterstelling had ook tot gevolg dat de vrouwelijke beroepskrachten minder in aantal waren dan hun mannelijke collega's en daardoor op ver van elkaar afgelegen plekken en dus tamelijk geïsoleerd hun werk deden. Voor Nederland is dat zeker ook het geval geweest.

Het verschil in invloed op de invulling en organisatie van hun activiteiten is moeilijk aan te geven omdat die in andere landen niet is onderzocht. Dat leraressen in Nederland nogal eens de professionele erkenning moesten ontberen die zij verdienden, blijkt uit verschillende incidenten. Formeel werden hun bevoegdheden geleidelijk aan gestandaardiseerd en werd een Commissie voor beroep ingesteld. De Vereniging voor Leerkrachten bij het Landbouwhuishoudonderwijs nam haar taak hierin serieus op.

In hoeverre boerenvrouwen in hun eigen deskundigheid werden erkend bij de discussies en de besluitvorming over het landbouwhuishoudonderwijs en verwante takken is moeilijk te achterhalen. Het is enigszins af te leiden uit de verschillende niveaus waarop vrouwen vertegenwoordigd waren, maar ook uit wijzen waarop zij hun medezeggenschap vormgaven danwel belemmeringen het hoofd boden. Daarin is de participatie

van individuele vrouwen in de beginperiode van belang maar ook de invloed van vrouwenorganisaties die later werden opgericht. Deze betreffen zowel de organisaties van de vrouwelijke beroepskrachten, de oud-leerlingen bij het landbouwhuishoudonderwijs als die van boerenvrouwen, -dochters of plattelandsvrouwen in het algemeen. In het buitenland is hiernaar geen systematisch onderzoek gedaan.

Hoewel in de beginperiode dikwijls werd gewezen op het belang vrouwen direct te betrekken in de discussies en de besluitvorming voor activiteiten die in hun belang waren bedoeld, werd dit aanvankelijk nauwelijks in de praktijk vormgegeven. Dit heeft te maken met de gremia waarin deze activiteiten werden besproken en besloten. In de regel waren vrouwen niet vertegenwoordigd in de landbouworganisaties en in de landbouwoverheid. Voor een deel werd daarom uitgeweken naar een adviserende rol voor de leraressen, die de omstandigheden kenden en in feite het vrouwelijk kader op het platteland vormden. In hoeverre zij hun inzichten voorlegden bij de vrouwen die zij in hun werk tegenkwamen, is niet precies na te gaan. In hun opleiding werden zij wel nadrukkelijk daartoe aangemoedigd. Evenwel lezen we in de verslagen dat met name de jonge leraressen nauwelijks tot huisbezoek kwamen vanwege de drukke werkzaamheden. Vanaf de jaren dertig werd meer systematisch te werk gegaan. Het steeds verder uitbreidende netwerk van leraressen bood de mogelijkheid om via enquêtes en specifieke onderzoeken doelgericht informatie te verzamelen. De oprichting van de vrouwenorganisaties op het platteland verschafte bovendien een formeel aanspreekpunt om boerinnen en plattelandsvrouwen direct bij dergelijke onderzoeken in te schakelen. Hierbij moet wel worden aangetekend dat de vrouwen die geen lid van deze organisaties waren, dit onderwijs niet volgden of ook niet anderszins contact hadden met de leraressen, in dit boek nauwelijks zijn vertegenwoordigd. Het elitaire karakter van organisaties en schoolgaan was zeker in de beginjaren een factor van betekenis.

Voor de Nederlandse situatie lijkt er een verband te bestaan tussen hogere vertegenwoordiging in de besluitvorming en advisering naarmate er sprake is van een hoger scholingsniveau en minder betrokkenheid in het bedrijfswerk. Met name de katholieke streken stonden erom bekend dat boerinnen en vrouwen in het algemeen weinig bestuurlijke taken werden toevertrouwd. Behalve dat de vertrouwde hiërarchische structuur van de kerk hierin voorbeeld was, waren deze streken meestal zandstreken en hadden de boerinnen weinig scholing gehad. Tegenstrijdig hiermee lijkt dat de zelfkazende bedrijven in het westen met moeite onder katholieke vlag te organiseren waren; zij hadden in het algemeen wel meer sociale status en scholing. Ook was het juist van de zandstreken bekend dat de boerinnen in veel zaken daadwerkelijk meebeslisten. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of er wellicht strategieën bestonden om tussen het formele en het informele vlak te laveren en of en hoe boerinnen daarin participeerden.

8.2.7. *Leerstof en leerlingen: tussen ideaal en praktijk*

Uit de buitenlandse literatuur komt nadrukkelijk naar voren dat boerenvrouwen kritisch stonden tegenover wat voorlichtsters en leraressen hen te vertellen hadden. Babbitt en Neth citeerden boerinnen hierover. Uit een rapport van 1923 haalde Neth aan hoe trots de boerinnen op hun werk waren. Ze bleken zich in de eerste plaats als bewerkers van het land te beschouwen en vonden dat ze in het harde of zware werk niet bij mannen onderdeden. Ze zagen zich als partners die zich inzetten waar hulp nodig was. Neth stelde vast dat deze vrouwen niet onbekend waren met de zogenaamde middle-class idealen die via de voorlichtingsprogramma's werden gepropageerd. Ze wensten zich echter heel bewust hiervan te blijven onderscheiden. Neth merkte op dat ze bleven vasthouden aan hun arbeidscultuur waar ze veel betekenis aan hechtten. Zij vonden er voldoening in om hun aandeel aan de productie te leveren en wilden niet zomaar meer tijd in consumptieve taken steken.

De bestaande arbeidscultuur betekende ook veel voor de identiteit van de Nederlandse boerenvrouwen. Tenslotte hebben veel boerenvrouwen tijdens het huwelijk de verantwoordelijkheid gehad over zogenaamde vrouwelijke bedrijfsdomeinen zoals de zuivelbereiding, de varkens of het pluimvee. Hoe zij die verantwoordelijkheid ervoeren, is niet gemakkelijk te achterhalen zoals Lievaart heeft geconstateerd. Zij kon bij drie generaties agrarische vrouwen nauwelijks bepalen of er sprake was van een bewuste levens- of beroepskeuze. Er zijn echter voldoende voorbeelden van dat het streven van vrouwen naar zelfverwerkelijking in de landbouw niet alleen een verschijnsel is van de laatste jaren. Onder bijzondere omstandigheden of als weduwe traden vrouwen ook als professionele landbouwer op. Behalve oude vrouwen waren er ook veel jonge vrouwen die met de afwezigheid van hun man door werk elders, ziekte, overlijden of oorlogsomstandigheden werden geconfronteerd. Onderzoek laat zien dat boerendochters die in hun jeugd vaak en met voldoening 'achter' hadden gewerkt, dit werk zo mogelijk of wanneer nodig graag weer oppakten. Ander onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre vrouwen daarbij een andere professionaliteit ontwikkelden of kregen toegewezen.

Bovendien bleek de praktijk in vele opzichten niet te rijmen met de toekomstbeelden die allerlei woordvoerders over de landbouwsector projecteerden. Vooronderstellingen over agrarische arbeid bleken achteraf niet werkelijk te zijn geworden. Met name de idee dat de agrarische vrouwenarbeid zou verdwijnen is een misvatting gebleken. Behalve dat de kleinere bedrijven het in de jaren zestig niet zonder inzet van de vrouwelijke familieleden konden bolwerken, bleken ook de gespecialiseerde en gemechaniseerde eenmansbedrijven aan de top opnieuw helpende handen van het thuisfront nodig te hebben. Met de komst van de Tweede Feministische Golf in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw eisten boerinnen en hun dochters het recht op een beroepsleven op het land-

bouwbedrijf op waardoor de veronderstelling voorlopig voorgoed teniet werd gedaan.

De 'virtuele' boerin in de denkbeelden van de beleidsmakers week ook in andere opzichten af van de dagelijkse praktijk. Op de eerste plaats betrof dit de mate waarin vrouwen daadwerkelijk landbouwwerkzaamheden verrichtten. Ook vernieuwingen op het gebied van huishouden en gezin werden niet zonder slag of stoot overgenomen. Het bleek dat met name de terreinen waar de andere huisgenoten mee te maken hadden, het meest gevoelig lagen. Voor de maaltijden gold dat het meest. Wat nieuw op tafel kwam, werd met argusogen bekeken en beoordeeld. Een andere indeling van de ruimte of nieuwe werkwijzen lieten de huisgenoten gemakkelijker langs zich heengaan, als het maar niet teveel investering aan geld vereiste. Dat kon met name bij de aanschaf van nieuwe apparatuur of een verbouwing wel op tegenstand stuiten. Algemene waardering ondervonden de leerlingen die de naaikunst verstonden. Dat betekende dat niet langer geld aan nieuw goed hoefde te worden besteed. Ook het leren verstellen werd gewaardeerd omdat het goed daardoor langer meeging. Dat het wassen op een andere manier ook geldbesparing kon opleveren, was minder zichtbaar.

8.3. GENDER, LANDBOUWMODERNISERING EN PLATTELANDSONTWIKKELING

8.3.1. *De samenhang tussen landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling*

Voor de benadering van landbouwmodernisering als een tijd- en cultuurgebonden proces werd in de inleiding afstand genomen van de ingeburgerde noties achter dit begrip. Van der Ploeg koos in zijn boek *De virtuele boer* voor de term modernisatieproject. Hij suggereerde dat landbouwmodernisering controversieel beleid legitimeerde doordat het de bestaande verscheidenheid verhulde. Met dit boek is deels aan zijn oproep aan historici voldaan om deze lijn geschiedkundig verder uit te werken.

Aangezien een systematische bespreking vanuit een genderperspectief niet voorhanden was, zijn in de inleiding een aantal aanknopingspunten geïntroduceerd. Garkovich en Bokemeier benadrukten de noodzaak voor meer empirisch onderzoek om de historische verscheidenheid in de posities van vrouwen tijdens het proces van landbouwmodernisering te kunnen schetsen. Zij riepen ertoe op aandacht aan de achterliggende sociaal-culturele invloeden te besteden. Dit leidde tot een benadering van landbouw-gezinsbedrijven die deze niet uitsluitend in hun functie als productie-eenheden beschouwde, maar in de volle omvang als sociaal-economische, politieke en culturele eenheden onderkende. Daarom kwamen ook aspecten van landbouwmodernisering onder de aandacht die niet direct met productieverhoging te maken hadden. De vraag naar de onderlinge samenhang tussen landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling kreeg handen en

voeten en kon dus daadwerkelijk als 'mensenwerk' worden geanalyseerd.

In navolging van integrale geschiedschrijving en genderstudies is van het bestaan van meerdere perspectieven uitgegaan. Vanuit het perspectief van de niet vertegenwoordigde of deviante groepen in de formele besluitvorming werd duidelijk tegen welke normstelling zij aanliepen. Deze tegengeluiden zijn in een terugblik op de gebeurtenissen vaak niet terug te vinden omdat zij achteraf onvoldoende gewicht in de schaal hadden kunnen leggen om het verloop een andere wending te geven. Juist waar zij botsten, zoals in heftige debatten, repressieve maatregelen of kritiek op vermeende voorkeursbehandelingen, gaven ze inzicht in de algemeen gedeelde vanzelfsprekendheden en wie daarvan nadeel meende te ondervinden. Omdat vertegenwoordigers van de landbouw en het platteland in de stedelijke cultuur van Nederland in het algemeen vaak het onderspit meenden te delven, de katholieke boerenbonden zich in de landbouwpolitiek te weinig gehoord vonden en vrouwen formeel weinig vertegenwoordigd waren, kende dit onderwijsbeleidsterrein een ingewikkelde hiërarchie van tegenspel en coalitievorming.

Door de bestudering van de discussies over vrouwspecifieke activiteiten kwam aan de oppervlakte dat landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling in beleidstermen als twee zijden van dezelfde medaille werden benaderd. Er waren geen woordvoerders die de een wilde scheiden van de ander. Daaruit volgt dat sekse-exclusiviteit in de behandeling van landbouwmodernisering wel een onvolledig beeld moet geven en dus niet langer zondermeer te verdedigen is.

In eerste instantie werd in de negentiende eeuw voor vakonderwijs voor vrouwen in de landbouw gepleit vanwege hun aandeel aan de ontwikkeling van de landbouw en het landbouwbedrijf. Daarnaast meende Stormvan der Chijs ook dat man en vrouw de samenleving alleen vanuit een gelijk ontwikkelingsniveau konden dienen, maar zij ijverde er niet voor dat vrouwen zich voor de verbetering van de algemene leefomstandigheden op het platteland moesten inzetten. Zij beperkte zich tot de landbouwsector, het landbouwbedrijfswerk van vrouwen daarin en hun uitstraling als deugdzame moeder hetgeen het hele gezin en de samenleving indirect ten goede zou komen. De discussies over het zuivelvakonderwijs benaderden het onderwijs als instructie om bepaalde werkzaamheden en arbeidsdomeinen te verbeteren, niet als beroepsonderwijs om zich op het boerinschap in zijn geheel voor te kunnen bereiden.

Met het landbouwhuishoudonderwijs was de weg naar een algemene opleiding voor het boerinschap ingeslagen. Het doel was meisjes en jonge boerinnen op hun drieledige taak voor te bereiden: als boerin, huisvrouw en moeder. Uit het verborgen leerplan bleek evenwel dat woordvoerders en leidinggevenden in de beginperiode niet de individuele ontplooiing maar de functie als maatschappelijk ontwikkelingswerk in het onderwijs voorop stelde. Zij stimuleerden dat het onderwijs verder reikte dan dat leerlingen het geleerde alleen in de eigen huishouding, het gezin en het

bedrijf toe zouden passen. Zij riepen boerenvrouwen op mee te werken aan de verbetering van het welzijn op het platteland door hun aandeel te leveren aan een zeker bestaansminimum, kennis hiertoe te blijven vergaren en verspreiden en verder te werken aan de verbetering van de leefomstandigheden op het platteland. Dit betrof het voorzieningenniveau voor zowel materiële als immateriële zaken. Ook het werken aan een gezond leef- en werkklimaat thuis en bij dorpsactiviteiten hoorde daarbij.
Het landbouwhuishoudonderwijs heeft in tegenstelling tot het landbouwonderwijs het sectorale karakter op verschillende niveaus doorbroken. Op de eerste plaats was het niet overal het geval dat alleen boerendochters en boerinnen tot het onderwijs werden toegelaten. In sommige gebieden waren er ook speciale cursussen voor niet-boerenmeisjes en -vrouwen. In de jaren dertig kwam daar verandering in. Toen werd ervoor gekozen de structuur van het landbouwhuishoudonderwijs te benutten om de onderwijsparticipatie van vrouwen op het platteland te optimaliseren. Volgens een aantal tijdgenoten was de verbreding van de doelgroep de enige manier om het landbouwhuishoudonderwijs een stevige basis te kunnen garanderen. Dit liep uit op een heftige discussie over de vraag of het landbouwhuishoudonderwijs zijn doelstelling ten opzichte van de beoogde landbouwmodernisering verkwanselde.

De verschillen in prioriteitstelling zagen we terug in de besluitvorming over welke vakken in het leerplan van het landbouwhuishoudonderwijs moesten komen en blijven. De discussies over de landbouwvakken waren terug te voeren op de vraag of dit vakonderwijs voor vrouwen wel zinnig was. Met name in streken waar vrouwen in het bedrijfswerk geen of steeds minder eigen taken hadden, wilden leidinggevenden in de beherende organisaties het accent leggen bij onderwijs voor de huishouding en het gezin in plattelandsomstandigheden. In het verlengde daarvan beoogden zij het onderwijs in te zetten voor plattelandsontwikkeling. Zij richtten zich daarbij vooral op de doelstelling het voorzieningenpeil te verhogen en het gebruik van bestaande voorzieningen te vergroten. Veel woordvoerders zagen de vrouwen uit de boerenstand als de groep bij uitstek die door hun invloed en inbreng op het platteland niet alleen deze voorzieningen maar ook het immateriële welzijn op het platteland kon helpen verbeteren. Dit aspect van het landbouwhuishoudonderwijs werd niet betwist door degenen die de landbouw voorop stelden. Zij meenden dat een gezonde en moderne plattelandssamenleving alleen maar zou bijdragen aan verdere landbouwontwikkeling. De kwestie was in welke verhouding de vakgebieden in het onderwijs aan bod moesten komen.

Ook het zogenaamde eigen karakter van het landbouwhuishoudonderwijs ten opzichte van het stadshuishoudonderwijs werd verdedigd vanwege de bijzondere verbondenheid met de landbouw en het platteland. Dit bood ook ruime identificatiemogelijkheden voor de landbouworganisaties en de nieuwe boerinnen- en plattelandsvrouwenorganisaties om zich daadwerkelijk voor het landbouwhuishoudonderwijs te blijven inzetten.

Ze konden daarmee hun eigen identiteit benadrukken. Het landbouwhuishoudonderwijs kreeg daardoor in de wervingscampagnes al gauw de naam van hét onderwijs voor boerendochters.

Waar menging met andere plattelandsmeisjes nieuw was, vreesden woordvoerders in eerste instantie identificatieverlies en onwennigheid. De trotse houding dat de boerenstand de cultuurbepalende groepering op het platteland was, leidde tot weerstand en segregatie. Het kwam voor dat er aparte klassen of cursussen werden gevormd. Maar er waren ook plattelandsmeisjes die het stadshuishoudonderwijs of een andere onderwijsvorm in een stadje verderop verkozen boven het landbouwhuishoudonderwijs, omdat ze niet onder boerendochters wensten te verkeren.

De plattelandsontwikkeling die men indertijd voor ogen had was het opheffen van slechte leefomstandigheden, zoals krotwoningen, en het verbeteren van het voorzieningenpeil voor de eerste levensbehoeften. Hieronder vielen medische en educatieve voorzieningen maar ook de nu vanzelfsprekende centrale voorzieningen als aansluiting op het waterleidingnet, elektriciteitsnet, telefoonnet, en een goed begaanbaar wegennet. Van vrouwen werd tevens verwacht dat zij het coöperatiewezen en het verenigingsleven ondersteunden al was het maar door ervoor te zorgen dat hun mannen daaraan zouden deelnemen. Instellingen van sociaal-culturele aard vormden het werkgebied voor de vrouwen zelf. In veel streken, maar ook weer niet overal, waren vrouwen actief werkzaam in het bestuur of politieke lobbies of anderszins. Hedendaagse items zoals sportclubs, dansgelegenheden, muziekscholen, openbaar vervoer, dorpsverfraaiing en de winkelstand stonden toentertijd niet op de agenda van dit vrouwenontwikkelingswerk.

Toen de boerinnen- en plattelandsvrouwenorganisaties vaste voet in het plattelandsleven kregen en dit ontwikkelingswerk ter hand namen, bleef het landbouwhuishoudonderwijs hun leerlingen wel hierop voorbereiden door ze er in ieder geval over te informeren. Het ontwikkelingswerk groeide in veel gevallen uit tot seksespecifieke, vrouwelijke acties vanuit de bonden en vrouwenorganisaties, die weer begeleid werden door landbouwhuishoudleraressen. In de streekverbeteringsgebieden kwam deze genderspecificatie opnieuw aan de orde. In deze gebieden werd in de jaren vijftig en zestig behalve ruilverkaveling ook sociaal-economische en sociaal-culturele ontwikkeling bevorderd. De landbouw- en huishoudelijke voorlichting die dit werk droegen, coördineerden hun activiteiten wel, maar voerden ze voor het merendeel gescheiden uit. De gezins- en huishoudelijke aspecten van het landbouwgezinsbedrijf en de sociaal-culturele aandachtsgebieden op het platteland waren vrouwenwerk. Daarin werkten landbouwhuishoudleraressen als voorlichtsters en boerinnen en andere plattelandsvrouwen als vertegenwoordigsters van hun organisaties samen.

8.3.2. *Modernisering en traditie: de dichotomie stad – platteland*

Uit de agrarische geschiedschrijving is vanwege de vastgestelde verscheidenheid in de landbouw de conclusie te trekken dat er in Nederland geen sprake kon zijn van een universeel en unilineair ontwikkelingsproces. Verwijzingen naar een meetlat voor het voortschrijdende moderniseringsproces en naar de geleidelijke opheffing van de stad – plattelandsdichotomie zijn in dit boek als tijd- en cultuurgebonden uitspraken benaderd. Toenmalige karakteristieken voor de plattelandssamenleving zoals achterlijk, traditioneel, conservatief en aangestuurd vanuit de gemeenschap (collectiviteit) tegenover stedelijke cultuurkenmerken als beschaafd, modern, vooruitstrevend en individueel optreden (individualiteit) zijn zoveel mogelijk in hun context geplaatst.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat in dit boek evenals in andere recente studies is gebleken dat zogenoemde traditionele kenmerken gelijktijdig samengaan met zogeheten uitingen van moderniteit. Het verklaart ook waarom Nederlandse sociografen en sociologen uit de jaren vijftig en zestig in hun ogen uitzonderingen tegenkwamen die niet in hun uitwerking van deze dichotomie in het agrarisch ambachtelijk versus modern dynamisch cultuurpatroon pasten. Zo bleek dat modernisering voor vrouwen kon betekenen dat ze nieuwe apparatuur in de woning gebruikten, veel lazen en op andere wijzen op huisvrouwen in de stad gingen lijken. Het hield echter niet per definitie in dat zij zich zouden onthouden van andere werkzaamheden dan die in gezin, huishouding en verenigings- of dorpswerk. Velen bleven gewoon een gelijk aantal uren doorwerken in het landbouwbedrijf.

Van der Ploeg heeft met het begrip bedrijfsstijlen verduidelijkt dat boeren een diversiteit aan strategieën ontwikkelden om in het moderniseringsproces het bedrijf te behouden zonder zich het beleidsprofiel van de zogenaamde koplopers aan te meten. Deze diversiteit bij de boerenstand valt evenzeer te onderkennen onder mannen en vrouwen als onder vrouwen onderling in de manier waarop zij hun leven op het landbouwbedrijf en in de plattelandssamenleving vormgaven. Daar komen juist de sociaal-politieke en sociaal-culturele dimensies van landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling om de hoek kijken.

8.3.3. *Modernisering en sekse-segregatie: de dichotomie bedrijf – huishouden*

Inzicht in de verstrengeling van huishouden, gezin en landbouwbedrijf als het om gezinsbedrijven gaat, heeft de diepgang in dit boek bevorderd. De conceptualisering van Garkovich en Bokemeier van de *agrifamily household*, oftewel boerenhuishouden, als twee delen in het agrarische huishouden met onderlinge samenhang en wederzijdse afhankelijkheid, is voor de analyse in dit boek van groot belang geweest.

Veel discussies over het onderwijs kunnen worden teruggevoerd op de

vraag of de arbeidsbijdrage van vrouwen aan het bedrijfswerk wel dan niet gemist kon worden en hoe deze arbeid hun betrokkenheid bij het bedrijf beïnvloedde. Waardering van geleverde arbeid bleek evenals bij Neth in veel gevallen te zijn gekoppeld aan de inkomsten die de arbeid opleverde. In crisistijden en moeilijke situaties benadrukten leraressen daarom hoe haar leerlingen met huishoudelijke productie niet per se geld konden verdienen, maar wel geld konden uitsparen. Boekhoudkundig probeerden zij aan te tonen dat financiële baten van het werk van vrouwen in het bedrijf en in de huishouding van grote betekenis waren. Ook de verzorgende arbeid voor dieren en gezinsleden viel onder het werk dat zinvol werd gevonden. Lessen om een flinke maaltijd te leren bereiden en kleding te maken of verstellen kregen dus ook meer bijval dan wanneer een lerares het probeerde nieuwe snufjes in de kookkunst of een feestelijke aankleding van de tafel aan te leren om de dagelijkse gang van zaken eens te doorbreken.

Het gezinskader waarin de landbouw plaatsvond en steeds weer opnieuw werd gedefinieerd, zorgde ervoor dat de discussie over het boer-zijn voor vrouwen in Nederland tot in de jaren negentig van de twintigste eeuw niet uit de marginaliteit kwam. Afwijzing van het beeld van de vrouw als boer werd afgedaan met afschrikwekkende voorbeelden uit het buitenland, waarin overwerkte vrouwen werden beklaagd. Het argument voor de hun toegeschreven ellende was dat de landbouw in die landen niet het peil had bereikt dat in Nederland was behaald. In Nederland zelf was de groep vrouwen op zelfkazende bedrijven dan ook meermaals onderwerp van discussie. Door de tijd heen was het oordeel zeer wisselend. Ongerustheid over het verzorgingspeil en de opvoeding van de kinderen kwam voor, maar er was ook bewondering voor de flexibiliteit waarmee deze boerenfamilies hun zaakjes op orde hielden. Ook over de vrouwen op meergeneratiebedrijven trokken woordvoerders en onderzoekers regelmatig hun wenkbrauwen op. Waar moderne invloeden op allerlei fronten in huishouden en bedrijf zichtbaar waren, zagen zij nog altijd vrouwen in het bedrijf werken. Typerend is dat bedrijven met vrouwelijke bedrijfshoofden nooit onderwerp van onderzoek of discussie zijn geweest in landbouwkringen. Er zijn alleen berichten over en van vrouwen bekend die hebben gekozen voor een eigen bedrijf. Deze waren alleen te vinden in de feministische berichtgeving zoals in *De Huisvrouw*, via het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, op door de vrouwenbeweging georganiseerde congressen of als ingezonden stuk in het tijdschrift voor landbouwhuishoudleraressen en oud-leerlingen van het landbouwhuishoudonderwijs.

In de inleiding is De Haan aangehaald over de koppeling van oude en nieuwe waarden in het begrip 'gezinsbedrijf'. Dit woord incorporeerde volgens hem de bestaande gezinsideologie terwijl het tevens voor een bedrijfsmatige aanpak stond: professioneel ondernemerschap, maar wel van het mannelijke bedrijfs-, c.q. gezinshoofd. De Haan constateerde dat de term een concept van bedrijfsvoering vertegenwoordigde waarin gezins-

deugden als solidariteit, continuïteit en betrokkenheid op één lijn werden gebracht met ondernemersvaardigheden zoals keuzes maken, risico nemen en tot individuele prestaties komen. Deze lijken op het eerste gezicht aan elkaar tegengesteld.

In de inleiding is opgemerkt dat De Haan zijn betoog niet naar generatie of sekse heeft uitgewerkt. Dit boek heeft in navolging van het Amerikaans boerinnen- en plattelandsvrouwenonderzoek afstand gedaan van de visie dat het bedrijfsbelang het gezamenlijk belang is van het bedrijf, het gezin, het huishouden en bovendien nog van alle individuele leden van het gezin tezamen. De hypothese dat de schijnbare tegenstelling in praktijk geen moeilijkheden opleverde omdat gezin en bedrijf niet als onderling gelijkwaardig maar ondergeschikt aan elkaar functioneerden, wordt door de algemene teneur van dit boek ondersteund. De familiale waarde solidariteit hield in de praktijk de onderschikking van de oudere generatie en van de vrouwelijke partner aan het oordeel van het bedrijfshoofd in.

Bij verder onderzoek is het interessant om te bekijken wat nog meer voor de ouderen overbleef dan de opmerking dat beter ondernemerschap noodzakelijk was om het ouderlijk bedrijf te kunnen voortzetten. De klachten over de starheid van de krasse boeren en boerinnen op leeftijd hadden wellicht meer van doen met het gemis aan respect voor hun handelwijzen dan dat zij de voorgestelde veranderingen zelf zo eigenzinnig en tegendraads tegemoet traden. Ook in het kader van tegengeluiden tegen een vergaande modernisering is deze groep uit de boerenstand interessant.

In dit boek is ook de andere kant van deze medaille voor het voetlicht gebracht. De vrouwelijke partner kreeg uitdrukkelijk het gezin en huishouden als haar enig domein toegewezen. De gesuggereerde complementariteit met het bedrijf staat evenwel scherp in contrast met de voorbeelden in dit boek en andere literatuur. In de praktijk bestond er geen strikte afbakening noch symmetrie tussen bedrijf en gezin/huishouden. In veel gebieden bleef het bedrijf voor alles voorgaan. Daar bepaalde het bedrijf de identiteit van man en vrouw en bleef deelname aan het bedrijfswerk vanzelfsprekend.

Vanwege deze constatering is het interessant ook de relatie tussen de term gezinsbedrijf en plattelandsontwikkeling van meerdere kanten te bekijken. Niet de bedrijfsmatige ontwikkeling stond voorop in de activiteiten voor verdere plattelandsontwikkeling. Tijdgenoten benaderden de plattelandssamenleving als het verlengde van het gemeenschapsleven in gezin en familie. Zij meenden dat deze vormen van gemeenschapsleven evenzeer een eigentijdse aanpak vereisten als de bedrijfsmatige kant van de landbouwsector. Dus werd de boer vanuit de gezinsideologie de ruimte gegeven zich tot het bedrijf te beperken en als motor achter de landbouwmodernisering op te treden door het bedrijf volgens de toenmalige opvattingen professioneel en bij-de-tijds te leiden. Van vrouwen werd verlangd om hun arbeid in gezin en huishouding op een niet minder professionele

wijze uit te voeren en te verbreden tot een bijdrage aan een gezonde plattelandsgemeenschap.

8.3.4. *Modernisering: interventie, feminisme en vrouwenemancipatie*

Voor de vraag of het beleid van landbouwmodernisering al dan niet feministische trekken had, dan wel de emancipatie van vrouwen in de landbouw bevorderde of afremde, is in de inleiding ingegaan op de termen *feminisme* en *vrouwenemancipatie*. Het blijkt moeilijk te zijn om de toenmalige debatten te plaatsen ten opzichte van de opvattingen over gelijkwaardigheid en feminisme uit onze eigen tijd. Uit het onderzoek is bijvoorbeeld duidelijk geworden dat Storm-van der Chijs een Nederlands voorbeeld is van een negentiende eeuwse feministe die zich voor de belangen van vrouwen in de landbouw inzette. Haar vergelijkingsmateriaal had zij op vele reizen over de hele wereld vergaard. Zij zette zich vooral in voor een werkkring voor meisjes van de beschaafde, burgerlijke stand. Vrouwen zouden in haar ogen niet onvrouwelijk moeten worden. Met verve keurde zij de voorvechtsters af die vrouwen in alles gelijk aan de man wilden stellen. Dat waren de voorstanders voor emancipatie in die tijd. Zijzelf vond dat de basis van samenleven van man en vrouw in beider ontwikkeling moest worden gezocht om vervolgens samen in harmonie aan een deugdzame samenleving te kunnen werken.

In de jaren vijftig constateerden sociologen dat er een *feminisering* van vrouwen in de landbouw en op het platteland plaatsvond. Saal verwees naar de sociologe Stork-van der Kuyl toen hij dit begrip onderscheidde van *emancipatie*. Deze laatste zou voor de boerin niet relevant zijn, omdat zij als bedrijfsgenote in menig opzicht gelijkberechtigd zou zijn. Stork-van der Kuyl had daarentegen geschreven dat zij het problematisch vond om van emancipatie te spreken. Ze onderschreef dat de economische positie van de Drentse boerin was verminderd door de afname van haar bedrijfsarbeid. Maar in vergelijking met stadsvrouwen wilde zij boerinnen niet minder geëmancipeerd noemen dan haar zusters in de stad doordat zij van oudsher een belangrijke economische plaats hadden ingenomen. *Feminisering* hield daarentegen volgens haar in dat vrouwen hun eigen (= hier vrouwelijke) persoonlijkheid ontplooiden. Zij beschouwde dat als de bekroning op het voortschrijdende proces van gelijkstelling van man en vrouw. Voorwaarde voor verder succes in die richting was volgens Stork-van der Kuyl wel dat boerinnen hiervoor meer tijd zouden vrijmaken door minder bedrijfswerk te doen.

Lievaart bracht deze 'feminisering' in verband met de opmerking van Van der Burg en Van Huet dat beleid en leiding in het ontwikkelingswerk voor vrouwen in de landbouw vooral aanstuurden op een agrarische vrouwelijke identiteit. Zij concludeerde op grond van haar eigen pilot-onderzoek onder drie generaties vrouwen in de landbouw dat vrouwen zich deze slechts ten dele eigen hadden gemaakt.

Om het gevaar voor nieuwe stereotypering of versimpeling te ondervangen, werd besloten het verschil tussen voorstelling en praktijk onder de aandacht te brengen en nauwkeurig na te gaan wat de verschillende termen in hun eigen tijd inhielden. Bijvoorbeeld werd de beoordeling van de overbrenging van de zuivelverwerking van de boerderij naar de fabriek gesteld tegenover de beoordeling van het werk van boerinnen op het land bij het maaien of oogsten. Van beide is algemeen bekend dat vrouwen hiervoor arbeid leverden. Doorslaggevend leek daarin te zijn in hoeverre het om een arbeidsdomein ging waarover vrouwen zelf zeggenschap en controle hadden. Uit het onderzoek van historica Verstoep bleek bijvoorbeeld dat de opstapeling van werk, ook al geeft het veel voldoening, vrouwen toch voor een dilemma kan stellen. Ook al was het kaasmaken een bevredigende arbeidstaak, de jongere boerinnen in het onderzoek betreurden achteraf ook dat ze weinig tijd voor de kinderen hadden gehad.

Dat vrouwen zich niet zomaar naar een beeld gedroegen en zich niet meteen voegden naar wat leraressen hen probeerden te leren of andere moderniseringsgezinden van hen verwachtten, is niet per definitie emancipatoir of conservatief. De Amerikaanse historica Osterud sprak zich hierover uit over agrarische vrouwen in New York State. Zij benoemde hun weerstand tegen het strikter doorvoeren van de scheiding van vrouwelijke en mannelijke sferen in de landbouw als een vorm van sociaal feminisme. Zij ondervond dat agrarische vrouwen die scheidingslijnen op hun eigen manier negeerden en gewoontegetrouw vele vormen van genderintegratie in stand bleven houden. Dit inspireerde haar tot het gebruik van de term *rural feminism.*

Ook andere inzichten over feminisme boden zinvolle vragen voor vergelijking met de Nederlandse situatie. De Canadese historicae Ambrose en Kechnie uit Canada demonstreerden voor de Women's Institutes in Ontario dat deze organisatie van bovenaf functioneerde als 'sociale controle' maar ook aanstuurde op 'empowerment' van onderop. De lokale afdelingen gaven ook blijk van feministische trekken. Ambrose bespeurde uitingen van sociaal feminisme in de voorbeelden waarin deze vrouwen zich hun sociale invloed niet lieten ontnemen. De politicologe Carbert, eveneens uit Canada, bekritiseerde de ogenschijnlijke onverenigbaarheid van agrarische vrouwen met feminisme. 'Feminisme' werd volgens haar vanwege de associatie met stedelijke, goed geschoolde, vermogende en werkende vrouwen te zeer gekoppeld aan politiek bewustzijn en activisme. Omdat agrarische vrouwen aan familie of gezin gebonden zijn waar werk, liefde en vrije tijd verstrengeld zijn, zouden zij per definitie niet feministisch kunnen zijn. Carbert ontdekte een feminisme dat heel nauw aan de agrarische leefwereld was gekoppeld. Ze noemde dat agrarisch feminisme en benadrukte tegelijkertijd de tijd- en plaatsgebondenheid van de invulling ervan. Carbert constateerde eenzelfde discrepantie tussen conventioneel politiek gedrag en feminisme bij hen als onder stadsvrouwen was

vastgesteld. Maar de agrarische vrouwen bleken meer dan stadsvrouwen in de gemeenschap te participeren. Carbert zag daarin een vorm van *participatory democracy*, dus een voorbeeld van hoe politieke betrokkenheid van burgers gestalte kan krijgen.

Onderscheidend was waarschijnlijk niet hoe vrouwen reageerden maar vanuit welk perspectief hun houding wordt beoordeeld. Dit kwam vooral duidelijk tot uiting toen het landbouwhuishoudonderwijs van het landbouwonderwijs naar het nijverheidsonderwijs werd overgeplaatst. Het onderscheid kwam terug bij mensen buiten de landbouwkringen die een visie te hebben over de toekomst van meisjes en vrouwen op het platteland. Maar ook in landbouwkringen schudden collega's het hoofd over de onwetendheid of bekrompenheid van de ander en definieerden zij die vermeende eigenheid in verschillende gradaties. Daarbij is het van belang of de beoordeelden van een burgerlijk emancipatoir ontwikkelingsmodel uitgingen of vanuit de eigenheid van de positie van vrouwen in de boerenstand en op het platteland vertrokken, met andere woorden hoe emancipatie danwel feminisme aan een burgerlijk vrouwbeeld gekoppeld wordt of vanuit zelfbeschikking wordt gedefinieerd.

8.3.5. *Van civilisatie naar* empowerment?

Op basis van dit boek valt tenslotte meer te zeggen over de fasering van de ontwikkelingsintenties en -interventies ten aanzien van het Nederlandse platteland. In de inleiding is opgemerkt dat Nooij de Wageningse sociologische benadering in de jaren vijftig en zestig karakteriseerde als een fase waarbij *civilisatie* bij interventies voorop stond en de stad als norm gold. Volgens Nooij benaderden de toenmalige sociologen de plattelandbewoners als een te civiliseren bevolkingsgroep die het beter zou vergaan als zij de zegeningen van de stedelijke cultuur in hun leven zouden opnemen. Maatstaf hiervoor was een cultuur die zij tot dan toe als niet-stedelijken ontbeerden. Cultureel en ruimtelijk gezien was het oogmerk dat de afzonderlijke regio's en hun bewoners zich dienden in te voegen in de moderne industriële samenleving, waarvoor het nationale niveau maatgevend was.

In de tweede fase nadien kwam het oogmerk volgens Nooij te liggen bij *empowerment*, waarbij het plattelandseigene, oftewel *rurality* als uitgangspunt gold. De democratisering die in de jaren zeventig en tachtig ook zijn neerslag vond in het wetenschappelijk denken, kreeg vorm in het concept 'empowerment'. Hiermee werd teruggegrepen op de idee dat verandering alleen mogelijk was van binnenuit, door de betrokkenen. Daartoe moesten zij zich wel bewust zijn van hun situatie en de problemen die zij daarin tegen het lijf liepen, alsook van de daaraan gekoppelde machtsverhoudingen plus de mogelijkheden die zij konden aanboren om een uitweg te vinden. In deze opvatting is interventie beperkt tot ondersteunende, faciliterende, procesmatige begeleiding en is deze vooral niet pre-

scriptief. De vraag was of deze twee visies in de praktijk wel zo gescheiden doorgevoerd werden en in hoeverre die gelijktijdig voorkwamen.

In de inleiding werd opgemerkt dat voor de Nederlandse situatie tot nu toe geen gebruik was gemaakt van inzichten uit de rurale genderstudies. De geschiedenis van het ontwikkelingswerk voor vrouwen in de landbouw en op het platteland in Nederland heeft laten zien dat het recht doen aan alle betrokkenen zijn doorwerking moet hebben op alle politieke niveaus om stand te kunnen houden. Het minderheidsbelang van vrouwen in de landbouw en het platteland vergde voortdurende zorg om de bevochte grenzen van de verscheidenheid te beschermen. Na overeenstemming bleken deze immers steeds opnieuw onder politieke druk te komen staan. De opgevoerde argumenten laten de redeneerwijzen zien van degenen die dit minderheidsbelang niet serieus namen. Het landbouwhuishoudonderwijs als eigen onderwijstak alsook zijn eigen interne verscheidenheid daarbinnen, kostte extra geld, was organisatorisch niet in te passen in allerlei standaardprocedures voor subsidiëring, kwaliteitstoetsing en afstemming, en werd in wezen niet volmondig onderschreven. De uniformering werd dan ook sterker naarmate het Nederlandse onderwijs strikter onder staatscontrole kwam te staan. Bovendien vertoonde de landbouwsector zelf een tendens naar uniformering omdat zij zich steeds meer oriënteerde op een wetenschappelijke, maar standaardiserende bedrijfsvoering. Het kan niet ontkend worden dat de boerenstand in Nederland vóór de jaren zestig een eigen cultureel gezicht toonde. Zij riep luid en duidelijk om erkenning van haar eigenheid en maakte zich sterk als groep. In die zin is er geen sprake van een unilineaire en algemene ontwikkeling van civilisatie naar empowerment. Ook al zou deze wel bij de rurale sociologen terug zijn te vinden, dit boek geeft afdoende voorbeelden van landbouwvoorlieden, ook in het landbouwhuishoudonderwijs, die juist de kracht zochten in de eigenheid van de boerenstand. Dit veronderstelt al een basis van een cultuur die behouden dient te blijven. Zij verzetten zich juist tegen een eenzijdige civilisatiedrang die hen tegen de borst stuitte, vooral bij de beleidskringen die een stedelijke oriëntatie vertegenwoordigden. Conclusie is dat ook civilisatie niet gebruikt kan worden als een eenduidig begrip. Voor vele tijdgenoten stond civilisatie ook voor het schrikbeeld van de stedelijke samenleving met alle ellende die men daar zag. Dit voedde de ook simpele redenering dat oude waarden als deugdzaamheid juist nog op het platteland te vinden waren. Zinvoller is het dus om te constateren dat deze begrippen voor tijdgenoten een eigen functie hadden, dus tijdsgebonden zijn en nadere ontrafeling behoeven, zoals dat ook ten aanzien van landbouwmodernisering, feminisme en emancipatie het geval was.

AFBEELDING 8.2. HVP werkt ook voor repatrianten uit voormalig Nederlands-Indië, jaren zestig.
Collectie HVP, Wageningen / IIAV, Amsterdam.

8.4. VERVOLGONDERZOEK

Deze studie was erop gericht om via de analyse van het onderwijs een raamwerk te bieden voor de verdere studie van de gendergeschiedenis van de landbouw en het platteland. In plaats van de arbeidsomstandigheden van vrouwen in de landbouw voorop te stellen, werd nagegaan welke opvattingen over vrouwenarbeid, landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling leefden en hoe deze werden nagestreefd via onderwijs en aanverwante instellingen.

Op de eerste plaats zou verder regionaal vergelijkend onderzoek nog meer specifieke informatie kunnen geven op het snijvlak van onderwijs en praktijk. Dit zal een meer genuanceerd beeld opleveren over de prioritei-

ten die op regionaal en lokaal niveau werden gesteld. Dan kan ook nader worden ingegaan op mogelijke verklaringsgronden voor deze verschillen.

Ten tweede is meer onderzoek nodig om uitspraken te doen over hoe in de praktijk door de leerkrachten met klasseverschillen en verschillende etniciteiten werd omgesprongen. In de verslagen en discussies zijn hierover nauwelijks verwijzingen gevonden. Dat betekent dat de leerkrachten die te maken hadden met klasse- en etnische verschillen in hun werkkring deze landelijk niet uitdrukkelijk als onderwerp van bespreking naar voren brachten. Hierbij gaat het vooral om plattelandsgebieden met een sterk gedifferentieerde bevolkingsopbouw en de gebieden waar na de vestiging van de republiek Indonesië veel repatrianten met hun familie op het platteland werden gehuisvest. Daarop toegespitste interviews bij zowel leraressen als leerlingen uit die gebieden kunnen hierover meer inzicht bieden.

Op de derde plaats is reeds aandacht geschonken aan de wijze waarop verwante organisaties aan het landbouwhuishoudonderwijs vrouwen voor de landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling probeerden te winnen. Benadrukt is hoezeer zij vanuit eenzelfde gedachtegoed werkten. Daarbij is weinig ingegaan op de specifieke geschiedenis van deze instellingen en hun onderlinge verschillen. Evenmin is nauwkeurig bekeken hoe deze instellingen voor vrouwen in de landbouw en op het platteland zich verhielden tot hun counterparts in de stad. Het stadshuishoudonderwijs, de organisatievorming, het vormingswerk, de voorlichting en het maatschappelijk werk in de steden kenden een eigen geschiedenis die deels los stond van de initiatieven op het platteland. Hoe deze instellingen precies verschilden en op welke terreinen zij onderlinge uitwisseling en samenwerking hadden, kon in dit onderzoek nog niet aan de orde komen.

Zo is bijvoorbeeld ook het Nijverheidsonderwijs voor Meisjes nooit onderwerp van een diepgravende historische studie geweest. Door de bijzondere positie die het landbouwhuishoudonderwijs verwierf na de onderbrenging in de Wet op het Nijverheidsonderwijs van 1919, biedt een vergelijking tussen het stadshuishoudonderwijs en landbouwhuishoudonderwijs interessante mogelijkheden voor toekomstig onderzoek. Beide zijn tot 1968 zelfstandige onderwijsvormen gebleven en hadden een afzonderlijke inspectie, eigen lesroosters en specifieke onderwijsaktes. In dit boek is in navolging van Smit en Goudswaard uitgebreid aandacht besteed aan de wijze waarop het landbouwhuishoudonderwijs het eigen karakter verdedigde en zijn plaats bepaalde ten opzichte van de andere takken van nijverheidsonderwijs voor meisjes. Maar diepgaand onderzoek over de strijdpunten vanuit het perspectief van de industrie-, vrouwenarbeids-, kook-, en huishoudscholen kon voor dit boek niet worden gerealiseerd.

Naast de vergelijking met de ontwikkelingen voor stedelijke vrouwen, liggen er nog twee lijnen die verdere uitwerking behoeven. De eerste betreft het internationale karakter van het beleid voor landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling. Gebleken is dat bij lastige kwesties en bij

nieuwe initiatieven vrijwel altijd werd teruggegrepen op buitenlandse voorbeelden. Deze houding werd ook naar het onderwijs en andere activiteiten voor vrouwen doorgetrokken. Deze internationale component kan verdieping geven aan onze inzichten over de internationale uitwisseling en samenwerking op landbouwgebied en reikt verder dan de vergelijking van nationale omstandigheden.[5]

De tweede lijn betreft de ontwikkelingsprogramma's die vanuit een koloniale mogendheid of na de Tweede Wereldoorlog vooral als hulpprogramma's in het buitenland zijn ondernomen. Nederlandse organisaties en leraressen hebben zich daarin niet onbetuigd gelaten. Nader onderzoek kan uitwijzen in hoeverre zij de opvattingen en werkwijzen die in de landbouw en op het platteland in eigen land leken te voldoen, kopieerden of aanpasten aan de afwijkende culturele omstandigheden. Dit zal nieuw licht kunnen werpen op de gender-, klasse- en etnische aspecten van de geschiedenis van het 'ontwikkelingswerk' in koloniaal verband en bij internationale ontwikkelingssamenwerking. Onderzoek naar de gender-, klasse- en etnische aspecten van wereldoverkoepelende organisaties en hun activiteiten zoals van de FAO en haar vooroorlogse voorlopers zou daartoe een uitstekend begin zijn. De congressen en de geschiedenis van de ACWW alsook van de overkoepelende internationale organisatie van huishoudkundigen en die van de landbouworganisaties zullen eveneens goede aanknopingspunten bieden.

Tenslotte ligt er een onderzoeksveld open voor een meer systematische vergelijking van het onderwijs en de voorlichting voor enerzijds de mannelijke en anderzijds de vrouwelijke boerenstand en plattelandsbevolking. De genderaspecten kunnen dan ook uitwerking krijgen naar de mannelijke boerenstand en plattelandsbevolking.[6] Onderzoek naar 'masculinity' of wat specifiek van boerenmannen werd verwacht, staat internationaal in de kinderschoenen. De genderspecifieke elementen die in dit boek ten aanzien van vrouwen zijn uitgewerkt, reiken veel stof voor vergelijking aan. Een voorbeeld is het tekort aan huwelijkspartners voor jonge boeren in de jaren vijftig. Men overwoog serieus om meer sociaal-culturele ontwikkeling in het onderwijspakket van het landbouwonderwijs op te nemen. Uit vraaggesprekken was namelijk gebleken dat de meisjes de boerenjongens meden omdat deze jongens in sociaal-cultureel opzicht verreweg de mindere waren.

Vanuit de kennis over de achtergronden van het pretentieuze, alomvattende ontwikkelingsprogramma ten aanzien van de vrouwelijke bevolking op het platteland, is er nu bovendien een kader om ook in te kunnen gaan op de vrouwen die zich niet daarbij aansloten, zich verzetten of voor alternatieve wegen kozen. De opleiding voor biologisch-dynamische landbouw is bijvoorbeeld erg interessant voor verder onderzoek. In tegenstelling tot het reguliere landbouwonderwijs was die ondergebracht in een gemengd onderwijsinstituut. Ook wijkt de onderliggende ideologie van de antroposofie af in genderspecifieke opvattingen. Andere groepen die

interessante nieuwe invalshoeken op de landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling kunnen bieden, zijn de groeperingen die uit religieuze overwegingen aarzelden. Hoe kregen zij te maken met het moderniseringsbeleid en de daarvan afgeleide initiatieven en hoe gingen ze daarmee om in de praktijk? Waar lagen hun grenzen tot aanpassing aan een zich wijzigende omgeving?

Uit het onderzoek is tenslotte ook duidelijk naar voren gekomen dat arbeid op zich maatschappelijk geen thema was. De genderverhoudingen in de boerenstand kunnen mijns inziens dan ook niet alleen afgemeten worden naar arbeidsdeling en zeggenschap over verschillende arbeidsdomeinen. Opvoeding, gezondheid, maatschappelijke cohesie en de verschillende inbreng van mannen en vrouwen daarin zijn onderzoeksvelden die verdere aandacht verdienen.

SUMMARY

BIJLAGEN

NOTEN

ARCHIEVEN

AANGEHAALDE LITERATUUR

REGISTERS

SUMMARY

This book seeks to start an academic discussion on the gender aspects of the history of agricultural modernisation and rural development in the Netherlands. It is an attempt to bridge the gap between Dutch conventional agricultural and rural history on the one hand and gender and women's history on the other. Historiographically, the first was gender blind and the second ignored possible rural and urban differences.

Vocational education for farm women, other rural women and their daughters is central to this book. It was studied as a political tool for the implementation of modern agriculture and rural lifestyles. The history of this education opens a window onto ongoing discussions and decision-making with respect to competitive expectations on future (agricultural) women's labour, (professional) agriculture and future farm women's lives. It mirrors the positions and priorities of the social forces involved. The changing structure and curricula of this education reflects the outcome of their negotiations and their mutual power relations.

This historical significance of this branch of education will be clear when considering that it was part of the so-called Dutch ovo-triptych for agriculture. This triptych was typical for Dutch agricultural policy and stood for a thoroughly monitored integral policy for the development and dissemination of knowledge through Education (*Onderwijs*), Extension (*Voorlichting*) and Research (*Onderzoek*). It is generally acknowledged as having been decisive for the success of the Dutch agricultural sector in the twentieth century.

The triptych was the only gender specific area in Dutch agricultural policies. Therefore, this women specific education can be considered as a crystallisation point for gender specific views that were never discussed in connection with other policy areas. The extreme sex segregation in Dutch agricultural education and the common emphasis on the masculine side of agriculture made that women specific activities were disregarded so far. But due to the careful tuning of this triptych to agricultural policies, it can be claimed that the history of this education reflects important gender assumptions that remained implicit in Dutch agricultural policies.

The main part of this book analyses farm household management education (*landbouwhuishoudonderwijs*) that is comparable to rural home economic education. It was the first state-supported effort that developed from a part of agricultural education into a regular branch of education for women in the agricultural sector. This education became the source of new but related women oriented activities in rural areas which became the women oriented part of the triptych. These activities provided a widespread network of institutions and people that together took a role as intermediaries for the identification, articulation and advancement of rural women's interests.

The period under study begins with 1863. This was the year of the Act for Secondary Education (*Wet op het Middelbaar Onderwijs*). The gender neutrality of this first Dutch law regulating advanced education for the middle classes was challenged by the women's movement. It claimed women's right to attend schools such as the Dutch HBS (Hogere Burger School) that had never been attended by girls before. The same act provided state-support for the implementation of agricultural education. This book reveals that women's access to this education had nevertheless been addressed as well.

The book drew on sources of no later date than 1968. By then, the Act for Advanced Education (*Wet op het Voortgezet Onderwijs*) was enacted. This act imposed an almost total reorganisation and integration of the existing secondary schools. Specific schools for farm women, rural women and their daughters were officially discontinued. There were no longer schools, education programmes or inspectorates that differentiated according to rural and urban women or to women's or men's labour domains in agriculture. By this reorganisation, class and gender differences were said to be overcome.

Literature mentioning discussions on agricultural education in the nineteenth century suggests that these concerned male students only. Literature on the promotion of women's access to secondary schools does not refer to agricultural education, and restricts itself to one type of school, the Dutch HBS. Chapter Three of this book looks behind several accidental remarks and reveals a history of discussions and initiatives addressing agricultural education for young women. This chapter brings into the limelight men and women of the nineteenth century who included agricultural education in their actions to improve women's labour qualifications.

Most remarkable was A.M.M. Storm-van der Chijs (1814-1895). She was the first woman speaker at the national agricultural conferences (*Nederlandsche Landhuishoudkundige Congressen*) in 1863. Besides her rather technical contributions on agricultural matters, she also pleaded for the advancement of women's labour and education in agriculture. In front of important agricultural leaders, rural landlords and members of the royal family she took ancient goddesses, other 'civilised' western countries and a famous deceased princess as examples of the significance of women for agriculture. She argued that so-called women labour domains on the farm were highly appropriate for women. She mentioned diary processing, poultry keeping, and bee keeping as examples. She urged that women's authority should be expanded to bookkeeping as well, because this would enable them to gain an overview over the farm household as a whole.

In accordance with generally accepted class-biased ideas on education, Storm-van der Chijs distinguished between education for 'civilised' young women and that for young farm women. For the first group, she showed how agriculture could offer them a living by taking up farming in their

own right, by applying for a farm position, for instance in dairy processing, or by marrying a farm family heir. She demanded a kind of agricultural education for them that was practice oriented but also scientifically based. This view reflected a widespread belief at the time that agriculture had become a sector with promising livelihood prospects, as land reclamation and cultivation made more land available. The second group of farm women needed education as well, according to Storm-van der Chijs. She envisioned the advancement of the rural population as a moral assignment that could be achieved by offering them education. She urged that an end had to come to the offending situation in agriculture that the woman often seemed to be her husbands' main labourer. She pleaded for a situation in which women as the educators par excellence could stay around the farm and be living examples of a virtuous life for their children. In her opinion, farm women needed advanced elementary education combined with applied new insights from the sciences on women labour domains on the farm and in the house.

Surprisingly, the rotating boards of the liberally inspired agricultural conferences gave Storm-van der Chijs the opportunity to speak up freely. The audience received her speeches with extensive applause. Nevertheless, when she retired from her active life she could not look back to any real results. This powerlessness could be easily explained if she had been the only person at that time addressing the issue of agricultural education for women, but she happened to be in the good company of leading men with great influence in agricultural circles: W.C.H. Staring (1808-1877), B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis (1808-1884) and J.P. Amersfoordt (1817-1885). Staring designed a higher institution for agricultural education in which the dairy processing was taken care of by a farm woman and female students had to learn the skill from her. However, in later years, when defending scientifically-based agriculture he failed to refer to this part of his plan. It would not have been his priority. Sloet tot Oldhuis played an important role in spreading new curious developments from abroad and seemed to be intrinsically interested in stirring up discussion on their potential for Dutch circumstances. So he introduced particular British women of the better classes to his audience. These women had educated themselves in agriculture and were working as dairy professionals or had set up their own small farms. Harriet Martineau intrigued him not only because of her political economic approach as a writer, but also for her booklet about gaining her livelihood on a small farm. Amersfoordt lived a life in which the advancement of women's interests in agriculture formed a vital part. Hermine Dijk, singer and composer, married him after his first wife had died. They had a large estate on which all kinds of new technologies and working methods were tried. She took charge of the dairy processing. Amersfoordt publicly expressed his pride in her endeavours and proved himself to be a strong advocate for the inclusion of women's interests in future provisions for agricultural education. He invited

women to join him in his efforts but, with the exception of Storm-van der Chijs, hardly any other woman responded. Together they defended the cause in a general meeting of the provincial agricultural organisation *Hollandsche Maatschappij van Landbouw*. Before this meeting, Amersfoordt had pointed out that women could become members too, but only Storm-van der Chijs attended as a woman member. Most members agreed on not being explicit about the wish to have agricultural education for women as well, since they feared that this would lessen their chances for financial support for their initiatives. Amersfoordt then quit the educational commission and privately offered girls an apprenticeship on his farm. His condition was that they first had to prepare themselves at the vocational school for girls in Amsterdam. He recorded the progress of one girl who took this opportunity but unfortunately had to stop because of her weak health.

In the meantime, exporting farm families had suffered a severe fall in the price of Dutch dairy products on the international market. Taking into consideration that dairy processing was a woman specific labour domain on the farm, Chapter Four shows the gender aspects of the solutions and the arguments put forward. Study committees of agricultural organisations went abroad to see why successful regions like Normandy and Denmark managed to overtake the leading position of the Dutch in the international butter and cheese market. Their reports addressed new technologies but also new organisational structures. The findings were propagated as leading examples, but there was also discussion on their feasibility for the Dutch situation. Several aspects can be distinguished. First, the quality of the diary products was under discussion. On the one hand, some disputed the quality delivered and even pointed to cases of deceit. The farmers, the farm women dairy processors, the middlemen or all of them were accused of mixing good new butter with old one or with oil ointment. On the other hand, others addressed the dairy practice on many, rather small farms, and thus under very diverse circumstances. The advantage of newcomers on the market was seen in the way they organised their dairy processing. The success of Denmark was accredit to the fact that dairy processing for export purposes was usually done on large estates and thus in large quantities. They could guarantee large parties of more or less the same composition and quality. These owners could afford to hire expert dairy workers. In many neighbouring countries professionalisation of the dairy processing was adopted and agricultural organisations, private landlords or the state established dairy apprenticeships and farm schools. Young women and men alike were given the opportunity of learning to work according to new scientifically monitored insights. Meanwhile, the amounts of milk to be processed increased, the need of labour called for even hiring a small crew around the professional, and the adjustment of machinery and steam power asked for more room than simply

a place in one of the farm buildings. Consequently, the diary processing was gradually transferred to an adjusted site on the estate that was easily copied as a small factory where milk from different farms was collectively processed.

In the Netherlands, debates called for similar measures. However, the Dutch tradition was that the farm woman was in charge of the dairy processing. Some people argued that she had to be given the opportunity to learn about the new scientific findings on dairy processing. For them, farm women and their daughters should be the first to be targeted for educational activities on dairy processing. Others were in favour of teaching young women this profession to enable them to make their own living either as teachers or dairy professionals on farms. The argument put forward against this was that the Netherlands had very few large estates where professional women could be employed.

Another group of people emphasised the inefficiency of trying to educate all farm women then and in the future. They pleaded for concentrated working places where milk could be collected and where an efficient labour organisation could achieve better production figures with less labour and thus less need for education. Opponents calculated the extra costs of the special building, of transport and of labour, where farm space was considered an overall overhead and the labour of women was available anyway.

Some spokesmen argued on moral grounds that farm women had to be freed from this hard work. They argued that it distracted them from other important duties like taking care of the family and the household, and that it made them old before their time. Others objected that if young girls were not expected to be trained in this expertise by their mothers, they would fill their time with piano playing and become weak creatures, loosing their good health and self esteem that came with doing healthy and respectful work.

Where moral arguments could not stand up against the need to use every hand and opportunity for getting ends to meet, agricultural leaders calculated how income could be increased by collective dairy processing with the shifting of women's labour to a different branch of farming. A better quality of collectively produced butter and cheese would allow the factory to pay a price for the milk that exceeds the profit they used to make. And if the women devoted their new free time to expanding the poultry or pig raising, they would increase the income out of that branch as well.

In the end, in areas where dairy processing was perceived as a respectable and important labour domain of the farm women, active members of the agricultural organisations tried to set up educational activities to support professionalisation on the farm. They lobbied for governmental support which they finally got when a government commission was requested to assess the state of agriculture. This commission pointed to the

dairy processing that needed immediate support for educational activities. The Holland and Frisian agricultural organisations both applied for support for a new dairy school for both boys and girls. At that point, many experiments with dairy factories were reported and extensively discussed. The Holland and Frisian school offered a training programme for both dairy processing on the farm and in a dairy factory. The leaders of the Gueldern agricultural organisation were well integrated into this lobbying and managed to obtain state support for a dairy school in their region as well. In the regions with clay soil and mostly larger farms, dairy processing was not so important for the farm income. In the extended sandy soils regions, dairy products were only made a few times a week, and provided some household money throughout the year. Here, the organisation opted for a travelling school that had to be stay on an average farm in the surrounding area every four weeks. It offered exclusive courses for women that were directed to dairy processing on the farm. The curriculum had a practical training programme in which, each week, one group of the women participants actually processed the fresh morning milk. They started at 6 o'clock in the morning and were accompanied by the other participants for elementary theory lessons later in the morning, for four weeks. In the afternoon, the teacher demonstrated new methods and tools for all interested visitors. Although this school lasted the longest, it was overshadowed by promising reports about dairy factories that were not considered proper places for farm daughters or women. With the coming of the dairy factories, men took charge of an industrialised farm branch that used to be a women's labour domain. The transformation of dairy education into men specific education supported this development. One exception to this change was the group of farmers in the provinces of South Holland and Utrecht who were involved in full-fat cheese making. They managed to work together for the professionalisation of dairy processing on the farm, and they lobbied successfully for courses on cheese making for their women and daughters. Nevertheless, no regular women's education in agriculture was established despite of these schools where the needs of women on farms had been specifically addressed.

Chapter Five addresses a new development that led to a women specific branch of agricultural education. Literally translated, the Dutch name *landbouwhuishoudonderwijs* means farm household management education, and can be compared to rural home economic education. It was ultimately aimed at the elevation of the huge group of farm women and their families. A great number of them were smallholders. The women were not only considered important for their direct contribution to agricultural labour, but also for their indirect influence on the sector. First, they were recognised in their economic impact on the farm account because they ran the household. Second, as the educators of the nation, women were considered key to the moral preparation of the next generation and their

husbands to becoming part of a proper 'civilised' rural society based on scientifically monitored agriculture and rural life conditions. Therefore, it was considered important to gain the women's support and to break their resistance to change. Since it was believed that the women acted out of ignorance, offering education to them was perceived as the best way to proceed.

The incentive came again from exemplifying reports about foreign schools, mostly boarding schools. The advocates wanted to create a force of women leaders who would be able to give a good example back home. They believed that the educated women's good influence would spread gradually as a matter of course. Competition came from supporters of travelling schools who aimed at larger groups of farm women and daughters first, but who had fewer pretensions about their impact.

The women's movement, the Women's Labour Bureau (*Bureau voor Vrouwenarbeid*), agricultural organisations and governmental officers for agricultural education looked at examples and exchanged ideas about how to develop this kind of education to fit the Dutch circumstances. They agreed to establish a new type of vocational education aimed specifically at women's needs in agricultural life circumstances. Neither the existing agricultural education provisions nor household schools were suitable. The first were oriented towards men's agricultural labour domains, and the second towards urban life. In keeping with agricultural education and other advanced vocational training, it was decided to aim at women with a minimum age of 16. At this age, they were expected to be seriously committed to learn as a means of preparing themselves for their future lives.

Agricultural organisations in regions where groups of women were already used to several years of advanced education decided to set up a differentiated system. Chapter Six shows that they offered both extended part-time courses in schools in regional small towns, and elementary part-time courses rotating in the villages. In the provinces of North-Holland, Groningen and Friesland, arrangements were made to use specific equipment and classrooms in both agricultural and household schools wherever possible. The rotating courses were mostly given in the local primary school, pub or community centre. The southern Catholic farmers' organisations copied the concept of boarding schools and completed it with a training farm on the school grounds. The catholic organisation in the eastern part of the country established a travelling school to serve the families of smallholders.

Different groups of women for the different levels of education were clearly defined. The only type of education that did not include any agricultural lessons were the short courses for women land labourers. Although the organisers feared that these women could not or would not take the time to attend a course, women teachers reported that very motivated and enthusiastic participants showed up. Nevertheless, when priorities had to be set, this type of education was the first to be discontinued.

Probably one of the reasons was the growing polarisation between the land labourers and the farmers.

The group of teachers selected for this education reflects the significance that was given to the education's special aims. Primary school teachers with an agricultural teaching licence were called in to give the agricultural lessons. Although they were already loaded with regular agricultural winter courses in the evenings, as well as their daily work at a primary school, they provided agricultural lessons for women in summer. The regional family doctor or district nurse was urged to give lessons on the most important health issues. Lessons in needlework were rare. They would have taken too much of the school time, and there were only a few qualified teachers available in the countryside. A state training school for farm household management teachers was established to train a new breed of women teachers who would become the female leaders in the advancement of rural women. Such a training school was justified by the lack of home economics teachers to even meet the demand of urban household schools, and by the statement that most were ignorant of agricultural and rural circumstances. Theda Mansholt (1879-1956), a home economics teacher and farm daughter, was appointed principal of the new training school. Started as experiment, but made permanent in 1919, it supplied women teachers who were put on a par with male state agricultural advisers or consultants. In 1920 a Catholic training school was opened in Posterholt and in 1931 a training school of Protestant denomination followed. The women teachers were given similar tasks such as providing extension, giving lectures, stimulating the opening of new courses, and helping former pupils organise themselves into associations for securing their access to further learning and mutual exchange activities.

Although the government officers and teachers often urged that the agricultural organisations should consult farm women before defining the contents and organisation of this education, it did not work that way. Membership was linked to the farm where the farmer was formally the head of the household. Consequently, women were not present or had no voice in the general meetings, nor were they represented on the boards. The inspectorate used the teacher's intermediary voices instead, and lobbied to get at least some farm women into the standard local supervisory commissions. It also encouraged agricultural organisations to transfer the responsibility for educational matters to a specific committee or association to which women would be appointed alongside the official representatives of the agricultural organisation concerned. The teachers who stimulated self-organisation among former course participants, took up the task of preparing women capable and willing to participate in commission work.

Chapters Seven starts with an unexpected turn of the events that gave rise to a major political dispute about the claim of a crucial need for this spe-

cific education and about the assumption of a rural, agricultural and gender specific identity for the women concerned. Farm household management education came under the new Act for Vocational Education (*Wet op het Nijverheidsonderwijs*) of 1921, although this was not foreseen. It had to be split off from the inspectorate for agricultural education and was transferred from the Ministry of Agriculture to the Ministry of Education. Officers had promised that agricultural education would be excluded from the new law. Since farm household management education officially belonged to agricultural education, nobody was prepared to oppose this move. The Association for Home Economics Teachers had expressed its view to the Parliament that the keeping of this education apart from household education would be disadvantageous for its further development. The official statement was that both types of education hardly differed and that farm household management courses were not limited to rural pupils as its administrators claimed to.

The state farm household management women teachers felt betrayed by their colleagues, accusing them of misrepresenting farm household management education. They were referring to the few peculiar courses that were adjusted to the situation of farm women who hardly did any agricultural labour and enjoyed similar facilities to city women. The needs of the majority of women on small farms were put forward. Nevertheless, it became clear that even many agricultural leaders did not exactly know what differences there were in farm household management education. They were not able to defend its interest at the spot and the amendment was accepted. By the time the alarm was sounded, it was too late for agricultural members of parliament to do anything about it. Later they did secure the education's specific identity: farm household management education was not to be merged into household education, but was to become a specific branch of vocational education for girls. When severe cutting of state finances obstructed a steady growth in courses and schools, again agricultural organisations protested claiming one official for this specific education. They succeeded in getting a farm household management teacher appointed first as an adjunct and later as a full woman inspector. This woman, Greta Smit (1900-1980) was in charge of farm household management education.

Nevertheless, the specific nature of this education was not always respected. Lack of money meant the adoption of a much more uniform system. Protests came mainly from the overall sandy soil regions where farm women were highly involved in agricultural labour. The new measures meant that more courses would be concentrated in regional small towns. This enabled the teacher to combine a farm household management course with other educational programmes and thus saved her travelling time. It also endowed the course with a permanent building and proper equipment, and stimulated teachers to work with many different groups of women. Some agricultural leaders openly defended the opening up of

this education to all rural women and girls. They believed it would offer the necessary opportunity to guarantee the survival of rural specific education. The farm household management course remained the main and most extended course, but under these circumstances it gradually changed into a more general course to meet each pupil's needs. The agricultural lessons were pushed into the background. This meant a relief from the everlasting trouble to find proper agricultural teachers who were able to adjust their lessons to women's labour domains.

Especially the catholic farmer's organisations defended the interests of their members of merely smallholder families and opposed this trend. They wanted their women to be educated in the spirit of the farming people and thus separately from other women. They also wanted their women to be given equal access to agricultural knowledge as men, especially on the women labour domains such as poultry keeping, pig raising and vegetable growing. In the 1930's, also other agricultural organisations objected to having farm daughters in the same class as other rural girls. Inspector Smit backed up their observations on differences in behaviour. She suggested splitting up the participants in two classes, one for farm daughters and one for the other girls. She also claimed that it was better for farm girls to learn to stand up for themselves in a rather safe environment than in a situation where this type of education was lost, the girls having to mix in other schools.

The economic depression of the thirties meant that the women on small farms in poor rural regions had to be reached as well. After having studied their situation, a farm household management teacher reported that these women could profit enormously from any elementary knowledge, in particular on nutrition and on how to use the materials and products available to them more effectively. She stated that most women had never heard of farm household management education. Smit highlighted the seriousness of their situation and lobbied hard for a way to reach out to them. The new farm household management subsidies had no longer provided for education or extension to adults since the law on vocational education. Finally in 1935, Smit managed to establish a private foundation for rural household management extension *(Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande)*.

The farm household management courses, the rural home economic extension, the activities of the rural and farm women's organisations, and rural women specific weeks of the folk high schools formed an interrelated network. Farm household management teachers held the leading positions and eagerly established exchange and co-operation activities. Not all rural and farm women's organisations were in line with the principle of self-organisation. Nevertheless, they all supported an organisational structure that gave direct access to the women they sought to exchange and work with. This whole network of institutions and people certainly helped women overcome the tough economic depression followed by war

circumstances. It fed a pervasive spirit in favour of agricultural modernisation and rural development from the rural and farm women's perspective. All groups worked on improving the self-esteem of the farming people, with women as an integral but specific part of it. They also encouraged the women to economise by efficient use and by recycling the available resources from the farm, garden and old supplies. They stimulated co-operation and a feeling of equality with other population groups. This strength was of decisive importance during the war when all official state and organisational institutions were discontinued. Because the extension service for women was generated by a private foundation, it was the only branch of education out of the reach of the occupying power. The foundation was able to attract farm household management teachers who were forced to stop their work at the courses and schools when these were taken under control by the occupying power.

After the capitulation in 1945, education was put in the centre of discussion again. With renewed energy, many people called for a moral and professional elevation of the population. This time, it was not long before women were called in for civic support in the reconstruction of the Dutch economy. In 1950, compulsory education was extended to eight years, that is two years after primary school. Consequently, two years of farm household management education immediately after primary school became the type of education of all for girls in rural areas. Because the teachers had hardly any experience with full-time education for girls of that age, farm household management and urban household teachers were invited to participate in a didactic-oriented programme guided by a pedagogic specialist. This became the starting point for mutual co-operation of both types of education. Teams of teachers from both school types began to develop programmes and materials and tested these in their schools. Remarkably, research on comparing the pupils of both types had been postponed year after year. It might have been to intentionally avoid accentuating their mutual differences. Finally finalised in 1964, it recorded that it had not looked for rural and urban differences since these distinctions would have vanished everywhere. The outcome of the study, however, observed significant differences between both types of schools, but indeed did not make any attempt to connect these to the origin of the pupils or the training of the teachers.

Socio-graphic research on communities and future educational needs gave more information about the specificity of farm daughters' educational and occupational patterns. For a long time, farm household management education was put forward as the proper education for farm daughters. Consequently, they were overrepresented in numbers when the percentage of farmers among the labour population in the area was being considered. They also had specific preferences for professional training. Since it was not considered appropriate for farm daughters to work in a factory, work place, shop or office, they were encouraged to prepare them-

selves to take on the farm woman's responsibilities or to continue their training for a feminine caring profession, such as teaching or nursing.

The suggestion that farm and rural women's organisations should take over the responsibility for farm household management education from the agricultural organisations was ignored. Women became institutionally well represented at all levels of educational matters, but most agricultural organisations kept on perceiving this education as most important for their women and future agricultural modernisation and rural development. The women's organisations played an important role in promoting the increase of educational provisions in the rural areas and of alternative professional training for farm daughters that would be appropriate and prepare them for a life outside farming.

After the Second World War new fields of work were split off from what originally fell under the ambitions of farm household management education. These were professionalised within new institutions and concerned social welfare work and extension services within the new state-supported programmes for land consolidation, sometimes combined with rural community organisation work. Quite new was the increase of involvement in development programmes in so called Third World countries. These have not been thoroughly addressed and should be given more attention in future research.

The concluding Chapter Eight reflects on the debates referred to in the first two introductory chapters of this book. It underlines that the history of vocational education for farm and rural women and their daughters kept on being perceived as an integral part of agricultural modernisation and rural development programmes supported by agricultural circles. The moment that this social task of this education was disputed they united and later even consolidated their forces.

The approach towards the women concerned showed certain aspects of empowerment and civilisation throughout the whole period under study. The key to the justification for not involving women was the everlasting argument that there were not enough women capable and willing to participate in commission work and boards. Capacity building and leadership programmes were, however, present from the beginning, though not that sophisticated and systematic ones as we know today. Civilisation theories also had their impact as then as it has now. Some behaviour was perceived as not proper for the time being, in other words labelled as backwardness.

The ascribed professional identities to farm women do not have a linear history either. The promising prospects of the late nineteenth century, in which agriculture seemed to provide professional positions for women newcomers did not come true. Dairy processing had the best options. It was perceived as a highly respected women's domain, especially in regions with rather large farms where women delivered export quality dairy products. The factories nevertheless succeeded in matching their skills. Dutch

family ideology prevented these 'civilised' farm women from going into the dairy factories together with the dairy processing. Instead, they were encouraged to direct their attention to both family and household duties as well as to rural development. Women professionals were out of the picture since too few had shown any aspirations in that direction. Moreover, they fitted even less into the professional image when steam power and bigger machinery had to be mastered.

The professional identity of farm women was first linked to the co-ownership or tenancy of the farm, and women specific farm labour domains. The externalisation of the dairy processing, mechanisation of women's field labour and the shifting of pig or poultry keeping into a specialised farmer's domain left women with hardly any specific farm labour to do. Double standards and mixed messages reflected the difficulty of adjusting general, bourgeois-based gender ideologies to farm families in which the woman held co-ownership. Management tasks for women were considered decisive, but ranked only as supportive. The book-keeping was entrusted to them but not the decision-making. That would require more agricultural knowledge than the women were given. Farm household management education constructed a new professional identity for farm women, but restricted it to farm housekeepers with extended responsibilities complementary to the farmer. Women teachers emphasised the household management tasks of the farm women, their duties for the rural community and the need of their support for agricultural progress. They also kept on saying that the women had to be prepared to take over when needed in times of illness, death or other emergencies, although they did not claim any education for them in this respect. That farming in their own right was no real option for women, was hardly ever disputed.

At last, the extreme sex segregation in agricultural institutions later proved to be a disadvantage for the integration of women into agricultural bodies or for gender mainstreaming in agriculture. The discontinuation or marginalisation of farm and rural women's specific activities in the seventies, men's activities suffered from the newly gained monopoly. It took twenties years to even begin a serious debate on women's participation in agricultural education. Agricultural institutions still have the lowest women's participation figures. But when rural development once more becomes important and begins to see rural living conditions as a whole, rural women can take the lead and demand co-operation in their ever-exerting commitment to their work, families and communities.

BIJLAGEN

KAART 1. Spreiding van het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland, 1912-1913.

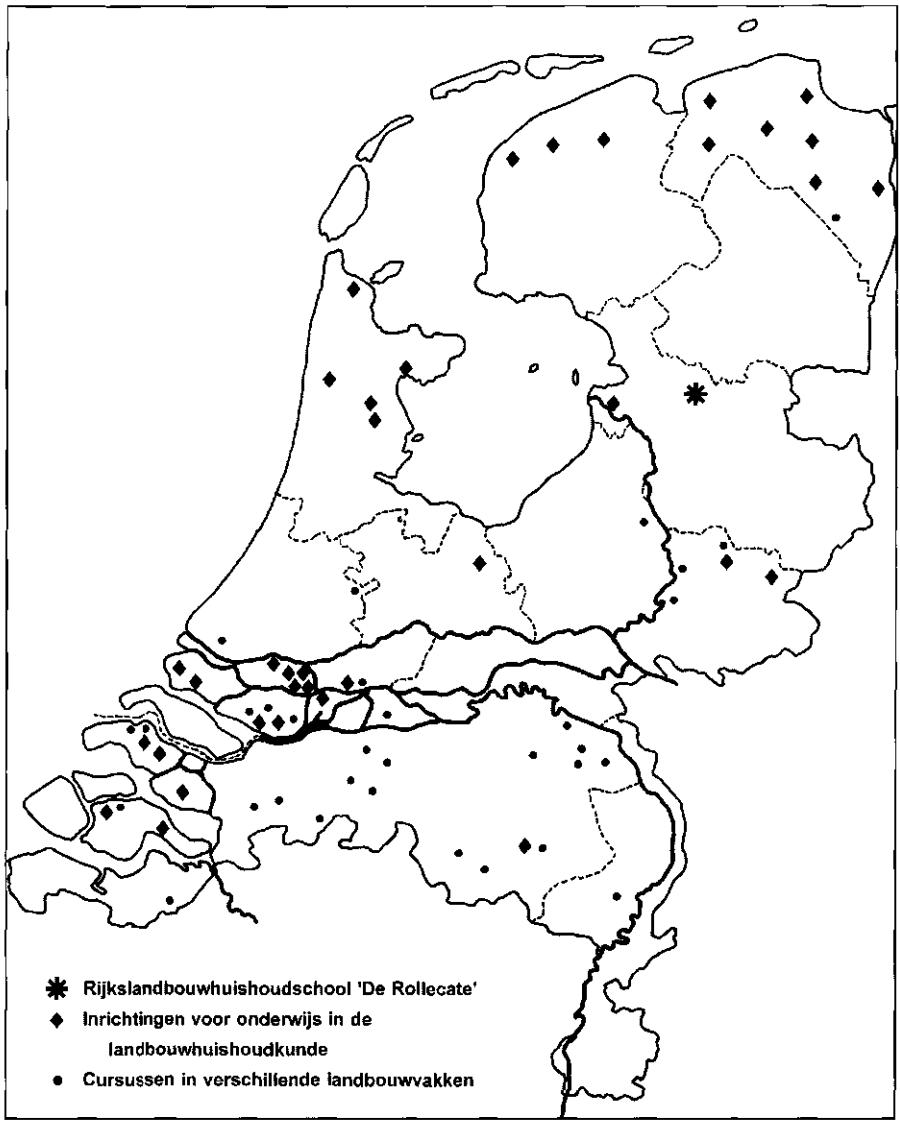

Bron: *Staatszorg voor den Landbouw*, (Den Haag) 1913, 63.

Kaart 2. Spreiding van het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland, 1925.

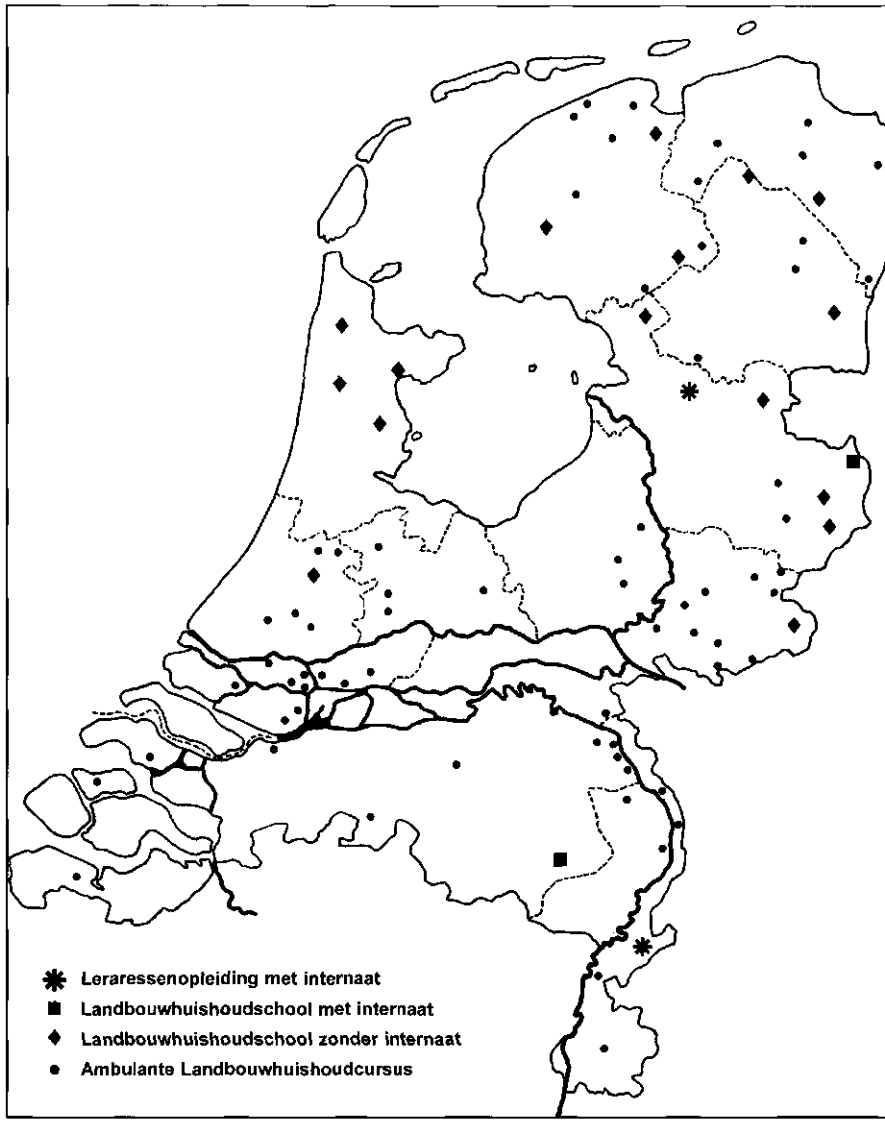

Bron: CBS/*Review of Agricultural Economics* IV (1926)-4, 522.

KAART 3. Spreiding van het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland, 1948.

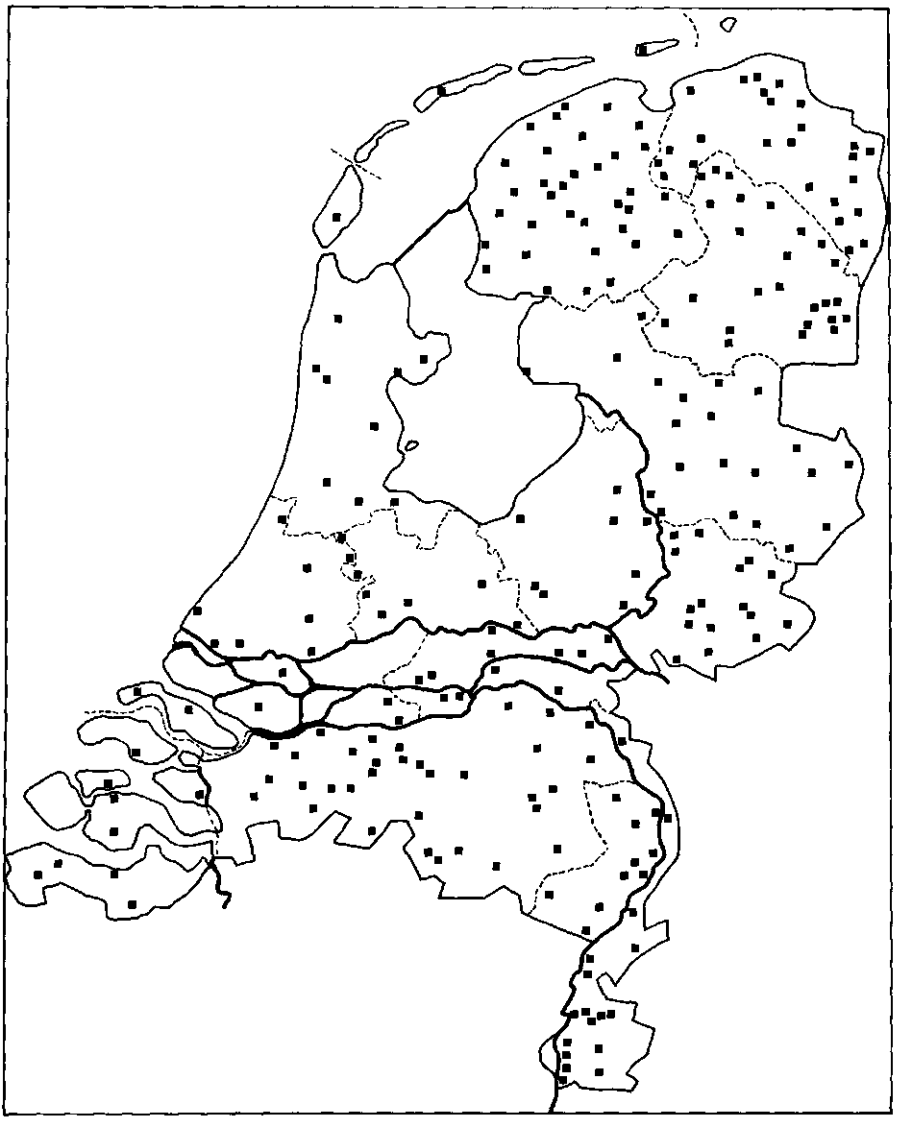

Bron: CBS/*Onderwijs in Nederland*, 1949.

Grafiek 1. Aantal leerlingen/studenten in het agrarisch onderwijs, 1920-1968.

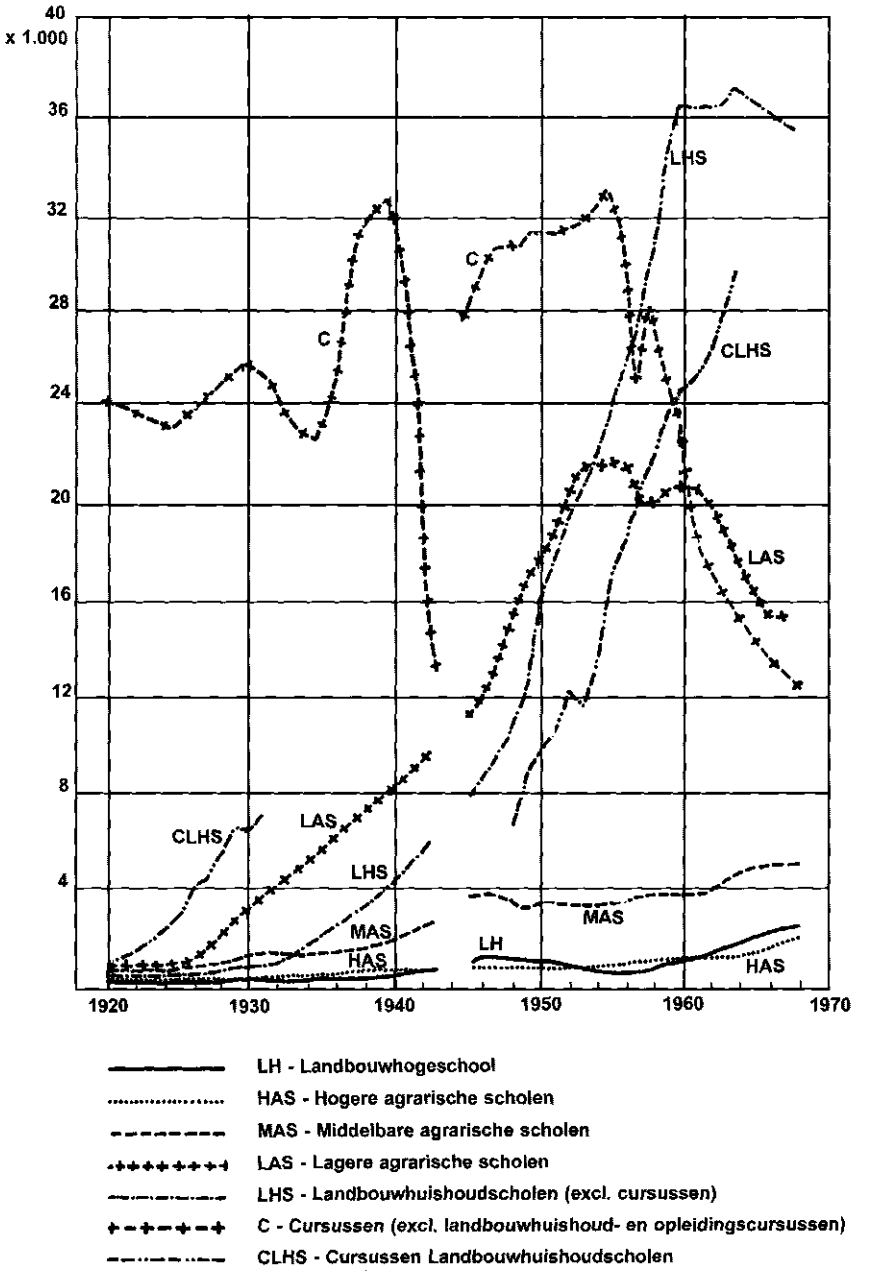

Bron: Goudswaard, *Agrarisch onderwijs in Nederland, 1783-1983. Hoe het wor(s)telde en groeide*, Culemborg, 219; cbs Onderwijsstatistieken.

TABEL 6.1. Verscheidenheid van het landbouwhuishoudonderwijs in de experimenteerfase, 1909-

	Eerste cursusjaar	Soort cursus	Spreiding over het jaar	Minimum leeftijd	Lesuren totaal
Rijkslandbouw-winterschool Veendam	1909	2j lbhhc	2 zomers (18 weken: apr-aug), 3x middag 15.00-18.00u	16 va 1911:15	324
	1917	3j lbhhc	3 zomers id. 4x middag id.	16	
Maatschappij tot de Bevordering van de Landbouw en Veeteelt in Zeeland	1911	vervolgc na land-/ tuinbouwc	mei-okt		
	1911	2j lhbbc	2 zomers (25 weken), 2x 2½ u per week	15	210-285
	1912	2j c. voor boeren- en arbeiders-dochters	overdag		
	1912	c.voor vrouwen en dochters van landarbeiders	6 x 3 uur; 1912: 13.30-16.00 om de dag, 2 weken	18	18
GMNL	1911	2j lbhhc	2 zomers x 18 weken: 3x middag of 2x avond; 6-8u per week	16	216-288
	1911	korte c voor vrouwen en dochters van landarbeiders en kleine boerenstand	10 weken x 1 avond	18+	25
GOML	1911	2j lbhhc	2 zomers (20 wkn: apr-okt, wo vakantie); 2 x middag	16	200
	1912	verkorte c in hhk voor arbeidersvrouwen en -dochters	winter, 8 weken	18	24/20
	1917	1j lbhhc	16 weken voor en na zomerdrukte; 1919: 40 weken	16	
	1919	2j lbhhc	70 weken	16	
VOLHN	1911	5j lbhhc	5j: 2j x 2 dagen; 3j x 1 dag per week	13/14	1680

Verdeling lesuren				Bijzonderheden
landbouw-vakken	basis-vakken	huishoud kundige vakken	gezondheids-kundige vakken	
126	54	72	72 m.i.v. administratie	11 leerlingen van 20+
110: 25 lb 50 tb, 35 zuivel	scheikunde/ natuurkunde waar nodig	55	30 + 15 boekh	voorwerklessen en theor. bespreking; 75 naaldv extra
25 vee- voeding, 20 tb, 35 zuivel	25 na 20 sk	45 hhk-/ koken	30 wo opvoedk + 15 boekh	
54-90	54-90	108	niet genoemd	naar voorbeeld Veendam
–	–	25, mn voeding	–	voordrachten; voorkoken en proeven
80	50	40 warenk/voedingsl, 30 gezondh/hhk		zelfwerklessen in koken (2 groepen)
–	–	20	–	voordrachten + kookdemonstratie 1919: gezondh. naar vervolgc. toegev. boekhouden + naaldv
155	160	220 koken, 170 hhk, 250 wasbeh	30 + 30 voedingsleer + 20 boekh	325 naaldv, 140 taal/rek; zelfwerklessen

TABEL 6.1. Vervolg.

	Eerste cursusjaar	Soort cursus	Spreiding over het jaar	Minimum leeftijd	Lesuren totaal
VOLHN	1911	4j lbhhc	4j: 1 dag per week		1120
	1911	2j lbhhc	2j van 40 weken; 1 dag per week		
	1912	c aan landbouwersvrouwen;	20 à 2? uur hhk en 15 à 2 uur lb (plan was 20/20)		80
	1912	c aan arbeidersvrouwen	10 lessen à 2½ uur		25
HML	1911	vervolg c na c zuivelbereiding	6mnd: 20 x 3 u pw + enkele praktische lessen		
Lierop Na 1936 NCB	1911 na 1916	1j landbouw- en huishoudschool 2j	dagelijks, les alleen in de middag;	14 vanaf 1913: 15 1916: 16	
FML	1912	1j lbhhc	2-3 x middagen per week	16	234-255
	1914	c voor volwassen vrouwen	1915: 16 weken 3 uur hho		
	1915	c voor arbeidersvrouwen	Tzummarum + Berlikum		
ULG	1912	lbhhc	2 zomers (tot nov)	15	> 190
OML	1912	lbhhc	2 winters	18	298
Rijksopleiding De Rollecate, Den Hulst	1913	opl. lerares in lbhh	1?j dagelijks	20	
GBB	1913	ambulante huishoud-landbouwschool	8 weken, 6 dagen p.w. 7 uur	15	
LLB	1914	2j landbouw- en huishoudschool	dagelijks, les in de middag	14	
DLG	1915	lbhhc	zomer, 40 weken	16	
NCB	1919	lbhhc	21 weken, 9u pw op 2 dagen in ½ jaar	21	

Verdeling lesuren				Bijzonderheden
landbouw-vakken	basis-vakken	huishoud kundige vakken	gezondheids-kundige vakken	
110	80	132 koken 93 hhk 125 wasbeh	30 + 30 voedingsleer + 20 boekh	390 naaldv 120 taal/rek; zelfwerklessen
	–	115 hhk		60 taal/rek, mn corresp/boekhouden
	in hhk	90 gezondh/voedingsleer		voorwerklessen
30		50 voedingsleer/ koken		
				voordrachten; praktisch werken: 'knippen', inmaak op hhs (1x), zuivel op fabriek + boerderij
			1u pw godsdienst	internaat; praktisch werken in 4 groepen, o.a. eigen boerderij
36/54	45-48	153: 72 koken + 72 hhk/voedingsleer/gezondh + 9 boekhouden		facultatief. 75 knip-/ naailes; kook-demonstratie en het gekookte proeven
48	48	144	48 o.a voedingsleer, verbandleer	geen hhk, warenkennis
				internaat
				uitzondering voor 18+ leerlingen gemaakt

NOTEN

NOTEN BIJ HOOFDSTUK EEN

1. Manuscript lezing voor de afd. Leens, GMLN, op 17 maart 1916 volgens de brief met afspraken over de bijeenkomst van P. Dijkhuis aan Mansholt, 5-2-1916, RA OVERIJSSEL, Archief van de Rijksscholengemeenschap (Nieuw) Rollecate (1911) 1913-1976 (1977), inv. no 17, resp. kopie uit archief in eigen bezit, maar het origineel is niet opgenomen in het uiteindelijke archief na opschoning.
2. Levensbeschrijvingen, zie BURG, M. VAN DER, *Een half miljoen boerinnen in de klas. Landbouwhuishoudonderwijs vanaf 1909*, Heerlen 1988, 35-38; BURG, M. VAN DER, 'Th.W.S. Mansholt (1879-1956) pedagoge in de plattelandspraktijk', *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*, Essen, M. van, en M. Lunenberg (eds), Nijkerk 1991, 92-106; 207-209.
3. Zie een uitgetypt autografisch manuscript, '"Terugblik", opgeschreven door Tante Theda (Theda Wilmina Schetjea Mansholt: 1879-1956)', met dank aan H. Krips-van der Laan; en zie de biografie over haar vader, KRIPS-VAN DER LAAN, H., *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roelfs Mansholt naar een betere samenleving*, Assen 1999.
4. Manuscript RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 17. Uit de tekst valt op te maken dat het een lezing betreft op de eerste gezamenlijke bijeenkomst van de Bond van Oud-leerlingen van Landbouwonderwijs met de vrouwelijke oud-leerlingen van cursussen bij het landbouwhuishoudonderwijs in Overijssel, ca. 1919.
5. *Ibidem.*
6. *Ibidem.*
7. Levensbeschrijvingen o.a.: BURG, M. VAN DER, 'Dames, boerinnen en plattelandsvrouwen op het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres (1846-1940), I. Van opluistering tot feministisch optreden (1846-1873)', *Spil. Kritisch tweemaandelijks tijdschrift over landbouw en platteland* (1991)-93/94, 12-20; SALDEN-CAMPFENS, E., Mienette Storm-van der Chijs (1814-1895), *Delftse vrouwen van vroeger door Delftse vrouwen van nu*, Delft 1975, 92-125; HOGEWEG-DE HAART, H., *Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs*, Amsterdam (1955); NABER, J., 'Een baanbreekster', *De Hollandsche Huisvrouw. Veertiendaagsch blad voor vrouwenbelangen* (1916), no 2, 4 mei; CUPERUS-VAN RHIJN, 'Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs, 1814-1895', *Vrouwenarbeid. Orgaan van de Vereeniging Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid* (1898)-7, 61-62; no 8, 72-74.
8. VAN DER BURG, 'Dames, boerinnen en plattelandsvrouwen op het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres', 1991, 12-20.
9. Vanaf 1885 heeft zij de laatste jaren van haar leven in een tehuis doorgebracht. Het verhaal gaat dat zij vereenzaamde en krankzinnig is geworden (zie CUPERUS-VAN RHIJN, 'Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs, 1898, 74; HOGEWEG-DE HAART, *Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs*, (1955), 13-14; SALDEN-CAMPFENS, 'Mienette Storm-van der Chijs', 1975, 123.
10. BURG, M. VAN DER, 'De Geldersche Maatschappij van Landbouw ook voor boerinnen aan het werk. Haar emancipatiebeleid in het onderwijsveld', *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland*, Bieleman, J., e.a. (eds), Groningen 1995, m.n. 261-273.
11. VAN DER BURG, 'Th.W.S. Mansholt (1879-1956) pedagoge in de plattelandspraktijk', 1991, 92-106; 207-209.
12. Deze netwerkfunctie vormde de rode draad voor de reizende tentoonstelling o.l.v. Hanneke Oosterhof, toenmalig conservator van het Historisch Museum Marialust te Apeldoorn en voor het gelijknamige boek: VAN DER BURG, *Een half miljoen boerinnen in de klas*, 1988; zie ook: SMIT, G., *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland. Ontstaan, ontwikkeling en betekenis 1908/1965*, 's Gravenhage 1966.
13. Zie voor verwijzingen en bijdragen over de Nederlandse situatie: JANSEN, M., e.a.,

Landbouwbeleid voor vrouwen: geen rek maar plek, Wageningen 1985; 'Bibliografie over boerinnen', *Lover* (1986)-1, 47-50; 'Bibliografie Vrouwen in de Nederlandse landbouw', *Lover* (1992)-2, 120-123; HOBBELINK, A., en S. SPIJKERS-ZWART, 'Boerinnenonderzoek in Nederland. Naar meer zicht op de verhoudingen tussen de seksen in de landbouw', *Spil. Kritisch tweemaandelijks tijdschrift over landbouw en platteland* (1986)-53/54, 41-51; ENDEVELD, M., 'Van melkmeid tot manager. Europees onderzoek naar vrouwen in de landbouw', *Lover* (1992)-2, 100-106; BURG, M. VAN DER, and M. ENDEVELD (eds), *Women on Family Farms. Gender research, EC-policies, and New Perspectives*, Wageningen 1994; ZWIETEN, D. VAN, 'Bäuerinnen im Bild. Zur Stellung der Landwirtinnen in den Niederlanden', *Frauen in der Einen Welt* 5 (1995)-1, Landfrauen, 37-53; BOCK, B., en M. VAN DER BURG, 'Hoofdstuk 11. Vrouwenarbeid in de agrarische sector', *Vrouwen; leven en werken in de twintigste eeuw*, Pott-Buter H., en K. Tijdens (eds), Amsterdam 1998, 219-240; BURG, M. VAN DER, en K. LIEVAART, *Drie generaties in schort en overall. Terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de landbouw*, Wageningen 1998; BOCK, B., *Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland. De kloof tussen praktijk en beleid in Nederland en andere Europese landen*, Wageningen 1998.

14. De rijksinstellingen, zoals de rijksscholen, onderzoeksinstituten en de Landbouwhogeschool vielen uiteraard onder staatsgezag, maar waren middels vertegenwoordiging ook verzekerd van de inbreng van de landbouwsector zelf.
15. PLOEG, J.D. VAN DER, *De virtuele boer*, Assen 1999, 53 n45.
16. BIELEMAN, J., (ed.), 'Landbouw', *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, III. Landbouw. Voeding, Schot, J., e.a.(eds), Zutphen 2000, 11-235.
17. Het onderzoek over de ruilverkaveling wordt uitgevoerd door Simon van den Bergh (werktitel: De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland, 1890-1985). Het andere over de streekverbetering wordt uitgevoerd door Erwin Karel (werktitel: Streekverbetering. Theorie en praktijk van sociale planning op het platteland van Nederland, 1953-1970).
18. ANDELA, G., *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland*, Bussum 2000; MAAT, H., *Science Cultivating Practice. A History of Agricultural Science in The Netherlands and its Colonies 1863-1986*, Wageningen 2001, Harro Maat is verbonden aan de WU bij de leerstoelgroep TAO (Technologie en Agrarische Ontwikkeling).
19. Project onder leiding van Van der Burg, met medewerking van Marian Bos-Boers en een groep oud-studentes / LH-LU-medewerksters (werktitel: Vrouwen, Wageningen en de Wereld. Gender, werk en studie aan de Landbouw Hogeschool / Universiteit Wageningen, 1918-2003).
20. Enkele voorbeelden: CRIJNS, A., *Van overgang naar omwenteling in de Brabantse land- en tuinbouw, 1950-1985. Schaalvergroting en specialisatie*, Tilburg 1998; HAAR, J. VAN DER, *De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen, I. Van school naar hogeschool, 1873-1945*, m.m.v. M.E. de Ruiter, Wageningen, 1993; GOUDSWAARD, N., *Agrarisch onderwijs in Nederland 1783-1983. Hoe het wor(s)telde en groeide*, Culemborg 1986; LANGE, G. DE, e.a. (eds), *Huishouding, voorlichting en wetenschap. 50 jaar Stichting voor Huishoudelijke en Consumentenvoorlichting HVP*, 's Gravenhage 1985; SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs*, 1966.
21. De oudere wetenschappers kenden deze activiteiten voor vrouwen uit eigen ervaring maar verwerkten deze ontwikkelingen daarin niet in de conclusies of de rode draad van hun verhaal, zie bijv.: POEL, J. VAN DER, *Het landbouwonderwijs in Nederland tot 1918. Een beknopt bibliografisch vademecum*, Wageningen 1976, 136, 144-147; POEL, J. VAN DER, en R. WESSELS, *De Verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres 1846-1953*, Meppel 1953; GOOTE, M., 'Huishoud- en landbouwhuishoudonderwijs', *Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940*, Hulst, J. van, e.a. (eds), Groningen 1970, 199-218; GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland 1783-1983*,1986; CRIJNS, *Van overgang naar omwenteling in de Brabantse land- en tuinbouw, 1950-1985*, 1998.
22. Hoe dit netwerk werd uitgebouwd stond centraal in: VAN DER BURG, *Een half miljoen*

boerinnen in de klas, 1988; zie ook: SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs*, 1966.

23. LAGRAVE, R-M., 'Introduction', *Celles de la terre: Agricultrice: l'invention politique d'un metier*, Albert, Chr., e.a. (eds), Parijs 1987, 17.
24. JENSEN, J., 'Now You See Her, Now You Don't'. Historians and Rural Women, *After the Backcountry: Rural Life in the Great Valley of Virginia, 1800-1900*, Koons K., and W. Hofstra (eds), Knoxville 2000, 221.
25. M.i. is dit verschijnsel te vergelijken met het 'exotisme' waarmee de interesse voor andere ethniciteiten veelal is gekleurd.
26. Een duidelijk voorbeeld citeerde M. van der Steen op 6-10-1989 uit een Vrij Nederland-bijlage (zie *Verslag studiedag agrarische vrouwen in opleiding*, Wageningen 1989, 21).
27. Bij Wintle ontbreken de publicaties over boerinnen- en plattelandsvrouwengeschiedenis behalve VAN DER BURG, *Een half miljoen boerinnen in de klas*, 1988 (zie WINTLE, M., 'Agrarian History in The Netherlands in the Modern Period: a Review and Bibliography', *Agricultural History Review* 39 (1991), 65-73). Bij Bieleman en De Vries is er geen enkele referentie te vinden (zie VRIES, H. DE, Slotwoord. 'Vijftig jaar geschiedschrijving over de Nederlandse landbouw', *Europa en de landbouw. Visies op verleden en toekomst van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid*, bundel t.g.v. het vijftigjarige bestaan van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, Hoppenbrouwers, P., en A. Schaars (eds), Wageningen 1990, 97-107; VRIES, H. DE, 'De landbouwgeschiedenis in Nederland na 1945. Een institutioneel kader', *NEHA-Bulletin* 6 (1992), 89-93; BIELEMAN, J., *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950. Veranderingen en verscheidenheid*, Meppel/Amsterdam 1992; BIELEMAN, J., (ed.), 'Landbouw', 2000, 11-235). Wel heeft De Vries als voorzitter van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis en zijn opvolger Van der Woude een themadag van deze vereniging in 1993 mogelijk gemaakt waarvoor de auteur de grondlegster op dit gebied in de Verenigde Staten, historica Joan M. Jensen heeft uitgenodigd (zie DUFFHUES, T., 'Vrouwen van het platteland in het verleden. Symposium georganiseerd door de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis en de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, Ede, mei 1993', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 15 (1994), 269-271; DUFFHUES, T., 'Verslag van het symposium Vrouwen van het platteland in het verleden. Bijdragen aan de geschiedenis van de landbouw en het platteland', *Vrouwengeschiedenisblad* 17 (1994)-1, 15-16; BURG, M. VAN DER, 'Vrouwen van het platteland in het verleden. Bijdragen aan de geschiedenis van de landbouw en het platteland', *Vrouwengeschiedenisblad* 17 (1994)-1, 16-17).
28. Met name geldt dit voor boeken voor een breder publiek, zoals HOPPENBROUWERS, P., e.a., *Agrarische geschiedenis van Nederland. Van prehistorie tot heden*, Noordegraaf, L., (ed.), 's Gravenhage 1986; BIELEMAN, J., *Geschiedenis van de landbouw*, 1992; BIELEMAN, J., J. ELERIE en P.C.M. HOPPENBROUWERS (eds), *Boerenlandschap in beweging: anderhalve eeuw boerenbedrijf in Drenthe en het Drents Landbouw Genootschap*, Groningen 1994.
29. Bijv. ZANDEN, J.L. VAN, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, AAG-Bijdragen 25, Wageningen 1985.
30. Bijv. CRIJNS, A., en F. KRIELLAARS, *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1886-1930*, Tilburg 1992; DEKKER, J., *Zuivelcoöperaties op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1892-1950. Overleven door samenwerking en modernisering, een mentaliteitsstudie*, Middelburg 1996; zie verderop voor de literatuur over landbouworganisaties en -instellingen.
31. Bijv. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw*, 1985, 67-82 en ZANDEN, J.L. VAN, 'Landbouwproduktiviteit en de intensivering van de arbeid', *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering*, Diederiks, H., e.a. (eds), Hilversum 1994, 224-225; PRIESTER, P., *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse*, AAG-Bijdragen 31, Wageningen 1991, 135-206, bijlage 3.3, 526-527. Priester bespreekt m.n. de berekeningsmethoden van Van Zanden en gebruikt kwalitatieve bronnen om enigszins grip te krijgen op de loonarbeid van vrouwen in de agrarische sector. Hiernaar verwijst hij geenszins terug in de paragraaf over productiviteit in zijn conclude-

rende hoofdstuk. Ook in zijn literatuurlijst ontbreken studies op het gebied van boerinnen- en plattelandsvrouwengeschiedenis.

32. Uitzondering zijn vooral studies die sociaal-culturele ontwikkelingen behandelen en natuurlijk dezelfde periode bestrijken als waarvoor vrouwenonderzoek is gedaan, nl. de laatste 150 jaar met het accent op de twintigste eeuw. Voorbeeld van een specifieke bijdrage: VERBOON, H., 'Huishoudelijke voorlichting', *Het Gelders rivierengebied uit zijn isolement. Een halve eeuw plattelandsvernieuwing*, Bruin, H. de, (ed.), Zutphen 1988, 192-200; hoofdstuk 9 en 18 over vrouwen in de organisatie in: HOOGLAND, M., e.a., *Blijvende dynamiek: 75 jaar geschiedenis van de Katholieke Land- en Tuinbouwbond LTB*, J. Marrewijk (ed.), (Haarlem 1990), II, 123-137 en 235-243; VAN DER BURG, 'De Gelderse Maatschappij van Landbouw ook voor boerinnen aan het werk', 1995, 261-284, 454-455. Behalve het *Jaarboek van het Openluchtmuseum* en *Jaarboek van het SHBO* met artikelen zijn er de *AAG-bijdragen, Agronomisch-Historische Bijdragen* en *Historiae Agriculturae* die meestal een monografie of bronbewerking en bij uitzondering een verzameling artikelen bevatten. Eerlijkheid gebiedt te zeggen dat de auteur uit tijdgebrek een bijdrage heeft afgewezen voor: HOPPENBROUWERS, P., (ed.), *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland*, Groningen 1991.
33. WOUDE, A. VAN DER, 'Dertig jaar Afdeling Agrarische Geschiedenis', *AAG-Bijdragen* 28, Wageningen 1986, 1-43; DE VRIES, 'slotwoord. Vijftig jaar geschiedschrijving over de Nederlandse landbouw', 1990, 97-107; DE VRIES, 'De landbouwgeschiedenis in Nederland na 1945', 1992, 89-93.
34. WINTLE, 'Agrarian History in The Netherlands in the Modern Period', 1991, 65.
35. PRIESTER, P., *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw, circa 1600-1910*, AAG-Bijdragen 37, Wageningen 1998; BRUSSE, P., *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850*, AAG-Bijdragen 38, Wageningen 1999; CRUYNINGEN, P. VAN, *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850*, AAG-Bijdragen 40, Wageningen 2000.
36. Zie ook de inleiding en indeling in BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 1992; Een uitgebreidere en meer expliciete versie zien we terug in BIELEMAN, J., 'Landbouwgeschiedenis in Nederland. Twee nieuwe, regionale studies over de Nederlandse landbouwgeschiedenis; een 'state of the art' in het regionale en regionaliserende agrarisch-historisch onderzoek van de negentiende en twintigste eeuw', *NEHA-Bulletin* 6 (1992), 79-87.
37. Bijv. de officiële CBS-cijfers t.a.v. bedrijfsarbeid van boerinnen; na vergelijking met de huwelijksgegevens blijken er in 1909 125.000 mannelijke bedrijfshoofden gehuwd te zijn, terwijl er slechts 20.000 vrouwelijke bedrijfshoofden en gezinsarbeidskrachten tezamen stonden geregistreerd. Vele gehuwde boeren hebben hun vrouw dus niet als medewerkende opgegeven (zie BOCK en VAN DER BURG, 'Hoofdstuk 11. Vrouwenarbeid in de agrarische sector', 1998, 220; VAN DER BURG en LIEVAART, *Drie generaties in schort en overall*, 1998, 12). Met de volkstelling van 1960 vergeleken is in de belastingcijfers uit 1962 het aantal medewerkende agrarische vrouwen toegenomen van 17.000 naar 69.000 (zie VAN DER BURG en LIEVAART, *idem*, 28)
38. DEKKER, T., e.a.. (eds), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen 2000, geeft een overzicht. Zie verder SLEEBE, V., *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied, 1770-1914*, Amsterdam 1994; ROOIJAKKERS, G., *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853*, Nijmegen 1994; ROOIJAKKERS, G., *Eer en schande. Volksgebruiken van het oude Brabant*, Nijmegen 1995; JOBSE-VAN PUTTEN, J., *Van pekelvat tot diepvrieskist. Interviews en beschouwingen over de huishoudelijke conservering op het Nederlandse platteland in de eerste helft van de twintigste eeuw*, Amsterdam 1989; JOBSE-VAN PUTTEN, J., 'Veranderingen in de huishoudelijke vleesconservering in de afgelopen eeuw', *Volkskundig Bulletin* 10 (1984), 1-49; en artikelen in het *Volkskundig Bulletin* en het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*.
39. Zie de positionering van zijn onderzoek, SCHUURMAN, A., 'Tussen stereotype en levensstijl. De ontwikkeling van de plattelandscultuur in de negentiende eeuw', *Tijd-*

schrift voor Geschiedenis 104 (1991), m.n. 532-535; vgl. ook MOOIJ, CH. DE, en R. VAN DE WEIJER (eds), *Rijke oogst van schrale grond. Een overzicht van de Zuidnederlandse materiële volkscultuur ca 1700-1900*, Zwolle 1991; KAMERMANS, J., *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit*, AAG-Bijdragen 39, Wageningen 1999.

40. HOOGLAND, *Blijvende dynamiek: 75 jaar geschiedenis van de Katholieke Land- en Tuinbouwbond LTB*, (1990), I, 107-108; *idem*, II, 113-117, 123-137, 165-170, 178-181, 235-243; (RUTTEN, W.), 'V. 'Een krachtig boerenleger'. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond en zijn satellieten', in: Jansen, J., en W. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*, Leeuwarden 1992, 278-337, m.n. 284, 309-310, 313-314; BIELEMAN, ELERIE en HOPPENBROUWERS, *Boerenlandschap in beweging*, 1994; SMITS, M., *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond, 1896-1996*, Nijmegen 1996, 80-83, 90, 133-134, 141-142, 144, 146-148, 190-192, 198, 200-201, 218, 229-230, 263; COSTER, W., *Overijssel op het land. Een geschiedenis van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij 1871-1996*, Zwolle 1996, 52-53, 85-88, 136-138, 144-146, 183-184 (nawoord in algemene termen wel aan veranderingen in de man-vrouwverhoudingen gerefereerd); KORSTEN, J., *Standhouden door veranderingen. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen, 1896-1996*, Nijmegen 1996, 76, 81-83, 84, 117, 119, 137, 144-145, 176-177, 180-183; uitzondering vormt DUFFHUES, T., *Voor een betere toekomst. Het werk van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijf en gezin, 1896-1996*, Nijmegen 1996, 28-31, 33-34, 36, 52, 99, 104-106, 136-138, 192-193, 206, 216-217, 220-221, 228-230, 236-244, 295-297, 330-332, 337, schema 362-363 man-vrouw differentiatie m.b.t. de sociaal-culturele functie van de organisatie en de organisatievorming; SIEMES, H., *Anderhalve eeuw aanwakkeren*, De Bilt 1997, m.b.t. Genootschap voor Landbouw en Kruidkunde te Utrecht en zijn opvolger het Utrechts Landbouw Genootschap (ULG), 15, 39, 63, 64, 100-101, 153, 155, 157, 162, 164, 167; SMITS, M., *Een aardse geschiedenis. De ABTB in dienst van boeren en tuinders, 1917-1997*, Nijmegen 1997; HAAR, J. VAN DER, *De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen, I. Van school naar hogeschool*, 1993; FABER, J., *De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen, III. Van revolutie naar rendement, 1970-1990*, m.m.v. M. de Ruiter, Wageningen 1993; ELS, A. VAN, *Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres 1846-1900. Ontstaan, geschiedenis en enkele onderwerpen ten congresse behandeld*, Scriptie geschiedenis MO-B, s.l. 1984; RU, J. DE, *Landbouw en Maatschappij. Een analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren*, Wageningen 1979.

41. Hoogland besteedt twee volledige hoofdstukken aan vrouwen in de organisatie, eerst de eigen LTB-vrouwenbond, later de opname van vrouwen in de LTB (zie HOOGLAND, *Blijvende dynamiek*, (1990), II, 123-137, 235-243. Duffhues geeft behalve de beschrijving van het directe beleid t.a.v. boerinnen in onderwijs, voorlichting en organisatie, ook aanwijzingen m.b.t. de impliciete consequenties voor vrouwen, bijv. door te wijzen op de voorwaarden voor lidmaatschap, de omschrijving van de term gezinsbedrijf en de seksegesegregeerde beroepskeuze. Ook neemt hij vrouwspecifieke beleidsontwikkelingen op in zijn samenvattend schema. Deze beperkt hij tot het sociaal-culturele taakgebied en de organisatievorming, waarmee hij het expliciete NCB-beleid volgt. De man-vrouwverhoudingen in het katholieke gedachtegoed en hun doorwerking in de plaats van vrouwen in de landbouw, huishouden, gezin en platteland komen bijvoorbeeld nergens expliciet aan bod (zie DUFFHUES, *Voor een betere toekomst*, 1996, 28-31, 33-34, 36, 52, 99, 104-106, 136-138, 192-193, 206, 216-217, 220-221, 228-230, 236-244, 295-297, 330-332, 337, schema 362-363) Van der Burg heeft een specifiek artikel geschreven m.b.t. Gelderse Maatschappij van Landbouw (zie VAN DER BURG, 'De Geldersche Maatschappij van Landbouw ook voor boerinnen aan het werk', 1995, 261-284, 454-455). Doch in de rest van het boek BIELEMAN, J., e.a. (eds), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland*, Groningen 1995, wordt noch in het samenvattend artikel van H. Siemes (11-34) noch in het naschrift van J. Oggel namens de organisatie en opdrachtgever (441-444) aan de aangesneden thematiek gerefereerd, noch er-

op voortgeborduurd. Wel is dit gedenkboek door deze specifieke bijdrage wel het enige dat de relevante literatuur uit de rurale vrouwenstudies en -geschiedenis bevat; VAN DER HAAR, *De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen*, I, 1993, 92, foto 120, 138, 140, 165-167, foto 170, 195-199, foto 224, 251, 258-259, 264; *idem*, II, 21, 117, 118-123, 188-189, 193-194, 198-199, 209, 229, 233-234, 241, 301-303, 309-323, 379-380, 397, 399-402; FABER, *De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen*, III, 1993; VAN ELS, *Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1984.

42. DE RU, *Landbouw en Maatschappij*, 1979; HAAN, H. DE, *In the Shadow of the Tree. Kinship, Property and Inheritance among Farm Families*, Amsterdam 1994; MUNTERS, Q., *De stille revolutie op het agrarische platteland. Boeren en openbaar bestuur 1917-1986*, Assen 1989.
43. BRUSSE, *Overleven door ondernemen*, 1999, 15-23 en aan het einde van de hoofdstukken en slotbeschouwingen.
44. FRIESWIJK, J., *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)*, Leeuwarden 1989.
45. LEYDESDORFF, S., *Verborgen arbeid, vergeten arbeid. Een verkenning in de geschiedenis van vrouwenarbeid rond 1900*, Assen 1977; MORÉE, M., en M. SCHWEGMAN, *Vrouwenarbeid in Nederland 1870-1940*, s.l. 1981.
46. BACKERRA, F., e.a. (eds), *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Tipje van de sluier 6), Zutphen 1989.
47. HIBMA, A., W. HOEKSTRA en T. UIL, *"We hadden geen keus". Interviews met landarbeidsters uit het Oldambt 1920-1940*, Groningen 1987; VAN DER BURG, *Een half miljoen boerinnen in de klas*, 1988; MEERDINK, J., A. JANSEN en T. POOT, *Bollenpelsters gevraagd. Seizoenarbeid van vrouwen in de Zuidhollandse bloembollenstreek tussen 1900 en 1960*, Groningen 1988.
48. VEEN, A. VAN DER, *Zij telt voor twee. Vrouwenarbeid in Noord-Brabant, 1889-1940*, 's Hertogenbosch/Zutphen 1989; KLOOS, E., *Rappe handen. Zeeuwse vrouwenarbeid 1900-1940*, (Goes 1989); GREVER, M., en A. VAN DER VEEN (eds), *Bij ons moeder en ons Jet. Brabantse vrouwen in de 19de en 20ste eeuw*, 's Hertogenbosch/Zutphen 1989; VOSSEN, H., e.a. (eds), *Vrouwen tussen grenzen. Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw*, Roermond 1990; HOOGENDIJK, M., e.a. (eds), *Krüderige wieven. Drentse vrouwen in de 20ste eeuw*, Zutphen 1991.
49. GALEN, J. VAN, en A. MEVIS, 'Zuigelingenzorg in Oost-Brabant 1918-1940', *Nederlandse vrouwen in deze eeuw* (Tipje van de Sluier 2), Bakker, N., e.a. (eds), (Amsterdam 1980), 73-84; UIL, T., 'Tussen oogst en kroost. De sociaal-economische positie der landarbeidsters in het Oldambt, 1850-1940', *Vrouwengeschiedenis: 8 essays*, Bootsma, H., en Y. van der Pluym-van IJkeren (eds), Tilburg 1990, 101-117; VAN DER BURG, 'Th.W.S. Mansholt (1879-1956) pedagoge in de plattelandspraktijk', 1991, 92-106; 207-209; BURG, M. VAN DER, en I. VAN HUET, ''Niet het diploma, maar het huwelijk maakte je tot boerin'. Onderwijs voor agrarische vrouwen vanaf 1850 tot 1940', *Een tien voor vlijt: meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS*, (Tipje van de sluier 7), Dekker, K. den, e.a. (eds), Zutphen 1992, 117-134; BOCK en VAN DER BURG, 'Hoofdstuk 11. Vrouwenarbeid in de agrarische sector', 1998, 219-240.
50. REYS, J., 'De boerin op de zandgronden in Oost-Brabant 1880-1910', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 1 (1980), 208-237; VERSTOEP, C., 'Kaasmakende boerinnen: geëmancipeerde slavinnen? De positie van de kaasmakende boerinnen in Midden-Nederland ca. 1895-ca. 1940', *Historische Encyclopedie Krimpenerwaard* 11 (1986), 29-49; BURG, M. VAN DER, '"De Rollecate", rijksopleiding tot landbouwhuishoudlerares 1913-1930', *Nijluusn van vrogger. Kwartaalblad voor de geschiedenis van Nieuwleusen* 8 (1990), 59-69; VAN DER BURG, 'Dames, boerinnen en plattelandsvrouwen op het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres', 1991, 12-20; JONG, J. DE, 'Friese boerinnen organiseren zich', *BoerinNU. Vakblad voor vrouwen werkzaam in de land- en tuinbouw* 2(1992)-1, 10-12; STROUS, J., 'Voor het belang der boerin. De Boerinnenbond van de NCB, 1928-1967', *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 22 (1992), 67-87.
51. BOCK en VAN DER BURG, 'Hoofdstuk 11. Vrouwenarbeid in de agrarische sector', 1998, 219-240.

52. VAN DER BURG en LIEVAART, *Drie generaties in schort en overall*, 1998; Dit boek werd geschreven met behulp van de interviews van Lievaart die deze als haar afstudeerproject heeft geanalyseerd in: LIEVAART, K., *Boerinnen, huisvrouwen en onderneemsters. Een exploratief onderzoek naar de arbeid van drie generaties vrouwen in de landbouw*, Wageningen 1999. Het onderzoek, boek en de reizende tentoonstelling viel onder de coördinatie van de Wageningse Werkgroep Vrouw en Arbeid, 1898-1998 (WWVA), Wetenschapswinkel/Afdeling Kennisbemiddeling LUW en Werkgroep Vrouwen in de Landbouw (WVL), onder wetenschappelijke verantwoordelijkheid van Van der Burg.
53. Enkele voorbeelden van uitzonderingen: Grever en Waaldijk benoemen het stedelijke karakter van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid (zie GREVER, M., en B. WAALDIJK, *Feministische Openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898*, Amsterdam 1998, m.n. 65 en 72). Hetzelfde geldt m.b.t. de grote tentoonstelling over 'De Huisvrouw' 1898-1998 in het Historisch Museum te Amsterdam waarin is toegevoegd 'in de grote stad'. Beide aanpassingen werden doorgevoerd na discussie met Van der Burg.
54. ESSEN, M. VAN, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland*, Amsterdam 1990, 148-155, waarin zij in een noot vermeldt dat zij zich heeft gebaseerd op VAN DER BURG, *Een half miljoen boerinnen in de klas*, 1988.
55. Door Van der Burg en anderen wordt nu gewerkt aan het WU-project *Vrouwen, Wageningen en de Wereld. Gender, werk en studie aan de Landbouw Hogeschool/Landbouw Universiteit, 1918-2003*. Wel is er een intern rapport over het aandeel van meisjes vanaf 1918 met de 'appetijtelijke' naam: KOOY, G., *De penetratie van de vrouw binnen de Landbouwhogeschool. Een ordening en commentariëring van ambtelijke gegevens*, Wageningen 1974.
56. M.n. POUWELSE, W., *Haar verstand dienstbaar aan het hart. Middelbaar onderwijs voor meisjes: debatten, acties en beleid, 1860-1917*, Tilburg 1993; BOSCH, C., *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948*, Rotterdam, Amsterdam 1994.
57. Storm-van der Chijs drong er in het bijzijn van Prins Frederik der Nederlanden en het talrijke gehoor dat was gekomen om hem te zien, er op aan vrouwen niet opnieuw te vergeten bij de opzet van het landbouwonderwijs zoals dat wel in 1863 bij de wet op het middelbaar onderwijs was gebeurd (zie *Lhhk Congres* 21 (1867), 203).
58. VELDINK, J., *W.C.H. Staring 1808-1877. Geoloog en landbouwkundige*, Wageningen 1970, 85, 139, 142. Veldink maakt uit Staring's artikel van *De Gids* 1875, no 12 op dat hij voorstander voor middelbaar onderwijs voor meisjes is (142). Vanaf 1863 heeft hij tot aug 1872 gewerkt (143) en is een jaar later eervol ontslagen (144). De toelating van Aletta Jacobs tot de HBS in Sappemeer in 1870 gebeurde dus onder zijn bevoegdheid in zijn ambtsgebied!
59. Een aio-project over het vakonderwijs voor meisjes onder supervisie van Mineke van Essen is helaas voortijdig afgebroken.
60. VOSSEN, H., *Huishoudonderwijs als een vorm van gezinspolitiek. Huishoudonderwijs en Mater Amabilisscholen tussen 1945 en 1960 en de voorgeschiedenis*, Doct. scriptie ec en soc. gesch., K.U. Nijmegen 1984; ROOIJ, P. DE, Het zwaarste beroep. Succes en falen van het huishoudonderwijs in Nederland, 1875-1940, *Sociologisch tijdschrift* 12 (1985), 207-248; THIEN, I., en J. VISSER, *De ontwikkeling van het huishoudonderwijs*, Scriptie huishoudkunde, LH Wageningen 1981.
61. POTT-BUTER, H., *Facts and Fairy Tales about Female Labor, Family and Fertility. A seven-country comparison, 1850-1990*, Amsterdam 1993, 12-19, 76-78, 95-97, 106-113, 194-195, 282-291; EIJL, C. VAN, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid, 1898-1940*, Hilversum 1994.
62. PLANTENGA, J., *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-) Duitsland*, Amsterdam 1993, 63-71.
63. VAN EIJL, *Het werkzame verschil*, 1994, 42, 49, 52-53, 193, 198-199.
64. Maar bijv. ook niet: BRUIJN, J. DE, *Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief*, Amsterdam 1989; ENGELEN, T., en P. KALKMAN, 'Vrouwenarbeid en zijn demografische achtergronden : een momentopname in Nederland anno 1909', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 17 (1991), 295-323.

65. Bijv. Marianne Braun rept niet over het huwelijksrecht m.b.t. agrarische vrouwen (zie BRAUN, M., *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*, Amsterdam 1992). Dit staat in schril contrast met voorbeelden uit de negentiende eeuw waarin hun belang in dit verband aan bod kwam alsook met de hernieuwde aandacht hiervoor in verschillende studies m.b.t. huwelijks-, erf- en eigendomsrecht die specifiek voor de agrarische situatie worden doorgelicht en bekritiseerd. Zie ook BERNET, K., *Hoe trouwen agrarische vrouwen? Een studie over agrarische vrouwen omtrent de beleving van hun huwelijksgoederenregime,* Doct. scriptie Gender Studies in de landbouw/Sociologie van de westerse gebieden, Wageningen 1998; ZWART, S., *Boerinnen en bezit*, paper sociaal-wetenschappelijke studiedagen, SISWO, 11-12 april 1996, Amsterdam 1996; SHORTALL, S., 'Chapter 3. Property, Power and Women' and 'Chapter 4. Women and Property in Twentieth Century Ireland', *Women and Farming: Property and Power*, Houndsmill & London 1999, 29-70; BURG, M. VAN DER, and P. HOWARD-BORJAS, *Book of Abstracts*, Gender and Rural Transformations in Europe. Past, Present and Future Perspectives', 14-17 October 1999, Wageningen, the Netherlands, Wageningen 1999, as well as, idem, *Compiled Conference Papers* 'Gender and Rural Transformations in Europe. Past, Present and Future Perspectives', 14-17 October 1999, Wageningen, the Netherlands, Wageningen 2000, met name de papers van session IIB3 'Property and Gender Relations', van LEM, NISKANEN, YOUNG.
66. DARU, M., en H. LAKMAKER, 'Een verborgen eiland in het verborgen continent: een historiografische verkenning van de geschiedenis van de huishoudelijke arbeid', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19 (1993), 381-431.
67. OLDENZIEL, R., en C. BOUW (eds), *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland, 1898-1998*, Nijmegen 1998. Eerlijkheid gebiedt te zeggen dat de auteur in tweede instantie een uitnodiging voor een bijdrage over de wasbehandeling vanuit het landbouwhuishoudonderwijs versus praktijk kreeg maar zich na een aanvankelijke toezegging uit tijdgebrek toch heeft moeten terugtrekken.
68. JANSSENS, A., 'The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family? An Overview of the Debate', *International Review of Social History* 42 (1997), Supplement, 1-13; vgl. bijv. GELUK-GELUK, A., 'Western Europe: the Position of Farm Women in the Netherlands', *Women on Family Farms*, Van der Burg and Endeveld (eds), 1994, 13-21.
69. VAN DER BURG en LIEVAART, *Drie generaties in schort en overall*, 1998; HOFSTEE, M., 'De verheffing van het gezin als zoodanig. Drentse veenarbeidsters en de turfcrisis, 1920-1940', *Krüderige wieven*, Hoogendijk, M., e.a. (eds), 1991, 53-71; UIL, T., *Tussen oogst en kroost*, 1986; HIBMA, A., W. HOEKSTRA en T. UIL, *"We hadden geen keus"*, 1987; UIL, T., 'Tussen oogst en kroost, *Vrouwengeschiedenis*, 1990, 101-117; MEERDINK, J., A. JANSEN en T. POOT, *Bollenpelsters gevraagd*, 1988; MEERDINK, J., 'Bollenpelsters gevraagd, *Vrouwen van het land*, 1989, 208-210; JANSEN, M., 'Ik was niet de enige vrouw. Zeeuwse landarbeidsters in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Vrouwen van het land*, Backerra, F., e.a. (eds), 1989, 15-28.
70. DERKS, M., en A. VAN HEIJST, "Een boerin hoorde 's avonds thuis te blijven'. Jo Merkx (1922) en Greda Schlebusch-Sloot (1917): de Katholieke Nederlandse Boerinnenbond', *'Roomse dochters'. Katholieke vrouwen en hun beweging*, Derks, M. e.a., Baarn 1992, 101-135 en paragraaf 'Vrouwenbond en standorganisaties', *idem*, 29-31.
71. Schrijfsters noemden bron-technische redenen voor hun keuze. De Bond van Plattelandsvrouwen hebben zij buiten beschouwing gelaten omdat ze geen bronnenmateriaal hadden over de confessionele boerinnenbonden (zie AERTS, M., T. DEN NIJS, en M. SOHANA, *Naar natuurlijk bestel. Vrouwenorganisaties in de jaren dertig*, Amsterdam 1980, 18). Aerts gaf in 1981 toe dat zij een beperkt beeld geeft door de standsorganisaties van arbeidsters en boerinnen niet in het onderzoek te betrekken, maar vergoelijkte dat vervolgens met de veronderstelling dat de feministische beweging toen én op dat moment uit de gegoede burgerij en arbeidersklasse voortkwam (zie AERTS, M., 'Op zoek naar konstrukties van vrouwelijkheid. Naar aanleiding van drie katholieke vrouwenorganisaties in het Interbellum', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 2, Blok, J. e.a., (eds), Nijmegen 1981, 133). Schwegman en Withuis scharen dezelfde

Bond onder de nieuwe organisaties die in het Interbellum zijn opgericht, maar betrekken de rest van het betoog in het geheel niet meer op deze 'neutrale' Bond van Plattelandsvrouwen maar op confessionele 'algemene' vrouwenorganisaties; in plaats van de differentiatie naar 'sector' of 'stand' gaan ze door op 'denominatie' (zie SCHWEGMAN, M., en WITHUIS, J., 'Moederschap: van springplank tot obstakel. Vrouwen, natie en burgerschap in twintigste-eeuws Nederland', *Geschiedenis van de vrouw. De twintigste eeuw*, Thébaud, F., G. Duby en M. Perrot (eds), 565-566).

72. Enkele voorbeelden: *Vrouwenarbeid* (juli-okt 1898); WICHMANN, C., *Het vraagstuk van den bedrijfsarbeid der vrouw in Nederland. Tentoonstelling "De Vrouw 1813-1913"*, s.l. (1913); BIELEMAN, G., 'Plaats en taak der vrouw in het landbouwbedrijf', Werker-Beaujon, C., C. Wichmann en W. Werker, *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopaedisch handboek*, I (Amsterdam 1914), 271-292; ELEMA-BAKKER, D., 'Boerinnen en landarbeidsters', *Vrouwen van Nederland 1898-1948. De vrouw tijdens de regering van Koningin Wilhelmina*, (Schenk, M. (ed.)), Amsterdam 1948, 46-55; POSTHUMUS-VAN DER GOOT, W., (ed.), *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld*, door Brok-ten Broek, J., P. Franken-van Driel, C. Meijers, E. Heringa-van Ruth, Leiden 1948, 2e verb. druk, m.n. 284-288, 410, 467-473, 484, 487-504, 506, 570-571; POSTHUMUS-VAN DER GOOT, W., *Vrouwen vochten voor de vrede*, Arnhem 1961, 236-253.
73. POSTHUMUS-VAN DER GOOT, *Van moeder op dochter*, 1948, 284.
74. *Idem*, 489; KORTBEEK, L., *Zusters, weest bereid! Het gemeenschapsdenken van Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck (1876-1956)*, Doct. scriptie geschiedenis, KU Nijmegen 1995.
75. VAN EIJL, *Het werkzame verschil*, 1994, 193 (vakopleiding vrouwen in de landbouw); 198-199 (migratie meisjes platteland naar stad als dienstbode i.p.v. fabrieksarbeid).
76. DERKS, *'Roomse dochters'*, 1992, 29-31, 36-38, 101-115.
77. Zie *What the Country-Women of the World are doing. Report of The First Conference of Rural Women's Organisations called by the International Council of Women, London, April 30th-May 3rd, 1929*, m.n. 1-11 en 72-93 hoe dit initiatief aansloot bij de groeiende aandacht voor vrouwen in de landbouw en op het platteland bij de International Labour Organization, Agricultural Service (Genève) en het International Institute of Agriculture (Rome).
78. RUPP, L., 'Constructing Internationalism: The Case of Transnational Women's Organisations, 1888-1945', *American Historical Review* 99 (1994), m.n. 1573-1574 en n8.
79. Discussie over het teloorgaan van het feminisme in die tussenperiode is reeds aangekaart. Zie DERKS, M., J. EIJT, M. GREVER en M. MONTEIRO, 'Res Novae. Evoluties in de historische beeldvorming over katholieke vrouwen', *Ex Tempore* 11 (1992), 121-133, 128-129; GREVER, M., 'Feministen en het vaderland. De historische legitimatie van een vrouwelijk 'wij-gevoel'', *Feminisme en verbeelding. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 14*, Bosch, M., e.a. (eds), Amsterdam 1994, 168-169.
80. Levensbeschrijvingen GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland*, 1986, 96-97, VELDINK, *W.C.H. Staring 1808-1877*, 1970.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK TWEE

1. Zie ook 1.2.3. 'Urbicentrisme in de Nederlandse vrouwengeschiedenis'; 'Bibliografie over boerinnen', *Lover* (1986)-1, 47-50; 'Bibliografie Vrouwen in de Nederlandse landbouw', *Lover* (1992)-2, 120-123. Meer recente scripties zijn: KRUIK, S. DE, *Dankzij de dijken. Boerinnen op Nieuw Land*, Doct. scriptie geschiedenis, RU Utrecht 1995; LIEVAART, *Boerinnen, huisvrouwen en onderneemsters*, 1999; Literatuurlijst over arbeid in: VAN DER BURG en LIEVAART, *Drie generaties in schort en overall*, 1998, 115-119. De scripties zijn aanwezig bij de (vakgroepen op de) betreffende universiteiten; het merendeel is ook te raadplegen op het IIAV te Amsterdam.
2. ROOIJ, S. DE, *Werk van de tweede soort. Boerinnen in de melkveehouderij*, Wageningen 1992.

3. *Idem*, 221-222.
4. Vgl. recensie BURG, M. VAN DER, 'Werk van de tweede soort. Boerinnen in de melkveehouderij, Sabine de Rooij, Assen/Maastricht 1992', *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 15 (1994), 299-302.
5. LAGRAVE, R-M., 'Bilan critique des recherches sur les agricultrices en France', *Etudes Rurales* 92 (1983), 9-40; LAGRAVE, R-M., 'Introduction', *Celles de la terre: Agricultrice: l'invention politique d'un metier*, Albert, Chr., e.a. (eds), Parijs 1987, 11-31.
6. HANEY, W., and J. KNOWLES, 'Introduction: Making "The Invisible Farmer" Visible' *Women and Farming. Changing Roles, Changing Structures*, Haney, W., and J. Knowles (eds), Boulder and London 1988, 1-12.
7. GARKOVICH, L., and J. BOKEMEIER, 'Agricultural Mechanization and American Farm Women's Economic Roles', *idem*, 211.
8. Voor overzichten en bundels m.b.t. de VS zie m.n. HANEY and KNOWLES (eds), *idem*; JENSEN, J., *Promise to the land: essays on rural women*, New Mexico 1991, m.n. 1-29, 243-267; JENSEN, J., and N. OSTERUD (eds), *Agricultural History. A Special Symposium Issue. American Rural and Farm Women in Historical Perspective*, 67 (1993)-2, 1-262 NETH, M., *Preserving the Family Farm. Women, Community, and the Foundations of Agribusiness in the Midwest, 1900-1940*, Baltimore 1995, m.n. bibliografie 329-337; FINK, D., V. GRIM and D. SCHWIEDER (eds), *Agricultural History. Special Symposium Issue on Rural and Farm Women in Historical Perspective* 73(1999)-2, 131-263; voor Europa, Canada of Australië is er geen overzichtswerk of bundel beschikbaar, zie voor artikelen: *Agricultural History, Rural History, Sociologia Ruralis, Etnologia Scandinavia, Etudes Rurales, Gender & History*, alsook de literatuurlijsten in vele artikelen en boeken die in de literatuurlijst zijn vermeld, bijv. van BOURKE, INHETVEEN, O'HARA, SOMMESTAD, SCHMITT, SAYER, SCHWARZ, ZAPPI.
9. *Wetenschap en Samenleving* 41 (1989)-3, met introductie van H. van den Belt (destijds redactielid) en bijdragen van N. Koning en G. Walstra, H. Koningsveld, J.D. van der Ploeg en J. Schakel; zie ook *Spil. Kritisch tweemaandelijks tijdschrift over landbouw en platteland*, themanummer n.a.v. het SG LUW symposium 'Technologie onder kritiek' in *Spil* (1987)-61/62; PLOEG, J.D. VAN DER, *Verwetenschappelijking van de landbouwbeoefening*, Wageningen 1987.
10. BURG, M. VAN DER, 'Gebruik uw boerinnenverstand. Het boerenbedrijf is geen economisch eiland', *Wetenschap en Samenleving* 41 (1989)-4, 58-62. Daarin is een verband gelegd tussen de beperktheid van de doorgevoerde (economische) rationaliteit in de landbouwwetenschappen en een verklaring voor 'hoe de relatie tussen boerinnen en landbouwwetenschap niet tot stand is gekomen'. Omdat boerinnen alleen de sociaal- en culturele aspecten van landbouwmodernisering en plattelandsontwikkeling werd toevertrouwd, viel hun werk buiten het blikveld en kwamen zij in de marge van een 'in een weinig opgemerkte nevengelegen bedding', resp. 58 en 59.
11. PLOEG, J.D. VAN DER, *Landbouw als mensenwerk. Arbeid en technologie in de agrarische ontwikkeling*, Muiderberg 1991.
12. RIP, A., *Technologie als mensenwerk*, rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Filosofie van Wetenschap en Techniek aan de Universiteit van Twente, 1988.
13. Auteurs die dit aankaarten zijn: SACHS, C., *Gendered Fields. Rural Women, Agriculture and Environment*, Colorado 1996, m.n. 3-4; SHORTALL, S., *Women and Farming: Property and Power*, Houndsmill & London 1999.
14. ROESSINGH, H., *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland*, Wageningen 1976; BIELEMAN, J., *Boeren op het Drentse zand, 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw*, AAG-Bijdragen 29, Wageningen 1987; SCHUURMAN, A., 'Tussen stereotype en levensstijl. De ontwikkeling van de plattelandscultuur in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 104 (1991), 532-547; BIELEMAN, J., *Geschiedenis van de landbouw*, 1992: SCHUURMAN, A, 'Plattelandscultuur in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw. Modernisering en glocalisering', *Jaarboek 1999. Nederlands Openluchtmuseum* (Nijmegen 1999), 270-302.

15. BURG, M. VAN DER, 'Dekker, J., Zuivelcoöperaties op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1892-1950. Overleven door samenwerking en modernisering, een mentaliteitsstudie, Middelburg 1996', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25 (1999), 244-245; KOOIJ, P., 'Agrarische geschiedenis in de actualiteit', *De actualiteit van de agrarische geschiedenis*, Groningen/Wageningen 2000, 7-8.
16. BENVENUTI, B., *Farming in cultural change*, Assen 1961, 301.
17. PLOEG, J.D. VAN DER, 'Het classificatieschema van en in de Nederlandse landbouw: de crisis van het koplopermodel', *Spil* (1985)-41/42.
18. VAN DER PLOEG, *De virtuele boer*, 1999, m.n. hfd 1, 6-9.
19. *Idem*, 261-267, 444-454.
20. *Idem*, 53 n45.
21. BOCK, *Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland*, 1998; BOCK en VAN DER BURG, 'Hoofdstuk 11. Vrouwenarbeid in de agrarische sector', 1998, 219-240; BURG, M. VAN DER, en B. BOCK, 't Eerst op en 't laatst naar bed. Honderd jaar vrouwen op het boerenbedrijf, *LAVA* 4 (1998)-4, 3-7.
22. SACHS, *Gendered Fields*, 1996, 19; NOOIJ, A., 'Modern and Endogenous Development. Civilization and Empowerment', *Images and Realities of Rural Life. Wageningen Perspectives on Rural Transformations*, HAAN, H. DE, and N. LONG (eds), Assen 1997, 117-121.
23. NOOIJ, *idem*, 107-121.
24. VAN DER PLOEG, *De virtuele boer*, 1999, 52 n31, 94-99 met 108 n23 en 109 n27-31, 264, 326 en 339 n43, 394-395 met 436 n25-26; VAN DER PLOEG, *Landbouw als mensenwerk*, 1991, 9, 28 en 46 n11, VAN DER PLOEG, *Verwetenschappelijking van de landbouwbeoefening*, 1987, 36, 39. O'Hara schrijft: 'in equating farming styles and strategies wholly with the actions of individual farmers, he does this in a way that is gender and family blind', en 24: 'while Van der Ploeg (1993) acknowledges the existence of women on family farms, he then proceeds to treat them as if they are irrelevant and without influence' (O'HARA, P., *Partners in Production? Women, Farm and Family in Ireland*, New York/ Oxford, 1998, 22).
25. WHATMORE, S., 'Farm Household Strategies and Styles of Farming: Assessing the Utility of Farm Typologies', *Born from within: Practice and Perspectives of Endogenous Rural Development*, Ploeg, J.D. van der, and A. Long (eds), Assen (1994), 35-36.
26. FELDMAN, S., and R. WELSH, 'Feminist Knowledge Claims, Local Knowledge, and Gender Divisions of Agricultural Labor: Constructing a Successor Science', *Rural Sociology* 60 (1995), 22-43.
27. M.i. kan deze stellingname worden teruggevoerd op een structuralistische opvatting, die uiteraard de bestaande machtsverhoudingen als een vertrekpunt of gegeven zien.
28. KOOIJ, P., '14. Hoogkerk integraal', *Dorp naast een stad. Hoogkerk 1770-1914*, Kooij, P. (ed.), Assen 1993, 339-357; BRINK, G. VAN DEN, 'Van integrale naar differentiële geschiedenis? Overwegingen bij een (te) groots opgezet project', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996), 290-313; KOOIJ, P., en M. DUIJVENDAK, 'If all the world were Woensel', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996), 314-318, m.n. 318.
29. JANSEN, W., 'De vele gezichten van genus. Een agenda voor onderzoek naar de culturele constructies van vrouwelijkheid en mannelijkheid', *Vrouwen in opspraak. Vrouwenstudies als cultuurkritiek*, Brügmann, M. (ed.), Nijmegen 1987, 168-179.
30. Zie hierover meer onder 2.2.3. 'Gender': één onder meerdere identiteitsdimensies.
31. HAAN, H. DE, 'Images of Family Farming in the Netherlands', *Sociologia Ruralis* 33(1993), 147-166.
32. HANEY and KNOWLES, 'Introduction', 1988, 8.
33. I.t.t. Zwart. Zij gebruikt de term 'agrarisch huishouden'. Zij veronderstelt wel maar expliciteert daarin niet de gezinsband, hetgeen in 'agrifamily household' wel tot uitdrukking wordt gebracht (zie ZWART, S., *Agrarische huishoudens. Een onderzoek naar de veranderende relatie tussen gezin en bedrijf in Oost-Gelderland*, Wageningen 1990).
34. GARKOVICH and BOKEMEIER, 'Agricultural mechanization and American farm women's economic roles', 1988, 212.
35. *Idem.*

36. ZWART, *Agrarische huishoudens*, 1990.
37. Vgl. de recensie VAN DER BURG, 'Werk van de tweede soort, 1994, 299-302.
38. O'HARA, *Partners in Production?*, 1998, m.n. 3, 15-40; WHATMORE, S., 'From Women's Roles to Gender Relations. Developing perspectives in the analysis of farm women', *Sociologis Ruralis* 28 (1988), 239-247; WHATMORE, 'Farm Household Strategies and Styles of Farming', 1994; WHATMORE, S., 'Theoretical Achievements and Challenges in European Rural Gender Studies', *Women on Family Farms*, Van der Burg and Endeveld (eds), 1994, 107-120.
39. Zie voor een historisering van deze begrippen: GREVER, *Strijd tegen de stilte*, 1994, 30-33.
40. JENSEN, *Promise to the land: essays on rural women*, New Mexico 1991, m.n. 260.
41. Een voorbeeld is te vinden in de introductie van het onderzoek naar het tijdschrift van de Noorse plattelandsvrouwenorganisatie waarin Tweede Golf Feminisme als referentie is genomen zonder deze historisch te contextualiseren. Carbert geeft daarentegen aan hoe vruchtbaar het is die continuïteit wel te zoeken (zie BRANDTH, B., and M. HAUGEN, 'Rural Women, Feminism and the Politics of Identity', *Sociologia Ruralis* 37 (1997), 325-344 en CARBERT, L., *Agrarian Feminism. The Politics of Ontario Farm Women*, Toronto 1995.
42. VERSTOEP, C., *Als de kaas niks deed, stond je mooi te tobbe. Onderzoek naar de ontwikkeling van de zelfkazerij in Midden-Nederland en de positie van de boerin, ca.1895-ca.1940*, Doct. scriptie geschiedenis, R.U. Utrecht 1983; VERSTOEP, C., 'Kaasmakende boerinnen: geëmancipeerde slavinnen?', 1986, 29-49.
43. SCHIERE, C., *Het bedrijf van de zelfkazers in Utrecht en Zuid-Holland*, Utrecht 1938.
44. KOOY, G., *De zelfkazerij van Midden-Nederland. Een onderzoek naar haar voortbestaan*, Assen 1956, 71.
45. SAAL, C., *Het boerengezin in Nederland. Sociologische grondslagen gezin en bedrijf*, Assen 1958, 175. N.B. zijn verwijzing naar pagina's van Kooy klopt niet!
46. KOOY, *De zelfkazerij van Midden-Nederland*, 1956, 93.
47. VERSTOEP, 'Kaasmakende boerinnen: geëmancipeerde slavinnen?', 1986, m.n. 48-49.
48. SAAL, *Het boerengezin in Nederland*, 1958, 205.
49. STORK-VAN DER KUYL, D., *De Drentse boerin. Haar plaats in de samenleving*, Assen 1952, 188-189.
50. LIEVAART, *Boerinnen, huisvrouwen en onderneemsters*, 1999, m.n. 6, 14, 23-24, 55-69, 77.
51. OSTERUD, N., *Bonds of Community. The Lives of Farm Women in Nineteenth-Century New York*, Ithaca/London 1991, 288.
52. AMBROSE, L., and M. KETCHNIE, 'Social Control or Social Feminism: Two Views on Ontario Women's Institutes', *Agricultural History. Special Symposium Issue on Rural and Farm Women in Historical Perspective*, Fink, D., V. Grim and D. Schwieder (eds), 73 (1999)-2, 222-238.
53. Black, 53 aangehaald door AMBROSE and KETCHNIE, 'Social Control or Social Feminism', 1999, 233.
54. CARBERT, *Agrarian Feminism*, 1995.
55. *Idem*, 16-17, n. 13, 213.
56. *Idem*, 28.
57. *Idem*, 20.
58. *Idem*, xiv-xvi, 158-169; zie ook recensie BURG, M. VAN DER, 'Carbert, L.I. (1995) Agrarian feminism. The politics of Ontario farm women (Toronto: University of Toronto Press), 255p.', *Sociologia Ruralis* 36 (1996), 134-136.
59. CARBERT, *Agrarian Feminism*, 1995, 30-31.
60. Vgl. BURG, M. VAN DER, 'From Categories to Dimensions of Identities. A Way to Unravel the Politics of Categorizing Illustrated in Respect to Farm Women's Education in the Netherlands from 1865 onwards', *Women on Family Farms*, Van der Burg and Endeveld (eds), 1994, 121-139.
61. GREVER, *Strijd tegen de stilte*, 1994, 23-24.
62. LORENZ, C., *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Amsterdam 1987, 255-262.

63. GREVER, M., 'Geschiedschrijving is als Penelope', *Kleio* 30 (1989)-9, 3-9; BOCK, G., 'Geschichte, Frauengeschichte, Geschlechtergeschichte', *Geschichte und Gesellschaft* 14 (1988), 364-391; BOCK, G., 'Women's History and Gender History. Aspects of an International Debate', *Gender & History*, 1 (1989), 7-30.
64. LIEPINS, R., and R. SCHICK, 'Gender and Education: Towards a Framework for a Critical Analysis of Agricultural Training', *Sociologia Ruralis. Special Issue: The Empowerment of Farm Women*, S. Shortall, B. Brandth and B. Verstad (eds), 38 (1998), 294.
65. POUWELSE, *Haar verstand dienstbaar aan het hart*, 1993.
66. KOOLS, Q., *Gelijk of verschillend? Motieven, ervaringen en toekomstplannen van vrouwelijke en mannelijke leerlingen in het middelbaar agrarisch onderwijs*, Wageningen 1999.
67. CANIOU, J., 'Les fonctions sociales de l'enseignement agricole féminin', *Études Rurales* 92 (1983), 41-56.
68. Zie o.a. www.agriculture.gouv.fr/mini/hist/ministre/MELINE.htm
69. CANIOU, J., 'L'Évolution de l'enseignement ménager agricole, de sa création en 1880 à aujourd'hui', *Pénélope. Cahier 2. Education des filles. Enseignement des femmes* (1980), 91.
70. JENSEN, J., 'Crossing Ethnic Barriers in the Southwest: Women's Agricultural Extension Education, 1914-1940', *Agricultural History*, 60 (1986), 169; herdrukt in: Jensen, J., *Promise to the land*, 1991, 220.
71. Zie JELLISON, K., 'Hfd 1. 'To "Lessen her burdens": The Country Life Movement and the Smith-Lever Act', Jellison, *Entitled to Power*, 1993, 1-33.
72. SCHMITT, M., 'Gender-segregration at Vocational Schools: Women Farm Apprentices' Dilemma', *Sociologia Ruralis. Special Issue: The Empowerment of Farm Women*, S. Shortall, B. Brandth and B. Verstad (eds), 38 (1998), 303-318, historisch: 304-305; SHORTALL, S., 'Hfd 7. Women and Agricultural Education', Shortall, S., *Women and Farming*, 1999, 115-135, alsook 144-145.
73. SCHMITT, *idem*, 303-318; SHORTALL, *idem*, 115-135.
74. SHORTALL, *idem*, 115-135, 144-145, 155-156.
75. Bijv. stond het zuivel-en tuinbouwonderwijs in Duitsland de Nederlanders ten voorbeeld als een mogelijkheid van vakonderwijs voor meisjes waarmee ze later in hun eigen levensonderhoud zouden kunnen voorzien, zie hoofdstuk 4. Het zuivelvakonderwijs voor vrouwen komt bij Shortall wel zijdelings aan bod in het kader van een hoofdstuk over de commercialisering van de zuivelverwerking, m.b.t. Engeland, Ierland, Denemarken, Canada, USA (niet MCCURRY 1995), 71-87, met een korte verwijzing op 119.
76. SOMMESTAD, L., 'Able Dairymaids and Proficient Dairymen: Education and De-Feminization in the Swedish Dairy Industry', *Gender & History* 4 (1992), 34-49.
77. BOURKE, J., *Husbandry to Housewifery. Women, Economic Change, and Housework in Ireland, 1890-1914*, Oxford 1993, resp. 80-109, 169-201; BOURKE, J., 'Dairywomen and Affectionate Wives. Women in the Irish Dairy Industry, 1890-1914', *Agricultural History Review* 38 (1990), 149-164.
78. Brief aan Martha Van Rensselaer, die vanaf 1900 leescursussen voor boerinnen (Farmers' Wives Reading Course) organiseerde. Dit initiatief groeide uit tot een College for Home Economics op Cornell University, New York State, USA (zie COLMAN, G., *Education & Agriculture. A History of the New York State College of Agriculture at Cornell University*, New York 1963, 155, 188, 210, 283-285, 372-373). Martha van Rensselaer heeft haar vervolgens wel leesmateriaal van de agrarische afdeling van Cornell gestuurd. Toen Jessie hen daar verdere vragen voorlegde, ving ze bot. Zij heeft nooit antwoord ontvangen (zie BABBITT, 'The Productive Farm Woman and the Extension Home Economist in New York State', 1993, 86-87).
79. BABBITT, K., *idem*, 87.
80. NETH, M., *Preserving the Family Farm. Women, Community, and the Foundations of Agribusiness in the Midwest, 1900-1940*, Baltimore 1995, 234.
81. *Idem*, 239.
82. *Idem*, 236.

83. *Idem*, 238-239.
84. Bijv. HAUGEN, M., 'The Gendering of Farming. The Case of Norway', *European Journal of Women's Studies* 5 (1998), 137; SCHMITT, M., 'Geschlechtergrenzen in der Landwirtschaft. Alte Muster und neue Herausforderungen', *Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 47 (1999), m.n.175-177.
85. SCHMITT, 'Gender-segregration at Vocational Schools', 1998, 313.
86. SCHMITT, *Landwirtinnen*, 1997, 24-25 (verwijzend naar HAUGEN, M., 'Female Farmers in Norwegian Agriculture. From Traditional Farm Women to Professional Farmers', *Sociologia Ruralis*, 30 (1990), 197-209).
87. De andere gezinsleden en hun arbeidsinzet, leefpatronen en verdiensten zijn ook op allerlei wijzen van invloed op het gezinshuishouden, maar op het agrarische gezinsbedrijf zijn man en vrouw de eindverantwoordelijken.
88. Meisjes werkten vaak achter mee als er geen oudere broer was of als die veel afwezig was, maar ook als ze als tweede of volgende dochter niet in het huishouden nodig waren en zodoende achter betaalde arbeidskrachten konden helpen uitsparen. (Bijv. Aleid, VAN DER BURG en LIEVAART, *Drie generaties in schort en overall*, 1998, 58-61)
89. LIEVAART, *Boerinnen, huisvrouwen en onderneemsters*, 1999.
90. BOCK en VAN DER BURG, 'Hoofdstuk 11. Vrouwenarbeid in de agrarische sector', 1998.
91. Bijv. DÍAZ MARTÍNEZ, C., and C. DÍAZ MÉNDEZ, 'Rural Women's Entry Patterns into the Labour Market and Society', *European Journal of Women's Studies* 5 (1998), 155-170; SCHMITT, M., 'Geschlechtergrenzen in der Landwirtschaft. Alte Muster und neue Herausforderungen', 1999, 178-179; O'HARA, *Partners in Production?*, 1998, 141, 147-150; GIDARAKOU, I., L. KAZAKOPOULOS, E. ARACHOVITI and D. PAPADOPOULOS, 'Family Farm Succession and Gender Relations: Rethinking Gender Discrimination', abstract and paper in: BURG, M. VAN DER, and P. HOWARD-BORJAS, *Book of Abstracts*, 1999, as well as idem, *Compiled Conference Papers*, 2000.
92. NETH, *Preserving the Family Farm*, 1995, 236.
93. *Idem*, 242.
94. *Idem*,236.
95. *Idem*, 234.
96. Geciteerd in: *idem*, 230.
97. *Idem*,, 231, vgl. JELLISON, *Entitled to Power*, 1993.
98. NETH, *idem*,, 233.
99. *Ibidem*.
100. *Idem*, 236.
101. *Idem*, 234.
102. BABBITT, 'The Productive Farm Woman and the Extension Home Economist in New York State', 1993, 101.
103. *Idem*, 95.
104. *Idem*, 88.
105. *Idem*, 89.
106. *Ibidem*.
107. *Ibidem*.
108. *Idem*, 98-101.
109. JENSEN, J., 'Canning Comes to New Mexico: Women and the Agricultural Extension Service, 1914-1919', *New Mexico Women. Intercultural Perspectives*, Jensen, J., and D. Miller (eds), Albuquerque 1986, 207-208.
110. JENSEN, *Promise to the land*, 1991, 223-224.
111. *Ibidem*.
112. Een werkgroep tijdens een onderzoekswerkcollege heeft dat bijvoorbeeld aangetoond voor het missiewerk in voormalig Nederlands-Indië (zie BURG, M. VAN DER, 'Missie-arbeid uit moederliefde; Melaniawerk door vrouwen voor vrouwen 1920-1940', *Zwart op wit. Teksten en contexten in de womanistische/feministische theologie*, M. Papavoine (ed.), Utrecht 1992, 7-23.

113. BABBITT, 'The Productive Farm Woman and the Extension Home Economist in New York State', 1993, 98-101.
114. Naar LIEPINS and SCHICK, 'Gender and Education', 1998, 285-303.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK DRIE

1. Zie GREVER en WAALDIJK, *Feministische Openbaarheid*, 1998.
2. Levensbeschrijving in: CUPERUS-VAN RHIJN, 'Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs, 1814-1895', 1898. Op de tentoonstelling zelf werd zij herdacht op de 'Historische Afdeeling', bij de rubriek 'Maatschappelijk Leven' (zie GREVER, *Strijd tegen de stilte*, 1994, 139; GREVER en WAALDIJK, *Feministische Openbaarheid*, 1998, 77).
3. NABER, 'Een baanbreekster', 1916, ook aangehaald in: GREVER, *Strijd tegen de stilte*, 1994, 143, n186 op 189, 354.
4. POSTHUMUS-VAN DER GOOT, *Van moeder op dochter*, 1948 (reprint 1977), 90, 91, 94-95, 97-98, 102, 113, 126, 130-131, 134, 232, 284.
5. HOGEWEG-DE HAART, *Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs* (1955). Getypt manuscript van Antoinette Boissevain-van der Chijs, *'Herdenking van Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs 1814-1895. Eerste voorvechtster van de emancipatie der vrouw in Nederland'*, t.g.v. de onthulling van de gedenksteen aan haar geboortehuis in 1955, tweede blad, in: IIAV, biografische map 290, Storm-van der Chijs.
6. SALDEN-CAMPFENS, 'Mienette Storm-van der Chijs (1814-1895)', 1975, 92-125.
7. Als we ons beperken tot proefschriften en handboeken vinden we: BLOK e.a., *Vrouwen, kiesrecht en arbeid in Nederland, 1889-1919*, 1977, 40; BOSCH, *Het geslacht van de wetenschap*, 1994, 91, n 28, 464, n 30 op 464, n 31 op 464-465; JANSZ, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 1990, 32, 35-36, 41-42; DODDE, *Het Nederlandse onderwijs verandert*, 1985, 23; VAN ESSEN, *Opvoeden met een dubbel doel*, 1990, 69, 126,148; GREVER, *Strijd tegen de stilte*, 1994, 30, 57, 133, 135-136, 139, 143, 189, 305; DE HAAN, *Sekse op kantoor*, 1992, 34, 276; POSTHUMUS-VAN DER GOOT, *Van moeder op dochter*, 1977, 41-56; POUWELSE, *Haar verstand dienstbaar aan het hart*, 1993, n5 op 252, 15-24, 46, 79-80, 123, n 5 en 19 op 261-262, n 49 op 265; SCHILSTRA, W., *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der 19e eeuw*, Amsterdam 1940 (reprint Nijmegen 1976), 69; TROCH, L., 'De vrouw op de Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen, 1849-1912', *De Negentiende eeuw* 8 (1984), 16-23 96, 98.
8. In 1877 werd gemeld dat zij reeds vier werelddelen had bezocht en het voornemen had om naar Australië af te reizen, (zie *De Huisvrouw. Weekblad voor Dames* 6 (1877), no 19, 4 aug.).
9. De grootvader van Storm-van der Chijs van moederszijde was generaal en adjudant van Koning Willem II en had in 1839 prinses, later Koningin Sophie (1818-1877), uit Würtemberg naar Nederland vergezeld. Hij had haar met de ook Duitssprekende Mienette kennis laten maken, waarna zij goede vrienden werden (zie Getypt manuscript van Antoinette Boissevain-van der Chijs, *'Herdenking van Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs 1814-1895*, 1955, vierde blad, in: IIAV, biografische map no 290).
10. Het is niet helemaal duidelijk wat voor banden de familie met landbouwkringen had. Bijv. was C.J. van der Chijs commissielid van HML voor boterprijs in 1858 (zie KLIJNHOUT, C., *Een eeuw Hollandsch Boerenleven. Gedenkboek 100 jaar Hollandsche Maatschappij van Landbouw*, (1947), 93).
11. In Nederland was Aletta Jacobs (1854-1929) in 1872 de eerste vrouw die tot een universitaire opleiding werd toegelaten. De bewondering voor deze vrouw liet Storm-van der Chijs duidelijk blijken door ter gelegenheid van haar promotie een actie op touw te zetten om haar te eren (zie *Huisvrouw* 8 (1879), no 14, 3 mei; no 17, 24 mei; no 19, 7 juni; no 22, 28 juni).
12. Getypt manuscript van Antoinette Boissevain-van der Chijs, *'Herdenking van Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs 1814-1895*,1955, eerste blad, IIAV, biografische map no 290.

13. Uit de verwijzingen naar en de vertalingen van haar werk blijkt dat zij in vele landen werd opgemerkt en met velen een levendige correspondentie onderhield. Zij schreef in allerlei binnen- en buitenlandse vak- en algemene tijdschriften en kranten.
14. VAN DER POEL en WESSELS, *De Verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1953, 14-16. Uit het voorwoord blijkt dat Wessels de index heeft samengesteld. Omdat de inleiding alleen door Van der Poel is ondertekend, noem ik hem als enige als ik daarnaar verwijs. VAN DER POEL, *Het landbouwonderwijs in Nederland tot 1918*, 1976, 145.
15. VAN ELS, *Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1984, 36, 117.
16. *Lhhk Congres* 20 (1865), 69-70; 150-152, idem 21 (1867), 68-70, 197-205, idem 22 (1868), 49-70.
17. Bijv. over haar plannen en voorbereidingen voor een Nederlandse landbouwkolonie in Tenessee, (zie *Delftsche Courant*, 13 en 20 okt. 1857). Vermeld is dat deze artikelen zijn overgenomen uit *De Nieuwsbode*, uitgegeven te Sheboygan, Wisconsin, USA (zie ook: P. Visser, *Delftse Courant* 26 (1953), sept.). De reeds gebouwde boerenhoeven werden verwoest en de zaakwaarnemer gedood in de Burgeroorlog. Hierna heeft Storm-van der Chijs het plan afgeblazen (zie Getypt manuscript van Antoinette Boissevain-van der Chijs, *'Herdenking van Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs 1814-1895*, 1955, vijfde blad, in: IIAV, biografische map no 290).
18. Naast enkele literaire stukjes (zie *Jaarboekje, Maatschappij van Weldadigheid (18*67), 108-112, 133-137) bijv. ook: 'Een bezoek in de koloniën der Maatschappij van Weldadigheid', *idem* (1866), 107-115.
19. *Landbouw-courant* 19 (1865), voorblad. Voorbeeld van bijdrage: *idem* 20(1866), no 51, 20 dec, (volgens *Landbouw-courant* 21 (1867), no 2, 10 jan.).
20. Naar Storm-van der Chijs (zie *Lhhk Congres* 22 (1868), 64). Deze titel is ook gebruikt voor een docu-drama dat op het 75-jarig jubileumsjaar van de Landbouwuniversiteit in Wageningen en verscheidene andere plaatsen is opgevoerd door schrijver en M. Endeveld in 1993.
21. Storm-van der Chijs aan de secretaris van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres, d.d. 6-6-1863, ARA, Archief Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres, inv. no 30.
22. Voorzitter mr J.H. Beucker Andreae (1811-1865), burgemeester van Leeuwarden, en secretaris J.J. Bruinsma (1805-1885) van het 18e Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres aan Storm-van der Chijs, d.d. 11-6-1863, ARA, ibidem.
23. Vgl. met name hoe zij prinses Louise Henriëtte (zie verderop) beschrijft, bijv. 'Werden haar 10 talenten toevertrouwd, – zij heeft met allen winst gedaan, met allen gewoekerd. In ruime mate heeft zij zeker aan de hooge bestemming van den mensch hier op aarde beantwoord, door nuttig voor zichzelf en nuttig voor anderen te zijn.', *Lhhk Congres 21* (1867), 200. Zie ook: POUWELSE, *Haar verstand dienstbaar aan het hart*, 1993, 15-20; POUW, A., 'De 'waare verlichting' van de vrouw. Vrouwen en gezin binnen het burgerlijk beschavingsideaal van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1784-ca 1840', *Comenius* 23 (1986), 292-317.
24. *Lhhk Congres* 20 (1865), 69.
25. *Idem* 18 (1863), 55, 232-234.
26. P. Visser vermeldt dat zij 400 embryotypen verzameld had met de bedoeling daar later een geïllustreerd werk over uit te geven. Ook specificeert Visser dat zij zaden, vruchten en bomen had afgestaan aan botanische tuinen en warmoezenier Van Vuurde aan het Zuideinde te Delft. Hiervoor ontving Storm-van der Chijs in 1863 van de Maatschappij van Landbouw te Haarlem twee zilveren en een vergulde zilveren medaille (zie *Delftse Courant* (1953), 26 sept.), ook bewaard in: IIAV, biografische map 290, Storm-van der Chijs.
27. L. Mulder was hoogleraar botanie, aardkunde en warenkennis te Deventer van 1855-1864.
28. *Lhhk Congres* 18 (1863), 76.
29. *Idem* 20 (1865), 66, 91-92.

30. A. Koster, Boomkweeker te Boskoop, *Landbouw-courant* 21 (1867), no 2, 10 jan. Hij verwees naar een artikel van Storm-van der Chijs (*idem* 20 (1866), no 51, 20 dec.)
31. *Lhhk Congres* 20 (1865), 85.
32. *Idem* 18 (1863), 76; ledenlijst, *idem* 19 (1864), maar niet gesproken. Redevoeringen heeft zij gehouden op het 20e, 21e en 22e congres in resp. 1865, 1867 en 1868 en op deze congressen en in 1871, 1872 en 1873 heeft zij ook andere opmerkingen gemaakt. (zie *idem* 20 (1865), 66, 85, 91-92, 94, *idem* 21 (1867), 59, 77-78, *idem* 22 (1868), 43, 83, 110, 117-118, *idem* 25 (1871), 79-83, *idem* 26 (1872), 161, 166, *idem* 27 (1873), 97. In 1870 was zij aanwezig, maar heeft niet gesproken (zie *idem* 23 (1870), ledenlijst. In 1874 en 1875 was zij niet meer aanwezig.
33. *Idem* 20 (1865), 19,150-152, 69-70, 85, 52-56.
34. *Idem* 21 (1867), 70.
35. *Idem* 20 (1865), 69-70, 150-152, *idem* 21 (1867), 68-70, 197-205, *idem* 22 (1868), 49-70.
36. Zie ook: GREVER, *Strijd tegen de stilte*, 1994, 133.
37. Dochter van prins Frederik Hendrik van Oranje (1584-1647) en Amalia van Solms (1602-1675).
38. Hoewel het volksgebruik van aardappels in deze periode net aan het opkomen is, is het mogelijk dat zij reeds de beginnende aardappelcultuur heeft aangewakkerd in Brandenburg. De eerste huwelijksjaren hebben beide in Kleef gewoond, dat als vroege vrijplaats voor de zogenaamde ketters uit het zuiden bekend stond. Deze hebben de aardappel meegenomen en zijn verantwoordelijk voor de verbreiding ervan door Europa. Zie OLIEMANS, W., *Het brood van de armen. De geschiedenis van de aardappel temidden van ketters, kloosterlingen en kerkvorsten*, 's Gravenhage 1988, 187-189, 277, 313-314; ZAAG, D. VAN DER, *Die gewone aardappel. Geschiedenis van de aardappel en de aardappelteelt in Nederland*, Wageningen 1999, 29-30. Beiden vermelden overigens niets over een mogelijke rol van Louise Henriëtte.
39. Storm-van der Chijs verwijst o.a. naar de biografie van Louise Mühlbach over de keurvorst (zie *Lhhk Congres* 21 (1867), 69, 199-200). De Duitse ruraal sociologe Inhetveen noemt deze prinses één der vrouwelijke pioniers in de landbouw, INHETVEEN, H., 'Women Pioneers in Farming: A Gendered History of Agricultural Progress', *Sociologia Ruralis. Special Issue: The Empowerment of Farm Women*, S. Shortall, B. Brandth and B. Verstad (eds), 38 (1998), 269-270. In 1932 schrijft een correspondent van de *NRC* dat deze prinses de kolonie Neu-Holland heeft opgericht welke naam op dat moment nog bestond. In het contract met de kolonisten van 7 april 1651 was hen het nodige land, een koe en dertig schepels koren per gezin toebedeeld. De belasting bedroeg een daalder per morgen, maar de eerste 6 jaar waren belastingvrij. Verder richtte zij een bloeiende brouwerij en zuivelfabriek. Als er een zuivelfabriek was, is het waarschijnlijk een gezamenlijke zuivelverwerkingsplaats geweest, maar daarover zijn geen verdere gegevens bekend. (zie *NRC* (1932), 17 juli). De historicus Fruin heeft over de jeugd van deze prinses geschreven (FRUIN, R., 'De Jeugd van Louise Henriette d'Orange', *De Gids* (1866) II, 531-540, aangehaald bij GREVER, *Strijd tegen de stilte*, 1994, 133, titel op 390).
40. *Lhhk Congres* 21 (1867), 201.
41. *Idem* 22 (1868), 50-52.
42. *Idem* 22 (1868), 68.
43. *Idem* 21 (1867), 203-204; *idem* 22 (1868), 53-54, 67, 68, 69.
44. *Idem* 21 (1867), 203; *idem* 22 (1868), 67, 68.
45. *Idem* (1867), 203.
46. *Idem* 20 (1865), 151.
47. Dit was een kolonie voor de opname en ontwikkeling van arme gezinnen op ontginningsgronden in Drenthe. Zie bijv.: KLOOSTERHUIS, C., *De bevolking van de vrije koloniën der Maatschappij van Weldadigheid*, Zutphen 1981.
48. *Lhhk Congres* 20 (1865), 151.
49. *Ibidem.*
50. *Idem* 21 (1867), 203, *idem* 22 (1868), 64. Sloet tot Oldhuis had in 1862 en 1865 op het

congres reeds op het streven van Engelse dames gewezen die in de zuivelbereiding de vrouwen van mindere stand waren voorgegaan.

51. *Idem* 21 (1867), 203. Bijv. kreeg zij de 2e prijs voor tentoongestelde boter, no 422 op de Algemeene Tentoonstelling, 24-29 sept 1863 te Haarlem van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw, in de categorie zuivelbereiding, no 163 van Twee achtste vaten. Zij kreeg de prijs onder haar eigen naam: Mevr. H.M. Amersfoordt, geb. Dijk, Badhoeve (zie *Mededeelingen en Berigten over 1863 van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw*, 303).
52. *Lhhk Congres* 21 (1867), 203. Per abuis is het jaartal 1887 aan deze uitspraak gekoppeld in: VAN DER BURG, *Een half miljoen boerinnen in de klas*, 1988, 12. Dit jaartal is overgenomen in: VAN ESSEN, *Opvoeden met een dubbel doel*, 1990, 148.
53. *Lhhk Congres* 20 (1865), 70, 151, *idem* 21 (1867), 203, *idem* 22 (1868), 117, *idem* 25 (1871), 79-80 en vervolgens weer in de jaren 80.
54. *Idem* 20 (1865), 69-70. Of met mindere standen naast (land)arbeidsters en meiden ook boerinnen werden bedoeld of dat deze laatsten in de terminologie van Storm-van der Chijs tot de dames gerekend moeten worden, is onduidelijk.
55. *Lhhk Congres* 21 (1867), 204.
56. *Ibidem.*
57. Bosblues staat voor de badinerende naam die aan geleerde vrouwen werd gegeven, hier i.p.v. bas-blues of bluestockings.
58. Naar Amelia Bloomer (1818- 1894). In 1878 wordt in *De Huisvrouw* gemeld dat zij nog altijd in een dorpje in de VS leefde (plattelandsvrouw!). Zij is bekend als kiesrechtstrijdster en kledinghervormster. 'Bloomers' (m.n. de Turkse 'dress', in feite met broeken onder de jurk) staat zowel voor 'door de naar haar genoemde excentrieke vrouwen-kleeding, ook ten onzent, als de toonaangeefsters der emancipatie in een dwazen zin gebrandmerkt.', *De Huisvrouw* 7 (1878) no 42, 14 dec.
59. *Lhhk Congres* 22 (1868), 68.
60. *Idem* 20 (1865), 151, 70.
61. *Idem* 21 (1867), 203.
62. *Idem* 22 (1868), 61.
63. *Idem* 22 (1868), 55-57.
64. *Idem* 22 (1868), 58.
65. *Ibidem.*
66. *Idem* 22 (1868), 59-60.
67. DE ROOIJ, *Werk van het tweede soort*, 1992.
68. *Lhhk Congres* 22 (1868), 59-60.
69. *Idem* 22 (1868), 65-66.
70. *Idem* 22 (1868), 55-56.
71. *Idem* 22 (1868), 60.
72. *Idem* 22 (1868), 60-61.
73. Geestelijk moederschap en maternalisme worden meestal in verband gebracht met activiteiten rond het ethisch reveil. De term geestelijk moederschap duidt aan dat het niet om een biologische moeder-kind relatie gaat. Het betreft een essentialistische toeschrijving aan vrouwen dat zij hun drang tot moederen kunnen aanwenden voor het algemeen welzijn. Petra de Vries maakt een onderscheid naar moreel, professioneel en maatschappelijk moederschap (zie VRIES, P. DE, 'Alle vrouwen zijn moeders. Feminisme en moederschap rond de eeuwwisseling', *Soc-fem teksten* 8 (1994), 126-148).
74. *Lhhk Congres* 22 (1868), 66.
75. *Idem* 22 (1868), 65.
76. *Landbouw-courant* 17 (1863), no 26 en 27, do 2 juli, 109.
77. *Idem* 17 (1863), no 26 en 27, do 2 juli, 109-111.
78. VAN DER POEL en WESSELS, *De Verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1953.
79. *Idem*, 10-11.

80. VAN ELS, *Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1984. Uit zijn inleiding valt op te maken dat Van Els voor zijn studie 'immer bereidwillige en deskundige hulp' van o.a. Van der Poel heeft gehad.
81. *Idem*, 18.
82. *Idem*, 21-22.
83. VAN ELS, *Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1984, 20. ZANDEN, J.L. VAN, *'Den zedelijken en materielen toestand der arbeidendende bevolking ten platten lande'. Een reeks rapporten uit 1851*, Wageningen 1991, een bundel met reprints, zie met name voor meer achtergrond, hfd 1, 3-47.
84. VAN ELS, *Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1984, 23-24.
85. *Magazijn voor Landbouw en Kruidkunde*, juli 1862, 16. VAN ELS, *Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1984, 26-27.
86. VAN DER POEL en WESSELS, *De Verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1953, 20-23.
87. Van Els zegt vanaf 1864, maar dit gebeurde nog niet voor alle punten consequent. Daartoe werd overgegaan in 1891. Vgl. Van der Poel die zegt dat het inleiden van vraagpunten al gangbaar werd vanaf het 25e congres, dat is het congres van 1871 te Groningen, (zie resp.: VAN ELS, *Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1984 en VAN DER POEL en WESSELS, *De Verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1953, 24.
88. I.t.t.1894 waren er in 1895 geen parallelsessies en werden alle vraagpunten ingeleid door een prae-advies (zie: *Lhhk Congres* 47 (1894), *idem* 48 (1895)).
89. VAN DER POEL en WESSELS, *De Verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1953, 23-25.
90. Zie 3.1.
91. Van 1854-1856 was hij voorzitter van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw (zie met foto: KLIJNHOUT, *Een eeuw Hollandsch Boerenleven*, (1947), 48.
92. VAN DER POEL en WESSELS, *De Verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1953, 14.
93. *Lhhk Congres* 7 (1852), 190.
94. *Idem* 5 (1850), 28-29.
95. Respectievelijk Jhr mr C. van Foreest te Alkmaar, *idem* 8 (1853), 48; Graaf Mr L. van Heiden Reinestein te Assen, *idem* 9 (1854), 75 (tweemaal); Jhr PGC van Geusau te Maastricht, *idem* 11 (1856), 22.
96. Respectievelijk Gevers van Endegeest te Leiden, *idem* 5 (1850), 28-29; Baron J.G.H.A. van Hugenpoth te Den Bosch, *idem* 10 (1855), 62; Mr J.W. Beucker Andreae te Leeuwarden, *idem* 18 (1863), 54; I.e. die van de heren!, R. Westerhoff te Winschoten, *idem* 14 (1859), 60; Gevers van Endegeest te Leiden, *idem* 5 (1850), 28-29 en Jhr PGC van Geusau te Maastricht, *idem* 11 (1856), 22; Jhr mr C. van Foreest te Alkmaar, *idem* 8 (1853), 48; I.e. voor de werkzaamheden van de mannen!, Graaf Mr L. van Heiden Reinestein te Assen, *idem* 9 (1854), 75.
97. Respectievelijk BWAE Sloet tot Oldhuis te Winschoten, *idem* 14 (1859), 151; Mr J.W. Beucker Andreae te Leeuwarden, *idem* 18 (1863), 54; Jhr JMWC de la Court te Den Bosch *idem* 32 (1879), 107.
98. I.t.t. Van Els niet het elfde Congres: VAN ELS, *Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1984, 36.
99. Dit behoeft een preciezere telling.
100. VAN DER POEL en WESSELS, *De Verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1953, 14.
101. VAN ELS, *Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1984, 37.
102. Troch schrijft dat het tweede congres van het Nederlandsch Taal- en Letterkundig Genootschap in 1850 bepaalde dat vrouwen binnengeleid door leden van het congres, gratis op de tribune konden plaatsnemen als toehoorders zolang daar plaats was (zie TROCH, 'De vrouw op de Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen', 1984, 17, 21 n3).

103. VAN DER POEL en WESSELS, *De Verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1953, 14.
104. VAN ELS, *Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1984, 147 n189.
105. TROCH, 'De vrouw op de Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen', 1984.
106. GREVER, *Strijd tegen de stilte*, 1994, 107-110.
107. *Idem*, 108 n83 m.b.t. onderricht in de eerste helft 19e eeuw van 'heren-fysici' aan 'dames-fysici' te Middelburg; PAPING, R., *'Die waardige man'. Prof. H.C. van Hall (1801-1974), botanicus, landhuishoudkundige en pionier van het hoger landbouwonderwijs*, Groningen 1996, 83-87, m.b.t. 'Publieke lessen over botanie'. Dat waren zomerlezingen in de Oranjerie voor de leden van het Natuurkundig Genootschap te Groningen. Daaraan namen in 1835 ongeveer 70 heren en 30 dames deel (zie *idem*, 86). Paping beweert tevens dat vrouwen niet actief betrokken waren bij het genootschapsleven. Ze waren wel veelvuldig aanwezig waren op de bijeenkomsten (zie verwijzing *idem*, 255 n33 naar SNELDERS, H., 'De natuurwetenschappen in de lokale wetenschappelijke genootschappen uit de eerste helft van de negentiende eeuw', *Negentiende Eeuw* 7 (1983), 102-122, m.n. 111.
108. *Lhhk Congres* 11 (1856), 22.
109. Uit de ledenlijst blijkt dat dit W.C.H. Staring was.
110. VAN DER POEL en WESSELS, *De Verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1953, 14.
111. 'De heer Staring maakt den Voorzitter opmerkzaam, dat ook de dames hier als leden van het Congres beschouwd worden. Voorzitter: Ik vraag verschooning aan de dames en verzoek haar te stemmen: -ik zie dat de dames volgen het gevoelen der heeren, zoodat nu besloten is' (1857), *Lhhk Congres* 12 (1857), 97.
112. *Idem* 13 (1858), 119-120.
113. *Idem* 13 (1858), 119.
114. *Idem* 14 (1859), 60.
115. *Idem* 14 (1859), 151-152.
116. *Idem* 30 (1876), 38.
117. *Idem* 31 (1878), 47.
118. *Idem* 31 (1878), 49-50.
119. *Idem* 32 (1879), 107.
120. *Idem* 41 (1888), 29.
121. *Idem* 43 (1890), 126.
122. Bijdrage door oud-landbouwhuishoudlerares: WIERSMA-RISSELADA, A., 'Het Congres van plattelandsvrouwen te Londen en het belang van een boerinnenorganisatie voor ons land', *idem* 81 (1929), 117-125.
123. *Idem* 100 (1953), 5, 19.
124. Zie de verslagen vanaf *idem* 100 (1953).
125. VAN ELS, *Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1984, 117, noot 577 op 176 alleen verwijzing naar *Lhhk Congres* 20 (1865), 94, *idem* 25 (1871), 129-130.
126. *Idem* 20 (1865), 91-92, 66. Deze constatering klopt echter niet helemaal omdat Storm-van der Chijs in 1863 weliswaar geen vraagpunt heeft ingeleid, maar wel het woord heeft gevoerd door een mededeling te doen; zie 3.1.
127. *Idem* 20 (1865), resp. Van der Feltz: 85, 70; Mulder: 94, 92; Sloet tot Oldhuis: 85.
128. *Idem* 20(1865), 55-56.
129. *Idem* 21 (1867), 70.
130. *Idem* 21 (1867), 69, *idem* 22 (1868), 70.
131. *Idem* 22 (1868), 43.
132. Zoon van de dichter A.C.W. Staring, levensbeschrijving o.a. in: GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland*, 1986, 96-97; HOEK, P. VAN, *Dr. W.C.H. Staring en het landbouwonderwijs*, 's Gravenhage 1908; VELDINK, *W.C.H. Staring 1808-1877*, 1970.
133. 'Algemeene vergadering der Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart. Landhuishoudkundig Congres', *Vriend van den Landman* 10 (1846), 334; VELDINK, *W.C.H. Staring 1808-1877*, 1970, 156-157.

134. Paping suggereert dat dit was uitgemaakt tussen Thorbecke en Staring in een vooroverleg over het middelbaar onderwijs, maar geeft geen verwijzing (zie PAPING, *'Die waardige man'* 1996, 206). Goudswaard meldt een nauwe samenwerking in de voorbereiding van de wet (zie GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland*, 1986, 114). Van der Haar beweert echter dat Staring de opdracht voor zijn studiereis naar het landbouwonderwijs in het buitenland had gekregen van de voorganger van Thorbecke en beide het niet eens waren (zie VAN DER HAAR, *De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen. I.*, 1993, 37-38).
135. STARING, *Beredeneerd plan van oprigting eener Nederlandsche Hoogeschool voor den landbouw*, 1847, 12 e.v..
136. VAN HOEK, *Dr. W.C.H. Staring en het landbouwonderwijs*, 1906, 5; RIJKENS, R., 'Landbouwonderwijs', *De Nederlandsche landbouw in het tijdvak 1813-1913*, 's Gravenhage (1913), 99 wel over boerenmeiden, niet boerinnen. Niet genoemd bij: GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland*, 1986, 94; VAN DER HAAR, *De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen. I.*, 1993; VAN ELS, *Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, 1984, VELDINK, *W.C.H. Staring 1808-1877*, 1970, 95. (zie STARING, *Beredeneerd plan van oprigting eener Nederlandsche Hoogeschool voor den landbouw* 1847, 19, 36 en 37).
137. Zie GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland*, 1986, mn 92-98.
138. *Lhhk Congres* 3 (1848), 120-122. Het plan werd bij het verslag toegevoegd als Bijlage B.
139. O.a. VELDINK, *W.C.H. Staring 1808-1877*, 1970, 139, 85.
140. Commissieleden waren: W.C.H. Staring (voorzitter), J.P.P. van Zuylen van Nyevelt, G. Reinders, G.A. Stratingh en D.T. Gevers van Endegeest.
141. *Over de inrigting van het onderwijs in de landhuishoudkunde.* Verslag eener commissie uitgebragt op het 4e Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres te Utrecht, Arnhem 1849. *Lhhk Congres* 4 (1849), 49-75, bespreking: *idem*, 181-193.
142. *Idem* 4 (1849), 60-61.
143. *Lhhk Congres* 6 (1851), 33-34.
144. Naast Mulder en Staring waren de overige commissieleden: A.H. van der Boon Mesch (1804-1874), I.G.J. van den Bosch (1789-1880), D.R. Gevers Deijnoot, secr HML 1847-1871, H.C. van Hall (1801-1874), F.A.S.A.Van Ittersum (1800-1877), J. Wttewaall (1810-1862) en N.W.P. Rauwenhoff als secretaris (zie ook: PAPING, *'Die waardige man'*, 1996, 199, n14 op 261). *Verslag aan den Koning uitgebragt door de commissie ter overweging der regeling van het landbouwonderwijs in Nederland, benoemd bij Koninklijk Besluit van den 15den Julij 1856, no 40*, 's Gravenhage 1856.
145. *Verslag aan den Koning*, 1856, 16.
146. *Idem*, 40-42, 46-47.
147. *Idem*, 32, 35.
148. Zie VAN DER HAAR, *De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen. I.*, 1993, 33-49; GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland*, 1986, 98-100, 114-115, 136-146.
149. POUWELSE, *Haar verstand dienstbaar aan het hart*, 1993; BOSCH, *Het geslacht van de wetenschap*, 1994, 95-99.
150. Zie 3.1.
151. Zie ledenlijst *Lhhk Congres* 18 (1863).
152. VELDINK, *W.C.H. Staring 1808-1877*, 1970, 142.
153. STARING, W., 'Landbouwkennis en kunstzin. Onderwijs in den landbouw en ontwikkeling van kunstzin bij de nijveren. Een adres aan Zijne Majesteit den Koning van de Directeuren der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid', *De Gids* (1875), no 12.
154. *Idem*, 8. Echter hadden de burgerscholen tot dan toe nog weinig weerklank ondervonden.
155. *Idem*, 10.
156. *Idem*, 14.
157. *Idem*, 11.

158. *Idem*, 12.
159. *Idem*, 14-15.
160. VELDINK, *W.C.H. Staring 1808-1877*, 1970, 131-132; volgens n 404, moet zijn 405, 197; STARING, W., *Landbouwlessen in 1862 te Londen verzameld*, Haarlem 1863.
161. Levensbeschrijving NBW, 1325, liberaal, vrijzinnige richting, burgemeester Hengelo, later pres. Arr. rechtbank Zwolle, vertegenwoordiger in alle politieke lichamen, wo 1840-1860 op nationaal niveau, 1841 oprichting *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek*. Momenteel wordt aan een biografie gewerkt door Wim Coster.
162. *Lhhk Congres* 11 (1856), 106.
163. *Idem* 14 (1859), 151-152.
164. *Idem* 17 (1862), 15, 156.
165. VELDINK, *W.C.H. Staring 1808-1877*, 1970, 62; Hij had ook de gelegenheid geschapen voor Staring's geologisch onderzoek in 1844 voor een cie waarvan Staring secretaris werd (zie *idem*, 61 e.v.).
166. Dit blijkt ook uit het uitgebreid memoriam op het congres na zijn overlijden (zie *Lhhk Congres* 37 (1884), 26-37).
167. *Idem* 17 (1862), 15, 156.
168. Zie 3.1.
169. *Idem* 17 (1862), 156. Mij is verder niets over een daadwerkelijk initiatief hiertoe bekend.
170. Haar plannen en voorbereidingen voor een Nederlandse landbouwkolonie in Tennessee (zie 3.1 en *Delftsche Courant*, 13 en 20 okt. 1857).
171. *Landbouw-courant* 1881, no 28, 7 apr., 110 (overgenomen uit de *Hollandsche Illustratie*, 1 apr.).
172. *Lhhk Congres* 20 (1865), 152.
173. *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek* 19 (1860), 329-340; opmerkingen Sloet tot Oldhuis: *idem*, 340.
174. *Idem*, 106-107.
175. Het is niet duidelijk op wie hier wordt gedoeld. Aannemelijk lijkt aan de schrijver Oliver Goldsmith (1728-1774) te denken, maar het is mij niet precies bekend waarom.
176. Dit is wel erg weinig, ook als we dat vergelijken met de brochures die enkele regels verderop worden genoemd. Hier vermoeden is dat er sprake is van een zetfout en er vier acres had moeten staan.
177. *Onze hoeve van vier acres, en het voordeel dat men er van trekt*, Londen, 1859. Waarschijnlijk is er geen Nederlandse vertaling van dit werk verschenen en is alleen de titel voor het artikel vertaald. Sloet tot Oldhuis noemt de schrijfster niet bij naam (zie *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek* 19 (1860), 422-423). De originele titel is *Our Farm of Four Acres* en het is geschreven door mej Coulton. Zij gaf hierin haar bevindingen weer over hoe zij met haar schoonzus dit stuk land exploiteerde voor hun beider bestaan en zes kinderen. Zij stierf in 1890 en wordt als bijzonder opmerkelijke vrouw afgeschilderd die veel bekenden in literaire kringen had (zie *De Huisvrouw*, 20 (1890) no 40, 15 nov.).
178. Sloet tot Oldhuis heeft al in de eerste jaargang van zijn tijdschrift in 1841 een levensportret en een bijdrage van haar opgenomen. Daaruit blijkt dat zij is geboren 1802 te Norwich. Haar voorouders waren gevluchte Hugenoten uit Frankrijk. Haar vader was een fabrieksdirecteur. Haar broer heeft haar wetenschappelijk gevormd. Zijzelf had een zwakke gezondheid en was doof. Ze behoorde tot de vereniging van Unitaristen. Sloet tot Oldhuis noemt haar vol bewondering de Muze van de Staatshuishoudkunde en wenst dat ook meisjes in haar werk zullen lezen (*Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek* 1 (1841), 75-83).
179. *Mijne hoeve van twee acres*, door Harriet Martineau. Het betreft een reeks artikelen die zij eerder in het radicale Londense weekblad *Daily News* had gepubliceerd. Waarschijnlijk is er geen Nederlandse vertaling van dit werk verschenen en is alleen de titel vertaald (zie *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek* 19 (1860), 422-423).

180. *Ibidem.*
181. Commissieleden: Baron van Lynden tot Zandenburg, B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, Jkhr A. Martini van Geffen, W.R. Boer en S. van Royen, (zie *Lhhk Congres* 5 (1850), 91, noot 1). Uit de tekst blijkt dat het rapport is opgemaakt door Martini van Geffen, Van Royen en Boer (zie *idem*, 99). Van Lynden tot Zandenburg heeft een eigen rapport van gelijke strekking geschreven (zie *idem*, 91). Over de bijdrage van Sloet tot Oldhuis blijven we in het ongewisse. Een jaar later noemde hij zichzelf commissielid en schaarde zich achter het ingenomen standpunt op het congres (zie *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek* 6 (1851), 230).
182. *Ibidem.* De brochure: LULLIN, CH., *Des Associations rurales pour la fabrication du lait, connues en Suisse, sous le nom Fruitières*, Paris/Genève 1811.
183. *Lhhk Congres* 5 (1850), bijlage 11, 95-99.
184. SLOET TOT OLDHUIS, 'De Fruitières of Vennootschappen tot zuivelbereiding in Zwitserland', *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek* 6 (1851), 237.
185. SLOET TOT OLDHUIS, 'De Fruitières of Vennootschappen tot zuivelbereiding', 1851, 230-238.
186. Levensbeschrijving, zie VET, A. VAN DER, *Vergeten Voorman. Leven en werken van Mr J.P. Amersfoordt den pionier van de Haarlemmermeer*, Amsterdam 1947; SLOB, W., *"De Badhoeve" als landbouwbedrijf & Mr. J.P. Amersfoordt als landbouwer*, Hoofddorp 2000.
187. Salverda was in 1873 Staring opgevolgd en had de voorbereidingen voor de oprichting van de landbouwschool te Wageningen (1873) van hem overgenomen. Voor een korte levensbeschrijving, zie GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland*, 1986, 143.
188. *Lhhk Congres* 35 (1882), 120-121.
189. *Ibidem.* Zie ook 3.2.
190. *Idem* 30 (1876), 38.
191. Notulen HB 8-1-1859, in: RA Zuid-Holland, Archief HML, inv. no 1321.
192. Van januari 1863 tot maart 1867 (zie Notulen HB, 18-1-1863 en 1-3-1867, in: RA Zuid-Holland, Ibidem).
193. Visser van Hazerswoude schreef een terugblik op 25 jaar discussies over landbouwonderwijs in de HML. Hij meldde niets over landbouwonderwijs aan vrouwelijke leerlingen (zie *Maandblad Holl. Mij. v. Lb* 3 (1881), no 5). Dit deed hij evenmin in zijn bespreking van vormen van landbouwonderwijs in andere landen (zie *idem* 3 (1881) no 2 en 6). Niet uit deze artikelen maar wel uit de notulen van het hoofdbestuur blijkt dat Amersfoordt de enige is geweest die na een oproep in de krant zijn bedrijf 'voor de practische opleiding van jongelieden' beschikbaar stelde (zie Notulen HB 21-1-1865 en 2-7-1865, in: RA Zuid-Holland, Archief HML, inv. no 1321).
194. *Bijvoegsel Maandblad Holl. Mij. v. Lb* 2 (1880) no 12. Op de ALV van 23 sept 1880 werd onderschreven dat de bevordering van het landbouwonderwijs een taak van de HML was. Op initiatief van het hoofdbestuur werd de volgende commissie hiervoor samengesteld: D. Visser van Hazerswoude te Amsterdam (voorz.), Amersfoordt, Prof. I. M. van Bemmelen te Leiden (1830-1911), J. van der Breggen Az te Waddinxveen, Herman F. Bultman te Haarlemmermeer, S. de Clerq Wz te Leiden, H. Ph. de Kanter te Brielle, W. Sluis te Beemster, Th. J. Waller te Anna-Paulowna, P.F.L. Waldeck te Loosduinen (secr) (zie *Bijvoegsel Maandblad Holl. Mij v. Lb*, 3 (1881) no 1).
195. *Idem* 2 (1880) no 12.
196. *Ibidem.*
197. GELUK, *Zuivelcoöperatie in Nederland*, (1967), 45; zie ook 4.2.
198. De analogie met het landbouwonderwijs is dat deze indertijd ook gekoppeld was aan een algemene vooropleiding van 3j HBS. Het verschil is dat voor deze meisjes geen algemene vervolgopleiding nodig werd geacht; zij konden meteen na de lagere school een vaktechnische vooropleiding volgen. De industrieschool behoorde dan ook niet en de landbouwschool wel tot het middelbaar onderwijs.
199. *De Huisvrouw* 10 (1881), no 18, 2 april.
200. *Idem*, 2.

201. *Idem* no 24, 14 mei.
202. *Idem* no 18, 2 april, 2.
203. *Ibidem.*
204. *Idem* 2 april.
205. *Idem* no 21, 23 april, 3.
206. *Idem* no 22, 30 april, 2.
207. *Idem* no 24, 14 mei.
208. Hierbij werd als voorbeeld een actie na een watersnood aangehaald (zie *idem* no 35, 30 juli, 4).
209. Dit betroffen twee gouden Napoleons van gravin L. Zamoyska, Kormich bij Posen, Polen. Zij was zelf ook van plan een school op te richten voor het opleiden van meisjes tot 'knappe huishoudsters en degelijke boerinnen' (zie *idem* no 39, 27 aug, 3). Het is heel goed mogelijk dat dit een uitvloeisel is van de voordracht van Storm-van der Chijs over de belangen van vrouwen waartoe zij in 1877 tijdens haar reis in Polen door graaf Zasnoyski was uitgenodigd (zie *idem* 5 (1877) no 37, 6 jan.). Dit is waarschijnlijk een echtpaar.
210. *Idem* 10 (1881), no 24, 14 mei, 1.
211. *Landbouw-courant* 35 (1881), no 77, 25 sept, 308. Daarbij staat vermeld dat het is overgenomen uit *De Huisvrouw* en dit klopt ook (zie *De Huisvrouw* 10 (1881), no 38, 20 aug, 1-2.).
212. *Ibidem.*
213. *Haagsch Dagblad* 2/3 oct; *Utrechtsch Dagblad,* 2 oct; *Arnhemsche Courant* 3 oct.
214. *Landbouw-courant* 1881, no 80, 6 oct, 321; *De Huisvrouw* 10 (1881), no 44, 1 okt, 3.
215. *NRC* 10 oct 1881, no 280.
216. *De Huisvrouw* 10 (1881), no 38, 20 aug., 1.
217. Foto in: VAN DER HAAR, *De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen. I.,* 1993, 61. Van der Haar noemt als geboortejaar 1834.
218. *De Huisvrouw* 10 (1881), no 40, 3 sept, 3; *Landbouw-courant* 1881, no 72, 8 sept, 289, waarbij aangegeven dat het is overgenomen uit het *Utrechtsch Dagblad.*
219. *NRC* 10 oct 1881, no 280.
220. *Idem* 11 oct 1881, 2e blad; *Landbouw- courant* 35 (1881), no 82, 13 oct..
221. *Bijvoegsel Maandblad Holl. Mij v Lb* 3 (1881), no 12.
222. *Maandblad Holl. Mij v Lb* 3 (1881), no 9, sept. (verslag van de cie).
223. *Bijvoegsel Maandblad Holl. Mij v Lb* 3 (1881), no 12.
224. *De Huisvrouw* 10 (1881) no 46, 15 okt., 3.
225. *Idem* no 44, 1 okt, 3.
226. AMERSFOORDT, J.P., 'Hoe een burgerzoon boer wordt', Overdruk uit: *Practische Volksalmanak* (1858). Wellicht was dit stuk mede de aanleiding om in 1862 de mogelijkheden van de ontginningen ten aanzien van vrouwen te bespreken op het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres (zie 3.1 en bij Sloet tot Oldhuis).
227. *Idem.* De tekst is tussen aanhalingstekens geplaatst omdat die eerder was verschenen. De tekst, ook met betrekking tot meisjes, is identiek!
228. AMERSFOORDT, 'Hoe een burgerzoon boer wordt', 1858, 11; *idem,* 1867, 313-314.
229. *Idem* , 1858, 11-12; *idem,* 1867, 313-314.
230. *De Huisvrouw* 10 (1881), no 24, 14 mei, 1.
231. In tegenstelling hiermee staat in *De Huisvrouw* en het *Bijvoegsel Maandblad Holl Mij v. Lb* vermeld dat onderwijzeres Mej. G.D.M. van 't Haaff uit Leiden is geslaagd voor de landbouwakte (lager onderwijs) met lof en dat zij onmiddellijk met de gouden medaille van de Hollandse Maatschappij van Landbouw werd vereerd (zie *De Huisvrouw* 8 (1879), no 25, 19 juli, en *Bijvoegsel Maandblad Holl Mij v. Lb* 2 (1880), no 12). Ook in het *Verslag over den landbouw in Nederland* staat dat 1 onderwijzeres te Leiden de landbouwakte heeft (zie *Verslag over den landbouw in Nederland, 1882,* 449).
232. *De Huisvrouw* 10 (1881), no 24, 14 mei, 1.
233. *Idem* no 38, 20 aug., 2.
234. *Idem* 1.

235. *Idem* 12 (1883), no 14, 6 jan., 2. Amersfoordt bedankt voor de voorbereidingscommissie van het onderwijs, omdat hij tegen een vakschool zou zijn en vanwege de kwaadsprekerij van Boeke op de vergadering dat het hem te doen was om een school op de Badhoeve te krijgen. Men beslist Amersfoordt te berichten dat Boeke eerder het tegenovergestelde vindt (zie Notulen HB 5-11-1881, in: RA Zuid-Holland, Archief HML, inv. no 1322); In 1882 wordt voorgesteld om de commissie diligent te laten verklaren omdat er geen gelden ingeschreven waren behalve f 20.000 door Visser van Hazerswoude (zie Notulen HB 12-8-1882, in: RA Zuid-Holland, ibidem.
236. Beloofd in: *De Huisvrouw* 10 (1881), no 18, 2 april, 1.
237. *Idem* 12 (1883), no 14, 6 jan., 2.
238. *Idem* no 30, 28 april, 3.
239. *Idem* 10 (1881), no 46, 15 oct..
240. Kregen deze boerinnen opmerkingen over het ontbrekende juweel, dan moesten ze volgens Amersfoordt maar zeggen dat ze het kleinood hadden afgestaan voor het onderwijs van vrouwen in Nederland (zie *idem* 12 (1883), no 14, 6 jan., 2).
241. *Idem* no 30, 28 april, 3.
242. *Idem* no 15, 13 jan., 4.
243. *Verslag over den landbouw in Nederland*, 1884, 591-592.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK VIER

1. *Lhhk Congres* 29 (1875), 125.
2. *Idem* 130-131.
3. *Idem* 125-131.
4. Zie 3.3. Sloet tot Oldhuis
5. *Idem* 5 (1850), bijlage 11, 95-99.
6. SLOET TOT OLDHUIS, 'De Fruitières of Vennootschappen tot zuivelbereiding in Zwitserland', *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek* 6 (1851), 230-238.
7. *Lhhk Congres* 25 (1871), 21-22.
8. *Idem* 30 (1876), 80.
9. *Idem* 26.
10. *Idem* 75-76.
11. *Idem* 76.
12. *Maandblad Holl. Mij v. Lb* 1 (1879), no 3, 2-3.
13. *Lhhk Congres* 30 (1876), 76, 78.
14. *Idem* 78-79.
15. *Idem* 79.
16. *Idem* 71-72; In Schiedam stond een fabriek die melk condenseerde. Omdat toevoeging van suiker noodzakelijk is en Nederland een suikeraccijns kende, was de kostprijs in vergelijking met de produktie in andere landen te hoog.
17. Korte levensbeschrijving, in: GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland*, 1986, 196.
18. *Lhhk Congres* 30 (1876), 80.
19. *Idem* 69-80.
20. *Idem* 31 (1878), 59, 60.
21. *Verslag van den landbouw in Nederland over 1878*, 36-37.
22. Rond 1909 hoofdredacteur van de Zuivelcourant (zie met foto: GELUK, J., m.m.v. C. ROOSENSCHOON, *Zuivelcoöperatie in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling tot omstreeks 1930*, (1967), 16, 27, 29-30, 174.
23. *Lhhk Congres* 31 (1878), 111-112.
24. *Idem* 60.
25. *Idem* 30 (1876), 76-78.
26. *Idem* 31 (1878), 109.
27. *Ibidem.*

28. *Ibidem.*
29. *Ibidem.*
30. Löhnis noemt naast deze uitlatingen op het Landhuishoudkundig Congres een hoofdartikel van Boeke over hetzelfde onderwerp en van gelijke strekking in het *Nieuws van den Dag.*
31. Onder andere vanaf 1892 inspecteur voor het landbouwonderwijs en vanaf 1901-1916 directeur-generaal van de landbouw (korte levensbeschrijving: GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland,* 1986, 171).
32. *Landbouw-courant* 32 (1878) 21 juli.
33. *Ibidem.*
34. *Ibidem.*
35. *Ibidem.*
36. Voorzitter van de Bond van Zuivelfabrieken (opgericht 1900, Middelstum). Zie met foto: GELUK, *Zuivelcoöperatie in Nederland,* (1967), 61, 63-64 en 203.
37. *Landbouw-courant* 32 (1878), no 62, 4 aug.
38. *Ibidem.*
39. *Maandblad Holl. Mij van Lb* 1 (1879), no 1, 2.
40. *Lhhk Congres* 31 (1878), 109.
41. Vgl. BAKKER, M., 'Boter', *Geschiedenis van de Techniek in Nederland, De wording van een moderne samenleving, 1800-1890, I. Techniek en modernisering. Landbouw en voeding,* Lintsen, H., e.a. (eds), Zutphen 1992, 109-110, die een uitgebreider en hier en daar een ander verhaal biedt. In n14, 291, verwijst Bakker naar: F. SKUBBELTRANG, *Agricultural development and rural reform in Denmark,* Rome 1953, 118-124.
42. *Verslag van den landbouw in Nederland over 1878,* 2e deel, 120-122. (Owrupgaard en Eudard Tesdorpfh zijn in de bron verkeerd gespeld.).
43. *Idem,* 121.
44. *Idem,* 113-114.
45. HANSEN, B., 'Rural Women in Late Nineteenth-Century Denmark', *Journal of Peasant Studies* 9 (1982), 231-232.
46. *Verslag van den landbouw in Nederland over 1878,* 2e deel, 112.
47. *Landbouw-courant* 35 (1881), no 15, 20 febr, 58. Waarschijnlijk is bedoeld C. Petersen te Oldenburg (zie *Verslag over den landbouw in Nederland over 1878,* 2e deel, 149). Hij was grondlegger en in 1880 redacteur van de *Milch-Zeitung* (zie *Maandblad Holl. Mij v. Lb* 2 (1880), no 1).
48. *Verslag van den landbouw in Nederland over 1878,* 2e deel, 112.
49. Deze methode is genoemd naar de Zweed Gustaaf Swartz, die het systeem van snelle afkoeling met ijs in 1863 invoerde, maar in Nederland bekend is geworden via Denemarken (zie bijv.: GELUK, *Zuivelcoöperatie in Nederland,* (1967), 18 en 42).
50. *Maandblad Holl. Mij v. Lb* 2 (1880), no 1.
51. In volgorde van Boeke: Raden, Meckelenburg-Schwerin o.l.v. Dr Fleischmann, alleen voor mannelijke leerlingen; Wesebyhof bij Flensburg, Sleeswijk o.l.v. heer D. Gäbel, hfdz protestants; Rastede bij Oldenburg o.l.v. Frau H. Beckhusen, uitsluitend voor boterbereiding; Haus Geist, meer katholiek; Gross Himstedt bij Hildesheim.
52. *Maandblad Holl. Mij v. Lb* 2 (1880), no 1, 1-2.
53. Opgericht in 1880, *Maandblad Holl. Mij v.* Lb, 3 (1881), nov.
54. *Landbouw-courant* 35 (1881), 24 okt.
55. GELUK, *Zuivelcoöperatie in Nederland,* (1967), 42. Voor een lijstje met onderwijsinrichtingen voor meisjes in het buitenland, zie bijv. *Maandblad Holl. Mij v. Lb* 3 (1881), no 11, nov.
56. Algemene ledenvergadering (ALV) Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt, d.d. 25-8-1880, *Landbouw-courant* 35 (1881), no 10, 3 febr, 38. Dit n.a.v. rapport dat geheel in *idem* 35 (1880). no 64, 8 aug is verschenen (zie *idem* 35 (1881), no 10, 3 febr, 43.
57. *Idem* 35 (1881) no 11, 6 febr., 42.
58. *Ibidem.*

59. *Idem* 42-43; 38.
60. *Idem* no 20, 10 mrt, 76.
61. *Idem* no 33, 24 april, 130.
62. Volgens Jansz is niet opgehelderd van wie Cornélie van Amstel het pseudoniem is (zie JANSZ, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 1990, 40, n.15 op 215-216). Jansz verwijst echter ook niet naar de vermelding dat het L.H. Beerstecher zou zijn, zoals Posthumus-van der Goot aangeeft (zie POSTHUMUS-VAN DER GOOT, *Van moeder op dochter*, 1948, 144).
63. *De Huisvrouw* 9 (1880), no 41, okt, 1.
64. Zie 3.3, maar deze zinssnede is niet bekend uit andere verslagen van deze vergadering!
65. *De Huisvrouw* 9 (1880), no 41, okt, 1.
66. Zie 3.1en 3.3.
67. *De Huisvrouw* 10 (1881), no 16.
68. *Idem* 9 (1880) no 41, okt, 1.
69. *Idem* 10 (1881), no 15, 12 mrt.
70. *Ibidem.*
71. *Ibidem.*
72. *Ibidem.*
73. *Idem* no 16.
74. *Idem* no 26, 31 mrt.
75. Zie 3.3.
76. *De Huisvrouw* 6 (1877), no 12, 16 juni.
77. *Verslag van den landbouw in Nederland over 1877*, 203. Het rapport heeft ook in de *Staats-courant* van 10 juni 1877 gestaan. Th. J. Waller was afgevaardigde van de Ver. tot ontwikkeling van den landbouw in het Hollands Noorderkwartier (zie *Verslag van den landbouw in Nederland over 1877*, 203, 225).
78. *De Huisvrouw* 10 (1881), no 19, 9 april.
79. *Idem* no 46, 15 oct.
80. *Idem* 11 (1882), no 33, 17 juni, 3.
81. *Lhhk Congres* 27 (1873), 16.
82. *Idem* 30 (1878), 92.
83. GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland*, 1986, 156.
84. *Verslag van den Landbouw in Nederland over 1878*, 151-152.
85. VEENSTRA, G., *De geschiedenis van een geslacht. Onderwijzers aan Nederlandsche plattelandsscholen in hun grootse werk ten behoeve van land- en tuinbouw in de 19de en 20ste eeuw*, Wageningen 1972, 52; KORSTEN, *Standhouden door veranderingen*, 1996, 27-31, 33, 87, 101. Korsten maakt duidelijk dat Corten een groot aandeel heeft gehad in de organisatievorming en onderwijsactiviteiten in Limburg. Evenwel schrijft Korsten op pagina 87 dat Corten overleed in 1940 en op pagina 101 dat Corten in 1935 politiek actief was terwijl hij al in 1917 zou zijn overleden. Wellicht is hier sprake van een andere G. Corten.
86. *Verslag van den Landbouw in Nederland over 1878*, 2e deel, 3e afd, 11.
87. *Idem*, 10.
88. Vgl. VEENSTRA, *De geschiedenis van een geslacht*, 1972, 52; KORSTEN, *Standhouden door veranderingen*, 1996, 27-31, 33, 87, 101; *Vereniging voor landbouwonderwijs te Roermond, 1914 -1964, ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan*, (Horst 1964), 28-32.
89. *Lhhk Congres* 30 (1876), 94.
90. *Idem* 32 (1879), 72; bijlage IV, 3.
91. *Idem*, 73.
92. *Landbouw-courant* 35 (1881), no 14, 17 febr, 55; no 23, 20 mrt, 87; no 41, 22 mei, 162. Vgl.ook SPAHR VAN DER HOEK, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, II, 234-247; BAKKER, M., *Boterbereiding in de late negentiende eeuw*, Zutphen 1991, 38-40; GELUK, *Zuivelcoöperatie in Nederland*, (1967), 45.
93. *Idem*, 55-57.

94. Foto van prent, SNELLER, Z. (ed.), *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw, 1795-1940*, Groningen 1943, naast 144.
95. *Lhhk Congres* 35 (1882), 69.
96. *Idem*, 68-78.
97. *Idem*, 78-79.
98. Zie 3.3; *Lhhk Congres* 35 (1882), 120-121.
99. *Idem*, 122-123.
100. *Landbouw-courant* 35 (1881), no 90, 10 nov, 360.
101. Friesland kende veel pachtbedrijven.
102. *Lhhk Congres* 39 (1886), 209-210.
103. *Idem*, 211-213.
104. *Idem*, 213-214.
105. *Idem*, 214-216.
106. '... het verlenen van een alterum tantum, aan op goede grondslagen rustende Zuivelscholen, die ons nu wel het meest noodig zijn', geciteerd uit: *Staatscourant* 14 mei 1887, no 113, (zie *MB GOML 1888*, 4). Goudswaard behandelt deze maatregel na de beschrijving van de zuivelvakscholen en brengt deze niet met deze maatregel in verband, GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland*, 1986, resp. 174 en 168.
107. Zie voor Sickesz en de landbouwcommissie ook GELUK, *Zuivelcoöperatie in Nederland*, (1967), 19-23.
108. *Maandblad Holl. Mij v. Lb* 10 (1888), juli.
109. *Idem* 12 (1890), maart.
110. *Idem* 10 (1888), juli.
111. '... waar de dorpen Alfen, Oudshoorn en Aarlanderveen zijn aaneengebouwd', in: *Maandblad Holl. Mij v. Lb* 12 (1890), maart en *Bijvoegsel Maandblad Holl. Mij v. Lb* idem, augustus.
112. *Maandblad Holl. Mij v. Lb* 10 (1888), juli.
113. *Idem* 11 (1889), april.
114. *Idem* 12 (1890), maart.
115. VUYST, P. DE, *L'Enseignement agricole aux jeunes filles*, Brussel 1891, 26.
116. *Bijvoegsel Maandblad Holl. Mij v. Lb*, 12 (1890), augustus.
117. Visser van Hazerswoude was voorzitter van de Holl. Mij. v. Lb, van 1886-1891 (zie met foto: KLIJNHOUT, *Een eeuw Hollandsch Boerenleven*, (1943), 52). De Vuyst prijst zijn genereuse interventie en noemt f 139.000,– als totaalbedrag dat was opgebracht (zie DE VUYST, *L'Enseignement agricole aux jeunes filles*, 1891, 26). Uit de rekening en verantwoording van 1889 staat bij de ontvangsten vermeld dat Visser van Hazerwoude 69 aandelen à f 1000,– en f 14.000 aan renteloos voorschot had bijgedragen, d.i. f 83.000 (zie ARA, Archief KNLC, inv. no 56).
118. *Nederlandsch Landbouw Weekblad*, 2 (1893), no 6, 11 febr.. Repliek in 'Open brief' door Van Merlen, zwager van Visser van Hazerswoude (zie *idem* no 8, 25 febr.).
119. *Idem* no 6, 11 febr..
120. *Ibidem*.
121. *MB GOML* 1893, 242.
122. Notulen HB, resp. 17-6-1893, 4-1-1894, 16-2-1894, 8-3-1894, RA ZUID-HOLLAND, Archief Hollandsche Maatschappij van Landbouw, inv. no 1322.
123. *Lhhk Congres* 59 (1907), 34.
124. Statuten Vereeniging voor Vakonderwijs in de Zuivelbereiding in Friesland, te Bolsward; *Bijv. Nederlandsche Staatscourant* 10-4-1888, no 85 en ARA, Archief zuivelschool Bolsward, doos 6, na raadpleging verplaatst naar 2.04.10, inv. no 683.
125. Brief aan Min. van Binnenlandse Zaken, 25-5-1888, bijlage C:, ARA ibidem.
126. J. Persijn was 23 jaar oud, protestants, geboren in Arnhem, op dat moment ongehuwd en woonachtig in Elten, ARA ibidem. In Elten was Persijn directeur-eigenaar van een zuivelfabriek. Hij was opgeleid in Wageningen. In 1893 werd Persijn opgevolgd door S. Westra, *75 Jaar levensmiddelentechnologie Bolsward* (1979), 20.
127. 1889 zuivelconsulent FML, (zie GELUK, *Zuivelcoöperatie in Nederland*, (1967), 52). Vanaf

1910 was hij inspecteur voor landbouwonderwijs (zie voor korte beschrijving en foto: GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland*, 1986, 243).

128. I.t.t. 1,5 uur (zie *75 Jaar levensmiddelentechnologie Bolsward* (1979), 20). Het kan zijn dat het leerplan in overleg met de minister is aangepast. Het kan ook zijn dat de gegevens in het boek verkeerd zijn overgenomen, omdat het eerste gedeelte van het boek ook vele fouten bevat.
129. G. Arends te Drachten, A. Osinga te Franeker, T. Hilarides te Pingjum, A. Postma te Kimswerd en G. Postma te Legemeer (*Verslag van den toestand en werking van de zuivelschool te Bolsward 1 jan 1890-1891*, 4, ARA Archief zuivelschool Bolsward, doos 6, na raadpleging verplaatst naar 2.04.10, inv. no 683).
130. *Verslag van den toestand en werking van de zuivelschool te Bolsward 1 jan 1890-1891*, 6, ARA ibidem.
131. *Idem*, 9, ARA ibidem.
132. LODDER, T., 'Boterbereiding en boerinnenverzet in Friesland, 1880-1910', Backerra, F., e.a. (eds), *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Tipje van de sluier 6), Zutphen 1989, 58. Elders staat vermeld dat Griet Arends fabrieksleider is geworden (zie *75 Jaar levensmiddelentechnologie Bolsward* (1979), 21).
133. J.Tj. Hellinga te Sybrandaburen, T. Kloostra te Bolsward en M. Koldijk te Bozum (zie *Verslag zuivelschool te Bolsward over 1891*, 4, ARA, Archief zuivelschool Bolsward, doos 6, na raadpleging verplaatst naar 2.04.10, inv. no 683).
134. *Idem*, 5, ARA, ibidem.
135. *Idem*, 11, ARA, ibidem.
136. *Idem*, 5 en 16, ARA, ibidem.
137. *Verslag zuivelschool te Bolsward over 1892*, 6, ARA, ibidem.
138. Ibidem.
139. *Idem*, 8, ARA, ibidem. Dit in tegenstelling tot de bewering dat de opleiding uitsluitend op de zuivelbereiding op de boerderij was gericht, waar de boterbereiding voor mannen taboe was geworden (zie *75 Jaar levensmiddelentechnologie Bolsward* (1979). De scheidslijn lijkt eerder te liggen tussen met handkracht (vrouwen) of met stoomkracht (mannen) aangedreven fabrieken. Het was ook wel mogelijk 'fabrieken' met stoomkracht op de grotere boerderijen in te voeren, maar aangezien de groep grote zelfstandigen klein was, kon deze geen serieuze doelgroep voor handelaren daarin vormen.
140. Directeur van de melkinrichting te Kampen, gediplomeerd door de Landhuishoudkundige School te Groningen. Hij heeft aan het hoofd van een boerderij in Wageningen gestaan en aldaar lessen aan de landbouwschool gegeven (zie *MB GOML* 1889, 119; foto: GELUK, *Zuivelcoöperatie in Nederland*, (1967), 75).
141. *MB GOML* 1888, 4.
142. *Idem*, 5.
143. *Idem*, 4-5.
144. Boele werd in 1889 opgevolgd door M. Holtland uit 's Heerenbroek.
145. I.t.t. enkele regels verder dat de afdeling Over-Betuwe bosbouwonderwijs wenst. Het lijkt mij aannemelijk dat daar Over-Veluwe bedoeld is.
146. *MB GOML* 1888, 48-50.
147. *Idem* 1889, 120.
148. Bijv. 16 liter per dag, tot 50 liter aangevuld, Lichtenvoorde: *idem* 1891, 3; m.b.v. buren tot 100 liter aangevuld, Zieuwent: *idem*, 3; en 5 koeien, 50 liter per dag, Varsseveld, *idem*, 13; 60 liter zelf per dag, 40 liter van buren, Broekland, Apeldoorn: *idem* 1892, 9; 40 liter zelf per dag, 60 liter van buren, Silvolde: *idem*, 10; 6 kleine koeien, bijlevering andere boerderij, Ruurlo: *idem*, 11; als bijzaak in een kleistreek, meestal maar 4 melkkoeien, Beusichem: *idem*, 13; kleine boerderijen tezamen weinig melk waardoor steeds de melk van 4 boeren, Winterswijk: *idem*, 15; met melk van een naburige boerderij, Wehl: *idem* 1894, 94-95; 4 melkkoeien, Heteren: *idem* 1896, 163.
149. *Idem* 1891, 14; *idem* 1892, 7.
150. *Idem* 1892, 8.

151. *Idem*, 18.
152. Zieuwent, *idem* 1891, 3-4; Wamel, *idem* 1893, 244.
153. Barneveld, *idem* 1889, 121; Nijkerk, *idem* 1892, 14.
154. Vgl. GELUK, *Zuivelcoöperatie in Nederland*, (1967), 74-76 en GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland*, 1986, 168.
155. Voorbeelden: Wed. Dave, Geesteren, *MB GOMI.* 1891, 2; Wed. Wilbrink, Zieuwent, *idem*, 3; Wed. Duitshof, Varsseveld, *idem*, 12; Wed. Olthuis, Ruurloo, *idem* 1892, 11; Wed. Smalbroek, Brinkheurne, Winterswijk, *idem*, 17; Wed. Arissen, Lienden, Elst, *idem* 1894, 9.
156. Beusichem, *idem* 1892, 13; IJzenvoorde, *idem* 1893, 241; Halle, *idem* 1894, 94.
157. *Idem*, 93.
158. *Idem* 1891, 8.
159. *Idem* 1892, 8, 14.
160. *Idem* 1893, 249.
161. *Ibidem.*
162. *Idem* 1889, 122.
163. *Idem* 1891, 2-3.
164. Voor Lichtenvoorde en Zieuwent, *idem*, 3-4; Eibergen, *idem*, 11; Aalten, *idem* 1893, 237.
165. *Idem* 1892, 10.
166. *Idem*, 14.
167. IJzenvoorde, *idem* 1893, 241; Gendringen verbeterd, *idem*, 246; Beekbergen niet allen verbeterd, *idem* 1894, 92; Zelhem, erna 'fijner gekarnd', *idem* 1893, 245.
168. Ampsen, Laren: *idem* 1889, 120; Lichtenvoorde en Zieuwent: *idem* 1891, 4; Nunspeet: *idem*, 5; voorkoelen, Terwolde: *idem*, 10; Eibergen: *idem*, 11; al na wintervoordracht, maar niet voldoende, Varsseveld: *idem*, 12; Broekland, A'doorn: *idem* 1892, 9; Beusichem: *idem*, 13; Nijkerk: *idem*, 14; Brinkheurne, Winterswijk: *idem*, 17; enkelen, Gorssel: *idem* 1893, 240; Zelhem: *idem*, 245; Elst: *idem* 1894, 93; afromen i.p.v. karnen volle melk: enkelen, Gorssel: *idem* 1893, 240; zoet uitromen, Nunspeet, *idem* 1891, 5.
169. Geesteren: *idem* 1889, 2; Nunspeet: *idem* 1891, 5 en jaar later trouw gebruik bij 15 boerderijen: *idem* 1892, 7; Eibergen: *idem* 1891, 11; Lichtenvoorde jaar later thermometer burgerrecht verkregen: *idem* 1892, 8; Broekland, A'doorn: *idem*, 9; Beusichem: *idem*, 13; Nijkerk, *idem*, 14; Brinkheurne, Winterswijk: *idem*, 17; Gorssel enkele meer ontwikkelde en minder behoudende leerlingen: *idem* 1893, 240; Zelhem: *idem*, 245; Aalten na een jaar wist men zonder thermometer geen boter meer te maken: *idem*, 248; Beekbergen door velen, niet allen: *idem* 1894, 92; Elst *idem*, 93.
170. *Idem* 1893, 244.
171. *Idem*, 248.
172. *Ibidem.*
173. Geesteren: *idem* 1889, 2; Lichtenvoorde en Zieuwent: *idem* 1891, 4; Terwolde: *idem*, 10; Varsseveld: *idem*, 12; Eerbeek: *idem* 1892, 8; Broekland, A'doorn: *idem*, 9; Silvolde gereedschap in streek nagemaakt: *idem*, 10; Beusichem: *idem*, 13; Nijkerk: *idem*, 14; Borkeloo: *idem* 1893, 243; Zelhem: *idem*, 246; Doetinchem, Varsseveld en Silvolde: *idem*, 248.
174. *Idem*, 242-243.
175. *Idem*, 243.
176. *Ibidem.*
177. *Idem* 1894, 91.
178. *Idem* 1896, 164.
179. *Idem* resp. 1891, 2; *idem* 1892, 11, 14; Beekbergen: *idem* 1894, 92; *idem* 1896, 165.
180. *Idem* 1893, 239.
181. *Idem* 1892, 8.
182. *Idem* 1894, 94.
183. *Idem* 1893, 238-239.
184. Over locale boterprijs: Ampsen, Laren, *idem* 1889, 121; Barneveld, idem; ruilen tegen

winkelwaren: Lichtenvoorde en Zieuwent: *idem* 1891, 4-5; Eibergen: *idem*, 12; Varsseveld: *idem*, 12-13; Voorst bij Gendringen: *idem* 1896, 165; veralgemenisering naar zoveel plaatsen in Achterhoek: *idem* 1894, 89, Burgemeester Rau vestiging vertrouwd persoon die naar kwaliteit betaalt, Lichtenvoorde en Zieuwent: *idem* 1891, 4-5; Varsseveld en Doetinchem meer naar kwaliteit: *idem* 1892, 11; Lochem botermarkt nu zo goed als opgeheven en boter weer naar winkels: *idem* 1894, 89; besteding boter 'Over-Veluwe', Nunspeet: *idem* 1891, 6-8.

185. *Idem* 1892, 13.
186. *Idem* 1893, 245.
187. *Idem*, 241-242.
188. *Idem* 1889, 121.
189. *Idem* 1891, 4; *idem* 1892, 8.
190. *Idem* 1894, 95.
191. *Idem* 1892, 10-11.
192. Begroting handseparator: *idem*, 18; gedemonstreerd bij voordracht in Aalten, die 1/2 kg boter meer leverde van hoeveelheid melk die 2 liter minder bedroeg bij dezelfde wijze van werken, met dezelfde soort melk: *idem* 1893, 237; toegepast centrifugeren, Borculo: *idem*, 243; enige dagen met handseperator, Wamel: *idem*, 244; voordracht met roomafscheider, Zelhem: *idem*, 245; na cursus nog enige dagen met roomafscheider en balans-centrifuge, Gendringen: *idem*, 246; openbare les met roomafscheider voor gezamenlijk karnen, mogelijkheid vetweiderij door melkvee vervangen 'als men van het werk der zuivelbereiding op de boerderij ontheven wordt', Heteren: *idem* 1896: 164.
193. Lienden, Elst, *idem* 1894, 93; Heteren, *idem* 1896, 164.
194. *Idem* 1894, 95-96.
195. *Idem* 1896, 167-168; bekrachtigd in: *idem* 1897, 26-27.
196. *Lhhk Congres* 31 (1878), 111-112.
197. *Idem* 43 (1890), 152.
198. *Idem*, 155-156.
199. *Idem*, 156.
200. *Idem* 44 (1891), 136-141, 145-146.
201. *Idem* 75 (1923), 75.
202. *Idem* 58 (1906), 34, 129, 146-147.
203. *Idem*, 138.
204. *Idem*, 146.
205. *Idem* 59 (1907), 199.
206. *Idem* 58 (1906), 131.
207. *Idem* 59 (1907), 206.
208. *Idem* 58 (1906), 136.
209. *Idem*, 143.
210. *Idem* 59 (1907), 29-30.
211. *Idem*, 245.
212. *Idem* 58 (1906), 136; *idem* 59 (1907), 232.
213. *Idem* 58 (1906), 131.
214. *Idem* 59 (1907), 34.
215. *Idem* 58 (1906), 131.
216. *Idem*, 145.
217. *Idem*, 150; *idem* 59 (1907), 79.
218. *Idem*, 80 en Prae-advies (geen nummering).
219. *Lhhk Congres* 59 (1907), 219.
220. *Idem*, 33-34.
221. *Idem*, 244.
222. *Idem*, 74.
223. *Idem* 75 (1923), 59.
224. *Idem*, 61.

225. *Idem* 59 (1907), 233.
226. *Ibidem.*
227. *Ibidem.*
228. *Idem* 75 (1923), 73.
229. *Idem* 75 (1923), 59-60.
230. *Idem*, 60-61.
231. *Idem*, 60.
232. *Idem* 59 (1907), 34.
233. GELUK, *Zuivelcoöperatie in Nederland*, (1967), 159-160.
234. *Lhhk Congres* 59 (1907), 65.
235. *Idem* 75 (1923), 66.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK VIJF

1. Zie mn. GREVER en WAALDIJK, *Feministische Openbaarheid*, 1998.
2. VAN EIJL, *Het werkzame verschil*, 1994.
3. *Haagsche Courant*, 5-10-1903, IIAV, Archief NBV, 303, microfiche (jachet, voortaan aangeduid met j.) 469.
4. Onder de titel *Van Hier en Daar*, geen tijdschriftaanduiding, 28-3-1903of4 (dit is niet goed te lezen), in: IIAV, idem, j. 469. Als doel was geformuleerd: 'landbouw, fokkerij, bijenteelt enz, boom-, bloem- en vruchtenkweekerij (ten verkoop) te bevorderen en aan te moedigen, evenals het bestuur van landerijen, hetzij als eigenares of rentmeesteres'. Zie hierover ook 'The Women's Agricultural and Horticultural Union', *Report of the International Congress of Women held in Toronto, June 24e-30e, 1909*, The National Council of Women of Canada, Toronto 1910, 327-329. Onder de naam 'Women's Farm and Garden Union' heeft een organisatie in 1929 geen afgevaardigden, maar wel een rapport en de groeten gestuurd voor de eerste internationale bijeenkomst van plattelandsvrouwen. Het is onduidelijk of het dezelfde organisatie is onder een andere naam (zie *What the Country-Women of the World are doing. Report of The First Conference of Rural Women's Organisations called by the International Council of Women*, London, April 30th-May 3rd, 1929, 56).
5. *Bijvoegsel van De Huisvrouw*, 1903, no 36, 5 sept.; als knipsel in: ARA, Archief KNLC. Zie ook: *Programm und Aufnahmebedingungen der landwirtschaftliche Haushaltschule im Hameln*, 1902, met stempel van Boeke erop, IIAV, Archief NBV, 328, j.502/503.
6. *Lhhk Congres* 57 (1905), 153-159. Vlg. EWERT, H., et al., *Den Fortschritt der Landwirtschaft fördern. 100 Jahre Landwirtschaftskammer Hannover, Ein Ausflug durch die Geschichte der Landwirtschaftskammer Hannover*, Hannover 1999, 130-135.
7. Uitgetypt autografisch manuscript, '"Terugblik", opgeschreven door Tante Theda (Theda Wilmina Schetjea Mansholt: 1879-1956)', met dank aan H. Krips-van der Laan.
8. Bijv. *Nederlandsch Landbouw Weekblad* 17 (1908), no 22, 30 mei; no 27.
9. *Lhhk Congres* 57 (1905), 35-36; 151-161; D.G. Montenberg, leraar aan de RLWS te Nijmegen, leidde het vraagpunt in 'Wat kan gedaan worden teneinde te geraken tot een meer doelmatige en practische opvoeding en opleiding van de dochters van landbouwers en anderen, voor hare taak als vrouw in het huisgezin en in het bedrijf van den landbouwer'.
10. Jan Leppink was onderwijzer in Eibergen van 1892 tot 1930 en vervulde daarnaast allerlei functies in de landbouw, o.a. als secretaris van 1897-1928 van de plaatselijke afdeling van de GOML. Vanaf 1893 gaf hij ook landbouwonderwijs, WORMGOOR, J., (ed.), *Achteraf, een mooie tijd... Van meester Leppink tot afdeling landbouw*, (Eibergen, 1998), 10-19, foto op 10. Vermeld staat ook zijn voorbereidende werk voor de landbouwhuishoudcursussen voor meisjes maar niet de landbouwcursus aan meisjes, *idem*, 16.
11. *Nederlandsch Landbouw Weekblad* 15 (1906), no 10, 10 mrt, 2; *MB GOML* 1909, 123; *25j*

Landbouwhuishoudonderwijs, 1938, 7; SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 37.

12. VEENSTRA, *De geschiedenis van een geslacht*, 1972, 123-125. De landbouwwinterschool was tot 1907 een gemeentelijke school.
13. J. KOK, in: *25 Jaar landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 6.
14. VUYST, P. DE, *De maatschappelijke rol der boerin. Hare opleiding. De boerinnenkringen. – Hunne Inrichting in het buitenland. Practische wenken*, Brussel 1907.
15. Bijv. *Nederlands Landbouw Weekblad* 17 (1908), no 22, 30 mei; no 27; 'Landbouwhuishoudonderwijs voor boerendochters', *NRC* 9-6-1910, IIAV, Archief NBV, 305, j. 471.
16. Zie levensbeschrijving GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland*, 1986, 176.
17. *Bijvoegsel bij het Nederlands Landbouw Weekblad*, (1908) 25, 20 juni 1908.
18. Krantenknipsel uit *NRC*, 11-11-1908 over de HB-vergadering van 10-11-1908, IIAV, Archief NBV, 304, j. 470.
19. *Ibidem*; brief Vorsterman van Oyen aan NBV, d.d. 18-11-1908, IIAV, idem, 307, j. 482; brief *idem*, 1-08-1909, ibidem.
20. *25 Jaar landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 6; SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs*, 1966, 39.
21. I.t.t. LELIMAN-BOSCH, *Geschiedenis van het huishoudonderwijs*, 1933, 113 (zie: oproep 8 mrt 1909, IIAV, Archief NBV, 1000, j. 1615, derde rij). C. Broekema, secretaris Friesche Maatschappij van Landbouw verwijst naar 8 maart in zijn reactie aan het NBV, 24-5-1909 (zie: IIAV, idem, 307, j. 482). Ook G. Nobel verwijst naar 8 mrt 1909, (zie: G. Nobel aan M. Heinen, 15 -9-1909, IIAV, idem, 329, j. 504). SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs*, 1966, 39; 186.
22. Lasonder, Overijsselsche Landbouwmaatschappij aan NBV, 15-3-1909 (zie : IIAV, Archief NBV, 329, j. 504); C. Broekema, secretaris Friesche Maatschappij van Landbouw aan NBV, 24-5-1909 (zie: IIAV, idem, 307, j. 482); G.Nobel, secretaris Vereeniging ter Ontwikkeling van den Landbouw in het Hollands Noorderkwartier aan NBV, 15-8-1909 (zie: IIAV, idem, 329, j. 504); DB-vergadering GOML van 20-3-1909 (zie: RA GELDERLAND, Archief van de Geldersche Maatschappij van Landbouw 1845-1970 en haar afdelingen, inv. no 7).
23. Verslag van HB-vergadering van 22-3-1909, waarin het voorstel van D.R. Mansholt en circulaire van het NBV aan de orde geweest, *NRC*, 23-3-1909, IIAV, Archief NBV, 305, j. 471; *Landbouwhuishoudonderwijs voor de vrouwelijke landbevolking*. Rapport uitg. door de heeren D.R. Mansholt, J. Heidema, J. Westerdijk aan het hoofdbestuur der GMLN, Groningen 1910, voorwoord.
24. *Idem*, 3-27. N.B. Duitsland en Oostenrijk omvatten destijds veel meer grondgebied dan nu.
25. G. NOBEL, in: *25j Landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 10. Verslag over 24-11-1909, *NRC* 25-11-1909.
26. *Telegraaf* 24-3-1919.
27. *MB GOML* 1909, 121-126. Vgl. VAN DER BURG, 'De Geldersche Maatschappij van Landbouw ook voor boerinnen aan het werk', 1995, 261-284, 454-455.
28. Manuscript rapport van Theda Mansholt t.b.v. de directie Landbouwonderwijs, 1912, RA OVERIJSSEL, Archief van de Rijksscholengemeenschap (Nieuw) Rollecate (1911) 1913-1976 (1977), inv. no 17. Hiernaar werd verwezen als een 'rapport over de wijze waarop het landbouwhuishoudonderwijs hier ten lande wordt gegeven en verstrekken van voorlichting op dat gebied'. Theda Mansholt heeft hiervoor in 1911 in het hele land cursussen bezocht (zie: brief 22-5-1912, ARA , Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 231B).
29. 'Welke vakkennis dient de toekomstige boerin te worden bijgebracht, en hoe zal die kennis 't best aangebracht en zoo ruim mogelijk verspreid worden?'; Praeadvies van C. Bulder, *Lhhk Congres* 63 (1911), 1-6; inleiding en bespreking, *idem*, 157-174.
30. *Idem* 57 (1905), 35-36, 151-161; vgl. VAN DER BURG en VAN HUET, '"Niet het diploma, maar het huwelijk maakte je tot boerin', 1992, 122.
31. (Moors H. en J. van Hegelsom), *1914-1964. Gedenkboek ter gelegenheid van het vijftigjarig*

bestaan van de Vereniging voor Landbouwonderwijs te Roermond, (Horst 1964), 67.

32. *Lhhk Congres* 63 (1911), 173.
33. *MB GOML* 1909, 122.
34. Waarschijnlijk was dat in 1899 in Zundert, waar boerinnen een eigen vergadering hielden op dezelfde tijd dat de boeren bijeenkwamen (zie: LOON, P. VAN, *Honderd jaren Noord-Brabantse Maatschappij van Landbouw*, s.l. 1951, 57).
35. *Lhhk Congres* 63 (1911), 170.
36. Bijv. 'Opleiding der boerin', door M.H.T., *Nederlandsch Landbouw Weekblad*, 17 (1908), 30 mei 1908. Voor wie de initialen M.H.T. staan, heb ik niet kunnen oplossen.
37. Bijv. Boeke (zie: *Lhhk Congres* 57 (1905), 154, waar hij met instemming R.P. Dojes, voorzitter van de GMNL aanhaalt.
38. UIL, *Tussen oogst en kroost*, 1986, 30-34.
39. Bijv. BRAUN, *De prijs van de liefde*, (1992).
40. *Bijvoegsel van De Huisvrouw*, 1903, no 36, 5 september.
41. *Landbouwhuishoudonderwijs voor de vrouwelijke landbevolking*, 1910, 2.
42. *Het Centrum*, 11-4-1910, IIAV, Archief NBV, 305, j. 471.
43. VAN ESSEN, *Opvoeden met een dubbel*, 1990, 119-201.
44. SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs*, 1966, 21.
45. *Landbouwhuishoudonderwijs voor de vrouwelijke landbevolking*,. 1910, 2.
46. 'Onderwijs aan de vrouwelijke bevolking ten platte lande', Inleiding van rijkslandbouwleraar C. R. Brinkman op de Algemene vergadering van de FML, *Bijvoegsel van het Friesch Weekblad* (1911), 11 mrt, 1, kolom 2.
47. Bijv. werd Theda Mansholt voor haar lerareresopleiding te Nijmegen bij de familie Leopold-Tonkes op 28 okt. 1909 ingeschreven als 'schoonzuster' (Gemeente Archief Nijmegen). Hendrika Tonkes was haar halfzuster uit een eerder huwelijk van haar vader.
48. Uit gedenkboeken zijn enkele namen en aantallen bekend. Het merendeel van de meisjes heeft enkele lessen als toehoorders meegemaakt. Van de Rijkslandbouwwinterschool, de latere Middelbare Landbouwschool, kwamen gediplomeerden net na de Tweede Wereldoorlog van school en daarna weer vanaf de tweede helft van de jaren vijftig. Bijv. van de gediplomeerde Adriana Aulina Westerhuis (1943 ingeschreven) is bekend dat zij is getrouwd met U. Mansholt; van Anna Gertruida Ebels (idem), dat zij de supervisie op een landbouwbedrijf op zich heeft genomen en van Syboldina Sijke Wiersum (1945 als eerstejaars ingeschreven) dat zij eerst werkzaam is geweest op een kweekbedrijf en daarna het bedrijf van haar vader heeft overgenomen, *Gedenkboek der Rijkslandbouwwinterschool te Groningen over de jaren 1893-1953*, (1954) bijlage met lijsten van oud-leerlingen; *Gedenkboek Jan Heidemaschool. Middelbare landbouwschool te Groningen, 1893-1968*, Groningen 1969, 112-113.
49. *Landbouwhuishoudonderwijs voor de vrouwelijke landbevolking*, 1910, 27-28.
50. *Lhhk Congres* 63 (1911), 1.
51. *Landbouwhuishoudonderwijs voor de vrouwelijke landbevolking*, 1910, 1.
52. OTT DE VRIES, J. (bacterioloog Rijkslandbouwproefstation te Hoorn), 'Huishoud- en Vak-Onderwijs voor de vrouw op de boerderij', *In en om de Keuken. Orgaan van de Kook- en Huishoudscholen* 16 (1909), no 3, 1-2; A.C. van Daalen uit Bennekom, rijkslandbouwleraar voor Utrecht, *Lhhk Congres* 63 (1911), 168.
53. BIELEMAN, G., *De huishouding op de boerderij. Handleiding voor Meisjes, die zich willen bekwamen voor het besturen eener huishouding ten plattelande*, bew. voor Nederland naar 'schäfers Lehrbuch der Hauswirtschaft', Doetinchem (1908), voorbericht; Verslag van een lezing op 31-12-1911, *Telegraaf* 6-1-1912, IIAV, Archief NBV, 305, j. 472; Verslag van een lezing op 3-4-1912 te Houten, *Bijblad van het Nederlandsch Landbouw Weekblad*, 21 (1912), no 14, 6 april; BIELEMAN, G., 'Plaats en taak der vrouw in het landbouwbedrijf', *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopaedisch handboek*, I, Werker-Beaujon, C., C. Wichmann en W. Werker, (Amsterdam 1914), 271-292.
54. 'Landhuishoudonderwijs voor boerendochters', *NRC* 9-6-1910, IIAV, Archief NBV, 305, j. 471.

55. Brief J. Kok aan de inspecteur, 24-2-1909, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 231B.
56. Aanvangszin ter inleiding van 'Landbouwonderwijs voor meisjes' op de ALV, 20-7-1909, *MB GOML* 1909, 122.
57. ALV, 20-7-1909, *idem*, 121-126.
58. A.C. van Daalen uit Bennekom, rijkslandbouwleraar te Utrecht, *Lhhk Congres* 63 (1911), 168.
59. Land- en tuinbouwwintercursussen, art. 18, *Staatbegroting voor 1911*, IIAV, Archief NBV, 305, j. 471.
60. Bijv. *Landbouwhuishoudonderwijs voor de vrouwelijke landbevolking*, 1910, 30; C.R. Brinkman, *Bijvoegsel van het Friesch Weekblad* (1911), 11 mrt.
61. *MB GOML* 1910, 14.
62. *Idem* 1909, 125.
63. *Lhhk Congres* 63 (1911), 165-168.
64. Van der Zande aan Gedeputeerde Staten van Gelderland, 3-10-1911, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 184.
65. *Lhhk Congres* 57 (1905), 35-36, 151-161.
66. *MB GOML* 1909, 125.
67. Zie bijv. HUET, I. VAN, *Tussen traditie en modernisering. Agrarisch bedrijf, boerinnentaak en landbouwhuishoudonderwijs in verandering, Winterswijk (Achterhoek) 1900-1940*, Doct. scriptie geschiedenis, KU Nijmegen 1988; KOOY, G., *De oude samenleving op het nieuwe platteland. Een studie over de familiehuishouding in de agrarische Achterhoek*, Assen 1959, SAAL, *Het boerengezin in Nederland* 1958, HOBBELINK, A., *Je trouwt niet alleen met een boer... maar ook met het bedrijf, zijn familie en de hele buurt. Een antropologische studie naar boerinnen in een Nederlandse plattelandsgemeente, 1950-1980*, Doct. scriptie culturele antropologie, KU Nijmegen 1982, ZWART, *Agrarische huishoudens*, 1990.
68. Bijv. HENKES, B., 'Verschoven beeldvorming over Duitse dienstbodes in Nederland: van volgzaamheid naar verraad', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 9 (1988), 290-308; HENKES, B., *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950*, Amsterdam 1995; nu bevinden Poolse boerinnen die naar Nederland zijn gekomen om met een Nederlandse boer te trouwen, zich in een vergelijkbare positie; ook voor hen is geen aandacht.
69. *MB GOML 1909*, 126. Ook: 'De inspecteur stelt zich voor nog wel eens te vergaderen met de vrouwen', *NRC* 21/7/1909, IIAV, Archief NBV, 305, j. 471.
70. *Lhhk Congres* 63 (1911), 167-168.
71. *Ibidem.*
72. *Bijvoegsel van De Huisvrouw*, 1903, no 36, 5 september.
73. In het Groningse rapport wordt de school ondergebracht onder het kopje 'Landwirtschaftliche Haushaltungsschulen'. Deze hebben tot doel dochters van landbouwers op haar taak als boerin voor te bereiden i.t.t. 'Wirtschaftliche Haushaltungsschulen', *Landbouwhuishoudonderwijs voor de vrouwelijke landbevolking*, 1910, 5-7.
74. *Lhhk Congres* 57 (1905), 153-159.
75. *Idem*, 151-153; 159-161.
76. *Nieuws van de Dag* (1908), 23 maart, IIAV, Archief NBV, 304, j. 470.
77. *Lhhk Congres* 57 (1905), 151-153; 159-161.
78. Anonymus, 'Vrouwen in de landbouw II en III', *De Huisvrouw* (1905), 5 aug.; *idem*, 12 aug., als knipsels IIAV, Archief NBV, 303, j. 470.
79. Rondreizende keukens verzorgden vanuit 't Nut voor het Algemeen o.a. kook- en/of huishoudonderricht in kleine steden zoals Assen, Dordrecht, Schiedam, Lochem, Delft, Purmerend, Bergen op Zoom, Wijk bij Duurstede, Enschede, Amsterdam, Hilversum, Wageningen, Rotterdam en Egmond. Ze worden voorlopers van het landbouwhuishoudonderwijs genoemd, maar verder onderzoek is nodig om de juistheid van deze bewering te kunnen beoordelen (zie LELIMAN-BOSCH, *Geschiedenis van het huishoudonderwijs*, 1933, 110-111). Landbouwonderwijzer J. Leppink gaf in 1906 en enkele jaren daarna onder de hoede van de plaatselijke afdeling van de GOML een cursus 'algemene landbouwonderkunde voor boerendochters' in Groenlo, zie 5.1.

80. Rijkslandbouwleraar voor Zuid-Groningen en directeur van de rijkslandbouwwinterschool te Veendam, KOK, in: *25j Landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 6.
81. *Ibidem.*
82. OTT' DE VRIES, 'Huishoud- en Vak-Onderwijs voor de vrouw op de boerderij', 1909. Ott ging uit van een cursusduur van 3 maanden met elke week 3 dagen van 6 lesuren.
83. 'Landbouwtentoonstelling te Roermond' (d.d. 16 juni 1909), *NRC*, 17 juni 1909, Ochtendblad A, IIAV, Archief NBV, 329, j. 504.
84. *Lhhk Congres* 63 (1911), Prae-advies, 4.
85. C. Nobel, G. Nobel, M. Arbeiter, A. Visser-Swaag, J. Zijp-Wijdenes Spaans, L. Scheij, K. v.d. Zande. De eerdergenoemde Ott was overigens geen lid.
86. *Landbouwhuishoudonderwijs voor de vrouwelijke landbevolking*, 1910, 30.
87. *Idem*, 33-42.
88. *Idem*, 31.
89. *Verslag der Commissie benoemd door het bestuur der Vereeniging tot Ontwikkeling van den Landbouw in Hollands Noorderkwartier tot het beramen van plannen betreffende het geven van Onderwijs aan boerendochters*, (cie: C. Nobel, G. Nobel, M. Arbeiter, A. Visser-Swaag, J. Zijp-Wijdenes Spaans, L. Scheij, K. v.d. Zande), s.l. 1910, 4.
90. Deze congregatie kwam oorspronkelijk uit Münster maar had tevens een moederhuis in het Limburgse Steijl (zie MAAS, H., 'De Boerinnenschool van Lierop. De eerste landbouwhuishoudschool van Nederland', *Lierop, 'n beeld van een dorp*, Maas, T. (ed.), Lierop 1990, 150).
91. *Idem*, 149-158; Brochure Statuten van de Vereeniging tot opvoeding van meisjes uit den boerenstand, te Lierop, *Bijvoegsel van de Nederlandsche Staatscourant* no 293, 15-12-1910, no 1561. Brieven aan Van der Zande, 23-4-1911 en 30-11-1911 en brief van Van der Zande, 26-9-1911, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 192.
92. Brief aan inspecteur, 29-6-1910, ibidem.
93. Statuten van de Vereeniging tot opvoeding van meisjes uit den boerenstand, te Lierop, *Bijvoegsel van de Nederlandsche Staatscourant* no 293, 15-12-1910, no 1561, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 192
94. Verslag van de Algemene Vergadering van de Geldersche Boerenbond van 18-6, *NRC*, 19-6-1912, IIAV, Archief NBV, 305, j. 472.
95. *Lhhk Congres* 63 (1911), 1-6, 157-174.
96. *Verslag der Commissie betreffende het geven van Onderwijs aan boerendochters*, 1910, 15.
97. *Idem*, 3.
98. Brief J. Kok aan de inspecteur, 24-2-1909, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 231B.
99. *Lhhk Congres* 63 (1911), 162.
100. Brief J. Kok aan de inspecteur, 24-2-1909, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 231B.
101. *Lhhk Congres* 63 (1911), 168.
102. *Idem*, 171-172.
103. *Landbouwhuishoudonderwijs voor de vrouwelijke landbevolking*, 1910, 29.
104. Brief 29-6-1910 aan inspecteur, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 192.
105. *Lhhk Congres* 63 (1911), 172.
106. *Idem*, 169.
107. *Idem*, 161; *MB GOML* 1911, 18-19.
108. *Lhhk Congres* 63 (1911), 163-164.
109. Bijv. Den Hartog op de Algemene vergadering van de GOML, *MB GOML*, 1910, 17.
110. Brief van 7-1-1909, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 231B.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK ZES

1. *Bijvoegsel Nederlandsch Landbouw-Weekblad* 21 (1912) no 18, 4 mei.
2. Manuscript rapport van Theda Mansholt t.b.v. de directie Landbouwonderwijs, 1912, RA OVERIJSSEL, Archief van de Rijksscholengemeenschap (Nieuw) Rollecate (1911) 1913-1976 (1977), inv. no 17; KOK, in: *25 Jaar landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 9.
3. Het eerste leerjaar ging niet door vanwege de te geringe aanmeldingen. Theda Mansholt weet dit aan een te grote onbekendheid met dit onderwijs, het relatief hoge schoolgeld, en wellicht een te korte dan wel een te vroege periode voor de inschrijving (zie Manuscript rapport van Theda Mansholt t.b.v. de directie Landbouwonderwijs, 1912, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 17). Hoewel het de bedoeling was om het nogmaals te proberen, is een vaste landbouwhuishoudschool te Groningen nooit tot stand gekomen (zie ook KOK, in: *25 j landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 9).
4. Resp. HUIZINGA, in: *25 Jaar landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 12-14; VAN DER BURG, 'De GML ook voor boerinnen', 1995, 273-275; Manuscript rapport van Theda Mansholt t.b.v. de directie Landbouwonderwijs, 1912, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 17.
5. Ondanks de betrokkenheid van geestelijk adviseur van de NCB, pater van den Elsen wekte het initiatief voor een boerinnenkostschool in Lierop weerstand op bij de NCB, toen bleek dat bestuursleden in de beherende vereniging financiële verantwoordelijkheid moesten meedragen. Daarna lukte het inspecteur voor landbouwonderwijs Van der Zande om initiatiefnemer pastoor Offermans ertoe aan te zetten de NCB-voorzitter G. Coovelt en geestelijk adviseur pater van den Elsen in de Commissie van Toezicht te benoemen en de NCB zodoende toch bij de school betrokken te houden. (zie ook MAAS, 'De boerinnenschool van Lierop', 1990, 149-158; 'Brochure Statuten van de Vereeniging tot opvoeding van meisjes uit den boerenstand, te Lierop', *Bijvoegsel van de Nederlandsche Staatscourant* no 293, 15-12-1910, no 1561; Offermans aan Van der Zande, 23-4-1911 en antwoord 26-9-1911, ook brief Offermans aan Van der Zande, 30-11-1911, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 192. De school sloot zich in 1918 bij de NCB aan (zie '*Verslag landbouwhuishoudschool Lierop over 1918*' en '*NCB. Verslag over het jaar 1920, tevens Feest-Verslag bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van den N.C.B. 1896-1921*', 46).
6. Leerplan bij de subsidie-aanvraag voor 1914, resp. verslag van de landbouwcursus voor meisjes te Wolfaartsdijk, zomer 1914, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 190. Andere voorbeelden: 1916 voor cursus te Noordbroek i.p.v. vruchtenteelt bemestingsleer en i.p.v. bloementeelt pluimveeteelt, RA GRONINGEN, Groninger Maatschappij van Landbouw, inv. no 4.25.
7. Van der Zande, Notulen vergadering Inspecteur van het landbouwonderwijs Van der Zande met de dames landbouwhuishoudleraressen, 20-12-1916, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
8. Bulder leidde een vraagpunt in over de benodigde vakkennis voor de toekomstige boerin op het 63e Nederlandsch Landhuishoudkundige Congres (zie *Lhhk Congres* 63 (1911), 1-6, 157-174). Nadat de Limburgse Landbouw Bond (LLB) zich voor de zorg voor het landbouwonderwijs aan meisjes in Limburg had uitgesproken en voor het beheer van haar onderwijsvoorzieningen in 1914 een financieel onafhankelijke vereniging had opgericht, stelde ze o.a. Bulder aan voor de lessen scheikunde aan de nieuwe landbouwhuishoudschool te Posterholt (zie Verslag landbouw-huishoudschool te Posterholt 1914/1915, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 193 en *Gedenkboek van den LLTB, 1901-1926*, 80). In de bijzondere Commissie voor Landbouwhuishoudonderwijs -in 1920 ingesteld onder deze vereniging- werd Bulder benoemd tot adviserend lid (*Verslag LLTB over 1920*, 15).
9. Zie staatje, *25 Jaar landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 8; ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 231B.

10. Mansholt aan Van der Zande, 7-4-1915, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, 193; Van der Zande aan Van Rijn te Zutphen, 14-5-1915, idem, inv. no 184. Waarom de plannen zijn opgeschort en afgesteld, is niet bekend.
11. *NCB. Verslag over het jaar 1919*, 133-134; *NCB. Verslag over het jaar 1920*, 209.
12. VAN HUET, *Tussen traditie en modernisering*, 1988; BURG, M. VAN DER, en I. VAN HUET, '"Je ging d'r heen als je er bij wilde horen". Boerinnen en landbouwhuishoudonderwijs in Winterswijk vóór 1940', *BoerinNU. Vakblad voor vrouwen werkzaam in de land- en tuinbouw* 1 (1991)-2, 25-30; een voornemen in die richting was ook besproken op de vergadering van de inspecteur met de leraressen, 1916.
13. Resp. 1911, A. Neeb, rijkslandbouwleraar van Zuid-Holland, 20-7-1911, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 231B; rijkstuinbouwschool te Alkmaar: Verslag lbhho over 1915, VOLHN, idem, inv. no 188; te Schagen, Verslag lbhho over 1914 en 1915, Vereniging voor Lbhho, ibidem.
14. *MB GOML* 1909, 125; *Lhhk Congres* 63 (1911), 171.
15. *Ibidem.*
16. *MB GOML 1912*, 114. Bij een overzichtslijst legde Van der Zande uit dat 'huishoudkunde' als onderwerp van de cursus moest worden geïnterpreteerd als landbouwhuishoudkunde (zie Van der Zande aan NBV, 14-11-1912, IIAV, Archief NBV 329, j. 504).
17. Pakket Utrecht, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 229.
18. Deze stond bekend als cursus E.; Verslag cie lbhho VOLHN over 1912, idem, inv. no 188; Verslag over 1913, Hollandsche Maatschappij van Landbouw, *Bijvoegsel Nederlandsch Landbouw-Weekblad* 23 (1914), no 20/14, 16 mei, IIAV, Archief NBV 329, j.504.
19. Uitnodiging voor een Verg. met Cie van Toezicht, Verzoek voor instelling dergelijke cursus aan inspectie, 29-4-1912 en goedkeuring, 2-5-1912, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 188.
20. Manuscript rapport van Theda Mansholt t.b.v. de directie Landbouwonderwijs, 1912, RA Overijssel, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 17; *Hand. der GMLN over 1911/1912*, 153.
21. Adviesrapport Th. Mansholt, 3-10-1914, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 231B.
22. Verslag Groninger Landbouwbond van het gegeven onderwijs in de landbouwhuishoudkunde in Groningen, 1 april 1915-1916; idem 1916-1917, idem, inv. no 231B; Verslagen van de werkzaamheden der landbouwhuishoudleraressen, over 1915, 1916, RA GRONINGEN 0.44.14, 4.25-26; P. Sybesma, Overzicht van de werkzaamheden te Groningen in 1920, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
23. Verslag van het lbhho over 1912 vanuit de GOML, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 175[1].
24. Idem; *MB GOML* 1912 t/m 1916.
25. Notulen vergadering Inspecteur van het landbouwonderwijs Van der Zande met de dames landbouwhuishoudleraressen, 20-12-1916, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
26. Herinnering van lerares M. v.d. Knoop (kwam van Industrieschool te Harderwijk), *Het werken en streven der Bond van Oud-Leerlingen bij in het landbouwhuishoudonderwijs in Friesland. Jaarboekje ter gelegenheid van het 12 jarig jubileum*, s. l. (1932). N.B. de datum 1911 in haar beschrijving klopt niet; de eerste cursus begon mei 1912 (zie HUIZINGA, in: *25 Jaar landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 14).
27. Bijv. landbouwhuishoudlerares M. Raat, standplaats Zwolle, Verslag van de praktische resultaten van landbouwhuishoudonderwijs, huishoudelijke gedeelte, 1920, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
28. J.P. WIJNGAARDEN, Verslag van werkzaamheden lbhho vanuit standplaats Dordrecht over 1920, 1-3-1921, ibidem.
29. Zij is plotseling overleden toen zij directrice was van landbouwhuishoudschool te Borculo, onder beheer van de GOML, *MB GOML* 1937, 8.

30. *Idem*, 1921, 4.
31. Lerares J. Niemeyer, Verslag der werkzaamheden in 1920, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
32. *MB GOML* 1921, 4, 6.
33. *Idem*, 1911, 18-19; *Lhhk Congres* 63 (1911), 161.
34. *MB GOML* 1919, 68.
35. Groningen, 1915 te Kleinemeer, GL aan Van der Zande, 14-7-1915, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 231B. Overijssel, c. ABTB-afd. Heeten ging in 1919 niet door (zie Notulen Cie voor Landbouwonderwijs, 9-5-1919, RA OVERIJSSEL, Archief OLM, 664); alsook 1919 c. te Wijhe, gepland vanuit de GOML (zie *MB GOML* 1920, 6); Gelderland, 1914 c te Gorssel, (zie GOML aan Van der Zande, 25-2-1915, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 182) ging niet door wegens 'gebrek aan localiteit' (zie *MB GOML* 1915, 51); Utrecht, 1920 te Hamersveld vanuit de ULG (zie Verslag werkzaamheden 1920 van lerares A. van Dorsser 31-3-1921 oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL) en in 1920, kon ook Heukelum, ZH, met drie aanmeldingen niet doorgaan (zie Verslag over 1920, lerares D. van Wijngaarden, Dordrecht, 11-3-1921, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL); in 1920 ging de cursus te Dreischor niet door vanwege te weinig inschrijvingen (zie Verslag werkzaamheden over 1920, lbhhl J. Lindenbergh, Zierikzee, 22-3-1921, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL).
36. C. Stevens aan van der Zande, 29-5-1917, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 190.
37. Landbouwhuishoudlerares G. Veldman, Verslag van de werkzaamheden in 1920, 15-3-1921, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
38. *MB GOML* 1919, 68-69.
39. Bijv. vroegen oud-leerlingen te Schildwolde (Gr) in 1916 bij Doornbosch om een vervolgcursus 'Verpleging van moeder en het jonge kind', RA GRONINGEN, Groninger Maatschappij van Landbouw, inv. no 4.25.
40. Vervolgcursus voor meisjes in groente-, fruit- en bloementeelt, resp. 12.5, 7.5 en 5 uur, totaal 25 uur te Delden, (zie Begroting Cie voor Lbo, Overijssel 1917/18, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 182).
41. Manuscript rapport van Theda Mansholt t.b.v. de directie Landbouwonderwijs, 1912, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 17.
42. Rijkslandbouwleraar Otten, te Meppel aan Van der Zande, 26-9-1915; Advies Mansholt aan Van der Zande, 5-10-1916, beide ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 182.
43. Vastgesteld op vergadering Cie van Advies inzake lbhho, 6-11-1920, ARA, Archief Directie van Landbouw, landbouwonderwijs, toegepast o.a. blijkens Overzicht werkzaamheden van J. Braak te Hengelo, 22-3-1921, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
44. Notulen Cie voor Landbouwonderwijs in Overijssel, 29-9-1919, RA OVERIJSSEL, OLM-archief, 664.
45. Lerares G. Dinger aan Van der Zande, 20-3-1918; Antwoord met accoord, 30-3-1918, beide ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 184 (zie ook *MB GOML* 1919, 68).
46. Verslagen van het lbhho vanuit de Vereniging voor Lbhho te Winkel, over 1916, ARA idem, inv. no 188.
47. Landbouwhuishoudlerares L. Tollens, Verslag der werkzaamheden over 1920, 1-3-1921, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
48. Bijv. lbhhc te Veendam 1914 (zie Verslag over 1914, ARA, Archief Min. van Binnen-

landse Zaken, afd. NO, inv. no 231B); Cursus Oud-Beijerland, 1918-1920, (zie J.P. Wijngaarden, Verslag van werkzaamheden lbhho vanuit standplaats Dordrecht over 1920, 1-3-1921, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL).

49. M.b.t. motivatie, A. Doornbosch, Werkzaamheden over 1915, RA GRONINGEN, Groninger Maatschappij van Landbouw, inv. no 4.25; m.b.t. ambitie als gevolg van 'meerdere ernst en practische ervaringen', idem over 1916, ibidem 4.26, alsook overgenomen in verslag van het lbhho vanwege de GL 1 april 1916 – 1 april 1917, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 231B.
50. Jensema, Verslag der werkzaamheden over 1916, RA GRONINGEN, Groninger Maatschappij van Landbouw, inv. no 4.26.
51. Verslag cursus voor landbouwhuishoudkunde aan meisjes 1911, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 188. Gepubliceerd *Bijvoegsel Nederlandsch Landbouw-Weekblad* 21 (1912), no 18, 4 mei.
52. Manuscript rapport van Theda Mansholt t.b.v. de directie Landbouwonderwijs, 1912, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 17.
53. Zie de correspondentie tussen Offermans en Van der Zande, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 192.
54. A. Sprenger aan Van der Zande, 12-6-1913, ibidem.
55. Rijkstuinbouwleraar Noord-Brabant, Snellen aan Van der Zande, 26-8-1915, ibidem.
56. Van der Zande aan Offermans, 11-3-1914, ibidem.
57. Offermans aan Van der Zande, 24-3-1914, ibidem.
58. Zie de correspondentie, idem, inv. no 193.
59. Verslag van Th. Mansholt over een bezoek aan Posterholt in mei 1915 aan Van der Zande, zonder datum, ibidem.
60. Mansholt aan Van der Zande, 2-5-1916, idem, inv. no 192.
61. Mansholt aan Van der Zande, verslag 2-5-1916; advies 19-5-1916, 5-7-1916; Offermans aan Van der Zande, 23-2-1916, 7-5-1916, 23-6-1916; Van der Zande aan Offermans 2-6-1916, 17-6-1916; Verslag over 1916; idem over 1917, ibidem.
62. Verslagen per jaar, ibidem.
63. Van de eerste groep van 25 leerlingen kwam slechts 1 leerlinge niet uit Limburg, maar uit het nabijgelegen Brabantse Panningen (zie Verslag landbouw-huishoudschool Posterholt 1914/1915, idem, inv. no 193). In 1926 kwamen er van de 16 afgestudeerden 2 van buiten Limburg (zie *Land en Vee*, (1926), no 31, 30 juli, 3).
64. *Gedenkboek Vereniging voor Landbouwonderwijs te Roermond, 1914-1964*, (H. Moors en J. van Hegelsom, 1964), 55.
65. ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 184.
66. Krabbeltje van Van der Zande aan Minister, zonder datum, ibidem.
67. Korte levensbeschrijving, GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland 1783-1983*, 1986, 214.
68. Huizinga aan Van der Zande, 29-12-1912, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 184.
69. Ibidem.
70. Door de overgang van een provinciale indeling naar een diocesane afbakening, kwamen de Gelderse afdelingen ten zuiden van de Waal vanaf 1920 onder de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB) te vallen. Zij hoorden namelijk tot het bisdom 's Hertogenbosch. De landbouwhuishoudschool bleef in het overige deel doorgaan.
71. *Jaarverslag ABTB over 1919*, 114-117.
72. Bijv. 'vooral huishoudelijke gedeelte gewaardeerd', Jaarverslag huishoudkundigen der FMI over 1914, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 175[1]; Alkmaar 5j cursus: 'Meer belangstelling huishoudelijke vakken in het algemeen'; Schagen 2j cursus, 'koken meeste belangstelling' (zie Verslag van het landbouwhuishoudonderwijs vanuit VOLHN over 1914, ibidem, inv. no 188).
73. Verslag van het landbouwhuishoudonderwijs vanuit de VOLHN over 1912, mrt 1913, ibidem.

74. Verslagen van het lbhho in 1916 vanuit Ver. voor Lbhho te Winkel, ibidem.
75. Verslagen van het lbhho in 1914 vanuit VOLHN, ibidem.
76. Verslagen van het lbhho in 1915 vanuit VOLHN, ibidem.
77. Verslagen van het lbhho in Noord-Holland over 1916, ibidem.
78. Verslagen van het lbhho in 1914 vanuit de VOLHN, ibidem
79. Verslagen van het lbhho in 1914, door de Ver. v. Lbhho te Winkel, idem vanuit VOLHN.
80. Beide ibidem.
81. Verslagen van het lbhho in 1915 vanuit de Ver. voor Lbhho te Winkel, idem in 1916, ibidem.
82. Notulen vergadering Inspecteur van het landbouwonderwijs Van der Zande met de dames landbouwhuishoudleraressen, 20-12-1916, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
83. Vergadering van Commissie van Onderwijs in Overijssel met de Commissie van Advies inzake het lbhho en de OLM-landbouwhuishoudleraressen, 12-3-1918, RA OVERIJSSEL, Archief OLM, inv. no 664.
84. Commissie voor Landbouwonderwijs in Overijssel aan Commissie van Advies inzake landbouwhuishoudonderwijs in Overijssel, 28-6-1920, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 10.
85. Commissie van Advies, Th. Mansholt aan Commissie voor Landbouwonderwijs in Overijssel, zonder datum, antwoordend op 28-6-1920, ibidem.
86. Inspecteur van het landbouwonderwijs Van der Zande aan het Bestuur van de Bond van Leeraressen bij het Huishoudonderwijs, d.d. 10-2-1913, antwoord 6-3-1913, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL, kopie in particuliere collectie Van der Burg; 'staatsbegrooting 1914', *Bijvoegsel van het Landbouw-Weekblad* 22 (1913), no 51, 20 dec.
87. Eerst plannen om in RLWS te Meppel te huisvesten, VAN DER ZANDE, in: *25j landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 16 en aangehaald door SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 66-67; 'staatsbegrooting 1914', *Bijvoegsel van het Landbouw-Weekblad* 22 (1913), no 51, 20 dec; huurovereenkomsten e.d.(zie RA OVERIJSSEL, Archief OLM, inv. no 56).
88. In deze cie werd hij herbenoemd in 1910. T.g.v. de zomervergadering van de OLM was een excursie op zijn landgoed georganiseerd, waarbij ook P. van Hoek, Directeur-generaal van Landbouw aanwezig was! (zie *Jaarverslag der OLM over 1910*, 6, RA OVERIJSSEL, Archief OLM, inv. no 359).
89. Manuscript rapport van Theda Mansholt t.b.v. de directie Landbouwonderwijs, 1912, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 17.
90. Inspecteur van het landbouwonderwijs Van der Zande aan het Bestuur van de Bond van Leeraressen bij het Huishoudonderwijs, d.d. 10-2-1913, antwoord 6-3-1913, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL, kopie in bezit; 'staatsbegrooting 1914', *Bijvoegsel van het Landbouw-Weekblad* 22 (1913), no 51, 20 dec.
91. 'Staatsbegrooting 1914', *Bijvoegsel van het Landbouw-Weekblad* 22 (1913), no 51, 20 dec.
92. *25 Jaar landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 20.
93. Correspondentie Th. Mansholt en notulen van de docentenvergaderingen in de periode 1913-1916, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 13, 18 en 1.
94. *25 Jaar landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 19, 25.
95. SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 69.
96. MANSHOLT, in: *25 Jaar landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 19.
97. Goedkeuring dd 30-11-1918, ARA, Archief Afd. NO, inv. no 3.11, 4275. Goedkeuring door Tweede Kamer (zie *NRC* 19-12-1918, IIAV, Archief NBV, 305, j. 473 alsook *In en om de Woning* 24(1918), 72 en *Nederlandsch Landbouw-Weekblad* 27 (1918) no 51, 21 dec.).
98. Vier van de eerste acht aangemelde leerlingen konden niet de vereiste diploma's overleggen en kregen een proefperiode van vier maanden. Een nagekomen negende

aanmelding werd afgewezen, omdat Theda Mansholt haar handen vol dacht te hebben aan de reeds aangemelde, corr Rollecate, 5-8-1913, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, 13; Zeven leerlingen haalden uiteindelijk in 1915 het diploma, NRC 16-4-1915, IIAV, Archief NBV, 305, j. 473.

99. A.M.C-J, in: *25 Jaar landbouwhuishoudonderwijs*, (1938), 57. Annie (A.M) Cleveringa-Jensema was zelf leerlinge van de eerste groep 1913-1915. Zij was gediplomeerd lerares in koken en voedingsleer, corr Rollecate, 18-9-1914, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 30.
100. Uitzondering was de 34-jarige G. ten Heuvel; haar familie hoorde tot de Drentse kleine boerenstand.
101. Conceptprogramma in schrift, waarschijnlijk vóór 1915, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, 41; prospectus 1913, WU LEEUW hdb 57, nr N2n/4-21, 2.
102. Jaarverslag over 1915, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 9.
103. WIERSMA-RISSELADA, *Gedenkschrift Theda Mansholt 28 april 1979-7 december 1956*, Deventer 1956, 7; S.R-S en J. FELIUS-WIJNIA in: *25j landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, resp. 60-61, 62; corr. 15-10-1913 en 25-6-1914, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
104. SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 72; 75-76; A.M.C.-J., in: *25j landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 59.
105. Correspondentie Th. Mansholt, 4-7-1913, 15-10-1913 en 31-10-1913, gedeeltelijk RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, 13, verder oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL. Zie ook BURG, M. VAN DER, *De (t)huis-houding voor plattelandsvrouwen. Een historisch onderzoek naar "goed-doordacht-huishouden" op "De Rollecate/ Nieuw Rollecate", rijksopleiding voor landbouwhuishoud(N XIX)lerares 1913-1964*, Doct. scriptie geschiedenis, KU Nijmegen 1985, 124-125.
106. A.M.C.-J., in: *25 Jaar landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 57-58.
107. MANSHOLT, *idem*, 20-21; SMIT, in: *Gedenkschrift Theda Mansholt*, 1956, 19 (overgenomen uit: *De Plattelandsvrouw*).
108. Rapport over de cursus 1913-1915, corr Rollecate, 14-9-1914, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 9.
109. A.M.C.-J., in: *25 Jaar landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 60; DOORNBOSCH, in: *Het Landbouwhuishouden 13*(1959), no 8, juni, 11.
110. SMIT, in: *Gedenkschrift Theda Mansholt*, 1956, 19 (overgenomen uit: *De Plattelandsvrouw*)
111. Rapport over de cursus 1913-1915, corr Rollecate, 14-9-1914, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 9 en 50.
112. 'Een navolgenswaardig voorbeeld van de Rijkslandbouwhuishoudschool', *Bijvoegsel van het Nederlandsch Landbouw-Weekblad* 25 (1916), no 6, 22 febr; *De Betuwe* 26 (1916), no 30, 22 juli.
113. SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 75, 72.
114. A.M.C.-J., in: *25 Jaar landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 57-60. Het gaat hier om lerares Jensema.
115. Zij was gediplomeerd aan het 'seminar für Haushaltungslehrerinnen' te Keulen (zie Manuscript rapport van Theda Mansholt t.b.v. de directie Landbouwonderwijs, 1912, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 17.
116. Van der Zande aan Offermans, 16-10-1911; antwoord, 30-11-1911, (geschreven) Verslag over het eerste cursusjaar, 10-10-1912, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 192.
117. Lips aan Van der Zande, 4-11-1912; ibidem.
118. Van Hoek aan Offermans, 6-12-1912, ibidem.
119. *NRC* 11-11-1910, IIAV, Archief NBV, 305, j. 471; Mij tot Bevordering van de Lb en Vt in Zl aan Van der Zande, 22-3-1911, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 190.
120. Kakebeeke aan Van der Zande, 31-10-1913, ibidem.

121. Manuscript rapport van Theda Mansholt t.b.v. de directie Landbouwonderwijs, 1912, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 17.
122. Huizinga aan Van der Zande: inlichtingen van oude overbuurman Heidema over de familie Münch, 18-1-1913; idem, bericht dat lerares enige lessen gaat bijwonen bij Fräulein Hündt, in Pruisen, wrsch voorbeeldschool, 22-1-1913; krabbeltje Van der Zande aan minister n.a.v. subsidie-aanvraag 27-1-1913, Van der Zande aan GBB 4-2-1912, dat de lerares meer uitgebreid moet worden voorbereid, 4-2-1913; Pauwen aan Van der Zande: proeftijd van 1 jaar, 12-2-1913; Gorter antwoordt Van der Zande op verzoek om inlichtingen over haar oud-leerlinge, 17-2-1913.
123. Resp. Verslag inspectiebezoek Van der Zande met Huizinga, 2-5-1913; Verslag Oosterbaan aan Van der Zande op diens verzoek, 27-11-1913, 'nog een poos te laten hospiteren bij Mej. Huizinga als dit kon', 2-5-1913, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 184.
124. Van der Zande aan Ament, 8-2-1915, antwoord 22-4-1915, Mansholt aan Van der Zande, 25-4-1915, antwoord 29-4-1915, Verslag bezoek Posterholt mei 1915 en advisering aan Ament, idem, inv. no 193.
125. Mansholt aan Van der Zande, 9-12-1915, Van der Zande aan bestuur Posterholt, 8-1-1916, ibidem; Mansholt aan Van der Zande, 2-5-1916, 5-7-1916, idem, inv. no 192; Mansholt aan Van der Zande, 1-4-1918 en 9-5-1918, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, 35; ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 231B.
126. Mansholt aan Van der Zande, 2-5-1916, idem, inv. no 192.
127. Van der Zande aan Offermans, 17-6-1916, ibidem. 'Ter voorbereiding van meer geschikte leerkrachten voor het huishoudonderwijs zijn twee zusters ter voorbereiding op De Rollecate naar de Kook- en Huishoudschool te Arnhem gegaan', Verslag van de Lbhhschool voor meisjes uit den Boerenstand te Lierop over 1916, ibidem. Offermans meldt overigens in sept dat ze naar Nijmegen waren (zie Offermans aan Van der Zande, 22-9-1916, ibidem).
128. Notulen vergadering Inspecteur van het landbouwonderwijs Van der Zande met de dames landbouwhuishoudleraressen, 20-12-1916, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL (ook op ARA).
129. Nadruk op opleiding als landbouwhuishoudlerares (zie Van der Zande aan zusteroverste van de zusters te Lierop, 27-4-1918; afwijzing lerares met huishouddiploma's, Van der Zande aan bestuur, 15-5-1918, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 231B).
130. Brief Van der Zande aan ABTB, 4-10-1920 overeenkomstig de adviezen van Mansholt aan Van der Zande, 24-7-1920 en 14-8-1920, ARA, Archief Afd. NO, inv. no 3.11, 4272.
131. Aangegeven dat tot de oprichting was overgegaan nadat men o.a. op subsidie van de Rijksoverheid 'meende te kunnen rekenen', *Verslag ABTB over 1921*, 91.
132. Brief juni 1921, ARA, Archief Afd. NO, inv. no 3.11, 4272.
133. Zuster Reparata en Aurea kwamen als bevoegde landbouwhuishoudleraressen in het leerjaar 1922/1923 op deze school, *Verslag ABTB over 1923*, 73.
134. Van der Zande aan RK Diocesane Land- en TuinbouwBond, 7-3-1921, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
135. Van der Zande aan het Bestuur van den Bond van leeraressen bij het Huishoudonderwijs, 10-2-1913, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL, kopie in bezit.
136. Ament aan Mansholt, 21-2-1916, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 35.
137. Minister van Landbouw aan Mw Leliman-Bosch, 26-3-1920, Archief Afd. NO, inv. no 3.14, 4607.
138. Bijv. Zeeland in 1912, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 190.
139. Resp. Lerares G.H. Bieleman (zie *MB GOML* 1911, 74). Voor de FML: lerares J. Huizinga (zie Jaarverslag over 1912, 11-1-1913, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd.

NO, inv. no 229, 1913 no 12147 alsook Verslag werkzaamheden huishoudkundige van de FML over 1913, ARA, idem, inv. no 175[1].

140. Resp. Cie voor Onderwijsbelangen der OLM, lbhhc voor meisjes winter 1912/1913, ARA, idem, inv. no 229, 1913 no 12147; Cie van Onderwijsbelangen 1914/1915, in: Jaarverslag over 1915, 35, RA OVERIJSSEL, Archief OLM, inv. no 363; Verslag Cie voor Landbouwonderwijs, lbhho, 1915/1916, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 182.
141. Resp. Cie voor Onderwijsbelangen der OLM, lbhhc voor meisjes winter 1912/1913, ARA, idem, inv. no 229, 1913 no 12147.
142. Verslag lbhhc te Amersfoort zomer 1913, pakket Utrecht, ARA, idem, inv. no 229.
143. Resp. Statuten en huishoudelijk reglement van de Vereeniging tot opvoeding van meisjes uit den Boerenstand, te Lierop, onder kopje Leerplan, *Bijvoegsel Nederlandsche Staatscourant* 15-12-1910, no 293 en ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 192; Manuscript rapport van Theda Mansholt t.b.v. de directie Landbouwonderwijs, 1912, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 17; Reglement Ambulante Huishoudschool voor de afd. Prov. Geldersche Boerenbond, vastgesteld door het bestuur, 22-11-1912 en 24-1-1913; Verslag van de ambulante huishoud-landbouwschool over 1913, beide ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 184.
144. Vereeniging tot verschaffing en bevordering van Opvoeding en Onderwijs ten behoeve van den Land- en tuinbouwenden stand te Roermond aan Van der Zande, 25-11-1914, ARA, idem, inv. no 193.
145. Rapport Mansholt, 3-10-1914, ARA, idem, inv. no 231B.
146. Heidema aan Van der Zande, 1-3-1915, ibidem.
147. P. Sybesma, Verslag over 1920, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
148. Advies Mansholt aan Van der Zande als antwoord op zijn verzoek van 23-2-1915, 7-3-1915, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 175[1].
149. Kleine notitie van Van der Zande aan Van Hoek, 19-3-1915.
150. Van Hoek aan FML, 16-3-1915, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 175[1].
151. Brinkman aan Van der Zande, 22-3-1915, ibidem.
152. Groningen, in: *25j landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 9; GOML per 1 maart 1917, maar tijdelijk omdat net van de opleiding, *MB GOML* 1917, 104; *idem* 1918, 14.
153. Klacht Vereeniging voor Landbouwhuishoudonderwijs te Winkel, 13-12-1919, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
154. Mansholt aan van der Zande, 3-10-1919, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 10.
155. Smit schrijft dat D.R. Mansholt -landbouwvoorman, voorzitter van de Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid en cielid ter voorbereiding van het landbouwhuishoudonderwijs- regelmatig doel en inhoud van het onderwijs met zijn dochter Theda Mansholt besprak, SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 66.
156. *MB GOML* 1932, 48.
157. *Idem* 1913, 69; *idem* 1914, 101, *idem* 1913, 21, *idem* 1914, 13.
158. Verslagen over het lbhho, *idem* 1921 en volgende jaargangen, bv *idem* 1921, 4-6.
159. *Landbouwhuishoudonderwijs voor de vrouwelijke landbevolking*, 1910, Voorwoord, tweede pagina.
160. *Hand. der GMLN*, 1911/1912, 153; KOK, in: *25j landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 9.
161. Resp. Verslag van het door de GL gegeven onderwijs in landbouwhuishoudkunde in Groningen, 1 april 1915 – 1 april 1916, waarin de Cie voor lbhho wordt voorgesteld: J. Heidema, J. Kok en C. Droogendijk. Deze hadden allen een functie in het landbouwonderwijs. Een wijziging vond plaats in 1917. De nieuwe cie bestond uit Mw Mansholt-Tonkes te Westpolder, Mw Meiborg-Renken te Borgercompagnie, secreta-

ris GL, Heidema als rijksvertegenwoordiger en de twee andere rijkslandbouwleraren als adviseurs (zie: GL aan Van Hoek, 27-2-1917 en accoord terug, 12-3-1917, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 231B).

162. Modelreglement landbouwhuishoudcursussen te Groningen, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, 20; cursussen 1912/1913, pakket Groningen, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 229.
163. 1915 alleen niet te Oude Pekela, 1916 niet te Noordbroek, Oude Pekela, Schildwolde en Stadskanaal, resp. Verslag van het door de GL gegeven onderwijs in landbouwhuishoudkunde in Groningen, 1 april 1915 – 1 april 1916, en idem, 1 april 1916 – 1 april 1917, ARA, idem, inv. no 231B.
164. P. J. Meijers, rijkslandbouwleraar N-Groningen aan Van der Zande, 5-9-1918; Theda Mansholt aan Van der Zande als antwoord op verzoek tot toelichting, 13-9-1918, ibidem.
165. Voluit: Vereeniging tot verschaffing en bevordering van Opvoeding en Onderwijs ten behoeve van den Land- en Tuinbouwenden stand, kortweg Vereeniging voor Landbouwonderwijs in Limburg (zie *Gedenkboek van den LLTB, 1901-1926*, 1926, 80).
166. Mw Douven uit Schinnen, Mw Janssen uit Helden en leraressen Mère Augusta en J. Huizinga (zie *Verslag LLTB over 1920*, 15).
167. Van der Zande pleitte voor een zelfstandige onderwijsorganisatie waarin zou worden samengewerkt met de Prov. Overijsselsche Boerenbond (zie Notulen Commissie voor Onderwijsbelangen 24-9-1912; opnieuw op aangedrongen, idem 29-4-1913, bespreking verdeling leden, idem 21-7-1914, ABTB in plaats van de inmiddels opgeheven OBB, idem 25-9-1918, benoeming Damescie van Advies, idem 27-9-1915, alle stukken RA OVERIJSSEL, Archief OLM, 664 behalve het Besluit tot reorganisatie van de Cie in: *Jaarverslag OLM over 1915*, 11, RA OVERIJSSEL, idem, inv. no 363).
168. Notulen 6-11-1920, ARA, Archief Directie van Landbouw, landbouwonderwijs.
169. Cie voor Onderwijsbelangen der OLM, lbhhc voor meisjes winter 1912/1913, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 229, 1913 no 12147.
170. Verslagen landbouwhuishoudonderwijs in Overijssel, 1915/16 en 1916/17, ARA, idem, inv. no 182.
171. Voorzitter Rappard aan Van der Zande, 8-7-1916; verslag Van der Zande aan DG Van Hoek over het onderhoud die dag met voorzitter en secretaris van de cie voor lbhho, 19-7-1916, ARA, idem, inv. no 184.
172. Verslagen lbhhs Prov GBB over 1913 t/m 1916, ibidem.
173. M.b.t. Zeeland, telegram spreekt over vergadering voor Cie voor huishoudonderwijs!, 30-10-1918, ARA, idem, inv. no 190.
174. C. Stevens aan Van der Zande, 22-11-1918, antwoord 25-11-1918, ibidem.
175. Gemengd te St. Maartensdijk, Kruiningen, Axel, Terneuzen en Wissekerke, niet te Wolphaartsdijk, resp. Verslagen c landbouwhuishoudkunde in 1914 te St. Maartensdijk, id te Kruiningen; id. in 1915 te Axel; id. te Terneuzen; id. te Wissekerke; id. te Wolphaartsdijk; Verslag landbouwhuishoudonderwijs in Zeeland in 1916, ibidem.
176. Vergadering 26-7-1918, in: Verslag over 1918; VAN DER BURG en DUFFHUES, *Laat ze maar leren*, 1998, 23-24.
177. In 1919 vervangen door een andere vrouw (zie *Verslag NCB over 1919*, 130).
178. *Idem*, 133.
179. Brief 10-10-1922, Min. van Blom, Justitie aan NCB, ZLTO-Tilburg, Archief NCB, doos cie voor LBHHO; VAN DER BURG en DUFFHUES, *Laat ze maar leren*, 1998, 25-26.
180. I.t.t. Oprichtingsdatum 9-12-1913. Elders blijkt deze datum die van de bestuursverkiezing te zijn, terwijl de vereniging vanaf 12-6-1913 voor 29 jaren werd aangegaan conform de toenmalige verenigingsverordeningen, (zie G. Nobel, in: *25j landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 12; Statuten van de Vereeniging voor Landbouwhuishoudonderwijs te Winkel, goedgekeurd bij KB 29-1-1914, *Staatscourant* 4 maart 1914, no 53, HAV, Archief NBV 329, j. 504 en ARA, Archief Directie van Landbouw, landbouwonderwijs 1875-1957, inv. no 163 en Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 188; subsidie-aanvragen via Ver. voor Lbhho, 18-2-1914, voortaan alle cursussen vanaf

1916, 26-7-1915; samenstelling cie voor lbhho, corr. 18-2-1914, 12-5-1914, 15-6-1914, 28-7-1914, 1-7-1916, ibidem.

181. J. Huizinga, Jaarverslag over 1912, 11-1-1913, ARA, idem, inv. no 229.
182. Landbouwhuishoudlerares Jensema, Verslag van de werkzaamheden over 1915, RA GRONINGEN, Groninger Maatschappij van Landbouw, inv. no 4.25.
183. Landbouwhuishoudlerares Doornbosch, Verslag van de werkzaamheden over 1915, ibidem.
184. Verslag bezoek aan oud-leerlingen van de cursussen te Usselo en Boerhaar, 1920, door landbouwhuishoudlerares met standplaats Hengelo/Deventer, anoniem (A.C. Risselada), oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL; c. Boerhaar aangevraagd door afd. Prov. Overijsselsche Boerenbond, Notulen Cie voor Landbouwonderwijs in Overijssel, 13-9-1917, RA OVERIJSSEL, Archief OLM, inv. no 664.
185. Verslag bezoek aan oud-leerlingen van de cursussen te Usselo en Boerhaar, door landbouwhuishoudlerares met standplaats Hengelo/Deventer, anoniem (A.C. Risselada), 1920, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
186. Landbouwhuishoudlerares J. Braak, standplaats Hengelo, Verslag van de praktische resultaten van landbouwhuishoudonderwijs, huishoudelijke gedeelte, 1920, ibidem.
187. Landbouwhuishoudlerares M. Raat, standplaats Zwolle, Verslag van de praktische resultaten van landbouwhuishoudonderwijs, huishoudelijke gedeelte, 1920, ibidem.
188. Ibidem.
189. Landbouwhuishoudlerares P. Hornstra, Verslag der werkzaamheden te Posterholt in 1920, 20-4-1921, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
190. *MB GOML* 1919, 68-69; *idem* 1920, 6.
191. Landbouwhuishoudlerares G. van der Wal, Verslag van de landbouwhuishoudcursussen in Noord-Holland in 1920, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
192. Landbouwhuishoudlerares J. Braak, standplaats Hengelo, Verslag van de praktische resultaten van landbouwhuishoudonderwijs, huishoudelijke gedeelte, 1920; Landbouwhuishoudlerares M. Raat, standplaats Zwolle, Verslag van de praktische resultaten van landbouwhuishoudonderwijs, huishoudelijke gedeelte, 1920; Verslag bezoek aan oud-leerlingen van de cursussen te Usselo en Boerhaar, door landbouwhuishoudlerares met standplaats Hengelo/Deventer, anoniem (A.C. Risselada), 1920, ibidem.
193. Bijv. VAN DER BURG en VAN HUET, '"Je ging d'r heen als je er bij wilde horen", 1991, 25-30; VAN DER BURG en VAN HUET, '"Niet het diploma, maar het huwelijk maakte je tot boerin', 1992, 117-134.
194. Landbouwhuishoudlerares M. Raat, standplaats Zwolle, Verslag van de praktische resultaten van landbouwhuishoudonderwijs, huishoudelijke gedeelte, 1920, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
195. Ibidem.
196. Notulen vergadering Inspecteur van het landbouwonderwijs Van der Zande met de dames landbouwhuishoudleraressen, 20-12-1916, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
197. Mansholt, Concept-rapport met verbeteringen, ca 1918, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 14; met toelichting, ARA, Archief Afd. NO, inv. no 3.11, 4275.
198. Zie correspondentie over de jaren 1932 en 1933 met inspectrice. Uiteindelijk wordt besloten dat om het jaar een klas voor de opleiding voor huishoudkundige ten platte-lande kan beginnen, ARA Archief Afd. NO, inv. no. 3.14, 4609.
199. Melding dat minder huisbezoek vanwege de vele cursussen: lbhhleraressen Jensema en Doornbosch, Verslagen over 1916, RA GRONINGEN, Groninger Maatschappij van

Landbouw, inv. no 4.26; Landbouwhuishoudlerares A. van Dorsser, Verslag van de werkzaamheden over 1920 in de provincie Utrecht, 31-3-1921, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.

200. Verslag van de werkzaamheden van 1 mrt 1920-20 febr 1921 op de eilanden Voorne en Putten, Flakkee, IJsselmonde en de Hoekse Waard, Landbouwhuishoudlerares Ch. Papenhuyzen, ibidem.
201. *De Betuwe* 25 (1915), 4 dec..
202. Verslagen lbhho over 1916, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 188.
203. J. Niemeyer, Verslag werkzaamheden in 1920, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
204. Bijv. Lerares bij de GOML, A. Luth, demonstraties met vier leerlingen op de tentoonstelling in Harderwijk in 1920, *MB GOML* 1921, 4; Tentoonstelling van het werk van leerlingen op de landbouwtentoonstelling te Schagen 1920, Lerares G. van der Wal, Verslag lbhhcursussen in N-H; Lerares G. Veldman, Zeeland, gevraagd als lid cie wetenschappelijke afdeling voor een landbouwtentoonstelling in Zeeland, voor de onderwijstent voor een tentoonstelling en demonstratie, Verslag werkzaamheden 1920, 15-3-1921, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
205. *MB GOML* 1921, 4, 6.
206. J. Niemeyer, Verslag werkzaamheden in 1920, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
207. *MB GOML* 1921, 4.
208. Notulen vergadering Inspecteur van het landbouwonderwijs Van der Zande met de dames landbouwhuishoudleraressen, 20-12-1916, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
209. O.a. (anoniem) 'Het vereenigingsleven der Belgische boerinnen, *Nederlandsch Landbouw-Weekblad* 20 (1911), no 36; Dr G.W.B. (de vader van lerares G.H. Bieleman, MvdB), 'Een boerinnenbond', *De Amsterdammer*, 16-6-1912.
210. Rijkslandbouwleraar Kakebeeke aan Van der Zande, 21-10-1912, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 182.
211. Reglement van de vereniging, RA ZEELAND, Archief ZLM, inv. no 18. Dc 127, Verslag van het lbhho van de Maatschappij ter bevordering van Landbouw en Veeteelt in Zeeland over 1912, ARA, Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 171[1]; Hendrika G. ROBERS, in: *25j landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 51.
212. anoniem, 'Boerinnenkringen', *Nederlandsch Landbouw-Weekblad* 22 (1913), 5 juli, no 27; Congresstukken waren in bibliotheek De Rollecate opgenomen, thans in particulier bezit VAN DER BURG.
213. A. STEENHOFF-SMULDERS, 'De Boerinnenkwestie', *Centrum* 29-3-1913, IIAV, Archief NBV 305, j. 472.
214. Manuscript lezing voor de afd. Leens, GMLN, op 17 maart 1916 volgens de brief met afspraken over de bijeenkomst van P. Dijkhuis aan Mansholt, 5-2-1916, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 17, resp. kopie uit archief in eigen bezit, maar niet opgenomen in uiteindelijke archief na opschoning.
215. Jensema over haar werkzaamheden in 1916 voor de GMNL., RA GRONINGEN, Groninger Maatschappij van Landbouw, inv. no 4.26.
216. I.t.t. Oprichtingsdatum 9-12-1913. Elders blijkt deze datum die van de bestuursverkiezing te zijn, terwijl de vereniging vanaf 12-6-1913 voor 29 jaren werd aangegaan conform de toenmalige verenigingsverordeningen, (zie G. NOBEL, in: *25j landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 12 en Statuten van de Vereeniging voor Landbouwhuishoudonderwijs te Winkel, goedgekeurd bij KB 29-1-1914, *Staatscourant* 4 maart 1914, no 53, IIAV, Archief NBV 329, j. 504 en ARA, Archief Directie van Landbouw, landbouwonderwijs, inv. no 163; Archief Min. van Binnenlandse Zaken, afd. NO, inv. no 188.
217. Manuscript lezing voor de afd. Leens, GMLN, op 17 maart 1916 volgens de brief met

afspraken over de bijeenkomst van P. Dijkhuis aan Mansholt, 5-2-1916, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 17, resp. kopie uit archief in eigen bezit, maar niet opgenomen in uiteindelijke archief na opschoning.

218. In 1929 schrijft H. van Biema-Hijmans over de Vereniging voor Huisvrouwen. Zij brengt in herinnering dat bij de oprichting in 1912 niet voor de naam vakvereniging is gekozen, zoals Anna Polak voorstelde, maar voor de neutrale term vereniging om huisvrouwen niet af te schrikken, *In en om de Woning en In en om de Boerderij* 35 (1929) 147-148.
219. Manuscript RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 17. Uit de tekst valt op te maken dat het een lezing betreft op de eerste gezamenlijke bijeenkomst van de Bond van Oud-leerlingen van Landbouwonderwijs met de vrouwelijke oud-leerlingen van cursussen bij het landbouwhuishoudonderwijs in Overijssel, ca. 1919.
220. Manuscript lezing voor de afd. Leens, GMLN, op 17 maart 1916 volgens de brief met afspraken over de bijeenkomst van P. Dijkhuis aan Mansholt, 5-2-1916, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, 17, resp. kopie uit archief in eigen bezit, maar niet opgenomen in uiteindelijke archief na opschoning.
221. Ibidem.
222. Ibidem.
223. Jensema, Verslag der werkzaamheden over 1916, RA GRONINGEN, Groninger Maatschappij van Landbouw, inv. no 4.26.
224. Notulen d.d. 20-12-1916 van de vergadering van de inspecteur van het landbouwhuishoudonderwijs met de landbouwhuishoudleraressen, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
225. M. de J. Sch., in: *25j landbouwhuishoudonderwijs*, 1938, 49, zie voor statuten o.a. IIAV, Archief NBV 341, j. 518; zie voor een korte geschiedenis: JONG, J. DE, 'Friese boerinnen organiseren zich', 1992.
226. Lerares G. Veldman, Verslag der werkzaamheden over 1920, 15-3-1921, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.

1. J. Huizinga, *In en om de Woning* 25 (1919), no 8, aug., 78; *Maandbulletin van het NBV* 2 (1921), 15 dec., 3.
2. Adres aan de Tweede Kamer door KNLC, d.d. 25-6-1919, *Verslag van de Handelingen, KNLC*, 1919/2, 104; *NRC*, d.d. 26-26-1919, IIAV, Archief NBV, 305, j. 473.
3. *Overijsselsch Landbouwblad*, redactie geciteerd door J. Huizinga, *In en om de Woning* 25 (1919), no 8, aug., 78 en geciteerd in: *Maandbulletin van het NBV* 2 (1921), 15 dec., 3.
4. Een uitvoerig verslag van de bemoeiingen en tekst van protestbrieven en adres van het KNLC tot aanname wet, zie: KNLC, 1919, no 2, *Verslag van de Handelingen*, 104-109.
5. LELIMAN-BOSCH, *Geschiedenis van het huishoudonderwijs*, 1933, 56.
6. De Bond van Land- en Tuinbouwleeraren stemde in met het adres van het KNLC aan de Eerste Kamer, (zie *Bijv. Ned. Lb Weekblad* 28 (1919), no 32, 9 aug.). Het hoofdbestuur van de Holl. Mij van Lb besliste op 31 juli, voortgezet op 4 aug., de Ministers van Landbouw en Onderwijs te verzoeken maatregelen te nemen om het zelfstandig karakter van het landbouwhuishoudonderwijs te behouden, (zie *idem*, no 34/19, 23 aug.).
7. O.a. op een spoedvergadering van de Vereeniging voor Landbouwhuishoudonderwijs te Winkel, waar 'drukbezochte vergadering waar o.a. vele leeraren en leeraressen', ouders en vertegenoordiger HML, (zie *idem*, no 29, 5 juli).
8. Adres d.d. 21 juli, opgenomen in *Ned. Lb Weekblad* 28 (1919), no 30, 26 juli; tekst van adres alsook een meer uitgebreid schrijven aan de Ministers van Onderwijs en Landbouw, d.d. 22-7-1919 (zie *Verslag van de Handelingen, KNLC*, 1919/2, 104-108).
9. *NRC*, 2-8-1919, als ingezonden brief, IIAV, Archief NBV, 305, j. 473.

10. *Nationale,* 21 aug. 1919, ook geciteerd door Min. de Visser in de Eerste Kamer, 2-10-1919.
11. *Handelingen der Staten-Generaal, 1919-1920, I,* Eerste Kamer, 5de vergadering, 2 oct 1919, 72. Regeling van het Nijverheidsonderwijs (1918-1919), 47, IIAV, Archief NBV, 329, j. 506.
12. *Ibidem.* Hij vermeldt dat behalve de heer de Muralt, de gehele linkerzijde, behalve de heer Monté ver Loren, de gehele Anti-Revolutionaire Partij, en behalve een lid van de Christelijk-Historische Partij ook die hele partij voor het amendement gestemd.
13. *Idem,* j. 505; o.a. schaarden de kamerleden Van Lanschot, De Boer, Van der Feltz, Dojes, Michiels van Kessenich en Smeenge zich met een uitgebreide redevoering zich achter de motie.
14. Reactie op het Wetsontwerp aan de Tweede Kamer door de B.v.L.b.h.H.H.O. van A.M. van Anrooy (pr), jan. 1918, ARA 2.11.02/163.
15. Adres d.d. juni 1919, geheel afgedrukt, *Bijblad van In en Om de Woning,* 6 (1919), no 6, juni, 54-55.
16. *Idem,* no 8, augustus, 63-64.
17. Mansholt, *idem,* no 9, sept., 75.
18. Mansholt, *ibidem;* Huizinga, *In en Om de Woning* 25 (1919), no 8, aug., 72-73 en no 9, sept., 85-86; Niemeyer, *Bijblad van In en Om de Woning,* 6 (1919), no 8, aug., 62-63; A. K., *idem,* 76-77.
19. Mansholt stond op het colofon vermeld als medewerkster, in ieder geval al vanaf 1916. *In en om de Woning* en het *Bijblad van In en Om de Woning* stonden onder redactie van A.S. Tydeman-Verschoor en N. van Berkum. Het *Bijblad* was het officiële orgaan van de Bond van Leraressen bij het Huishoudonderwijs en van de Bond van Leraressen bij het Industrie-onderwijs. Tydeman-Verschoor had het enkele maanden eerder als het orgaan voor het huishoud-, industrie- en landbouwhuishoudonderwijs genoemd (zie *Rapporten en Handelingen. Nationaal Congres voor Vakonderwijs,* 's Gravenhage 1919, tweede bundel, 111).
20. *Bijblad van In en Om de Woning,* 6 (1919), no 8, aug., 62-63.
21. *Idem,* 62.
22. Rapport landbouwhuishoudonderwijs, algemeen en bijzonder, 1918/1919, dd 30-4-1919, ARA, Archief Directie van Landbouw, landbouwonderwijs, inv. no 163.
23. *Ibidem.*
24. Interview met oud-leerling 1925/1927, 1988.
25. Rapport landbouwhuishoudonderwijs, algemeen en bijzonder, 1918/1919, dd 30-4-1919, ARA, Archief Directie van Landbouw, landbouwonderwijs, inv. no 163.
26. *In en Om de Woning* 25 (1919), no 8, aug., 73-74.
27. *Bijblad van In en Om de Woning,* 6 (1919), no 9, sept., 77.
28. *In en Om de Woning* 25 (1919), no 9, sept., 85.
29. *Hand. der Staten-Generaal,* 2-10-1919.
30. SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland,* 1966, 84.
31. L. HENDRICKX, in: *25j landbouwhuishoudonderwijs,* 1938, 66-68.
32. *In en Om de Woning en In en Om de Boerderij* 34 (1928), 176.
33. *FML, Verslag over 1927,* 39-44, t.g.v. 75-jarig bestaan FML.
34. *MB GOML* 1920.
35. Aankondiging van oprichting door J. Huizinga, secr., *Bijblad In en om de Woning,* 6 (1919) no 11, 87, nov.; zie een beschrijving tot 1938 door H. URBAN-DE VRIES, in: *25 j lbhho,* 1938, 43-46.
36. Statuten, oprichtingsdatum 10-9-1919, goedkeuring bij KB 7-9-1920, *Bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant* 15 en 16 Oct 1920, no 201, IIAV, Archief NBV, 341, j. 518.
37. Het besluit tot deze verduidelijking, zie: Notulen Bestuursvergadering , 20-9-1919, IIAV, Archief Vereniging van Leerkrachten bij het Lbhho, inv. no 1; instemming volgens verslag ALV van de Bond, *Bijblad In en om de Woning,* 6 (1919) no 11, 89, nov..
38. Zie beschrijving KNLC, 1920, no 1, *Verslag van de Handelingen,* 68-70; brief G. Nobel, Lutjewinkel, d.d. 24 juli 1920 voor uitnodiging voor oprichtingsvergadering 3 aug.

1920, met agenda en concept-statuten, aan G. Kusters, NCB, ZLTO-Tilburg, Archief NCB, doos cie voor Lbhho; Notulen vergadering Cie voor LBHHO met overheid, 17-11-1921, ZLTO-Tilburg, ibidem; vertrouwelijk verslag vergadering cie 3-1-1922 aan het Ministerie m.b.t. leraressen, ZLTO-Tilburg, ibidem.

39. *Vereniging voor Landbouwonderwijs te Roermond, De, 1914-1964. Gedenkboek ter gelegenheid van het vijftig jaar bestaan van de Vereniging voor Landbouwonderwijs te Roermond*, (MOORS, H. en J. VAN HEGELSOM, Roermond 1964), 61; Notulen vergadering Cie voor LBHHO met overheid, 17-11-1921, ZLTO-Tilburg, ibidem; Dit correspondeert met het bericht dat de minister op de vraag van Van Lanschot had toegezegd een novelle op art 25 te maken waardoor moeilijkheden rond de 30% regeling worden weggenomen, *Ned. LbWeekblad*, 29 (1920) no 46, 13 nov..
40. Notulen vergadering Cie voor lbhho met overheid, 17-11-1921, ZLTO-Tilburg, Archief NCB, doos cie voor Lbhho; vertrouwelijk verslag vergadering cie 3-1-1922 aan het Ministerie m.b.t. leraressen, ZLTO-Tilburg, ibidem; LELIMAN-BOSCH, *Geschiedenis van het huishoudonderwijs*, 1933, 117.
41. *DLG over* 1923, 10.
42. Vermeld staat dat het KNLC tweemaal een enquête over deze moeilijkheden heeft ingesteld, DLG over 1923, 10; melding rapport over moeilijkheden lbhho na overbrenging O&W door Hoofdbestuur, *DLG over 1923*, 4.
43. *FML. Verslag over 1925*, 11-12.
44. SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 96.
45. Reeds in het verslag over 1931 werd een aparte sectie over het landbouwhuishoudonderwijs opgenomen, *Het Onderwijs in 1931*, 134-136.
46. Art. 11. der wet van 28 juli 1924, *Staatsblad*, no 367, waarbij de uitbreiding van het Nijverheidsonderwijs werd stopgezet, o.a. *In en Om de Woning*, 33 (1927), 1.
47. *FML Verslag over 1926*, 16.
48. *Ibidem.*
49. *MB GOML* 1931, Verslag lbhho in 1930, 27-31 en Verslag secretaris, 90-91.
50. Levensbeschrijving (met foto), BROOMANS, P., "Een grote Drentse vrouw'. Een portret van H.A. Riel-Smeenge', *Krüderige wieven*, Hoogendijk, M., e.a. (eds), 1991, 96-99.
51. Mw van Riel-Smeenge stelde op het Congres voor Nijverheidsonderwijs, 13-11-1926, te Utrecht, dat grotere gemeentes zich de geldelijke lasten wel getroostten, maar dat ook in kleinere steden en op het platteland de behoefte groot is, terwijl ook deze ouders meebetalen aan belasting (zie VAN BALEN-KLAAR, 'Het Nijverheidsonderwijs voor meisjes in de knel', 1927, 1-2).
52. Het KNLC aan de Minister van Onderwijs, d.d. 18 mei 1927 (zie SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 95).
53. Zie notulen, IIAV, Archief Vereniging van Leerkrachten bij het Lbhho, inv. no 1.
54. SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 90; *Het Onderwijs in het jaar 1931*, 10; exacte datum: 9-7-1931.
55. Rapport van de Staatscommissie voor de verlaging van rijksuitgaven, april 1932 (zie *Het onderwijs in 1932*, 13.
56. Zie 'Bezuinigings-voorstellen bij het Nijverheidsonderwijs voor meisjes', *Maandbulletin van het NBV*, 12 (1931/32), afl 9 en 11, resp. 15-12-1931 en 15-2-1932; VOSSEN, H., *Huishoudonderwijs als een vorm van gezinspolitiek. Huishoudonderwijs en Mater Amabilisscholen tussen 1945 en 1960 en de voorgeschiedenis*, Doct. scriptie ec en soc. gesch. K.U. Nijmegen 1984, 68 e.v.; LELIMAN-BOSCH, *Geschiedenis van het huishoudonderwijs*, 1933, 142-146; SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 96-97.
57. Zie uitgebreider: LELIMAN-BOSCH, *Geschiedenis van het huishoudonderwijs*, 1933, 142-146; SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 96-97.
58. Notulen bestuur Ver. Leerkr. Lbhho, 22-9-1934: mededeling dat adhaesie betuigd aan adres van 3 CLO's aan Min. O.K.& W. betr. het lbhho, IIAV, Archief Vereniging van Leerkrachten bij het Lbhho, inv. no 2.
59. 2e kamerlid van 6-5-1924 tot 7-6-1937.
60. 2e kamerlid van 25-7-1922 tot 5-1-1942.

61. 'Het Ibhho in de Tweede Kamer', *In en om Woning en Boerderij* 41 (1935), no 1, januari, 11; SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 97-98.
62. *Maandbulletin van het NBV* 2 (1921), 15 dec., 3; opnieuw: *idem* (1923), no 5, aug.; ook geciteerd door Ament, *Lhhk Congres* 76 (1924), 20-21.
63. Zie korte 'In Memoriam': *De Tweede Toren* 2 (1941), 145-147.
64. Fr. E., 'Boerinnehoekje', *De katholieke vrouw* 2 (1922), 267.
65. Zie ook BIERKENS, B., *Memoires van Jef Wintermans. Landbouwpionier, politicus, journalist, 1877-1955*, Eindhoven 2000.
66. 30 mei 1923, openbare behandeling wetsontwerp staatsbegroting voor de landbouw; ook geciteerd door Ament, *Lhhk Congres* 76 (1924), 62.
67. *Idem*, 61.
68. *Idem*, 62.
69. *Idem*, 66.
70. *FML Verslag over 1923*, resp 12 en 3; *idem over 1924*, 11-12.
71. Reys in de tekst is verkeerd gespeld; levensbeschrijving in: *Vereniging voor Landbouwonderwijs te Roermond, De, 1914-1964*, 1964, 54-55; KORSTEN, *Standhouden door veranderingen*, 1996, 84.
72. *Lhhk Congres* 76 (1924), 67.
73. *Idem*, 65.
74. Landbouwhuishoudlerares Oosterbaan (standplaats Sneek) werkte in 1924 aan de concentratie van de cursussen in de Zuidwesthoek in Sneek; verder concentratie van de cursussen voor oudere meisjes en voor die net het lager onderwijs hadden verlaten te Oldeberkoop, waarvan de 2-j cursussen volgens het verslag geen hinder ondervonden, *FML Verslag over 1924*, 11-12.
75. *Idem over 1925*, 11.
76. *Idem over 1926*, 14-15.
77. Bijv 'onderhandelingen aangeknoopt met verschillende plattelands-gemeentebesturen, omtrent de stichting van z.g. "huishoudschooltjes", die dan moeten voorzien in de behoefte aan permanent landbouwhuishoudonderwijs', resultaat dat te St. Anthonis en Cuyk 'eerlang' zo'n school, NCB. Verslag over het jaar 1928, 52; *NCB. Verslag over het jaar 1929*, 31.
78. Zie VAN DER BURG en DUFFHUES, *Laat ze maar leren*, 1998, 44.
79. Bijv. een oud-lerares, *In en om de Woning en In en om de Boerderij* 34 (1928), 176.
80. VAN DER BURG en DUFFHUES, *Laat ze maar leren*, 1998, 44.
81. Dit hield in dat de directrice en leerkrachten voor de huishoudelijke vakken landbouwhuishoudleraressen een N XIX-akte moesten hebben, het toezicht bij de inspectrice voor het landbouwhuishoudonderwijs lag en de organisatie en beheer bij een vereniging voor landbouwhuishoudonderwijs of rechtstreeks bij een landbouworganisatie was ondergebracht.
82. *MB GOML* 1935, 116.
83. Bijv. te Doetinchem waar in 1926 een leerlinge kon vertrekken omdat ze weigerde de landbouwlessen te volgen, *MB GOML* 1927, 4; te Neede, kregen 3 leerlingen een diploma met aantekening 'zonder landbouwlessen', *idem*, 1931, 30; te Vaassen waar 4 meisjes in 1934 geen diploma kregen omdat ze de landbouwlessen teveel verzuimd hadden, *idem*, 1935, 11. Het belang van de lessen van de land- en tuinbouwonderwijzers stond vooral ter discussie in de streken waar de boerendochters en boerinnen weinig in het boerenbedrijf werkten
84. In 1933 waren de land- en tuinbouwlessen verdwenen op het programma in Rossum, Ophemert, Zaltbommel 'omdat deze lessen niet werden verlangd'; *idem*, 1934, 29-30. Ook in deze rivierkleigebieden werkten vrouwen op de middelgrote bedrijven nauwelijks mee in het agrarische werk.
85. *Idem*, 1935, 13.
86. *Idem*, 1934, 117-118.
87. Grietje ten Heuvel, 1915 geslaagd als lerares in het landbouwhuishouden, 2e lichting van De Rollecate.

88. *MB GOML* 1934, 117-118.
89. Verzoekschriften 18-6-1928, ARA, Archief Afd. NO, voorlopige inventaris 3.11 landbouwhuishoudonderwijs no 4262.
90. *MB GOML* 1938, 12.
91. *Idem*, 13.
92. Zie notulen, RA OVERIJSSEL, Archief OLM, 359-364.
93. *Het Onderwijs in 1934*, 184.
94. Zie ook LELIMAN-BOSCH, *Het huishoudonderwijs in Nederland*, 1933, 80-82.
95. Interview met een oud-lerares, 1988.
96. RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 36.
97. Manuscript lezing Balkbrug 26 april 1932, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 90.
98. De meest bekende handboeken zijn: BERNÈGE, P., *Orde en methode in de gezinshuishouding*, vrij bewerkt door E. v. Waveren-Resink (Haarlem 1932); FREDERICKS, F., *De denkende huisvrouw* (Haarlem 1928); MEYER, E., *De nieuwe huishouding*, inl. vertaald door Th. Mansholt (Amsterdam 1930²). Voor een vergelijking van deze boeken naar visie, zie ook: VAN DER BURG, *De (t)huis-houding voor plattelandsvrouwen*, 1985, met name 42-64. Voor de beweging voor de rationalisatie van de huishoudelijke arbeid in Nederland, zie ook: BERVOETS, L., *Telt zij wel of telt zij niet. Een onderzoek naar de beweging voor de rationalisatie van huishoudelijke arbeid in de jaren '20* (Amsterdam 1982) en WILKE, M., 'Kennis en Kunde', 1998, 59-91.
99. SILBERKUHL-SCHULTE, '"Bedrijfsleer" van de huishouding, vertaling Th. Mansholt', *Studieweek "De Rollecate" 20-26 mei 1929. Verslagen der inleidingen*, 1-17.
100. Brief 28-9-1933 naar huis van Jo Nijenhuis (N XIX opleiding 1932-1937), geb. 20 mei 1914 te Winterswijk; diploma Rijks HBS te Winterswijk, vijfjarige cursus, particuliere collectie Nijenhuis.
101. De Nederlandse delegatie is niet gegaan uit protest tegen de Duitse regering o.l.v. Hitler ('in verband met de toestand in Duitsland', *In en om Woning en Boerderij* 40 (1934), 187). Van de papers werd een brochure in het Nederlands uitgegeven, waarin: MANSHOLT, TH., 'De noodzakelijkheid van een wetenschappelijke organisatie der huishouding in het bijzonder belang van de vrouw zelf: Rationaliseering van de huishoudelijke arbeid', *Nederlandsche rapporten voor het 5e internationale congres voor huishoudonderwijs* (1934), 11-16.
102. Door historische processen als 'natuurlijk' functioneel te duiden, kan Mansholt een organische natuuropvatting met een organische maatschappij-opvatting verenigen. Door het toepassen van het economisch principe als een 'natuurlijk' streven van de mens te benoemen, kan zij bovendien rationalisering als het beredeneerd toepassen van dit principe integreren in de door haar veronderstelde noodzakelijke cultuurvernieuwing. In haar cultuurvisie bleek namelijk dat aanpassing aan nieuwe omstandigheden een vereiste was en moest worden ingebed in de cultuurgeschiedenis van het platteland, dat een organische levenswijze kende. Deze visie is tegenwoordig moeilijk te begrijpen daar in de meeste maatschappijvisies nu het accent ligt op de autonomie van de mens zonder verwijzingen naar zijn natuurlijke of maatschappelijke verbondenheid.
103. MANSHOLT, 'De noodzakelijkheid van een wetenschappelijke organisatie der huishouding', 1934, 11-16. Zie ook: VAN DER BURG, *De (t)huis-houding voor plattelandsvrouwen*, 1985.
104. Manuscript lezing voor de afd Leens, GMLN, op 17 maart 1916 volgens de brief met afspraken over de bijeenkomst van P. Dijkhuis aan Mansholt, 5-2-1916, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 17, resp. kopie uit archief in eigen bezit, maar niet opgenomen in uiteindelijke archief na opschoning.
105. Manuscript lezing 'Jongerein' mei 1932, RA OVERIJSSEL, idem, inv. no 17.
106. Met manuscripten van lezingen van Theda Mansholt, RA OVERIJSSEL, ibidem.
107. KRIPS-VAN DER LAAN, H., *Praktijk als antwoord. S.L. Louwes en het landbouwcrisisbeleid*, Groningen 1985, id 31, 17, 106, 93-95. Krips gaat onder andere in op wat zij onder

agrarisch fundamentalisme verstaat, op welke wijze S.L. en H.D. Louwes de opvattingen van hun grootvader hebben overgenomen en hoe wij hen moeten plaatsen t.o.v. de discussie over het heulen met het nationaal-socialisme, met name rond de Boerenorganisatie 'Landbouw en Maatschappij'. Vgl. KRIPS-VAN DER LAAN, *Woord en daad*, 1999, 231-234.

108. Manuscript lezing 'Jongerein' mei 1932, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 17.
109. Ibidem.
110. Ibidem.
111. Ibidem.
112. Ibidem. Deze gedachte ligt ook ten grondslag aan het Volkshogeschoolwerk in de dertiger jaren. Zie ook: LEEMANS, V., 'De achtergrond van het Volkshoogeschoolwerk', *Volksontwikkeling* 20 (1939), 312-316.
113. Prae-advies Sectie I punt 1. Bekwaamheidseischen voor en opleiding van leerkrachten bij de vakopleiding, door Th. Mansholt, *Nationaal congres voor vakopleidingsvraagstukken 1931. Praeadviezen*, Leiden 1931, 26.
114. Manuscript RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 17. Uit de tekst valt op te maken dat het een lezing betreft op de eerste gezamenlijke bijeenkomst van de Bond van Oud-leerlingen van Landbouwonderwijs met de vrouwelijke oud-leerlingen van cursussen bij het landbouwhuishoudonderwijs in Overijssel, ca. 1919.
115. *Het onderwijs in 1932*, 97.
116. *Huishoudboek N.C.B.*, Tilburg 1930, 157.
117. *Het onderwijs in 1932*, 96.
118. *Idem*, 96-97.
119. *Het onderwijs in 1933*, 147.
120. *Het onderwijs in 1935*, 202.
121. Notulen Docentenvergadering 29-10-1934, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 1.
122. Correspondentie oud-leerlinge, 24-10-1934, Particuliere collectie Nijenhuis; of deze krachtmeting aanleiding was om Smit op de docentenvergadering uit te nodigen en de kwestie in algemene zin aan te kaarten, is helaas niet uit de archieven of gesprekken duidelijk geworden.
123. *Het onderwijs in 1933*, 149.
124. SMIT, G., 'Van Petroleumstel tot Deensche keuken', *In en om de Woning* 31 (1925), 18-20.
125. SMIT, G., 'Mogelijkheid van samenwerking tusschen verschillende instanties, welke zich bezighouden met ontwikkeling op het platteland', *Volksontwikkeling* 15 (1933/34), 286; zie ook: op eiland Marken is een centrumschool in 1931 opgericht mede op aandringen van afd. Volksgezondheid van Min. van Arbeid, Handel en Nijverheid, *Het Onderwijs in 1931*, 135.
126. *In en om Woning en Boerderij* 38 (1932), 137.
127. SMIT, 'Mogelijkheid van samenwerking tusschen verschillende instanties', 1933/34, 283-289.
128. Levensbeschrijving (met foto), BROOMANS, P., 'De Vrouwe van het Dorpshuis. Een portret van G. Bähler-Boersma', *Krüderige wieven*, 1991, 49-53.
129. *Idem*, 50. Emilie Knappert was oprichtster van het Leidse Volkshuis en 1915-1925 directrice van de oudste School voor Maatschappelijk Werk te Amsterdam, WAALDIJK, *Het Amerika der Vrouw*, 1996, 130, 185.
130. BÄHLER-BOERSMA, G., 'Het dorpshuis als plaatselijk centrum voor maatschappelijk werk op het platteland', *Volksontwikkeling* 16 (1934/1935), 295.
131. *Idem*, 296-297.
132. BUUREN, A. VAN, 'Over hoogdravende lectuur en zedelijke verheffing. Leescultuur in Drenthe, 1900-heden', *Krüderige wieven*, 1991, 13-15.
133. BÄHLER-BOERSMA, 'Het dorpshuis als plaatselijk centrum voor maatschappelijk werk op het platteland, 1934/1935, 297-298.

134. *Idem*, 302.
135. *Idem*, 303.
136. A. Risselada slaagde voor de Rollecate in 1918; zij kwam uit het dorp Nieuw-Leusen, vlakbij het landgoed. Ze was geen boerendochter, maar dochter van de plaatselijke dokter?
137. *What the Country-Women of the World are doing. Report of The First Conference of Rural Women's Organisations called by the International Council of Women*, London, April 30th-May 3rd, 1929.
138. WIERSMA-RISSELADA, A., 'Het Congres van plattelandsvrouwen te Londen en het belang van een boerinnen-organisatie voor ons land', *Lhhk Congres* 81 (1929), 117-130.
139. Levensbeschrijving, zie KORTBEEK, L., *Zusters, weest bereid! Het gemeenschapsdenken van Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck (1876-1956)*, Doct. Scriptie geschiedenis KU Nijmegen 1995.
140. LOUWES, *In en om de Woning en In en om de Boerderij* 35 (1929), 94.
141. Een korte levensbeschrijving tot 1898, zie: SCHWARZ, C., *Die Landfrauenbewegung in Deutschland. Zur Geschichte einer Frauenorganisation unter besonderer Berücksichtigung der Jahre 1898 bis 1933*, Mainz 1990, 32-47. Elisabet Stepphun is in 1859 geboren en later gehuwd in de Oost-Pruisische landadel. Na haar huwelijk kwam ze erachter dat zij niet goed was voorbereid op het beheer van het landgoed. In Nederland werd haar naam veel verhaspeld tot Elisabeth Boehme or Boehmke. Voor de geschiedenis vgl: SCHWARZ, *Die Landfrauenbewegung in Deutschland*, 1990 en SCHWARZ, C., 'Zur Geschichte der Landfrauenbewegung in Deutschland', *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 40 (1992), 28-43.
142. *Lhhk Congres* 81 (1929), 119.
143. *Idem*, 129-130.
144. *In en om de Woning en In en om de Boerderij* 36 (1930), 10-15.
145. AMOUREUS-MULDER, G., *Een halve eeuw educatief vrouwenwerk. Het vormings- en ontwikkelingswerk van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen*, scriptie Pedagogiek MO-B, Rolde 1980, 9.
146. O.a. E. KNUVELDER-ARIËNS, in: *25j Landbouwhuishoudonderwijs*, 47-49.
147. Zie o.a., IIAV, Archief NBV 333, j. 507; 341, j. 518; SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 135.
148. Krantenbericht 8-11-1940, oprichting Centrale van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen, IIAV, Archief NBV 341, j. 521.
149. AMOUREUS-MULDER, *Een halve eeuw educatief vrouwenwerk*, 1980, 10-12.
150. *In en om de Woning en In en om de Boerderij* 35 (1929), 31
151. Levensbeschrijving: o.a. *Landbouwhuishouden* 3 (1949), 148-149 en 172 n.a.v. de oprichting van het Hermien van de Heide-Studiefonds om meisjes in de gelegenheid te stellen een cursus aan een Volkshogeschool te kunnen volgen. Ze wordt gekarakteriseerd als 'wegbereidster van de Volkshogeschoolgedachte in ons land'. Ze is geboren in Scherpenzeel, Friesland, is opgeleid op de School voor Maatschappelijk Werk te Amsterdam, heeft een jaar op verschillende volkshogescholen in Denemarken meegedaan en was betrokken bij oprichting eerste volkshogeschool te Bakkeveen. Teksten van haar hand zijn na haar overlijden gebundeld (*Een blij geluid. Een keuze uit het werk van Hermien van der Heide*, samengesteld door G. BURUMA-KALSBEEK, I. LAST-TER HAAR en A. WIERSMA-RISSELADA, Haarlem (1947)).
152. VRIES REILINGH, H. DE, *De volkshoogeschool. Een sociografische studie van haar ontwikkelingsgang in verschillende landen en haar mogelijke betekenis voor de Nederlandsche volksgemeenschap*, Groningen/Batavia 1945, 302-310.
153. *In en om Woning en Boerderij* 44 (1938), 110.
154. LEEMANS, V., 'De achtergrond van het Volkshoogeschoolwerk', 1938/39, 314.
155. Hiermee verantwoordt hij (m.n. n1, 350) deel C. over Nederland, getiteld 'Persoonlijke ervaringen', DE VRIES REILINGH, *De volkshoogeschool*, 1945, 349-377.
156. *Idem*, 354.
157. *Idem*, 302 en 305.

158. *Idem*, 352.
159. *Ibidem*.
160. Zie voor uitsplitsing naar streek en achtergrond voor meisjescursussen tot 1935, *idem*, 308-310, voor algemene cijfers over deelnemers volkshogescholen 1932-1939, *idem*, 339-342.
161. *Idem*, 367.
162. Bijv. HEIDE, H. VAN DER, 'Balans over het Volkshogeschoolwerk voor Meisjes op De Vonk te Noordwijkerhout', *Volksontwikkeling* 16 (1934/1935), 290-301.
163. *Idem*, 291-293.
164. *Idem*, 299.
165. *In en om Woning en Boerderij* 44 (1938), 71.
166. Zie o.a. DE VRIES REILINGH, *De volkshoogeschool*, 1945, 351, 338; GEERTSEMA, M., 'Het landbouwhuishoudonderwijs en de volkshogeschool', *Supplement van het gedenkboek 1913-1938 bij het veertigjarig jubileum* (15 jaar landbouwhuishoudonderwijs aan Nieuw Rollecate), 22-23.
167. Zie paragraaf 6.1
168. *Vijf en twintig jaar Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande*, (Den Haag 1960), 9-10.
169. Aukje van der Burg volgde in 1941 Theda Mansholt op als directrice van Nieuw Rollecate.
170. Getypt manuscript, met naam A. van der Burg, 'Iets over het landbouwhuishoudonderwijs', radiolezing VARA 17-1-1940, 8, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 90.
171. MANSHOLT, in: *25 Jaar landbouwhuishoudonderwijs* 1938, 41-42.
172. Getypt manuscript, met naam A. van der Burg, 'Iets over het landbouwhuishoudonderwijs', radiolezing VARA 17-1-1940, 9, RA OVERIJSSEL, Archief (Nieuw) Rollecate, inv. no 90.
173. Ibidem.
174. *Contactbrief voor de leerkrachten van de Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande*, (voortaan: *Contactbrief HVP*), 5 (1940), no 10, 15 april, 2.
175. Notitie Th. Mansholt 9-2-1939, IIAV, Archief HVP.
176. Ibidem.
177. SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 113, 115.
178. Het verhaal gaat dat ze in het zusterhuis te Tegelen waren ondergebracht, maar na een hernieuwde speurtocht in 1983 bleken de oude stukken echt nergens meer te vinden.
179. *Vereniging voor Landbouwonderwijs te Roermond, De, 1914-1964*, 1964, 100-107; SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 114-115.
180. Reactie op nota directeur-generaal van de landbouw, d.d. 16-1-1942, ondertekend met paraaf, wellicht G.H., inspecteur-generaal van het NO, ARCHIEF MIN. OCW, Archief Vakonderwijs, Handels- en Nijverheidsonderwijs, enz..
181. SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 114-117; Nota betreffende het landbouwhuishoudonderwijs, d.d. 2-3-1943, ondertekend door inspecteur D.S. Huizinga, ARCHIEF MIN. OCW, ibidem.
182. AMOUREUS-MULDER, 18, 64 n44, HB van de Bond besloot tot aftreden in sept. 1941.
183. SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 115.
184. IIAV, Archief HVP.
185. SMIT, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland*, 1966, 120.
186. BOELE VAN HENSBROEK, 'Vernieuwing van het N.O. voor meisjes 1946-1961'; *In korte lijnen. Een overzicht van enkele belangrijke gegevens over de primaire opleiding uit de Rapporten van de Kommissie Kohnstamm-Van Houte en haar subkommissies*, s.l. (1963).
187. Rapport van de Cie voor het landbouwhuishoudonderwijs van het KNLC, 1948/1949, oorspronkelijk in Archief (Nieuw) Rollecate, niet teruggevonden in het geschoonde archief op het RA OVERIJSSEL.
188. BLIJDENSTIJN, C., *Plattelandsvrouwen en haar organisatie. Inventariserend onderzoek naar*

ontstaan, functie en structuur van plattelandsvrouwenbonden, Wageningen 1961
189. *Nijverheidsonderwijs in Gelderland*, 16-17.
190. *Nijverheidsonderwijs voor meisjes in de provincie Overijssel, Het*, ETI Overijssel, Zwolle 1956, 4.
191. *Gegevens betreffende de huishoud- en landbouwhuishoudscholen per 1 augustus 1966*, 136-137; *Gegevens betreffende de huishoud- en landbouwhuishoudscholen per 1 augustus 1967*, 131-132.
192. Het ULO volgde met 23 procent (Gelderland: 20 procent) in 1949 naar 33,9 procent (Gelderland: 29,4 procent); *Het voortgezet onderwijs regionaal gezien*, 1951, 16; *Het voortgezet onderwijs regionaal gezien*, 1958, 30.
193. *Verslag van het congres van het Nederlands Verbond van directies en leerkrachten bij het N.O., Utrecht 1947*, 6-12.
194. *Studierapport over doelstelling, organisatie, leerstof, methoden en hulpmiddelen bij het algemeen vormend nijverheidsonderwijs voor meisjes*, s.l. 1948, 49.
195. De opdracht voor de commissie en de aanvaarding door Kohnstamm werd uitgesproken bij de installatie en letterlijk weergegeven in: *Landbouwhuishouden* 4 (1950), 3-6.
196. *Studierapport over doelstelling, organisatie, leerstof, methoden en hulpmiddelen*, 1948, 49.
197. *Idem*, 43.
198. *Ibidem.*
199. *In korte lijnen. Een overzicht van enkele belangrijke gegevens over de primaire opleiding uit de Rapporten van de Kommissie Kohnstamm-Van Houte en haar subkommissies*, s.l. (1963), 9.
200. SMIT, G., 'De inhoud van het nijverheidsonderwijs voor meisjes', *Verslag van het N.O. congres jan 1953*, 43.
201. *Idem*, 39-48.
202. *Nijverheidsonderwijs voor meisjes in de provincie Overijssel, Het*, 1956, 5; *Gegevens betreffende de huishoud- en landbouwhuishoudscholen per 1 augustus 1967*, 131-132. In het laatste rapport blijkt dat in 1967 het aantal primairen op de landbouwhuishoudscholen het aantal op de stedelijke huishoudscholen oversteeg in de provincies Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel en Zeeland, terwijl de helft van het totaal aantal primairen een landbouwhuishoudschool bezocht.
203. *Verzamelde verslagen van de jaren 1950 t/m 1959. Subcie voor land- en tuinbouw*, s.l. 1960, 1.
204. BAN, A. VAN DEN, 'Het inkomen van boeren-II', *Landbouwhuishouden* 12 (1957) no 7, 1-4, 3-4.
205. *Agrarisch welzijnsplan voor Gelderland, Basisplan Huishoudonderwijs*, 1961.
206. Vgl. HOBBELINK, *Je trouwt niet alleen met een boer*, 1982; SAAL, *Het boerengezin in Nederland*, 1958.
207. HOUTTUYN PIEPER, A., *Huishoudschool en beroep. Een onderzoek naar de beroepsuitoefening van de oud-leerlingen van de Christelijke Landbouwhuishoudschool te Nijkerk*, Harderwijk 1964
208. *Agrarische Welvaartsplan voor Noord-Brabant, Het, Algemeen gedeelte*, Prov. Bestuur van Noord-Brabant, Prov. Agrarische Cie, ('s-Hertogenbosch), 1955, 91-92.
209. *Idem*, 44, 47.
210. *Idem*, 210.
211. *Idem*, 32-34.
212. *School – leerlingen – ouders. Rapport van de subcie milieuonderzoek*, s.l. 1964, 1.
213. *Ibidem.*
214. Boekbespreking door Mej. Mr M.A. Boom, *Landbouwhuishouden* 3 (1949), 238-240, 239, overgenomen uit '*van Maand tot Maand*', sept 1949.
215. *Ibidem.*
216. *Idem*, 238-240.
217. 'School voor Maatschappelijke Werk "Twente" te Hengelo (O)', *Landbouwhuishouden* 3 (1949), 133-134
218. *Idem*, 133.
219. 'Wat is en wat doet de Stichting voor Maatschappelijk Werk ten Plattelande', overge-

nomen uit Maatschappelijk Werk ten Plattelande, *Landbouwhuishouden* 4 (1950), 197-198.

220. Zij doceerde op Nieuw Rollecate en berichtte over het ontwerp-plan voor huishoudelijke bedrijfsleer rond 1930, zie 6.2.
221. 'Het research Instituut te Stockholm', *Landbouwhuishouden* 3 (1949), 121.
222. *Idem*, 121-122.
223. *Verslag studieweek Huishoudwetenschap 22-26 mei 1950 te Wageningen.*
224. SCHIEVEN, J.P., 'De studieweek voor huishoudwetenschap te Wageningen', *Landbouwhuishouden* 4 (1950), 101; *Verslag studieweek Huishoudwetenschap 22-26 mei 1950 te Wageningen*, 7.
225. SCHIEVEN, 'De studieweek voor huishoudwetenschap', 1950, 102.
226. *Idem*, 102-103.
227. *Idem*, 103.
228. *Idem*, 125.
229. INKLAAR, F., *Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland*, (Amsterdam) 1997, m.n. case 8 en 9, 275-311.
230. Zie o.a.: MAZELAND, M., *C.W. Visser en de Wageningse huishoudkunde*, Wageningen 1987.
231. DAM, A. VAN, 'Internationaal samenwerken in ontwikkelingslanden', *Landbouwhuishouden* 19 (1965), 282-286, 282-283; aankondiging van de 4e cursus 'aan de Missieschool voor Jonge Vrouwen (...) ter voorbereiding van jonge vrouwen, die gedurende enige jaren in dienst van de missie hun beroep willen gaan uitoefenen', tezamen met een oproep voor landbouwhuishoudleraressen voor Brazilië (*Landbouwhuishouden* 4 (1950), 67).
232. URBAN-DE VRIES, H., 'Nieuws uit Suriname', *Landbouwhuishouden* 13(1959) no 7, 7-8.
233. *Gouden gedenkboek 1963*, 12.
234. Voorbeelden van reportages en oproepen: 'Hulp aan minder ontwikkelde gebieden. Landbouwhuishoudleraressen in de voorste gelederen', *Landbouwhuishouden* 12 (1957), no 10, 1-3.; 'Voorlichting aan de dorpsvrouw in Egypte', *idem*, no 10, 12 en no 11, 11-14, niet duidelijk of J. Bouman ook N XIX; 'Helpen in ontwikkelingslanden', *idem*, 19 (1965), 224-227, o.a. brief van N XIX Bouk Feenstra over haar werk in Vista hermosa, Columbia; VAN DAM, 'Internationaal samenwerken in ontwikkelingslanden', 1965, 282-286, o.a. over Annie Ottenschot, N XIX werkzaam in Uganda; 'Hulpwerk in Algerije', *Landbouwhuishouden* 19 (1965), 315-318, door Lies Dirkmaat, N XIX (1952 geslaagd).
235. Interview met ontwikkelingswerkster, die na de N XIX-opleiding de tropencursus heeft gevolgd, 1988.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK ACHT

1. Zie BURG, M. VAN DER, 'Agrarische geschiedenis: een spannend vak voor vernieuwers,' *Spil. Kritisch tweemaandelijks tijdschrift over landbouw, landschap, natuur, milieu en leven in het landelijk gebied* (2001)-177/178, 26-31.
2. Zie ook BURG, M. VAN DER, 'Rural Women and Politics. Organisational Patterns from a Historical Perspective', *Proceedings EU-Conference The New Challenge of Women's Role in Rural Europe*, 2001, Nicosia, Cyprus, in druk.
3. VAN DER BURG en LIEVAART, *Drie generaties in schort en overall*, 1998; BOCK en VAN DER BURG, 'Hoofdstuk 11. Vrouwenarbeid in de agrarische sector', 1998, 219-240.
4. JONES, J., 'Tore Up and a-Movin': Perspectives on the Work of Black and Poor White Women in the Rural South, 1865-1940', *Women and Farming. Changing Roles, Changing Structures*, Haney, W., and J. Knowles (eds), Boulder and London 1988, 15-35.
5. Ondersteuning voor deze opmerking kwam op het internationale congres 'CORN-conference on the history of rural institutions', Wageningen, 22-23 Oct 1999. CORN is een West-Europees samenwerkingsverband van professionals in de agrarische geschiedenis van de landen rond de Noordzee.

6. Goudswaard heeft beide onderwijsvormen besproken, maar niet op elkaar betrokken (zie GOUDSWAARD, *Agrarisch onderwijs in Nederland*, 1986). Van der Burg en Duffhues hebben hier wel een begin mee gemaakt voor het boek over het gehele onderwijs van de NCB, dat zowel landbouwonderwijs als landbouwhuishoudonderwijs omvatte (zie VAN DER BURG en DUFFHUES, *Laat ze maar leren*, 1998).

ARCHIEVEN

Archief Afdeling Nijverheidsonderwijs, 1918-1939, voorlopige inventaris 3.11 landbouwhuishoudonderwijs no 4262, ARA 2.14.22; na 1991 overgebracht naar Ministerie van Onderwijs, Wetenschappen en Cultuur, opgenomen in het archief voor de afdelingen van het Vakonderwijs, Handels- en Nijverheidsonderwijs, en de directies Technisch Beroepsonderwijs, Beroepsonderwijs en Vormingswerk, Beroepsgericht Voortgezet Onderwijs, en Onderwijs en Vorming Werkende Jongeren van het Departement van Onderwijs, (Kunsten) en Wetenschappen, (1913-) 1918-1975 (1976).

Archief voor de afdelingen van het Vakonderwijs, Handels- en Nijverheidsonderwijs, en de directies Technisch Beroepsonderwijs, Beroepsonderwijs en Vormingswerk, Beroepsgericht Voortgezet Onderwijs, en Onderwijs en Vorming Werkende Jongeren van het Departement van Onderwijs, (Kunsten) en Wetenschappen, (1913-) 1918-1975 (1976), ARCHIEF MINISTERIE VAN OCW.

Archief Directie van Landbouw, landbouwonderwijs 1875-1957, ARA 2.11.02; na 1991 geschoond en opgenomen in: ARA 2.11.35, Archief Landbouwonderwijs 1898-1957.

Archief Federatie van Leerkrachten bij het LBHHO, 1946-1967, IIAV.

Archief Gelderse Maatschappij van Landbouw (GML) 1845-1970 en haar afdelingen, RA GELDERLAND 557.

Archief Groninger Maatschappij van Landbouw (GML) 1878-1940, RA GRONINGEN, 044.14.

Archief Hollandse Maatschappij van Landbouw (HML), RA ZUID-HOLLAND 3.21.21.

Archief Koninklijk Nederlands Landbouw Comité (KNLC), ARA.

Archief Landbouwonderwijs 1898-1957, ARA 2.11.35.

Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling NO, 1877-1918, ARA 2.04.12; na raadpleging geschoond en opgenomen in: ARA 2.11.35, Archief Landbouwonderwijs 1898-1957, inv no 619-642.

Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), IIAV.

Archief Nederlands Landhuishoudkundig Congres, ARA 2.19.003.

Archief Overijsselse Maatschappij van Landbouw (OLM), RA OVERIJSSEL 364.

Archief Rijksscholengemeenschap (Nieuw) Rollecate (1911) 1913-1976 (1977), RA OVERIJSSEL 435.

Archief Stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande (HVP), IIAV.

Archief Vereniging voor Leerkrachten bij het LBHHO, 1919-1967, IIAV.

Archief Zeeuwse Landbouw Maatschappij (ZLM), RA ZEELAND

Archief Zuivelschool Bolsward, ARA 2.04.12, doos 6; na raadpleging verplaatst naar 2.04.10, 683.

Biografische mappen, IIAV

map 107, Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck.

map 290, Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs.

Historisch Archief Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond (NCB), ZLTO-TILBURG.

Particuliere collectie Nijenhuis.

Particuliere collectie Van der Burg

AANGEHAALDE LITERATUUR

AERTS, M., T. DEN NIJS EN M. SOHANA, *Naar natuurlijk bestel. Vrouwenorganisaties in de jaren dertig*, Amsterdam 1980.

AERTS, M., 'Op zoek naar konstrukties van vrouwelijkheid. Naar aanleiding van drie katholieke vrouwenorganisaties in het Interbellum', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 2, Blok, J., e.a. (eds), Nijmegen 1981, 132-145.

Agrarisch welzijnsplan voor Gelderland. Basisplan Huishoudonderwijs, s.l. 1961.

Agrarische Welvaartsplan voor Noord-Brabant, Het, Algemeen gedeelte, Prov. Bestuur van Noord-Brabant, Prov. Agrarische Cie, ('s Hertogenbosch) 1955.

AMBROSE, L., and M. KETCHNIE, 'Social Control or Social Feminism: Two Views on Ontario Women's Institutes', *Agricultural History. Special Symposium Issue on Rural and Farm Women in Historical Perspective*, Fink, D., V. Grim and D. Schwieder (eds), 73 (1999), 222-238.

AMENT, J., 'Wat kan er gedaan worden om de dochters van landbouwers voor haar toekomstige taak als vrouw in het huisgezin en het bedrijf van de landbouwer voor te bereiden?', *Verslag van het 76e Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres te Maastricht 1924*, 18-24, 59-69.

AMERSFOORDT, J.P., 'Hoe een burgerzoon boer wordt', *Bijblad van de Landbouw-courant* 4 (1867), no 20, 305-314; eerder verschenen in: *Practische Volksalmanak* (1858).

AMOUREUS-MULDER, G., *Een halve eeuw educatief vrouwenwerk. Het vormings- en ontwikkelingswerk van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen*, Scriptie Pedagogiek MO-B, Rolde 1980.

ANDELA, G., *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland*, Bussum 2000.

BABBITT, K., 'The Productive Farm Woman and the Extension Home Economist in New York State, 1920-1940', *Agricultural History. A Special Symposium Issue. American Rural and Farm Women in Historical Perspective*, Jensen, J., and N.G. Osterud (eds), 67 (1993)-2, 83-102.

BACKERRA, F., e.a. (eds), *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Tipje van de sluier 6), Zutphen 1989.

BÄHLER-BOERMA, G., 'Het dorpshuis als plaatselijk centrum voor maatschappelijk werk op het platteland', *Volksontwikkeling. Maandblad uitgegeven door het instituut voor volksontwikkeling (Mij tot Nut van 't Algemeen)*, 15 (1933/34), 289-303.

BAKKER, M., *Boterbereiding in de late negentiende eeuw*, Zutphen 1991.

BAKKER, M., 'Boter', *Geschiedenis van de Techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving, 1800-1890, I. Techniek en modernisering. Landbouw en voeding*, Lintsen, H., e.a. (eds), Zutphen 1992, 103-135 (de tekst is gelijk aan Bakker 1991).

BENVENUTI, B., *Farming in cultural change*, Assen 1961.

BERNÈGE, P., *Orde en methode in de gezinshuishouding*, vrij bewerkt door E. v. Waveren-Resink, (Haarlem 1932).

BERNET, K., *Hoe trouwen agrarische vrouwen? Een studie over agrarische vrouwen omtrent de beleving van hun huwelijksgoederenregime*, Doct. scriptie Gender Studies in de landbouw/Sociologie van de westerse gebieden, Wageningen 1998.

BERVOETS, L., *Telt zij wel of telt zij niet. Een onderzoek naar de beweging voor de rationalisatie van huishoudelijke arbeid in de jaren '20*, Amsterdam 1982.

'Bibliografie over boerinnen', *Lover* (1986)-1, 47-50.

'Bibliografie Vrouwen in de Nederlandse landbouw', *Lover* (1992)-2, 120-123.

BIELEMAN, G., *De huishouding op de boerderij. Handleiding voor Meisjes, die zich willen bekwamen voor het besturen eener huishouding ten plattelande*, bew. Voor Nederland naar 'Schäfers Lehrbuch der hauswirtschaft', Doetinchem (1908).

BIELEMAN, G., 'Plaats en taak der vrouw in het landbouwbedrijf', *De vrouw, de vrouwenbewe-*

ging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopaedisch handboek, I, Werker-Beaujon, C., C. Wichmann en W. Werker (eds), (Amsterdam 1914), 271-292.

BIELEMAN, J., *Boeren op het Drentse zand 1600-1900. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw*, AAG-bijdragen 29, Wageningen 1987.

BIELEMAN, J., *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950. Veranderingen en verscheidenheid*, Meppel/Amsterdam 1992.

BIELEMAN, J., 'Landbouwgeschiedenis in Nederland. Twee nieuwe, regionale studies over de Nederlandse landbouwgeschiedenis; een 'State of the Art' in het regionale en regionaliserende agrarisch-historisch onderzoek van de negentiende en twintigste eeuw', *NEHA-Bulletin* 6 (1992), 79-87.

BIELEMAN, J., J. ELERIE en P. HOPPENBROUWERS (eds), *Boerenlandschap in beweging. Anderhalve eeuw boerenbedrijf in Drenthe en het Drents Landbouw Genootschap*, Groningen 1994.

BIELEMAN, J., e.a. (eds), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland*, Groningen 1995.

BIELEMAN, J., (ed.), 'Landbouw', *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, Schot, J, e.a., III. Landbouw. Voeding, Zutphen 2000, 11-235.

BIERKENS, B., *Memoires van Jef Wintermans. Landbouwpionier, politicus, journalist, 1877-1955*, Eindhoven 2000.

BLIJDENSTIJN, C., *Plattelandsvrouwen en haar organisatie. Inventariserend onderzoek naar ontstaan, functie en structuur van plattelandsvrouwenbonden*, Wageningen 1961.

BOCK, B., *Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland. De kloof tussen praktijk en beleid in Nederland en andere Europese landen*, Wageningen 1998.

BOCK, B., en M. VAN DER BURG, 'Hoofdstuk 11. Vrouwenarbeid in de agrarische sector', *Vrouwen; leven en werken in de twintigste eeuw*, Pott-Buter, H., en K. Tijdens (eds), Amsterdam 1998, 219-240.

BOCK, G., 'Geschichte, Frauengeschichte, Geschlechtergeschichte', *Geschichte und Gesellschaft* 14 (1988), 364-391.

BOCK, G., 'Women's History and Gender History. Aspects of an International Debate', *Gender & History*, 1 (1989), 7-30.

BOCK, G., and P. THANE (eds), *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*, London 1994.

BOELE VAN HENSBROEK, C., 'Vernieuwing van het N.O. voor meisjes 1946-1961. Overzicht van de groei en werkzaamheden van de Commissie Kohnstamm-Van Houte', *Paedagogische Studiën* 38 (1961) no 2.

BOER, A. DE, *Tussen Landbouwhuishoudonderwijs en Middenschool*, MO-A scriptie pedagogiek, Noordelijke Leergangen Zwolle 1977.

BOER, J., *Dorp in Drenthe. Een studie over veranderingen in mens en samenleving in de gemeente Zweeloo gedurende de periode 1930-1970*, Meppel 1975.

BOISSEVAIN-VAN DER CHIJS, A., *Herdenking van Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs 1814-1895. Eerste voorvechtigster van de emancipatie der vrouw in Nederland*, Getypt manuscript t.g.v. de onthulling van de gedenksteen aan haar geboortehuis in 1955, IIAV, map 290 Storm-van der Chijs.

BOSCH, C., *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948* (The Gender of Science. Women and Higher Education in the Netherlands, 1878-1948), Amsterdam 1994.

BOURKE, J., 'Dairywomen and Affectionate Wives. Women in the Irish Dairy Industry, 1890-1914', *Agricultural History Review* 38 (1990), 149-164.

BOURKE, J., *Husbandry to Housewifery. Women, Economic Change, and Housework in Ireland, 1890-1914*, Oxford 1993.

BRANDTH, B., and M. HAUGEN, 'Rural Women, Feminism and the Politics of Identity', *Sociologia Ruralis* 37 (1997), 325-344.

BRAUN. M., *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*, Amsterdam 1992.

BRINK, G. VAN DEN, 'Van integrale naar differentiële geschiedenis? Overwegingen bij een (te) groots opgezet project', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996), 290-313.

BROOMANS, P., 'De Vrouwe van het Dorpshuis. Een portret van G. Bähler-Boersma', *Krüderige wieven. Drentse vrouwen in de 20ste eeuw*, Hoogendijk, M., e.a. (eds), Zutphen 1991, 49-53.

BROOMANS, P., ''Een grote Drentse vrouw'. Een portret van H.A. Riel-Smeenge', *Krüderige wieven. Drentse vrouwen in de 20ste eeuw*, Hoogendijk, M., e.a. (eds), Zutphen 1991, 96-99.

BROUNS, M., *Veertien jaar vrouwenstudies in Nederland. Een overzicht*, Zoetermeer 1988.

BRUSSE, P., *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850*, AAG-bijdragen 38, Wageningen 1999.

BRUIJN, J. DE, *Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief*, Amsterdam 1989.

BURG, A. VAN DER, 'Het landbouwhuishoudonderwijs', *Volksontwikkeling* 20 (1938/39), 316-326.

BURG, M. VAN DER, *De (t)huis-houding voor plattelandsvrouwen. Een historisch onderzoek naar "goed-doordacht-huishouden" op "De Rollecate/ Nieuw Rollecate", rijksopleiding voor landbouwhuishoud(N XIX)lerares 1913-1964*, Doct. scriptie geschiedenis, KU Nijmegen 1985.

BURG, M. VAN DER, *Een half miljoen boerinnen in de klas. Landbouwhuishoudonderwijs vanaf 1909*, Heerlen 1988.

BURG, M. VAN DER, 'Gebruik uw boerinnenverstand. Het boerenbedrijf is geen economisch eiland', *Wetenschap en Samenleving* 41 (1989)-4, 58-63.

BURG, M. VAN DER, 'Greta Smit (1900-1980). Inspectrice van het landbouwhuishoudonderwijs, 1929-1963', *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Tipje van de sluier 6), Backerra, F., e.a. (eds), Zutphen 1989, 152-154.

BURG, M, VAN DER, e.a. (eds), *Agrarische vrouwen in opleiding, toen, NU ... en straks?* Reader SG Wageningen 1989.

BURG, M. VAN DER, e.a. (eds), *Verslag studiedag agrarische vrouwen in opleiding*, Wageningen 1989.

BURG, M. VAN DER, '"De Rollecate", rijksopleiding tot landbouwhuishoudlerares 1913-1930', *Nijluusn van vrogger. Kwartaalblad voor de geschiedenis van Nieuwleusen* 8 (1990), 59-69.

BURG, M. VAN DER, 'Dames, boerinnen en plattelandsvrouwen op het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres (1846-1940), I. Van opluistering tot feministisch optreden (1846-1873)', *Spil. Kritisch tweemaandelijks tijdschrift over landbouw en platteland* (1991)-93/94, 12-20.

BURG, M. VAN DER, 'Th.W.S. Mansholt (1879-1956) pedagoge in de plattelandspraktijk', *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*, Essen, M. van, en M. Lunenberg (eds), Nijkerk 1991, 92-106, 207-209.

BURG, M. VAN DER, 'Missie-arbeid uit moederliefde; Melaniawerk door vrouwen voor vrouwen 1920-1940', *Zwart op wit. Teksten en contexten in de womanistische/feministische theologie*, M. Papavoine (ed.), Utrecht 1992, 7-23.

BURG, M. VAN DER, 'Werk van de tweede soort. Boerinnen in de melkveehouderij, Sabine de Rooij, Assen/Maastricht 1992', *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 15 (1994), 299-302.

BURG, M. VAN DER, 'Vrouwen van het platteland in het verleden. Bijdragen aan de geschiedenis van de landbouw en het platteland', *Vrouwengeschiedenisblad* 17 (1994)-1, 16-17.

BURG, M. VAN DER, 'From Categories to Dimensions of Identities. A way to unravel the politics of categorizing illustrated in respect to farm women's education in the Netherlands from 1865 onwards', *Women on Family Farms. Gender research, EC-policies, and New Perspectives*, Burg, M. van der, and M. Endeveld (eds), Wageningen 1994, 121-139.

BURG, M. VAN DER, 'De Geldersche Maatschappij van Landbouw ook voor boerinnen aan het werk. Haar emancipatiebeleid in het onderwijsveld', *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland*, Bieleman, J., e.a. (eds), Groningen 1995, 261-284, 454-455.

BURG, M. VAN DER, 'Dekker, J., Zuivelcoöperaties op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1892-1950. Overleven door samenwerking en modernisering, een mentaliteitsstudie, Middelburg 1996', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25 (1999), 244-245

BURG, M. VAN DER, 'Agrarische geschiedenis: een spannend vak voor vernieuwers', *Spil.*

Kritisch tweemaandelijks tijdschrift over landbouw, landschap, natuur, milieu en leven in het landelijk gebied (2001)-177/178, 26-31.

BURG, M. VAN DER, 'Rural Women and Politics. Organisational Patterns from a Historical Perspective', *Proceedings EU-Conference The New Challenge of Women's Role in Rural Europe, 2001, Nicosia, Cyprus*, in druk.

BURG, M. VAN DER, en T. DUFFHUES, *Laat ze maar leren. Een eeuw onderwijs van de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond*, Tilburg 1998.

BURG, M. VAN DER, and P. HOWARD-BORJAS, *Book of Abstracts*, Gender and Rural Transformations in Europe. Past, Present and Future Perspectives', 14-17 October 1999, Wageningen, the Netherlands, Wageningen 1999.

BURG, M. VAN DER, and P. HOWARD-BORJAS, *Compiled Conference Papers* 'Gender and Rural Transformations in Europe. Past, Present and Future Perspectives', 14-17 October 1999, Wageningen, the Netherlands, Wageningen 2000.

BURG, M. VAN DER, en I. VAN HUET, '"Niet het diploma, maar het huwelijk maakte je tot boerin'. Onderwijs voor agrarische vrouwen vanaf 1850 tot 1940', Dekker, K. den, e.a. (eds), *Een tien voor vlijt: meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS*, (Tipje van de sluier 7), Zutphen 1992, 117-134.

BURG, M. VAN DER, en K. LIEVAART, *Drie generaties in schort en overall. Terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de landbouw*, Wageningen 1998.

BUUREN, A. VAN, 'Over hoogdravende lectuur en zedelijke verheffing. Leescultuur in Drenthe, 1900-heden', *Krüderige wieven. Drentse vrouwen in de 20ste eeuw*, Hoogendijk, M., e.a. (eds), Zutphen 1991, 13-29.

CANIOU, J., 'L'Évolution de l'enseignement ménager agricole, de sa création en 1880 à aujourd'hui', *Pénélope. Cahier 2. Education des filles. Enseignement des femmes* (1980), 88-91.

CANIOU, J., 'Les fonctions sociales de l'enseignement agricole féminin', *Études Rurales* 92 (1983), 41-56.

CARBERT, L., *Agrarian Feminism. The Politics of Ontario Farm Women*, Toronto 1995.

COHEN, M. GRIFFIN, 'The Decline of Women in Canadian Dairying', *The neglected majority. Essays in Canadian women's history vol. 2*, Prentice, A., and S. Trofimenkoff (eds), Toronto 1985, 61-84, 198-206.

COLMAN, G., *Education & Agriculture. A History of the New York State College of Agriculture at Cornell University*, New York 1963.

COSTER, W., *Overijssel op het land. Een geschiedenis van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij 1871-1996*, Zwolle 1996.

CRIJNS, A., *Van overgang naar omwenteling in de Brabantse land- en tuinbouw, 1950-1985. Schaalvergroting en specialisatie*, Tilburg 1998.

CRIJNS, A., en F. KRIELLAARS, *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1800-1885*, Tilburg 1987.

CRIJNS, A., en F. KRIELLAARS, *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1886-1930*, Tilburg 1992.

CRUYNINGEN, P. VAN, *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850*, AAG-Bijdragen 40, Wageningen 2000.

CUPERUS-VAN RHIJN, 'Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs, 1814-1895', *Vrouwenarbeid. Orgaan van de Vereeniging Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid* (1898)-7, 61-62; no 8, 72-74.

DARU, M., en H. LAKMAKER, 'Een verborgen eiland in het verborgen continent. Een historiografische verkenning van de geschiedenis van de huishoudelijke arbeid', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 19 (1993), 381-431.

DEKKER, J., *Zuivelcoöperaties op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1892-1950. Overleven door samenwerking en modernisering, een mentaliteitsstudie*, Middelburg 1996.

DEKKER, K. DEN, e.a. (eds), *Een tien voor vlijt. Meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS* (Tipje van de sluier 7), Zutphen 1992.

DEKKER, T., e.a. (eds), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen 2000.

DERKS, M., J. EIJT, M. GREVER en M. MONTEIRO, 'Res Novae. Evoluties in de historische beeldvorming over katholieke vrouwen', *Ex Tempore* 11 (1992), 121-133, 128-129.

DERKS, M., e,a., *'Roomse dochters'. Katholieke vrouwen en hun beweging*, Baarn 1992.

DÍAZ MARTÍNEZ, C., and C. DÍAZ MÉNDEZ, 'Rural Women's Entry Patterns into the Labour Market and Society', *European Journal of Women's Studies* 5 (1998), 155-170

DODDE, N., *Het Nederlandse onderwijs verandert. Ontwikkelingen sinds 1800*, Muiderberg 1983.

DRIE, R. VAN, 'Vijftig jaar 'Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande', 1935-1985', *Huishouding, voorlichting en wetenschap. 50 jaar Stichting voor Huishoudelijke en Consumentenvoorlichting HVP*, Lange, G. de, e.a. (eds), 's Gravenhage 1985, 5-43.

DUFFHUES, T., 'Vrouwen van het platteland in het verleden. Symposium georganiseerd door de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis en de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, Ede, mei 1993', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 15 (1994), 269-271.

DUFFHUES, T., 'Verslag van het symposium Vrouwen van het platteland in het verleden. Bijdragen aan de geschiedenis van de landbouw en het platteland', *Vrouwengeschiedenisblad* 17 (1994)-1, 15-16.

DUFFHUES, T., *Voor een betere toekomst. Het werk van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijf en gezin, 1896-1996*, Nijmegen 1996.

EIJL, C. VAN, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid, 1898-1940*, (Engelse vertaling: A difference at work. Women and labour: a contested terrain, 1898-1940), Hilversum 1994.

ELEMA-BAKKER, D., 'Boerinnen en landarbeidsters', *Vrouwen van Nederland 1898-1948. De vrouw tijdens de regering van Koningin Wilhelmina*, (Schenk, M. (ed)), Amsterdam 1948, 46-55.

ELERIE, J., en P. HOPPENBROUWERS (eds), *Het Oldambt. Dl. 2: Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen*, Groningen 1991.

ELS, A. VAN, *Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres 1846-1900. Ontstaan, geschiedenis en enkele onderwerpen ten congresse behandeld*, Scriptie geschiedenis MO-B, s.l. 1984.

ENDEVELD, M., 'Van melkmeid tot manager. Europees onderzoek naar vrouwen in de landbouw', *Lover* (1992)-2, 100-106.

ENGELEN, T., en P. KALKMAN, 'Vrouwenarbeid en zijn demografische achtergronden. Een momentopname in Nederland anno 1909', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 17 (1991), 295-323.

ESSEN, M. VAN, *Onderwijzeressen in niemandsland. Vrouwen in opvoeding en onderwijs*, Nijkerk 1985.

ESSEN, M. VAN, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland*, Amsterdam 1990.

ESSEN, M. VAN, en M. LUNENBERG (eds), *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*, Nijkerk 1991.

EWERT, H., et al., *Den Fortschritt der Landwirtschaft fördern. 100 Jahre Landwirtschaftskammer Hannover, Ein Ausflug durch die Geschichte der Landwirtschaftskammer Hannover*, Hannover 1999.

FABER, J., m.m.v. M. de Ruiter, *De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen, III. Van revolutie naar rendement, 1970-1990*, Wageningen 1993.

FELDMAN, S., and R. WELSH, 'Feminist Knowledge Claims, Local Knowledge, and Gender Divisions of Agricultural Labor: Constructing a Successor Science', *Rural Sociology* 60 (1995), 22-43.

FINK, D., V. GRIM and D. SCHWIEDER (eds), *Agricultural History. A Special Symposium Issue on Rural and Farm Women in Historical Perspective*, 73 (1999)-2, 131-263.

FREDERICKS, F., *De denkende huisvrouw* (Haarlem 1928).

FRIESWIJK, J., *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)*, Leeuwarden 1989.

FRUIN, R., 'De Jeugd van Louise Henriette d'Orange', *De Gids* (1866) II, 531-540.

GALEN, J. VAN, en A. MEVIS, 'Zuigelingenzorg in Oost-Brabant 1918-1940', *Nederlandse*

vrouwen in deze eeuw (Tipje van de Sluier 2), Bakker, N., e.a. (eds), (Amsterdam 1980), 73-84.

GALESLOOT, H., en M. SCHREVEL, *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog*, Amsterdam 1987.

GARCÍA-RAMON, M.D., and J. CRUZ, 'Regional Welfare Policies and Women's Agricultural Labour in Southern Spain', *Women of the European Union. The Politics of Work and Daily Life*, García-Ramon, M.D., and J. Monk (eds), London/New York 1996, 247-263.

GARKOVICH, L., and J. BOKEMEIER, 'Agricultural Mechanization and American Farm Women's Economic Roles', *Women and Farming. Changing Roles, Changing Structures*, Haney, W., and J. Knowles (eds), Boulder and London 1988, 211-228.

GASSON, R., 'Careers of farmers' daughters', *Farm Management* (1987), 309-317.

Gedenkboek van den LLTB, 1901-1926,s.l 1926.

Gedenkboek der Rijkslandbouwwinterschool te Groningen over de jaren 1893-1953, (s.l. 1954).

Gedenkboek Jan Heidemaschool. Middelbare landbouwschool te Groningen, 1893-1968, Groningen 1969

Gedenkschrift 25 jarig bestaan van de Vereniging voor Landbouwonderwijs, Roermond 1939.

Gedenkschrift Theda Mansholt 28 april 1979-7 december 1956, Deventer 1956.

Gegevens betreffende de huishoud- en landbouwhuishoudscholen per 1 augustus 1966.

Gegevens betreffende de huishoud- en landbouwhuishoudscholen per 1 augustus 1967.

GELUK, J., m.m.v. C. ROOSENSCHOON, *Zuivelcoöperatie in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling tot omstreeks 1930*, (s.l. 1967).

GELUK-GELUK, A., 'Western Europe: the Position of Farm Women in the Netherlands', *Women on Family Farms. Gender Research, EC Policies and New Perspectives*, Burg, M. van der, and M. Endeveld (eds), Wageningen 1994, 13-21.

GOOTE, M., 'Huishoud- en landbouwhuishoudonderwijs', *Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940*, Hulst, J. van, e.a. (eds), Groningen 1970, 199-218.

gouden gedenkboek van Nieuw Rollecate, Het, Deventer 1964.

GOUDSWAARD, N., *Agrarisch onderwijs in Nederland 1783-1983. Hoe het wor(s)telde en groeide*, Culemborg 1986.

GREVER, M., 'Geschiedschrijving is als Penelope', *Kleio* 30 (1989)-9, 3-9.

GREVER, M., en A. VAN DER VEEN (eds), *Bij ons moeder en ons Jet. Brabantse vrouwen in de 19de en 20ste eeuw*, 's Hertogenbosch/Zutphen 1989.

GREVER, M., *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in de geschiedenis*, Hilversum 1994.

GREVER, M., 'Feministen en het vaderland. De historische legitimatie van een vrouwelijk 'wij-gevoel'', *Feminisme en verbeelding. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 14*, Bosch, M. e.a. (eds), Amsterdam 1994, 162-171.

GREVER, M., 'Vorstin van heel het vaderland? Orangisme en feminisme in het laatste kwart van de negentiende eeuw', *Negentiende Eeuw* 23 (1999), 76-88.

GREVER, M., en B. WAALDIJK, *Feministische Openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898*, Amsterdam 1998.

HAAN, F. DE, *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940*, Hilversum 1992.

HAAN, H. DE, 'Images of Family Farming in the Netherlands', *Sociologia Ruralis* 33 (1993), 147-166.

HAAN, H. DE, *In the Shadow of the Tree. Kinship, Property and Inheritance among Farm Families*, Amsterdam 1994.

HAAR, J. VAN DER, m.m.v. M. de Ruiter, *De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen, I. Van school naar hogeschool, 1873-1945*, Wageningen 1993.

HANEY, W., and J. KNOWLES (eds), *Women and Farming. Changing Roles, Changing Structures*, Boulder and London 1988.

HANEY, W., and J. KNOWLES, 'Introduction: Making "The Invisible Farmer" Visible', *Women and Farming. Changing Roles, Changing Structures*, Haney, W., and J. Knowles (eds), Boulder and Londen 1988, 1-12.

HANSEN, B., 'Rural Women in Late Nineteenth-Century Denmark', *Journal of Peasant Studies* 9 (1982), 225-241.

HAUGEN, M., 'Female Farmers in Norwegian Agriculture. From Traditional Farm Women to Professional Farmers', *Sociologia Ruralis*, 30 (1990), 197-209.

HAUGEN, M., 'The Gendering of Farming. The Case of Norway', *European Journal of Women's Studies* 5 (1998), 133-154.

HEIDE, H. VAN DER, 'Balans over het Volkshogeschoolwerk voor Meisjes op De Vonk te Noordwijkerhout', *Volksontwikkeling* 16 (1934/1935), 290-301.

HEIDE, H. VAN DER, *Een blij geluid. Een keuze uit het werk van Hermien van der Heide*, samengesteld door G. Buruma-Kalsbeek, I. Last-ter Haar en A. Wiersma-Risselada, Haarlem (1947).

HENKES, B., 'Verschoven beeldvorming over Duitse dienstbodes in Nederland: van volgzaamheid naar verraad', *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, 9 (1988), 290-308.

HENKES, B., *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950*, Amsterdam 1995.

HERMANS, W., *120 jaar onderwijs en 60 jaar huishoudonderwijs te Posterholt. Van "boerinnenkostschool" tot R.K. Scholengemeenschap*, Historische Kring Roerstreek 1976, 11-33.

HESTEREN, J. VAN, 'De Nederlandse boerin en haar toekomst', *Vragen van den dag* 30 (1915), 417-430.

HIBMA, A., W. HOEKSTRA en T. UIL, *"We hadden geen keus". Interviews met landarbeidsters uit het Oldambt 1920-1940*, Groningen 1987.

HOBBELINK, A., *Je trouwt niet alleen met een boer... maar ook met het bedrijf, zijn familie en de hele buurt. Een antropologische studie naar boerinnen in een Nederlandse plattelandsgemeente, 1950-1980*, Doct. scriptie culturele antropologie, KU Nijmegen 1982.

HOBBELINK, A., en S. SPIJKERS-ZWART, 'De mooie kamer beter benutten. Boerinnenstudies in Nederland', *Lover* (1986)-1, 22-29.

HOBBELINK, A., en S. SPIJKERS-ZWART, 'Boerinnenonderzoek in Nederland. Naar meer zicht op de verhoudingen tussen de seksen in de landbouw', *Spil. Kritisch tweemaandelijks tijdschrift over landbouw en platteland* (1986)-53/54, 41-51.

HOEK, P. VAN, *Dr. W.C.H. Staring en het landbouwonderwijs*, 's Gravenhage 1908.

HOFSTEE, M., 'De verheffing van het gezin als zoodanig. Drentse veenarbeidsters en de turfcrisis, 1920-1940', *Krüderige wieven. Drentse vrouwen in de 20ste eeuw*, Hoogendijk, M., e.a. (eds), Zutphen 1991, 53-71.

HOGEWEG-DE HAART, H., *Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs*, Amsterdam (1955).

HOOG, C. DE, 'De boer en de huwelijksmarkt', *Tijdschrift voor huishoudkunde* 9 (1988), 33-37.

HOOGENDIJK, M., e.a. (eds), *Krüderige wieven. Drentse vrouwen in de 20ste eeuw*, Zutphen 1991.

HOOGLAND, M., e.a., *Blijvende dynamiek: 75 jaar geschiedenis van de Katholieke Land- en Tuinbouwbond LTB*, Marrewijk, J., (ed.), 2 delen, (Haarlem 1990).

HOPPENBROUWERS, P.C.M., e.a., *Agrarische geschiedenis van Nederland. Van prehistorie tot heden*, Noordegraaf L., (ed.), 's Gravenhage 1986.

HOPPENBROUWERS, P.C.M., (ed.), *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland*, Groningen 1991.

HOSKYNS, C., *Integrating Gender. Women, Law, and Politics in the European Union*, London /New York 1996.

HOUTTUYN PIEPER, A., *Huishoudschool en beroep. Een onderzoek naar de beroepsuitoefening van de oud-leerlingen van de Christelijke Landbouwhuishoudschool te Nijkerk*, Harderwijk 1964.

HUET, I. VAN, *Tussen traditie en modernisering. Agrarisch bedrijf, boerinnentaak en landbouwhuishoudonderwijs in verandering, Winterswijk (Achterhoek) 1900-1940*, Doct. scriptie geschiedenis, KU Nijmegen 1988.

Huishoudboek N.C.B., Tilburg 1930.

INHETVEEN, H., 'Women Pioneers in Farming: A Gendered History of Agricultural Progress', *Sociologia Ruralis. Special Issue: The Empowerment of Farm Women*, S. Shortall, B. Brandth and B. Verstad (eds), 38 (1998), 265-285.

INKLAAR, F., *Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland*, Diss. UvA, (Amsterdam) 1997.

In korte lijnen. Een overzicht van enkele belangrijke gegevens over de primaire opleiding uit de Rapporten van de Kommissie Kohnstamm-Van Houte en haar subkommissies, s.l. (1963).

15 Jaar landbouwhuishoudonderwijs aan "Nieuw-Rollecate", supplement van het gedenkboek (1913-1938) bij het veertig-jarig jubileum, (Deventer 1953).

25 Jaar landbouwhuishoudonderwijs 1913-1938, (Deventer 1938).

75 Jaar levensmiddelentechnologie Bolsward (1979).

JANSEN, J., en W. RUTTEN, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*, Leeuwarden 1992.

JANSEN, M., e.a., *Landbouwbeleid voor vrouwen. Geen rek maar plek*, Boerinnengroep, Wageningen 1985.

JANSEN, M., 'Ik was niet de enige vrouw. Zeeuwse landarbeidsters in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Tipje van de sluier 6), Backerra, F., e.a. (eds), Zutphen 1989, 15-28.

JANSEN, W., 'De vele gezichten van genus. Een agenda voor onderzoek naar de culturele constructies van vrouwelijkheid en mannelijkheid', *Vrouwen in opspraak. Vrouwenstudies als cultuurkritiek*, Brügmann, M. (ed.), Nijmegen 1987, 168-179.

JANSSENS, A., 'The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family? An Overview of the Debate', *International Review of Social History* 42 (1997), Supplement, 1-13.

JANSZ, U., *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, Amsterdam 1990.

JELLISON, K., *Entitled to Power. Farm Women and Technology 1913-1963*, Chapel Hill/London 1993.

JENSEN, J., 'Now You See Her, Now You Don't'. Historians and Rural Women, *After the Backcountry: Rural Life in the Great Valley of Virginia, 1800-1900*, Koons K., and W. Hofstra (eds), Knoxville 2000, 221-232.

JENSEN, J., 'Canning Comes to New Mexico: Women and the Agricultural Extension Service, 1914-1919', *New Mexico Women. Intercultural Perspectives*, Jensen, J., and D. Miller (eds), Albuquerque 1986, 201-227.

JENSEN, J., 'Crossing Ethnic Barriers in the Southwest: Women's Agricultural Extension Education, 1914-1940', *Agricultural History*, 60 (1986), 169-181; herdrukt in: Jensen, J., *Promise to the land: essays on rural women*, New Mexico 1991, 220-232.

JENSEN, J., *Promise to the land: essays on rural women*, New Mexico 1991.

JENSEN, J., and N. OSTERUD (eds), *Agricultural History. A Special Symposium Issue. American Rural and Farm Women in Historical Perspective*, 67 (1993)-2, 1-262.

JOBSE-VAN PUTTEN, J., 'Veranderingen in de huishoudelijke vleesconservering in de afgelopen eeuw', *Volkskundig Bulletin* 10 (1984), 1-49.

JOBSE-VAN PUTTEN, J., *Van pekelvat tot diepvrieskist. Interviews en beschouwingen over de huishoudelijke conservering op het Nederlandse platteland in de eerste helft van de twintigste eeuw*, Amsterdam 1989.

JONES, J., 'Tore Up and a-Movin': Perspectives on the Work of Black and Poor White Women in the Rural South, 1865-1940', *Women and Farming. Changing Roles, Changing Structures*, Haney, W., and J. Knowles (eds), Boulder and London 1988, 15-35.

JONG, J. DE, 'Friese boerinnen organiseren zich', *BoerinNU. Vakblad voor vrouwen werkzaam in de land- en tuinbouw* 2 (1992)-1, 10-12.

KAMERMANS, J., *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit*, AAG-Bijdragen 39, Wageningen 1999.

KLIJNHOUT, C., *Een eeuw Hollandsch Boerenleven. Gedenkboek 100 jaar Hollandsche Maatschappij van Landbouw*, (s.l. 1947).

KLOOS, E., *Rappe handen. Zeeuwse vrouwenarbeid 1900-1940*, (Goes 1989).

KLOOSTERHUIS, C., *De bevolking van de vrije koloniën der Maatschappij van Weldadigheid*, Zutphen 1981.

KOOLS, Q., *Gelijk of verschillend? Motieven, ervaringen en toekomstplannen van vrouwelijke en*

mannelijke leerlingen in het middelbaar agrarisch onderwijs, Wageningen 1999.
KOOIJ, P. (ed.), *Dorp naast een stad. Hoogkerk 1770-1914*, Assen 1993.
KOOIJ, P., en M. DUIJVENDAK, 'If all the world were Woensel', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996), 314-318.
KOOIJ, P., 'Agrarische geschiedenis in de actualiteit', *De actualiteit van de agrarische geschiedenis*, Groningen/Wageningen 2000, 1-27.
KOOY, G., *De zelfkazerij van Midden-Nederland: een onderzoek naar haar voortbestaan*, Assen 1956.
KOOY, G., *De oude samenleving op het nieuwe platteland. Een studie over de familiehuishouding in de agrarische Achterhoek*, Assen 1959.
KOOY, G., *De penetratie van de vrouw binnen de Landbouwhogeschool. Een ordening en commentariëring van ambtelijke gegevens*, Wageningen 1974.
KORSTEN, J., *Standhouden door veranderingen. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen, 1896-1996*, Nijmegen 1996.
KORTBEEK, L., *Zusters, weest bereid! Het gemeenschapsdenken van Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck (1876-1956)*, Doct. scriptie geschiedenis, KU Nijmegen 1995.
KRIPS-VAN DER LAAN, H., *Praktijk als antwoord. S.L. Louwes en het landbouwcrisisbeleid*, Groningen 1985.
KRIPS-VAN DER LAAN, H., *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roelfs Mansholt naar een betere samenleving*, Assen 1999.
KRUIK, S. DE, *Dankzij de dijken. Boerinnen op Nieuw Land*, Doct. scriptie geschiedenis, RU Utrecht 1995.

LAGRAVE, R.-M., 'Bilan critique des recherches sur les agricultrices en France', *Études Rurales* 92 (1983), 9-40.
LAGRAVE, R.-M., 'Introduction', *Celles de la terre: Agricultrice: l'invention politique d'un metier*, Albert, Chr., M. Berlan, J. Caniou et M. Perrot (eds), Parijs 1987, 11-31.
Landbouwhuishoudonderwijs voor de vrouwelijke landbevolking. Rapport uitg. door de heeren D.R. MANSHOLT, J. HEIDEMA, J. WESTERDIJK aan het hoofdbestuur der GMLN, Groningen 1910.
LANGE, G. DE, e.a. (eds), *Huishouding, voorlichting en wetenschap. 50 jaar Stichting voor Huishoudelijke en Consumentenvoorlichting HVP*, 's Gravenhage 1985.
LEEMANS, V., 'De achtergrond van het Volkshoogeschoolwerk', *Volksontwikkeling* 20 (1938/39), 312-316.
LELIMAN-BOSCH, M., *Geschiedenis van het huishoudonderwijs in Nederland*, Rotterdam 1933.
LEYDESDORFF, S., *Verborgen arbeid, vergeten arbeid. Een verkenning in de geschiedenis van vrouwenarbeid rond 1900*, Assen 1977.
LIEPINS, R., and R. SCHICK, 'Gender and Education: Towards a Framework for a Critical Analysis of Agricultural Training', *Sociologia Ruralis. Special Issue: The Empowerment of Farm Women*, S. Shortall, B. Brandth and B. Verstad (eds), 38 (1998), 285-303.
LIEVAART, K., *Boerinnen, huisvrouwen en onderneemsters. Een exploratief onderzoek naar de arbeid van drie generaties vrouwen in de landbouw*, Wageningen 1999.
LODDER, T., 'Boterbereiding en boerinnenverzet in Friesland, 1880-1910', *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Tipje van de sluier 6), Backerra, F., e.a. (eds), Zutphen 1989, 45-66.
LOON, P. VAN, *Honderd jaren Noord-Brabantse Maatschappij van Landbouw, 1851-1951*, s.l. 1951.
LORENZ, C., *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Amsterdam 1987.

MAAS, H., 'De Boerinnenschool van Lierop. De eerste landbouwhuishoudschool van Nederland', *Lierop, 'n beeld van een dorp*, Maas, T. (ed.), Lierop 1990, 149-159.
MAAT, H., *Science Cultivating Practice. A History of Agricultural Science in The Netherlands and its Colonies 1863-1986*, Wageningen 2001.
MANSHOLT, TH., 'De noodzakelijkheid van een wetenschappelijke organisatie der huishouding in het bijzonder belang van de vrouw zelf: Rationaliseering van de huishoude-

lijke arbeid', *Nederlandsche rapporten voor het 5e internationale congres voor huishoudonderwijs*, s.l. 1934, 11-16.

MANSHOLT, TH., 'Onderwijs voor jonge meisjes', *IIIe Internationaal Congres voor Landbouwonderwijs aug. 1930 te Antwerpen en Luik. Verslagen*, 229-233.

MANSHOLT, TH., Prae-advies Sectie I punt 1. Bekwaamheidseischen voor en opleiding van leerkrachten bij de vakopleiding, door, *Nationaal congres voor vakopleidingsvraagstukken 1931. Praeadviezen*, Leiden 1931, 25-37.

MAZELAND, M., *C.W. Visser en de Wageningse huishoudkunde*, Wageningen 1987.

MEERDINK, J., A. JANSEN en T. POOT, *Bollenpelsters gevraagd. Seizoenarbeid van vrouwen in de Zuidhollandse bloembollenstreek tussen 1900 en 1960*, Groningen 1988.

MEERDINK, J., 'Bollenpelsters gevraagd. Seizoenarbeid van vrouwen in de Zuidhollandse bloembollenteelt', *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Tipje van de sluier 6), Backerra, F., e.a. (eds), Zutphen 1989, 208-210.

Meisjes en vrouwen in het agrarisch onderwijs en bedrijfsleven. Verslag van een studiedag (2 juni 1989), SOLLT, Utrecht 1989.

MEYER, E., *De nieuwe huishouding*, inl. vertaald door Th. Mansholt, Amsterdam 1929.

MOLLE, L. VAN, *Katholieken en landbouw. Landbouwpolitiek in België, 1884-1914*, Leuven 1989.

MOOIJ, CH. DE, en R. VAN DE WEIJER (eds), *Rijke oogst van schrale grond. Een overzicht van de Zuidnederlandse materiële volkscultuur ca 1700-1900*, Zwolle 1991.

(MOORS, H. en J. VAN HEGELSOM), *Vereniging voor landbouwonderwijs te Roermond, 1914-1964, ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan*, (Horst 1964).

MORÉE, M., en M. SCHWEGMAN, *Vrouwenarbeid in Nederland 1870-1940*, s.l. 1981.

MUNTERS, Q., *De stille revolutie op het agrarische platteland. Boeren en openbaar bestuur 1917-1986*, Assen 1989.

NABER, J., 'Een baanbreekster', *De Hollandsche Huisvrouw. Veertiendaagsch blad voor vrouwenbelangen* (1916) no 2, 4 mei.

Nederlandse Bond voor Plattelandsvrouwen 1930-1955, (s.l. 1955).

Nederlandse jeugd en haar onderwijs, De, 1953/1954; 1955/1956; 1958/1959; 1964/1965, CBS.

Nederlandse jeugd en haar onderwijs, De, 1975/1976 t/m 1982/1983, CBS.

NETH, M., *Preserving the Family Farm. Women, Community, and the Foundations of Agribusiness in the Midwest, 1900-1940*, Baltimore 1995.

nijverheidsonderwijs voor meisjes in de provincie Overijssel, Het, Rapport ETI, Zwolle 1956.

NOOIJ, A., 'Modern and Endogenous Development. Civilization and Empowerment', *Images and Realities of Rural Life. Wageningen Perspectives on Rural Transformations*, HAAN, H. DE, and N. LONG (eds), Assen 1997, 107-121.

O'HARA, P., *Partners in Production? Women, Farm and Family in Ireland*, New York/Oxford, 1998.

OLDENZIEL, R., en C. BOUW (eds), *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland, 1898-1998*, Nijmegen 1998.

OLIEMANS, W., *Het brood van de armen. De geschiedenis van de aardappel temidden van ketters, kloosterlingen en kerkvorsten*, 's Gravenhage 1988.

ontwikkeling van het onderwijs in Nederland, De, CBS, Den Haag 1966.

OSTERUD, N., *Bonds of Community. The Lives of Farm Women in Nineteenth-Century New York*, Ithaca/London 1991.

PAPING, R., *'Die waardige man'. Prof. H.C. van Hall (1801-1974), botanicus, landhuishoudkundige en pionier van het hoger landbouwonderwijs*, Groningen 1996.

PLANTENGA, J., *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-)Duitsland*, Amsterdam 1993.

PLOEG, J.D. VAN DER, 'Het classificatieschema van en in de Nederlandse landbouw: de crisis van het koplopermodel', *Spil. Kritisch tweemaandelijks tijdschrift over landbouw en platteland* (1985)-41/42.

PLOEG, J.D. VAN DER, *Verwetenschappelijking van de landbouwbeoefening*, Wageningen 1987.

PLOEG, J.D. VAN DER, *Landbouw als mensenwerk. Arbeid en technologie in de agrarische ontwikkeling*, Muiderberg 1991.

PLOEG, J.D. VAN DER, *De virtuele boer*, Assen 1999.

POEL, J. VAN DER, *Het landbouwonderwijs in Nederland tot 1918. Een beknopt bibliografisch vademecum*, Wageningen 1976.

POEL, J. VAN DER, en R. WESSELS, *De Verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres 1846-1953*, Meppel 1953.

POSTUMUS-VAN DER GOOT, W., (ed.), *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld*, door J. Brok-ten Broek, P. Franken-van Driel, C. Meijers en E. Heringa-van Ruth, Leiden 1948, 2e verbeterde druk.

POSTHUMUS-VAN DER GOOT, W., *Vrouwen vochten voor de vrede*, Arnhem 1961.

POTT-BUTER, H., *Facts and Fairy Tales about Female Labor, Family and Fertility. A seven-country comparison, 1850-1990*, Amsterdam 1993.

POUW, A., 'De 'waare verlichting' van de vrouw. Vrouwen en gezin binnen het burgerlijk beschavingsideaal van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1784-ca 1840', *Comenius* 23 (1986), 292-317.

POUWELSE, W., *Haar verstand dienstbaar aan het hart. Middelbaar onderwijs voor meisjes: debatten, acties en beleid, 1860-1917*, Tilburg 1993.

PRIESTER, P., *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse*, AAG-Bijdragen 31, Wageningen 1991.

PRIESTER, P., Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw, circa 1600-1910, AAG-Bijdragen 37, Wageningen 1998.

Rapporten en Handelingen. Nationaal Congres voor Vakonderwijs, 's Gravenhage 1919.

Rapports Spéciaux. La femme à la campagne, VIIIe Section, XVIIème Congres International d'Agriculture. XVIIde Internationaal Landbouwcongres La Haye 16-24 juin 1937, no 1 La santé et l'hygiène à la campagne: Duitsland, België, Frankr., Gr.- Britt., Hongarije, Nederland, Polen, Roemenië, Zwitserland en Tsj.-Slowakije.

Report of the international Congress of Women held in Toronto, June 24th-30th 1909, The National Council of Women of Canada, Toronto 1910.

REYS, J., 'De boerin op de zandgronden in Oost-Brabant 1880-1910', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 1 (1980), 208-237.

RIJKENS, R., 'Landbouwonderwijs', *De Nederlandsche landbouw in het tijdvak 1813-1913*, Directie van den Landbouw, 's Gravenhage (1913), 91-131.

R.K. *Landbouwhuishoudschool Posterholt 1914-1939*, (s.l. 1939).

ROESSINGH, H., *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland*, AAG-Bijdragen 20, Wageningen 1976.

Rôle Professionnelle de la Fermière, Le. Rapports présenté à la IIe Section du IIIe Congrès International des Cercles de Fermières de Gand 1913, bijdragen: ook J. Waldendorp, leraar RLWS Veendam, Leuven 1913.

ROOIJ, P. DE, Het zwaarste beroep. Succes en falen van het huishoudonderwijs in Nederland, 1875-1940, *Sociologisch tijdschrift* 12 (1985), 207-248

ROOIJ, S. DE, *Werk van de tweede soort. Boerinnen in de melkveehouderij*, Wageningen 1992.

ROOIJAKKERS, G., *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853*, Nijmegen 1994.

ROOIJAKKERS, G., *Eer en schande. Volksgebruiken van het oude Brabant*, Nijmegen 1995.

RUPP, L., 'Constructing Internationalism: The Case of Transnational Women's Organisations, 1888-1945', *American Historical Review* 99 (1994), 1571-1600.

RU, J. DE, *Landbouw en Maatschappij. Een analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren*, Wageningen 1979.

(RUTTEN, W.), 'V. 'Een krachtig boerenleger'. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond en zijn satellieten', in: Jansen, J., en W. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*, Leeuwarden 1992, 278-337.

SAAL, C., *Het boerengezin in Nederland: sociologische grondslagen gezin en bedrijf*, Diss. RUG, Assen 1958.

SACHS, C., *Gendered Fields. Rural Women, Agriculture and Environment*, Colorado 1996.

SALDEN-CAMPFENS, E., 'Mienette Storm-van der Chijs (1814-1895)', *Delftse vrouwen van vroeger door Delftse vrouwen van nu*, Delft 1975, 92-125.

SCARBOROUGH, N., *History of the Associated Country Women of the World, and its member societies, 1929-1953*, London 1953.

SCHIERE, C., *Het bedrijf van de zelfkazers in Utrecht en Zuid-Holland*, Utrecht 1938.

SCHILSTRA, W., *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der 19e eeuw*, Amsterdam 1940 (reprint Nijmegen 1976).

SCHMITT, M., *Landwirtinnen. Chancen und Risiken von Frauen in einem traditionellen Männerberuf*, Opladen 1997.

SCHMITT, M., 'Gender-segregration at Vocational Schools: Women Farm Apprentices' Dilemma', *Sociologia Ruralis. Special Issue: The Empowerment of Farm Women*, S. Shortall, B. Brandth and B. Verstad (eds), 38 (1998), 303-318.

School – leerlingen – ouders. Rapport van de subcie milieuonderzoek, s.l. 1964.

SCHUURMAN, A., *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant*, AAG-Bijdragen 30, Wageningen 1989.

SCHUURMAN, A., 'Tussen stereotype en levensstijl. De ontwikkeling van de plattelandscultuur in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 104 (1991), 532-547.

SCHUURMAN, A, 'Plattelandscultuur in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw. Modernisering en glocalisering', *Jaarboek 1999. Nederlands Openluchtmuseum* (Nijmegen 1999), 270-302.

SCHWARZ, C., *Die Landfrauenbewegung in Deutschland. Zur Geschichte einer Frauenorganisation unter besonderer Berücksichtigung der Jahre 1898 bis 1933*, Mainz 1990.

SCHWARZ, C., 'Zur Geschichte der Landfrauenbewegung in Deutschland', *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 40 (1992), 28-43.

SCHWEGMAN, M., en WITHUIS, J., 'Moederschap: van springplank tot obstakel. Vrouwen, natie en burgerschap in twintigste-eeuws Nederland', *Geschiedenis van de vrouw. Dl. 5. De twintigste eeuw*, Thébaud, F., G. Duby en M. Perrot (eds), Amsterdam 1993, 557-585.

SIEMES, H., *Anderhalve eeuw aanwakkeren*, ULG, De Bilt 1997.

SILBERKUHL-SCHULTE, '"Bedrijfsleer" van de huishouding, vertaling Th. Mansholt', *Studieweek "De Rollecate" 20-26 mei 1929. Verslagen der inleidingen*, 1-17.

SLEEBE, V., *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied, 1770-1914*, Amsterdam 1994.

SLOB, W., *"De Badhoeve" als landbouwbedrijf & Mr. J.P. Amersfoordt als landbouwer*, Hoofddorp 2000.

SLOET TOT OLDHUIS, 'De Fruitières of Vennootschappen tot zuivelbereiding in Zwitserland', *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek* 6 (1851), 230-238.

SMIT, G., 'Mogelijkheid van samenwerking tusschen verschillende instantie, welke zich bezighouden met ontwikkeling op het platteland', *Volksontwikkeling*, 15 (1933/34), 283-289.

SMIT, G., 'De inhoud van het nijverheidsonderwijs voor meisjes', *Verslag van het N.O. congres jan 1953*, 39-48.

SMIT, G., *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland. Ontstaan, ontwikkeling en betekenis 1908\|1965*, 's Gravenhage 1966.

SMITS, M., *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond, 1896-1996*, Nijmegen 1996.

SMITS, M., *Een aardse geschiedenis. De ABTB in dienst van boeren en tuinders, 1917-1997*, Nijmegen 1997.

SNELLER, Z. (ed.), *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw, 1795-1940*, Groningen 1943.

SOMMESTAD, L., 'Able Dairymaids and Proficient Dairymen: Education and De-Feminization in the Swedish Dairy Industry', *Gender & History* 4 (1992), 34-49.

SPAHR VAN DER HOEK, J., m.m.v. O. Postma, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, 2 dln (Leeuwarden, 1952).

STARING, W. *Beredeneerd plan van oprigting eener Nederlandsche Hoogeschool voor den landbouw*, s.l. 1847.

STARING, W., *Landbouwlessen in 1862 te Londen verzameld*, Haarlem 1863.

STARING, W., 'Landbouwkennis en kunstzin. Onderwijs in den landbouw en ontwikkeling van kunstzin bij de nijveren. Een adres aan Zijne Majesteit den Koning van de Directeuren der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid', *De Gids* (1875), no 12.

Statistiek van het Nijverheidsonderwijs 1938/1939-1946/1947, CBS.

Statistiek van het N.O. 1959/1960, CBS, Zeist 1960.

STORK-VAN DER KUYL, D., *De Drentse boerin. Haar plaats in de samenleving*, Assen 1952.

STROUS, J., 'Voor het belang der boerin. De Boerinnenbond van de NCB, 1928-1967', *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 22 (1992), 67-87.

Studierapport over doelstelling, organisatie, leerstof, methoden en hulpmiddelen, door de commissie tot voorbereiding van goede onderwijsmethoden voor het primaire nijverheidsonderwijs voor meisjes, (m.m.v. Ph Kohnstamm, C. Boele van Hensbroek, M. Elfferich en I. van Houte), s.l. 1948.

THIEN, I., en J. VISSER, *De ontwikkeling van het huishoudon*derwijs, Scriptie huishoudkunde, LH Wageningen 1981.

toekomst van ons volksonderwijs. De, IV. Het vervolgonderwijs ten plattelande, (m.m.v. e.a. Th. Mansholt), Nutsboekerij no 15, Amsterdam 1931.

TRIENEKENS, G., *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945*, Wageningen 1985.

TROCH, L., 'De vrouw op de Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen, 1849-1912', *De Negentiende eeuw* 8 (1984), 16-23.

UIL, T., *Tussen oogst en kroost. De ontwikkeling van de sociaal-economische positie der landarbeidsters in het Oldambt, ± 1850-1940*, Doct. scriptie geschiedenis, RU Groningen 1986.

UIL, T., 'Tussen oogst en kroost. De sociaal-economische positie der landarbeiders in het Oldambt, 1850-1940', *Vrouwengeschiedenis: 8 essays*, Bootsma, H., en Y. van der Pluym-van IJkeren (eds), Tilburg 1990, 101-117.

VEEN, A. VAN DER, *Zij telt voor twee. Vrouwenarbeid in Noord-Brabant, 1889-1940*, 's Hertogenbosch/ Zutphen 1989.

VEENSTRA, G., *De geschiedenis van een geslacht. Onderwijzers aan Nederlandsche plattelandsscholen in hun grootse werk ten behoeve van land- en tuinbouw in de 19de en 20ste eeuw*, Wageningen 1972.

VELDINK, J., *W.C.H. Staring 1808-1877. Geoloog en landbouwkundige*, Wageningen 1970.

VERBOON, H., 'Huishoudelijke voorlichting', *Het Gelders rivierengebied uit zijn isolement. Een halve eeuw plattelandsvernieuwing*, Bruin, H. de, (ed.),Zutphen 1988, 192-200.

Verslag der Commissie benoemd door het bestuur der Vereeniging tot Ontwikkeling van den Landbouw in Hollands Noorderkwartier tot het beramen van plannen betreffende het geven van Onderwijs aan boerendochters, (cie: C. Nobel, G. Nobel, M. Arbeiter, A. Visser-Swaag, J. Zijp-Wijdenes Spaans, L. Scheij, K. v.d. Zande), s.l. 1910.

Verslagen der Inspecteurs N.O. omtrent den toestand van het Nijverheidsonderwijs voor meisjes (1930-1968).

Verslag aan den Koning uitgebragt door de commissie ter overweging der regeling van het landbouwonderwijs in Nederland, benoemd bij Koninklijk Besluit van den 15den Julij 1856, no 40, 's Gravenhage 1856.

Verslag van het 98e Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres gehouden te Deventer op 13 en 14 sept. 1951,wo. E. Hofstee, 'Waarom onderwijs in de Huishoudwetenschap aan de Landbouwhogeschool', 6-7, 17-39; C. Willinge Prins-Visser, 8-10 en 29-37 en gedachtenwisseling met o.a. Kohnstamm, Smit, 37-40, s.l. 1951.

Verslag van het congres van het Nederlands Verbond van directies en leerkrachten bij het N.O., Utrecht 1947.

Verslag van het N.O. Congres jan 1953 te Oosterbeek, bijdragen: H. Wijngaarden; M. Hijman; M. Goote; G. Smit; I. v. Houte; I. Kolff, Mère Lucretia en C. Boele v. Hensbroek.

Verslag studieweek huishoudwetenschap mei 1950 te Wageningen, bijdragen: G. Smit, E. Brouwer, J. Schieven, H. de Vries Reilingh, A. Zweeds, E. Hofstee.

VERSTOEP, C., *Als de kaas niks deed, stond je mooi te tobbe. Onderzoek naar de ontwikkeling van de zelfkazerij in Midden-Nederland en de positie van de boerin, ca.1895-ca.1940*, Doct. scriptie geschiedenis, R.U. Utrecht 1983.

VERSTOEP, C., 'Kaasmakende boerinnen: geëmancipeerde slavinnen? De positie van de kaasmakende boerinnen in Midden-Nederland ca. 1895-ca. 1940', *Historische Encyclopedie Krimpenerwaard* 11 (1986), 29-49.

Verzamelde verslagen van de jaren 1950 t/m 1959. Subcie voor land- en tuinbouw, s.l. 1960.

VET, A. VAN DER, *Vergeten Voorman. Leven en werken van Mr J.P. Amersfoordt den pionier van de Haarlemmermeer*, Amsterdam 1947.

Vijf en twintig jaar Boerinnenbond in Limburg. 1930-1955, L.B.B., (Roermond 1955).

Vijf en twintig jaar Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande, (Den Haag 1960).

Vijftien jaar Pe.di.ap. Kommissie voor pedagogisch-didaktische applikatiekursussen voor leerkrachten bij het N.O. voor meisjes, 's Gravenhage/Rotterdam (1962).

voortgezet onderwijs regionaal gezien, Het, 1951.

voortgezet onderwijs regionaal gezien, Het, 1958.

VOSSEN, H., *Huishoudonderwijs als een vorm van gezinspolitiek. Huishoudonderwijs en Mater Amabilisscholen tussen 1945 en 1960 en de voorgeschiedenis*, Doct. scriptie ec en soc. gesch., K.U. Nijmegen 1984.

VOSSEN, H., e.a. (eds), *Vrouwen tussen grenzen. Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw*, Roermond 1990.

VRIES, H. DE, 'Slotwoord. Vijftig jaar geschiedschrijving over de Nederlandse landbouw', *Europa en de landbouw. Visies op verleden en toekomst van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid*, bundel t.g.v. het vijftigjarige bestaan van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, Hoppenbrouwers, P., en A. Schaars (eds), Wageningen 1990, 97-107.

VRIES, H. DE, 'De landbouwgeschiedenis in Nederland na 1945. Een institutioneel kader', *NEHA-Bulletin* 6 (1992), 89-93.

VRIES, P. DE, 'Alle vrouwen zijn moeders. Feminisme en moederschap rond de eeuwwisseling', *Soc-fem teksten* 8 (1994), 126-148.

VRIES REILINGH, H. DE, *De volkshoogeschool. Een sociografische studie van haar ontwikkelingsgang in verschillende landen en haar mogelijke betekenis voor de Nederlandsche volksgemeenschap*, Groningen/Batavia 1945.

vrouw in de landbouw, De, Supplement 13 bij "Vrouwen van Europa", Cie der Europese gemeenschappen, Brussel 1983.

vrouw in de landbouw, De, Supplement 29 bij "Vrouwen van Europa", Cie der Europese gemeenschappen, Brussel 1988.

'Vrouw en Voorlichting', *Bedrijfsontwikkeling*, Themanummer 17 (1986) 3.

VUYST, P. DE, *L'Enseignement agricole aux jeunes filles*, Brussel 1891.

VUYST, P. DE, *L'enseignement agricole et ses méthodes*, Parijs 1909.

VUYST, P. DE, De maatschappelijke rol der boerin, Hare opleiding. De boerinnenkringen. – Hunne Inrichting in het buitenland. Practische wenken, Brussel 1907.

WAALDIJK, B., *Het Amerika der Vrouw. Sekse en geschiedenis van maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten*, Groningen 1996.

WAGENINGEN DREWES, R. VAN, 'Hoe behoudt de plattelandsbeschaving haar kracht en welke is in het bijzonder de taak en plaats der plattelandsvrouw', *Verslag van het 80e Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres te Meppel*, s.l. 1938, 19-20; 74-82 (met bespreking).

werk der Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande, Het, Den Haag (1939).

werken en streven der Bond van Oud-Leerlingen in Friesland. Het, Jaarboekje ter gelegenheid van het 12 jarig jubileum, s.l. (1932).

WHATMORE, S., 'From Women's Roles to Gender Relations. Developing perspectives in the analysis of farm women', *Sociologis Ruralis* 28 (1988), 239-247.

WHATMORE, S., 'Farm Household Strategies and Styles of Farming: Assessing the Utility of Farm Typologies', *Born from within: Practice and Perspectives of Endogenous Rural Development*, Ploeg, J.D. van der, and A. Long (eds), Assen (1994), 31-38.

WHATMORE, S., 'Theoretical Achievements and Challenges in European Rural Gender Studies', *Women on Family Farms. Gender Research, EC Policies and New Perspectives*, Burg, M. van der, and M. Endeveld (eds), Wageningen 1994, 107-120.

What the Country Women of the World are doing. Report of The First Conference of Rural Women's Organisations called by the International Council of Women, London, April 30th-May 3rd, 1929.

WICHMANN, C., *Het vraagstuk van den bedrijfsarbeid der vrouw in Nederland. Tentoonstelling "De Vrouw 1813-1913"*, s.l. (1913).

WIERSMA-RISSELADA, A., 'Het Congres van plattelandsvrouwen te Londen en het belang van een boerinnenorganisatie voor ons land', *Verslag van het 81e Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres* op 2, 3, en 4 september 1929 te Meppel, s.l. 1929, 117-125.

WILKE, M., 'Kennis en Kunde. Handboeken voor huisvrouwen', *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland, 1898-1998*, Oldenziel, R., en C. Bouw (eds), Nijmegen 1998, 59-91.

WINTLE, M., 'Agrarian History in The Netherlands in the Modern Period: a Review and Bibliography', *Agricultural History Review* 39 (1991), 65-73.

WORMGOOR, J., (ed.), *Achteraf, een mooie tijd... Van meester Leppink tot afdeling landbouw*, (Eibergen, 1998).

WOUDE, A. VAN DER, 'Dertig jaar Afdeling Agrarische Geschiedenis', *AAG-Bijdragen* 28, Wageningen 1986, 1-43.

ZAAG, D. VAN DER, *Die gewone aardappel. Geschiedenis van de aardappel en de aardappelteelt in Nederland*, Wageningen 1999.

ZANDEN, J.L. VAN, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, AAG-Bijdragen 25, Wageningen 1985.

ZANDEN, J.L. VAN, *'Den zedelijken en materielen toestand der arbeidendende bevolking ten platten lande'. Een reeks rapporten uit 1851*, Wageningen 1991.

ZANDEN, J.L. VAN, 'Landbouwproduktiviteit en de intensivering van de arbeid', *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering*, Diederiks, H., e.a. (eds), Hilversum 1994, 221-235.

ZWART, S., *Agrarische huishoudens. Een onderzoek naar de veranderende relatie tussen gezin en bedrijf in Oost-Gelderland*, Wageningen 1990.

ZWART, S., 'Een pleidooi voor het verstandshuwelijk. Boerenvrouwen tussen gezin en bedrijf', *Spil. Kritisch tweemaandelijks tijdschrift over landbouw en platteland* (1992)-101/102, 33-37.

ZWART, S., *Boerinnen en bezit*, paper sociaal-wetenschappelijke studiedagen, SISWO, 11-12 april 1996, Amsterdam 1996.

ZWIETEN, D. VAN, 'Bäuerinnen im Bild. Zur Stellung der Landwirtinnen in den Niederlanden', *Frauen in der Einen Welt* 5 (1995)-1, Landfrauen, 37-53.

ZWIETEN, D. VAN, Uitsluitend voor vrouwen. Belangenbehartiging en zeggenschap van agrarische vrouwen in Nederland, Niet-gepubliceerd onderzoeksrapport, Wageningen 1996.

REGISTER OP PERSOONSNAMEN

Aerts, M, 376
Alberda A. (Antje), (geb. 1893), 207
Ambrose, L., 39, 334, 380
Ament, J.J.C., (1864-1932), 191, 204, 205, 238-241, 245, 411, 419
Amersfoordt, J.P. (Jacob), (1817-1885), iii, 23, 61, 68, 80, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 117, 118, 119, 120, 123, 309, 391, 392, 393
Amersfoordt-Dijk, H.M. (Hermien), (1821-1892), 68, 89, 97, 100, 118, 386
Amoureus-Mulder, G., 422, 423
Amstel, Cornélie van, 117, 395
Andela, G., 9, 370
Andringa de Kempenaer, O.R., (1801-1868), 79
Anrooy, A.M. van, 225, 417
Arachoviti, E., 382
Arbeiter, M., 404
Arends, Griet, 130, 397
Arissen, Wed., 398
Aurora, 67

B., Mej., te Laren, 97
Babbitt, K., 47, 57, 58, 322, 323, 325, 381, 382, 383
Backerra, F., 374, 376
Bähler-Boersma, G. (Gezina), (1874-1953), 261, 421
Baining, Anna (zuster Menegilda), 202, 205
Bakker, M., 394, 395
Bakker-Nort, E. (Betsy), (1874-1946), 235
Balen-Klaar, van, F.S., (1861-1952), 418
Ban, A. van den, 424
Beckhusen, Helene., 114, 394
Beeck Calkoen, W.A. van, 141
Beerstecher, L.H., 395
Beijma Thoe Kingma, Jhr Mr C.L. van, 122
Belt, H. van den, 378
Bemelmans, J.H.H., 265
Bemmelen, I. M. van, 391
Benvenuti, B., 29, 48, 379
Berg, Cornelia van den, 133
Bergh, Simon van den, 370
Bernège, Pauline, 249, 420
Bernet, K , 376
Bervoets, L., 420
Beucker Andreae, J.H., (1811-1865), 384, 387
Beucker, I.J. de, 121
Bieleman, G.H., 157, 177, 248, 377, 402, 411, 415
Bieleman, G.W., 415
Bieleman, J., 8, 369, 370, 371, 372, 373, 378
Biema-Hijmans, H. (Hannah) van, (1864-1937), 416
Bierkens, B., 419
Black, N., 39, 380
Blijdenstijn, C, 423
Blok, J., 383
Blom, Minister van, 413
Bloomer, Amelia, (1818- 1894), 386
Bock, B., 16, 370, 372, 374, 379, 382, 425
Bock, G., 41, 43, 381
Boehm, Elisabet, (1859-1943), 264, 265, 422
Boeke, J., (1836-1908), 109-112, 114, 115, 122, 146, 155, 164, 165, 170, 172, 393, 394, 400, 402
Boele van Hensbroek, C., 423
Boele, W.H., 131, 397
Boer, de, 417
Boer, J., 297
Boer, W.R., 391
Boissevain-van der Chijs, Antoinette, 384
Bollen, G.A.M., (Mère Augusta, geb. 1882), 203, 205, 413
Boom, M.A., 297, 424
Boon Mesch, A.H. van der, (1804-1874), 389
Bos, A., 128, 141, 142, 144
Bos-Boers, M., 370
Bosch, C., 81, 375, 383, 389, 416
Bosch, G.J. van den, (1828-1906), 81
Bosch, I.G.J. van den, (1789-1880), 389
Bouman, J., 425
Bourke, J., 46, 310, 378, 381
Bouw, C., 376
Braak, J.E., (geb. 1897), 212, 414
Brandth, B., 380
Braun, M., 376, 402
Breggen Az, J. van der, (1894†), 107, 108, 112, 391
Brink, G. van den, 32, 379
Brinkman, C.R. 156, 207, 402, 403, 412
Broekema. L., (1850-1936), 122-124, 138, 401
Broomans, P., 261, 418, 421
Brouwer, E., 300
Bruchhausen, von, 115
Bruijn, J. de,, 375
Bruinsma, J.J., (1805-1885), 165, 166, 384
Brusse, P., 13, 16, 372, 374
Bulder, C., 150, 157, 168, 172-177, 181, 401, 405
Bultman, H. F. (Herman), 391
Burg, A. (Aukje) van der, 273, 278, 423
Burg, M. (Margreet) van der, 16, 27, 38, 273, 333, 369-380, 382, 386, 401, 405, 406, 410, 413-415, 419, 420, 425, 426
Buuren, A. van, 262, 421

Caniou, J., 44, 53, 310, 314, 381
Carbert, L., 39, 40, 41, 334, 380
Ceres, 67
Chijs, C.J. van der, 383
Claterbos, zie Weydom Claterbos
Clerq Wz., S. de, 391

Cleveringa-Jensema, A.M. (Annie), (geb. 1890), 189, 208, 211, 408, 410, 414, 415, 416
Close, boerin Jessie, 47
Coenen, 109
Colman, G, 381
Coovelt, G., 170, 405
Corten, G.F.R., (1833-1917), 121, 395
Coster, W., 390
Coulton, Mej., (1890†), 390
Court, Jhr Jos. de la, 81, 387
Crijns, A., 9, 370, 371
Croesen, V.R.IJ., 140
Cruyningen, P. van, 13, 372
Cuperus-van Rhijn, M., 369, 383

Daalen, A.C. van, 159, 175, 177, 402, 403
Dam, A. van, 300, 425
Daru, M., 19, 376
Dave, Wed., 398
Deckers, 224
Dedem, W.J. Baron van, 196
Dekker, J., 371, 379
Dekker, T., 372
Derks, M., 19, 376, 377
Díaz Martínez, C, 382
Dietz, J.F., 251
Dijk, H. M. (Hermien), (1821-1892), 68, 89, 97, 100, 118, 386
Dijkhuis, P., 369, 415, 416, 420
Dinger, G., (geb. 1896), 187, 212, 213, 407
Dirkmaat, Lies, 425
Disco, M., 205
Dodde, N., 383
Dojes, R.P., 402, 417
Dommer van Poldersveldt, G.J., 131
Doornbosch, A.A. (Afiena) (geb. 1887), 189, 211, 407, 408, 410, 414
Dorgeist, Elise, 102, 115
Dorsser, A.E. van, (geb. 1892), 203, 407, 415
Douven, Mevr., 413
Droogendijk, C., 412
Drost, J.C., 299
Duffhues, T., 16, 371, 373, 413, 419, 426
Duijvendak, M., 32, 379
Duitshof, Wed., 398
Duruy, Minister, 70

Ebels, Anna Gertruida , 402
Eijl, C. van, 18, 375, 377, 400
Eijt, J., 377
Elema-Bakker, D., 377
Els, A. van, 63, 75, 76, 77, 78, 82, 373, 374, 384, 387, 388, 389
Elsen, Pater Gerlacus van der, (1853-1925), 170, 405
Endeveld, M., 370, 384
Engelen, Jhr Mr D.O., 116
Engelen, T., 375
Enschedese Kookschool, 205
Eriks, K., (1867-1949), 144
Essen, M. van, 17, 375, 383, 386, 402
Eversmann, G.A.A. (Frida), (1890-1941), 237, 308
Ewert, H., 400

Faber, J., 16, 373, 374
Feenstra, Bouk, 425
Feldman, S., en R. Welsh, 32, 379
Felius-Wijnia, J., 410
Feltz, W.A. van der, (1824-1910), 65, 82, 388, 417
Fink, D., 378, 380
Fleischmann, W., 394
Flora, 67
Folmer, T., 113
Fopma-Kuperus, Mevr., 130
Foreest, Jhr Mr C. van, 387
Fredericks, Christine, 249, 420
Friedrich Wilhelm de Grote, (1620-1688), 66
Frieswijk, J., 16, 374
Fruin, R, 385

Gäbel, D.N.L., 122, 123, 128, 394
Galen, J. van, 374
Garkovich, L., en J. Bokemeier, 26, 27, 35, 327, 331, 378, 379
Geertsema, M., 423
Geluk, J., 122, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 400
Geluk-Geluk, A, 376
Geusau, Jhr P.G.C. van, 79, 387
Gevers Deijnoot, D.R., 389
Gevers van Endegeest, Jhr D.T., (1793-1877), 77, 387, 389
Gidarakou, I., 382
Goldsmith, 92
Goldsmith, Oliver, (1728-1774), 390
Goote, M., 288, 370
Gorter, A., 169, 208, 411
Goudswaard, N., 18, 124, 338, 370, 377, 388, 389, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 401, 408, 426
Grever, M., 43, 78, 374, 375, 377, 380, 381, 383, 385, 388, 400
Grim, V., 378, 380
Groeneweg, S. (Suze), (1875-1940), 223
Groot, de, 240, 241

Haaff, Mej. G.D.M. van 't, 392
Haan, F. de, 383
Haan, H. de, 33, 34, 331, 332, 374, 379
Haar, J. van der, 16, 370, 373, 374, 389, 392
Haglund, Elsa, 298
Halkes, C., 19
Hall, H.C. van, (1801-1874), 389
Haney, W., en J. Knowles, 26, 34, 378, 379
Hansen, B.,114, 394
Hartog, H.M., (geb. 1834), 123, 131, 141, 143, 174, 175, 177, 404
Haugen, M., 51, 380, 382
Heide, H. (Hermien) van der, (-1944), 269, 271, 422, 423

Heidema, J., 169, 206, 401, 411, 412
Heiden Reinestein, L. van, 387
Heijst, A. van, 19, 376
Heinen, M., (1881-1948), 401
Hellinga, J.Tj., 397
Hendrickx, L., 417
Henkes, B., 403
Heuvel G. (Grietje) ten, (1878–1943), 246, 267, 410, 419
Hibma, A., 374, 376
Hilarides, T. (Trijntje), 130, 397
Hobbelink, A., 370, 403, 424
Hoek, P. van, (1865-1926), 85, 148, 151, 160, 163, 166, 173, 182, 202, 206, 207, 223, 308, 388, 389, 409, 410, 412, 413
Hoekstra, W., 374, 376
Hoeufft van Velsen, Jhr Mr H., 107
Hofstee, M., 376
Hogeweg-de Haart, H., 369, 383
Holles, M.A.D., 81
Holtland, M., 397
Hoogendijk, M, 374
Hoogland, M., 16, 372, 373
Hoop van Slochteren, van der, 122
Hoppenbrouwers, P., 371, 372
Hornstra, P. (Pietje), (geb. 1897), 212, 414
Houte, I.C. van, 286, 423, 424
Houttuyn Pieper, A., 424
Howard-Borjas, P., 376, 382
Huender, H.A., 148, 150, 151, 158
Huet, I. van, 38, 333, 374, 401, 403, 406, 414
Hugenpoth, J.G.H.A. van, 387
Huizinga, D.S., (1879-1955), 192, 408, 411, 423
Huizinga, J. (Johanna), 200, 202-204, 225, 230, 269, 405, 406, 411, 413, 414, 416, 417
Hündt, Fräulein, 411
Huzen, 200
Hylkema, H.B., 116, 140

Inhetveen, H., 385
Inklaar, F., 300, 425
Ittersum, F.A.S.A. van, (1800-1877), 389

Jacobs, A.H. (Aletta), (1854-1929), 375, 383
Jansen, A., 374
Jansen, M., 32, 369, 376
Jansen, W, 379
Janssen, Mevr., 413
Janssens, A., 19, 376
Jansz, U., 395
Jeanne uit Amsterdam, 103
Jellison, K., 45, 310, 381, 382
Jensema, A.M. (Annie), (geb. 1890), 189, 208, 211, 408, 410, 414, 415, 416
Jensen, J., 11, 45, 59, 310, 323, 371, 378, 380, 381, 382
Jobse-van Putten, J., 372
Joigneaux, Pierre, 156
Jones, J., 425
Jones, Nellie Kedzie, 55
Jong, J. de, 374, 416
Jongkindt Coninck, C.J.M., (1831-1885), 99, 109, 111, 138
Jurling Beck, 142, 143

Kakebeeke, I.G.J., 202, 216, 410, 415
Kalkman, P., 375
Kamermans, J., 373
Kamphuis, M., 297
Kanter, H. Ph. de, 391
Karel, E., 370
Kazakopoulos, L., 382
Kealey, 40
Kechnie, M., 39, 335
Ketelaar, Th., 223, 224, 230
Keulen, A., 225, 227
Klijnhout, C, 383, 387, 396
Kloos, E, 374
Kloosterhuis, C, 385
Kloostra, T., 397
Klosse, 200
Knappert, E.C. (Emilie), (1860-1952), 261, 421
Knoop, M.T. van der, (geb. 1891), 186, 206, 406
Knuvelder-Ariëns, E., 422
Koenen, D.A., 110
Koenen, S., 177
Kohnstamm, Ph.A. (Philipp), (1875-1951), 284-286, 423, 424
Kok, J. (Jan), (1871-1954), 147, 158, 166, 174, 178, 189, 205, 223, 401, 403, 404, 405, 412
Koldijk, M., 397
Konijnenburg, D. van, 122, 124
koning Willem II, 383
Koning, N., 378
koningin Sophie (1818-1877), 383
Koningsveld, H., 378
Kooij jr, A., 142
Kooij, P., 32, 379
Kools, Q., 44, 381
Kooy, G., 37, 48, 375, 380, 403
Korsten, J., 121, 373, 395, 419
Kortbeek, L, 377, 422
Korver, M.C. de, 142
Koster, A., 385
Kriellaars, F., 371
Krimpen, B. van ,(1865-1963), 161, 162
Krips-van der Laan, H., 369, 400, 420, 421
Kruik, S. de, 377
Kusters, G., 418

Labelius, 114, 115
Lagrave, R.-M., 11, 26, 371, 378
Lakmaker, H., 19, 376
Lanschot, van, 224, 228, 417, 418
Lasonder, G., 401
Leemans, Mej.,78
Leemans, V., 421, 422
Leliman-Bosch, M.E. (geb. 1868), 231, 401, 403, 411, 418, 420
Lem, W., 376

Leopold-Tonkes, schoonfamilie Theda Mansholt, 402
Leppink, J.H. (Jan), (1865-1952), 147, 400, 403
Leydesdorff, S., 374
Liepins, R., en R. Schick, 44, 310, 381, 383
Lievaart, K., 16, 38, 39, 52, 325, 333, 370, 372, 375, 376, 377, 380, 382, 425
Lindenbergh, J., 407
Lips, B., 190, 202, 410
Lodder, T., 130, 397
Löhnis, F.B., (1851-1927), 111, 112, 394
Loon, P. van, 402
Lorenz, C., 43, 380
Louwes, H.D. (Herman), (1893-1960), 421
Louwes, S.L. (Stephan), (1889-1953), 235, 239, 240, 264, 420, 422
Lullin, Ch., 391
Luth, A.G. (Aaltje), (1889-1936), 186, 213, 415
Luttenberg, G., (1793-1847), 75
Lynden tot Zandenburg, Baron van, 391

Maas, H., 404, 405
Maat, H., 9, 370
Mansholt, D.R., (1842-1921), 63, 84, 148, 252, 369, 401, 402, 412
Mansholt, S.L. (Sicco), (1908-1995), 299
Mansholt, Th.W.S. (Theda), (1879-1956), ix, 1-3, 5, 8, 46, 146, 177, 184, 188-191, 195-197, 199, 200, 203-209, 211, 213-215, 217, 219, 220, 225, 226, 231, 248-253, 255, 256, 258, 266, 275, 276, 278, 299, 302, 306, 318, 369, 374, 400-402, 405-417, 420, 421, 423
Mansholt, U., 402
Mansholt-Tonkes, 412
Marchant, H.P., (1869-1956), 36
Martin, Ch., 92
Martineau, Harriet, (1802-1876), 92, 390
Martini van Geffen, Jkhr A., 391
Mayer, A., (1843-1942), 124
Mazeland, M., 425
Meerdink, J., 374, 376
Meiborg-Renken, Mevr. 412
Meijers, P.J., 413
Méline, Jules, (1838-1925), 45
Mère Augusta (G.A.M. Bollen, geb. 1882), 203, 205, 413
Merkx, G.H.G. (Jo), (geb. 1922), 376
Merlen, van, 396
Meulen, van der, 109, 110
Mevis, A., 374
Meyer, E. (Erna), 249, 420
Meyer, J.M.J.A. (Annie), 235
Michels, M.M.A., 231
Michiels van Kessenich, 224, 417
Middelbeek, J.F.W.S., 141
Middeldorf, Bertha, 118, 120, 122
Minerva, 67
Mol-De Koster, J.J., 208
Monté Ver Loren, 417
Monteiro, M., 377
Montenberg, D. G., 149, 150, 161, 165, 166, 400
Mooij, Ch. de, 373
Moors, H. en J. Van Hegelsom, 401, 408
Morée, M., 374
Mühlbach, Louise, 385
Mulder, G.J., (1802-1880), 87
Mulder, L. (Louis), (geb. 1828), 65, 73, 74, 82, 87, 119, 384, 388, 389
Münch, W. (Wilma), 203, 205, 411
Munters, Q., 374
Muralt, de, 417

Naber, J., 369, 383
Neeb, A.A., 406
Neth, M., 47, 48, 54-58, 320-322, 325, 331, 378, 381, 382
Nielsen, J.A.M. (Hanne), (1829-1903), 114
Niemeyer, J.L., (geb. 1875), 187, 216, 225, 407, 415, 417
Nijenhuis, Jo, (geb. 1914), 420
Nijs, T. den, 376
Niskanen, K., 376
Nobel, 241, 404
Nobel, C., 404
Nobel, G., 401, 404, 413, 415, 417
Nooij, A., 30, 31, 32, 335, 379

Offen, K., 40
Offermans, pastoor L. (Leonardus), (1863-1930), 170, 190, 405, 408, 410, 411
Oggel, J., 373
O'Hara, P., 36, 378, 379, 380, 382
Oldenhuis Gratama, L., (1815-1887), 65, 81, 109
Oldenziel, R., 376
Oliemans, W, 385
Olthoff, L.J., 274
Olthuis, Wed., 398
Oosterbaan, W., 203, 411, 419
Oosterhof, H. (Hanneke), 369
Osinga, A., 397
Oss, Pastoor van, 170
Osterud, N.G., 39, 334, 378, 380
Ott de Vries, J.J., 166, 402, 404
Otten, J.M.L., 195, 407
Ottenschot, Annie, 425

Papadopoulos, D., 382
Papenhuyzen, Ch., 415
Paping, R., 79, 388, 389
Pasma Fz., H. F., 106
Pauwen, J.L., (1847-1935), 172, 203, 411
Pernis, Mej. van, 206
Perquin, A.P., 301
Persijn, J., 129, 396
Petersen, 114
Petersen, C., 394
Pitsch, J.O.F. (Otto), (1842-1939), 109
Plantenga, J., 18, 375

Ploeg, J.D. van der, 8, 27, 29, 30, 31, 326, 330, 370, 378, 379
Poel, J. van der, 63, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 84, 370, 384, 386, 387, 388
Polak, A. (Anna), (1874-1943), 223, 227, 237, 416
Poot, T., 374, 376
Posthumus-van der Goot, W.H. (Willemijn), (1897-1989), 19, 377, 383, 395
Postma, A., 397
Postma, G., 397
Pott-Buter, H., 18, 370, 375
Pouw, A., 384
Pouwelse, M., 44, 375, 381, 383, 384, 389
Priester, P., 8, 13, 371, 372
prins Frederik der Nederlanden (1797-1881), 65, 68, 83, 375
prins Frederik Hendrik van Oranje (1584-1647), 385
prinses Louise Henriëtte (1627-1667), 66, 384, 385
Prooije, J. van, (geb. 1887), 177, 202, 203, 216

Raat, M.M. (geb. 1895), 212, 213, 406, 414
Rappard, A.G.A. ridder van, 235, 413
Rau, burgemeester, 399
Raupp, 137
Rauwenhoff, N.W.P., 389
Reinders, G., 389
Rengers, 186
Reys, J., 374
Riel-Smeenge, H.A. (Henderike), (1879-1958), 233, 418
Rijkens, R., 389
Rijn, van, 406
Rijs, Rector J.H., (1869-1925), 240, 419
Rinkes Borger, J., (1845-1915), 109, 139, 140, 141
Rip, A., 27, 378
Risselada, A.C., (geb. 1896), 211, 216, 263-265, 269, 308, 388, 410, 414, 422
Robers, Hendrika G., 415
Roessingh, H., 378
Römelingh C., (1815-1893), 106
Rooda, S.J.E., (1851-1921), 112
Rooij, P. de, 375
Rooij, S. de, 25, 26, 36, 377, 378, 386
Rooijakkers, G., 372
Roosenschoon, C., 393
Roosevelt (1882-1945), 45, 310
Royen, J.A. van, (1800-1874), 75
Royen, S. van, 391
Ru, J. de, 373
Ruiter, M. de, 370, 373
Rupp, L., 20, 306, 377
Rutten, W, 373

Saal, C., 37, 38, 333, 380, 403, 424
Sachs, C., 30, 378, 379
Salden-Campfens, E., 369, 383
Salverda, M., (1840-1886), 94, 95, 126, 391
Sayer, K., 378
Schaars, A., 371
Schakel, J., 378
Scheij, L.T.C., 143, 404
Schiere, C., 37, 48, 380
Schieven, J., 260, 299, 425
Schilstra, W., 383
Schlebusch-Sloot, G. (Greda), (geb. 1917), 376
Schmitt, M., 45, 50, 51, 310, 378, 381, 382
Schuurman, A., 15, 372, 378
Schwarz, C., 378, 422
Schwegman, M., 374, 376, 377
Schwieder, D., 378, 380
Scott, J., 41
Shortall, S., 45, 46, 310, 376, 378, 381
Sickesz. C.J., (1839-1904), 124, 131, 396
Siemes, H., 373
Silberkuhl-Schulte, 249, 255, 420
Skubbeltrang, F., 394
Sleebe, V., 372
Slob, W., 391
Sloet tot Oldhuis, B.W.A.E., (1808-1884), iii, 23, 61, 65, 68, 75, 79, 80, 82, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 107, 308, 385, 387, 388, 390, 391, 392, 393
Sluis, W., (1827-1891), 108, 110, 121, 391
Smeenge, 234, 417
Smeenk, boerin, 133
Smit, G.E.G. (Greta), (1900-1980), x, 18, 199, 229, 231, 244, 245, 247, 257-261, 271, 273, 279, 288, 289, 299, 300, 308, 338, 369, 370, 371, 401, 402, 409, 410, 412, 417, 418, 419, 421, 422, 423, 424
Smits, M., 373
Snelders, H., 388
Snellen, 190, 408
Sneller, Z., 396
Sohana, M., 376
Solms, Amalia van (1602-1675), 385
Sommestad, L., 45, 46, 310, 378, 381
Spahr van der Hoek, J., 395
Spijkers-Zwart, S., 370
Sprenger, A., 190, 408
Staring, A.C.W., (1767-1840), 388
Staring, W.C.H. (Winand), (1808-1877), iii, 17, 22, 23, 61, 79, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 117, 308, 375, 377, 388, 389, 390, 391
Steenhoff-Smulders, A. (Albertine), (1871-1933), 217, 415
Stevens, C., 187, 407, 413
Stork-van der Kuyl, D., 38, 333, 380
Storm-van der Chijs, A.M.M. (Mienette), (1814-1895), ii, ix, 2, 3, 17, 19, 23, 36, 61, 63-73, 77-79, 81-84, 88-91, 97-101, 103, 104, 117, 118, 306, 308, 327, 333, 369, 375, 383-386, 388, 392
Stratingh, G.A., 389
Stroink, George W., (1871-1941), 240
Strous, J., 374
Swartz, Gustaaf, 394

Swierstra, F.J., 128
Sybesma, P. (Pietertje) (geb. 1893), 206, 207, 406, 412

Talma, A.S., 159
Tesdorpf, Edvard, (1817-1889), 113, 394
Themis, 67
Thien, I., 375
Thorbecke, J.R., (1798-1872), 389
Tijdens, Anna, 272
Tijdens, K., 370
Tincreff, Anne, 107
Tollens, L., 189, 407
Tonkes, Hendrika, 402
Troch, L., 78, 383, 387, 388
Tydeman-Verschoor, A.S. (Anna), (1859-1928), 227, 417

Uil, T., 374, 376, 402
Urban-de Vries, H. A., 298, 299, 417, 425

Van Rensselaer, Martha, 381
Vas Visser en Zijp Wzn, G., 108
Veen, A. van der, 374
Veenstra, G., 121, 395, 401
Veldink, J., 88, 375, 377, 388, 389, 390
Veldman, G. (Grietje), (geb. 1893), 220, 228, 407, 415, 416
Velthuis, K.R., 124
Venema, H.J., 300
Verboon, H., 372
Verstoep, C., 37, 48, 334, 374, 380
Vesta, 67
Vet, A. van der, 391
Visser van Hazerswoude, D., 127, 391, 393, 396
Visser, C.W. (Mien), (1907-1977), 81, 276, 277, 300, 308, 425
Visser, J., 375
Visser, J.Th. de, 223, 224, 417
Visser, P., 384
Visser-Swaag, A., 404
Vitringa, 187
Vliet, N. van, 213
Voorde, van der, 122
Voorst tot Voorst, L.F.J.M. baron van, 235
Vorsterman Van Oyen, G.A., (1836-1915), 147, 401
Vossen, H., 374, 375, 418
Vries Reilingh, H. de, 270, 271, 422, 423
Vries, H. de, 371, 372
Vries, P. de, 386
Vuurde, van, warmoezenier, 384
Vuyst, P. (Paul) de, (1950†), 147, 396, 401

Waal, A.M. (Anna) de, (1906-1981), 300
Waaldijk, B., 375, 383, 400, 421
Wal, G.D.R. van der (geb. 1894), 213, 414, 415
Waldeck, P.F.L., 391
Waller, Th.J., 119, 120, 391, 395
Walstra, G., 378
Wansink, 298
Waveren-Resink, E. van, 420
Weijdom Claterbos, J.J. van, (1842-1909), 131-138, 159
Weijer, R. van de, 373
Wessels, R., 74, 82, 370, 384, 386, 387, 388
Westerdijk, J.Bs. (Jan), (1860-1934), 208, 401
Westerhoff, R., 387
Westerhuis, Adriana Aulina, 402
Westra, S., 396
Whatmore, S., 32, 36, 379, 380
Wichers, B., (1790-1876), 77
Wichmann, C., 377
Wierda, H.W., 122
Wiersma-Risselada, A.C., (geb. 1896), 211, 216, 263-265, 269, 308, 388, 410, 414, 422
Wiersum, Syboldina Sijke, 402
Wijnaendts Francken-Dyserinck, Esther Welmoet, (1876-1956), 19, 264-266, 306, 377, 422
Wijnen, A. van, 143
Wijngaarden, D. (J.P.), van, (geb. 1890), 186, 203, 406-408
Wilbrenninck C.C. (Cor), 269
Wilbrink, Wed., 398
Wilke, M., 420
Willinge Prins-Visser, C.W. (Mien), (1907-1977), 81, 276, 277, 300, 308, 425
Wintermans, J. (Jef), (1877-1955), 238, 239, 419
Wintle, M., 13, 371, 372
Withuis, J., 376, 377
Wormgoor, J., 400
Woude, A.M. van der, 371, 372
Wttewaall, J., (1810-1862), 389
Wuite, J., 240

Young, 376

Zaag, D. van der, 385
Zamoyska, Gravin L., 97, 392
Zande, K.H.M. van der, (1864-1939), 129, 130, 139, 160, 163, 164, 170, 177, 178, 187, 190, 192, 196, 202-204, 206, 208-211, 216, 308, 403-415
Zanden, J.L. van, 371, 387
Zappi, E., 378
Zasnoyski, Graaf 392
Zelders, H.D., 216
Zijpp, 118
Zijp-Wijdenes Spaans, J., 404
Zuster Aurea, 411
Zuster Menegilda (Anna Baining), 202, 205
Zuster Reparata, 411
Zuylen van Nyevelt, J.P.P. van, 389
Zwart, S., 35, 370, 376, 379, 380, 382, 403
Zwieten, D. van, 370

REGISTER OP GEOGRAFISCHE NAMEN

Aalten, 134, 245, 267, 398, 399
Aarlanderveen, 396
Abbekerk, 118
Achterhoek, 136, 162, 245, 269, 399, 403
Algerije, 425
Alkmaar, 169, 182, 189, 193, 194, 207, 216, 387, 406, 408
Alphen aan de Rijn, 126, 396
Ambt-Doetinchem, 135
Amerika, Amerikaans, 11, 26, 34, 36, 45, 55, 65, 69, 91,107, 111, 260, 310, 322, 332, 334, 421, 425
Amersfoort, 140, 207, 412
Ampsen, 132, 398, 399
Amsterdam, x, 75, 80, 104, 107, 121, 298, 370, 377, 391, 403, 421, 422
Anlo, 276
Anna Paulowna, 119, 194, 391
Apeldoorn, 135, 369, 397
Appingedam, 179, 217, 228, 242
Arnhem, 96, 396, 411
Assen, 65, 78, 81, 82, 109, 138, 370, 387, 403
Australië, 263, 378, 383
Axel, 181, 413

Bakkeveen, 269, 272, 422
Balkbrug, 420
Barchem, 269
Barneveld, 123, 133, 137, 398, 399
Barsingerhorn, 193, 194
Beekbergen, 134, 136, 398
Beemster, 391
Beesd, 246
België, Belgisch, 127, 146, 147, 148, 162, 165, 166, 170, 202, 216, 219, 263, 266, 415
Bemmel, 246
Beneden-Districten, 131
Bennekom, 402, 403
Bergen op Zoom, 403
Berlijn, Berlijnse, 66, 249, 255
Betuwe, 29, 216, 278
Beusichem, 133, 135, 136, 397, 398
Bodegraven, 128
Boerhaar, 211, 414
Bolsward, iii, 128, 396, 397
Bommelerwaard, 131
Borculo, 135, 398, 399, 406
Borgercompagnie, 412
Boskoop, 385
Bouchout, 202, 203
Boxtel, 181, 243
Bozum, 397
Brabant, Brabantse, xi, 86, 155, 160, 210, 238, 370, 371, 372, 374, 408, 424
Brandenburg, 66, 385
Brazilië, 425
Breda, 65, 88, 122
Brielle, 391
Brinkheurne, 398
Brits-Indië, 263
Broekland, 135, 397, 398

Canada, 39, 45, 64, 146, 147, 219, 263, 310, 334, 378, 381, 400
Columbia, 425
Cuba, 64
Cuyk, 419

Delden, 407
Delft, Delftse 62, 84, 88, 369, 384, 403
Den Bosch, 78, 81, 96, 122, 387, 408
Den Haag, 75, 142, 227
Den Hulst, 196, 200, 203, 215
Denekamp, 204, 212
Denemarken, Deense, iii, 106-108, 113, 114, 116, 120, 122, 123, 131, 247, 259, 263, 271, 381, 394, 422
Deventer, 79, 84, 198, 215, 254, 384, 410, 414
Doetinchem, 398, 399, 402, 419
Dokkum, 116
Doornspijk, 246
Dordrecht, 76, 182, 403, 406, 407, 408
Drachten, 186, 397
Dreischor, 407
Drempt, 137
Drenthe, Drentse,17, 38, 81, 86, 87, 93, 229, 231, 246, 262, 263, 267, 276, 282, 297, 308, 333, 371, 374, 376, 378, 380, 385, 410, 418, 421, 424
Duitsland, Duits, iii, 41, 45, 50, 76, 102, 113-120, 122, 123, 148, 162, 165,170-172, 192, 202, 219, 247-249, 251, 261, 263-265, 277-279, 311, 375, 381, 385, 401, 403, 420

Eck en Wiel, 137
Eerbeek, 133, 135, 398
Egmond, 403
Egypte, 425
Eibergen, 132, 147, 398, 399, 400
Ellekom, 121
Elst, 133, 398, 399
Elten, 172, 396
Engeland, Engelse, 66, 68, 91, 92, 102, 106, 107, 131, 132, 263, 381, 386
Enschede, 95, 205, 209, 403
Epe, 137
Estland, 263
Europa, Europese, 50, 51, 53, 147, 269, 370, 371, 378, 385

Finland, 120, 123, 263, 270
Flakkee, 415
Flensburg, 122, 394
Francker, 397

Frankrijk, Frans, 11, 26, 44, 45, 53, 66, 68, 69, 72, 148, 151, 155, 191, 202, 249, 263, 310, 314, 390
Frederiksoord, 67
Friesche, 96, 110, 113, 116, 128, 156, 160, 186
Friesland, Friese, xi, 17, 66, 86, 87, 105-107, 114, 116, 122-124, 128-130, 133, 139, 144, 184, 206, 211, 216, 220, 232, 240, 242, 243, 251, 263, 282, 308, 374, 395-397, 406, 416, 422, 424

Geesteren, 136, 398
Gelderland, Gelderse, ix, 105, 128, 137, 138,147, 160, 165, 166, 172, 177, 181, 192, 209, 245, 246, 275, 281, 282, 293, 369, 373, 379, 403, 407, 408, 424
Geldermalsen, 187, 188, 212
Gendringen, 134, 136, 192, 398, 399
Gent, 78, 217
Giekerk, 211
Giessendam, 246
Goes, 81, 87, 138
Gorinchem, 140, 142
Gorssel, 131, 136, 398, 407
Gouda, 140, 143
Groenlo, 147, 403
Groningen, Groningse, 17, 77, 79, 86, 87, 107, 112, 113, 122, 124, 146, 151, 155-157, 160, 168, 169, 170, 175, 176, 180, 181, 184, 189, 196, 203, 205, 206, 208, 211, 220, 227, 242, 261, 282, 308, 369-374, 387, 388, 397, 402-407, 412, 413, 424
Groot-Brittannië, 45, 261, 299, 310
Grootebroek, 195

Haarlem, 68, 90, 100, 109, 204, 372, 386, 390
Haarlemmermeer, 68, 95, 100, 391
Haarlemmermeerpolder, 89
Halle, 133, 136, 398
Hamburg, Hamburgse, 114, 119
Hamelen, 146, 155, 164, 165, 171, 176
Hamersveld, 407
Harderwijk, 187, 406, 415
Harlingen, 130
's-Heerenbroek, 397
Heerenveen, 106, 130
Heeten, 407
Heino, 212
Helden, 413
Hengelo, 298, 390, 407, 414, 424
Herveld, Herveldse, 29
Herxen, 136
Heteren, 136, 397, 399
Heukelum, 407
Hildesheim, 394
Hilversum, 371, 403
Hoekse Waard, 186, 415
Holland, Hollandse, xi, 66, 80, 86, 108, 111, 115, 126, 139, 143, 179, 181, 183, 184, 210, 403
Hollands Noorderkwartier, 179, 240
Holstein, 110, 113
Hoorn, 130, 166, 189, 216, 402

Ierland, 45, 46, 148, 263, 310, 381
IJsselmonde, 415
IJzenvoorde, 133, 398
Ingen, 137

Java, 80, 90

Kampen, 131, 132, 397
Kampereiland, 131, 132
Kedichem, 142
Keulen, 410
Kimswerd, 397
Kleef, 385
Kloetinge, ix
Kollum, 243
Kopenhagen, 114, 117
Kormich, 392
Krimpenerwaard, 373
Kruiningen, 413

Laren, 132, 398, 399
Leens, 1, 2, 208, 217, 220, 369, 415, 416, 420
Leer, 116
Leeuwarden, 64, 73, 74, 123, 156, 206, 207, 384, 387
Legemeer, 397
Leiden, 77, 78, 92, 106, 139, 387, 391, 392, 421
Lichtenvoorde, 134, 135, 137, 397, 398, 399
Lienden, 133, 398, 399
Lierop, x, 170, 176, 180, 181, 190, 191, 202, 203, 204, 205, 210, 214, 228, 280, 404, 405, 411, 412
Limburg, Limburgs, xi, 121, 137, 166, 167, 190, 191, 204, 209, 212, 228, 237, 238, 240, 266-266, 267, 278, 371, 373, 374, 379, 395, 404, 405, 408, 413
Lochem, 136, 161, 399, 403
Londen, 90, 146, 262, 265, 388, 390, 422
Lonneker, x, 247, 260
Loosduinen, 391
Lutjewinkel, 417

Maastricht, 78, 79, 90, 238, 387
Markelo, 247, 269
Marken, 260, 421
Mechelen, 203
Meckelenburg-Schwerin, 394
Meppel, 264, 407, 409
Middelbert, 124
Middelburg, 90, 388
Middelstum, 112, 394
Moskou, 107, 110
Münster, 404

Nederlands-Indië, x, 382
Neder-Veluwe, 123
Neede, 419
Nefkjöbing, 113

Netterden, 192
New Mexico, 59, 323, 382
Nieuwe Niedorp, 189
Nieuwleusen, 196, 422
Nijkerk, 133, 134, 135, 136, 294, 398, 424
Nijmegen, 79, 149, 400, 402, 411
Noord-Brabant, Noordbrabantse, 93, 137, 151, 162, 166, 172, 190, 202, 210, 228, 266, 267, 294, 371, 372, 374, 379, 408, 424
Noordbroek, 405, 413
Noord-Deurningen, 204
Noord-Holland, Noordhollandse, 140, 170, 173, 179, 183, 184, 187, 206, 207, 217, 223, 226, 227, 242, 409, 414
Noord-Ierland, 45, 310
Noordwijkerhout, 269, 423
Noorwegen, Noorse, 263, 380
Norden, 115, 116
Normandische, 106
Norwich, 390
Nunspeet, 133, 398, 399

Oelde, 115
Oldambt, 374
Oldeberkoop, 419
Oldenburg, 114, 115, 394
Olderberkoop, 242
Ontario, 39, 40, 334, 380
Oost-Brabant, 374
Oostburg, 217
Oostenrijk, 148, 401
Oosterwolde, 136
Oostwoud, 195
Oost-Zeeuws-Vlaanderen, 187
Ophemert, 208, 419
Oss, 216
Oud-Beijerland, 189, 408
Oude Pekela, 413
Oud-Leusden, 267
Oudshoorn, iii, 124, 126, 396
Over-Betuwe, 131, 133, 245, 372, 397
Overijssel, ix, 2, 17, 75, 87, 188, 195, 196, 208, 209, 211, 239, 240, 246, 282, 308, 369, 373, 407, 409, 413, 414, 416, 421, 424
Over-Veluwe, 187, 397, 399

Panningen, 408
Paterswolde, 260, 261
Pingjum, 397
Polen, Poolse, 97, 392, 403
Posen, 392
Posterholt, x, 5, 181, 191, 203, 204, 205, 209, 214, 215, 228, 265, 278, 405, 408, 411, 414
Pruisen, 66, 411
Purmerend, 229, 403

Rastede, 114, 115, 394
Roemenië, 263
Roermond, 121, 167, 173, 204, 265, 395, 402, 404, 408, 412, 418, 419, 423
Rossum, 419
Rotterdam, 375, 403
Rouveen, 188
Ruurlo, 136, 397, 398

Sappemeer, 375
Schagen, 120, 169, 182, 194, 195, 406, 408, 415
Scherpenzeel, 422
Schiedam, 393, 403
Schildwolde, 179, 188, 407, 413
Schinnen, 413
Schotland, 263
Silvolde, 134, 135, 397, 398
Sittard, Sittards, 150, 157, 167, 181
Sleeswijk, 122, 394
Sneek, 242, 419
St. Anthonis, X, 419
St. Maartensdijk, 413
Stadskanaal, 413
Steijl, 404
Stockholm, 298, 425
Suriname, Surinaamse, 300, 301, 425
Sybrandaburen, 130, 397

Tegelen, 423
Tenessee, 384, 390
Terneuzen, 181, 413
Terwolde, 398
Tiel, 131, 187, 188, 212
Tilligte, 212
Tjummarum, 211
Tsjecho-Slowakije, 263

Ubbergen, 131, 300
Uganda, 425
Ureterp, 130
Usselo, 211, 414
Utrecht, 37, 87, 92, 140, 143, 159, 207, 253, 263, 372, 380, 389, 402, 403, 406, 407, 412, 415, 418

Vaassen, 419
Valburg, 216
Valkenswaard, 243, 244
Varsseveld, 135, 397, 398, 399
Vechtstreek, 131
Veendam, 3, 146, 147, 149, 158, 165, 167, 174, 177, 179, 181, 189, 205, 211, 223, 404, 407
Veenweidegebied Midden-Nederland, 48
Venlo, 148, 150
Verenigde Staten, 26, 36, 39, 45, 47, 54, 64, 66, 146, 147, 249, 263, 299, 300, 310, 320, 322, 371, 378, 381, 384, 386
Vlaams, 121, 122, 147
Voorne-Putten, 415
Voorst, 136, 399
Vught, 170

Waddinxveen, 107, 391
Wageningen, Wageningse, 9, 13-17, 27, 31, 81, 94, 95, 99, 103, 116, 117, 119, 122, 124, 138,

177, 299, 308, 335, 370, 371, 373, 374, 384, 389, 391, 392, 396, 397, 403, 425
Wamel, 133, 134, 398, 399
Warschau, 110
Wehl, 137, 397
Westfalen, 102, 115
Westpolder, 412
Wijhe, 136, 407
Willemsoord, 212
Winkel, 183, 194, 407, 409, 412, 413, 415, 416
Winschoten, 79, 387
Winssen, 133
Winterswijk, ix, 29, 48, 135, 182, 397, 398, 403, 406, 420
Wisconsin, 65, 384
Wissekerke, 413
Wolfaartsdijk, 181, 405, 413
Wormerveer, 119
Wouw, 181, 210
Würtemberg, 383

Zaltbommel, 419
Zeeland, Zeeuwse, xi, 148, 180, 181, 184, 187, 202, 210, 216, 217, 253, 263, 282, 372, 374, 376, 411, 413, 415, 424
Zelhem, 134, 135, 398, 399
Zetten, 5, 278
Zierikzee, 247, 407
Zieuwent, 133, 135, 137, 397, 398, 399
Zuid-Afrika, 263
Zuid-Holland, 37, 105, 124, 128, 133, 140, 141, 143, 253, 380, 406
Zuidhorn, 217
Zuid-Slavië, 263
Zuidwesthoek, 419
Zundert, 402
Zurich, 130
Zutphen, 203, 213, 370, 372
Zweden, Zweeds, 45, 46, 110, 113, 122, 263, 270, 310, 394
Zwitserland, Zwitsers, 66, 68, 92, 93, 106, 107, 118, 391, 393
Zwolle, 121, 139, 200, 203, 390, 406, 414

REGISTER VAN ZAAKNAMEN

aardappelcultuur, 385
Aartdiocesane Boeren- en Tuindersbond, xi, 192, 204, 209, 247, 263, 373, 407, 413
'achter' werken, 52, 326
'achterlijk', 12
achterstand, 1, 12, 75, 89, 122, 151, 152, 158, 203, 232, 244, 288, 297, 319
achterstelling, 58, 59, 117, 233, 235, 323
activisme, 40, 335
agrarisch ambachtelijk versus modern dynamisch cultuurpatroon, 29, 330
agrarisch feminisme, 40, 334
agrarisch fundamentalisme, 252, 421
agrarisch gezinsbedrijf, 311
agrarisch gezinshuishouden, 35, 51
'agrarisch huishouden', 379
agrarisch onderwijs, x, 44, 45, 49, 69, 310, 381
agrarisch vrouwendomein, 89
agrarische en plattelandsgeschiedenis, i, vii, 13, 22, 303-305
agrarische geschiedenis, 16, 18, 304, 309, 371,372, 379, 425
Agrarische Welvaartsplan, 294, 424
agrifamily household, 35, 330, 379
algemene vrouwelijke vorming, 287-289
Alkmaarsche Huishoud- en Industrieschool, 169, 202, 226
alternatief congresprogramma voor vrouwen, 81
ambulante cursussen, 170, 209, 230, 241, 244, 245, 247
ambulante huishoud-landbouwschool, 172, 192, 203, 412
amendement, v, 222-224, 230, 417
Amersfoortse huishoudschool, 183, 205
Anti-Revolutionaire Partij, 417
Antropologie, antropologische, 15, 16, 25, 42, 305, 403
antroposofie, 339
antroposofische landbouwopleiding, 52
arbeidersstand, 184, 189, 243
arbeidersvrouwen, 160, 161, 170, 180, 184, 185
arbeidsbelasting, 152
arbeidsbeschermende maatregelen, 19, 146, 309
arbeidsbescherming, 154
arbeidsbesparing, 93, 107, 143
arbeidscultuur, 48, 325
arbeidsdeling, 25, 45, 55, 86, 92, 93, 143, 162, 253, 310, 320, 340
arbeidsdomeinen, 23, 25, 50, 68, 70, 71, 105, 145, 161, 165, 310, 327, 334, 340
arbeidskleding, 276
arbeidskrapte, 154
arbeidsleer van Taylor (1856-1900), 249
arbeidsmarkt, 67, 185
arbeidsomstandigheden, 25, 153, 154, 337
arbeidspatronen, 46, 161
arbeidsters, 154, 184, 186, 376, 386
Associated Country-Women of the World, xi, 20, 306, 339
automatisering, 28
avondklassen, 243

baan buitenshuis, 7, 30
Badhoeve, De, 68, 89, 96, 100, 103, 386, 391, 393
bedbedekking, 197, 273
bedrijfsboekhouding, 165
bedrijfsstijlen, 29, 31, 32, 330
beeldvorming, 229, 304, 305, 377, 403
behoudende aard, 150
belangenbehartiging, iii, 8, 94, 229-231
berekeningsmethoden, 371
beroep-gezin, 289
beroepsbelangen, 6
beroepsidentiteit, 50, 51
beroepskeuze, x, 18, 51, 52, 227, 308, 318, 325, 373
beroepskwalificatie, ii, 50
beroepsperspectief, 99, 159, 284, 289
beroepsstatus, 8, 49, 53, 227, 311
beroepsstructuur, 13, 16
beschaafd, 28, 102, 152, 330
bestaansmiddel, 14, 198, 305
bestaansminimum, 328
bestaanswijze, 14, 305
bestemming, iv, 71, 73, 112, 155, 158, 176, 313, 314, 384
betekenisgeving, 41-43
bezuinigingsrondes, v, 232
biologisch-dynamische landbouw, 339
bisschoppen, 278
bloembollenstreek, 374
bloembollenteelt, 90
bloemisterij, 90
Bloomers, 69, 386
bodem scheuren, 277
boekhouden, 70, 71, 101, 113, 114, 120, 129, 148, 150, 165, 166, 167, 192, 264
boerenbonden, 6, 149, 180, 181, 186, 207, 235-237, 266, 267, 327
boerendorpscursus, vi, 241
boerenhuishouden, 15, 34, 35, 152, 162, 168, 173, 177, 178, 305, 330
boerenstand, iv, v, 1, 2, 7, 14, 15, 49, 61, 90, 100, 102, 111, 115, 129, 139, 145, 156, 161, 172, 184, 185, 188, 189, 192, 199, 211, 214, 221, 226, 236, 251, 252, 273, 305, 309-311, 317, 328-330, 332, 335, 338-340, 410
boerin-leermeesteres, 116
boerinnen- en plattelandsvrouwenbonden, 315

boerinnenbond, 6, 19, 21, 216, 262, 263, 266, 267, 318, 374, 376, 415
boerinnendag, 187, 216, 267
boerinnenkostschool, 170, 176, 405
boerinnenkringen, 146, 217, 401, 415
boerinnenonderzoek, 370
boerinnenorganisatie, 261-268, 388, 422
boerinnenpensionaat, 190, 203
boerinnenschool, iv, 170, 180, 215, 228, 313, 405
boerinschap, 227, 314, 327
bollenpelsters, 374, 376
Bond van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen, 267, 278
Bond van Land- en Tuinbouwleeraren, 416
Bond van Leraressen bij het Huishoudonderwijs, 166, 197, 222, 224, 225, 230, 234, 409, 417
Bond van Leraressen bij het Industrie-Onderwijs, 230, 417
Bond van Oud-Leerlingen bij het Landbouwhuishoudonderwijs, 406
Bond van Plattelandsvrouwen, 376, 377
Bond van Zuivelfabrieken, 394
Bonden van Oud-Leerlingen, 216
Bosblues, 69, 386
boter en kaas, 62, 71, 84, 92, 97, 102, 113, 126, 127
boter- en kaasbereiding, 87, 113, 114, 119, 121
boterbereiding, iii, 47, 85, 107, 109, 116, 129, 130, 131, 134, 136, 138, 140, 141, 160, 394, 397
boterfabriek, 89, 109-112, 137, 138, 150, 151
boteropkopers, 136
breiwerkje, 273
bronnenmateriaal, i, 20, 21, 32, 49, 304, 309, 376
buitenland, buitenlandse iii, iv, 44, 46, 47, 60, 63, 75, 87, 93, 96, 104, 105, 113, 117-124, 131, 145-148, 158, 162-165, 175, 176, 200, 201, 202, 216, 219, 249, 263, 310, 324, 325, 331, 339, 384, 389, 394, 401
buitenshuis, 163, 186, 289, 292, 294
burgerlijk emancipatoir ontwikkelingsmodel, 335
burgerlijke deugden, 64
burgerlijke staat, 41, 42
burgermeisjes, 240, 244, 245, 316
buurthuis, 260

Calvinistische leiders, 91
Centrale van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen, 422
Centrale van Plattelandsvrouwenorganisaties, 267
Centrale Vereeniging voor Opbouw van Drenthe, 261
centralisatie, vi, 80, 111, 221, 241,-246, 259
centrumcursus, 244
centrumschool, 243, 246, 421
Ceres. Vereniging van Gediplomeerde Leerlingen aan de Cursussen in Landbouwhuishoudkunde in Westelijk Zeeuws-Vlaanderen, 217
Christelijke Boeren- en Tuindersbond, xi, 235, 245, 246, 267
christelijke, 149, 172, 209, 267, 294
Christelijk-Historische Partij, 417
Christen Boerinnen, Boerendochters, Plattelandsvrouwen en -Meisjes Bond, xi, 267
circulaire NBV, 148, 401
cirkelvormig schema, 255, 287
civilisatie, ii, vii, 12, 30, 31, 335, 336
civilisatietheorieën, 12
coëducatie, 88
Commissie tot Medebestuur, 76
Commissie van Bijstand, 76, 80
Commissie van Toezicht, 170, 208, 209-211, 243, 405
Commissie voor het Landbouwonderwijs en Landbouwhuishoudonderwijs, 246
Commissie voor Landbouwhuishoudonderwijs, 209, 210, 245, 405
Commissie voor Landbouwonderwijs, 188, 196, 407, 409, 412
Commissie voor Onderwijsbelangen, 196, 209, 412, 413
Commissie Welter, 234
Commissie Westerveld, 234
community development, 300
complementariteit, 332
concentrische opbouw, 255, 287
confessionele, 21, 190, 209, 234, 270, 310, 319, 376, 377
Congres van Plattelandsvrouwen, 388, 422
Congres voor het Nijverheidsonderwijs, 233, 284, 288
coöperatiewezen, 1, 93, 130, 137, 139, 144, 220, 329
Cooper-Instituut, New York, 91
Cornell, 47, 381
crisissteunmaatregelen, 277
crisistijd, vi, 57, 244, 256, 269, 272, 277, 322, 331, 373
culturele achtergrond, 42, 301, 302
culturele vernieuwing, 252, 253, 420
cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis, 15, 305
cultuurdrager, 236, 251, 252
cultuurgeschiedenis, 15, 251, 305, 420
cultuurvisie, vi, 248, 251, 420
cursus 'Algemene Landbouwkunde voor Boerendochters', 147
cursus in kaasbereiding, 128
cursus voor fabrieksmeisjes, 243
cursus voor fabriekspersoneel, 137

dagonderwijs, vi, 155, 181, 192, 243, 279, 281, 282, 296, 319
Daltonsysteem, 255
Damescommissie van Advies, 209

Deense, oftewel Laboratorium-Keuken, 247, 421
democratisering, 31, 335
demografische ontwikkelingspatronen, 13
demonstratie, iii, 105, 121, 194, 229, 273, 415
denominatie, 11, 377
Derby-Kaas, 108
deskundige boerinnen, iii, 142
deterministische visie, 252
deugdzaamheid, 67, 336
dichotomie bedrijf-huishouden, ii, vii, 33, 330
dichotomie stad-platteland, i, vii, 28, 330
dichotomieën, 29
didactische vernieuwing, vi, 284
Dienst voor Kleine Boerenbedrijven, 273, 279, 297, 308
doelgroep, 2, 6, 8, 9, 10, 21, 59, 145, 182, 184, 235, 236, 243, 287, 305, 313, 316, 317, 323, 328, 397
doorstroming, 286, 289, 292, 293 317
Dordtsche Huishoudschool, 203
dorpscursussen, iv, 170, 183
dorpshuis, vi, 220, 259-262, 421
Drents Landbouw Genootschap, xi, 229, 231, 371, 418
drieledige taak van de boerin, 254, 327
dwaalweg der mannen, 250

École vlante de laiterie, 165
ecologisch, 30, 31
ecologisering, 12
economisch aandeel, iv, 149, 150, 264
economisch verweermiddel, 143
Edammer Kaas, 108, 140
eenmansbedrijven, 325
Eerste Feministische Golf, 40, 52, 154, 376, 310, 383, 395
Eerste Kamer, 223, 224, 226, 319, 416, 417
Eerste Wereldoorlog, 14, 40, 192
efficiency in de huishouding, 249
eigen agrarische karakter, 315
eigen bedrijfstak, 30
eigen hand, 16, 179, 307
eigen identiteit, vi, 221, 240, 253, 295, 308, 319, 335, 336
eigen karakter, v, 17, 18, 149, 173, 224, 228, 239, 253, 319, 328, 338
elitair karakter, 324
emancipatie, 36, 38, 68, 99, 155, 333, 335, 336, 383, 386
embryotypen, 384
empowerment, ii, vii, 30, 31, 32, 39, 334-336
endogenous, 32
erfrecht, 154
Ethisch Reveil, 386
etniciteit, iv, 20, 41, 43, 45, 59, 161, 162, 306, 308, 323, 338, 339
etnische studies, 43
etno- en eurocentrisme, 17
excursie, 5, 73, 95, 100, 130, 200, 216, 220, 256, 269, 275, 409
exotisme, exotisch, 11, 371
experimenteerfase, x, 204, 214

fabriekskaas, iii, 107, 140
fabrieksmatige zuivelbereiding, 23, 105, 107, 109, 111, 130, 131, 138, 141
Federatie van Christelijke Verenigingen van en voor Vrouwen en Meisjes, 267
Federatieve Vereniging voor de Behartiging van de Belangen van het Landbouw-huishoudonderwijs in Nederland, 230
feminisering, 38, 333
feminisme, ii, vii, 10, 36, 39, 40, 41, 52, 61, 62, 82, 111, 333-336, 377, 386
feminist, 2, 36, 264, 306, 333
feministisch, 19, 20, 36, 39, 40, 61, 62, 82, 264, 266, 306, 309, 331, 333, 334, 369, 376, 382
fenomenologische benadering, 286
filantropisch werk, 80, 90
Food and Agriculture Organisation, xi, 339
Franciscanessen, 204
Friese Maatschappij van Landbouw, xi, 96, 110, 113, 116, 122, 124, 128, 156, 183, 186, 205, 207, 211, 231, 232, 240 394, 396, 401, 402, 408, 411, 412, 417
fruitières, 92, 93, 94, 107, 391, 393

geëmancipeerde slavinnen, 37, 374, 380
geestelijk moederschap, 72, 152, 386
gehele mens, 253
gehuwde vrouwen, 7, 19, 51, 128, 133, 163, 183, 210, 235, 294, 309
Gelderse Boerenbond, xi, 172, 192, 203, 205, 209, 404, 411-413
Gelderse Maatschappij van Landbouw, xi, 296, 369, 372, 373, 401, 405
Gelders-Overijsselse Maatschappij van Landbouw, iii, ix, xi, xiii, 123, 124, 131, 139, 141, 147, 148, 151, 158, 160, 163, 165, 177, 180, 184, 187, 192, 205, 207-209, 216, 232, 244-246, 280, 400, 401, 403, 404, 406, 407, 412, 415
gelijkwaardigheid, 25, 30, 36, 333
gemeenschapsbesef, 252, 254, 271
gemengd landbouwonderwijs, 100
gemengd onderricht, 88
genderbewustzijn, 40
gendergeschiedenis, 42
genderpolitiek, vii, 303
gendersegregatie, 49, 270
genderstudies, 15, 18, 22, 32, 327
genderverschillen, 15, 31, 271, 303
geneeskunde, 302
generatie, iv, 16, 32, 34, 39, 44, 52, 137, 159, 161, 163, 311, 312, 316, 325, 332, 333, 370, 372, 375, 376, 377, 382, 425
Genootschap voor Landbouw en Kruidkunde, 373
'Gerbers Toestel', 137
geslachtsloosheid, I, 13
Gestaltpsychologie, 286, 288

gezin als centrale oriëntatiepunt, 288
gezin als hoeksteen, 301
gezinsbedrijf, 9, 25, 26, 28, 32, 33, 34, 49, 51, 56, 101, 305, 309, 312, 321, 326, 330, 331, 332, 373, 382
gezinsdeugden, 33, 332
gezinsegoïsme, 251
gezinshoofd, 15, 33, 331
gezinsideologie, 18, 33, 309, 331, 332
gezinskader, 265, 311, 331
gezinsperspectief, 289
gezinspolitiek, 375, 418
gezinsregelingen, 154
godinnen, 67
goed-doordacht-huishouden, vi, 248-250, 254, 256, 257, 275, 410
Goudse kaas, 140
Groene Kruis, 188, 260
groenteteelt, 67, 90, 147, 257
groepenwerk, 199, 200, 255
Groninger Landbouwbond, xi, 208, 406-408, 412, 413
Groninger Maatschappij Van Landbouw en Nijverheid, xi, 1, 122, 148, 156, 168, 179, 183, 184, 188, 207, 208, 217, 369, 401, 402, 405, 412, 415, 416, 420
Groningsche Kook- en Huishoudschool, 169, 208
Groningse Middelbare Landbouwschool, 205
Gross Himstedt, 394
gymnasium, 17, 155

halve geleerden, 175
handelingsbekwaamheid, 154, 289
handseparator, 136, 137, 399
Haus Geist, 115, 394
HBS, xi, 17, 88, 155, 296, 308, 375, 391, 420
Heldringstichtingen, 278
herintreedster, 7
hervormden, 246
heterogeniteit, 161
Historisch Museum Marialust, 369
HNO, xi, 6, 297
hoenderteelt, 165, 181
Hohenheim, 113
Hollandse Maatschappij van Landbouw, xi, xi-ii, 95, 97-99, 102-104, 108, 114, 117, 120, 124, 126-128, 131, 148, 179, 180, 210, 246, 383, 386, 387, 389, 391, 392, 394, 416
Holsteinsche karn, 135
Home Economics Research Institute, Stockholm, 298
home economics, 298, 300, 381
hondenhospitaal, 97
hoogeschool voor de landbouw, iii, 84, 117, 389
Hoornse Huishoud- en Industrieschool, 226
Hugenoten, 390
huisbezoek, 200, 202, 211, 215, 301, 315, 324, 414
huishoudelijke arbeid, 18, 19, 133, 248, 288, 309, 376, 420
Huishoudelijke Voorlichting in de Tropen, 300, 301
Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande, x, xi, 6, 235, 273-275, 279, 308, 316, 370, 423
huishouden-bedrijf, 49, 56, 313, 320
huishoudonderwijs, iv, v, ixx, 5, 17, 18, 145, 148, 161, 164, 169, 173, 176, 177, 191, 193, 203, 206, 210, 211, 221, 224-228, 234, 238-240, 242-244, 249, 285, 295, 298, 299, 313, 375, 401, 403, 409, 411, 413, 416, 418, 420, 424
huishoudscholen, iv, 5, 18, 155, 156, 165-169, 176, 181, 197, 223, 225, 238, 247, 282, 338, 424
huishoudschool ten plattelande, 243, 296
Huisvrouw en Maatschappij, 255
Huisvrouw, De, iii, 96, 97, 100, 102, 103, 105, 117, 119, 146, 148, 158, 166, 331, 383, 386
huwelijksgoederenrecht, 154
huwelijksgoederenregime, 376
huwelijksrecht, 18, 154, 309, 376

ideaal-praktijk, ii, vii, 44, 47, 325
ideale boerin, ii, iv, 10, 44, 48, 55, 320, 160
ideale onderwijs voor boerendochters, 281, 329
identiteit, 12, 39, 43, 48, 144, 244, 325, 329, 332, 333
identiteitsdimensies, ii, 32, 41, 43, 49, 379
IIAV, 377
improviseren, 261, 301
individualiteit, 28, 252, 286, 330
Industrieschool voor meisjes te Amsterdam, 96, 103
industrieschool, 96, 103, 169, 207, 391, 406
ineenschakelingscommissie, 222
inkomstenverwervende activiteiten, 301, 302
inspectie, inspecteur, 3, 17, 18, 46, 84, 87, 94, 126, 147, 148, 158, 160, 164-167, 170, 174, 178, 179-182, 189-192, 195-197, 201-208, 211, 214, 221, 222, 231, 235, 240, 241, 261, 278, 288, 304, 308, 317, 318, 338, 394, 397, 403-406, 409, 415, 416, 423
inspraak, iv, 163
inspringarbeid, 6, 25, 51
institutionele landbouwgeschiedenis, 15, 305
Instituut voor Huishoudkundig Onderzoek, te Berlijn, 249
intermediair, ii, 53, 303
internaat, 155, 165, 170, 176, 181, 191, 192, 199, 203, 204, 205, 230, 255, 258, 269
Internationaal Vormingscentrum van De Graal, 300
International Council of Women, Internationale Vrouwenraad, 20, 146, 262, 264, 306, 339, 377, 400, 422
International Institute of Agriculture, te Rome, 377
International Labour Organization, Agricultural Service, te Genève, 377

Internationale Congres voor Huishoudonderwijs, 249
Internationale Congres voor Vrouwen op het Platteland, 263
internationale congressen, 246
Internationale Huishoudkundige Congres, 298
Internationale Landbouwunie van Vrouwen, *Women's Agricultural and Horticultural Union* 146, 400
internationale organisatie, 339
internationale uitwisseling, 246, 268, 339
Internationale Vrouwenraad, *International Council of Women*, 20, 146, 262, 264, 306, 339, 377, 400, 422
Internationale Zuiveltentoonstelling, 114, 119

jeugdbeweging, 271
jeugdwerk, 261

kaasbereiding, iii, 93, 105, 107, 108, 112, 113, 115, 120, 133, 140, 143, 144, 174, 181, 334
kaasboerderijen, 141
kaasfabriek, 89, 107, 108
kaasjes voor de huishouding, 108
katholiek, v, xi, xiii, 19, 20. 37, 156, 162, 165, 170, 181, 189, 190, 191, 192, 201-205, 209, 214, 217, 235, 237, 245, 246, 263, 265-267, 278, 300, 313, 324, 327, 372, 373, 376, 377, 394, 419
Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond, xi, 235, 373
Katholieke Vrouwenbeweging, 217
Katholieke Vrouwenbond, 20, 217
kennis en kunde, 289
kennisbeleid, 8, 9, 303
keuringsdiensten voor waren, 275
kiesrechtstrijd, 61
klasse, 32, 41, 42, 43, 49, 119, 161, 162, 197, 214, 215, 232, 244, 308, 313, 316, 317, 329, 338, 339
kleistreek, 135, 136, 139, 245, 372, 397, 419
klooster, 165, 166, 203
koloniale gebieden, 300
koloniale landbouw, 79, 82, 90
koloniale mogendheid, 339
koningshuis, 3, 62, 306
Koninklijk Instituut voor de Tropen, 301
Koninklijk Nederlands Landbouw Comité, xi, 223, 226, 230, 231, 233-235, 281, 416, 417, 418, 423
Kook- en Huishoudschool te Arnhem, 411
koploperbedrijf, 29, 51, 330, 379
kostschool, 102, 155, 170, 175
kostwinnerschap, 18, 19, 309
krasse boeren en boerinnen, 332
Kruiswerk, 273
kwaliteit van de arbeid, 71
kwartjesactie, 97

La Patrie, 70
lacto-butyrometer, 137
Land- en Tuinbouwbond, xi, 204, 372, 373, 411
landarbeidster, 146, 153, 163, 185, 273, 309, 314, 374, 376, 377
landbouw als mensenwerk, 1, 25, 27, 378, 379
Landbouw en Maatschappij, 373, 374, 421
landbouw op wetenschappelijke grondslag, 75, 80
landbouwbeleid, 5, 7-10, 30, 39, 151
landbouwcongressen, 3, 23, 63, 68, 306
Landbouwhogeschool, xi, 6, 9, 16, 17, 53, 81, 298-300, 314, 370, 375
landbouwhuis, 21
landbouwhuishoudkunde, vi, 6, 81, 182, 217, 298, 300, 301, 406, 408, 412, 413
landbouwkennissysteem, 8
landbouwkolonie, 91, 384, 390
landbouwmodernisering, i, ii, iv, vii, 9, 10, 13, 21, 22-30, 33, 36, 44, 50, 53, 54, 56, 58, 145, 149-151, 213, 303-305, 310, 311, 313, 319, 321, 326-328, 330, 332, 333, 336-338, 340, 378
landbouwonderwijs, iii, iv, 3, 5, 17, 22, 23, 44, 49-51, 53, 61, 63, 68-70, 75, 76, 83, 84, 86-89, 94-96, 98, 99, 102, 103, 105, 116-118, 121, 123, 124, 139, 145-148, 150, 151, 157-161, 164-166, 167, 172-179, 181-183, 188, 191, 196, 197, 204, 207-209, 221-224, 227, 236-240, 244, 253, 303, 308, 311, 312, 314, 316, 318, 328, 335, 339, 370, 375, 384, 388, 389, 391, 394, 397, 400, 401, 403, 405, 406, 409, 414, 426
landbouwpolitiek, i, 9, 29, 303, 305, 327
landbouwschool te Wageningen, 99, 103, 109, 391
landbouwsters, 70
landbouwtellingen, 43
landbouwtentoonstelling, 74, 167, 186, 187, 200, 216, 229, 404, 415
Landbouwuniversiteit, 9, 16, 370, 373, 374, 384, 389, 392
landbouwvakcursussen, 46, 182, 243, 311
landbouwvakken, v, 166, 173, 193, 228, 237, 238, 313, 314, 316, 328
landbouwvernieuwing, 28, 57, 58, 322
landbouwwinterschool, 149, 167, 168, 169, 172, 181, 182, 205, 214, 267, 401
Landfrauenvereine, 219
Landhuishoudkundige School te Groningen, 86, 397
landontginning, 65
Landstand, De, 277, 278, 281
leefbaarheid, 7
leeftijd, iv, 50, 129, 176, 182, 183, 184, 189, 199, 280, 287, 316
Leerhoeve voor Zuivelbereiding, iii, 124, 126
leerplicht, 221, 234, 280, 315, 319
leerplichtige leerlingen, 280, 281, 319
leerplichtige meisjes, 292
leraressenopleiding, 196, 198, 204, 214, 215, 231, 278

levenstaak, 157
liberale instelling, 83
lichaamshouding, 255, 275, 276
liefdadigheid, 62
Limburgse Land- en Tuinbouwbond, xi, 278, 373
Limburgse Landbouw Bond, xi, 191, 209, 405
lobby, 40, 298
local / situated knowledge, 32
loon- en prijsschommelingen, 13
loonarbeid, ix, 19, 309, 311, 314, 371
losse structuur, 76
loyaliteitsverklaring voor ambtenaren, 279
LTB-Vrouwenbond, 373

maatschap, 6, 7
Maatschappelijk Werk ten Plattelande, vi, 279, 297, 298, 308, 424
Maatschappelijk Werk, 221, 279, 297, 298, 338, 421
maatschappelijke participatie, 17, 19, 309
Maatschappij ter Bevordering van Landbouw en Veeteelt in Zeeland, 147, 202, 216, 410, 415
Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid, 88
Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 384, 403
Maatschappij van Breda, 122
Maatschappij van Landbouw te Haarlem, 384
Maatschappij van Weldadigheid, 63, 67, 93, 111, 384, 385
Mammoetwet, 5, 23, 286, 296
man achter, vrouw voor, 158
mannelijkheid, 42, 43, 339, 379
mannenberoep, 50
'mannenregeering', 266
mannenwerk, 55, 174, 178
Manuël Général de L'instruction Publique, 70
man-vrouwmaatschap, 7
man-vrouwverhoudingen, 16, 25, 373
marginalisering, 6, 26
Marshall-Hulp, 300, 425
Mater Amabilisscholen, 375, 418
maternal, social en *relational* feminisme, 40
maternalisme, 72, 386
matrassencursus, 274
mede-ondernemer/neemster, 6, 7, 30, 51
medezeggenschap, 60, 151, 265, 323
medische voorzieningen, 48
meergeneratiebedrijven, 331
meierijschool, 117
Meierin, 113, 115
meijerij, iii, 113, 114, 119
meijerijschool, 115, 121
meisjesonderwijs, iv, 17, 18, 145, 161, 164,172, 173, 183, 193, 278, 374, 375
meisjespedagogiek, iv, 175, 176
meisjesvakken, iv, 172
meisjesvakonderwijs, 2, 306
meisjeswerk, 127, 269, 271
Melaniawerk, 382
melkerij, 67, 70, 86, 87, 89, 92, 94, 96, 101, 111, 115, 120, 127
melkerijscholen, iii, 113, 114, 115, 119
melkpotten, 135, 136
melktesten, metalen 135
melkvleuten, doorgezaagde petroleumtonnen, 134
mensenwerk, 28, 327
middelbaar onderwijs voor meisjes, 44, 84, 88, 375
middelbaar vakonderwijs, 222
middelbare landbouwschool, 214
middle-class Perspectief, 48, 54, 320, 325
milieu, 15, 35, 38
Militaire Academie, 88
minderheidsbelang, 336
minderheidsstandpunt, 241
minimumleeftijd, 168, 176, 182, 183, 184
missieschool, 425
mobilisatie, vi, 277
modelboerderij, 85, 141, 165, 259
modern agrarisch vrouwbeeld, 153
modernisatieproject, 8, 30, 31, 326
modernisering, i, ii, vii, 1, 9, 28-30, 33, 36, 61, 149, 150, 152, 158, 174, 175, 275, 305, 307, 330, 332, 333, 371, 378, 379, 394, 403, 406
moderniseringsgezinden, 312, 334
moderniseringsproject, 51
moeder op dochter', 110
Möglin, 113
Montessori, 256
Morrill Land Grant Acts, 300
Motie Van Lanschot, 228, 230
MULO, xi, 155, 215

N XIX-akte voor landbouwhuishouden, vi, xi, 231, 254, 272, 290, 301, 302, 410, 419, 420, 425
N XXI-akte voor land- en tuinbouw, xi, 258, 290
natievorming, 75
Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, xi, 18, 20, 145, 146-148, 223, 227, 237, 239, 263, 306, 331, 401
Nationaal Socialistische Beweging, xi, 280
Nationaal-Socialisme, 421
Nationaal-Socialisme, weersatnd, 249
Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, 61, 146, 369, 375
Natuurkundig Genootschap, 79, 388
natuurverbondenheid, 12, 14
Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres, ii, xiii, 23, 61, 63, 64, 73, 74, 76, 80, 84, 87, 88, 90-92, 94, 95, 100, 105, 106, 113, 121, 138, 140, 143, 146-150, 161, 163, 165, 166, 168, 175, 177, 181, 238, 264, 265, 369, 370, 373, 374, 384, 386-389, 392, 394
Nederlandsch Taal- en Letterkundig Genootschap, 78, 387
Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid, 109

Nederlandse Boerenbond, xi, 217, 237, 230, 238
Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen, xi, 422
Nederlandse Bond voor Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen, 266, 272
Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen, 383, 387, 388
Nederlandse Vrouwenraad, 263
neo-Marxistische invalshoek, 36
Neu-Holland, kolonie, 385
niet-boerenmeisjes, 31, 243, 316, 328
niet-katholiek, 203, 204
Nieuw Rollecate, 198, 215, 254, 255, 257, 268, 278, 300, 301, 410, 423, 425
nijverheidsonderwijs voor meisjes, v, ix, xi, 5, 6, 17, 18, 23, 221, 222, 231, 235, 237, 241, 262, 278, 280, 282, 284, 285, 288, 289, 319, 338, 393, 394, 402, 404, 409, 411, 415, 417-419, 423, 424
nijverheidsonderwijs, 423, 424
Nijverheidsonderwijsakte, xi, 231, 298
Noordbrabantse Christelijke Boerenbond, xi, 170, 210, 238, 243, 263, 267, 373, 405, 408, 418, 419, 426
Noord-Brabantse Maatschappij van Landbouw, 402
Noordhollandse Boerenbond, 211
NV Wieringerwaarder Maatschappij tot Bereiding van Kaas, 108

ondernemersvaardigheden, 33, 332
ondervoeding, 273
onderwijsbeleid, 11, 18, 161, 163
onderwijsleerproces, 286
onderwijsopzet, 24, 164, 172
onderwijsparticipatie, v, vii, 18, 46, 235, 236, 293, 308, 315, 328
onderwijspolitiek, 5
onderwijsproject 'Het Boerenerf', 290
onderwijstraditie, 296
onderwijsvernieuwing, 285
onderwijzeres met akte-landbouwkunde, 102
ongehuwd, 67, 163, 183, 184
ongevormd, 288
ontvolking, 151
ontwikkelingsbeleid, i, 3, 8
ontwikkelingslanden, 221, 302, 425
ontwikkelingsprogramma, i, 7, 25, 30, 300, 339
ontwikkelingsstrategieën, 59, 323
ontwikkelingsvisie, 251
ontwikkelingsweek, 267, 269
ontwikkelingswerk, v, vi, vii, 31, 38, 235, 259, 261, 271, 297, 300, 302, 307, 308, 310, 313, 315, 316, 327, 329, 333, 336, 339, 422
onvrouwelijk, 68, 333
onwetend(heid), 11, 150, 158, 288, 335
onzichtbaarheid, I, 11, 294
oorlogstijd, vi, 52, 221, 298, 277, 279, 325
Oost-Indische Compagnie, 62
opbouworganen, 298
opleiding tot landbouwhuishoudlerares, 197, 203, 228
opvoedsters van 'nature', 152
Oranienburg, Slot, 66
organisatieleer van Fayol (1841-1925), 248
organisatiestudies, 15
organische samenhang, 250
organische visie, 253, 288
ouderlijk bedrijf, 7, 118, 332
Oudheid, 66
oud-leerlingen, v, 2, 60, 132, 133, 135, 188, 199, 207, 210, 211, 212, 217, 220, 228, 240, 263, 309, 313, 324, 331, 369, 402, 407, 411, 414, 416, 421, 424
Ourapgård, Owrupgaard, 113, 394
overheidsbemoeienis, 76
Overijsselse Boerenbond, 209, 413, 414
Overijsselse Landbouw Maatschappij, xi, 187, 195, 196, 205, 209, 240, 373, 401, 409, 412
Overijsselse Vereniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart, 75, 388
overinschrijving, 129
oververtegenwoordiging van boerenmeisjes, 318
ovo-drieluik, i, 8, 9, 10, 303, 305

participatory democracy, 41, 335
pastoor, 170, 190, 210, 246
pensionaat, 156, 172, 199
permanente landbouwhuishoudcursus, 241
persoonlijke vorming, 254, 289
petitie, 223
piano spelen, 62, 143
plattelandsbeleid, 5, 9, 10
plattelandscultuur, vi, 251, 253, 308, 372, 378
plattelandseigene, 31, 335
plattelandskarakter, 286
plattelandsmeisjes, vi, x, 201, 221, 236, 269, 279, 280, 296, 297, 315-317, 329
plattelandsnotabelen, 11, 77
plattelandsontwikkeling, *ii*, v, vii, 9, 10, 11, 21, 24, 28, 29, 44, 50, 53, 58, 211, 213, 235, 272, 305, 304, 311, 313, 319, 326-330, 332, 337, 338, 340, 378
plattelandsstreekschool, vi, 241
plattelandsvernieuwing, 7, 8, 221, 372
plattelandsvrouwenbonden en -organisaties, 6, 7, 269, 281, 295, 317, 318, 328, 329, 424
pluimveeteelt, 46, 92, 143, 187, 238, 253, 257, 264, 265, 405
politisering, 40
Polytechnische School, 88
Poppelsdorf, 113
positie boerinnen, 111, 154
positie meisjes, 87
positie vrouwen, 16, 30, 79, 80, 82, 114, 154, 155, 335
post-modern, 30
pottenkasten, 134
praatmiddagen, 274, 275
praktijktijd, 255

primaire (dag)opleiding, vi, ix, 279-281, 284, 287, 293, 423, 424
probleemvakken, V, 193
productie-eenheden, 28, 326
proefondervindelijk onderwijs, 286
professionalisering, ii, v, vi, vii, 8, 22, 33, 49-51, 80, 221, 235, 245, 246, 297, 300, 310-312, 314, 315, 331
protestant-christelijke, 245, 246, 267, 278, 394, 396
Purnell Act, 300

raamwerk, 337
rationalisatie, vi, 221, 248, 251, 420
redzaamheid, 250, 255, 258
regionale verscheidenheid, iv, v, 14, 46, 139, 179, 180, 235, 237, 318
religie, iv, 20, 161, 162, 179, 306
religieuze verscheidenheid, 162, 319
repatrianten, x, 329
repatriantenwerk, 308
rijksbescherming, 85
rijksinstellingen, 149, 370
rijkslandbouwschool te Wageningen, 94, 117, 120, 122, 124, 138, 150, 308
rijkslandbouwwinterschool, xi, 3, 147, 149, 157, 158, 167, 169, 174, 181, 203, 207, 223, 400, 402, 404, 409
rijksleraressen, 3, 207
Rijzende Kerk, 271
rivierengebied, 136, 191, 245, 372
roeping, ii, 49, 50, 72, 111
Rollecate, De, v, 195-199, 202-204, 206, 207, 215, 227, 229, 246, 254, 255, 272, 374, 405, 410, 411, 419, 420, 422
rondreizende keukens, 403
Rooms-Katholieke Staats Partij, xiii, 224, 235, 238
routinewerk, 185
ruilverkaveling, 8, 329, 370
rural feminism, 334
Rurale Gender/vrouwenstudies, 17, 22, 30, 31, 336, 374
rurality, 31, 335
ruwe veldwerk, 70

schaalvergroting, 26, 28, 111, 244
Schipborg, De, 276
scholengemeenschappen, 23
school voor boerinnen, 97
School voor Maatschappelijk Werk, 298, 421, 422, 424
schoolbestuur, 244
Schoolvereniging 'Tot Nut en Vermaak, 256
schoonfamilie, 213
schoonmoeder, 162, 213
SDAP, xiii, 223
sekse, ii, vii, 9, 25, 26, 33, 34, 41, 42, 43, 45, 56, 71, 72, 77, 83, 271, 312, 321, 330, 332, 383, 395
sekse-exclusiviteit, 9, 327
sekse-segregatie, Ii, Vii, 9, 10, 33, 45, 71, 270, 304, 310, 313, 330
seksespecifiek, 9, 18, 126, 159, 253, 311, 329
sekseverschillen, 42, 177
slovenbestaan, 54
Smith-Lever Act, 59, 300, 381
sociaal-culturele aspecten, iv, vi, 30, 151, 262, 378
sociaal-culturele voorzieningen, 48, 259
sociaal-economische benadering, 14
sociaal-liberalen, 11, 83
sociaal-politieke actie, 152, 155
sociale controle, 39, 334
sociale kwesties, 90
sociale stratificatie, 14, 16, 42
sociale uitkeringen, 7
sociale verhoudingen, 14, 271
sociale zekerheid, 6
Soroptimisten, 62
spilfunctie boerin, 81
sponsoren, 97
sport en Spel, 190
spreekrecht, 3, 79, 306
St. Henricusgesticht, 170
staathuishoudkunde, iii, 82
stad-platteland, 42
stad-plattelandsdimensie, vii, 12, 31, 305, 308, 335
stad-plattelandsverschillen, vi, 173, 295, 303
stadscultuur, 253
stadsdame, 145
stadshuishouding, 173, 248
stadshuishoudonderwijs, -scholen, v, 214, 215, 224, 226, 281, 282, 317, 328, 329, 338
stadsvrouwen, 6, 41, 333, 334
stage, 255
stand, standen, iii, iv, 46, 67, 68, 80, 85, 86, 87, 88-92, 100, 101, 103, 114, 160, 162, 179, 182, 184, 209, 245, 267, 301, 310, 311, 313, 316-318, 333, 336, 377, 386, 405, 412, 413
standplaats, 216
standsverschillen, v, 61, 213
statistieke beschrijvingen, 75, 84
stedelijke context, 154
stedelijke cultuur, 28, 31, 118, 254, 327, 335
stemrecht, 79, 81
stereotypering, i, 11, 12, 36, 304, 334, 372, 378
steun in natura, 274
Stopwetje, 232, 234
streekgewijs, 53, 160, 161, 319, 423
streekhuishoudschool, 296
streekverbetering, 8, 308, 329, 370
studiecommissie, 87, 148, 169, 173, 208, 281, 284, 317, 319
studiereizen, 246
Studieweek voor Huishoudwetenschap, 299, 425
subsidie, iii, v, 6, 21, 49, 124, 127, 128, 149, 168, 180, 182, 192, 197, 201, 202, 204, 222, 230, 232, 244, 336, 405, 411
Swartz-methode, 114

'Tante Mie', 151
Technisch Adviesbureau voor de Huishoudelijke Arbeid ten Plattelande, x, 276, 298, 300
technologie uit fabrieken voor kleinschalig gebruik thuis, 137
tekort aan land- en tuinbouwonderwijzers, 258
tentoonstelling, ix, 16, 90, 104, 146, 187, 216, 229, 267, 369, 375, 383, 415
toelating in het Hoger en Middelbaar Onderwijs, 17, 308
toelatingseis, 99, 168, 214, 215
Toynbee-Werk, 261
traditie, i, vii, 26, 28, 51, 58, 81, 252, 272, 303, 322, 330, 403, 406
tropencursus, 300, 301, 425
Tuinbouwschool voor Meisjes, te Rijswijk, 52
Twee Feministische Golven, 20
tweede boer, een, iv, 145, 157, 158, 173, 311
Tweede Feministische Golf, i, 6, 37, 61, 325, 380
Tweede Kamer, 3, 223-225, 238, 409, 416, 417, 419
tweede opleidingstraject, 50
tweede tak, 51
Tweede Wereldoorlog, 5, 11, 33, 45, 53, 61, 269, 314
Tweede Wereldoorlog, periode na de, vi, 33, 279, 284, 316, 317, 319, 339, 402
tweesporenbeleid, vi, 23, 141, 292
tweezijdige doelstelling, 289

ULO, 296, 424
uniformering, ii, vii, 5, 33, 46, 221, 318, 319, 336
unilineair, 28, 330
Unitaristen, 390
urbicentrisme, I, 16, 17, 377
Utrechts Landbouw Genootschap, xi, 183, 205, 209, 373, 407

vaderlandslievendheid, 64, 66, 67, 75
vakantieontwikkelingsweek, 269
vakkenpakket, 5, 166, 181, 192
vakorganisaties en -verenigingen, 1, 6, 8, 217
VARA, 273
vastendagen, 246
veeteelt, iii, 64, 66, 82, 94, 147, 238
Vereniging Rk Land- en Tuinbouwonderwijs van de NCB, 210
Vereniging ter Ontwikkeling van de Landbouw in het Hollands Noorderkwartier, xi, 118, 148, 168, 169, 173, 179, 183, 184, 189, 193, 195, 196, 207, 210, 395, 401, 404, 406, 408, 409
Vereniging tot Opvoeding van Meisjes uit de Boerenstand te Lierop, 170, 404, 405, 412
Vereniging tot Stichting van Volkshogescholen, 269
Vereniging tot Verschaffing en Bevordering van Opvoeding en Onderwijs ten behoeve van den Land- en Tuinbouwenden Stand van de LLTB, 412, 413
Vereniging van Huisvrouwen, 208, 217, 219, 220, 275, 416
Vereniging van Leerkrachten bij het Landbouwhuishoudonderwijs, 21, 216, 230, 235, 272, 279, 281, 323
Vereniging van Oud-Leerlingen van het Landbouwhuishoudonderwijs, 208, 217, 220, 271, 309, 315
Vereniging voor Huishoudonderwijs, 211
Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, 371
Vereniging voor Landbouwhuishoudonderwijs, te Winkel, 210, 217, 226, 240, 406, 407, 409, 412, 415, 416, 419
Vereniging voor Landbouwonderwijs in Limburg, 121 240, 395, 402, 408, 413, 418, 419, 423
Vereniging voor Vakonderwijs in de Zuivelbereiding in Friesland, 128, 396
Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, 371
Verenigingen van Oud-Leerlingen, 2, 5, 216, 220, 263
vervangingsproducten, 257
verzekeringen, 6, 7, 219
verzuiling, 11, 162
VGLO, xii, 242, 282
VHMO, xii, 215
virtuele boer, 30, 326, 370, 379
virtuele boerin, 31, 253, 326
volkscultuur, 372
volksdansen, 272
volkshogeschool(werk), vi, 268-272, 316, 421-423
volkshuiswerk, 261
volkskundig, 14, 15
volvette kaasbereiding, iii, 140, 142
Vonk, De, 269, 423
voorbeeldfunctie, 1, 141, 200, 307
voorlichting, vi, 5, 8, 15, 24, 45, 54, 59, 122, 142, 150, 215, 221, 249, 261, 272, 273, 275, 279, 299-301, 310, 316, 323, 329, 338, 339, 370, 372, 373
vooropleiding, 95, 96, 103, 129, 156, 197, 203, 214, 215, 222, 254, 270, 272, 313, 391
voorzieningenpeil, 7, 153, 329, 329
vorming, vi, 5, 24, 153, 179, 213, 221, 227, 253, 256, 270, 279, 284, 287, 288, 290, 292
vormingsklas, 296
vormingswerk, vi, 269, 272, 316, 317, 338
Vrijzinnig Liberalen, 223
Vrijzinnig-Democratische Bond, 235
vrouwbeeld, 10, 152, 153, 256, 271, 335
vrouwelijk kader, ii, vii, 53, 179, 196, 213, 319, 324
vrouwelijk leervermogen, 175
vrouwelijk lidmaatschap, 80
vrouwelijke arbeidsdomeinen, 52, 67, 308, 314, 325

vrouwelijke bedrijfshoofd, 56, 80, 90, 159, 238, 322, 331, 372
vrouwelijke beroepen, 289, 317
vrouwelijke beroepskrachten, 3, 55, 56, 57, 59, 60, 300, 320-324
vrouwelijke fabrieksarbeid, 153
vrouwelijke leden, 16, 78, 98, 160, 208, 210, 211, 217, 220, 234
vrouwelijke leerlingen, 3, 22, 85, 86, 95, 99, 105, 115, 122, 123, 124, 138, 142, 161, 317, 391
vrouwelijke loonarbeid, 130, 185
vrouwelijke natuur, 69
vrouwelijke verzorgende beroepen, 294, 315
vrouwelijkheid, 42, 43, 56, 321, 376, 379
vrouwen als opvoedsters, ii, 72
vrouwen- en gendergeschiedenis, i, vii, 16, 17, 21, 22, 42, 303, 305, 306, 308, 377
vrouwenactie, 103
vrouwenarbeid, 6, 13, 14, 16, 17, 18, 55, 61, 65, 90, 118, 146, 154, 303, 309, 320, 325, 337, 369, 370, 372, 374, 375, 377, 382, 383, 425
vrouwenbeweging, 2, 19, 20, 36, 52, 61, 145, 146, 148, 154, 155, 158, 159, 262, 264, 306, 331, 377, 402
vrouwencentrum, 259, 260
vrouwenemancipatie, ii, iv, vii, 10, 12, 24, 36, 49, 145, 153, 221, 303, 333
vrouwennetwerk, 268, 324
vrouwenontwikkelingswerk, 53, 221, 319, 329
vrouwenorganisaties, 19, 20, 21, 40, 41, 60, 298, 306, 324, 329, 376
vrouwenstudies, 26, 43
vrouwentekort, 151
vrouwenwerk, v, 53, 56, 97, 157, 162, 173, 178, 215, 221, 253, 290, 293, 303, 304, 319, 320, 329, 422

Wageningse School, 13-16
Wageningse Werkgroep Vrouw en Arbeid, 375
wandelleraren, iii, 89, 121, 131
wandelleraressen, 121
Wanderversammlung Deutscher Land- und Forstwirthe, 76
warmoezerij, 90
Weck-methode, 213
wederopbouw, 280
wederzijdse afhankelijkheid, 35, 330
weduwe, 15, 19, 52, 62, 78, 133, 289, 325, 398
welvaartstaat, 18, 309
wereldcongres, X
werkende meisjes, 285
Werkgroep Vrouwen in de Landbouw, 375
werkmethoden, 124, 250, 255, 275, 289
werkneemsters, 19, 309
werknemersperspectief, 19, 309
Wesebyhof, 394
Wet op het Middelbaar Onderwijs, 17, 22, 68, 91, 222, 308, 374
Wet op het Nijverheidsonderwijs, v, 17, 221, 222, 224, 227, 230-232, 272, 338
Wet op het Voortgezet Onderwijs, 5, 23, 47, 286, 296, 318
wetenschappelijk gevormd, 68, 390
wetenschappelijke organisatie van de huishouding, 249
Wetenschapswinkel / Afdeling Kennisbemiddeling Luw, 375
Wetsontwerp-Romme, 19, 309
wezen van de vrouw, 271
Wieringerwaard, 108
wilde planten, gebruik, 273
wilde rijst, 65
Women's Agricultural and Horticultural Union, Internationale Landbouwunie van Vrouwen, 146, 400
Women's Farm and Garden Union, 400
Women's Institutes, 39-41, 219, 334, 380
Woodbrookerscentrum, 269

zandstreken, 139, 162, 253, 324
Zeeuwse Landbouw Maatschappij, xi, 209
zeggenschap, ii, 10, 58, 154, 167, 213, 263, 278, 304, 334, 340
zelfbeschikking, 310, 335
zelfbestuur, 211
zelfbewuste houding, 250
zelfkazerij, 37, 48, 140, 142-144, 324, 331, 380
zelfonderzoek, 253
zelforganisatie, v, vi, 1, 2, 5, 216, 262, 263
zelfredzaamheid, 300
zelfverwerkelijking, ii, 50, 51, 52, 325
zelfwerkzaamheid, 76, 198, 246, 255
zendings- en missiewerk, 300
zoetverkoop, 143
zondagsarbeid, 130
zuivel(vak)onderwijs, iii, 3, 23, 24, 46, 105, 122, 124, 131, 327, 381
zuivel(vak)school, iii, ix, 95, 98-100, 104, 105, 117, 119, 120, 124, 128, 131-133, 137-139, 141, 142, 149, 202, 314, 396, 397
zuivelbereiding, -verwerking, iii, x, 3, 23, 37, 46, 52, 67, 68, 84, 86, 88-93, 98, 100, 105-107, 109, 110, 113, 114, 116-123, 126-129, 131, 133, 134, 138, 141-144, 147, 148, 165-167, 238, 325, 334, 381, 386, 391, 393, 397, 399
zuivelboerinnen, 66
zuivelcoöperatie, 371, 379, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 400
zuivelfabriek, 3, 37, 46, 110, 124, 129, 130, 131, 137, 139, 140, 144, 310, 385, 396
zuivelschool op wielen, 131
zuster-leerkrachten, 166, 204
Zusters Ursulinen, 191
Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid, 170

A.A.G. BIJDRAGEN

1. B.H. Slicher van Bath, De archieven als bronnen voor de agrarische geschiedenis (Overdruk uit Nederlands archievenblad, 63 (1958-59) 36-47.
2. B.H. Slicher van Bath, Teksten behorende bij De agrarische geschiedenis van West-Europa, vol. I, Middeleeuwen, 1959. Stencil, XII en 79 p.
3. B.H. Slicher van Bath, Teksten behorende bij de agrarische geschiedenis van West-Europa, vol. II, Nieuwe tijd, 1959. Stencil, 128 p., 4 ills.
4. B.H. Slicher van Bath, Zwanzig Jahre Agrargeschichte im Benelux-Raum, 1939-1959 (Overdruk uit Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 8 (1960) 68-78).
5. B.H. Slicher van Bath, Systematische bibliografie behorende bij Zwanzig Jahre Agrargeschichte im Benelux-Raum, 1939-1959, 1960. Stencil, II en 146 p., 1688 nrs.
6. B.H. Slicher van Bath, The influence of economic conditions on the development of agricultural tools and machines in history (Overdruk uit Studies in industrial economics, vol. II, Mechanisation in agriculture, 1960, 1-36).
7. J.A. Faber, Graanhandel graanprijzen en tarievenpolitiek in Nederland gedurende de tweede helft der zeventiende eeuw (Overdruk uit Tijdschrift voor Geschiedenis 74 (1961) 533-539).
8. B.H. Slicher van Bath, Accounts and diaries of farmers before 1800 as a source for agricultural history, 1962, p. 5-33.
   A.M. van der Woude, De weerbare mannen van 1747 in de dorpen van het Zuiderkwartier van Holland als demografisch gegeven, 1962, p. 35-76.
9. J.A. Faber, Het probleem van de dalende graanaanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw 1963, p. 3-28.
   B.H. Slicher van Bath, De oogstopbrengsten van verschillende gewassen voornamelijk granen, in verhouding tot het zaaizaad, ca. 810-1820, 1963, p. 29-125.
   A.M. van der Woude, De consumptie van graan, vlees en boter in Holland op het einde van de achttiende eeuw, 1963, p. 127-153.
   A.M. van der Woude, Een belangwekkende Sowjet-Russische studie over de Nederlands-Russische handel in de tweede helft van de 16e eeuw, 1963, p. 155-166.
10. B.H. Slicher van Bath, Yield ratios, 810-1820, 1963, 264 p.
11. V. Rau, The settlement of Madeira and the sugar cane plantations, 1964, p. 3-12.
    B.H. Slicher van Bath, Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de Middeleeuwen, 1964, p. 13-78.
    H.K. Roessingh, Het Veluws inwonertal, 1526-1947, 1964, p. 79-150.
    H.K. Roessingh, De uitkomsten van de godsdiensttelling van 1809 op de Veluwe in sociaal-historisch perspectief, 1964, p. 151-181.
    B.H. Slicher van Bath, Report on the study of historical demography in the Netherlands, 1964, p. 182- 190.
    B.H. Slicher van Bath, Voorbeeld van verschillende bronnen van belang voor de historische demografie, 1964, p. 191-209.
    B.H. Slicher van Bath, Alfabetische lijst van boeken en tijdschriftartikelen van belang voor de kennis van de oude Nederlandse en Belgische maten en gewichten, 1964, p. 210-221.
12. B.H. Slicher van Bath, Les problèmes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe occidentale. Une orientation et un programme, 1965, p. 3-46.
    J.A. Faber, H.K. Roessingh, B.H. Slicher van Bath, A.M. van der Woude and H.J. van Xanten, Population changes and economic development in the Netherlands: a historical survey, 1965, p. 47-113.
13. H.J. van Xanten en A.M. van der Woude, Het hoofdgeld en de bevolking van de Meijerij van 's-Hertogenbosch omstreeks 1700, 1965, p. 3-96.

B.H. Slicher van Bath, The economic and social conditions in the Frisian districts from 900 to 1500, 1965, p. 97-133.

B.H. Slicher van Bath, Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, 1965, p. 134-148.

Numerieke aspecten van de protestantisering in Noord-Nederland tussen 1656 en 1726. Debat van A.M. van der Woude, J.A. Faber en H.K. Roessingh, met J.A. de Kok, o.f.m., 1965, p. 149-180.

H.K. Roessingh, Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw, 1965, p. 181-274.

14. D.A. Kotelawele, Agrarian policies of the Dutch in South-West Ceylon, 1743-1767, 1967, p. 3-33.

J.A. Faber, De buitenlandse scheepvaart en handel van Harlingen in de jaren 1654 en 1655, 1967, p. 34-71.

B.H. Slicher van Bath, La développement de la productivité des travaux agricoles, 1967, p. 72-90.

B.H. Slicher van Bath, L'histoire des forets dans les Pays-Bas septentrionaux, 1967, p. 91-104.

B.H. Slicher van Bath, Theorie en praktijk in de economische en sociale geschiedenis, 1967, p. 105-196.

15. H. van Dijk, Een klooster uit het Brabants-Hollands rivierengebied, 1970, p. 3-38.

J.A. Faber, De oligarchisering van Friesland in de tweede helft van de zeventiende eeuw, 1970, p. 39-64.

B.H. Slicher van Bath, Twee sociale stratificaties in de agrarische maatschappij in de pre-industriële tijd, 1970, p. 65-74.

B.H. Slicher van Bath, Vrijheid en lijfeigenschap in agrarische Europa (16e-18e eeuw), 1970, p. 75-104.

B.H. Slicher van Bath, Constante, fluctuerende en variabele factoren in de productie en consumptie van agrarische goederen in de pre-industriele maatschappij, 1970, p. 105-117.

B.H. Slicher van Bath, Oogsten, klimaat en conjunctuur in het verleden, 1970, p. 118-133.

B.H. Slicher van Bath, De paleodemografie, 1970, p. 134-201.

A.M. van der Woude, De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden, 1970, p. 202-241.

16. A.M. van der Woude, Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw, 3 dln., 1972, 858 p.

17. J.A. Faber, Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800, 2 dln., 1972, 760 p.

18. A.M. van der Woude, Het gebruik van begrippen ontleend aan de sociale wetenschappen bij het analyseren van economische en sociale verschijnselen in het verleden, 1973, p. 3-22.

P.M.M. Klep, Het huishouden in westelijk Noord-Brabant: structuur en ontwikkeling, 1750-1849, 1973, p. 23-94.

De Goldberg-enquête in het Departement van Texel, 1801. Meegedeeld door A.M. van der Woude, 1973, p. 95-235.

J.A. Faber, H.A. Diederiks en S. Hart, Urbanisering, industrialisering en milieuaantasting in Nederland in de periode van 1500-1800, 1973, p. 251-271.

19. C. Baars, Boekhouding van landbouwbedrijven in de Hoeksewaard uit de zeventiende en achttiende eeuw, 1975, p. 3-135.

F. Daelemans, Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek, 1975, p. 137-215.

20. H.K. Roessingh, Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland, 1976, 594 p.

21. J.W. de Zeeuw, Peat and the Dutch Golden Age. The historical meaning of energy-attainability, 1978, p. 3-31.

Jan de Vries, Barges and capitalism. Passengers transportation in the Dutch economy, 1632-1839, p. 33-398.

22. H.K. Roessingh, De veetelling van 1526 in het kwartier van Veluwe, 1979, p. 3-57.
R.W.J.M. Bos, Techniek en industrialisatie: Nederland in de negentiende eeuw, 1979, p. 59-88.
R.W.J.M. Bos, Kapitaal en industrialisatie in Nederland tijdens de negentiende eeuw, 1979, p. 89-107.
R.W.J.M. Bos, Factorprijzen, technologie en marktstructuur: de groei van de Nederlandse volkshuishouding 1815-1914, 1979, p. 109-137.
A.J. Schuurman, De bevolking van Duiven 1665-1795. Een historisch-demografische studie, 1979, p. 138-189.
Th.L.M. Engelen en M.M. Meyer, Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland, 1812-1862, 1979, p. 190-220.
23. Ad van der Woude en Anton Schuurman (eds.) Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development. Papers presented at the Leeuwenborch Conference (Wageningen, 5-7 May 1980), 1980, 320 p.
24. O.W. Boonstra and A.M. van der Woude, Demographic transition in the Netherlands. A statistical analysis of regional differences in the level and development of the birth rate and of fertility, 1850-1890, 1984, p. 1-57.
H.A.M. Snelders, Landbouw en scheikunde in Nederland in de vóór-Wageningse periode (1800-1876), 1984, p. 59-104.
J.L. van Zanden, De opkomst van een eigenerfde boerenklasse in Overijssel, 1750-1830, 1984, p. 105-130.
J.L. van Zanden, Tienden als bron voor de geschiedenis van de landbouw in Nederland in de achttiende eeuw (1650-1810), 1984, p. 131-162.
25. J.L. van Zanden, De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914, 1985, 461 p.
26. Jaap Buis, Historia Forestis. Nederlandse bosgeschiedenis. Deel I. Bosgebruik, bosbeheer en boswetgeving tot het midden van de negentiende eeuw, 1985, 472 p.
27. Jaap Buis, Historia Forestis. Nederlandse bosgeschiedenis. Deel II. Houtmarkt en houtteelt tot het midden van de negentiende eeuw, 1985, 473-1058 p.
28. A.M. van der Woude, Dertig jaar Afdeling Agrarische Geschiedenis, 1986, p. 1-42.
O.W.A. Boonstra, Over computers, cartografie en de expliciteringsplicht bij kwantitatief historisch onderzoek, 1986, p. 43-56.
R. Bos, G. van Dijk, C. Kruyt and H.K. Roessingh, Long Waves in Economic Development, 1986, p. 57-92.
J.L. van Zanden, De telling van de veestapel en de graanproduktie in Zwollerkerspel in 1526. Een stukje van de legpuzzel, 1986, p. 93-108.
C. Baars, De geschiedenis van het grondbezit van Gelderse en Utrechtse edelen in de Beijerlanden, 1986, p. 109-144.
J. Bieleman, Produktie en consumptie van akkerbouwgewassen in Drenthe aan het begin van de 19e eeuw, 1986, p. 145-164.
Frank Daelemans, Pachten en welvaart op het platteland van Belgisch Brabant (15de-18de eeuw), 1986, p. 165-184.
Robert S. Duplessis, Capital and Finance in the Early Modern Veluwe Paper Industry, 1986, p . 185-198.
Boudien de Vries, Amsterdamse vermogens en vermogensbezitters, 1855-1875, 1986, p. 199-216
A.J. Schuurman, Het bezit van preciosa in de Zaanstreek rond 1860. Een reconstructie van leefstijlen, 1986, p. 217-244.
W.J.M.J. Rutten, Ongelijke behandeling binnen het gezin. Een onderzoek naar de leeftijdsverschillen in de kans op geneeskundige hulp in Nederland (ca. 1870-1900), 1986, p. 245-266.

K. van Berkel, E.J. Dijksterhuis en de mechanisering van het wereldbeeld, 1986, p. 267-286.

H.A.M. Snelders, 'Welke zijn de eigenlijke Oorzaken. Waarom de Scheikunde bij onze Nabuuren... in meer aanzien, en algemeener oefening is, dan in ons Vaderland?' (1785), 1986, p. 287-298.

Jouke S. Wigboldus, Trade and agriculture in coastal Bénin c. 1470-1660; an examination of Manning's early growth thesis, 1986, p. 299-380.

29. J. Bieleman, Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw, 1987, 834 p.
30. A.J. Schuurman, Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant, 1989, 450 p.
31. Peter R. Priester, De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse, 1991, 660 p.
32. P.C.M. Hoppenbrouwers, Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca. 1360-ca. 1515). 1992, 997 p.
33. Frans van Poppel, Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw. 1992, 654 p.
34. O.W.A. Boonstra, De waardij van eene vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920, 1993, 465 p.
35. M.A.W. Gerding, Vier Eeuwen Turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950, 538 p.
36. Willibrord Rutten, De vreselijkste aller harpijen. Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw: een sociaal-historische en historisch-demografische studie, 1997, 563 p.
37. Peter R. Priester, Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910, 1998, 880 p.
38. Paul Brusse, Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850, 1999, 566 p.
39. Johan A. Kamermans, 1999, Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit, 404 p.
40. P.J. van Cruyningen, Behoudend maar buigzaam, Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850, 486 p.
41. Margreet van der Burg, 'Geen Tweede Boer', Gender, Landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968, 468 p.

The numbers 1-17, 20, 21, 23, 28, 29 and 30 of the A.A.G. Bijdragen are out of stock.

Recently the Rural History Group (Afdeling Agrarische Geschiedenis) has its own website. Here you will find a lot of information about our activities and our other publications. The address is: http://www.sls.wageningen-ur.nl/rhi/

Het onderzoek voor dit boek is gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, NWO, afdeling Geesteswetenschappen.